

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI ICHKI ISHLAR VAZIRLIGI

2025-YIL

NUKUS "TEMURBEKLAR MAKTABI"
HARBIY-AKADEMIK LITSEYI

**«TA'LIM MUASSASALARIDA
IJTIMOIY-GUMANITAR VA ANIQ
FANLARNING RIVOJLANISH
TENDENSIYALARI:
MUAMMO VA YECHIMLAR»**

Respublika ilmiy-amaliy anjuman
MATERIALLARI

2025-yil 2-may

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI ICHKI ISHLAR
VAZIRLIGI**

**NUKUS “TEMURBEKLAR MAKTABI” HARBIY-
AKADEMIK LITSEYI**

**“Ta’lim muassasalarida ijtimoiy-gumanitar va aniq
fanlarning rivojlanish tendensiyalari: muammo va
yechimlar”**

Respublika ilmiy-amaliy anjuman

MATERIALLARI

2025-yil 2-may

Nukus-2025

O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyida joriy yilning 2-may kuni **“Ta’lim muassasalarida ijtimoiy-gumanitar va aniq fanlarning rivojlanish tendensiyalari: muammo va yechimlar”** mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari to‘plami, 2025-yil. 400 b

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 28-iyundagi “O‘smirlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash hamda O‘zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari va davlat xizmati uchun kadrlar zaxirasini tayyorlash tizimini takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi PQ-4375-sonli qarorida qo‘yilgan vazifalaridan kelib chiqqan holda O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyida joriy yilning 2-may kuni **“Ta’lim muassasalarida ijtimoiy-gumanitar va aniq fanlarning rivojlanish tendensiyalari: muammo va yechimlar”** mavzusida Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to‘plamida magistrantlar, ilmiy tadqiqot ishlarini olib borayotgan izlanuvchi, tadqiqotchi soha mutaxassislari va professor-o‘qituvchilarning ilmiy ishlari kiritilgan.

Tashkiliy qo‘mita tarkibi:

Utepbergenov M.S.

Kadirov U.E

Djumaniyazov K.A

Ishchi guruh a‘zolari:

Allamuratov G.S

Ta’irbergnov Sh

Mamutov A

Dawletmuratov R.B

Qurbanova A

Mambetkarimov B

Biyimbetov Jaksilik Kilishbayevich

O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi direktori, yuridika fanlari nomzodi, rais
Nukus "Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik litseyi direktorining ma’naviy ma’rifiy va tarbiyaviy ishlar bo‘yicha birinchi o‘rinbosari, rais muovini
O‘quv bo‘limi boshlig‘i

Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi tarix fanlari falsafa doktori (PhD), mas’ul muharrir

Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasini mudiri, a’zo.

Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy- akademik litseyi aniq fanlar kafedrasini mudiri, a’zo

Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi tarix fani oliy toifali o‘qituvchisi

Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi fizika fani oliy toifali o‘qituvchisi

Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi ingliz tili fani oliy toifali o‘qituvchisi

Qoraqalpoq davlat universiteti "Ijtimoiy fanlar" kafedrasini dotsent v.b. falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Mualliflarning nuqtayi nazarlariga putur yetkazmaslik maqsadida, to‘plamga kiritilgan materiallar faqatgina texnik jihatdan tahrir qilindi. Shuning uchun tahrir hay’ati matnlarda uchraydigan ba’zi bir noaniqliklar uchun javobgarlikni o‘zidan soqit qiladi.

Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi ilmiy-pedagogik kengashining 2025-yil 31-yanvardagi navbatdagi 7-sonli yig‘ilishida muhokama qilingan va nashrga tavsiya qilingan.

© Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi

KIRISH SO‘ZI

Assalomu alaykum.

Hurmatli mehmonlar, professor-o‘qituvchilar, qadrli anjuman ishtirokchilari!

Bugun biz ta’lim va harbiy-vatanparvarlik tarbiyasi masalalarini muhokama qilish, o‘zaro tajriba almashish va yangi g‘oyalarni ta’lim jarayoniga tatbiq qilishni o‘z oldiga maqsad qilgan **“Ta’lim muassasalarida ijtimoiy-gumanitar va aniq fanlarning rivojlanish tendensiyalari: muammo va yechimlar”** mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasiga to‘planib, ilm-fan, ta’lim va vatanparvarlik tarbiyasi masalalarida fikr almashish imkoniyatiga ega ekanligimizdan xursandmiz.

Xalqimizning tarixi va boy madaniyati, buyuk ajdodlarimizning, eng avvalo Amir Temurning bebaho merosi, Vatan ozodligi va farovonligi yo‘lida o‘zini qurbon qilgan zamondosh vatandoshlarimizning qahramonligi asosida, O‘zbekiston xalqiga sodiq, qat’iy hayotiy qarashlar va faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo‘lgan o‘quvchilarni tarbiyalash, o‘quvchilarda keng dunyoqarash, intellektual salohiyat, ijodiy va tahliliy fikrlashni rivojlantirish, tabiiy va aniq fanlar, xorijiy tillar va zamonaviy axborot texnologiyalari bo‘yicha mustahkam bilimlarni shakllantirish, shuningdek, ularga harbiy ishda boshlang‘ich bilimlarni singdirish, notiqlik va etakchilik xislatlariga ega, jismonan rivojlangan, chidamli, mard va jasur Vatan himoyachilarini, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi va davlat xizmati uchun kadrlar rezervini shakllantirish maqsadida respublikaning oliy, oliy harbiy va ixtisoslashtirilgan ta’lim muassasalariga o‘qishga kirishi uchun munosib nomzodlarni tayyorlash “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseylarining bosh vazifasi etib belgilandi.

Yuksak intellektual salohiyatga, zamonaviy fikrlash hamda dunyoqarashga ega, davlatimiz manfaatlari va suverenitetini fidokorona himoya qilishga tayyor bo‘lgan har tomonlama kamol topgan, jismonan sog‘lom va ma’naviy yetuk yosh avlodni tarbiyalash tizimini yaratishga qaratilgan davlat siyosatini faol va izchil amalga oshirishni ta’minlash maqsadida 2020 yilning 29 iyun kuni O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘smirlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash hamda O‘zbekiston Respublikasi Qurolli kuchlari va davlat xizmati uchun kadrlar zaxirasini tayyorlash tizimini takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi 4375-sonli Qarori qabul qilingan edi. Unga ko‘ra O‘zbekiston Respublikasi Mudofaa, Ichki ishlar, Favqulodda vaziyatlar vazirliklari, Davlat xavfsizlik xizmati, Milliy gvardiyasi tarkibida prinsipial yangi «Temurbeklar maktabi» harbiy-akademik litseylari tashkil etildi.

Qarorga muvofiq Mudofaa vazirligi tarkibida Farg‘ona «Temurbeklar maktabi» HAL, Davlat xavfsizlik xizmati tarkibida O‘zbekiston Respublikasi Davlat xavfsizlik xizmati “Temurbeklar maktabi” HAL, Ichki ishlar vazirligi tarkibida Nukus “Temurbeklar maktabi” HAL, Milliy gvardiya tarkibida Toshkent “Temurbeklar maktabi” HAL, Favqulodda vaziyatlar vazirligi tarkibida Shahrizabz “Temurbeklar maktabi” HAL, “Yosh chegarachilar” harbiy-akademik litseyi tashkil etildi. Hozirda mazkur harbiy-akademik litseylarda mingdan ziyod yosh o‘g‘lonlarimiz respublikaning saralangan, ilg‘or pedagogik va ilmiy salohiyatli ustozlaridan maqsadli, tizimli va muvofiqlashtirilgan holda vatanparvarlik ruhida saboq olishmoqda. Bundan asosiy maqsad – yoshlar ongida faol fuqarolik pozitsiyasi, ijtimoiy qadriyatlarni va konstitutsion burchlariga nisbatan sadoqat hissini shakllantirishdir.

Yoshlarda harbiy-vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirish maqsadida tashkil etilgan “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseylarida tahsil olayotgan yoshlarimiz har jihatdan barkamol insonlar bo‘lib yetishishlarining ilmiy asoslangan konsepsiyasi mavjud va u o‘z

natijalarini bermoqda, o'quvchilar Respublika fan olimpiadalari, xorijiy tillarni egallash, jangovor tayyorgarlik hamda sport musobaqalari, turli ijodiy tanlovlarda o'z faolliklarini ko'rsatib faxrli o'rinlarni qo'lga kiritishmoqda.

Konferensiya davomida ta'lim tizimi, o'quv metodikalari va vatanparvarlik tarbiyasini bir-biriga uyg'unlashtirish masalalariga oid yangi bilimlar, o'rganilgan tajribalarga alohida e'tibor qaratiladi. Sizlarni ilmiy muhokamalarda o'z fikr va takliflaringiz bilan faol qatnashishga chaqiraman. Bu yerda o'z tasdig'ini topgan fikr-mulohazalar bizning umumiy maqsadimizga — vatanparvar, bilimli, ma'naviyati yuksak yoshlarni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Har bir olim, mutaxassis, ustoz va talabalar o'z fikrlarini, tajribalarini o'rtoqlashib harbiy-akademik litsey o'quvchilarini vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning milliy aspektlarini va zamonaviy ta'lim-tarbiya tendensiyalarini yaratish masalalariga yangicha yondashuvlarni ishlab chiqishadi deb ishonaman.

Ishonamanki, konferensiya davomida siz ta'lim va vatanparvarlik tarbiyasining dolzarb masalalari, bu boradagi innovatsion yondashuvlar va tajribalar bilan o'rtoqlashasiz.

Bizning eng ustivor vazifamiz yoshlarimizni, ya'ni ertangi kunning bunyodkorlarini yurtimizga bo'lgan muhabbat va sadoqat bilan xizmat qilish ruhida tarbiyalashga qaratilgan. Bu yerda bildirilgan ilmiy-amaliy fikrlar va qarashlar barchamizga vatanparvarlik tarbiyasining milliy aspektlarini shakllantirishga, yangicha qarashlar va yo'nalishlarni ishlab chiqishga yordam beradi.

Anjumanimiz ilm-ma'rifat almashish maydoni sifatida samimiy va ma'rifiy muhitda davom etsin.

O'zbekiston Respublikasi O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Nukus "Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik litseyi nomidan anjuman ishiga muvaffaqiyatlar tilayman.

E'tiboringiz uchun rahmat.

**O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi
Nukus "Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik litseyi direktori
Utepbergenov Maxset Sadikbaevish**

1-SHO‘BA: YOSH AVLODNI TARBIYALASHDA IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLARNING O‘RNI VA AHAMIYATI

TARIX DARSLARIDA MUSTAQIL FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Bauetdinov Rauaj Ayapbergenovich

tariyx ilimleri kandidati, docent

Qaraqalpaqstan Respublikasi pedagogikalik sheberlik orayi

Annotatsiya:Maqolada tarix darslarida o‘quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishning zamonaviy usullari yoritilgan. Muammoli savollar, loyihalar, diskussiyalar, interfaol usullar va tarixiy manbalar bilan ishlash orqali o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashini oshirish masalalari ko‘rib chiqilgan. Chet el va mahalliy tadqiqotchilarning asarlariga tayanilgan holda amaliy maslahatlar keltirilgan.

Tarix fanini o‘qitishda o‘quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish zamonaviy ta’limning asosiy vazifalaridan biridir. Mustaqil fikrlash, o‘quvchilarning tarixiy hodisalarni chuqur tahlil qilish, sabab-oqibat bog‘liqliklarini aniqlash va tanqidiy nuqtai nazardan baholash qobiliyatini oshiradi. Bu maqolada tarix darslarida mustaqil fikrlashni rivojlantirishning samarali usullari ko‘rib chiqiladi.

Tarix darslarida muammoli savollar va vaziyatlardan foydalanish o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rag‘batlantiradi. Masalan, “Ikkinchi jahon urushi davrida Sovet Ittifoqi va Germaniya o‘rtasidagi tinchlik shartnomasi nima uchun buzildi?” kabi savollar o‘quvchilarni sabab-oqibat munosabatlarini tahlil qilishga undaydi. Bu usul o‘quvchilarning tanqidiy fikrlashini oshiradi [1: 45]. Muammoli savollar o‘quvchilarni faol fikrlashga undaydi va ularning bilimlarini chuqurlashtiradi. Tarix darslarida muammoli savollar orqali o‘quvchilarni tarixiy hodisalarni tahlil qilish, turli nuqtai nazarlarni solishtirish va o‘z fikrlarini asoslashga undash mumkin. Bu usul o‘quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi [2: 123].

Loyihalar orqali o‘quvchilar mustaqil ravishda ma’lumot to‘plash, tahlil qilish va natijalarni taqdim etishni o‘rganadilar. Masalan, “O‘zbekiston mustaqilligi tarixi” mavzusida loyiha ishlab chiqish o‘quvchilarning tarixiy manbalar bilan ishlash qobiliyatini oshiradi. Bu usul o‘quvchilarning tadqiqotchilik qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi [3:78]. Loyihalar orqali o‘quvchilar birgalikda ishlash, mas’uliyatni taqsimlash va natijalarni muhokama qilish qobiliyatlarini oshiradilar. Tarix darslarida loyihalar orqali o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga yo‘naltirish ularning bilimlarini chuqurlashtiradi va ularni ijodiy yondashuvga undaydi [4: 56].

Tarix darslarida muhokamalar va munozaralar o‘tkazish o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishning muhim usuli hisoblanadi. Masalan, “Temuriylar davri O‘rta Osiyo tarixida qanday o‘rin tutadi?” mavzusida munozara o‘tkazish o‘quvchilarning turli nuqtai nazarlarni muhokama qilish qobiliyatini oshiradi. Bu usul o‘quvchilarning kommunikativ qobiliyatlarini ham rivojlantirishga yordam beradi [5:89]. Diskussiyalar orqali o‘quvchilar o‘z fikrlarini asoslash, boshqalarning nuqtai nazarini hurmat qilish va mantiqiy dalillar bilan fikrlarini himoya qilishni o‘rganadilar. Tarix darslarida munozaralar o‘tkazish o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishga yordam beradi [6: 34].

Zamonaviy ta’limda interfaol usullardan foydalanish o‘quvchilarning darsga qiziqishini oshiradi. Masalan, virtual ekskursiyalar, tarixiy filmlar va multimedia taqdimotlar orqali tarixiy

hodisalarni yoritish o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rag'batlantiradi. Bu usul o'quvchilarning vizual va auditoriy qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam beradi [7: 67]. Interfaol usullar orqali o'quvchilar tarixiy hodisalarni jonli va yaqindan kuzatish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Tarix darslarida interfaol usullardan foydalanish o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishga yordam beradi [8: 45].

Tarixiy manbalar bilan ishlash o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishning muhim usuli hisoblanadi. Masalan, qadimgi yozma manbalar, arxeologik topilmalar va tarixiy hujjatlar orqali o'quvchilar tarixiy hodisalarni mustaqil ravishda tahlil qilishni o'rganadilar. Bu usul o'quvchilarning ilmiy fikrlashini oshiradi [9: 89]. Tarixiy manbalar bilan ishlash orqali o'quvchilar tarixni faqat kitoblardan emas, balki asl manbalar orqali o'rganish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu usul o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishga yordam beradi [10: 123].

Tarix darslarida o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish ularning mustaqil fikrlashini oshirishga yordam beradi. Masalan, tarixiy hodisalarni badiiy asarlar, she'rlar yoki rasmlar orqali ifodalash o'quvchilarning ijodiy qobiliyatlarini oshiradi. Bu usul o'quvchilarning tarixni yangicha talqin qilish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi [11: 34].

Tarix darslarida o'quvchilarni mustaqil ishlashga yo'naltirish ularning fikrlash qobiliyatini oshiradi. Masalan, o'quvchilarga mustaqil ravishda ma'lumot to'plash, tahlil qilish va natijalarni taqdim etish vazifalari berish ularning mustaqilligini oshiradi. Bu usul o'quvchilarning mas'uliyat hissini rivojlantirishga yordam beradi.

Tarix darslarida mustaqil fikrlashni rivojlantirish o'quvchilarning tanqidiy fikrlash, tadqiqotchilik, kommunikativ va ijodiy qobiliyatlarini oshirishga yordam beradi. Muammoli savollar, loyihalar, diskussiyalar, interfaol usullar va tarixiy manbalar bilan ishlash orqali tarix darslarini samarali tashkil etish mumkin. Bu usullar o'quvchilarni mustaqil fikrlovchi, ijodiy yondashuvga ega bo'lgan va tarixni chuqur tushunadigan shaxslar sifatida shakllantirishga yordam beradi.

Adabiyotlar

1. Выготский, Л. С. "Осознание в обществе: развитие высших психологических процессов." Harvard University Press, 2008.
2. Дьюи, Ж. "Тажриба ва таълим." Каппа Дельта Пи. 1938.
3. Брунер Ж.С. "Тарбия жараёни." Harvard University Press, 2008.
4. Жонассен, Д. Х. "Computers as Mind Tools for Schools: Engaging Critical Thinking." Прентис-холл. 1999.
5. Коллингвуд Р.Г. (1946). "Тарих ғояси." Оксфорд университети нашриёти.
6. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. (2020). "Tarix fanini o'qitish metodikasi". Toshkent.
7. Qosimov, B. (2015). "Tarix darslarida zamonaviy pedagogik texnologiyalar". Toshkent: O'qituvchi.
8. Пиаже, Ж. (1970). "Тарбия фани ва бола психологияси." Oxford University Press, 2008.
9. Bloom, Б. С. "Таълим мақсадлари таксономияси." Лонгмен. 1956.
10. Левстик, Л. С., Бартон, К. С. "Тарих яратиш: бошланғич ва ўрта мактабларда болалар билан тадқиқот." Routledge. 2005.
11. Сеихас, П., Мортон, Т. "Тарихий тафаккурнинг катта олти концепцияси." Нелсон таълими. 2013.

**HARBIY TA'LIM TIZIMIDA O'QUVCHI YOSHLAR TARBIYASIDAGI
GLOBALLASHGAN AXBOROT SHAROITI: MUAMMOLAR VA YECHIMLAR**
Kadirov Uchkun Egambergenovich -O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi
Nukus «Temurbeklar maktabi» harbiy-akademik litseyi

Annotatsiya: Maqolada harbiy ta'lim muassasalarida bugungi kunda xolis va haqqoniy axborotni tarqatish, aholining, birinchi navbatda, yoshlarning axborotga bo'lgan ehtiyojini qondirish har qachongidan ko'ra dolzarbligi, globallashgan axborot sharoitida yoshlarning g'oyaviy-mafkuraviy immunitetini shakllantirish masalalari keng yoritiladi.

Kalit so'zlar: OAV, milliy mentaliteti, sog'lom e'tiqodi, vatanparvarlik, zaharlovchi ma'lumotlar, «virtual» axborot maydoni, ijtimoiy xavfli axborot

Globallashuv jarayoni shiddat bilan kechayotgan ayni paytda har qanday ommaviy axborot vositasining jahon axborot makonida o'z o'rniga ega bo'lishi, taraqqiy topishi uning oldida turgan eng asosiy vazifa hisoblanadi. Shu bois bugungi dunyoni, uzoq-yaqinda yashayotgan odamlarning hayotini ommaviy axborot vositalarisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Binobarin, OAV insoniyat hayotining barcha jabhalari bilan uzviy bog'lanib ketgan.

Jahon axborot makonining globallashuvining ayni sharoitida inson ongi, qalbi, milliy mentaliteti, sog'lom e'tiqodi, vatanparvarlik va fidoyilik tuyg'ularining kamol topishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan g'oyaviy-mafkuraviy, axborot tahdidlari ta'siri sezilmoqda.

Davlatimiz rahbari Murojaatnomada «Eng katta boylik – bu aql-zakovat va ilm, eng katta meros – bu yaxshi tarbiya, eng katta qashshoqlik – bu bilimsizlikdir!» deya iqtibos keltirib, oldimizga ko'plab maqsad va vazifalar belgilab berdi[1]

Bugungi globallashuv sharoitida axborotga bo'lgan talab tobora kuchayib bormoqda. Shu boisdan, bugungi kunda xolis va haqqoniy axborotni tarqatish, aholining, birinchi navbatda, yoshlarning axborotga bo'lgan ehtiyojini qondirish har qachongidan ko'ra dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Axborot xuruji avj olgan asrda atrofda sodir bo'layotgan voqealar haqida haqqoniy ma'lumotlarga ega bo'lish, har qanday noxolis axborotlar zahirida yot g'oyalar mavjudligini aholiga va avvalo yoshlarimizga tushuntirishda ommaviy axborot vositalarining o'rnini va ta'sir kuchining beqiyosligi ayon bo'lmoqda. Ommaviy axborot vositalari orqali juda tez fursatda tarqalayotgan ijtimoiysiyosiy, mafkuraviy axborotlarning ko'p foizi jahonning turli mamlakatlarida tashvish uyg'otmoqda.

Dunyoga egalik qilishga intilayotgan kuchlar aynan axborotdan qurol sifatida foydalanishga urinmoqda. Boshqacha aytganda, bir tomondan axborot insoniyat ma'naviy olamini kengaytirish, inson ilmutafakkurini boyitishga xizmat qiladigan manba sifatida ahamiyat kasb etayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, axborot insonni o'zligi, millati, vatanidan ajratadigan va oxiroqibat butunlay manqurtga aylantiradigan «qurol»ga ham aylanib borayotgani bugun hech kimga sir emas. Hozirning o'zidayoq juda ko'p mamlakatlar o'z madaniyati, an'analari va ma'naviy qadriyatlarini yot axborot ta'siridan himoya qilish uchun maxsus choralar ko'rishga majbur bo'lmoqda. Shu sababli shiddat bilan kechayotgan voqea-hodisalar oqimida kirib kelayotgan axborotning mazmunini anglash, uni to'g'ri talqin etib, xulosalar chiqarish nihoyatda muhim hisoblanadi. Bugun aholi, jumladan, yoshlar kundalik hayoti, ta'lim jarayoni, ish faoliyatida ham turli mazmundagi ma'lumotlarga ommaviy axborot vositalari orqali ega bo'lmoqdalar. Ular ko'rayotgan filmlar, ko'rsatuvlar, tinglayotgan radioeshittirishlar mazmun-mohiyati nuqtai nazaridan kelib chiqib, ularning ma'naviy olamiga turlicha ta'sir ko'rsatadi.

OAVlar orqali ta'sir etishning ijobiy va salbiy ko'rinishlarini hisobga olgan holda shuni aytish mumkinki, inson ma'naviy kamolotida u qabul qilayotgan axborot muhitining roli katta. Demak, bugun yoshlarning nimani ko'rib, nimani tinglayotgani birinchi navbatda u voyaga yetayotgan oila, shu bilan bir qatorda ta'lim muassasalari e'tiboridan ham chetda qolishi kerak emas.

Axborot makonining eng jadal vositalaridan yana biri internet hisoblanadi. Axborot almashish imkoniyatining mavjudligi va kattaligi bizga keng imkoniyatlar beradi, shu bilan birga insonni ogohlikka chaqiradi. Negaki, internet tarmog'ida bizga kerakli va zarur bo'lgan axborotlar bilan bir qatorda milliy mafkuramizga yot bo'lgan, ma'naviyatimizga mos kelmaydigan vayronakor va tajovuzkor g'oyalarni targ'ib qiluvchi sahifalar ham bor. Ayniqsa, keyingi yillarda xalqaro tizimda inson ongini zaharlovchi ma'lumotlar – tajovuzkorlik, jangarilik, qotillik ruhidagi, yolg'ochilik hamda insoniylik, jamiyatga zid bo'lgan boshqa axborotlarni targ'ib qiluvchi sahifalarning ko'payganligi har birimizni ogohlikka chorlaydi. **Odnoklassniki, Facebook, Twitter, You Tube** kabi ijtimoiy tarmoqlarda yoshlarning biror masala–kitoblar, suratlar, filmlar, qo'shiqlar haqida bahslashayotganiga ko'p guvoh bo'lamiz[2].

Albatta, fikr almashish ongni charxlaydi, tafakkurga quvvat beradi. Lekin ba'zi ijtimoiy xavfli axborotning aks ta'siri uning o'zidan ham xavfliroq manzaralarni hosil qilishi mumkinligini unutmasligimiz lozim.

Internet, uyali telefonlar, axborot texnikasi – bularning barchasi inson aqlidroki, salohiyatining samarasi, inson uchun, uning og'irini yengil, uzog'ini yaqin qilish uchun xizmat qiladi, biroq ochig'ini aytganda, hech qanday avtomatlar, mashinalar, kompyuterlar inson o'rnini bosa olmaydi, inson qalbi, ruhiga ma'naviy ozuqa bo'la olmaydi. Bizning maqsadimiz ulardan voz kechish emas, ulardan oqilona foydalangan holda, o'zligimiz, qadriyatlarimizni saqlab qolishdan iborat. Bunda albatta, oila, mahalla, ta'lim muassasalari, jamoat va davlat tashkilotlarining roli nihoyatda katta. Shularni hisobga olgan holda, globallashtirilgan axborot sharoitida yoshlarning g'oyaviy-mafkuraviy immunitetini shakllantirish masalalari bo'yicha quyidagi takliflarni bildirish mumkin: - axborot sohasida yoshlarda ijtimoiy fikrni tahlil qilish tizimini kuchaytirish; - yoshlarning «virtual» axborot maydonidagi dunyoqarashini o'rganish, bu boradagi faoliyat samaradorligini oshirish; - chet el ijtimoiy tarmoqlarining ko'pchiligida bizning milliy mentalitetimizga to'g'ri kelmaydigan salbiy tomonlari ham mavjudligini o'quvchilarga mashg'ulotlar davomida tushuntirib borish (masalan, informatika fanining internetni o'rganish bo'limida, tarbiyaviy soatlarning ma'lum bir daqiqalarida); - internetdan foydalanish madaniyatini shakllantirish; -milliy qadriyatlar va o'zligimizni anglash, ma'naviyatimizga tahdid kelajagimizga tahdid ekanligini, axborot makonida globallashtirish va kuchli raqobat sharoitida mafkuraviy immunitetni shakllantirish; - o'sib kelayotgan yosh avlodning media savodxonligi va axborot texnologiyalaridan foydalanish madaniyatini yuksaltirish, mafkuraviy immunitetini oshirish -o'quvchilarga ma'naviy-axloqiy tarbiya berishda media-ta'limning, xususan, ommaviy axborot vositalarining rolini oshirish kerak.

Bu tadbirlarni amalga oshirishda ilmiylik, muvofiqlashtirish, tizimli boshqaruv tamoyillariga rioya etish va tarbiyalanuvchilarning yosh xususiyatini hisobga olish juda muhimdir, jamiyatimizning keng qatlamlari: davlat hokimiyati va boshqaruv organi, fuqarolik jamiyati institutlari, jamoatchilik tashkilotlari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organi, ota-onalar va pedagoglarni jalb qilish maqsadga muvofiqdir. Umuman olganda, so'z inson ma'naviy olami haqida borar ekan, ma'naviy tarbiya mamlakatimiz va fuqarolik jamiyati taraqqiyotining muhim omili ekanligi barchamizga ma'lum[3].

Darhaqiqat, globallashtirilgan axborot sharoitida, har bir xatti-harakatida Vatan va xalq manfaatlarini o'ylab yashaydigan barkamol insonni tarbiyalash bosh maqsadga aylanishi lozim. Fikrimizcha, yoshlarning ong, tafakkur tarbiyasiga e'tiborni qaratish ularning ma'naviy olami dardsizligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Shu nuqtai nazardan kelib chiqib, xulosa o'rinda aytish mumkinki, yoshlarda g'oyaviy mafkuraviy immunitetni shakllantirish jarayoni zamonning bugungi talablari hamda aniq chora-tadbirlar asosida, respublika ta'lim tizimining barcha bosqichlarida, ommaviy axborot vositalari faoliyati davomida muntazam va uzluksiz olib borilishi darkor.

Yoshlarning axborot oqimiga munosabatini to'g'ri yo'naltirishda ota-onalar, ustoz va murabbiylar ilm va tarbiya berish jarayonida yoshlarga tushuntirishlari, fikrlarni solishtirish, ularni turlarga ajratish, yaxshi va yomonni farqlashga o'rgatishlari lozim. Ularning nimani ko'rib, nimani eshitayotgani va bu haqdagi fikr-mulohazalari bilan oilada ota-onalar, ta'lim muassasalarida o'qituvchi va murabbiylar muntazam qiziqib borishlari zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2020 yil 24 yanvar
2. Тайлакова Ш.Н. Формирование идеологического иммунитета учащейся молодежи на основе средств массовой информации в условиях глобализации информационных технологий. Современное образование 2015, № 5 стр 5
3. Усманова З.Б. Роль средств массовой информации в формировании политико-правовой активности учащийся молодёжи. Современное образование 2017, № 1

YOSH AVLODNI VATANPARVARLIK RUHIDA TARBIYALASHDA TARIX FANINING ROLI

Allamuratov Gulmurat Sultamuratovich

Nukus "Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik litseyi, tarix fanlari falsafa doktori
(PhD)

Dunyodagi rivojlangan davlatlar, xalqaro raqobat shartlariga kirib borayotgan bir paytda, yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda ularda Vatanga muhabbat va uning taqdiriga daxldorlik, fidoyilik hissini qaror toptirish kabi jihatlarni shakllantirishda tarix fani katta ahamiyat kasb etadi. Muhtaram prezidentimiz Shavkat Mirziyoev aytganidek – "Buyuk tarixda hech narsa izsiz ketmaydi. U xalqlarning qonida, tarixiy xotirasida saqlanadi va amaliy ishlarida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham u qudratlidir. Tarixiy merosni asrab-avaylash, o'rganish va avlodlardan-avlodlarga qoldirish davlatimiz siyosatining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biridir"[1].

Vatanparvarlik–bu insonning, ona Vataniga, o'z millati hamda tug'ilib o'sgan yurtiga bo'lgan muhabbatidir. Vatanparvarlikning bu tabiiy asoslari, tabiiy tuyg'u sifatida uning axloqiy ahamiyatini har bir insonda burch va fazilat sifatida shakllanashida tarix fanining orni beqiyos.

Ijtimoiy – iqtisodiy taraqqiyotda jahon xamjamiyatiga kirish, tenglar ichida teng qadam tashlamoq uchun, ta'lim – tarbiyada halqimiz tajribasida sayqal topib, uzoq asrlardan buyon ta'lim – tarbiya vositasi bo'lgan milliy qadriyatlarimizni e'zozlash, ularning yosh avlodni axloqiy-estetik shakllantirish dolzarb vazifa hisoblanadi. Ayniqsa, yoshlarda Vatan tuyg'usini shakllantirish Vatanimiz o'tmishi, madaniyati, ma'naviyatini o'rganish asosida hozirgi kundagi asosiy vazifalarni anglab yetmoqlik muqaddas ona Vatanni buguni va kelajagi ana shu yosh

avlodga bog'liqligini har bir yuragida o'ti bor Vatan farzandi Vatan istiqlolini himoya qilishga har doim tayyor turishi, Vatanimiz madaniyati, ma'naviyati va ma'rifatini rivojlantirish, uni dunyo sivilizatsiyasi darajasiga yetkazish uchun mas'ul ekanini anglab yetmoqlikka tayyorlash zarur. Buning ushuni:

- Tarix darslarida vatanparvarlik mavzusida badiiy va hujjatli filmlar, multfilmlar namoyish etish va ularning muhokamasini o'tkazish;

- darslik va o'quv-metodik qo'llanmalarga buyuk sarkardalarimizning hayoti va faoliyati haqidagi ma'lumotlarni kiritish, ularning jasorati, fidoyiligi va qahramonliklari to'g'risida yorqin misollar asosida hikoya qilib berish;

- Temurbeklar maktablari, oliy harbiy ta'lim muassasalari, kasb-hunar kollejlari va akademik litseylarning maxsus guruhlar va harbiy qismlarga ekskursiyalar tashkil etish;

- “Mard o'g'lon” davlat mukofotiga sazovor bo'lgan yurtdoshlarimiz bilan uchrashuvlar o'tkazish, ular erishgan yutuq va natijalarni yoshlar o'rtasida keng targ'ib qilish;

Tarix darslari o'quvchilarda fuqarolik, vatanparvarlik tuyg'ularini tarbiyalashga hissa qo'shishga qaratilgan. O'quvchi vatan g'oyasini o'zlashtirib, unga mehrmuhabbat, ishtiyoq, uning buguni va kelajagi haqida qayg'urish, o'z qadr-qimmatini ko'taradi, vatan qahramonlaridek bo'lishga intiladi. Tarix darslarida vatan qahramonlarining jasoratlari, xalqning ajnabiy bosqinchilarga qarshi qahramonona kurashi, olimlar, iste'dod sohiblari – vatandoshlarning erishgan yutuqlari tarix darslarida bolalar uchun vatanparvarlikning ajoyib namunasidir.

O'quvchilarini tarbiyalashda eng yuksak tuyg'u Vatan tushunchasini singdirish Vatanga mehr-muxabbat ruhida tarbiyalash biz tarbiyachilarning birinchi navbatdagi vazifamizdir. Vatanni sevmok imondandir deyiladi, Hadislardan birida. Inson dunyoga kelib ko'z ochib ko'rgani uning Ona yurti, Ona vatani bo'lib hisoblanadi.

Shu sababli o'quvchilarni eng boshlang'ich davridan boshlaboq, Vatanni sevishga unga sadoqat, mehr-muxabbat ruhida tarbiyalash har birimizning oldimizda to'rgan oliy maqsad bo'lib hisoblanadi. Biz pedagogik-amaliyot davomida shunday eksperimental tadqiqot ishlarini olib borishimiz kerak. Bizga darslar jarayonida iloji boricha Vatan, Vatan sharafini himoya qilish, Ona Vatan, unga mehr-muxabbat qadr-qimmat tushunchalarini bolalar ongiga singdirishga harakat qilishimiz kerak.

Tarix vatanparvar, fuqaroni yaratuvchi qudratli va abadiy barhayot kuchdir. Tarix fani shaxsini ongini shakllantiradigan, uning mustaqil fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish uchun keng imkoniyatlar ochib beradi. Mana mening vazifam – tarix o'qituvchisining vazifasi – bolalar qalbida o'z yurti, oilasi, ona yurti tarixiga hurmatni saqlash; shaxsning vatanparvarlik tuyg'ularini, fuqarolik fazilatlarini tarbiyalash. Tarix darslari o'quvchilarda fuqarolik, vatanparvarlik tuyg'ularini tarbiyalashga hissa qo'shishga qaratilgan. O'quvchi Vatan g'oyasini o'zlashtirib, unga mehr-muhabbat, ishtiyoq, uning buguni va kelajagi haqida qayg'urish, o'z qadr-qimmatini ko'taradi, Vatan qahramonlaridek bo'lishga intiladi. Tarix darslarida Vatan qahramonlarining jasoratlari, xalqning ajnabiy bosqinchilarga qarshi qahramonona kurashi, olimlar, iste'dod sohiblari – vatandoshlarning erishgan yutuqlari tarix darslarida bolalar uchun vatanparvarlikning ajoyib namunasidir. Tarix fanining yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda tarbiyaviy xarakterni ham kasb etadi. Masalan:

- mustaqillik biz uchun milliy davlatchiligimizni, o'zligimiz, insoniy haq-huquq va qadr-qimmatimizni tiklash, urf-odat va anhanalarimizni, muqaddas islom dinimizni, buyuk ajdodlarimizning tabarruk nomlarini ulug'lash, sog'lom va barkamol yangi avlodni shakllantirish

bo'yicha ilgari tasavvur ham qilib bo'lmaydigan beqiyos imkoniyatlar ochib berganini keng tushuntirish;

-yurtimizda hukm surayotgan tinch va osoyishta hayot, millatlararo do'stlik va hamjihatlikni saqlash, chegaralarimiz daxlsizligini asrash, uzoq va yaqin atrofimizdagi davlatlar bilan do'stona munosabat va o'zaro manfaatli hamkorlikni yanada mustahkamlash, turli mintaqa va hududlarda xavf-xatar va tahdidlar tobora kuchayib borayotgan tahlikali zamonda doimo ogoh, sergak va hushyor bo'lib yashash, safarbarligimizni yanada oshirish – bugun hayotning o'zi barchamizdan talab qilayotgan eng muhim va dolzarb vazifa ekaniga alohida ahamiyat qaratish;

-jamiyatimizda tinchlik va osoyishtalik, millatlar va fuqarolar o'rtasida do'stlik va hamjihatlik, o'zaro hurmat va mehr-oqibat muhiti tobora mustahkamlanib, bu borada fuqarolik jamiyati institutlari, o'zini o'zi boshqarish organlari, jumladan, mahallaning roli va tahsiri kuchayib borayotganini ko'rsatish zarur.

O'sib kelayotgan yosh avlodni, vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda, ayniqsa milliy qahramonlarimiz, ota-bobolarimizning vatan, yurt uchun fidoyiliklari tarbiya jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatuvchi omil sifatida xizmat qiladi. Har bir yosh avlodning ong-u shuuriga, buyuk ajdodlarimiz Amir Temur, Jaloliddin Manguberdi, Temur Malik, Bobur kabi buyuk sarkardalarimizning vatan ravnaqi, yurt tinchligi uchun qahramonliklarini singdira olsakgina, haqiqiy millatparvar, jonkuyar, sha'ni, qadr-qimmatini, millatini ulug'lay oladigan vatan uchun jonini fido qilishga tayyor shaxsni tarbiyalay olamiz.

Deyarli hech bir tarix darsi munosib shaxslarni o'rganmasdan o'tmaydi. Qahramonlarning jasoratlarini ochib berish, o'quvchilarni olis ajdodlarimiz va yaqin o'tmishdoshlarimiz nima uchun Vatan manfaati yo'lida o'z boyligini, muhabbatini, hayotini fido qilganliklarini anglab etishlari zarur.

Jaloliddin Manguberdi el-yurt istiqloli uchun kurashgan, shu yo'lda aziz jonini qurbon qilgan ajdodlarimizning buyuk namoyandasidir. Ona yurtga muhabbat va sadoqat, or-nomus va shon-sharaf bobida Jaloliddin Manguberdiga teng keladigan ulug' shaxslar dunyoda kamdan-kam uchraydi, – dedi Shavkat Mirziyoev. Jaloliddin 1198 yilda tug'ilgan va qisqa umri davomida tarixda unutilmas iz qoldirgan qahramon shaxsdir. U mo'g'ullar qo'shini dahshatidan hamma o'zini olib qochgan paytda, atigi 21 yoshida qo'rqmasdan maydonga chiqqan. 11 yil davomida mo'g'ul bosqinchilariga qarshi 300 dan ortiq janglarda ishtirok etib, ularni titratgan. Hatto Chingizxondek buyuk hukmdor ham uning matonatini ko'rib: “Bunday qahramon farzandi bor ota naqadar baxtlidir”, deb tan bergan. Jasur shahzoda taqdirning qaltis sinovlarini mardona yengib o'tib, 32 yoshda xoinlar qo'lida halok bo'lgan.

Sulton Jaloliddin jangovar faoliyati bilan nafaqat o'z yurtini, balki dunyodagi o'nlab mamlakatlarni ham bosqinchilar hujumidan himoya qilgan. Uning nomi, o'lmas jasorati xalq orasida, turli millat va elatlar o'rtasida afsonaga aylangan.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, bu ulug' ajdodimizning xotirasi abadiylashtirildi. Tavallud sanalari munosib nishonlandi. Davlatimizning yuksak mukofotlaridan biri – Jaloliddin Manguberdi ordeni ta'sis etildi. Uning faoliyatiga bag'ishlangan ilmiy va badiiy asarlar yaratildi. Jumladan, turkiyalik kinoijodkorlar bilan hamkorlikda “Mendirman, Jaloliddin!” nomli ko'p qismli tarixiy film suratga olindi. Ulug' sarkardaga munosib vatanparvar o'g'lonlarni tarbiyalash maqsadida Urganch shahrida Jaloliddin Manguberdi nomida harbiy akademik litsey tashkil etildi. Tarix darsi jarayonida o'quvchilarni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash yollari va vositalarini bilishimiz va darslarni tashkil etishda o'qituvchi mahorati alohida o'rin tutadi. Tarixshi

taraqqiyotning tarixiy jarayoni tushuntirilgan ekan, ular tasavvurida ibtidoiy odamlar hayoti to'g'risida ko'rsatmali qurolsiz tushuncha hosil bo'lmaydi. Insoniyat taraqqiyotining ibtidoiy davrini faqat ushbu davr yodgorliklarini ko'rsatish yoki rangli rasmlardan foydalanish orqali tushuntirish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada O'zbekiston tarixi muzeyi yoki boshqa shahar va tuman o'lkashunoslik muzeylariga ekskursiya uyushtirish, o'quvchilarning haqiqatni aniq va to'liq to'g'ri fikrlashlarini ta'minlaydi. Masalan

Axomaniylar zulmiga qarshi muttasil kurash olib borganlar. Miloddan avvalgi 530 yilda massagetlar yo'l boshchisi malika To'marisning Kir II ustidan qozongan yorqin g'alabasi bunga misol bo'la oladi. Axomaniylar shohi Kir II ning tanadan judo etilgan boshini odamlar qoni bilan to'ldirilgan mesh — qopga solar ekan, To'maris shunday deydi: «Ey, Kir! Umr bo'yi jang qilib, odam qoniga to'ymading, mana, endi to'yganingcha ich!»[2].

Muarrir Poliening «Harbiy hiylalar» asaridagi Shiroqning (asarda Shiroq — Siyrak deb nomlangan) afsonaviy harbiy jasorati diqqatga molikdir. Manbada hikoya qilinishicha, yilqiboqar Shiroq o'z vataniga bostirib kelgan dushmanlarni hiyla ishlatib, chalg'itib, Qizilqumning haloqatli jazirama dashtlariga boshlab boradi va o'z jonini qurbon qilib bo'lsa — da, vatani va xalqini yovuz dushmandan asrab qoladi.[3]

"Ikkinchi jahon urushi" mavzusini o'rganayotganda, yigitlar jasur askarlar - urushning barcha janglarida qatnashgan vatandoshlarning mardligi haqida ma'ruza qilishadi. Internet orqali olingan fotosuratlar bilan tayyorlangan xabarlar talabalarda alohida qiziqish uyg'otadi. . O'z hududi tarixini bilish ma'naviyatni boyitadi, vatanparvarlik, o'z xalqi bilan faxrlanish tuyg'ularini rivojlantiradi

Xulosa qilib aytganda, tarix fanini o'qitish orqali o'quvchilarda o'zlari mustaqil va ijodiy fikrlashini rivojlantirishga, miliy ong va tafakkurni o'stirishga, eng asosiysi ma'naviy barkamol shaxsni, haqiqiy vatanparvar insonni tarbiyalab voyaga yetkazishga ahamiyat berish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Miromonovich Mirziyoyevning Oliy Majlisga va O'zbekiston xalqiga murojaatnomasi. Toshkent. 2020 yil 29 yanvar
- 2.R.Shamsutdinov, Sh.Karimov. "Vatan tarixi". 1-qism. T., "Sharq", 2010
- 3.Azamat Ziyov. O'zbek davlatchiligi tarixi. T., "Sharq", 2000

YOSH AVLODNI TARBIYALASHDA IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLARNING O'RNI VA AHAMIYATI

Tanirbergenov Shamshetbay Yusupovich-O'zbekiston Respublikasi IIV Nukus "Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik litseyi, Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasini boshlig'i

ANNOTATSIIYA: Mazkur maqolada yosh avlod tarbiyasida ijtimoiy-gumanitar fanlarning o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Gumanitar fanlarning yoshlarda ma'naviyatni shakllantirish, vatanparvarlik tuyg'usini rivojlantirish hamda mustaqil fikrlash qobiliyatini oshirishdagi roli yoritiladi. Shuningdek, tarix, falsafa, adabiyot, huquqshunoslik kabi fanlarning ta'lim jarayonidagi o'rni ko'rib chiqilib, ularning zamonaviy ta'lim tizimidagi ahamiyati va innovatsion pedagogik yondashuvlar bilan uyg'unligi tahlil etiladi.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy-gumanitar fanlar, yosh avlod tarbiyasi, ma'naviyat, vatanparvarlik, mustaqil fikrlash, innovatsion pedagogika, ta'lim tizimi, falsafa, adabiyot, tarix.

Bugungi globallashuv davrida yosh avlodni har tomonlama yetuk shaxs sifatida tarbiyalash dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Ijtimoiy-gumanitar fanlar nafaqat bilim berish, balki shaxsning ma'naviy-axloqiy rivojlanishida ham muhim rol o'ynaydi. Ushbu maqolada ushbu fanlarning yosh avlod tarbiyasidagi o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi.

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning yosh avlod tarbiyasidagi o'rni

Ijtimoiy-gumanitar fanlar yoshlarning dunyoqarashini kengaytirish, tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish va ularni jamiyatga moslashishga ko'maklashadi. Xususan:

-Tarix fani orqali o'quvchilar milliy qadriyatlarni anglaydi va o'zligini mustahkamlaydi.

-Falsafa fani orqali inson tafakkuri chuqurlashib, hayotiy muammolarni tahlil qilish qobiliyati shakllanadi.

-Adabiyot fani yoshlarda estetik did, badiiy idrok va axloqiy tushunchalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

-Huquqshunoslik fani esa fuqarolik ongini shakllantirib, yoshlarning jamiyatda o'z o'rnini topishiga yordam beradi.

Innovatsion pedagogika va ijtimoiy-gumanitar fanlar Zamonaviy ta'lim tizimida innovatsion pedagogik yondashuvlardan foydalanish ijtimoiy-gumanitar fanlarni yanada samarali o'qitishga imkon beradi. Masalan:

-Interfaol darslar orqali o'quvchilar faol ishtirok etadi va bilimlarini amaliyotda sinab ko'radi.

-Texnologiyalardan foydalanish (raqamli resurslar, virtual laboratoriyalar) fanlarni qiziqarli va tushunarli qiladi.

-Loyiha asosida o'qitish orqali yoshlar real hayotiy vaziyatlarni tahlil qilish va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini egallaydi.

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning ta'rifi va mohiyati

Ijtimoiy-gumanitar fanlar inson, jamiyat va madaniyat bilan bog'liq bo'lgan bilim sohalarini o'z ichiga oladi. Ushbu fanlar insonning ma'naviy, axloqiy va intellektual rivojlanishiga xizmat qiladi hamda jamiyatning rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning ta'rifi

Ijtimoiy-gumanitar fanlar insoniyat tarixini, jamiyatning ijtimoiy tuzilishini, madaniyat va san'atni, shuningdek, insonning ongini, fikrlash jarayonini va axloqiy qadriyatlarini o'rganadigan ilmiy yo'nalish hisoblanadi. Ushbu fanlar insonning ma'naviy olamini shakllantirishga, uning axloqiy me'yorlarini anglashiga va mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning mohiyati

1. Ma'naviy tarbiya – Ushbu fanlar orqali yosh avlod o'z milliy qadriyatlarini anglaydi va mustahkam ma'naviy asosga ega bo'ladi.

2. Tarixiy xotira va milliy o'zlik – Tarix va adabiyot fanlari orqali o'quvchilar ajdodlarining merosi, milliy qadriyatlar va tarixiy voqealarni chuqur anglash imkoniyatiga ega bo'ladi.

3. Axloqiy ong va madaniyat – Gumanitar fanlar insonning axloqiy rivojlanishiga ta'sir ko'rsatib, ularning jamiyatda o'z o'rnini topishiga yordam beradi.

4. Tanqidiy va mustaqil fikrlash – Falsafa va sotsiologiya fanlari orqali o'quvchilar tahliliy fikrlashni o'rganadi, muammolarni hal qilish va to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantiradi.

5. Fuqarolik ongini shakllantirish – Huquqshunoslik va siyosatshunoslik fanlari orqali yoshlarga fuqarolik mas’uliyati, huquq va majburiyatlar haqida tushunchalar beriladi.

Ijtimoiy fanlar orqali vatanparvarlik va fuqarolik ongini shakllantirish

Ijtimoiy fanlar yosh avlodni tarbiyalashda katta ahamiyatga ega bo‘lib, ayniqsa, vatanparvarlik va fuqarolik ongini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu fanlar orqali o‘quvchilar o‘z milliy qadriyatlarini anglaydi, tarixiy xotirani hurmat qiladi va jamiyat oldidagi mas’uliyatini his qiladi.

Vatanparvarlik ongini shakllantirish

1. Tarix fani – O‘quvchilar milliy tarixni o‘rganish orqali ajdodlarining qahramonligi, yurt mustaqilligi yo‘lidagi kurashlar va milliy qadriyatlarning shakllanishi haqida tushuncha hosil qiladi. Bu ularda o‘z Vataniga nisbatan faxr va hurmat hissini oshiradi.

2. Adabiyot – Milliy va jahon adabiyoti asarlari orqali vatanparvarlik g‘oyalari, tarixiy obrazlar va milliy o‘zlik tushunchasi shakllantiriladi.

3. Geografiya – Mamlakatning tabiiy resurslari, iqtisodiy salohiyati va ekologik muammolari haqida bilimlar berish orqali yoshlarni Vatan ravnaqiga hissa qo‘shishga undaydi.

Fuqarolik ongini shakllantirish

1. Huquqshunoslik – O‘quvchilarga konstitutsiya, fuqarolik huquqlari va majburiyatlari haqida tushuncha berib, ularning qonunga hurmat bilan qarashiga va ijtimoiy mas’uliyatni his qilishiga yordam beradi.

2. Sotsiologiya va siyosatshunoslik – Jamiyatning tuzilishi, davlat boshqaruvi, demokratiya tamoyillari va fuqarolik jamiyati haqida bilim berib, yoshlarni ijtimoiy jarayonlarda faol ishtirok etishga undaydi.

3. Falsafa – Tanqidiy va mustaqil fikrlashni rivojlantirish orqali yoshlarga ijtimoiy mas’uliyatni anglash, jamiyatdagi ijtimoiy muammolarni tushunish va ularga yechim topish ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradi.

Innovatsion pedagogik yondashuvlar va ijtimoiy-gumanitar fanlarning o‘zaro bog‘liqligi

Zamonaviy ta’lim tizimida innovatsion pedagogik yondashuvlar ijtimoiy-gumanitar fanlarni samarali o‘qitish va yosh avlodni ma’naviy jihatdan yetuk shaxs sifatida shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Texnologiyalar rivojlanishi, ta’lim metodlarining takomillashishi va interaktiv o‘qitish usullarining qo‘llanilishi ijtimoiy-gumanitar fanlarning yanada ta’sirchan bo‘lishiga yordam beradi.

Innovatsion pedagogik yondashuvlar

1. Interfaol o‘qitish metodlari

-Munozara va bahs-munozara (debate) – O‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirib, ijtimoiy masalalarni chuqur tahlil qilish imkonini beradi.

-Loyiha asosida o‘qitish – Tarix, huquqshunoslik, falsafa kabi fanlarda dolzarb muammolarni hal etish bo‘yicha mustaqil loyihalar tayyorlashga yordam beradi.

-O‘yinli texnologiyalar – Rolli o‘yinlar, tarixiy rekonstruksiya va ssenariy asosidagi mashg‘ulotlar orqali o‘quvchilar fanlarni yanada qiziqarli shaklda o‘rganadi.

2. Axborot-kommunikatsion texnologiyalar (AKT)

-Raqqamli ta’lim platformalari – Elektron darsliklar, onlayn kurslar va interaktiv testlar orqali ta’lim jarayoni samaradorligini oshirish.

-Sun’iy intellekt va virtual reallik – Tarixiy jarayonlarni virtual ekskursiyalar orqali o‘rganish yoki huquqshunoslik darslarida sud jarayonlarini simulyatsiya qilish.

3. Kross-fanli yondashuv

-Tarix va geografiyani birlashtirish orqali davlatlarning rivojlanish jarayonlarini tushuntirish.

-Adabiyot va sotsiologiyani bog‘lab, jamiyatda kechayotgan o‘zgarishlarni badiiy asarlar orqali tahlil qilish.

-Huquq va siyosatshunoslik fanlarini uyg‘unlashtirib, demokratiya, fuqarolik huquqlari va davlat boshqaruvi haqida tushuncha berish.

XULOSA

Ijtimoiy-gumanitar fanlar yosh avlod tarbiyasida beqiyos ahamiyatga ega bo‘lib, ularning ma‘naviy kamolotini ta‘minlash, vatanparvarlik ruhini oshirish va ijtimoiy faolligini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Shu boisdan, ta‘lim tizimida ushbu fanlarni yanada rivojlantirish va innovatsion yondashuvlardan samarali foydalanish zarur. Innovatsion pedagogik yondashuvlar ijtimoiy-gumanitar fanlarning samaradorligini oshirish bilan birga, yosh avlodni jamiyat oldidagi mas‘uliyatini anglaydigan, tanqidiy fikrlovchi va faol fuqarolar sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi. Ushbu yondashuvlar ta‘lim jarayoniga integratsiya qilinsa, kelajak avlodning ma‘naviy va intellektual salohiyati yanada yuksaladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- 1.Karimov I.A. "Yuksak ma‘naviyat – yengilmas kuch". – Toshkent: Ma‘naviyat, 2008.
- 2.Xabibullayev H. "Pedagogik innovatsiyalar va ta‘lim tizimidagi zamonaviy yondashuvlar". – Toshkent: O‘zbekiston, 2019.
- Saidov A. "Huquq va jamiyat". – Toshkent: Adolat, 2020.
- Sodiqov J. "Falsafa va yoshlar". – Toshkent: Universitet, 2021.
- O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning ma‘naviyat va ta‘lim tizimiga oid nutqlari va farmonlari.

GUMANIZM IDEYALARININ SOCIALLIQ-SIYASIIY RAWAJLANIWDAGI AHMIYETI

Biyimbetov Jaksilik Kilishbayevich

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti "Socialliq pánler" kafedrası docent w.a filosofiya ilimleri boyınsha filosofiya doktori (PhD)

Socialliq-siyasiy proceslerde adamzat óz ómiri dawamında óz aldına jasawshı fenomen sıpatında bir qatar máselelerdi ortağa qoyıp kelgen. Házirgi künge shekem usı ortağa qoyılğan máselelerdin sheshimi sıpatında hár qıylı usıllardı, teoriyalardı jaratıp kelmekte. Bul jaratılıp atırğan teoriyalıq usıllar jámiyet rawajlanıwında da ayrıqsha orınğa iye. Búgingi künde jámiyettin socialliq-siyasiy, basqarıw tarawlarında belgili dárejede rawajlanıwlar júz berip atır. Bunday rawajlanıwların bir kórinisi sıpatında ruwxıy tarawda júz berip atırğan rawajlanıwları keltirip ótsek boladı.

Socialliq-siyasiy tarawda jańalanıwlar hám rawajlanıwların tiykarı sıpatında ádep hám úrp-ádet, salt-dástúrlar, ádebiyat, tálim-tárbiya tarawlarında reformalardı aytsaq maqsetke muwapıq boladı. Atap aytqanda solardıń biri basqarıw tarawı insannıń dúnyanı tanıp biliwde óziniń salmaqlı ornına iye esaplanadı. Ádebiyattıń rawajlanıwı eń aldı menen insan turmısın tolıq sáwlelendiriw menen baylanıslı, sebebi jámiyetlik bolmıstağı bar bolğan hám de insan ideyalarında jasap atırğan hár qıylı waqıya hám qubılıslardı sáwlelendirip beredi. Basqarıw hám

siyasiy tarawdın insan ruwxıylıgın jetilistirip barıwshı ayırıqsha bir kúsh bar bolıp, ol adamlardı tuwrı jolğa baslawshı, ar-namısılı bolıwğa shaqıratuğın, adamdı hújdanlı bolıwğa iytermelewshı ruwxıy baslama esaplanadı. Onı tek ǵana adamnıń etikalıq tárbiyalaw quralı sıpatında alıp qaralmastan, ol óz gezeginde insan kelbetin jetilistirip barıwshı gózzallıq, kóterinkilik, batırлық, mártlik, saqıylılıq, doslıq hám taǵı basqa insańǵa tán bolǵan úlgerdi beredi.

Insanlardı gumanistlik kóz-qaraslarǵa shaqırıwshı sociallıq-siyasiy normalar hár tárepleme rawajlanıp barmaqta. Bunday kóz-qaraslardı basqa dinde de, ilimpazlardın teoriyalarında da kórip ótiwimizge boladı. Sonıń menen birge ilim-pán, kórkem-óner hám xalıqlardıń ózine tán bolǵan salt-dástúrleri insan ruwxıy jetilisiwinde, gumanistlik ideyaların qalıplesiwinde ornı girewli. Óytkeni insan ruwxıylıǵınıń ajıralmas komponentleri bolǵan úrp-ádet, dástúrler, ádep normaları gumanizmnıń ózeǵi esaplanadı. Xalqımız hámme waqıt jámiyettegi hám jeke turmısımızdaǵı áhmiyetli waqıyalardı saltanatlı túrde belgilwdi úrdis etip, ásirler dawamında óz dástúrlerin hám úrp-ádetlerin qalıplestirip keldi hám onı jámiyetlik turmıs elegenin ótkerdi. Bul dástúrler hám úrp-ádetler óz nábwetinde adamlardıń dúnyaǵa kóz-qaraslarına, ádep-ikramlıq sıpatlarına tásir etip otıradı. Usınıń menen bir qatarda ádep máselesin de itibar qaratsa. Insaniyat tariyxında jámiyetniń rawajlanıw barısında ádep-ikramlılıq máseleleri hámme waqıtta da úlken áhmiyetke iye bolıp kelgen. Ádeplilik adamnıń el arasında húrmetke iye bolıp dıqqatqa miyassar bolıwınıń baslı tártibi. Bul dúnyada hámme baxıt izleydi onı tabıudın bir jolı hám bir durıs usılı bar. Ol óziniń ústiniń óziń qadaǵalaw.

Jámiyetniń sociallıq-siyasiy rawajlanıwında barısında eń baslı eki máseleń: adamlar qalay jasawı kerek, olar neni islewi kerek? (neni islemewi kerek?) degen máseleńiń dógereginde bas qatıradı. Bul nárse tárbiya jumısı bolıp, onda jaqsılıq hám jamanlıq ne? Adamlardıń óz-ara qatnası qanday bolıwı kerek? Óz isinde qanday ideyalar, oylardı bassılıqqa alıwı kerek, degen másele ortaǵa qoyıladı. Tárbiya durıs bolmasa onda insan jaqsılıq hám jamanlıq arasındǵı talasta qalıp, geypara sebepler arqalı ya ol tárepke, ya bul tárepke ótip ketiwi múmkin. Qaysı jámiyette ádepli isler jolǵa qoyılsa, ol jámiyette progressiv rawajlanıwlar kózge taslanadı. Eger jámiyette hátte bir adam ádepsiz bolsa yaǵnıy ótirikshi, mákkár, jalatay, satqın bolsa, ol adamnıń bul qásiyetleri jámiyetke tarap, jámiyetke úlken zıyanın tiygizip regressiv jaǵdayǵa alıp keliw múmkin. Ádeplilik násilden násilge berilmeydi. Xalıq awızeki dóretpelerinde ayılǵanıday «Urınıń balası urı boladı» degen pikirlerdi tolıǵı menen durıs dep aytıwǵa bolmaydı. Sebebi, adamnıń kim bolıwı ózine baylanıslı. Sonday-aq jeke adam ózi-ózinen ádepli kisi bolıp ta qalıplespeydi.

Ulıwma alǵanda jámiyetniń sociallıq rawajlanıwında ádeplilik adamnıń ósip jetilisiwinde ózi menen birge ósip rawajlanıp, oǵan dógeregindegi adamlar, jámiyetlik institutlar, jámaát, shańaraq hám obektiv-subektiv faktorlar tásir etedi. Ádeplilik principleri, normaları insan bolıp qalıplesiwdiń sharapatlı tiykarı, ruwxıy ózeǵi bolıp, onı sırttan kirgiziw yamasa toqıw mwmkin emes. Ádeplilik adamnıń óziniń usılı, hám ómir jolı menen baylanıslı.

Áyyemgi grek filosofi Demokrit aytqanıday «Jaqsı adam tábiyatınan kóre shınıǵıwırlardan kóbirek qalıplese» degen pikirleride tárbiya jetilistirilip barıwshı qubılıs sıpatında kórsetilgen. [1.106] Adam ádeplilikke tárbiya arqalı erisedi. Bizlerge ata-babalarımız ádepli insan eń áweli basqalar tuwralı durıs oylawdı, adam menen adamnıń qatnası barısında, sáwbetlesiw waqtında hádden aspawdı, sózde de, iste de adamnıń kewline tiymewdi úyretip kelgen.

Usı keltirilgenlerdiń hámmesi ádep-ikramlılıq ólshemlerine tiykarlanǵan adam múnásebetlerin kórsetetuğın ádeplilik ideyaların belgilep bergen. Olar adamǵa óziniń túsiniwleri

arqali «qalay jasaw kerek, qalay shetke shig'ip qalmaw kerek» degen máselelerge juwap berip kelgen. Mısalı: Qıtay filosofiyasınıń kórnekli wákili, belgili filosof Konfuciy tiykar salǵan Konfuciy taliymatındaǵı «ullı ádep» haqqında táliymatta: «bala – ákeni, hayalı – erdi, puqara – basshını, jası kishi – jası úlkeni tolıq sıylaw lazım» dep úyretedi.

Ulıwma juwmaqlap aytqanda gumanizm ideyaları jámiyetimiz rawajlanıwı ushın áhmiyeti bolǵan etikalıq tiykarlardı qalıplestiredi. Insan qádir qımbatın qádirlew, insan huqıqların qorgaw hám sociallıq ádillikti ornatiwǵa qaratılpan háreketler demokratiyalıq, ádillik hám turaqlı jámiyet jaratiwǵa járdem beredi. Gumanizm ideyaların keń en jaydırıw, bilim beriw hám ámeliyatqa engiziw arqalı biz jaqsı keleshekke erise alamız.

PAYDALANÍLGÁN ÁDEBIYATLAR:

- 1.Алимасов В. Фалсафа ёхуд фикрлаш чанкоги - Тошкент: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2007. — 6.106.
- 2.Фалсафа. Комусий лугат . -Тошкент: Шарқ, 2004. —6.371.
- 3.Эргашева, Ю. (1998). Культура Узбекистана: состояние, тенденции и проблемы развитие (50-60-е годы). Автореф. на соиск, доктор канд. истор. наук.-Т.

TEMURIY SHAHZODALARNING HARBIY SALOHİYATI YOSHLARIMIZGA O'RNAK

Ko'paysinova Nargiza Karimovna

Shahrisabz "Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik litseyi

Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), tarix fani o'qituvchisi

Annotatsiya:Sohibqiron Amir Temur va uning avlodlaridan chiqqan buyuk temuriy sarkardalar harbiy mahorati, mohir diplomatik qobiliyati, iste'dodi-yu mahorati, aql-zakovati, yuritgan to'g'ri siyosati tufayli o'z davridagi mavjud muammolarni bartaraf etishda qo'l ostidagilarga o'rnak bo'la olgan. Temuriy shahzodalarning hayot yo'li bugungi yosh avlod qalbida gurur, iftixor hissiyotini shakllantirishda, o'z vatani oldidagi xizmatlari m'asuliyatini fidoiylilik bilan bajarishga tayyor bo'lgan avlodni tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: imperiya, saltanat, tug', kent, iqto', qo'shinning ilg'or qismi, ,manglay, hirovul, juvang'or, suyurg'ol, xavfsizlik, qal'al, favqulodda holat, xattotlik san'ati, qo'lyozma, kutubxona, masjid, xonaqoh, taxallus, g'azal.

“Buyuk sarkarda Amir Temur bobomiz: “Askarlari botir el qudratli bo'lur”, deganlar... Men har bir askar, Vatanning har bir posboni Amir Temur va ulug' lashkarboshilarimiz o'gitlarini, ularning harbiy merosini chuqur bilishi kerak, deb qayta-qayta ta'kidlab kelaman. Bu o'lmas va bebaho meros hozirgi kunda ham har birimizning qalbimizga cheksiz g'urur baxsh etadi, muqaddas tuprog'imizga sadoqat tuyg'ularini kuchaytiradi”

Shavkat Mirziyoyev

Temurbekka ko'plab hukmdorlarda bo'lganidek, saltanat mulk sifatida otadan meros bo'lib o'tmadi. Balki Yaratganning inoyati tufayli o'zining jidd-u jahdi, g'ayrati bilan hammasiga erishdi. U bir tug' ostida shunchalik katta hududni qovushtira oldiki (tarixchilar Amir Temur imperiyasi o'sha paytdagi 27 davlatni birlashtirganini qayd etadilar. Bugungi holatga razm solinsa, bu davlatlar soni 40 ga yaqinlashib qoladi), o'sha yillari ko'hna va hamisha

navqiron Samarqand deyarli yer yuzining bosh kentiga aylandi. Bu ulug' saltanat insoniyat tarixidagi eng buyuk imperiyalardan biri bo'lib qoldi [3.252].

Ana shunday bepoyon hudud bir odamning qosh-u qabog'iga qarardi, uning irodasi turli din va e'tiqoddagi odamlar uchun qonun edi. Yana e'tirof etiladigan tomoni – bu ittifoq kuchga, zulmga asoslanmagan edi balki xalqlarning Sohibqiron panohida, uning qanoti va marhamati ostida taraqqiy etib, to'q, farovon yashash xohishidan yuzaga kelgan yaxlit davlat edi.

Sohibqiron Amir Temurning asosiy maqsadi mamlakat yaxlitligini ta'minlash barobarida elda osoyishtalikni saqlash va xalq farovonligini ta'minlash orqali islom dini ruvojiga hissa qo'shish bilan alloh oldidagi burchini bajarish edi, shubhasiz. Shu sababdan bu mashaqqatli yo'lda sabr-toqat, mardlik, adolat va jiddu-jahd bilan yo'lidagi ko'plab g'ovlarga qarshi ularni yengish uchun matonat bilan kurash olib bordi.

Sohibqiron Amir Temur davlat tuzibgina qolmay, ushbu qudratli davlat chegaralarini mustahkamlashga e'tibor qaratish asnosida farzandlari va nabiralarga muhim vazifalar berish barobarida ularda sarkardalik va davlat boshqaruvida o'ziga xos qobiliyatni shakllantirib borgan. Temuriy shahzodalar orasidan o'z davrida harbiylik salohiyatini o'rganish bilan birga jang maydonlarida chiniquib, mavjud vaziyatlarda mustaqil qaror qila olish qobiliyatiga ega tadbirli, zukko, mavjud siyosiy vaziyatlarda oqilona ish ko'radigan mohir sarkardalar yetishib chiqqan. Ularga Sohibqiron Amir Temurning o'g'illari Jahongir Mirzo, Umarshayx Mirzo, Mironshoh Mirzo, Shohruh Mirzo va nabiralari Muhammad Sulton, Pirmuhammad Mirzo, Iskandar Mirzollarni misol keltirishimiz mumkin.

Bahriddin Usmonov "Amir Temur va temuriylar davrida Farg'ona vodiysining siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayoti" mavzusida yozgan Tarix fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasida Movarounnahrning shimoli-sharqiy qismida xavfsizlikni ta'minlash uchun amalga oshirilgan tadbirlarni manbaalar asosida to'liq tadqiq qilib berdi [6.20]. Sohibqiron 1376-yili Farg'ona vodiysining Xo'jand va Andijon viloyatlari birlashtirib, yagona Farg'ona mulki sifatida Umarshayx Mirzoga iqto' qilib berganidan keyin [4.191] shahzodaning Oq O'rda va Mo'g'uliston hukmdorlariga va isyonkor amirlarga qarshi bir necha bor mamlakat chegaralarini saqlab qolgani bizga ma'lumotlar berildi.

Amir Temurning harbiy safarlarda vaqtida roy bergan favqulodda holatlarda jonbozlik ko'rsatgan Umarshayx Mirzo boshchiligidagi Farg'ona qo'shini Movarounnahrqa qaytgan Sohibqiron tomonidan mamlakat mudofaasi uchun olib borilgan janglarni tahlil qilinib, alohida taqdirlangan [5.119].

Sohibqiron Amir Temurning to'rtinchi o'g'li Shohruh Mirzo yoshligidan ilmga chanqoq bo'lib, diniy va dunyoviy ilmlarni puxta egallagan. Sohibqironning "Besh yillik" yurishi chog'ida Pir Muhammad Mirzo ibn Jahongir Mirzo bilan birga saltanatni boshqarish uchun poytaxt Samarqandda qoldirilgan shahzodaga hukmdorning mehri o'zgacha bo'lgani haqida manbaalarda ma'lumotlar bor. O'n yetti yoshidanoq jangovor yurishlarda qatnashgan Shohruh Mirzo asosan qo'shinning ilg'or qismi (manglay, hirovul) va so'l qanoti (juvang'or) qismlariga qo'mondonlik qilgan. 1393-1394-yillarda Sherozni fath etilishi, Tikrit, Mardin, Homid, Oq Toq, Avnik qal'alarining egallanishida faollik ko'rsatgan shahzodani 1396-1397 yillarda hukmdor tomonidan Xuroson, Seyiston, Mozandaronni suyurg'ol sifatida in'om etgan. Sohibqironning "yetti yillik" yurishlarida turli askariy qismlar qo'mondoni sifatida faol ishtirok etgan Shohruh Mirzo shaxsiy qahramonlik, mardlik va mahorat namunalarini ko'rsatgan.

1405-yilda Sohibqironning Xitoyga safari chog'ida saltanat xavfsizligini ta'minlash, Xuroson, Eron, Iroq hududlarini boshqarish ma'suliyatini ushbu o'g'liga yuklagan va uni

Xurosonda qoldirgan. Yo‘qorida Sohibqironning Shohruh Mirzoga mehri o‘zgacha ekanligi haqida aytgan edik. Bunga mug‘ullar tomonidan vayron qilingan Banokat shahri o‘rnida yangi shahar qurib, bu shaharga atrofda istiqomat qiladigan aholini ko‘chirib obod qilgach, uni Shohruhga suyurg‘ol etgan va ushbu shahar Shohruhiya nomi bilan o‘rta asrlarda dong taratgan.

Sohibqiron vafotidan keyin 1405-yil martda Shohruh Mirzo rasmiy ravishda temuriylar saltanati hukmdori sifatida taxtga chiqadi, o‘z nomidan xutba o‘qitib, tanga (pul) zarb qildiradi. Sohibqiron Amir Temur vafotidan so‘ng saltanatda yuzaga kelgan kuchli tarqoqlik, isyon, nizolar, yakkahikimlik uchun kurashlarni Shohruh Mirzo chuqur qobiliyati, iste’dodiyu mahorati, aql-zakovati, yuritgan to‘g‘ri siyosati tufayli bartaraf etgan. Temuriylar saltanatining hududiy kengligi, harbiy qudrati, kuchli iqtisodiy, diniy-madaniy mavqiyeni saqlashga harakat qilgan. Natijada Movarounnahr, Eron, Ozarbayjon, Xorazmga yurishlar uyushtirib, sharqda Jeta (Mug‘uliston)dan tortib to Misr va Kichik Osiyo (Rum)gacha, janubda Hindistonning markaziy qismidan to dashti Qipchoq chegaralarigachabo‘lgan yerlar temuriylar saltanati tarkibiga kirgan [2.162].

Sohibqiron Amir Temurning nabiralaridan Jahongir Mirzoning kata o‘g‘li Muhammad Sulton Mirzoga ham manbaalarda juda yuksak baho beriladi. “O‘ta jasoratli, dovyurak, qat’iyatli, zukko, ga‘imga nisbatan shavqatsiz jangchi bo‘lgan” [2.78] deya ta’riflangan bu shahzoda bejizga Sohibqiron Amir Temur tomonidan taxt vorisi etib tanlanmagan. “Yetti yillik urush”ga ketaturib bobosi tomonidan Samarqand humdori lavozimiga tayinlangan shahzoda 1401-yil mart oyida chingiziy Xuloguxon tasarrufida bo‘lgan Iroq va Shimoliy-g‘arbiy Eron viloyatlarini boshqarishga tayinlangan. 1402-yil bahorida Sharqiy Antaliyadagi Firot daryosining yo‘qori oqimi so‘l qirg‘og‘ida joylashgan Kamoh qal’asi og‘ir janglar natijasida egallagan, mashhur Anqara jangida shaxsan Sohibqiron rahbarligidagi markaz (go‘l)ning oldida joylashgan ilg‘or qismiga rahbarlik qilgan. Anqaradagi g‘alabadan so‘ng Muhammad Sulton Mirzoga Sohibqiron Amir Temur tomonidan Turkiya sultonlari poytaxti Bursa shahrini egallash vazifasi topshiriladi va 30 ming kishilik qo‘shin bilan besh kunlik shiddatli janglardan so‘ng shaharni olishga muvassar bo‘ladi [2.78]. Nhoiyati Muhammad Sulton Mirzo boshchiligidagi qo‘shinlar Kichik Osiyoning g‘arbiy chegaralariga qadar kirib borganlar.

Sohibqiron Amir Temurning ikkinchi o‘g‘li Umarshayx Mirzoning farzandi Iskandar Mirzo ham yosh bo‘lishiga qaramasdan Sohibqiron bobosining ishonchiga sazovor bo‘lgan shahzodalardan biri bo‘lgan. 1394-yili otasining vafotidan keyin o‘n bir yoshidayoq bobosi farmoniga binoan Farg‘ona hukmdori lavozimiga tayinlangan. 1398-yilda Jeta (Mug‘uliston) humdori Xizrxo‘ja o‘g‘lon vafotidan keyin uning to‘rt farzandi o‘rtasida boshlangan taxt uchun kurash el-ulusning tinchligini buzib, yurt vayron bo‘layotgan vaziyatda fursatni g‘animat bilgan shahzoda Andijon qo‘shinini yig‘gan va bir nechta nomdor sarkardalar hamrohligida Mug‘uliston tomon yurish qilib, Qoshg‘argacha etib boradi va keyinchalik Yorkent, Sariqqamish, Kalpi, Olako‘l, Yerqo‘rg‘on, Chahortog‘ Kuyukbog‘ nomli katta-kichik shaharlarni qo‘lga kiritgan. Xo‘tan tevarak atrofidagi bir nech qal’alar egallanadi.

1410-yili Iskandar Mirzo temuriy shahzodalar o‘rtasidagi taxt uchun kurashlarda vujudga kelgan qulay vaziyatdan foydalanib Fors viloyati hukmdori taxtini egallaydi. 1411-412 yillarda Kermion, Qum viloyatlarini o‘z tasarrufiga kiritadi va Isfahonni poytaxtga aylantiradi. Iskandar Mirzoning qisqa muddatli hukmronligi davrida Sheroz ilm-fan, adabiyot, madaniyat markaziga aylangan. bu paytda Sherozda forsigo‘y adiblar, tarixnavislar qatori turkigo‘ shoirlar ham ijod qilgan. Chunonchi, o‘zbek mumtoz adabiyotining atoqli namoyondasi Mavlono Lutfiy qalamiga mansub 1218 baytdan iborat “Gul va Navruz” dostoni 1411-yilda Iskandar Mirzo istimosiga

ko'ra yozilgan. Iskandar Mirzoning o'zi ham Sheroziy taxallusi bilan g'azallar bitgan. Iskandar Mirzo Sherozda xattotlik san'atini shakllantirish, qo'lyozmalarni ko'chirtirish, kutubxona, masjid va xonaqohlar bunyod etish kabi ishlarga homiylik qilgan[2.60].

Sohibqiron Amir Temur va uning avlodlari o'z davrining eng yirik sarkardalari bo'lib, harbiy va diplomatik muvaffaqiyatlari, shuningdek, aql-idrok va sabr-toqat bilan olib borilgan siyosiy faoliyatlari bilan ajralib turadilar. Temuriylar sulolasining hayot yo'li va faoliyati bugungi kunda ham yosh avlod uchun ilhom manbai bo'lib, vatanparvarlik, mehnatsevarlik va fidoiylilik kabi qadriyatlarni targ'ib qilishda muhim o'rin tutadi. Ularning urushlar va diplomatiyadagi muvaffaqiyatlari, aynan shaxsiy fazilatlaridan kelib chiqib, bugungi yoshlarni ham o'ziga jalb qiladi. Shu bois, ular haqida o'rganish nafaqat tarixiy bilimni oshirish, balki milliy g'urur va vatanparvarlikni shakllantirishda, ayniqsa, yoshlarni vataniga sadoqatli, bilimli va faol fuqarolar qilib tarbiyalashda ham katta ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Sh.Mirziyoyev. "Armiya faqat qurol va aslaha bilan emas, ona Vatan uchun jonini ayamaydigan harbiylar bilan qudratlidir" mavzusida O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari tashkil etilganining 29 yilligi hamda Vatan himoyachilari kuni munosabati bilan tadbirdagi nutqi. 2025 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti.
- 2.H.Dadaboyev. "Sohibqiron sarkardalari"- "Nodirabegim". Toshkent-2020
- 3.Bo'riyev O., Xo'jayorov A. Temuriylar davrida Turkiston ziyoratgohlari. Monografiya. – T.: "Voriz-nashriyot", 2002
- 4.Muiniddin Natanziy. "Muiniy tavorixi-ut Muntaxab" - Toshkent "O'zbekiston" – 2011
- 5.Sharofiddin ali Yazdiy. Zafarnoma – «SHARQ» nashriyot -matbaa konsernining bosh tahririyati Toshkent -1997
- 6.Usmonov.B "Amir Temur va temuriylar davrida Farg'ona vodiysining siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayoti" mavzusida yozgan Tarix fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtoreferati-2020

IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLARNING INSON ONGI, IJTIMOIIY QARASHLARI VA SIYOSIIY ONGINI SHAKLLANTIRISHDAGI O'RNI

Inoyatov Islom Yusupovich,

O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi

Toshkent "Temurbeklar maktabi" o'quv bo'limi uslubchisi, t.f.n.

Annotatsiya: Mazkur maqolada ijtimoiy-gumanitar fanlarning inson ongi, ijtimoiy qarashlari, siyosiy ongini shakllantirish, jamiyatning faol fuqarosini tarbiyalashda tutgan o'rni va roli yoritiladi.

Kalit so'zlar: jamiyat, ijtimoiy-gumanitar, filosofiya, sotsiologiya, siyosatshunoslik, tarix, metod, tarbiya, ong

Inson jamiyatda yashaydi. Jamiyat – kishilarning tarixan qaror topgan hamkorlik faoliyatlari majmui. Insonlar faoliyati va ular o'rtasidagi ijtimoiy munosabatlar jamiyatning asosiy mazmunini tashkil etadi. Bular ishlab chiqarish, oilaviy, siyosiy, huquqiy, axloqiy, diniy, estetik faoliyatlari va ularga mos keluvchi munosabatlardir.

Ijtimoiy soha jamiyatdagi ijtimoiy guruhlar, tabaqalar, toifalar hamda milliy birliklar, ularning ijtimoiy hayoti va faoliyatini uyg'unlashtiradi. Siyosiy soha turli ijtimoiy toifa va guruhlar, milliy birliklar, siyosiy partiyalar va harakatlar, jamoat tashkilotlarning o'z siyosiy

faoliyatini amalga oshiruvchi makondir. Ularning faoliyati jamiyatdagi o'rnatilgan siyosiy munosabatlar asosida o'z siyosiy manfaatlarini amalga oshirishga qaratiladi. Ma'naviy sohada kishilar turli ma'naviy qadriyatlarni yaratadi, tarqatadi va jamiyatning turli qatlamlari tomonidan o'zlashtiriladi. Bu sohaga adabiyot, san'at, musiqa asarlari bilan bir qatorda kishilarning bilim saviyasi, fan, axloqiy me'yor va umuman olganda, jamiyat hayotining ma'naviy mazmunini tashkil qiluvchi narsalar kiradi [2]. Mana shundan kelib chiqqan holda hozir O'zbekistonda jamiyat taraqqiyotining eng asosiy muammosi insonlarning, ayniqsa yosh avlodning ijtimoiy-siyosiy qarashlarini, ma'naviy dunyosini shakllantirish va boyitish, ularni istiqloq mafkurasi asosida tarbiyalash, o'zbek xalqining boy madaniy va ma'naviy merosi, milliy qadriyatlari, urf-odatlarini, davlatchilik an'analarini egallashlari uchun shart-sharoit yaratishdir. Yosh avlodda mazkur qarashlarni shakllantirishda ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'z tutgan o'rnini va roli bor. Chunki ijtimoiy-gumanitar fanlar jamiyatda yashovchi odamlarning faoliyatini, fikri va intilishlarini, ijtimoiy jarayonlarda odamlarning asosiy motivlarini o'rganadi, jamiyat rivojining qonuniyatlarini aniqlaydi, taraqqiyotning sabablari, oqibatlarini o'rganishga tarixiy tamoyillar asosida shakllanadigan dinamik jarayonlarga e'tibor qaratiladi. O'z yo'nalishiga, o'rganish sohasiga qarab ijtimoiy-gumanitar fanlar quyidagi tarzda kvalifikatsiyalanadi:

Jamiyat to'g'risida bilib beradigan fanlar: Filosofiya; Sotsiologiya

Jamiyat sohalarini belgilovchi fanlar: Siyosatshunoslik; Iqtisod; Madaniyatshunoslik

Jamiyat tarkibini ifoda etuvchi fanlar: Tarix; Huquq

Bugungi kunda Qurolli Kuchlarga kadrlar zahirasini tayyorlashga yo'naltirilgan harbiy-akademik litseylarda o'qitiladigan ijtimoiy-gumanitar fanlarni olib qarasak ularning har bir muayyan bir vazifani bajarishga yo'naltirilgan.

Tarix fanlari – insoniyat o'tmishi haqida fan bo'lib, uning uslubi tizimlashtirish va tasniflashtirishdir. U gumanitar fanlarning birlamchi ustqurmasi bo'lib hisoblanadi. Bu fanning etnografiya qismida xalqlar, etnik birliklar va ular tarkibining kelib chiqishi to'g'risida ma'lumot beriladi. Demak bu fan yoshlarga o'zlikni anglash, davlatchilik taraqqiyoti, o'zbek xalqining ozodlik kurashlari, milliy qadriyatlarini o'rganish va boyitishga xizmat qiladi. Harbiy-akademik litseylarda tarix fanining yana bir vazifasi ajdodlarimiz orasidan yetishib chiqqan buyuk sarkardalar, ularning harbiy san'atini ham o'rgatishga yo'naltirilishidir.

Huquqshunoslik fani – davlat tartibotlari, huquqi, mamlakat qonunlarini, fuqarolarning majburiyatlarini o'rgatadi. Konstitutsion normativlar asosida jamiyatning huquqiy asoslarini yaratadi.

Filologiya fanlari – tilni o'rganadi. Til – jamiyat tomonidan ifoda etiladigan aloqa vositasi va badiiy adabiyotni rivojlantiradi. Insonni ma'naviy boyishiga xizmat qiladi [4].

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Xavfsizlik kengashi kengaytirilgan yig'ilishining 2022-yil 13-yanvardagi 1-son bayoni asosida harbiy-akademik litseylarda "Temuriylar davri tarixi. Temur tuzuklari", "Huquqshunoslik", "Psixologiya" va "Islom dini asoslari", 2025/26 o'quv yilidan "Siyosatshunoslik" fanini maxsus kurs sifatida o'qitilishi belgilandi.

Ta'kidlash kerakki, agarda psixologiya inson hulq-atvorini, guruh holatidagi ruhiyatini, harakat rag'batlarini, shuningdek shaxsning shakllanish ustqurmasini o'rgansa, Siyosiy psixologiya siyosiy xulq-atvorning ob'ektiv mexanizmlarini, unga ta'sir ko'rsatuvchi ong, ruh,

iroda, e'tiqod, qadriyatlar, mafkuraviy maslamlarni o'rgatadi. Bu bo'lajak harbiy xizmatchi uchun kelgusidagi xizmat faoliyatida o'ta zarur bilim.

Siyosatshunoslik fani esa o'quvchiga o'zi yashayotgan jamiyatning siyosiy tizimi haqida ma'lumot beradi. Boshqaruvning davlat va jamiyat institutlar o'rtasidagi aloqalarini, fuqarolik jamiyat asoslarini shakllantirishga bo'yicha qarashlarini shakllantiradi.

Demak, harbiy-akademik litseyda o'qitilayotgan ijtimoiy-gumanitar fanlar har tomonlama kamol topgan barkamol insonni, harbiy-vatanparvar shaxsni shakllantirish bilan bir qatorda kelgusida kasbiy faoliyatida kerakli bo'ladigan bilimlarni berishga yo'naltirilgan fanlar majmuasidan iboratdir.

Oldinda turgan asosiy masala ijtimoiy-gumanitar fanlarni qanday o'qitish hamda mazkur fanlar mavzularini tarbiyaviy jarayonga tadbqiq etishdir. Bugungi kunda ta'lim jarayoniga o'qitishning ko'plab yangi pedagogik texnologiyalari kirib kelgan. O'zbekiston ta'lim tizimida qo'llanilayotgan o'qitish usullari boshqa davlatlar ta'lim tizimida ham qo'llanilmoqda. Quyidagi jadvalda Janubiy Osiyo davlatlarida huquqiy ta'lim sohasidagi ilg'or tajribalarning qiyosiy tahlili berilgan. [3. 167]

Ko'rsatgichlar	Tayland	Hindiston	Singapur	Yaponiya
Pedagogika	Ma'ruza usuli va boshqa interfaol ta'lim berish usullari	Ma'ruza, «case stady», munozara, seminar taqdimoti	Ma'ruza usuli, interfaol pedagogika, sinf munozara va seminar usuli	Suqrot va boshqa interfaol o'qitish usullari, tajribalilar tomonidan yosh advokatlarni o'qitish usuli
	Indoneziya	Xitoy	Malayziya	Filippin
	Ilg'or ma'ruza usuli	Asosan ma'ruza usullari va yangi o'qitish usullari	Ma'ruza, darsliklar bilan ishlash, «case» usuli, Suqrot usuli, seminar va munozara usuli	Suqrot usuli, tadqiqot va yozma loyihalash usuli, taqdimotlar, suhbatlar, rolli o'yin

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, O'zbekiston ta'lim tizimida faol qo'llanilayotgan o'qitishning ma'ruza, darsliklar bilan ishlash, "case stady", seminar, munozara, suhbatlar, rolli o'yin usullari boshqa davlatlarda ham qo'llash yo'lga qo'yilgan. O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Toshkent "Temurbeklar maktabi"da mazkur usullar bilan bir qatorda audio-video materiallardan foydalanish, o'tilgan mavzularni takrorlash, yangisini mustahkamlashda test usullaridan, darsdan keyingi vaqtlarda o'quvchilarning olgan nazariy bilimlarini amaliyotda mustahkamlash uchun "Zakovat", "Bilimdonlar bahsi" intellektual o'yinlarini tashkil etish, turli muzeylarga sayohatlar tashkil qilish ham yo'lga qo'yilgan. Darsdan keyingi fan to'garaklari o'qituvchini oldiga qo'ygan maqsadiga erishishda o'ziga xos ko'makchi bo'lib xizmat qiladi.

Ta’kidlash kerakki, tajribali o’qituvchi bir dars jarayonida bir necha turdagi texnologiyalarni qo’llashi o’quvchilarni fanga qiziqishini uyg’otadi, dars samaradorligini oshiradi. Masalan, Toshkent “Temurbeklar maktabi” Davlat va huquq fani bosh o’qituvchisi Botirova Xadichabonu bir dars jarayonida taqdimot, ma’ruza, “Aysberg”, “Ma’naviy qator”, “Huquqbuzarlikni toping”, “Normani tartibga keltir”, “Suratlarni tartiblang” “Dedektiv jumboq”, “Aqliy hujum” metodlaridan unumli foydalanishi o’quvchilarni mashg’ulotga qiziqishlarini ortishi bilan ularni o’zlashtirish sifatiga ham ijobiy ta’sir o’tkazdi. Qo’llanilgan metodlardan quyida keltirilgan metod o’quvchini mantiqiy fikrlash orqali jummalarni tuzish ko’nikmalarini vujudga keltiradi, mamlakat Konstitutsiyasini o’rganishda yaqindan yordam beradi, uni mukammal o’rganishga undaydi.

«NORMANI TARTIBGA KELITIR!» METODI

1. suveren, demokratik, huquqiy boshqaruvning respublika shakliga ega bo’lgan, ijtimoiy va dunyoviy davlat O’zbekiston. Davlatning va «O’zbekiston», ma’noni degan nomlari, «O’zbekiston Respublikasi» bir anglatadi.

2. voyaga yetguniga qadar boqishi, ularning tarbiyasi, ta’lim olishi ota-onalar majburdirlar va ularning o’rnini bosuvchi shaxslar o’z farzandlarini sog’lom, to’laqonli va har tomonlama kamol topishi xususida g’amxo’rlik qilishga.

3. o’qituvchining O’zbekiston mehnati jamiyat va davlatni rivojlantirish, shakllantirish hamda tarbiyalash, xalqning sog’lom, barkamol, Respublikasida, avlodni ma’naviy va madaniy, saqlash, salohiyatini hamda boyitishning asosi sifatida e’tirof etiladi.

4. Yashash muhofaza ajralmas va u qonun bilan huquqi har bir huquqidir insonning qilinadi. Inson eng og’ir jinoyatdir hayotiga suiqasd qilish. O’zbekiston jazosi taqiqlanadi o’lim Respublikasida.

O’ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYASI

1-modda	25-modda	52-modda	77-modda

«NORMANI TARTIBGA KELITIR!» METODI

(JAVOB)

1-modda.

O’zbekiston — boshqaruvning respublika shakliga ega bo’lgan suveren, demokratik, huquqiy, ijtimoiy va dunyoviy davlat.

Davlatning “O’zbekiston Respublikasi” va “O’zbekiston” degan nomlari bir ma’noni anglatadi.

25-modda.

Yashash huquqi har bir insonning ajralmas huquqidir va u qonun bilan muhofaza qilinadi. Inson hayotiga suiqasd qilish eng og’ir jinoyatdir.

O’zbekiston Respublikasida o’lim jazosi taqiqlanadi.

52-modda.

O'zbekiston Respublikasida o'qituvchining mehnati jamiyat va davlatni rivojlantirish, sog'lom, barkamol avlodni shakllantirish hamda tarbiyalash, xalqning ma'naviy va madaniy salohiyatini saqlash hamda boyitishning asosi sifatida e'tirof etiladi.

77-modda.

Ota-onalar va ularning o'rnini bosuvchi shaxslar o'z farzandlarini voyaga yetguniga qadar boqishi, ularning tarbiyasi, ta'lim olishi, sog'lom, to'laqonli va har tomonlama kamol topishi xususida g'amxo'rlik qilishga majburlar.

Ijtimoiy-gumanitar fanlarni yana bir vazifasi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 28-iyunda amaliyotga kiritilgan "O'smirlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash hamda O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari va davlat xizmati uchun kadrlar zaxirasini tayyorlash tizimini takomillashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ 4375-sonli qarorida belgilab berilgandek:

o'quvchilarda xalqimizning ma'naviy-ma'rifiy qadriyatlariga, uning madaniyati va urf-odatlariga chuqur hurmatni, ularda halollik, vijdoniylik, vatanparvarlik, sadoqat, fidokorlik singari shaxs sifatlarini, shuningdek, milliy g'urur tuyg'ularini shakllantirish;

xalqimizning tarixi va boy madaniyati, buyuk ajdodlarimizning, eng avvalo Amir Temurning bebaho merosi, Vatan ozodligi va farovonligi yo'lida o'zini qurbon qilgan zamondosh vatandoshlarimizning qahramonligi asosida, O'zbekiston xalqiga sodiq, qat'iy hayotiy qarashlar va faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo'lgan o'quvchilarni tarbiyalashdan iboratdir. [1.] Bu o'qituvchidan har bir mashg'ulot mavzusining texnologik xaritasini ishlab chiqishda mashg'ulot mavzusining tarbiyaviy maqsadini ham aniq belgilab olishini talab qiladi. To'g'ri belgilab olingan tarbiyaviy maqsad ko'zlangan maqsadga erishish kafolatidir.

Xulosa qilib aytish mumkinki, to'g'ri tashkil etilgan dars mashg'uloti kelajakda jamiyatning faol fuqarolarini tarbiyalashga xizmat qiladi.

Takliflar:

1. Harbiy-akademik litsey xususiyatidan kelib chiqqan holda buyuk davlat arbobi va sarkarda Amir Temur bilan bir qatorda Jaloliddin Manguberdi, Zahiriddin Muhammad Bobur, Ikkinchi jahon urushi yillarida general Sobir Rahimov va boshqa o'zbek sarkardalari tomonidan amalga oshirilgan harbiy operatsiyalarni, o'zbek generallarining faoliyatini o'rganish bo'yicha maxsus kurslar tashkil etish;

2. "Tarbiya" fani mavzularini O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlar umumharbiy nizomlarida belgilab berilgan harbiy xizmatchining obod-axloq qoidalari asosida harbiy-akademik litseylar uchun ishlab chiqish.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2019 йил 28 июндаги ПҚ-4375-сон қарори "Ўсмирларни ҳарбий-ватанпарварлик руҳида тарбиялаш ҳамда Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари ва давлат хизмати учун кадрлар заҳирасини тайёрлаш тизимини такомиллаштиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"// <https://lex.uz/uz/docs/4633390>

2. Абдулхай Валиев Жамият/ <https://qomus.info/encyclopedia/cat-j/jamiyat-uz/>

3. Турсунов Фаррух Гуломович Ноюридик олий таълим муассасаларида ҳуқуқий таълим назарияси ва методикасини такомиллаштириш ("Миллий ғоя, маънавият асослари ва

хуқуқ таълими” таълим йўналиши масаласида 13.00.02 – таълим ва тарбия назарияси ва методикаси (хуқуқ) Педагогика фанлари бўйича фалсафа (PhD) доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Тошкент- 2020, -Б. 167.

4.Ижтимоий-гуманитар фанлар тизими// Email:alimardonov.tulkin@mail.ru// <https://staff.tiame.uz/storage/users/>

YOSH AVLOD TARBIYASIDA IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLARNING AHAMIYATI VA INNOVATION YONDASHUVLAR

Ramanov Botirbek Parxad o'g'li-Qoraqalpoq davlat universiteti amaliy psixologiya
yo'nalishi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada yosh avlod tarbiyasida ijtimoiy-gumanitar fanlarning o'rni va ahamiyati ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Mashhur psixolog va olimlarning nazariy qarashlari innovatsion texnologiyalar bilan uyg'unlashtirilgan holda yoritiladi. Shaxsning ma'naviy-axloqiy rivojlanishi, tarbiya jarayonida kognitiv va ijtimoiy o'rganish nazariyalarining ahamiyati hamda zamonaviy pedagogik yondashuvlar ko'rib chiqiladi. Tadqiqotda yoshlarning ijodiy va tanqidiy tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan taklif va tavsiyalar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy-gumanitar fanlar, tarbiya, kognitiv psixologiya, ma'naviy rivojlanish, axloqiy tarbiya, innovatsion ta'lim, psixologik nazariya, tanqidiy fikrlash, ijtimoiy o'rganish, shaxs kamoloti.

Ijtimoiy-gumanitar fanlar yosh avlod tafakkuri, dunyoqarashi va ma'naviy-axloqiy qarashlarini shakllantirishda muhim omil hisoblanadi. Ushbu fanlar insonning o'zligini anglash, jamiyatda o'z o'rnini topish hamda axloqiy me'yorlarga rioya qilishini ta'minlaydi.

Buyuk mutafakkir Abu Nasr Forobiy ta'kidlaganidek: *“Inson mukammallikka faqat ma'naviy va intellektual taraqqiyot orqali erishadi”***[1.67]**. Forobiyning ushbu fikri shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy va gumanitar fanlar orqali yoshlarning ma'naviy va intellektual salohiyatini oshirish ularning kelajakdagi shaxsiy va kasbiy muvaffaqiyatlari uchun muhim omildir.

Zamonaviy psixolog Lev Vygotskiy esa ta'lim va tarbiya jarayonining ijtimoiy mohiyatiga urg'u berib, shunday yozadi: *“Bola rivojlanishi uning ijtimoiy muhitga moslashish qobiliyatiga bog'liq”***[2.88]**. Bugungi kunda yoshlar internet, raqamli axborot vositalari va virtual muhit ta'sirida shakllanayotganini hisobga olsak, Vygotskiyning ushbu fikri yanada dolzarb bo'ladi. Shu bois ijtimoiy fanlar darslarida interfaol texnologiyalar, innovatsion treninglar va virtual muhit bilan integratsiyalashgan ta'lim usullarini qo'llash maqsadga muvofiqdir.

Psixoanalitik Erich Fromm esa axloqiy tarbiya jarayonida mustaqil fikrlashning ahamiyatini ta'kidlab: *“Erkin tafakkur va ijtimoiy mas'uliyatni anglash yosh avlodning to'laqonli shaxs sifatida shakllanishiga olib keladi”***[3.109]** deb yozgan. Shu sababli, bugungi ta'lim jarayonida yoshlarni mustaqil fikrlashga, tanqidiy tahlil qilishga o'rgatish ma'naviy tarbiya jarayonining ajralmas qismi bo'lishi lozim.

Tarbiya jarayonini yanada samarali tashkil etish uchun quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

– Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitishda zamonaviy innovatsion texnologiyalar, jumladan, sun'iy intellekt va virtual reallik vositalaridan foydalanish;– Yoshlarni jamiyatdagi real muammolarni tahlil qilish va hal qilishga o'rgatish uchun loyiha va tadqiqot asosidagi ta'lim usullarini keng

joriy etish;– Mustaqil fikrlash, muhokama va bahs-munozaralar orqali yoshlarning ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirish.

Shveysariyalik mashhur psixolog Jan Piage ta'kidlaganidek: *“Bola tafakkuri asta-sekin va bosqichma-bosqich rivojlanadi. Uning atrof-muhitni anglash qobiliyati yoshga bog'liq holda murakkablashadi”*[4.73]. Ushbu fikr asosida bolalarni yoshiga mos keladigan psixologik metodlar orqali tarbiyalash zarur. Masalan, kichik yoshdagi bolalar uchun o'yin asosida o'qitish, o'smirlar uchun esa muammoli vaziyatlarni hal qilishga yo'naltirilgan metodlarni qo'llash samarali bo'ladi.

Lev Vygotskiy bolalar rivojlanishida ijtimoiy o'zaro ta'sir muhimligini ta'kidlab: *“Bolaning bilimi va qobiliyatlari unga ta'lim berayotgan insonlar va ijtimoiy muhit ta'sirida shakllanadi”*[5.112], deb yozadi. Bugungi kunda bu nazariyani virtual ta'lim muhitlariga moslashtirish mumkin. Masalan, interaktiv treninglar, raqamli ta'lim platformalari va sun'iy intellekt yordamida shaxsiylashtirilgan ta'lim metodlari Vygotskiy g'oyalarini zamonaviy texnologiyalar orqali rivojlantirish imkonini beradi.

Erich Fromm esa tarbiyaning inson erkin fikrlashi bilan uyg'unlashishi zarurligini ta'kidlab: *“To'g'ri tarbiya – shaxsning mustaqil fikrlash va erkin tanlov qilish qobiliyatini rivojlantiradigan jarayondir”*[6.93] (Fromm, "Sevish san'ati", 1956, 93-bet), deb yozgan. Shu boisdan, yosh avlodni faqat axloqiy me'yorlarga o'rgatish bilan cheklanmay, balki ularga ijodiy fikrlash, analitik yondashish va innovatsion muammolarni hal qilish ko'nikmalarini ham shakllantirish lozim.

Tarbiyaning samaradorligini oshirish uchun quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:– Kognitiv psixologiya tamoyillariga asoslangan o'qitish metodlarini joriy etish, masalan, muammoli ta'lim va reflektiv tahlil usullaridan foydalanish;– Sun'iy intellekt yordamida individual rivojlanish trayektoriyalarini shakllantirish va har bir bolaning qobiliyatiga mos ta'lim berish;

– Ijtimoiy-madaniy ta'lim muhitini shakllantirish orqali bolalarda empatiya, ijtimoiy mas'uliyat va hissiy intellektni rivojlantirish.

Amerikalik pedagog va psixolog Jon Dyui ta'kidlaganidek: *“Ta'lim – bu hayot uchun tayyorgarlik emas, balki o'zi hayotdir”*[7.83]. Ushbu fikrdan kelib chiqib, innovatsion texnologiyalar yoshlarni faqat nazariy bilim bilan cheklab qo'ymasligi, balki ularning real hayotiy muammolarni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirishi lozim. Virtual laboratoriyalar, gamifikatsiya (o'yin elementlari orqali ta'lim berish) va muammoli ta'lim metodlari bu jarayonda muhim rol o'ynaydi.

Lev Vygotskiy ta'limda ijtimoiy o'zaro ta'sirning ahamiyatiga urg'u berib: *“O'qituvchi bola rivojlanishida ko'prik vazifasini bajaradi. U bolaning bilimi bilan keyingi bosqichga o'tish salohiyati o'rtasida turgan vositachi”*[8.76], deb yozadi. Bugungi kunda o'qituvchilarning bunday rolini virtual o'qituvchilar, sun'iy intellekt asosida tuzilgan ta'lim tizimlari ham to'ldirib bormoqda. Masalan, “Adaptive Learning” texnologiyasi har bir o'quvchining bilim darajasiga mos ravishda individual ta'lim dasturini shakllantiradi.

Albert Bandura o'zining ijtimoiy-kognitiv nazariyasida shunday yozadi: *“O'rganish faqat shaxsiy tajriba orqali emas, balki kuzatish, model olish va interaktiv muloqot orqali ham amalga oshadi”*[9.44]. Shu nuqtai nazardan, onlayn ta'lim platformalari, video darsliklar va virtual simulyatsiyalar orqali yosh avlodni tarbiyalash ularning bilish jarayonini samarali tashkil etishga yordam beradi. Masalan, o'quvchilarga virtual tarixiy sayohatlar yoki interaktiv psixologik mashg'ulotlar o'tkazish ularning o'rganish jarayonini yanada chuqurlashtiradi.

Innovatsion ta'lim yondashuvlarini takomillashtirish uchun quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

- Sun'iy intellekt yordamida individual ta'lim dasturlarini ishlab chiqish va har bir bola qobiliyatiga mos o'qitish tizimini shakllantirish;
- Virtual va kengaytirilgan reallik texnologiyalarini qo'llab, interaktiv va tajribaviy o'qitish usullarini joriy etish;
- Yoshlarni kreativ va mustaqil fikrlashga undaydigan loyiha asosida ta'lim berish metodikasini rivojlantirish.

Shaxsning ma'naviy-axloqiy tarbiyasi ijtimoiy-gumanitar fanlarning asosiy maqsadlaridan biridir. Ma'naviyat va axloq insonning jamiyatdagi o'rnini belgilovchi asosiy omillardan bo'lib, u tarbiya jarayonida shakllanadi. Tarbiya samaradorligini oshirish uchun buyuk psixolog olimlarning nazariyalarini zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish zarur.

Abraham Maslou o'zining ehtiyojlar iyerarxiyasi nazariyasida *“Shaxsning ma'naviy o'sishi uning oliy qadriyatlar – o'zini anglash, erkin fikrlash va ijodiy kamolot sari intilishiga bog'liq”* [10.103], deb ta'kidlaydi. Demak, yoshlarni ma'naviy jihatdan boyitish uchun ularni faqat axloqiy qoidalarga o'rgatish emas, balki mustaqil fikrlash va o'zini rivojlantirishga yo'naltirish lozim. Bunga innovatsion usullardan foydalangan holda erishish mumkin, masalan, psixologik treninglar, motivatsion dasturlar va ijodiy loyihalar orqali.

Zigmund Freyd inson ongining uch darajasi – *“Id, Ego va Superego”* haqida shunday yozadi: *“Axloqiy tarbiya – bu Superego (ong osti axloqiy tamoyillari) ning shakllanishi bo'lib, u jamiyat tomonidan singdirilgan qadriyatlar va me'yorlar asosida rivojlanadi”* [11.56]. Shu nuqtai nazardan, yoshlarni axloqiy tamoyillarga o'rgatishda nafaqat an'anaviy usullar, balki interaktiv texnologiyalar ham muhim rol o'ynaydi. Masalan, ma'naviyatga oid simulyatsiyalar, ijtimoiy mas'uliyatga bag'ishlangan loyiha ishlarini joriy qilish orqali bolalar axloqiy me'yorlarni amaliyotda o'rganishlari mumkin.

Albert Bandura o'zining ijtimoiy ta'lim nazariyasida: *“Bolalar axloqiy qadriyatlarni nafaqat so'z orqali, balki atrof-muhitdagi kishilarning xatti-harakatlarini kuzatish orqali o'rganadilar”* [12.62], deb yozadi. Ushbu yondashuvdan kelib chiqib, yosh avlodni ijtimoiy mas'uliyatli shaxs sifatida tarbiyalash uchun ularni real hayotiy tajribalar bilan tanishtirish muhimdir. Masalan, bolalarni ko'ngillilik loyihalariga jalb qilish, virtual muhitda ijtimoiy muammolarni yechishga bag'ishlangan interaktiv mashg'ulotlar o'tkazish bu borada samarali natija beradi.

Shaxsning ma'naviy-axloqiy kamolotini ta'minlash uchun quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

- Raqamli ta'lim muhitida ma'naviyat va axloqiy tarbiya bo'yicha interfaol platformalarni yaratish va ulardan samarali foydalanish;
- Yoshlarni ijtimoiy muhitdagi muammolarni hal qilishga yo'naltiruvchi loyihalar va tadbirlarni keng joriy etish;
- Axloqiy qadriyatlarni mustahkamlash uchun zamonaviy texnologiyalar, jumladan, virtual simulyatsiyalar, interaktiv darslar va raqamli kutubxonalar orqali yangi yondashuvlarni qo'llash.

Yosh avlod tarbiyasida ijtimoiy-gumanitar fanlarning roli beqiyos bo'lib, ular shaxsning ma'naviy-axloqiy rivojlanishida muhim omil hisoblanadi. Psixologik nazariyalar shuni ko'rsatadiki, inson axloqiy qadriyatlarni faqatgina nazariy bilimlar orqali emas, balki amaliy

tajriba va ijtimoiy o'rganish orqali egallaydi. Shu sababli, innovatsion ta'lim yondashuvlari, jumladan, interaktiv metodlar, raqamli texnologiyalar va kognitiv treninglar yoshlarning tanqidiy tafakkuri, ijodiy salohiyati va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirish uchun muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Forobiy, "Fozil odamlar shahri", 1993, 67-bet
2. Vygotskiy, "Mental rivojlanish nazariyasi", 1986, 88-bet
3. Fromm, "Erkinlikdan qochish", 1992, 109-bet
4. Piage, "Bolalar tafakkuri va til", 1969, 73-bet
5. Vygotskiy, "Mental rivojlanish nazariyasi", 1986, 112-bet
6. Fromm, "Sevish san'ati", 1956, 93-bet
7. Dyui, "Demokratiya va ta'lim", 1916, 83-bet
8. Vygotskiy, "Madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasi", 1934, 76-bet
9. Bandura, "Ijtimoiy o'rganish nazariyasi", 1977, 44-bet
10. Maslou, "Motivatsiya va shaxsiyat", 1954, 103-bet
11. Freyd, "Men va u", 1923, 56-bet
12. Bandura, "Ijtimoiy o'rganish nazariyasi", 1977, 62-bet

BERDAQ FALSAFASIDA IJTIMOIIY BORLIQNING AXLOQIIY MEZONLAR BILAN ALOQADORLIK MASALALARI

Joldasbayev Oralbay Yernazarovich

Nukus davlat pedagogika instituti "Milliy g'oya, ma'naviyat asoslari va huquq ta'limi"
kafedrası assistenti

Ijtimoiy normalar insonlar hayotida muhim o'rin tutadigan qoidalar majmuasidir. Har bir jamiyat o'zining ijtimoiy tartibini saqlash va barqaror rivojlanishini ta'minlash uchun ma'lum normalarni shakllantiradi va ularni qo'llab-quvvatlaydi. Ushbu normalar insonlarning kundalik hayoti, mehnat faoliyati, ta'lim jarayoni va jamiyatdagi o'zaro munosabatlarini tartibga solish uchun xizmat qiladi. Jamiyat hayotining turli sohalarini, insonlar faoliyati va munosabatlarini tartibga soluvchi me'yorlar, yani xalqaro leksikonda norma deb qabul qilingan mezonlar hozirgi zamon falsafasining eng dolzarb muammolaridan biri bo'lib qolmoqda. Mazkur muammo doirasida asosiy e'tibor normativ tamoyillar va inson faoliyati mexanizmlarini ilmiy bilish, anglash yo'llariga qaratilmoqda. Normalar insonning maqsadlari va manfaatlarini ifodalaydi. Shuningdek, jamiyat manfaatlari va maqsadlariga mutanosib bo'lishi zarur ya'ni normalarga shaxs va jamiyat manfaatlarini o'zaro uyg'unlashishi, har qanday subektivlikdan xalos etish, shaxsiy va umumiy manfaatlarni kelishtirish, shaxsning qadriyatli dunyoqarashi jamiyat qadriyatli dunyoqarashi tomon uyg'unlashib, mujassamlashib boradi[1. 364].

Berdaq ijodi XIX asrdagi qoraqalpoq xalqining badiiy ensiklopediyasi sifatida namoyon bo'ldi. Uning asarlari nafaqat adabiy, balki tarixiy va ijtimoiy jihatdan ham xalqning hayoti, madaniyati va orzu-umidlarini aks ettirdi. Berdaq o'z davrining donishmand shoiri sifatida tanildi. Mutafakkirning asarlari insoniyat qadr-qimmati, ezgulik va adolatni ulug'lashga yo'naltirilgan bo'lib, ular bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan. Berdaq ijodi qoraqalpoq xalqining tarixiy xotirasi, ma'naviy merosi va mustahkam ruhiy tayanchidir. Berdaqning ijtimoiy normaga bogliq fikrlari sherlar misolida etib kelgan uning quyidagi

misralari ham ijtimoiy normalarning ahamiyatini yoritishda muhim falsafiy g'oyalarga asoslangan.

“Odam bolasida bo‘lsin or-nomus, eng kami yuz bo‘lsin ko‘z ko‘rgan tanish, Gar bilmay qo‘lni qiysa bir qamish, o‘sha vaqt qonini tiygan ordan yaxshiroq”[2. 44]. Ushbu misralarda insonning jamiyatdagi o‘rni, axloqiy mas’uliyati va ijtimoiy me’yorlarga bo‘ysunish zarurati ifodalangan. Ijtimoiy normalar jamiyat a’zolari tomonidan qabul qilingan va bajarilishi kutiladigan qoidalar to‘plamidir. Ular huquqiy, axloqiy, diniy va an’anaviy normalar kabi turlarga ajraladi. She’rdagi *Odam bolasida bo‘lsin or-nomus*, ijtimoiy normalarning axloqiy tamoyillarini aks ettiradi. Axloqiy normalar shaxsning o‘ziga va boshqalarga nisbatan ma’naviy javobgarligini belgilaydi. Jamiyatda odamlarning o‘zaro hurmatini, vijdon va oriyat tamoyillariga rioya qilishini ta’minlaydi.

Eng kami yuz bo‘lsin ko‘z ko‘rgan tanish misrasi ijtimoiy aloqalarning ahamiyatini ta’kidlaydi. Bu insonning jamiyatda ko‘proq tanish-bilish orttirishi, ijtimoiy muloqotga ochiq bo‘lishi kerakligini bildiradi. Chunki odamlarning o‘zaro munosabati qanchalik keng bo‘lsa, jamiyat ichida shunchalik kuchli ijtimoiy bog‘liqlik paydo bo‘ladi. Ijtimoiy normalar aynan shu munosabatlarni tartibga solib, jamiyat barqarorligini ta’minlaydi.

Gar bilmay qo‘lni qiysa bir qamish, misrasi odamning bilmasdan xato qilish ehtimolini anglatadi. Bu yerda xatolik tushuncha sifatida qaraladi va uning oqibatlari bilan qanday munosabatda bo‘lish lozimligi savol ostiga qo‘yiladi. Ijtimoiy normalarning muhim jihatlaridan biri adolat va bag‘rikenglik tamoyillaridir. Agar inson bilmasdan xato qilsa, unga tushunish bilan yondashish va adolatli qaror qabul qilish jamiyatdagi barqarorlikni saqlashda muhim ahamiyatga ega.

Mazkur sheri misralar orqali insonning axloqiy masuliyati, ijtimoiy me’yorlarga amal qilish zarurati va jamiyatdagi barqarorlik masalalari yoritilgan. Odamlar orasidagi hurmat, adolat va oriyat ijtimoiy normalarning asosiy tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, ular jamiyatni tartibga soluvchi eng muhim omillardir. Shunday ekan, har bir inson o‘zining axloqiy masuliyatini anglab yetib, jamiyatdagi barqarorlikni saqlashga hissa qo‘shishi lozim.

Berdaq nasihatlarida insoniylik, xulq-atvor, yurish-turish odoblariga ham yetarli darajada e’tibor qaratiladi. Shoir insoniylik mezonlarini aniqlash uchun "yaxshi odam" va "yomon odam" tushunchalarini asos qilib oladi, ularni hayotiy faktlar bilan taqqoslaydi, ularning axloqiy qiyofasini turli bo‘yoqlar bilan chizib beradi[3. 24].

Berdaq insonning jamoadan ajralmasligi, ijtimoiy hayotda faol bo‘lishi va axloqiy me’yorlarga roya qilishi kerakligini ta’kidlaydi. *“Qo‘ling uzma el-elatdan, uzoq yurma jamoatdan, qochar bo‘lsang, qoch g‘iybatdan, g‘iybat yomon, bilarsan”*. Ushbu misralarning *“Qo‘ling uzma el-elatdan, Uzoq yurma jamoatdan.”* Bu satrlar insonning ijtimoiy hayotga integratsiyalashuvi zarurligini ko‘rsatadi. Inson yolg‘izlikdan qochib, jamiyat bilan aloqada bo‘lishi, ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishi lozim. Bu norma ijtimoiy birdamlik va hamkorlikni qo‘llab-quvvatlaydi.

“Qochar bo‘lsang, qoch g‘iybatdan, G‘iybat yomon, bilarsan.”

G‘iybat qilish jamiyatda salbiy ijtimoiy hodisalardan biri hisoblanadi. Bu norma insonlarni axloqiy poklikka, boshqalarning sha’ni va qadr-qimmatini hurmat qilishga chorlaydi. Bu fikr jamiyatda tarbiya va axloqiy qadriyatlarning muhimligini ta’kidlaydi. G‘iybat ijtimoiy ishonchni pasaytirib, odamlar orasidagi kelishmovchilik va nizolarga sabab bo‘lishi mumkin. Shuning uchun ham bu ijtimoiy norma axloqiy jihatdan g‘iybatdan tiyilishni targ‘ib qiladi.

Berdaqning ijtimoiy normalarga oid qarashlari uning insonparvarlik tamoyillariga asoslanadi. U insonning jamiyat bilan bog'liq bo'lishini, jamoat hayotidan uzoqlashmasligini, axloqiy me'yorlarga roya qilishini muhim deb bilgan. Berdaqning insoniylik va axloqiy poklik haqidagi qarashlari ijtimoiy normalarning muhim tamoyillarini o'z ichiga oladi va bugungi jamiyat uchun ham dolzarb bo'lib qolmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- 1.Н.То'xtayev. Ijtimoiy falsafa. Darslik. - Т.: Ма'rifat, 2023. 364 bet.
- 2.Бердақ, Танламалы шығармаларының жыйнағы Сағийтов И. Т., Юсупов И., Максетов Қ., Жумамуратов Т., Кәримов А., Қайыпназаров Б. Муртазаев А., Хамидов Х. Нөкис-1977 44-б.
- 3.Жәрімбетов К. Бердақтың насиятлары - бизик руўхый ғазийнемиз. (Бердақтың дидактикалық лирикасы ҳақында). - Некис, КР «Руўхый мәденият ҳәм ағартыў» жәмийетлик орайы, 1998. - 24 б.

«TARIYX SABAQLARINDA ZAMANAGÓY OQITIW QURALLARINAN PAYDALANIW HÁM OLARDIŇ ABZALLIQLARI»

Rasbergenov Rashid Dauletbaevich- *tariyx páni oqıtıwshısı*

Nókis qalalıq Mektepke shekemgi hám mektep bilimlendiriw bólimine qarashlı 26 – sanlı ulıwma bilim beriw mektebi

Annotaciya: Boslıqtı ózlestiriw boyınsha oqıwshılar menen islewde sabaqtan tısqari shınıǵıwların nátiyjeli shólkemlestiriwde didaktik oyınlardıń áhmiyeti zárúrli esaplanadı. Didaktik oyınlar oqıwshılardıń pánge bolǵan qızıǵıwshılıqların arttırıp, shınıǵıwdıń natıyjeliligin támiyinleydi.

Gilt sózler: Xabar-kommunikaciya texnologiyaları, innavacion túrleri, interaktiv, didaktika, aktuallıǵı, process, emocanall.

Oqıw-tárbiya barısınıń tiykarǵı túri bolǵan sabaqtıń hám onıń samaradarlıǵı onı qanday shólkemlestiriwge baylanıslı. Bul bolsa, óz gezeginde, sabaqta paydalanatuǵın bilim quralları hám bilim metodlarınıń uyǵınlıǵın támiyinlewdi talap etedi. Bunıń ushın sabaq barısında oqıtıwshı menen oqıwshılar arasında birlik, óz-ara qatnas hám dóretiwshilik iskerligin kórsetiw ushın qolaylıq jaratılıwı kerek. Sonıń ushın da bilim barısındaǵı samaradarlıq dárejesi ilimiy tárepten tiykarlangan xabar-kommunikaciya texnologiyaların islep shıǵıw zárúrliǵı kúsheymekte.

Xabar-kommunikaciya texnologiyalar – oqıwshılardıń bilim, kónlikpe hám iskerligin qalıplestiriwde jańa texnik universal didaktik qural. Ol bilim alıwshılardıń ámeliy iskerligin keńeyttirip hámde tereńlestirip, olarda jónelistegi bilim, kónlikpe hám qániygeligin joqarı dárejege kóteredi.

Oqıw-tárbiya barısınıń samaradarlıǵın asırıw ushın bilim barısında zamanagóy xabar-kommunikaciya texnologiyalardı oqıwshılardı oqıtıw menen bir qatarda, individual oqıtıwdı shólkemlestiriw maqsetine muwapıq. Zamanagóy xabar kommunikaciya texnologiyaları tiykarında oqıwshılardıń biliw iskerligin individual túrinde shólkemlestirgende olar oqıw materialların erkin ózlestiredi.

Oqıwshılardıń rawajlanıwı, qızıǵıwı, mıtájligi, bilimlerin ózlestiriw dárejesin esapqa alǵan halda dizimlestirilgen oqıw materialların oqıwshılar erkin túrde orınlaydı hám olar óz biliw iskerlikleriniń subektine aylanadı.

Oqıwshılar oqıw materialların jeke orınlaw barısında intellektual ruwxıy iskerligin, óz bilimi, kúshi hám qabiletine bolǵan isenim artadı.

Bunıń nátiyjesinde hár bir oqıwshı óz imkaniyatı dárejesinde rawajlanadı. Usı tárizde shólkemlestirilgen biliw iskerliginde oqıwshı waqıttan únemli paydalanadı. Bilimlendiriwdiń zamanagóy xabar-kommunikaciya texnologiyalardan paydalanıp ótiletuǵın sabaqlarda oqıwshılardıń bilim iskerligi individual túrde shólkemlestiriledi.

Zamanagóy xabar-kommunikaciya texnologiyaları bilim barısında bilim sıpatın hám samaradarlıǵın asırıp ǵana qalmaq, balki oqıwshılardıń erkin pikirlew barısın tezlestiredi, olarda oqıw materialların úyreniwge bolǵan qálewı hám qızıǵıwın asıradı, bilimlerdi bekkemlew, ózlestiriw, olardan ámeliyatta erkin paydalanıw kónlikpe hám tájriybelerin rawajlandıradı. Házirgi dáwirde bilimlendiriwdi xabarlandırıw sharayatında pedagog kadrlardı xabar-kommunikaciya texnologiyaları boyınsha iskerligin asırıw zárúr waziypa sıpatında qaralmaqta. Hár bir pedagog óz kasiplik iskerliginde zamanagóy xabar-kommunikaciya texnologiyalardan erkin hám belsene paydalanıw, onı sabaq barısında qollawdı názerde tutadı. Zamanagóy xabar – kommunikaciya texnologiyalardı ideal úyreniw oqıwshılar kasiplik sheberligin asırıwda, ózleri ústinde erkin islewge úyretedi, bos waqıtların mazmunlı hám paydalı bolıwına kómeklesedi, nátiyjede bilim barısında zamanagóy xabar-kommunikaciya texnologiyalardan paydalanıw oqıtıwshılardıǵa tómendegi imkaniyatlardı jaratadı:

1. Aralıq bilim processlerin únemli shólkemlestiriwdiń innavacion túrleri, quralları hám texnologiyaların iyelew imkaniyatı;
2. Oqıtıw metodikasın xabar-kommunikaciya texnologiyaları tiykarında shólkemlestiriw, onlayn shıǵarmalar, onlayn baylanıstı ózlestiriwin támiyinleydi;
3. Oqıw shınıǵıwların aralıqtan gúzetiw hám bahalawda insan sanasın keńeytiriw imkaniyatın jaratadı;

4. Sabaqtı zamanagóy túrde modernizaciyalaw imkaniyatı;

5. Aralıq hám erkin jumislardıń elektron túrin tayarlaw imkanı;

Bilimlendiriwge xabar-kommunikaciyalıq texnologiyalardıń kirip keliw sabaqta kórsetpelilikti kúsheytiwge imkan berip, tariyxıy orınlar, eski qalalar, muzeyler hám t.b. virtual sayaxatlar shólkemlestiriwge keń múmkinshilikler berdi.

Sabaq barısında oqıwshınıń biliw hám izleniwshilik iskerligin arttırıw óz gezeginde olardıń dóretiwshilik qábiletleriniń rawajlanıwına unamlı tásir etedi. Interaktiv oqıtıw texnologiyası oqıtıwshı menen oqıwshınıń óz-ara qatnası, háreketleri nátiyjesinde bilimdi ózlestiriw, uqıplılıq hám kónlikpeni qalıplestiriwdiń bir jolı bolıp tabıladı.

Sabaq barısında qollanılǵan interaktiv iskerlik, onıń hár bir qatnasıwshısı ushın úyrenilip atırǵan mashqalalardıń óz-ara túsinsken halda hám birgelikte sheshimin tabıw múnásiybetlerin shólkemlestiriw hám rawajlandırıwǵa sharayat jaratadı.

Oqıtıwdıń interaktiv túrinde bilim beriwshi menen bilim alıwshınıń,

sonday-aq, beriletuǵın xabarlardıń roli tıp-tiykarınan ózgeredi. Oqıtıwshı xabar beriwshiden – basqarıwshıǵa, bilim alıwshı tásir etiletuǵın obektten, ózara háreket etiwshi subektke aylandı. Xabar maqset emes, al nátiyjege erisiwdi támiyinlewshi quralǵa aylanadı. Bilm beriwdiń bul túrinin engiziliwi oqıwshılardıń biliw, ámelde qollaw hám dóretiwshilik iskerligin shólkemlestiriw múmkinshiligin jáne de arttıradı.

Interaktiv oqıtıw metodında oqıwshılardıń barlıǵı derlik bilimge tartıladı. Maǵlıwmatlar, pikirler almasıwında hár biri ózleriniń jeke úleslerin qosadı. Bul process olardıń jańa maǵlıwmatlar alıwın, ózleriniń biliw iskerligin ele de jetilistirip barıwın jaqsılaydı.

«Tariyx sabaǵında oyunlar»

Oqıw barısında oynınıń roli.

Zamanagóy didaktika jedel rawajlanıp, ózgerip atırǵan jámiyettiń talapları hám bilimdegi ámeliy islenbelerdi sáwlelendiriwshi jańa jantasıwlar, bilim beriw texnologiyaları menen bayımaqta.

Bilim beriwdiń teoriyası hám ámeliyatında oqıwshılardıń bilim alıw hárezketlerin aktivlestiriw eń aktual máselelerden biri bolǵan. Keyingi waqıtlarda pedagoglardıń dıqqatı bilim arttırıwdıń baylanıs júrgiziw túrine tiykarlangan oqıtıwdıń interaktiv túri hám usılların ózlestiriwge qaratılǵan. Bilim beriw barısı tómende kórsetilgen talaplarǵa ámel etken jaǵdayda nátiyjeli bolıwı hám jaqsı nátiyjeler beriwı ámelde tastıyqlanǵan :

-Oqıwshılar bilim alıw ushın ashıq hám bilim barısınıń basqa qatnasıwshıları menen munasábet hám birge islesiwde aktiv aralasıp ketedi;

-Óz iskerligin analiz etiw hám jeke potencialın ámelge asırıw ushın múmkinshilikke iye boladı ;

-Olar jaqın waqıt ishinde óz turmısında hám professional iskerliginde dus keliwi anıq bolǵan jaǵdayǵa ámeliy tárepten tayarlanıp alıwları múmkin;

-Ózlerine iseniwleri, ózlerin ańlatıwǵa qorıqpaslıqları, qatege jol qoyıwları múmkin.

Bilim alıw procesiniń barlıq qatnasıwshılarınıń baylanıs, kooperatsiya hám xızmetleslik etiwine tiykarlangan bilim beriwdiń interaktiv rejimi qollanılǵanda, joqarıda keltirilgen talaplardıń derlik barlıǵına ámel etiledi.

Didaktikalıq oyun oqıwshılardıń jumısın dóretiwshilik dárejede qızıqlı etip qoymastan, al biliw iskerligin qalıplestiretuǵın zatları- sáneler, faktler, atları izertlew qádemlerin qızıqlı etedi. Oynınıń shártli dunyasınıń qızıqlıǵı tariyxıy maǵlıwmatlardı eslew, qaytalaw, bekkemlew yaki ózlestiriwdi ańsat etedi, al oyun hárezketiniń emocanallıǵı balanıń psixikalıq procesi hám funkciyasın hárezketke keltiredi.

Oynınıń aktuallıǵı házirde oqıwshıda maǵlıwmatlardıń kópligi sebepli asadı. Oyun bir mashqalanı sheshe aladı. Oyun biliw iskerliginiń emocional hám racional túrlerdi ózinde jámleydi.

Oyin–bul bala ushın bilimniń tábiy túri. Ol-onıń ómir tájriybesiniń bir bólegi. Oyun arqalı bilim bere otırıp, pedagog oqıwshınıń tek ǵana keleshek qızıǵıwshılıǵı emes, al búgingi qızıǵıwshılıǵın qanaatlandıradı. Oyındı qollap atırǵan oqıtıwshı óziniń qolaylıq, tártip, maqset qarastırnan kelip shıǵıp shólkemlestiriledi.

Didaktikalıq oynılardı shólkemlestiriw metodikası.

Oyındı shólkemlestiriw –ápiwayı shınıǵıw emes. Bákim oqıtıwshı oyun ideyasınan ilhamlanıp sabaqlarda qollar. Biraq oyındı shólkemlestiriwdiń birinshi urınıwında kóp mashqalalar bar. Birinshiden, tártip: oyun zawqı sabaqtı tártipsiz shawqımlı ilajǵa aylandırıwı múmkin. Biraq oqıwshılardan temir tártip hám tınıshlıqtı talap etiw–bul oyındı tábiy emes, qızıqsız etip, oyun atmosferası joǵalıwı múmkin. Ekinshiden, pánge qatań qatnas. Al oqıtıwshı oqıwshılardıǵa bilim beriw, ol ilimiy bolıwı kerek. Al oyun-she? Ol bilim alıw barısında tártipsizlik keltirmeyme? Oyında bahalaw jáne bir mashqala, bunda obektiv kriteriya joq. Oyında tolıq shamalaw joq. Ápiwayı sabaqtı shólkemlestirgende, oqıtıwshı bilimderdi ózlestiriw baqlawda ekenin bilei. Oyında bolsa hár qanday kútilmegen jaǵdaylar bolıwı múmkin. Oqıwshılar juwap

bere almaytugin soraw berip qalivi mamkin. Oqitwshini aldinda kop mashqala turadi: oyindi qashan otkeriw, qansha waqt sarplaw kerek. Eger oqitwshi burin sabaqta oyindi qollap kormegen bolsa, onda oyindi oyun aqirina shekem rejelestiriw kerek, sebebi oyun oqiwshilardi tolqinlandiradi ham olar basqa iskerlikke ozgeriwi qiyin. Keyin, tajriybe toplan, oqitwshi oyindi harqanday etapqa rejelestiriwi mumkin.

Oyindi sholkemlestirip atirgan oqitwshiga en baslisi balalar quwanishi. Eger ol oqiwshilar kózinde oyinga qizigiwshiliq kormese, onda waqitsha bul metodti qollamay turгани maqul, sebebi majburiy oyun kerı natiyje beriwı mumkin.

Eger oqitwshini oqiwshilar menen isenimsizlik, kernewli qatnas bolsa, bul klasta mashqala barlıgın, sabaq barısında jaqsı sholkemlespegenlik natiyjesi bolıwı mumkin. Oyun ushin jaqsı sholkemlesiw kerek.

Kop oqitwshilar— sabaqta oyindi qollaytugin ameliyatshilar oyun-oqitw metodı ekenin tasiyqlaydı. Ol sabaq processine sinisip ketiwı kerek. Ol sabaq procesine basqa oqitw jumısı qatnasta sinisiwi kerek.

Oyin turi belgili qisqalıqtı talap etedi. Baslanıwında kop soylew shart emes. Jaqsısı oynını özine itibar qaratıw kerek. Bul basqa etaplar ahmiyetli emes degendi anlatpaydı. Biraq jaqsı sholkemlestiriwshi oyun kirisiw basqishınıń ózinde joǵalıp ketpewiniń aldın alıw kerek. Barlıq sabaq qatnasıwshılardı bóliwge yaki qaǵıydalardı túsindiriwge waqıttıń ketip qalmawına jol qoymaw kerek.

Oqiwshılardıń sabaqqa qizigiwshılıqların asırıw ham sabaq dawamında ózlerin erkin tutıwǵa, pikirin ózbetinshe ham tuwri anlay alıwǵa kómek beriw maqsetinde bir neshe sınaq - oynların sabaq procesine kirgizdim.

Bul didaktikalıq oynlardıń abzallığı birinshiden - oqiwshılardıń tariyx pánien alǵan, úyrenge bilimlerin bekkemleydi, este saqlaw, pikirlew qábiletlerin rawajlandıradı, ekinshiden - jaslardıń sabaqtan tısqarı waqıtlarda waqtın mazmunlı otkeriw imkaniyatın beredi, úshinshiden - pánler aralıq integratsiyanı támiyinleydi, tórtinshiden-oqiwshılardı jámaátte ózin kórsetiwge járdemlesedi ham birge islesiw kónlikpesin payda etedi, besinshiden – oqiwshılardıń pánge degen qizigiwshılıǵın arttıradı.

Juwmqlap aytqanda, bul didaktikalıq oynlardı klastan tısqarı waqıtlarda paydalansaq jaqsı natiyje beredi dep esaplaymız.

Ádebiyatlar

1. Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shavkat Mirziyoev basshılıǵında otkerilgen videoselektor jıynalıсындаǵı «Jaslarda ruwxıylıǵın kóteriw ham olardıń bos waqtın mazmunlı sholkemlestiriw haqqında»ǵı bayanatınan (19.03.2019)
1. Ta'lim motivatsiyasını shakllantirish, "Ma'rifat", 1990 yil.
2. E. M. Minkin. O'yindan bilimga qadar, 2000 yil.
3. N.Kh.Rozov. O'rta maktab o'quv jarayonida axborot texnologiyalari va kompyuter mahsulotlaridan foydalanishning ba'zi muammolari. // Informatika,

YOSH AVLODNI TARBIYALASHDA IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLARNING O‘RNI VA AHAMIYATI

Omirezakov Konarbay-O‘zbekiston Respublikasi IIV Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi, Ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrası kasbiy fan o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada ijtimoiy-gumanitar fanlarning yosh avlod tarbiyasidagi o‘rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Tarix, falsafa, adabiyot, san‘at, huquq va kasbiy fanlar kabi fanlarning inson tafakkuri va axloqiy tarbiyasini shakllantirishdagi o‘rni o‘rganiladi. Shuningdek, ta‘lim jarayonida ijtimoiy-gumanitar fanlarni o‘qitishning zamonaviy metodlari, raqamli texnologiyalar bilan integratsiyasi va milliy qadriyatlarning yoshlar ongiga ta’siri yoritiladi. Maqolada yosh avlod tarbiyasida ushbu fanlarni rivojlantirishga oid tavsiyalar ham beriladi.

Kalit so‘zlar: Tarbiyaviy ahamiyat, Ijtimoiy fanlar, Gumanitar fanlar, Axloqiy tarbiya, Vatanparvarlik, Ma‘naviy-ma‘rifiy tarbiya, Yosh avlod, Insoniylik, Mehr-oqibat, Kasbiy ta‘lim

KIRISH

Zamonaviy jamiyatda yosh avlodni tarbiyalash masalasi dolzarb ahamiyat kasb etadi. Ma‘naviy yetuk, bilimli va vatanparvar yoshlarni tarbiyalash jarayonida ijtimoiy-gumanitar fanlar muhim rol o‘ynaydi. Ushbu fanlar inson tafakkurini kengaytirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni singdirish, huquqiy ong va axloqiy fazilatlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, globallashuv sharoitida milliy identifikatsiyani saqlab qolish va yoshlarni madaniy merosimizni asrab-avaylashga yo‘naltirish muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Ijtimoiy-gumanitar fanlar yosh avlodni barkamol shaxs sifatida shakllantirishda asosiy omillardan biri bo‘lib, ularga insonparvarlik, tafakkur erkinligi va ijodiy qobiliyatni rivojlantirish imkoniyatini beradi. Shu sababli, ushbu maqolada ijtimoiy-gumanitar fanlarning tarbiyaviy ahamiyati, ularning ta‘lim tizimida tutgan o‘rni hamda yoshlarning intellektual va ma‘naviy rivojlanishiga ta’siri tahlil qilinadi. Har qanday jamiyatning kelajagi yosh avlodning qanday tarbiya olayotganiga bog‘liq. Kelajak avlodning ma‘naviy barkamolligi, insoniylik tamoyillariga sodiqligi va milliy qadriyatlarni hurmat qilishi ijtimoiy-gumanitar fanlar orqali shakllantiriladi. Ijtimoiy-gumanitar fanlar nafaqat bilim beradi, balki insoniy fazilatlarni singdiradi, tanqidiy fikrlashni o‘rgatadi va madaniy merosimizni tushunishga yordam beradi. Tarix fani ajdodlar merosini anglashga, adabiyot inson qalbini tarbiyalashga, falsafa esa hayotga teran nigoh bilan qarashga o‘rgatadi. Bu fanlar yosh avlodning ma‘naviy yuksalishiga, vatanparvarlik hissinı kuchaytirishga va jamiyat oldidagi mas‘uliyatini his qilishiga xizmat qiladi[1]. Har bir jamiyatning taraqqiyoti va barqaror rivojlanishi malakali mutaxassislarning mavjudligiga bog‘liq. Zamonaviy texnologiyalar, ishlab chiqarish va xizmat ko‘rsatish sohalarining rivojlanishi kasbiy ta‘limga bo‘lgan ehtiyojni yanada oshirdi. Kasbiy fanlar mutaxassislarni amaliy bilim va ko‘nikmalar bilan ta‘minlab, ularning mehnat bozorida talabgir bo‘lishiga yordam beradi. Kasbiy fanlar nafaqat kasbiy mahoratni shakllantirish, balki shaxsiy taraqqiyot va ijodkorlikni rivojlantirish uchun ham muhim ahamiyatga ega. Ushbu fanlar insonlarni mas‘uliyatli, tartibli va fidoyi bo‘lishga undaydi.

1. Ijtimoiy-gumanitar fanlarning yosh avlod tarbiyasidagi ahamiyati -Tarix fani orqali milliy qadriyatlarni anglash va tarixiy xotirani mustahkamlash. -Falsafa fani yordamida tanqidiy tafakkurni rivojlantirish va hayotga to‘g‘ri yondashuvni shakllantirish. -Adabiyot va

san'at fanlari orqali axloqiy tarbiya berish va estetik didni rivojlantirish. -Huquq va siyosatshunoslik fanlari yordamida fuqarolik ongini shakllantirish va ijtimoiy faollikni oshirish[2].

2. Zamonaviy ta'lim tizimida ijtimoiy-gumanitar fanlarning o'rni -Innovatsion ta'lim metodlari: interaktiv darslar, muhokamalar, amaliy mashg'ulotlar. -Raqamli texnologiyalar va onlayn ta'lim platformalaridan foydalanish. -Ijtimoiy-gumanitar fanlarni o'qitishda milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg'unligi.

3. Yosh avlod tarbiyasida ijtimoiy-gumanitar fanlarni rivojlantirish bo'yicha tavsiyalar-Ta'lim dasturlarida ijtimoiy-gumanitar fanlarning o'rnini kuchaytirish. -O'quv jarayonida zamonaviy texnologiyalarni qo'llash va kreativ yondashuvlarni tatbiq etish. -Milliy madaniyat va an'analarni targ'ib qilish orqali yoshlar ongida vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirish.

1. Kasbiy fanlarning ta'lim tizimidagi o'rni Kasbiy fanlar yoshlarni aniq kasblarga yo'naltirib, ularning mehnatga tayyorlanishiga yordam beradi. Bu fanlar quyidagi yo'nalishlarda ta'lim beradi:

Amaliy bilim va ko'nikmalar – Kasbiy fanlar nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lab, talabalar uchun real hayotiy vaziyatlarni yaratadi.

Ijodiy va texnik tafakkurni rivojlantirish – Kasbiy fanlar o'quvchilarga yangicha fikrlash, muammolarni hal qilish va innovatsion yondashuvlarni o'rgatadi **Kasbga yo'naltirish** – Kasbiy ta'lim yoshlarni o'z iste'dod va qiziqishlariga mos sohalariga yo'naltiradi[3].

2. Mehnat bozorida kasbiy fanlarning ahamiyati Kasbiy fanlarni o'zlashtirgan mutaxassislar quyidagi afzalliklarga ega bo'ladi:

Mehnat bozorida talabgir bo'lish – Zamonaviy ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish sohalarida amaliy bilimga ega mutaxassislariga talab yuqori. **-Raqobatbardoshlik** – Kasbiy bilimlar mehnat bozorida raqobatbardosh bo'lishga yordam beradi va ishga joylashish imkoniyatini oshiradi.

Mustaqil tadbirkorlik – Ko'plab kasbiy fanlar o'quvchilarga o'z biznesini boshlash, innovatsion mahsulot va xizmatlarni yaratish imkoniyatini beradi. **3. Zamonaviy texnologiyalar va kasbiy ta'lim** Axborot texnologiyalari rivojlangan hozirgi davrda kasbiy fanlar ham zamonaviy yondashuvlarni talab qiladi:

Axborot texnologiyalarini o'rgatish – Dasturlash, sun'iy intellekt va raqamli marketing kabi yo'nalishlar bo'yicha bilim olish kasb tanlash imkoniyatlarini kengaytiradi.

Onlayn ta'lim imkoniyatlari – Turli kasbiy kurslar internet orqali o'qitilib, insonlarga qulay sharoitda ta'lim olish imkoniyatini beradi.

Amaliyot va tajriba almashinuvi – Zamonaviy kasbiy ta'lim tizimida talabalar real loyihalarda ishtirok etish va tajriba orttirish imkoniyatiga ega bo'lmoqda[4].

4. Kasbiy fanlarning shaxsiy rivojlanish va jamiyatga ta'siri Kasbiy ta'lim nafaqat individual muvaffaqiyat, balki jamiyat taraqqiyotiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi[5]:

Ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash – Kasbiy fanlar orqali malakali mutaxassislar tayyorlash iqtisodiy rivojlanish va bandlik darajasining oshishiga xizmat qiladi.

Inson kapitalini rivojlantirish – Ta'limga sarmoya kiritish inson kapitalini oshirish va jamiyatda innovatsion muhitni shakllantirishga yordam beradi. **-Yangi ish o'rinlari yaratish** – Kasbiy ta'lim olgan shaxslar o'z bizneslarini yo'lga qo'yish orqali yangi ish o'rinlari yaratadi[6].

Xulosa

Ijtimoiy-gumanitar fanlar yosh avlodning intellektual va axloqiy jihatdan shakllanishida asosiy vositalardan biri hisoblanadi. Ushbu fanlar nafaqat ilmiy bilimlar beradi, balki ma'naviy qadriyatlarni singdirib, insoniy fazilatlarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, bu fanlar orqali yosh avlodga tanqidiy fikrlash, madaniy merosga hurmat, vatanparvarlik va ijtimoiy faollik kabi tushunchalar o'rgatiladi. Shu bois, ijtimoiy-gumanitar fanlarni rivojlantirish va ta'lim jarayonida ularning samaradorligini oshirish jamiyat oldidagi muhim vazifalardan biridir. Ijtimoiy-gumanitar fanlar yosh avlodni tarbiyalashda muhim ahamiyatga ega. Ushbu fanlar insoniylik, vatanparvarlik, mehr-oqibat va axloqiy fazilatlarni shakllantirish orqali yoshlarning ma'naviy yetukligini oshirishga xizmat qiladi. Milliy va umuminsoniy qadriyatlarni targ'ib etish, yoshlarni jamiyat oldidagi mas'uliyatini anglashga o'rgatish – ijtimoiy-gumanitar fanlarning asosiy vazifalaridandir. Shu bois, ta'lim tizimida bu fanlarni yanada rivojlantirish, innovatsion usullarni joriy etish va ularning ahamiyatini oshirish jamiyat oldidagi muhim vazifalardan biridir. Kasbiy fanlar zamonaviy jamiyatning muhim tarkibiy qismi bo'lib, malakali mutaxassislarni yetishtirish va mehnat bozorida ularning raqobatbardoshligini oshirishga xizmat qiladi. Ular yoshlarning kelajagini shakllantirishda, kasbiy o'sish va jamiyat taraqqiyotiga hissa qo'shishda katta ahamiyatga ega. Kasbiy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish, zamonaviy texnologiyalar bilan integratsiya qilish va amaliy ko'nikmalarni oshirish kelajakdagi muvaffaqiyat garovidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch. – T.: Ma'naviyat, 2008.
2. Abduqodirov A., Xayrullayev M. Falsafa asoslari. – T.: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2010.
3. Saidov A. Huquqshunoslik. – T.: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2017.
4. G'afurov A., Ziyoyev E. O'zbek adabiyoti tarixi. – T.: Fan, 2015.
5. Rasulov S. Pedagogika asoslari. – T.: Sharq, 2016.
6. UNESCO. Education for Sustainable Development Goals: Learning Objectives. – Paris, 2017.

YOSH AVLODNI TARBIYALASHDA TARIX FANINING O'RNI VA ZAMONAVIY DOLZARB MUAMMOLAR BILAN BOG'LIQLIGI

Dauletmuratov Rashit Begimbaevich, O'zbekiston Respublikasi IIV Nukus "Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik litseyi

Annotatsiya: Maqolada yosh avlod tarbiyasida tarix fanining o'rni chuqur ilmiy tahlil qilinadi. Tarixiy bilimlarning zamonaviy ijtimoiy muammolar — ma'naviyatsizlik, globallashuv ta'siri, milliy qadriyatlarning so'nib borishi — bilan uzviy aloqasi o'rganiladi. Tarixni chuqur o'rganish yoshlarni bu muammolardan asrash va sog'lom jamiyat qurishda muhim vosita ekani asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: tarix, yosh avlod, globallashuv, identitet, ma'naviy inqiroz, milliy qadriyatlar, tarixiy ong.

Bugungi globallashuv davrida mamlakatimizning boy tarixini, milliy davlatchilikni shakllantirish va taraqqiy ettirish maqsadida, xalqimiz, ayniqsa, yoshlar ongida boy o'tmishimizga nisbatan g'urur va iftixor tuyg'ularini shakllantirish, ularni Vatanga nisbatan

muhabbat ruhida tarbiyalash vazifasi yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, bu borada O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmonining 77-maqsadida "O'zbekiston tarixini o'rganish va targ'ib qilishni yanada rivojlantirish" vazifasini belgilanganligi va unda Tarix fanini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini amalga oshirish ko'zda tutilganligi xalqimiz va uning davlatchilik tarixini o'rganishga davlat siyosati darajasida ahamiyat qaratilayotganligini tasdiqlaydi[1].

Bugungi globallashuv jarayonlari shiddat bilan kechayotgan sharoitda yosh avlodning o'z milliy identitetini saqlab qolishi tobora murakkablashib bormoqda. Zamonaviy dunyo yoshlarni ko'plab ijtimoiy, madaniy va ma'naviy tahdidlarga duchor qilmoqda. Ayniqsa, ommaviy madaniyat, internetdagi har xil g'oyalar, qadriyatlar devalvatsiyasi yoshlarning ongida tarixiy xotira va milliy o'zlikni zaiflashtirishga xizmat qilmoqda.

Boshqa fanlar kabi tarix fani ham o'z nazariyasiga ega. Tarix fani XIX asrdan mustaqil fan sifatida shakllanishi uchun zaruriy bo'lgan nazariy jihatlari shakllangan edi. Tarix fani yo'nalishida qator va mazmunan tarixni fan sifatida e'tirof etadigan nazariyalar paydo bo'ldi. Lekin tarix nazariyasi bo'yicha turli bir-birini inkor qiladigan qarashlar ham paydo bo'ldi. Bu turli munozaralarga olib keldi va hozirgacha bu munozaralar davom etib keladi. Bizning fikrimizcha bu munozara yana davom etaveradi[2,978].

Shu nuqtayi nazardan, yosh avlod tarbiyasida tarix fanining roli nafaqat axborot berish, balki ularning ma'naviy immunitetini shakllantirishda ham beqiyos ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy globallashuv ko'plab yoshlarni kosmopolitizm g'oyalari, o'z ildizlaridan uzilish xavfi bilan yuzma-yuz qildi. O'z millatini, tarixini bilmagan yoshlar umumjahon tendensiyalarida o'z yo'llarini yo'qotishlari ehtimoli katta.

Tarix fani esa milliy identitetni saqlash va mustahkamlashning asosiy quroli sifatida xizmat qiladi:

- O'z tarixiy ildizlarini anglash orqali shaxs o'z millatiga sadoqatini oshiradi;
- Tarixiy voqealarning saboqlari orqali mustaqil fikrlash qobiliyati rivojlanadi;
- Madaniy xotira orqali global ommaviy madaniyatning zararli ta'siriga qarshi immunitet hosil qiladi.

Masalan, Amir Temur davlatchiligi tajribasi, jadidlar harakati, istiqlol uchun olib borilgan kurashlar yosh avlodni milliy g'urur va mas'uliyat bilan quvvatlaydi.

So'nggi yillarda ma'naviy qadriyatlarning yemirilishi global muammo sifatida ko'tarilmoqda. Yoshlar orasida individualizm, utilitarizm va materializm kabi g'oyalarning kuchayishi kuzatilmoqda.

Insonning tafakkuri fikrlash asosida rivojlanadi. Fikrlash esa ma'lum bir tarixiy voqelikni tasavvur qilishga imkon beradigan qandaydir bir tarixiy dalilni o'rganish asosida yuz beradi. Robin Kollingvud shunday ta'kidlaydi: "Tarixiy fikrlash – bu o'zligini anglash funksiyasi yoki vazifasini bajaradigan faoliyat, tafakkur shakli, u faqat tarixiy fikrlashni anglaydigan ongga tegishli"[3,484] Demak, tarixiy ong tarixiy o'tmishni bilish uchun olingan bilimlar asosida shakllanadi.

Tarix fanining yoshlar tarbiyasidagi roli:

- Ma'naviyat va vatanparvarlikni mustahkamlash;
- Fidoyilik, sabr-toqat, birdamlik kabi qadriyatlarni singdirish;
- Tarixiy shaxslarning ibratli hayoti orqali yuksak maqsadlar sari intilishga ruhlantirish.

Masalan, Temur tuzuklaridagi “Adolat ustuniga tayanmagan davlat yemiriladi” tamoyili zamonaviy axloqiy inqiroz sharoitida ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Bugun O‘zbekiston demokratik huquqiy davlat va adolatli fuqarolik jamiyati qurish yo‘lidan izchil borayotganligi uchun kadrlar tayyorlash tizimi tubdan isloh qilindi, davlat ijtimoiy siyosatida shaxs manfaati va ta’lim ustuvorligi qaror topdi. Yoshlarni maqsadli o‘qitishga o‘tishda quyidagi maqsadlar ko‘zlanadi:

- o‘qitishning (o‘quv fanlar orasida va o‘quv fanning ichida) uzluksizligini ta’minlash;
- o‘qitishni individuallashtirish;
- o‘quv materialini mustaqil o‘zlashtirish uchun yetarli sharoit yaratish;
- o‘qitishni jadallashtirish;
- fanni samarali o‘zlashtirishga erishish.

O‘qitishda yoshlarni o‘z qobiliyatiga ko‘ra bilim olishi uchun to‘la zaruriy shart-sharoitlar yaratiladi[4.26-28].

Globalashuv natijasida jamiyatga chet el qadriyatlari, ideologiyalari kirib kelmoqda. Bu esa milliy qadriyatlar va an’anaviy tarbiya tizimini zaiflashtirish xavfini keltirib chiqarmoqda.

Tarix fanini to‘g‘ri o‘rgatish orqali:

- Milliy qadriyatlar – til, din, madaniyat, an’ana va urf-odatlarining tarixiy ildizlari mustahkamlanadi;

- Yoshlar zamonaviy dunyoga ochiq bo‘la turib, o‘zlikni asrashga o‘rgatiladi;

- Tarixiy xotira asosida “kimman?”, “qayerdanman?”, “qayerga bormoqdaman?” degan savollarga aniq javob topiladi.

Tarixni oddiy voqea va sanalarni yod olish emas, balki hayotiy saboqlar sifatida o‘rganishga o‘rgatish lozim. Zamonaviy sharoitda quyidagi usullar samarali bo‘lishi mumkin:

- Tarixiy rol o‘yinlari va debatlar;
- Virtual tarixiy sayohatlar (muzeylar, qadimiy shaharlar 3D formatda);
- Tarixiy shaxslar biografiyasini psixologik tahlil qilish;
- Mustaqil tadqiqot va tarixiy esse yozish orqali tanqidiy fikrlashni rivojlantirish.

Bu usullar yosh avlodni tarixga faqat o‘tmish sifatida emas, balki bugun va kelajak uchun zarur hayotiy tajriba manbai sifatida qarashga o‘rgatadi.

Tarix fani yosh avlod tarbiyasida ijtimoiy-gumanitar fanlar orasida markaziy o‘rinni egallaydi.

Zamonaviy ijtimoiy muammolar – identitet inqirozi, ma’naviyatsizlik va globalashuv ta’siriga qarshi tura olish uchun tarixiy ong va milliy qadriyatlar asosida tarbiyalash zarur.

Tarixni chuqur va zamonaviy yondashuv asosida o‘rganish — yosh avlodning ma’naviy immunitetini kuchaytirish, ularni vatanparvar, sog‘lom tafakkurli va ijtimoiy faol shaxslar qilib voyaga yetkazishning eng samarali vositasidir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. “2022-2026 yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi”. PF-60-son. 2022-yil 28-yanvar.
 2. Rajabov R., Saidov O.N. Tarix fani nazariyasining dolzarb muammolari. 2022. Academic Research in Educational Sciences, 3(1), 977–982. <https://cyberleninka.ru/article/n/tarix-fani-nazariyasining-dolzarb-muammolari/viewer>.
 3. Коллингвуд Р. “Идея истории” Автобиография. М., 1980.
- Karimov, I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q. – Toshkent: O‘zbekiston, 1998.

4. Tohirova G.S. "O'zbekistonning birinchi prezidenti I.A. Karimovning "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q" asarida tarixiy voqelikka munosabat masalasi". // Образование и воспитание. 2018. № 3(18). С. Т.1. URL: <https://moluch.ru/th/4/archive/94/3373/>

O'QUVCHILARDA TARIXIY TASAVVURNI UYG'OTISHDA TARIXIY MAVZUDAGI BADIY ADABIYOTLARNING O'RNI

Ajiniyazov Baxadir Polatovich, Berdaq nomidagi QDU Etnografiya, etnologiya va antropologiya mutaxassisligining 1-kurs magistranti

Annotatsiya: Maqolada tarix fani darslari va to'garaklarida tarixiy voqelikni to'liqroq yetkazishda tarixiy mavzudagi badiiy asarlarning davr mohiyatini anglashga yordam berishi, o'quvchilarning erkin fikrlash doirasini kengaytirishi, fanni samarali o'zlashtirishi haqida bayon qilingan.

Kalit so'zlar: tarixiy adabiyotlar, o'rganilayotgan davr, belletristik asarlar, tarixiy romanlar, tarixiy voqealar.

Tarix fani yoshlarimizga ta'lim tarbiya asoslarini davr talabi darajasida olib borishda alohida ahamiyat kasb etadi. O'qituvchining bosh vazifasi o'quvchilarda mustaqil fikr yuritish ko'nikmalarini hosil qilishdan iborat. Demokratik jamiyatda har bir fuqaro, birinchi navbatda yoshlar, umuman har bir inson erkin fikrlash qobiliyatiga ega etib tarbiyalanadi. Agar bolalar erkin fikrlashni o'rganmasalar, ta'lim samarasi past bo'lishi tabiiy [3.3].

Tarix fanini o'qitish jarayonida o'quvchilarda tarixiy tasavvurlarni shakllantirishda tarixiy manbalar bilan birgalikda tarixiy janrda yozilgan badiiy asarlarning roli beqiyos.

Vatan ishq, xalq farovonligi va komil inson masalasi adiblar ijodidagi bosh mavzu hisoblanadi. Tarix darslari va darsdan tashqari to'garaklarda badiiy adabiyotdan foydalanish o'quvchilarda o'tmish haqida jonli tasavvur hosil qiladilar.

Tarixiy – badiiy adabiyotlardan foydalanishda o'quvchilarning yosh psixologik xususiyatlarini inobatga olish muhimdir. Badiiy adabiyot obrazlaridan foydalanish o'qituvchi bayonining tarbiyaviy ahamiyatini oshirish bilan birga uning esda qolishini, darsning qiziqarli bo'lishini ta'minlaydi hamda o'rganilayotgan tarixiy davr haqida to'liq tushuncha va tarixiy tasavvur hosil qilishga xizmat qiladi. Ma'lum davrning ijtimoiy hodisalarini real aks ettiruvchi haqiqiy badiiy obraz, tipik obrazlar o'sha ijtimoiy hodisaning mohiyatini ifodalaydi.

O'qituvchi bayonida badiiy adabiyotdan olingan lavhalari bayonning ta'sirchan bo'lishini ham ta'minlaydi, o'rganilayotgan tarixiy voqealarga nisbatan o'quvchilarda xayrixohlik, zavqlanish, afsuslanish kayfiyatlarini, nafrat yoki hayrat tuyg'ularini tug'diradi.

Tarixni o'qitishda foydalaniladigan badiiy adabiyotlarni: 1-o'rganilayotgan davrning adabiy yodgorliklari va 2-tarixiy belletristik asarlaridan iborat ikki guruhga bo'lish mumkin.

Adabiy yodgorliklarga tarixiy hodisa va voqealarni o'z zamondoshlari yozib qoldirgan asarlar kiradi. Bu guruhga kirgan asarlar tarix fani uchun o'tmishning o'ziga xos manbai bo'lib xizmat qiladi. Badiiy adabiyot yodgorliklari yozib olingan og'zaki ijodiyot asarlarini: afsonalar, dostonlar, qo'shiqlar, masallar va boshqalarni o'z ichiga oladi. Bunday asarlarning juda ko'pchiligida voqelik qayta-qayta ishlangan, xalq fantaziyasi bilan boyitilgan va bezatilgan bo'ladi. Voqelikni ob'yektiv suratda tasvir qilgan asarlar, yodgorliklar bizgacha yetib kelmagan taqdirda uzoq o'tmishni, masalan qadimgi Yunoniston tarixini yoritib berishda ana shunday asarlardan ham tanqid g'alviridan o'tkazib foydalaniladi. Gomer davridagi jamiyat tarixi Gomer

dostonlaridan va qisman yunon afsonalaridan olingan epizodlarni tahlil qilish asosida ta'riflab beriladi. Va yana To'maris, Shiroq va Siyovush haqidagi afsonalar va rivoyatlar ham o'quvchilarni o'sha davr muhitiga yetaklab, ularni jonli tasavvur qilishga undaydi [1.7].

Badiiy yodgorliklarning asosiy ahamiyati shundan iboratki, ular o'z zamonidagi jamiyatning g'oyasini aks ettiradi va buni o'quvchilarning tushunib olishlariga, tarixiy hodisalar va arboblarning yorqin badiiy obrazlarini ravshan tasavvur qilishlariga yordam beradi. Shu bilan birga o'quvchilar badiiy adabiyotning jamiyat hayotidagi roli bilan ham aniq misollarda tanishadilar. Undagi ajoyib fazilatlar o'quvchilarga ijobiy tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi. Qadimgi dunyo va o'rta asrlarda yaratilgan afsonalardan, qahramonlik dostonlari va boshqa adabiy asarlardan tarix darslarida foydalanganda, o'quvchilarni bu asarlarga tanqidiy ko'z bilan qarashga o'rgatib borish kerak. Shuningdek, ularga bu asarlar o'tmishdan qolgan badiiy yodgorliklar ekanligini, ulardan o'sha davrlarda bo'lib o'tgan voqealarga oid ba'zi ma'lumotlardan foydalanish va qay tariqa foydalanish mumkinligini, bu asarlarning qaysi joyi uydirma va qaysi joylarida real voqelik aks etganini tushuntirish lozim.

Belletristik asarlarga - tarixiy romanlar, tarixiy mavzularda yozilgan asarlar, o'rganiladigan davr haqidagi badiiy asar va hikoyalar kiradi. Bu asarlar tarixiy manbalar, memuarlar va hujjatlar, ilmiy tekshirish ishlari va monografiyalarni o'rganish asosida yozilgan bo'lib, ularda o'tmish voqealari badiiy tasvirlar va badiiy obrazlar orqali ifodalanadi. Belletristika tarix fani uchun hujjatli manba bo'la olmasa-da, o'quvchilarga o'tmishni aniq tushuntirishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi. Tarixiy romanlarni o'qish natijasida o'quvchilarda tarixga qiziqish uyg'onadi.

O'rganilayotgan davrga doir adabiy yodgorliklar tarix darslarida ko'pincha dars materialini xulosalash va umumlashtirish uchun asos bo'lib ham xizmat qiladi. Belletristika bayon qilinayotgan o'quv materialini aniqlashtirishga va bayonni maroqli qilishga yordam beradi. O'qituvchi badiiy adabiyotni tanlashda materialning ta'lim va tarbiyaviy jihatdan qimmatini, shuningdek tarixiy hodisalarning naqadar haqqoniy real va ilmiy qilib yoritilganligini e'tiborga olishi talab etiladi.

O'qituvchi o'z bayonida badiiy adabiyotlardan foydalanish bilan birga o'quvchilarning darsda va darsdan tashqari vaqtlarda badiiy asarlarni o'qishlari ustidan doimiy nazorat olib borishi kerak. Badiiy adabiyotning qimmatini o'quvchi voqelikni adibning iste'dodi darajasida idrok etishga, uni ko'zi bilan ko'rishga, uning shaxsi orqali, ma'naviy dunyosi orqali tasavvur etishga, u olg'a surgan o'z amaliy faoliyatida ongli ravishda amal qilishga erishishi bilan belgilanadi.

O'quvchi asarda tasvirlangan timsollar galereyasi va badiiy vositalarni faqat kuzatuvchisiga aylanmasligi, balki adib olg'a surgan ta'lim-tarbiyaviy g'oyani qanday natijaga erishganligi nuqtayi nazaridan baholashga o'rgangan taqdirdagina uning mohiyatini to'liq, chuqur anglab yetishi muqarrar.

Badiiy asarni to'g'ri tanlay bilish ham asar g'oyasini ta'lim-tarbiyaviy tomondan chuqur o'zlashtirishning muhim omillaridan biri bo'lib, uni tanlashda ma'lum mezonlarga asoslaniladi, ya'ni badiiy asarning yuksak g'oyaviy-badiiy qimmatini, adib ijodida asarning xarakterli o'rni: asarning yaratilgan va o'rganilayotgan davr uchun ahamiyati; badiiy asarning ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi xususiyati; badiiy asarning o'quvchi yoshiga mosligi, munosibligi; o'quvchida qiziqish uyg'otishi; o'quvchining ma'naviy qiziqishi; talabi, ehtiyojlariga javob bera olish darajasidan iboratdir [2. 83-85].

O'qituvchi badiiy adabiyotni tanlashda materialning ta'lim-tarbiya jihatidan qimmatini, tarixiy hodisalarning naqadar haqqoniy real va ilmiy qilib yoritilganligini e'tiborga olishi kerak. O'qituvchi tarix darslarida foydalanish uchun badiiy adabiyotdan:

- a) ta'lim tizimi dasturida ko'zda tutilgan tarixiy voqealarning tasviriga;
- b) tarixiy arboblarning rolini ko'rsatishga;
- c) muhim tarixiy voqealar bo'lib o'tgan joylarni va u yerlarning aniq sharoitini tasvirlashga va boshqa shakllarga bag'ishlangan asarlarni tanlaydi.

Shu jihatdan tarixiy-badiiy adabiyot yoshlarni komil inson qilib yetishtirishda nafaqat ta'lim beradi balki tarbiyalaydi ham.

Keyingi yillarda Amir Temur va temuriylar tarixiga, Jaloliddin Manguberdi faoliyatiga oid ko'plab badiiy adabiyotlar kitobxonlarga taqdim etildi. Bular B.Ahmedovning "Amir Temur", Muhammad Alining "Sarbadorlar", "Ulug' saltanat" tetralogiya, G'ulom Karimning "Sohibqiron va alloma", Yunus O'g'uzning "Amir Temur", Baxtiyor Abdug'afurning "Sulton Jaloliddin Manguberdi", Shahodat Isaxonovning "Sulton Jaloliddin Manguberdi", "Sulton Jaloliddin Manguberdi yoxud Chingizxon tuzog'iga tushgan malika" tarixiy romanlari shular jumlasidandir. Bu tarixiy romanlarning qahramonlari haqiqiy tarixiy shaxslardir.

O'zbekiston xalq yozuvchisi Muhammad Ali badiiy obrazlarini mo'tabar yodgorliklarimiz bo'lgan yozma manbalarga tayanib yaratgan. Tarixiy romanda XIV-XV asr Markaziy Osiyoning ijtimoiy hayoti ham jonli tasvirlangan. Muallif "Sarbadorlar" romanida Amir Temurning ona Vatani oldidagi xizmatiga yuqori baho berdi.

"Ulug' saltanat" romanida esa adibning tarix fani, yozma manbalar, temuriylar shajarasi, o'sha davrga xos tarixiy geografiya, xronologiya kabi boshqa yordamchi tarix sohalarini qunt bilan o'rganganining guvohi bo'lamiz.

Tarixiy romanning badiiy qiymatiga kelsak, kitob ham shunday mahorat bilan yozilganki, tili shirali, o'quvchini o'ziga tortadi. Asarni o'qir ekansiz, moziyga safar qilasiz, Amir Temurning saroyidagi tarixiy kechinmalar guvohi bo'lib, saroy ahli bilan birga Sohibqironni janglardan kutib olib, janglarga kuzatasiz, yana malikalar bilan birga bog'da sayr qilib, hatto janjallarining guvohi ham bo'lasiz. Romanda adib Sohibqironning buyukligi bilan birga oddiy insonlarga xos fazilatlarini muvaffaqiyatli ravishda gavdalantirib bera oldi. Ya'ni oddiy insonlarga xos bo'lgan xususiyatlari hayajon, iztirob, yo'qotish alamlari kabilarni muallif ishonarli tarzda yoritgan. Romanda Amir Temurning favqulodda hayajonga tushishi, xavotirlanishi, shodligi-yu quvonchi, do'stga, daldaga muhtoj bo'lishi, Ollohdan umid uzmasligi, sobitqadamligi, ruhan yuksakligi, saxovatpeshaligi, adolatparvarligi va boshqa fazilatlarini samimiy, ishonarli tasvirlanganki, bari jamlanib Sohibqironning yorqin siymosini ko'z oldimizda namoyon etadi.

Yunus O'g'uzning "Amir Temur" nomli ikki kitobdan iborat dilogiyasining "Yuksalish sari" deb nomlangan birinchi kitobida Sohibqiron Amir Temur hayotidagi eng muhim nuqtalar - uning Hindistonga yurish qilib, bu mamlakatni zabt etishi, "Dunyoning hokimi" deb nomlangan ikkinchi kitobida esa Amir Temurning Kichik Osiyoga yurish qilib, bir qator mamlakatlarni o'z itoatiga kiritishi, jumladan, bu hududdagi eng qudratli hukmdor bo'lgan, Ovrupoga katta xavf solib turgan turk sultoni Yildirim Boyazid ustidan g'alaba qozonishi va dunyoning hokimiga aylanishi yuksak badiiy mahorat bilan tasvirlanadi. Asar asl tarixiy manbalarga asoslangan bo'lib, unda Amir Temurning jahon tarixida tutgan buyuk o'rni, insoniyat tamaddunidagi ulkan xizmatlari haqqoniy yoritib berilgan [4].

Asarlarida mualliflar o'z davrlarining turmush tarzlarini, hayotiy muammolarini, falsafiy ildizlarini badiiy ifodalashga, shu usuldan foydalangan holda xalqning moddiy va ma'naviy hayotini bir oz bo'lsa-da yetkazib berishga harakat qiladi. Bunda o'qituvchi tarixiy romanni manbalar asosida tahlil etishi maqsadga muvofiq.

Tarixiy badiiy asarlarni o'qish yoshlardan nozik did, qunt, teran fikr asosida o'rganish talab etiladi. O'quvchilarning bilimlarni yanada rivojlantirish tarixiy manbalar va boshqa adabiyotlarga murojaat etilishini talab qilar ekan, bunda albatta Davlat ta'lim standarti va o'quv dasturida berilgan talablarni chuqur o'zlashtirishga qaratilgan bilimlarni berish nazarda tutiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A. Madraimov, G. Fuzailova. Manbashunoslik. Toshkent. O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi "Fan" nashriyoti 2007
2. A. Sagdiyev G. Fuzailova, M. Hasanova. Tarix o'qitish metodikasi. Toshkent-2008
3. T. Toshpulatov, Ya. G'afforov. Tarix o'qitish metodikasi. Toshkent. «TURON-IQBOL» 2010
4. <http://old.natlib.uz:8101/uz/article/631/>

MAKTAB DIREKTORI TAYM MENEJMENTI: SAMARADORLIKNI OSHIRISH STRATEGIYALARI

Bekniyazov Bayrambay Saparbaevich, NDPI o'qituvchisi, pedagogika fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)

Maktab direktori ta'lim tashkilotining asosiy shaxsi bo'lib, strategik boshqaruv, o'quv jarayonini tashkil etish, xodimlarni boshqarish va qulay ta'lim muhitini yaratish uchun javobgardir. Doimiy ortib borayotgan ish yuki va yuqori mas'uliyat sharoitida vaqtni samarali boshqarish mehnat vazifalarini muvaffaqiyatli bajarish va maqsadlarga erishish uchun muhim ahamiyatga ega. Biroq, aksariyat maktab direktorlari vaqt bosimi, vazifalarning haddan tashqari kwpligi, doimiy uzilishlar va natijada ishlab chiqarishning pasayishi va stress darajasining oshishi kabi qiyinchiliklarga duch kelishadi.

1. Maktab direktori ishining xususiyatlari va vaqtni boshqarishga ta'sir etuvchi omillar.

Maktab direktorining ishi yuqori intensivlik, ko'p vazifalilik va o'zgaruvchan sharoitlarga tezda javob berish zarurati bilan ajralib turadi. Maktab direktori faoliyatining asosiy yo'nalishlariga quyidagilar kiradi:

- Strategik rejalashtirish: maktabni rivojlantirish strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish, qisqa va uzoq muddatga maqsad va vazifalarni belgilash.
- O'quv jarayonini tashkil etish: dars jadvalini tuzish, sinfdan tashqari ishlarni tashkil etish, o'qitish sifatini nazorat qilish.
- Xodimlarni boshqarish: kadrlarni tanlash, joylashtirish va malakasini oshirish, o'qituvchilar mehnatini tashkil etish, kasbiy o'sishni rag'batlantirish.
- Ma'muriy-xo'jalik faoliyati: maktabni moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlash, ovqatlanishni tashkil etish va o'quvchilarning xavfsizligini ta'minlash.
- Ota-onalar va jamoatchilik bilan o'zaro hamkorlik: ota-onalar yig'ilishlarini tashkil etish, maktabga e'tiborni jalb qilish uchun tadbirlar o'tkazish.
- Hisobot va hujjatlashtirish: zarur hujjatlarni yuritish, yuqori turuvchi ta'lim organlariga hisobotlar tayyorlash.

Maktab direktorining vaqtini boshqarishga quyidagi omillar ta'sir qiladi:

- Yuqori ish yuki: doimiy e'tibor talab qiladigan ko'p sonli vazifalar va mas'uliyat.
- Doimiy uzilishlar: telefon qo'ng'iroqlari, kutilmagan tashriflar, zudlik bilan javob berishni talab qiluvchi shoshilinch so'rovlar.
- Vazifalarning dolzarbligi: Ko'p vazifalar zudlik bilan harakat qilishni talab qiladi, bu esa rejalashtirish va ustuvorliklarni belgilashni qiyinlashtiradi.
- Vazifalarni taqsimlash ko'nikmalarining yetarli emasligi: qo'l ostidagilarga ishonmasdan, barcha vazifalarni o'zingiz bajarishga urinish.
- Kechiktirish: yoqimsiz yoki qiyin ishlarni keyinga qoldirish.
- O'z-o'zini rivojlantirish uchun vaqt yo'qligi: professional adabiyotlarni o'qish, konferentsiya va seminarlarda qatnashish uchun vaqt yo'qligi.

2. Vaqtning boshqarish tamoyillari asosida maktab direktorining mehnat unumdorligini oshirish strategiyalari

Samaradorlikni oshirish va ish vaqtini optimallashtirish uchun maktab direktori quyidagi taym menejment strategiyalaridan foydalanishi kerak:

• 2.1 Maqsadni belgilash va rejalashtirish:

* Aniq maqsadlarni belgilash: yil, oy, hafta va kun uchun maqsadlarni belgilash. Maqsadlar aniq, o'lchanadigan, erishish mumkin, tegishli va vaqt bilan bog'liq bo'lishi kerak (SMART mezonlari).

* Ish rejasi: Har bir kun uchun aniq vazifalar, muddatlar va zarur resurslarni belgilab beruvchi batafsil ish rejasini ishlab chiqing.

* Rejalashtirish vositalaridan foydalanish: kalendarlar, rejalashtiruvchilar, tashkilotchilar yoki vazifalarni boshqarish uchun maxsus dasturlardan foydalanish.

• 2.2 Vazifalar ustuvorligi:

* Eyzenxauer matritsasi: Vazifalarni birinchi o'ringa qo'yish uchun Eyzenxauer matritsasi (muhim/shoshilinch) foydalanish. "Muhim va shoshilinch" deb tasniflangan vazifalar birinchi navbatda bajarilishi kerak, "muhim bo'lmagan va shoshilinch bo'lmagan" deb tasniflangan vazifalar topshirilishi yoki rejadan chiqarib tashlanishi mumkin.

* ABCDE usuli: Har bir topshiriqning ahamiyati va dolzarbligiga qarab A dan E gacha harflarni belgilash. A bilan belgilangan vazifalar eng muhim va birinchi navbatda bajarilishi kerak.

* Pareto qoidasi (80/20): Natijalarning 80 foizini beradigan 20% vazifalarni aniqlang va kuchlaringizni ularni bajarishga qaratib.

• 2.3 Vakolatlarni topshirish:

* Vakolat berish mumkin bo'lgan vazifalarni aniqlash: Direktor o'rinbosarlari, uslubiy birlashma rahbarlari, o'qituvchilar yoki boshqa xodimlar tomonidan muvaffaqiyatli bajarilishi mumkin bo'lgan vazifalarni aniqlash.

* Ijrochilarni to'g'ri tanlash: topshirilgan vazifalarni bajarish uchun zarur bilim, ko'nikma va tajribaga ega bo'lgan xodimlarni aniqlash.

* Aniq ko'rsatmalar bering: batafsil ko'rsatmalar bering, muddatlarni va kutilgan natijalarni belgilang.

* Vazifalarning bajarilishini monitoring qilish: topshirilgan vazifalarni muntazam ravishda kuzatib borish va fikr-mulohazalarni taqdim etish.

• 2.4 Ish joyi va vaqtini tashkil etish:

* Ish joyingizni optimallashtiring: qulay va funktsional ish joyini yarating, chalg'itadigan narsalarni minimallashtiring.

* Muayyan vazifalar uchun vaqtni rejalashtirish: Hujjatlarni rasmiylashtirish, yig'ilishlar yoki ota-onalar bilan muloqot qilish kabi aniq vazifalarni bajarish uchun kun davomida ma'lum vaqtlarni ajratish.

* Pomodoro texnikasidan foydalanish: Konsentratsiyani yaxshilash va charchashning oldini olish uchun Pomodoro texnikasidan foydalangan holda ishlash (25 daqiqa ish, 5 daqiqa tanaffus).

* Chalg'itadigan narsalarni minimallashtiring: telefoningiz va kompyuteringizdagi bildirishnomalarni o'chiring, sokin ish muhitini yaratish uchun eshitish vositalaridan foydalaning, elektron pochta va ijtimoiy tarmoqlar uchun vaqt chegaralarini belgilang.

• 2.5 Kechiktirishga qarshi kurash:

* Katta vazifalarni kichikroq bosqichlarga bo'lish: Murakkab vazifalarni oddiyroq, boshqariladigan bosqichlarga bo'lish.

* Aniq muddatlarni belgilash: Har bir vazifa uchun aniq muddatlarni belgilash.

* Vazifalarni bajarganingiz uchun o'zingizni mukofotlang: topshiriqlarni muvaffaqiyatli bajarganingiz uchun o'zingizni mukofotlang.

* Motivatsiyani topish: Muayyan vazifani bajarish muhimligi sabablarini aniqlash.

* "Qurbaqani yeng" usulidan foydalanish: kunni eng yoqimsiz va qiyin vazifani bajarish bilan boshlang.

• 2.6 Muntazam vazifalarni avtomatlashtirish:

* Ixtisoslashgan dasturiy ta'minotdan foydalanish: Sinov natijalarini rejalashtirish, hujjatlarni yuritish va qayta ishlash kabi ko'plab ma'muriy vazifalarni avtomatlashtirish imkonini beruvchi maktab boshqaruvi dasturiy ta'minotini joriy etish.

* Shablonlar va makroslardan foydalaning: takrorlanuvchi harakatlarni avtomatlashtirish uchun tez-tez ishlatiladigan hujjatlar va makroslar uchun shablonlarni yarating.

• 2.7 Uchrashuvlarni boshqarish:

* Yig'ilishning maqsadi va kun tartibini belgilash: Har bir yig'ilishning maqsadi va kun tartibini aniq belgilash.

* Materiallarni oldindan tayyorlang: Uchrashuv ishtirokchilarini oldindan kerakli materiallar bilan ta'minlang.

* Qoidalariga rioya qilish: Uchrashuv qoidalariga rioya qilish va vaqtni nazorat qilish.

* Xulosa va keyingi qadamlar: Keyingi qadamlarni va mas'uliyatni aniq belgilang.

• 2.8 O'z rivojlanishi uchun mas'uliyatni topshirish:

* Professional adabiyotlarni o'qish, konferentsiyalar va seminarlarda qatnashish, onlayn kurslar va vebinarlarda qatnashish uchun vaqt ajratish.

* Maslahat va yordam uchun mentora va koucha toping.

* Kuchli va zaif tomonlarini aniqlash uchun o'z-o'zini aks ettirish va o'z-o'zini tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish.

Xulosa o'rinda shuni aytish mumkinki vaqtni samarali boshqarish maktab direktorining muvaffaqiyatli ishlashi uchun zaruriy shartdir. Taqdim etilgan taym menejment strategiyalarini amalga oshirish maktab direktoriga ish vaqtini optimallashtirish, mehnat unumdorligini oshirish, stress darajasini pasaytirish va ta'lim tashkilotini boshqarish sifatini yaxshilash imkonini beradi. Taym menejment doimiy tahlil, rejalashtirish va takomillashtirishni talab qiladigan jarayon ekanligini unutmaslik kerak. Maktab direktori o'z ustida tinimsiz ishlab,

yangi vosita va uslublarni joriy etgandagina zamonaviy ta'lim muhiti muammolarini muvaffaqiyatli yengib, o'z oldiga qo'ygan maqsadlariga erisha oladi.

Foydalangan adabiyotlar.

1. Kovi. S. Sem navikov visokoeffektivnix lyudey. – M.: Alpina Pablisher, 2016.
2. Atkinson. F. Taym-menedjment. Kak uspevat bolshe. – M.: Alpina Pablisher, 2014.
3. Allen. D. Kak privesti dela v poryadok. Iskustvo produktivnosti bez stressa. – M.: Mann, Ivanov i Ferber, 2011.

YOSHLARGA TARBIYA FANINI O'QITLISHIDA SHARQ VA G'ARB XALQLARI MA'NAVIYATI VA MADANIYATINING TARIXIY AHAMIYATI

**Shakirova Nafisa Abrorovna, O'zbekiston Respublikasi Milliy Gvardiyasi Toshkent
"Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik liseyi o'qituvchisi**

Annotatsiya: Ushbu maqolada Sharq va G'arb madaniyati va ma'naviyatining rivojlanish bosqichlari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Vatanparvarlik, yoshlar, sharq, g'arb, madaniyat, ma'naviyat, ilk uyg'onish davri, tamaddun, xalqlar, mamlakat

Jamiyat doimo rivojlanib taraqqiy etib boradigan ijtimoiy muhit bo'lish bilan birga uning ustivor xayotida ma'naviyat doimo yetakchi o'rinni egallagan. O'zbekiston ham tarixiy taraqqiyot jarayonida ma'naviyat sohasida dunyo e'tirof etgan mamlakat bo'lish bilan birga xalqimizning boy ma'naviy merosi dunyo xalqlarini o'ziga jalb etmoqda.

Tamaddun deb atalgan rivojlanish jarayoni turli sohalar singari ma'naviy va madaniy jamiyat hayotiga chuqur singib borar ekan, u inson kamolotini belgilab beradigan muhim omillardan biriga aylanib bordi. Mamlakatimizda yoshlar ma'naviyatini shakllantirishga aloxida e'tibor berilishi o'sib kelayotgan yosh avlodni vatanparvarlik ruxida tarbiyalash, ularni bilimli, kelajakda o'z yurti istiqboli yo'lida qayg'uradigan inson bo'lishiga qaratilgan.

Sharq allomalaridan Ibn Xaldun (1332-1406) o'z davrida Sharqda birinchi bo'lib, tamaddunlarning yuzaga kelishi, ularning rivojlanib o'zining yuqori bosqichiga chiqishi va tanazzuli haqida ilmiy ravishda asoslab berilgan g'oyalarni ilgari suradi. U tamaddunlar haqida fikr yuritir ekan, turli mintaqalarda madaniyatlar va davlatlarning paydo bo'lishi, ularni rivojlanib yuksalib borishi, jamiyatdagi o'zgarishlarga ta'siri va inqirozga uchrashi tarixiy qonuniyat ekanligi haqida yozib qoldirgan. [1. 35-b]

Sharqda, xususan O'rta Osiyoda "Oltin davr" deb atalgan IX – XII asrlarda mintaqada tamadduni o'zining eng yuqori bosqichiga chiqdi, bu davrlarda mintaqada xalqlari iqtisodiy, siyosiy ijtimoiy, ma'naviy, madaniy, ma'rifiy hayotda barchaga o'rnak bo'ladigan darajadagi yutuqlarga erishdilar. [2. 29-31-b]

Sharqdagi buyuk allomalarning asarlarini G'arb xalqlari tillariga tarjima qilinib kelinganligi, bu mintaqada allomalarining ilmiy fikrlarini o'rganishga katta e'tibor qaratilganligi buni asoslab beradi.

G'arb mamlakatlarida "Sharqning Aristoteli" deb tan olingan Abu Nasr Forobiyning asarlari ko'plab tillariga tarjima qilinganligi va bugungi kunda ham qiziqib o'rganib kelinayotganligi bunga misol bo'la oladi.

Abu ali Ibn Sino, Mirzo Ulug'bek, Al- Xorazmiy, Axmad Farg'oniy singari allomalarning ilmiy meroslarini o'rganishga katta e'tibor qaratilganligi Sharq tamadduni G'arb taraqqiyotiga qanday katta ta'sir ko'rsatganligini asoslab beradi.

Jahon ilm-fan, madaniyati rivojiga katta xissa qo'shgan Sharq tamaddunini ikki davrga bo'lib o'rganish mumkin, mintaqa xalqlarini ilmiy, madaniy, ma'naviy hayotidagi uyg'onish davri, ya'ni Sharq renessansini birinchi davri. O'rta Osiyoda mo'g'ullar istilosigacha bo'lgan davrlarini o'z ichiga olgan. Uyg'onish davrini birinchi bosqichi Imom al-Buxoriy, al-Xorazmiy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino kabi allomalar, astronom al-Farg'oniy Buxoro tarixchisi Narshaxiy, mutafakkirlar Maxmud Qoshg'ariy, Yusuf Xos Hojib va boshqalar nomlari bilan bog'liq.

O'rta Osiyodagi ilk uyg'onish davrini o'ziga xos xususiyatlari bo'lib, ularning eng muhimlari quyidagilardan iborat va ular o'ziga xosligi bilan ajralib turadi.

1. Insoniyat tarixida madaniy hayotida erishilgan yutuqlarini, shu jumladan O'rta Osiyo xalqlari madaniy hayoti rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan, qadimgi Yunoniston, Hindiston, Xitoy merosini mukammal o'rganish va uni yanada boyitgan holda ijodiy rivojlantirish.

2. Atrof olamini, borliqni, tabiatini o'rganishga bo'lgan qiziqishni va intilishni ortishi va tabiiy fanlar taraqqiyoti. Ushbu fanlarda erishilgan yutuqlar keyingi davrlarda G'arbda ilm-fan taraqqiyotiga katta ta'sir ko'rsatgan.

3. Ilk uyg'onish davrida hurfikrlilikni rivojlantirishga katta e'tibor qaratildi va bu sohada katta yutuqlarga erishildi.

4. O'rta Osiyodagi ilk uyg'onish davrini asosiy xususiyatlaridan biri, insonparvarlikning ulug'lanishidir. Insonda ma'naviy fazilatlarini yuksaltirish, ulardagi axloqiy etuklik, ma'naviy go'zallik va kamolotga etishga bo'lgan intilishning kuchli bo'lganligi.

5. Bu davrlarda Mahmud Qoshg'ariy, Yusuf Xos Hojib singari allomalar so'z san'ati rivojiga katta e'tibor qaratib, uni rivojlantirdilar.

6. Ilk uyg'onish davrining eng asosiy xususiyati qomusiy bilimlarni egallashga bo'lgan intilishning kuchli bo'lganligidadir.

O'rta Osiyoni mo'g'ullar tomonidan bosib olinishi, mintaqa tamadduni yo'lidagi eng asosiy to'siqlardan biri bo'ldi. Mo'g'ullar bosqinchiligi O'rta Osiyo xalqlari madaniy va ma'naviy hayotiga juda katta zarar keltirdi. Ko'plab allomalar mo'g'ullar dastidan qochib uzoq mamlakatlarga ketishga majbur bo'ldilar. Bosqinchilar ko'plab kutubxonalarni buzib, to'plab kelingan nodir kitoblarni yo'qolib ketishga sababchi bo'ldilar. O'rta Osiyo xalqlari uzoq muddat davomida madaniy va ma'naviy, ma'rifiy hayotidan uzoqda yashashga majbur bo'ldilar.

O'rta Osiyoni mo'g'ullar zulmidan ozod etilishi madaniy va ma'naviy hayotini yuksaltirish imkonlarini yaratib berdi. Mintaqa xalqlarini madaniy va ma'naviy hayoti rivojiga katta xissa qo'shgan ikkinchi Uyg'onish davri Amir Temir va Temuriylar sulolasi davriga to'g'ri keladi. [3. 629-b]

Amir Temur markazlashgan qudratli davlat asoschisi bo'lishi bilan birga Sharq tamadduni taraqqiyotiga katta xissa qo'shgan buyuk insondir. Amir Temur o'z davlati hududini kengaytirish bilan birga, o'z mamlakati hududidagi madaniy va ma'naviy hayotini yuksaltirishga ham katta e'tibor qaratdi.

Mamlakatni siyosiy, iqtisodiy, harbiy qudratini oshirish bilan birga, uni madaniy va ma'naviy jihatdan yuqori bosqichlarga olib chiqish Amir Temir va temuriylarning asosiy maqsadlaridan biri edi. Mana shu maqsadlarni amalga oshirish yo'lida ko'plab ishlar amalga oshirildi.

Amir Temir va temuriylarning ezgu niyatlari yo'lida dunyoning ko'plab mamlakatlaridan turli fanlar bilan shug'ullanuvchi olimlar, turli sohalar mutaxassisleri O'rta Osiyoga taklif etildi, ularning yashashlari va faoliyat yurgazishlari uchun barcha shart-sharoitlar yaratib berildi. Jamiyatning madaniy va ma'naviy hayotini yuksaltirish davlat siyosatida alohida o'ringa ega edi.

O'rta Osiyo shaharlarida ko'plab kutubxonalarni qurilishi, ularni nodir kitoblar bilan boyitib borilishi, ilm ahliga barcha qulay imkoniyatlarni yaratib berilishi Sharq tamaddunini poydevori bo'lib xizmat qildi.

Sharq tamaddunini ikkinchi bosqichini o'ziga xos xususiyatlarini eng muhim jihatlari quyidagilardan iborat:

1. Amir Temir va Temuriylar davridagi xukmronlarning aksariyat ko'pchiligi madaniy va ma'naviy hayot rivojidan manfaatdor edilar.

2. Ilm-fan taraqqiyoti uchun barcha qulay shart-sharoitlarni yaratib berilganligi.

3. Bu davrlarga kelib katta ta'sir kuchiga ega bo'lgan islom dini madaniy va ma'naviy hayot rivojidan manfaatdor bo'lganligi.

4. Amir Temir va Temuriylar xukmronligi davrida madaniy va ma'naviy hayot rivojiga katta xissa qo'shayotgan kishilarning davlat tomonidan ko'plab quvvatlanishi.

Sharq va G'arb bu ikki qutb hamisha bir – biri bilan uzviy aloqada bo'lib kelgan, zero bu ikki qutbni bir – birisiz tasavvur qilib bo'lmaydi. Chunki hech qachon hech qaysi xalq, elat boshqa xalqlardan uzilib qolgan, o'z holicha yashagan emas, aks holda hech qanday taraqqiyot (tamaddun) bo'lmagan bo'lar edi. Eng qadimiy va antik davrlarda uzoq masofalarni ot – ulovda bosib o'tish ancha mushkul bo'lgan vaqtlarda ajdodlarimiz Misr, Bobil, Markaziy Gretsiya, Yunoniston kabi mintaqalar bilan aloqa qilganlar.

Najmiddin Komilov Sharq va G'arb munosabatlari xaqda shunday deydi: “Sharq va G'arb munosabatlarini davrlashtirish, chunonchi:

1. eng qadimgi davrlardan ellin madaniyatigacha bo'lgan O'rta dengiz atrofidagi xalqlar madaniy aloqalari;
2. mil.avv. III asr – milodiy VI asrlardagi yunon–O'rta Osiyo, Yunon–Eron, Yunon–Hind aloqalari ;
3. VIII-IX asrlarda Yunon – Arab aloqalari Sharq va G'arb;
4. XI-XII asrlarda Ispaniya orqali amalga oshgan-Sharq-G'arb aloqalari;
5. XIV-XVIII asrlardagi aloqalar;
6. XIX madaniy aloqalari;
7. XX asr Sharq G'arb aloqalari kabi....” [4. 17-18-b]

Yunonlarda bir bor: “Biz elinlarni, varvarlardan olgan hamma narsani o'zimizniki qilib olamiz va yana uni kamolot cho'qqisiga ko'taramiz” Platon, (“Poslezakonie” 987e) Qadimgi Rimda tarqalgan mazkur afarizmda Sharq xalqlarining insoniyat madaniyati poydevorini yaratishdagi ulkan hissasini G'arb xalqlari tomonidan tan olingani ifodalangan. Markaziy Osiyo madaniyati G'arb va Sharqning buyuk madaniyat elementlarini bir butunlikda uyg'unlashtirib ifodalagan xolda o'ziga xos individuallik kasb etadiki, bu xususiyat keyingi taraqqiyot uchun xam negiz bo'lib qoladi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki Sharq va G'arb xalqlari tamadduni va ular o'rtasidagi bog'liqlik masalasi bugungi kunda ham xar doimgidek qiziqib o'rganib kelinmoqda. Bu tamaddunlar o'rtasidagi bog'liqlik o'rganilar ekan o'quvchi yoshlar avvalo ushbu ma'naviy meros to'g'risida, ilmiy tasavvurga ega bo'lishlari uchun tarixiy va badiy adabiyotlarni ko'prok o'qishlari, o'sha davr ma'naviyatiga oid durdona asarlarni o'rganishlari, internet orqali yangi

ilmiy malumotlar bilan tanishishlari ularning ma'naviyatini shakllantirishda muxim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Шермухамедова Н. // Цивилизациялар таснифи, Фалсафа ва ҳуқуқ журнали, 1-сон. 2010.
- 2.Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Т.: Ўзбекистон, 1997.
- 3.Маънавият асосий тушунчалар изохли луғати. – Т.: Ғафур Ғулом нашриёти, 2010.
- 4.Комилов Н. Тафаккур карвонлари. (Шарқу Ғарбнинг цивилизациявий алоқалари). -Т.: Шарқ нашриёти, 2011.

YOSH AVLODDA HUQUQIY ONG VA HUQUQIY MADANIYATNI SHAKLLANTIRISHDA “DAVLAT VA HUQUQ ASOSLARI” FANINING O‘RNI

Batirova Xadichabonu Mamadiyorovna

“Temurbeklar maktabi”harbiy akademik litseyi Davlat va huquq fani bosh o‘qituvchisi

Annotatsiya:Mazkur maqolada yosh avlodda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni shakllantirish jarayonida “Davlat va huquq asoslari” fanining tutgan o‘rni tahlil qilinadi. Unda huquqiy ong va huquqiy madaniyat tushunchalarining mazmun-mohiyati, ularning yoshlar tarbiyasidagi roli hamda o‘zaro bog‘liqligi yoritib berilgan. Shuningdek, “Davlat va huquq asoslari” fanining o‘quvchilarda huquqiy bilimlarni shakllantirish, fuqarolik mas’uliyatini rivojlantirish va ijtimoiy ongni yuksaltirishdagi ahamiyati asoslab berilgan. Maqolada nazariy bilimlar bilan birga amaliy ko‘nikmalarni rivojlantirishning zarurligi, huquqiy axloq va huquqiy tarbiyaning yoshlar hayotidagi o‘rni ham ta’kidlangan.

Kalit so‘zlar: huquqiy ong, huquqiy madaniyat, “Davlat va huquq asoslari” fani, yoshlar tarbiyasi, huquqiy tarbiya, fuqarolik mas’uliyati, huquqiy bilim, ijtimoiy ong.

Kirish.

Zamonaviy jamiyatda yosh avlodni huquqiy ong va madaniyatga yo‘naltirish, ularni fuqarolik pozitsiyasiga tayyorlash ta’lim tizimining muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayon yoshlarning ijtimoiy faoliyatini tartibga solish, ularning huquqiy bilim va madaniyatini shakllantirishda asosiy ahamiyatga ega. “Davlat va huquq asoslari” fani o‘quvchilarga davlat tuzilmalari, huquqiy institutlar va fuqaro huquqlari haqida bilim beradi.

Shavkat Mirziyoyevning 2017-yilgi “Yoshlar ma’naviyatini yuksaltirish va ularni har tomonlama qo‘llab-quvvatlash” haqidagi chiqishida, yosh avlodning huquqiy ongini rivojlantirish va ularga zamonaviy huquqiy madaniyatni o‘rgatish haqida so‘zlagan edi. U, shuningdek, yoshlarning huquqiy bilimlarining yetarli darajada bo‘lishi ularni nafaqat huquqiy jihatdan, balki ijtimoiy mas’uliyatli fuqarolar sifatida shakllantirishda muhim omil ekanligini ta’kidlagan. Mirziyoyevning ta’kidlashicha, har bir yosh fuqaroda jamiyatda o‘z huquqlarini himoya qilish, qonunlarga hurmat bilan qarash, shu bilan birga, fuqarolik mas’uliyatini anglash tuyg‘usi bo‘lishi lozim.[1.68]

“Davlat va huquq asoslari” fani yoshlarni davlat va huquq tizimi haqida chuqur bilimga ega qilish, ularning huquqiy madaniyatini shakllantirishda muhim vosita hisoblanadi. Bu fan o‘quvchilarga davlat tuzilmalari, huquqiy institutlar, fuqarolar huquqlari va majburiyatlari haqida asosiy tushunchalarni beradi, shuningdek, huquqiy ong va madaniyatni rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi.

Asosiy qism.

Huquqiy ong va huquqiy madaniyat — bu ijtimoiy hayotda, ayniqsa yoshlar o'rtasida, huquqiy muhitni yaratish va huquqlarni hurmat qilishni shakllantirishda asosiy tushunchalardir. Ushbu tushunchalar jamiyatda huquqiy tartibni ta'minlash, fuqarolarni huquqiy jihatdan mas'uliyatli va ongli qilishda juda muhim o'rin tutadi. Ularning har biri o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lib, ijtimoiy jarayonlar va davlat tizimining to'g'ri ishlashini ta'minlaydi.[4.115]

Huquqiy ong — bu shaxsning o'z huquqlarini, erkinliklarini va majburiyatlarini tushunish, ularga hurmat qilish, jamiyatda qonunlarni hurmat qilishga tayyorlikni ifodalaydi. Huquqiy ong nafaqat shaxsning huquqiy bilimlari bilan chambarchas bog'liq, balki uning huquqiy qadriyatlar, ijtimoiy adolat va qonunlarga bo'lgan munosabatini ham o'z ichiga oladi. Bu tushuncha yosh avlodni huquqiy savodxonlikka yo'naltiradigan, shuningdek, ularda jamiyatdagi o'z huquqlarini himoya qilish, lekin shu bilan birga, boshqalarning huquqlarini hurmat qilishni ham shakllantiradigan muhim tamoyildir.

Huquqiy ongning shakllanishi birinchi navbatda ta'lim, madaniyat, o'z-o'zini anglash va ijtimoiy tajriba orqali amalga oshiriladi. Yoshlar orasida huquqiy ongni shakllantirish jamiyatda tartibni mustahkamlash, qonunlarga hurmatni oshirish, fuqarolarni ijtimoiy faoliyatga tayyorlashda asosiy omil hisoblanadi. Bu nafaqat qonunlarni bilishni, balki ularni to'g'ri tushunishni va amalda qo'llashni anglatadi.

Huquqiy madaniyat esa — bu jamiyatdagi fuqarolarning qonunlarga, huquqlarga, va huquqiy institutlarga nisbatan hurmat, ularning ijtimoiy faoliyatini va huquqiy xulq-atvorini tartibga soluvchi tamoyillardan iborat bo'lgan, jamiyatning huquqiy qadriyatlar tizimidir. Huquqiy madaniyat yuqori darajaga yetgan jamiyatlarda fuqarolar, huquqiy tartibga rioya qilish, o'z huquqlarini himoya qilish va qonunlarni buzmaslikni o'z ichiga oladi.[3.44]

Huquqiy madaniyatga ega bo'lgan shaxslar qonunlarni nafaqat bilishadi, balki ular hayotda qanday ishlatishni ham bilishadi. Shuningdek, ularning huquqiy madaniyati jamiyatda qonunlarni buzmaslik, ularni himoya qilish, o'z huquqlarini amalga oshirishda qonuniy va madaniy yo'llarni tanlashni anglatadi. Bu shuningdek, ijtimoiy barqarorlikni, huquqiy tenglikni va adolatni ta'minlashga xizmat qiladi.

Huquqiy madaniyatni shakllantirish, ayniqsa, yoshlarni huquqiy jihatdan tarbiyalashda muhimdir. O'quvchilarga "Davlat va huquq asoslari" fani orqali huquqiy madaniyatni o'rgatish, ularni qonunlarga va huquqiy me'yorlarga hurmat bilan qarashga o'rgatish, ularni ijtimoiy faoliyatga tayyorlashda muhim bosqich hisoblanadi. Bu jarayon nafaqat shaxsning huquqiy ongini rivojlantirish, balki uning jamiyatdagi ijtimoiy vazifalarini, huquqiy mas'uliyatini va fuqarolik mas'uliyatini anglashiga ham yordam beradi.

Huquqiy ong va huquqiy madaniyat o'rtasida o'zaro bog'liqlik mavjud. Huquqiy ong fuqarolarning huquqiy bilimlari, tushunchalari va qadriyatlari bilan bog'liq bo'lsa, huquqiy madaniyat esa bu bilimlar va qadriyatlarning amaliy ifodasi sifatida namoyon bo'ladi. Birinchisi, shaxsda huquqiy bilish va tushunishni shakllantirsa, ikkinchisi, bu tushunchalarni hayotda qo'llashga va jamiyatda ijtimoiy normativlarga amal qilishga olib keladi.

Yoshlarni huquqiy madaniyatga yo'naltirishda ularning huquqiy ongini rivojlantirish muhimdir. Chunki huquqiy madaniyatning shakllanishi faqat huquqiy bilimlar asosida, ularni amalda qo'llashga tayyor fuqarolarni tarbiyalash orqali mumkin bo'ladi. Shuning uchun, huquqiy ong va madaniyatni birgalikda rivojlantirish jamiyatda qonunlarga hurmatni oshirish va fuqarolik mas'uliyatini kuchaytirishga olib keladi.

“Davlat va huquq asoslari” fani — bu o‘quv tizimining muhim qismlaridan biri bo‘lib, o‘quvchilarga davlat tuzilmalari, huquqiy tizim, fuqarolik huquqlari, majburiyatlar va qonunlar asosida bilim beradi. Bu fan yoshlarni huquqiy ong va madaniyatga yo‘naltiruvchi asosiy vosita bo‘lib, davlat va huquq tizimining tuzilishini va uning faoliyatini tushunish uchun zarur bo‘lgan bilimlarni shakllantiradi.

“Davlat va huquq asoslari” fani, birinchi navbatda, o‘quvchilarga huquqiy bilimlarni o‘rgatish, jamiyatda ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi asosiy qonunlar va normativ me‘yorlar bilan tanishtirishni maqsad qiladi. Bu fanning o‘quv tizimida o‘rni shundaki, u yoshlarni huquqiy ongni shakllantirishga yo‘naltiradi va ularning fuqarolik va ijtimoiy mas‘uliyatini oshirishga yordam beradi. Ta‘lim jarayonida, ayniqsa, o‘quvchilar huquqiy bilimlarni olganlaridan so‘ng, ular jamiyatda to‘g‘ri huquqiy xulq-atvorni shakllantirishga o‘rganadilar.

“Davlat va huquq asoslari” fanining asosiy maqsadi o‘quvchilarga quyidagi asosiy bilimlarni taqdim etishdan iborat:

- Davlat tuzilmasini tushunish: Bu yerda o‘quvchilar davlatning asosiy tuzilmalari, ya‘ni davlat organlari, hukumatning funksiyalari, parlament va sud tizimi haqida bilimlar olishadi. Bu bilimlar, yoshlarning davlat organlari va huquq tizimining qanday ishlashini tushunishlariga yordam beradi.
- Huquqiy tizimni o‘rganish: O‘quvchilar huquqiy tizimning tuzilishi, huquqiy normativlar, qonunlarning qanday ishlashini o‘rganadilar. Bu bilimlar o‘z navbatida ularning huquqiy ongini shakllantiradi.
- Fuqarolik huquqlari va majburiyatlarini tushunish: Yoshlar o‘z huquqlarini himoya qilish va jamiyatda qonunlarni hurmat qilishga o‘rgatish, ular o‘z huquqlarini to‘g‘ri ishlatishlari uchun zarur bilimlarga ega bo‘ladilar. Shu bilan birga, ularning majburiyatlarini ham tushunishlari kerak, chunki fuqarolik mas‘uliyatini anglash davlatning samarali ishlashida muhim ahamiyatga ega.[6.12]

“Davlat va huquq asoslari” fani nafaqat huquqiy bilimlarni o‘rgatadi, balki yoshlarni huquqiy madaniyatga yo‘naltirishda ham asosiy vosita hisoblanadi. Yoshlar o‘z huquqlarini to‘g‘ri ishlatish va amalda qo‘llashni o‘rganadilar, shuningdek, jamiyatda qonunlarga hurmat bilan qarashni o‘rganadilar.

Bu fan orqali o‘quvchilar jamiyatdagi huquqiy institutlarning qanday ishlashini, qanday vazifalarni bajarishini va qanday qonunlarga asoslanganligini tushunadilar. Shu bilan birga, ular huquqiy ongni rivojlantirishga va huquqiy xulq-atvorni shakllantirishga yordam beradi. Bu esa, o‘z navbatida, jamiyatda ijtimoiy barqarorlik va adolatni ta‘minlashga olib keladi.

“Davlat va huquq asoslari” fanining o‘quv tizimidagi o‘rni, shuningdek, ijtimoiy rivojlanish bilan bevosita bog‘liqdir. Jamiyat rivojlanishi bilan birga, huquqiy madaniyatni shakllantirish va yoshlarni huquqiy ta‘lim bilan ta‘minlash zarurati yanada ortib bormoqda. O‘quvchilarga davlat va huquq tizimi haqida chuqur bilimlar berish orqali, ularni fuqarolik va ijtimoiy mas‘uliyatga tayyorlash, davlatning yanada demokratik va barqaror tizimiga hissa qo‘shishga yordam beradi.

“Davlat va huquq asoslari” fanida o‘quvchilarga nazariy bilimlar bilan birga amaliy ko‘nikmalarni ham o‘rgatish lozim. Ta‘lim jarayonida darsliklar, mashg‘ulotlar, case-study metodlari, rolli o‘yinlar va huquqiy muhokamalar orqali o‘quvchilarni faol fikrlashga, huquqiy masalalarni mustaqil hal qilishga o‘rgatish kerak. Shu tarzda, nafaqat huquqiy bilimlar, balki amaliy tajriba va huquqiy ong ham rivojlanadi.

Yoshlarni huquqiy ong bilan ta'minlashda huquqiy ta'limning o'rni juda katta. Huquqiy ta'lim, avvalo, yoshlarni huquqiy me'yorlar, qonunlar va ijtimoiy qadriyatlar bilan tanishtiradi. "Davlat va huquq asoslari" fanining o'quv tizimidagi o'rni shundaki, u yoshlarni nafaqat huquqiy bilimlar bilan ta'minlaydi, balki ularni jamiyatda qonunlarga hurmat va ehtirom bilan qarashga o'rgatadi.

Bundan tashqari, huquqiy ta'lim jarayonida o'quvchilarga huquqiy masalalarni mustaqil hal qilish, jismoniy va ruhiy erkinliklarini himoya qilishda huquqiy yo'llarni izlash kabi ko'nikmalarni berish juda muhimdir. Bularning barchasi yoshlarning huquqiy ongini shakllantirishga yordam beradi va ularni davlat va jamiyat oldidagi mas'uliyatni tushunishga undaydi.

Yosh avlodda huquqiy ongini shakllantirishda huquqiy axloqni o'rgatish ham muhim omillardan biridir. Huquqiy axloq, birinchi navbatda, shaxsning huquqlarini boshqalar huquqlari bilan muvozanatlashgan holda amalga oshirishi, qonunlarga amal qilish va jamiyatda odilona xulq-atvorni ko'rsatishdir.

Yoshlarni huquqiy axloqqa o'rgatish, ularni nafaqat huquqlarini bilish, balki o'z vazifalari va mas'uliyatlarini tushunishga ham o'rgatadi. Bu esa, o'z navbatida, jamiyatda tartibni saqlash va huquqni himoya qilishning muhim asosi hisoblanadi. Huquqiy axloqni shakllantirishda oilaning, maktabning, jamiyatning va davlatning birgalikdagi sa'y-harakatlari juda muhimdir.

Yosh avlodda huquqiy ongini shakllantirishda faqat nazariy bilimlar bilan cheklanib qolmaslik kerak. Praktik huquqiy ko'nikmalarni rivojlantirish ham muhimdir. O'quvchilarga huquqiy muammolarni hal qilishda amaliy ko'nikmalarni berish, huquqiy muhokamalarni tashkil etish, huquqiy masalalarda mustaqil fikr yuritishga o'rgatish – bu jarayonlarning barchasi yoshlarning huquqiy ongini shakllantirishda asosiy ahamiyatga ega.

Huquqiy ongini shakllantirish, shuningdek, jamiyatda ijtimoiy barqarorlikni ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Huquqiy ongga ega yoshlar qonunlarni hurmat qilishadi, jamiyatda adolatli va teng huquqli muhitni yaratishga intiladilar. Ular jamiyatda sodir bo'layotgan ijtimoiy jarayonlarda ishtirok etib, to'g'ri va adolatli qarorlar qabul qilishda faol rol o'ynaydilar.

Huquqiy ongini shakllantirish, nafaqat yosh avlodning o'z huquqlarini himoya qilishini, balki ijtimoiy adolatni saqlashni, jamiyatdagi xatarli va noxush holatlarni bartaraf etishni ham ta'minlaydi. Bu jarayonni amalga oshirishda davlatning ta'lim siyosati, maktablarning huquqiy ta'limni kuchaytirish borasidagi sa'y-harakatlari muhim ahamiyatga ega.

Yosh avlodda huquqiy ongini shakllantirish jarayoni jamiyatda huquqiy madaniyatning mustahkamlanishiga xizmat qiladi. Huquqiy madaniyat, birinchi navbatda, fuqarolarning huquq va erkinliklarini anglab yetishlari, qonunlarga hurmat bilan qarashlari va jamiyatdagi ijtimoiy tartibni ta'minlashda faol ishtirok etishlarini nazarda tutadi.

Yoshlarning huquqiy ongini shakllantirish nafaqat ularga huquqiy bilimlar berish, balki ularni jamiyatdagi huquqiy me'yorlarga muvofiq xulq-atvorni rivojlantirishga o'rgatishni o'z ichiga oladi. Bu jarayon natijasida, fuqarolar o'z huquqlarini bilish, adolatni talab qilish va jamiyatda qonunlarni hurmat qilishga tayyor bo'ladilar.

Xulosa.

Yosh avlodda huquqiy ongini shakllantirish – bu jamiyatning ijtimoiy barqarorligini ta'minlash va huquqiy tizimni mustahkamlashning muhim vositasi hisoblanadi. Ta'lim tizimining barcha bo'g'inlarida huquqiy ta'limning o'rni va uning samarali amalga oshirilishi yoshlarning huquqiy madaniyatini rivojlantirishda katta rol o'ynaydi. Huquqiy axloq, amaliy

ko'nikmalar, va ijtimoiy adolatni shakllantirish – bu yoshlarni huquqiy ong bilan ta'minlashda muhim jihatlardir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston – strategik rivojlanish yo'lida. – T.: O'zbekiston, 2022.
- 2.O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – T.: "O'zbekiston", 2023.
- 3.Jo'rayev Q. Huquqiy madaniyat asoslari. – T.: Akademnashr, 2021.
- 4.Abdullayeva M., Yo'ldoshev B. Yoshlar va huquqiy ta'lim. – T.: Sharq nashriyoti, 2020.
- 5.Xamidov M. Huquqiy ong va huquqiy tarbiya asoslari. – T.: O'qituvchi, 2019.
- 6."Davlat va huquq asoslari" o'quv qo'llanmasi. – T.: Ma'naviyat, 2021.
- 7.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 5-iyundagi "Yoshlar – kelajagimiz" dasturi to'g'risidagi farmoni.

TARBIYA FANINI O'QITISHDA SITUATIV TA'LIMNIG AHAMIYATI

Sheraliyeva Nasiba Alimkulovna,
Nukus Innovation Instituti o'qituvchisi

Annotatsiya: Hozirgi oliy maktabdagi samarador o'qitish texnologiyasi – bu muammoli o'qitishdir. Uning vazifasi faol bilish jarayoniga undash va tafakkurda ilmiy-tadqiqot uslubini shakllantirishdir. Muammoli o'qitish ijodiy, faol shaxs tarbiyasi maqsadlariga mos keladi. Muammoli o'qitish jarayonida talabning mustaqilligi o'qitishning reproduktiv shakllariga nisbatan tobora o'sib boradi. Hozirgi pedagogikaga oid adabiyotlarda muammoli o'qitishning turli ta'rif va tavsiflari bor. Bizningcha, nisbatan to'liq va aniq ta'rif M.I.Maxmutova tomonidan berilgan bo'lib, unda muammoli o'qitish mantiqiy fikrlar tadbirlari (tahlil, umumlashtirish) hisobga olingan o'rgatish va dars berish usullarini qo'llash qoidalari va talabalarning tadqiqot faoliyatlari qonuniyatlarining (muammoli vaziyat, bilishga bo'lgan qiziqish, talab v.x.k) tizimi sifatida izohlanadi. Ma'lumki, ushbu maqolada o'qitishning har qanday asosida, inson faoliyatining muayyan qonuniyatlari, shaxs rivoji va ular negizida shakllangan pedagogik fanning tamoyillari va qoidalariga fikr yuritiladi.

Kalit so'zi: situativ, muammoli, tamoyil, psixologik, pedagogic, ob'ektiv, negizida, tafakkur, faktlar, to'siq, sharoit.

Insonning bilish faoliyati jarayoni mantiqiy bilish ziddiyatlarini hal qilishdagi ob'ektiv qonuniyatlari hamda didaktik tamoyil – muammolilikka tayanadi. O'qitishning hozirgi jarayoni tahlili, psixolog va pedagoglarning fikrlash muammoli vaziyat, kutilmagan xayrat va mahliyo bo'lishdan boshlanadi, degan xulosalari haqiqatga yaqin ekanligini ko'rsatadi. O'qitish sharoitida insonning o'sha psixik, emotsional va hissiy holati unga fikrlash va aqliy izlanish uchun o'ziga xos turtki vazifasini bajaradi. Muammoli vaziyat muayyan pedagogik vositalarda maqsadga muvofiq tashkil etiladigan o'ziga xos o'qitish sharoitida yuzaga keladi. Shuningdek, o'rganilgan mavzular xususiyatlaridan kelib chiqib, bunday vaziyatlarni yaratishning maxsus usullarini ishlab chiqish zarur. Shunday qilib, o'qitishda muammoli vaziyat shunchaki «fikr yo'lidagi kutilmagan to'siq» bilan bog'langan aqliy mashaqqat holati emas.

U bilish maqsadlari maxsus taqozo qilgan aqliy taranglik holatidir. Bunday vaziyat negizida avval o'zlashtirilgan bilim izlariva yangi yuzaga kelgan vazifani hal qilish uchun aqliy va amaliy harakat usullari yotadi. Bunda har qanday mashaqqat muammoli vaziyat bilan bog'liq bo'la bermasligini ta'kidlash o'rinli bo'ladi. [1.17] Yangi bilimlar awalgi bilimlar bilan

bog'lanmasa, aqliy mashaqqat muammoli bo'lmaydi. Bunday mashaqqat aqliy izlanishni kafolatlamaydi. Muammoli vaziyat har qanday fikrlash mashaqqatlaridan farq qilib, unda talaba mashaqqat talab qilgan obekt (tushuncha, fakt)ning unga awal va ayni vaqtda ma'him bo'lgan vazifa, masala bo'yicha ichki, yashirin aloqalarini anglab yetadi. Shunday qilib, muammoli vaziyatning mohiyati shuki, u talaba tanish bo'lgan ma'lumotlar va yangi faktlar, hodisalar (qaysiki, ularni tushunish va tushuntirish uchun avvalgi bilimlar kamlik qiladi) o'rtasidagi ziddiyatdir. Bu ziddiyat bilimlarni ijodiy o'zlashtirish uchun harakatlantiruvchi kuchdir.

Muammoli vaziyatning belgilari quyidagilar:

- talabaga notanish faktning mavjud bo'lishi;
- vazifalarni bajarish uchun talabaga beriladigan ko'rsatmalar, yuzaga kelgan bilish mashaqqatini hal qilishda ulaming shaxsiy manfaatdorligi.

Muammoli vaziyatdan chiqib olish, hamma vaqt muammoni, ya'ni nima noma'lum yekanligini, uning nutqiy ifodasi va yechimini anglash bilan bog'langan bo'ladi. Muammoli vaziyatni fikriy tahlil qiladigan bo'lsak, u awalombor talabalarning mustaqil aqliy faoliyatidir. U talabani intellektual mashaqqat keltirib chiqargan sabablarni tushunishga, unga kirish, muammoni so'z bilan ifodalash, ya'ni faol fikr yuritishni belgilashga olib keladi. Bu o'rinda izchillik yorqin ko'rinadi: avvalo muammoli vaziyat yuzaga keladi, so'ng o'quv muammosi shakllanadi. O'qitish amaliyotida boshqa variant – o'sha muammo tashqi ko'rinishda muammoli vaziyat yuzaga kelishiga muvofiq kelganday bo'ladigan variant ham uchraydi. Faktlar, hukmlar nazariy qoidalar ziddiyatlari mazmunidagi savollar ko'rinishidagi muammoning ifodasi odatda «nimaga» savoliga javob bo'ladigan muammoli vaziyatning mavjudligini aks yettiradi. Muammo uch tarkibiy qismdan iborat: ma'lum (berilgan vazifa asosida), noma'lum (ularni topish yangi bilimlarni shakllantirishga olib keladi) va awalgi bilimlar (talabalar tajribasi). Ular noma'lumni topishga yo'nalgan qidiruv ishlarini amalga oshirish uchun zarurdir. [2.12]

Avvalo talabaga noma'lum bo'lgan o'quv muammosi vazifasi belgilanadi va bunda uning bajarilish usullari hamda natijasi ham noma'lum bo'ladi, shunda talabalar o'zlaridagi avval egallangan bilim va ko'nikmalarga asoslanib turib kutilgan natija yoki yechilish yo'lini izlashga tushadi. Shunday qilib, talabalar biladigan vazifa va uni mustaqil hal kilinish usuli o'quv muammosi bo'la olmaydi, ikkinchidan, biror vazifaning yechilish usullarini va uni izlash vositalarini bilishmasa ham o'quv muammosi bo'la olmaydi.

O'quv muammosining muhim belgilari quyidagilar:

- yangi bilimlarni shakllantirishga olib keladigan noma'lumning qo'yilishi;
- talabalarda ta'lumni topish yo'lida izlanishni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan muayyan bilim zahirasi bo'lishi.

O'quv muammosini yechish jarayonida talabalar aqliy faoliyatining muhim bosqichi uning yechilish usulini o'ylab topish yoki gipoteza qo'yish hamda gipotezani asoslashdir. O'quv muammosi muammoli savollar bilan izchil rivojlantirib boriladi va bunda har bir savol uning hal qilinishida bir bosqich bo'lib xizmat qiladi. Muammoning tarkibiy qismlari, ma'lum va noma'lumning o'zaro munosabati xarakteri bilimga bo'lgan ehtiyojni keltirib chiqaradi va faol bilishga bo'lgan izlanishga undaydi. Ta'kidlash joizki, muammoli o'qitishning zaruriy sharti talabalarda haqiqatni va uning natijasini izlash jarayoniga bo'lgan ijobiy munosabatni vujudga keltirish hisoblanadi. [3.48] Talabalarning muammoli o'qitishdagi ijodiy va qidiruv bilish faoliyati muammoli vaziyat paydo qilinganda talabalar mashg'ulotda muammoni ifodalab berishidan iborat bo'ladi, ya'ni bilishdagi qiyinchiliklarning paydo bo'lishi mohiyatini (ya'ni ushbu damda unga nima ma'lum bo'lsa) so'z bilan ifodalab beradi, so'ngra muammoning

yechilish usullarini qidiradi va bunda turli tahminlarni olg'a suradi, talabalar haqiqiy deb topgan taxminlardan birini faraz sifatida asos qilib oladi va uni isbotlaydi. Izlanish muammo yoki vazifa bajarilgandan so'ng tugallanadi. O'qituvchi muammoli savol qo'yib, unga javob olishi bilanoq to'g'ri va noto'g'ri javoblarni baholamasligi, balki talabalardan savollarga har tomonlama keng javob talab qilishi kerak.

Agar talaba kutilgan muayyan javobni tayinli asoslay ohnasa, bu javobga xayrihoh bo'lgan boshqa talabalarni ham aniqlab, ularga birgalikda shu javobni asoslashni taklif etadi. Agar talabalar u yoki bu savolga turli javoblar taklif , o'qituvchi talabalarning javoblarni qiyoslashga qaratilgan fikrlashga urintirishi lozim bo'ladi. Bunday fikrlash ishi murakkab bo'lib, u barcha bildirilgan nuqtayi nazarlarni tushunish, ularning kuchli va kuchsiz tomonlarini aniqlash, to'g'ri javobni qidirish maqsadida tanqidlarni hisobga olgan holda turli qarashlarni o'zaro nisbatlashni ko'zda tutadi. Shunday qilib, muammoli savolga javob topishni qidirishni tashkil yetish o'zida muntazam qo'yilgan qadamlar modulinibirlashtiradi.

Ular quyidagilar hal qilish tizimi ham kiradi. O'quv jarayonida bunday texnologiyani joriy qilish qiziqishni uyg'otadi, aqlni rivojlantiradi, bilish qarshiliklarini yengish uchun yo'l-yo'riqlar berishni talab qiladi. Shu bilan birga mantiqiy tadqiq qilishga yo'llaydi va uni bosqichlar bo'yicha o'rgatadi, tafakkurning nazariy uslublarini tarbiyalaydi. Muammoli leksiyaning o'tkazishida o'quv axborotlari tuzilmasi shunday tasvirlanishi mumkin, ya'ni leksiya «O'zbekiston Respublikasida Xalq ta'limi taraqqiyotining hozirgi zamon konsepsiyasi» kabi muammolarga bag'ishlanishi mumkin. Bu leksiyaning tashkil yetishida muammoli vaziyat takliflar bo'yicha yechilish usulini tanlash, qo'yilgan muammo yechimi bo'yicha tanlangan usullarni muhokama qilish, yangi axborotni olib kirish tarzida yaratiladi. [4.120]

Muammoli vaziyatni yaratish uchun talabalarga ikki nazariy qoida taklif yetiladi: bu xalq ta'limini bashorat qilish va xalq ta'limi maqsadi. Ularga bu muammolardan birini tanlash yoki muammoli vaziyat aniqlab berishi lozim bo'lgan o'zlarining yangi nazariy qoidasini tuzish taklif yetiladi. Keyingi bosqichda tanlangan vazifani muhokama qilish tashkil yetiladi, uning hal qilinish jarayoni kuzatiladi, axborotlar tahlil qilinadi va tanlangan yechimning to'g'riligi tekshirib ko'riladi. Undan so'ng yangi nazariy nuqtayi nazarni tuzishga o'tiladi. Muammoli leksiya talabalarning faqat tinglovchi emas, balki faol ishtirokchi bo'lishini taqozo qiladi.

U ilmiy tafakkur uslubini rivojlantiradi. Muammoli vazifalar o'zida operatsion protsessual tarkiblarni birlashtiradi. Ular axborot mazmunini yangilash va yangi bilimlar olish orqali tahlilga, tushunish va izohlashga, o'rganilayotgan ilmiy muammolarni nazariy jihatdan fikrlashga diqqatni jalb qiladi. Muammoli leksiya davomida talabalarda mavjud bo'lgan bilimlardan foydalaniladi, ularni yangi axborotlar bilan bog'liq ravishda yangilanishini amalga oshiradi. Muammoli leksiya bilish faoliyatini samarali boshqarishni ta'minlaydi. Shunday qilib, muammoli o'qitish, o'quv jarayonini tashkil yetishning shunday shakli, unda o'qituvchi boshchiligidagi muammoli vaziyat va bu vaziyatning yechilishidagi talabalarning samarali mustaqil faoliyati yuzaga keltiriladi. [5.28]

Muammoli o'qitishni tashkil yetish natijasida talabalarda kasbiy bilim, malaka va ko'nikmalar hamda fikrlash qobiliyatlarini o'stirishning ijodiy imkoniyatlari yuzaga keladi.

Muammoli texnologiyani amalga oshirish uchun quyidagilarga rioya qilish kerak bo'ladi:

- eng dolzarb, ahamiyatli vazifalarni tanlash;
- o'quv ishlarining barcha turlarida muammoli o'qitishning
- o'ziga xos xususiyatlarini belgilash;
- muammoli savolni qo'yish;

- qo'yilgan savollarga javob topish va asoslash bo'yicha talabalarning fikrlashga urinishlarini tashkil etish;
- javoblarning tanqidiy tahlilini tashkil yetish, ularning kuchli va kuchsiz jihatlarini aniqlash;
- kelis hilgan mavqe (pozitsiya)ni ishlab chiqish – eng to'g'ri javobni konstruksiyalash maqsadida javoblarni o'zaro qiyos qilishni tashkil etish.
- keyingi muammoli savolni qo'yishga o'tish. O'qituvchi tashkil etgan bunday mujassamlangan harakatlarni bajarish jarayonida talabalarning tafakkurlarida rivojlanish yuz beradi. [6.18]

Xulosa qilib aytganda, talabalarga muammoli savollar qo'yishda muammoli savollarning uzluksizligini, ularning bajargan ijodiy ish natijalari bilan aloqasini ta'minlash zarur. Bunday o'qitishda talabalarning bilish mustaqilligini shakllantirish va rivojlantirish katta ahamiyatga ega, chunki u talabalarda bilimga bo'lgan barqaror qiziqishning shakllanganligini, tashabbus va mustaqil faoliyatning muntazamligini, muayyan aqliy harakatlar va aqliy sifatlar tizimini shakllantirishga yordam beradi. Bunday o'qitish talabalarda bilish ko'nikmasini chuqur o'rgatadi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. Bukatov, V.M. O'quvchi o'yin texnikalar trening. Kitob Uchun o'qituvchilar / V.M. Bukatov, A.P. Ershova. - M., 2000. - (I Men boraman dars).
2. X. Xodjayev "Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti" Toshkent 2017
3. Ershova, A. Iste'dodga qaytish: o'qituvchilar ishning ijtimoiy- o'yin uslubi haqida Siz / A. Ershova, V. Bukatov. - Krasnoyarsk, 1999 yil.
4. Nogomova S. Mantiqiy fikrlash // J. Boshlang'ich ta'lim. №2. - 20-21 betlar.

TARBIYA FANINI O'QITISHNING MAQSAD VAZIFALARI

Tursunova Shahnoza Xabibullayevna, Guliston tumani 19-umumiy o'rta ta'lim maktabi o'qituvchisi

Annotatsiya: Hozirgi davrda mamlakatimizda Tarbiya fanini o'qitishni asosiy mazmuni barkamol avlodni shakllantirishga qaratilgan. Respublikada sog'lom va barkamol avlodni tarbiyalash, yosh avlodni XXI asr talablariga to'liq javob beradigan har tamonlama rivojlangan shaxslar etib voyaga etkazish uchun zarur shart-sharoitlar va imkoniyatlar yaratilgan Tarbiya - yosh avlodni har tamonlama voyaga etkazish, unda ijtimoiy ong va xulq-atvorni tarkib toptirishga yo'naltirilgan faoliyat bo'lib, shaxsni aqliy, jismoniy, ahloqiy, ma'naviy sifatlarini shakllantirishga qaratilgan bo'lib, insonning jamiyatda yashashini ta'minlash uchun zarur bo'lgan xususiyatlarini tarkib toptirishning jarayonlaridir. Tarbiya shaxsni tarkib toptirishga qaratilgan bo'lib, shaxs va jamiyatning mavjudligini ta'minlaydigan qadriyatlar asosida rivojlanadi.

Kalit so'zi: fiziologik, rivoj, psixologik, intellectual, ob'ekti, sub'ektiv, anketa, izchillik, uzluksizlik, tizimli, tarbiya.

Tarbiya ta'limga nisbatan kengroq bo'lgan tushunchadir. Bunday tarbiyaning oila va Tarbiya muassasalar hamda jamoat tashkilotlari tomonidan amalga oshirilishini nazarda tutadi. Shu jihatdan tarbiya ta'lim olish bilan chambarchas bog'liq holda amalga oshiriladi. Ta'lim-tarbiya orqali shaxsda ezgu ma'naviy-axloqiy sifatlar tashkil topadi. Binobarin, ta'lim-tarbiya tizimini va shu asosda ongni o'zgartirmasdan turib, ma'naviyatni rivojlantirib bo'lmaydi. Har qaysi ota-ona, ustoz va murabbiy har bir bola timsolida avvalo shaxsni ko'rish kerak. Ana shu

oddiy talabdan kelib chiqqan holda, farzandlarimizni mustaqil va keng fikrlash qobiliyatiga ega bo'lgan, ongli yashaydigan komil insonlar etib voyaga etkazish – ta'lim-tarbiya sohasining asosiy maqsadi va vazifasi bo'lishi lozim. Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib shuni aytish joizki, insonning boy ma'naviy-tarixiy jarayonida samarali foydalanish, o'sib kelayotgan yosh avlodni vatanparvar, xalqparvar, yuksak ma'naviyatli etib voyaga etkazish, insoniy fazilatlarni singdirishda tarbiya fanini rivojlantirib, yangicha yondoshuvlarni qo'llashda, fanni rivojlanishiga xissa qo'shadigan ilmiy tadqiqot metodlari mavjud. Tarbiya fanini o'qitish metodikasi fani rivoji muayyan tarbiyaviy muammolarni tadqiq etish maqsadida olib borilgan tadqiqot ishlarining g'oyasi, mazmuni hamda natijalari hisobiga ta'minlanadi. Ijtimoiy va ishlab chiqarish jarayonining keskin rivojlanishi shaxsni har tomonlama kamol toptirish imkonini beruvchi omil hamda pedagogik shart-sharoitlarni aniqlash, jamiyat va shaxs ma'naviyatiga ziyon yetkazuvchi holatlarni bartaraf etishni taqozo qiladi. Tarbiya jarayonlarining mohiyatini anglash ularni keng yoki tor doirada o'rganish, mavjud ko'rsatkichlar vositasida ularning sodir bo'lish sabablarini o'rganish, zarur chora-tadbirlarni belgilash ilmiy izlanishlarni tashkil etish zaruriyatini yuzaga keltiradi. Ilmiy izlanishlarning samarali kechishi bir qator ob'ektiv va sub'ektiv omillarga bog'liq. Mazkur jarayonda maqsadga muvofiq keluvchi, maqbul. Ayni vaqtda samarali bo'lgan metodlarni tanlay olish ham muhimdir. Tarbiya fanini o'qitish metodikasi fanining ilmiy-tadqiqot metodlari shaxsni tarbiyalash, unga muayyan yo'nalishlarda har tomonlama tarbiya berish, barkamol shaxs, klmil insonni tarbiyalash tamoyillari, ob'ekti va sub'ektiv omillarini aniqlovchi tarbiya jarayonning ichki mohiyati, aloqa va qonuniyatlarini maxsus tekshirish va bilish usullaridir. Ayni vaqtda O'zbekiston Respublikasida tarbiya yo'nalishda olib borilayotgan ilmiy izlanishlar dialektik yondashuvga asoslanadi. [1.3]

Tarbiya jarayonini hodisa, voqelik va ularning qonuniyatlarilarni aniqlashga bunday yondashuv jarayondlarning umumiy aloqasi, ularning izchil, uzluksiz rivojlanishi, bolaning fiziologik rivoji uning psixologik, intellektual jihatdan takomilashtirib borishini ta'minlashi, harama-harshiliklarning shaxs kamolotini ta'minlashdagi o'rni va roli, shuningdek, dialektika kategoriyalarining ahamiyatini e'tirof etadi. Tarbiya fanini o'qitish metodikasi ilmiy tadqiqotlarni amalga oshirish murakkab, muayyan muddatni taqozo etuvchi, izchillik, uzluksizlik, tizimlilik hamda aniq maqsad kabi xususiyatlarga ega bo'lgan jarayon bo'lib, uning samarali bo'lishi uchun bir qator shartlarga rioya etish zarur.

Ular quyidagilardir:

- 1)muammoning dolzarbligi va mavzuning aniq belgilanganligi;
- 2)ilmiy farazlarning to'g'ri shakllantirilganligi;
- 3)vazifalarning tadqiqot maqsadi asosida to'g'ri belgilanganligi;
- 4)tadqiqot metodlar tizimiga nisbatan ob'ektiv yondashuv;
- 5)tajriba-sinov ishlari jarayoniga jalb etiluvchi respondentlarning yosh, psixologik va shaxsiy xususiyatlari, shuningdek, shaxs rivojlanishi qonuniyatlarining to'g'ri hisobga olinganligi;
- 6)tadqiqot natijalarini oldindan tashhislash va uning natijalarini bashoratlash;
- 7)tadqiqot natijalarining kafolatlanganligi.

Zamonaviy sharoitda tadqiqotlarni olib borishda quyidagi metodlardan foydalanilmoqda:

Kuzatish metodi: Uni qo'llash jarayonida ta'lim muassasalarining tarbiya ishlari jarayonini o'rganish asosida tadqiq etilayotgan muammo holat aniqlanadi, tajriba- avvali va yakunida qo'lga kiritilgan ko'rsatkichlar o'rtasidagi farq to'g'risidagi ma'lumotga ega bo'linadi.

Kuzatish murakkab va o'ziga xos xususiyatlarga ega. Kuzatish aniq maqsad asosida, uzluksiz, izchil va tizimli amalga oshirilsa, kutilgan natijani qo'lga kiritish mumkin. Olib borilayotgan kuzatish tarbya sifatini oshirish, o'quvchi shaxsini shakllantirishga xizmat qilsa, mazkur metodning ahamiyati yanada oshadi. Kuzatuvni tashkil etishda xatoga yo'l qo'ymaslik muhimdir.

Buning uchun tadqiqotchidan quyidagilar talab etiladi:

- 1) kuzatuv jarayonida aniq maqsadga egalik;
- 2) kuzatishni tizimli ravishda yo'lga qo'yish;
- 3) kuzatishning har bir bosqichida muayyan vazifalarni hal etish;
- 4) har bir holatning mohiyatini sinchiklab o'rganish;
- 5) xulosa chiqarishga shoshilmaslik.

Suhbat metodi: Bu metod kuzatish jarayonida ega bo'lingan ma'lumotlarni boyitish, mavjud holatga to'g'ri baho berish, muammoning yechimini topishga imkon beruvchi pedagogik shart- sharoitlarni yaratish, tajriba-sinov ishlari sub'ektlari imkoniyatlarini muammo yechimiga jalb etishga yordam beradi. Suhbat maqsadga muvofiq holda individual, guruhli hamda ommaviy shaklda o'tkaziladi. Suhbat jarayonida respondentlarning imkoniyatlari to'la-Ilmiy tadqiqo metodlari

Kuzatish: anketa Intervyu hujjatlarini tahlil qilish metodi. Bolalar ijodini o'rganish. Tajriba metodi. Test metodi. Matematik-statistik metod. Student. Suhbat. Rokich V.V. Grechixin metodlari V.P. Bepalko hamda Ko'virlyag to'kis namoyon bilishga erishish muhimdir. Uning samarali bo'lishi uchun quyidagilarga amal qilish maqsadga muvofiq:

- 1) maqsaddan kelib chiqqan holda suhbat uchun belgilanuvchi savollarning mazmuni aniqlash hamda savollar o'rtasidagi mantiqiylik va izchillikni ta'minlash;
- 2) suhbat joyi va vaqtini aniq belgilash;
- 3) suhbat ishtirokchilarining soni xususida ma'lum to'xtamga kelish;
- 4) suhbatdosh to'g'risida avvaldan muayyan ma'lumotlarga ega bo'lish;
- 5) suhbatdosh bilan samimiy munosabatda bo'lish;
- 6) suhbatdoshning o'z fikrlarini erkin va batafsil ayta olishi uchun sharoit yaratish;
- 7) savollarning aniq, qisqa va ravshan berilishiga erishish;
- 8) olingan ma'lumotlarni o'z vaqtida tahlil qilish.

Anketa metodi (fransuzcha – tekshirish). Ushbu metod yordamida kuzatish va suhbat jarayonida to'plangan dalillar boyitiladi. Anketa metodi ham tizimlangan savollar asosida respondentlar bilan muloqotni tashkil etishga asoslanadi. Anketa savollariga javoblar, ko'p hollarda, yozma ravishda olinadi. O'rganilayotgan jarayon mohiyatidan kelib chiqqan holda anketa savollari quyidagicha bo'ladi:

- 1) ochiq turdagi savollar (respondentlarning erkin, bafsil javob berishlari uchun imkon beruvchi savollar);
- 2) yopiq turdagi savollar (respondentlar «ha», «yo'q», «qisman» yoki «ijobiy», «qoniqarli», «salbiy» va hokazo tarzda javob variantlarini tanlash orqali savollarga javob beradilar). Anketa metodini qo'llashda ham bir qator shartlarga amal qilish zarur. [2.78]

Ular quyidagilardir:

- 1) anketa savollari tadqiq etilayotgan muammoning mohiyatini yoritishga xizmat qilishi lozim;
- 2) anketa savollari yirik hajmli va noaniq bo'lmasligi kerak;

3) anketa savollari o'quvchilarning dunyoharshi, yosh va psixologik xususiyatlarini inobatga olish asosida tuzilishi zarur;

4) anketa savollari respondentlar tomonidan to'la javoblar berilishini ta'minlovchi vaqtni kafolatlay olishi zarur;

5) anketa o'quvchilarning pedagogik va psixologik tavsifnomalarini tuzish manbaiga aylantirib yuborilmasligi zarur;

6) anketa javoblari muayyan mezonlar asosida puxta tahlil etilishi shart. Intervyu metodi respondent tomonidan tadqiq etilayotgan muammoning u yoki bu jihatini yorituvchi hodisaga nisbatan munosabat bildirilishini ta'minlaydi. Intervyu respondent e'tiboriga turkum savollarni havola etish asosida o'tkaziladi. Intervyu jarayonida olingan savollarga nisbatan tadqiqotchi tomonidan munosabat bildirilishi uning samarasini oshiradi.[3.3]

Tarbiya jarayoniga oid hujjatlarni tahlil qilish metodi. Tarbiya jarayoni va dalillarni tekshirish maqsadida ta'lim muassasalarida tarbiyaviy faoliyati mazmunini yorituvchi ma'lumotlarni tekshirish maqsadga muvofiqdir. Mazkur metod O'zbekiston Respublikasining «Ta'lim to'g'risida»gi Qonuni talablarining ta'lim muassasalari amaliyotidagi bajarilish holatini o'rganish, bu boradagi faollik darajasi, erishilgan yutuq hamda yo'l qo'yilgan kamchiliklarni aniqlash, ilg'or tajribalarni ommalashtirish va ta'lim muassasasi pedagogik tajribasini oshirish maqsadida qo'llaniladi. Test metodi. Ushbu metod respondentlar tomonidan muayyan fan sohasi yoki faoliyat (shu jumladan, kasbiy faoliyat) bo'yicha o'zlashtirilgan nazariy bilim va amaliy ko'nikma, malakalar darajasini aniqlashga xizmat qiladi. [4.362]

Pedagogik tajriba yakunida olingan natijalarga asosanib umumiy xulosaga kelinadi va ilmiy-metodik tavsiyalar ishlab chiqiladi. Matematik-statistik metod tajriba-sinov ishlari, shuningdek, umumiy holda tadqiqotning samaradorlik darajasini aniqlash maqsadida qo'llaniladi, muammo holatini ifodalovchi ko'rsatkichlar maxsus matematik formulalar yordamida qayta tahlil etiladi. Yakuniy qiymat tadqiqot samarasini ifodalovchi asosiy ko'rsatkich hisoblanadi.[5.275]

Xulosa qilib aytganda, tarbiya shaxs kamolatining uzluksizligini va uzviyligini muvaffaqiyatli ta'minlaydi. Shu jihatdan ham tarbiya ishlar tizimi shaxs kamolatining eng muhim va zaruriy omillaridan biri hisoblanadi. Barkamol avlodni tarbiyalash mazmunida milliy qadriyatlarga sadoqat, jamiyatdagi tinchlik, xotirjamlikni saqlashga ongli munosabatda bo'lish, tinch va farovon hayot yaratish, ijtimoiy ma'naviyatni yuksaltirishga intilish kabi omillar tarbiyada asosiy o'rin egallaydi.

Foydalangan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 7.07.2020.sanasidagi 422-sonli qarori.3-b
- 2.B. X. Xodjayev "Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti" Toshkent 2017
- Ismoilova M. Maqsudova G va boshqalar. Boshlangich sinflarda ta'lim – tarbiya ishlari – tayyorlov yo'nalishi bo'yicha tarmoq ta'lim standarti va o'quv dasturlari.T.2005 78-b
- 3.N.Egamberdieva "Tarbiya texnologiyasi" Fan va texnologiyalar 2016-yil 5. R.A.Mavlonova, D.Abdurahimova. N.Isatova va boshq. Tarbiya: baxt va muvaffaqiyat sirlari. 2-sinf darslik. – T., "G'ofur G'ulom", 2020 3-b
4. Z.K.Kurbaniyazova "Boshlang'ich sinflarda ota-onalar bilan ishlash metodikasi" Nukus 2019 362-b
- 5.Guliston davlat universiteti pedagogika fakulteti Boshlang'ich ta'lim metodikasi psixologiya kafedralari hamkorlikda 2022 –yil 26- may.271-275 bet “

JÁMIYETTÍŃ RAWAJLANÍWÍŃDA HAYAL-QIZLAR GENDER TEŃLIGI

Ayjamal Najimova

Ájiniyaz atındaǵı Nókis MPI «Pedagogika» qánigeligi 1-basqısh magistrantı

Annotasiya: Ushbu maqolada gender tengligi olib borilyotgan bir qancha islohatlar haqida va yana gender tengligi bo'yicha bir qancha xalqaro huquqiy normalar qonunchiliklari haqida so'z yuritilgan.

Tayanch so'zlar: Jamiyat, deklaratsiya, gender, tenglik, hayal-qizlar.

Insan huquqları pútkil jáhán deklaraciyasında barlıq adamlar óz qádir-qımbatı hám huquqlarında erkin hám teń bolıp tuwılıwı ayırıqsha tán alıw etilgen bolıp, kemsitiwdiń barlıq túrleri qadaǵan etiliwi belgilengen.[3.8]

Ózbekstan Respublikası Konstituciyasında hayal-qızlar hám erkeklerdiń teń huquqlılıǵı haqqındaǵı qatań norma bekkemlengen. Konstituciyanıń 58-statyasına muwapıq, mámleket hayal-qızlar hám er adamlardıń jámiyet hám mámleket islerin basqarıwda, sonday-aq jámiyet hám mámleket turmısınan basqa tarawlarında teń huqıq hám imkaniyatlardı támiyinleydi[1.10]

2020-jıl 23-sentyabr kúni BMT Bas Assambleyasınıń 75-sessiyasında mámleketimiz Prezidenti dúnya jámiyetshiligi itibarın gender teńligi máselesine qaratar eken, respublikamızda hayal-qızlardıń óz múmkinshiliklerin tolıq tárizde ámelge asırıwı, olardıń haq-huquqların qorgaw, olar ushın barlıq shárt-shárayatlardı támiyinlew mámleket siyasatınıń ústin turatuǵın baǵdarlarınan birine aynalǵanlıǵın aytıp ótdi.

Haqıyqattan da, sońǵı jıllarda mámleketimizde hayal-qızlar huquqların qorgaw, olardıń siyasiy aktivligin jáne de asırıwdıń barlıq tarawlarda tásirli institucional mexanizmi jaratıldı. Usı kóz-qarastan, mámleketimiz parlamentinde hayal-qızlar sanı artıp baratırǵanın baqlaw múmkin. Analizlerge kóre, respublikamız parlamentinde hayal-qız deputatları sanı boyınsha dúnyadaǵı 190 ta parlamentler ortasında 37-orınǵa kóterildi. Bunnan jeti jıl ilgeri bul iskerlik tarawında mámleketimiz 128-orında turar edi. Bunday keskin unamlı ózgerislerden konstituciyalıq reformalar biykardan ótkerilmegenligi, «Jańa Ózbekstannıń - jańalanıp atırǵan Konstitusiyası» uranı turmista tikkeley óz sawleleniwin tapqanın ańlaw kerek.

Ózbekstan Respublikasınıń «Hayal-qızlar hám er adamlar ushın teń huqıq hám imkaniyatlardı kepillikleri haqqında»ǵı Nızamı 16-17 statyatlarında mámleket xızmeti salasında hayal-qızlar hám er adamlar ushın teń huqıq hám múmkinshiliklerdi, atap aytqanda, mámleket xızmetindegi lawazımlardı, sonday-aq bassılıq lawazımların iyelew ushın tańlawda hayal-qızlar hám er adamlardıń teń túrde qatnasıwın támiyinlew bekkemlenip qoyılǵan.

Gender teńligi teması kóp jıllar dawamında dodalawlar, tartıslarǵa sebep bolıp kelgen. Tilekke qarsı, ótken on-jigirma jıllar dawamında gender teńligi máselesi, hayal-qızlardıń máseleleri, arız-úmitleri, jámiyettegi roli hám ornı tek tilde hám de esabatlarda jazılıp keline edi. Bul ádettegi jaǵdayǵa da aylanıp ulgirgen edi, desek de boladı. Hayal-qızlarımız, ásirese, awıllıq jerlerdegi hayal-qızlarımızdı tiykarınan paxta atızlarında - miynette kóriw múmkin edi. Hayal-qızlarımızǵa tek úy jumısları, xojalıq jurgiziwshi, perzent tárbiyalaytuǵın sıpatında qaralıp, hayal-qızlarǵa munasábet usınıń menen sheklenip qolınar edi. Basqarıwda yamasa basshı lawazımlarǵa hayal-qızlardı belgilew oǵada quramalı másele edi.

Búgingi kúnde usı tarawda áhmiyetli qádem qóyılıp atır. Anıǵıraq aytqanda, hayal-qızlar hám er adamlardıń huqıq hám imkaniyatlardı teńligi Konstituciyamızda anıq etip belgilenip atır.

Prezident Shavkat Mirziyoyev 2019-jıl iyun ayında Oliy Majlis Senatındaǵı shıǵıp sóylewinde bılay degen edi: “. búgin hár bir hayal-qız ápiwayı gúzetiwshi emes, al mámlekette

ámelge asırılıp atırǵan demokratiyalıq ózgerislerdiń aktiv hám belsendi qatnasıwshısı da bolıwı kerek». Yaǵnıy gáp tek ǵana hayal-qızlardı sociallıq qorǵaw emes, al hayal-qızlardıń ayırıqsha mártebesi hám olarǵa qarata húrmetin qayta tiklew haqqında barmaqta.

Mine 5-6 jıldan beri, hayal-qızlarımız jámiyettiń barlıq tarawlarında aktiv qatnasıp, mámleket rawajlanıwına óz úlesin qosıp kiyatırǵanınıń guwası bolıp turıpız.

Búgin Ózbekstanda gender teńlik máselesi mámleket siyasatı dárejesine kóterilip, tarawǵa tiyisli 25 nızamshılıq hújjeti qabıllandı. Atap aytqanda, ótken jıldı 2030-jılǵa shekem Ózbekstan Respublikasında gender teńligine erisiw strategiyası tastıyqlandı. Bunnan tisqari, Gender teńlikti támiyinlew máseleleri boyınsha komissiya, Oliy Majlis Senatında hayal-qızlar hám gender teńligi máseleleri komiteti dúzildi hám Gender teńligi insan huqıqları tarawındaǵı milliy nızamshılıqta bekkemlep qoyılǵan bolıp, sonıń ishinde Ózbekstan Respublikasınıń "Hayal-qızlar hám er adamlar ushın teń huqıq hám imkaniyatlar kepillikleri" haqqında"ǵı 562-sanlı nızamına muwapıq hayal-qızlar hám er adamlar ushın teń huqıq hám imkaniyatlar támiyinleniwi arqalı kepillengen.[3.8]

2021-jıllarda Ózbekstan Respublikasını rawajlandırıwdıń bes tiykarǵı baǵdarı

baǵdarı boyınsha Háreketler strategiyasını "Jaslardı qollap-quwatlaw hám xalıqtıń salamatlıǵın bekkemlew jılında ámelge asırıwǵa baylanisli mámleketlik baǵdarlamasına muwapıq 2021-jıl 5-martta Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń

"Hayal-qızlardı qollap-quwatlaw, olardıń jámiyetlik turmıstaǵı belsene qatnasıwın

támiyinlew sistemasın bunnan bılay da jetilistiriw ilajları haqqında"ǵı 5020-sanlı qararı qabıl etildi.[3.35]

Ayırıqsha atap ótiw kerek, hayal-qızlardı sociallıq-ekonomikalıq qollap-quwatlaw, olar menen mánzilli islew maqsetinde «Hayal-qızlar dápteri» sisteması da ózin tolıq aqladı hám de kóplegen hayallardıń turmısında túpkillikli burılıs jasadı, desek asıra aytqan bolmaymız. Hátte, shet aymaqlarda jasawshı hayal-qızlar ushın gózzallıq salonları konteynerleri jetkezip berilip atır.

Juwmaq etip sonı da aytıw kerek, usı ózgerisler xalıq aralıq norma hám standartlarǵa tolıq sáykes keledi hám de Ózbekstanda gender teńlikti támiyinlew boyınsha ámelge asırılıp atırǵan ilajlardı jáne de jedellestiriwge, dawamlı bolıwına xızmet etedi.

Konstituciyamızǵa kiritilip atırǵan 58-statya hayal-qızlar hám er adamlarǵa jámiyet hám de mámleketlik jumısların basqarıwda, sonıń menen birge, mámleket hám jámiyet turmısınıń basqa tarawlarında teń huqıq, múmkinshiliklerdi támiyinleydi hám bekkemleydi. Endi hesh bir hayal-qızdıń mashqalası shette hám itibarsız qalmaydı.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi 2023-yil 1-may.
2. Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis Senatining 20-ypali majlisidagi nutqi. 2022 yil 1 mart.
3. Ne‘matov J.A. Gender tengligi va gender zo‘ravonligi savol va javoblarda. 2024.-338 b
1. Xotin-qizlar va erkaklar uchun teng huquq hamda imkoniyatlar kafolatlari to‘g‘risida 2019 yil 2 sentyabr O‘RQ -562-son qanuni
2. S.Djasanova, Jamiyat hayotida xotin-qizlar va ularning ijtimoiy faolligi “TAFAKUR QANOTI” 2014

TALABALARDA KREATIV YONDASHUV ASOSIDA KITOBXONLIKNI RIVOJLANTIRISH METODIKASI

Aymatova Aziza Baxtiyor qizi-Innovatsion texnologiyalar universiteti o'qituvchisi
Meliqo'ziyeva Shohida Sohijon qizi-Innovatsion texnologiyalar universiteti talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish muammosi, uning nazariy asoslari va mazmuni yoritilgan. Shuningdek, maqolada bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida kreativ yondashuvlar asosida kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish metodlari va mazkur jarayon bilan bog'liq metodika haqida fikr yuritilgan.

Kalit so'z va tushunchalar: bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchisi, kreativlik, ijodiy qobiliyat, kreativ salohiyat, ijodiy faoliyat.

O'zbekiston "Milliy tiklanishdan — milliy yuksalish sari" tamoyili asosida taraqqiyotning yangi bosqichiga qadam qo'ydi. Yangi davr shiddati jamiyat hayotida ezgu qadriyat va an'analarni qaror toptirishga, xususan, xalqimiz, ayniqsa, yosh avlodning ma'naviy-intellektual salohiyati, ongu tafakkuri va dunyoqarashini yuksaltirishda, ona Vatani va xalqiga muhabbat va sadoqat tuyg'usi bilan yashaydigan barkamol shaxsni tarbiyalashda kitobxonlik madaniyatini oshirish alohida ahamiyat kasb etmoqda. Yoshlarda kitob o'qish ko'nikmasi shakllansa, kamoloti yo'lida qolgan barcha amallarni kitobning o'zi o'rgatadi [1]. Demak, bugungi kun yoshlari ta'lim-tarbiya ishlarida faol qatnashar ekanlar, ular o'z faoliyatlarini zamon bilan hamohang tarzda tashkil etishlari uchun kitobxon bo'lishlari va kreativ fikrlashlari talab etiladi.

Shaxsning rivojlanishi mohiyatiga ko'ra jarayon tarzda namoyon bo'ladi. Bo'lajak o'qituvchining shakllanishi va rivojlanishi uning ichki va tashqi olami o'zaro mos kelishi, ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar hamda inson tug'ilishidan boshlab to umrining oxiriga qadar taqozo etadigan faoliyat mazmuniga bog'liq. Ma'lumki, kasbiy tajriba bilim, ko'nikma va malakalarning integratsiyasi sifatida aks etadi. Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida kreativ yondashuvlar asosida kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish uchun quyidagi metodlarni qo'llash mumkin: Creative workshop-kitoblar asosida ijodiy kechalar o'tkazish. Masalan, o'qilgan asar yuzasidan davra suhbat yoki ijodiy yozuv mashg'ulotlari. Bu, talabalarni o'z fikrlarini ifoda etishga va ijodiy yondashishga undaydi. Rassomlik va ko'rgazmalar-kitoblarga oid rasmlar chizish yoki ko'rgazma tashkil etish orqali talabalar o'z tasavvurlarini ifoda etishga yordam berish. Bu vizual yondashuv o'qish jarayonini yanada jonli va qiziqarli qiladi. Yozma ishlar-o'qilgan asar bo'yicha insholar, hikoyalar yoki maqolalar yozdirish. Bu usul talabalarni o'z fikrlarini tahlil qilish va ifoda etishga undaydi.

Bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida kreativ yondashuv asosida kitobxonlikni rivojlantirish jarayonining umumiy mohiyatini to'laqonli anglash uchun dastlab "kreativlik", "kreativ yondashuv" tushunchalarining ma'nosini tushunib olish talab etiladi. Kreativlik (lot., ing. "create" – yaratish, "creative" yaratuvchi, ijodkor) – shaxsning yangi g'oyalarni ishlab chiqishga tayyorligini tavsiflovchi hamda mustaqil omil sifatida iqtidorlikning tarkibiga kiruvchi ijodiy qobiliyati ma'nosini ifodalaydi [2]. Tadqiqotimizda biz kreativlik asosida kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishga urg'u berdik. Chunki kreativlik kitobxonlik madaniyati bilan uyg'unlashganda imkoniyati va muhimlik darajasi yanada oshadi. Kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish yo'nalishida yozuvchi va faylasuf J.Svift "Kitoblar aql farzandlaridir" desa [3], pedagog va yozuvchi Ya.Komenskiy "Kitoblar donishmandlikni yoyish qurolidir", –

deydi, faylasuf va tarixchi F.Bekon esa “Kitoblar zamon to‘lqinlarida suzuvchi va o‘zining qimmatbaho yukini avlodlardan-avlodlarga avaylab eltuvchi tafakkur kemalaridir”, – deb yozadi [4]. Shu tariqa buyuk allomalar, donishmandlar va yozuvchi-yu, olimlar kitobning mo‘jizaga, nurga, tafakkur quvvati va ustuniga, mangulik va ma’naviyat timsoliga, bilim manbaiga, sodiq do‘stga, davr ko‘zgusiga o‘xshatganlar. Eng muhimi, kitob jaholatga qarshi ma’rifat bilan kurashda yengilmas kuchdir. S.R.Pribilix tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlarda o‘quvchi-yoshlar va umuman, aholi o‘rtasida kitobxonlik malakasi va madaniyatini shakllantirishda davlatning o‘ziga xos o‘rin tutishiga e’tibor qaratilgan. Davlatning bu boradagi roli quyidagi uch yo‘nalishda namoyon bo‘ladi: 1) oliy ta’lim jarayonida bo‘lajak pedagoglarni to‘g‘ri o‘qishga o‘rgatishdan iborat; 2) ota-onalar o‘rtasida ma’rifiy targ‘ibotni tashkil etish; 3) bolalar yozuvchilari faoliyatini qo‘llab-quvvatlash [2]. Safo Matchon: «Kitobxonlik – o‘qilgan kitoblar soni bilan belgilanmaydi, balki u tushunib o‘qish, ya’ni maqsadli o‘qishdir. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, kitobxonning yozuvchi aytmoqchi bo‘lgan fikrini nechog‘li uqishini, ya’ni asar «tili»ga tushunishi kitobxonlik madaniyati, talanti darajasi ko‘rsatadi. Shu tufayli adabiyotimiz talantli yozuvchilar bilan birga talantli kitobxonlarga ham hamisha ehtiyoj sezadi». Uning fikricha kitobxonlik talanti tug‘ma emas, balki tarbiya vositasida kamol topadi [4].

Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishidagi talabalarining kitobxon bo‘lishi ularning shaxsiy qobiliyatlarining rivojlanishi, o‘quv va tarbiya jarayonlarini tashkil etishga an’anaviy yondashishdan farqli yangi g‘oyalarni yaratish, bir qolipda fikrlamaslik, o‘ziga xoslik, tashabbuskorlik, noaniqlikka javob topishga yordam beradi[5]. Binobarin, kitobxonlik madaniyatiga ega pedagog kasbiy faoliyatini tashkil etishda ijodiy yondashish, yangi ilg‘or texnologiyalardan foydalanish, o‘quvchilarning o‘quv faoliyatini, shaxsiy sifatlarini rivojlantirishga xizmat qiladigan g‘oyalarni yaratishda faollik ko‘rsatish, pedagogik yutuq va tajribalarni mustaqil o‘rganish, shuningdek, hamkasblar bilan pedagogik yutuqlar xususida doimiy, izchil fikr almashish tajribasiga ega bo‘lishga e’tibor qaratadi. Ayni o‘rinda shuni alohida qayd etib o‘tish joizki, har bir shaxs tabiatan kreativlik qobiliyatiga ega. Buni rivojlantirish uchun ilmiy, badiiy, shariy, va sohaga oid kitoblarni o‘qish kerak.

Bugungi talabalar ya’ni bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchi faoliyatini tashkil etishda avvalo rejalashtirilgan bir qolipdagi mashg‘ulot turlaridan voz kechib, ularda mustaqil, tanqidiy, mantiqiy, ijodiy tafakkurni shakllantirish va rivojlantirish, ularni ijodiy fikrlash, ya’ni yangi g‘oyalarni o‘ylab topishga undash, kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish, ularni yutuqlarga erishishiga rag‘batlantirishda asosiy omil bo‘lishi kerak. Shuning uchun kreativ yondashuvlar asosida kitobxonlikni rivojlantirish bo‘lajak boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari faoliyatini ijodkorlik, kreativlik ruhida tashkil etilishi, yangi g‘oyalarni ta’lim jarayonida sinab ko‘rishi maqsadga muvofiq.

Kreativ yondashuv asosida talabalarining kitobxonlik madaniyatini rivojlantirish orqali ularda ushbu bilim ko‘nikma va malakalar shakllanadi:

- Tafakkurning tezkorligi;
- Yangi g‘oyalarni yaratish qobiliyati;
- Tashabbuskorlik;
- Noaniqlikka barham berish;
- Zakovatli bo‘lish;
- Muammolarni hal etishga nisbatan noodatiy yondashuv.

Xullas kitobxonlikni rivojlantirishda kreativ yondashuvlar va tanlangan metodikalar talabalarda ya'ni bo'lajak boshlang'ich sinf o'qituvchilarida kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularning bilim olishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori, 14.12.2020 yildagi 781-son. <http://lex.uz>
2. Полозова Т.Д. О власти искусства слова и ценности чтения. Год издания: 2010 Язык: Русский 320 стр. //www.livelib.ru/book/ 1000562774-o-vlasti-iskusstva-slova-i-tsennosti-chteniya-polozova-td
3. Алейников А.Г. О креативной педагогике / А.Г. Алейников // Вестник высшей школы. - 2009. - №12. - С. 29-34.
4. Mirxoliqova Ch.X. "O'quvchilarda kitobxonlik madaniyatini rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari" dissertatsiyasi avtoreferati Toshkent.2022-y, 7-bet.
5. A. Umarov. „Mutolaa madaniyati: shaxs, jamiyat, taraqqiyot“ 2020.

YOSH AVLODNI TARBIYALASHDA IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLARNING AHAMIYATI.

Bekmatov Ibrat Qudrat o'g'li,
Jamoat xavsizligi universiteti, 2-kurs kursanti

Rezyume: Ushbu maqolada yosh avlodni tarbiyalashda ijtimoiy-gumanitar fanlarning o'zni va ahamiyati ko'rib chiqiladi. Tarix, falsafa, adabiyot, sosiologiya va psixologiya kabi fanlar yoshlarga bilim berish bilan birga, ularning dunyoqarashini shakllantirish, tanqidiy fikrlash qobiliyatini oshirish va axloqiy qadimiyatlarni singdirishda muhim rol o'ynaydi. Maqolada ushbu fanlarning yoshlarni vatanparvar, mas'uliyatli va jamiyatga foydali shaxs sifatida yetishtirishdagi amaliy ahamiyati ta'kidlanadi. Shuningdek, zamonaviy axborot oqimida yoshlarni yo'naltirishda ijtimoiy-gumanitar fanlarning zarurligi va ta'lim tizimida ularga e'tibor qaratish muhimligi xulosa qilinadi.

Kalit so'zlar: yosh avlod, tarbiya, ijtimoiy-gumanitar fanlar, ta'lim, tarix, falsafa, adabiyot, sosiologiya, psixologiya, ma'naviyat, axloq, vatanparvarlik, tanqidiy fikrlash, ijtimoiy mas'uliyat, dunyoqarash, qadimiyatlar, globallashuv, axborot oqimi.

Yosh avlodni tarbiyalash har qanday jamiyatning kelajagini belgilovchi muhim jarayondir. Bugungi kunda globallashuv va axborot texnologiyalari rivoji yoshlar ongida katta o'zgarishlarni keltirib chiqarmoqda. Shu sababli, ularni ma'naviy-axloqiy qadimiyatlar, ijtimoiy mas'uliyat va o'ziga xos milliy o'zlikni anglash ruhida tarbiyalash dolzarb vazifaga aylanmoqda. Bu jarayonda ijtimoiy-gumanitar fanlar-tarix, falsafa, adabiyot, sosiologiya va psixologiya kabi sohalarining o'zni beqiyosdir. Ushbu maqolada ijtimoiy-gumanitar fanlarning yosh avlod tarbiyasidagi ahamiyati va ularning jamiyat rivojidadagi ta'siri ko'rib chiqiladi.

L.S.Vigotskiy tomonidan kiritilgan "taraqqiyotning yaqin zonasi" tushunchasida kattalar yordamida ular bilan hamkorlikda amalga oshiriladigan o'quvchining aqliy imkoniyatlari nazarda tutiladi. Taraqqiyotning yaqin zonasi, aktual zonasidan farq qiladi, aktual zonasi bola nimani mustaqil o'zi qila olishida namoyon bo'ladi. [1, 500]

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning tarbiyaviy ahamiyati: Ijtimoiy-gumanitar fanlar insoniyatning o'tmishi, hozirgisi va kelajagini tushunishga yordam beradi. Bu fanlar yoshlarga nafaqat bilim beradi, balki ularning dunyoqarashini shakllantirishda, tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda va axloqiy mezonlarni o'rnatishda muhim vosita bo'lib xizmat

qiladi. Masalan, tarix o'qitish orqali yoshlar o'z xalqining o'tmishidan saboq olib, vatanparvarlik tuyg'usini mustahkamlaydi. Adabiyot esa inson qalbining nozik his-tuyg'ularini anglashga, empatiya va mehr-oqibatni o'stirishga xizmat qiladi.

Mashhur pedagog A.S. Makarenko ham bolaning kamolot imkoniyatlariga katta e'tibor berib, "bola shaxsining loyihalash ya'ni Makarenkoga tarbiyachi ta'lim-tarbiya jarayonida bolaning hozirgi taraqqiyot bosqichini hisobga olib kelajakda qanday taraqqiyot darajasiga erishish aniq rejalarga ega bo'lmog'i kerak" kerak degan edi.

Bundan tashqari, falsafa kabi fanlar yoshlarga hayotning ma'nosi, adolat va erkinlik kabi chuqur savollarni o'ylashga undaydi. Sosiologiya va psixologiya esa ijtimoiy munosabatlarni tushunish, o'zaro hurmat va hamkorlikni rivojlantirishda yordam beradi. Bu fanlar yosh avlodni nafaqat o'z shaxsiy manfaatlarini, balki jamiyatning umumiy farovonligini ham ko'zlab yashashga o'rgatadi.

V.S.Yurkevich bilish ehtiyojlari taraqqiyotini tahlil qilib, aqliy "dangasalik"ni intellektual passivlik, bolada qiziqishning yo'qligi natijasi sifatida tahlil qiladi. [3, 75]

Yoshlar tarbiyasida ijtimoiy-gumanitar fanlarning amaliy o'rni. Ijtimoiy-gumanitar fanlar nafaqat nazariy bilim beradi, balki ularni hayotda amalda qo'llash imkonini ham yaratadi. Masalan, maktab va universitetlarda o'qitiladigan ushbu fanlar yoshlarni ijtimoiy muammolarni tahlil qilishga, o'z pozitsiyasini shakllantirishga va jamiyatdagi o'zgarishlarga moslashishga o'rgatadi. Shu bilan birga, bu fanlar yoshlarda axloqiy qarorlar qabul qilish ko'nikmasini rivojlantiradi, bu esa ularning shaxs sifatida yetuk bo'lib shakllanishiga yordam beradi.

L.V.Orlova intellektual passivlik sabablarini va tiplarini o'rgangan. U intellektual passivlik aqliy faoliyatning quyi darajasi, aqliy ko'nikmalarning yetarlicha shakllanmaganligi, intellektual vazifalarni bajarishda aqliy zo'riqlashga salbiy munosabat sifatida ta'riflaydi. Muallif intellektual passivlikning 2 turini ajratib ko'rsatadi:

1) intellektual passivlik aqliy faoliyat operatsional-texnik mexanizmlarining buzilish natijasi sifatida;

2) intellektual passivlik shaxs motivatsion-ehtiyojlar sohasi taraqqiyotida salbiy munosabatlarning ko'rinishi sifatida.

L.V.Orlova kengligi bo'yicha umumiy va xususiy intellektual passivlikni ajratib ko'rsatadi. [2,45-49]

Shunday qilib, L.V.Orlovaning yuqorida taklif etgan tasnifi intellektual passivlik turlari va sabablarini aniq tushunish imkoniyatini beradi.

Bugungi kunda yoshlar ko'p vaqtini ijtimoiy tarmoqlarda o'tkazmoqda, bu esa ularning axborotga bo'lgan munosabatini o'zgartirmoqda. Ijtimoiy-gumanitar fanlar yoshlarga bu axborot oqimida yo'qolib qolmaslik, soxta ma'lumotlarni haqiqiydan ajrata olish va o'z qadimiyatlariga sodiq qolish qobiliyatini beradi.

Bizning bugun erishgan eng katta yutug'imiz, eng katta boyligimiz-yurtimiz ozodligi, xalqimizning aql-zakovati, uning tanlagan yo'limizdagi ishonchi, mamlakatimizda hukm so'rayotgan xalqaro do'stlik, fuqarolar totuvligi, yurtimizning tinchligi va osoyishtaligidir.[4, 57]

Yosh avlodni tarbiyalashda ijtimoiy-gumanitar fanlarning o'rni va ahamiyati juda katta. Ular yoshlarni nafaqat bilimli, balki vatanparvar, axloqli va ijtimoiy mas'uliyatli shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Shu sababli, ta'lim tizimida ushbu fanlarga alohida e'tibor qaratish, ularni zamonaviy usullar bilan o'qitish va yoshlar hayotiga moslashtirish zarur. Faqat shunday yondashuv bilan biz kelajakda o'z milliy qadimiyatlariga sodiq, lekin global dunyoda raqobatbardosh bo'la oladigan avlodni tarbiyalay olamiz.

Foydalanilga adabiyotlar.

1. Выготский Л. С. Избранные психологические исследования. - М. : Издательство АПН РСФСР .1960. -500 с.
2. Орлова Л. В. Интеллектуально-пассивные учащихся. // Вопросы психологии. 1991. № 6. -С. 45-49.
3. Юркевич В. С. Особенности познавательных потребностей и саморегуляций у старших подростков. /Психологические проблемы повышения качества обучения и воспитания. – М.: Педагогика. 1984. -С. 66-75.
4. Bekmatov I.Q. Yosh avlodni jasurlik va vatanparvarlik ruhida tarbiyalash kelajak poydevori. “Harbiy ta’lim muassasalarida jangavor va jismoniy tayyorgarlik mashg’ulotlarini takomillashtirish: muammo va yechimlar” / Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari to’plami.-Nukus-T.:O‘zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Qoraqalpog‘iston Respublikasi mintaqaviy o‘quv markazi 2024.4.10.-57 b.

HUQUQIY KOLLIZIYALAR SABABLARI VA ULARNING SHAKLLANISH OMILLARI

Dauletmuratov Timur Dauletmuratovich

*O‘zbekiston Respublikasi IIVga qarashli Nukus "Temurbeklar maktabi" litseyi
huquqshunoslik fani o‘qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada qonunchilikdagi kolliziyalarni kelib chiqish sabablari haqida ma’lumot berilgan, bu boradagi bir qator olimlarning bir-biriga yaqin bo‘lgan fikrlariga to‘xtalib o‘tilgan. Shuningdek, qonunchilikdagi kolliziyalarni kelib chiqish sabablarini o‘rganish va ularni oldini olib borish bo‘yicha amaliy tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: *kolliziya, qonunchilik, kodeks, obyektiv va subyektiv omillar, pozitiv huquq*

Mustaqillik yillarida demokratik siyosiy tizimning tarkibiy tuzilmalarini hamda fuqarolik jamiyatining asoslarini yaratuvchi, inson huquqlari kafolatlarining tizimini qaror toptiruvchi, xullas, butun ijtimoiy-siyosiy hayot imizning huquqiy negizini barpo etuvchi Konstitutsiya, konstitutsiyaviy qonunlar, kodekslar va boshqa qator qonun hujjatlari qabul qilindi. Ayniqsa, mamlakatimizda qonun chiqaruvchi hokimiyat organining ikki palatali tizim sifatida qayta shakllantirilganligi, uning quyi palatasi professional asosda faoliyat yurituvchi deputatlar korpusidan tashkil topganligi hamda normativ-huquqiy hujjatlarni yaratish jarayonida yuridik texnika qoidalarini qo‘llash samaradorligining oshib borayotganligi, o‘z navbatida, milliy qonunchiligimizning jiddiy tarzda yangilanishiga olib kelmoqda.

Albatta, buning uchun qabul qilinayotgan qonunchilik hujjatlari har tomonlama mukammal bo‘lishi va har qanday ziddiyatlardan holi bo‘lishi lozim. O‘z navbatida, qonun va boshqa normativ-huquqiy hujjatlarning loyihalarini tayyorlash ijodkorlik faoliyatining eng murakkab va o‘ta mas’uliyatli turi ekanligini qayd etish joiz. U huquq ijodkoridan katta bilim, kuch va irodani, shu davlatning amaldagi qonunlari, uning tizimi hamda qonun tuzilishidan xabardor bo‘lishni taqozo etadi [1].

Qonunchilikni tubdan isloh qilish va uni yangi mafkura asosida qaytadan rivojlantirish uchun, birinchi navbatda, X.T.Odilqoriyevning fikricha, qonunchilik tizimini takomillashtirishning bosh yo‘nalishlarini (strategiyasini) belgilab olish zarur [2]. Muallif bunda,

qonun yaratish jarayonini ilgari surilayotgan vazifalar va davr talabiga moslashtirib rivojlantirish lozim, deb hisoblaydi va qonun yaratish mexanizmi, uning tarkibiy bugunlari muttasil takomillashtirilib borilishi-sifatli qonunlar yaratishning garovi ekanligini ta'kidlaydi. Qonunchilikdagi bo'shliqlar, xatoliklar va ziddiyatlarni oldini olishda va shu asosda har tomonlama sifatli va mukammal qonunchilik hujjatlarini yaratishda eng avvalo, yuqorida qayd etib o'tilgan salbiy holatlarning kelib chiqish sabablarini o'rganishga hamda ularni oldini olish masalalariga ko'proq e'tibor qaratish lozim.

Shu bilan birga, tegishli adabiyotlarda qonunchilikdagi kolliziyalarni kelib chiqish sabablari yuzasidan asosan bir-biriga yaqin bo'lgan fikrlar ilgari suriladi, ya'ni ularda obyektiv va subyektiv omillar haqida so'z boradi [3]. Albatta, har bir mamlakatda huquq ijodkorligining holati o'sha davlatda qaror topgan tajriba va amaliyotga hamda mavjud obyektiv shart-sharoitlarga bog'liq bo'ladi.

Shu bois, bu borada huquqshunoslik fanida ilgari surilgan yondashuvlarni e'tirof etgan holda milliy yuridik amaliyotimiz va joriy qonunchiligimizdagi ziddiyatlarning kelib chiqishida ham muayyan o'ziga xosliklar mavjud ekanligini qayd etishimiz lozim. Shu bilan birga, xar qanday holatda ham qonunchilikdagi ziddiyatlarning kelib chiqish sabablarini obyektiv va subyektiv omillar asosida tahlil etish maqsadga muvofiq, deb hisoblaymiz. Bizning fikrimizcha, obyektiv omillar natijasida, ya'ni ijtimoiy munosabatlarning muntazam rivojlanib va o'zgarib borishi kolliziya holatlarning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Bunda huquq ijodkori doim ham tegishli o'zgarishlarga mos ravishda huquq normalarini shakllantirib borishga ulgurmasligi mumkin.

Pozitiv huquqning ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishda real hayot bilan bir vaqtda shakllanib ulgurmayotganligi ham obyektiv holatdir. Bunday vaziyatlarda davlat huquqiy ta'sir qilishi lozim bo'lgan "favqulodda holat" yuzaga keladi. Shu bois, normativ-huquqiy hujjatlar muntazam ravishda inventarizatsiyadan o'tkazib borilishi, ya'ni bir so'z bilan aytganda yangi shart-sharoitlarga moslashtirilishi lozim bo'ladi. Zero, ijtimoiy voqelikdagi boshqa hodisalar kabi huquq ham uni rivojlantirishga sabab bo'luvchi ichki qarama-qarshiliklarga ega. Natijada, ayrim normalar o'z-o'zidan ahamiyatini yo'qotadi, boshqalari esa qabul qilinadi. Yangi qabul qilingan qonunchilik hujjatlari xar doim ham oldingi normalarni bekor qilmasligi mumkin. Bu esa, parallel ravishda bir turdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi normalarni yuzaga keltiradi. Bundan tashqari, ijtimoiy munosabatlar turlicha bo'lib, ularni differensial ravishda turlicha metodlarni qo'llagan holda tartibga solish lozim bo'ladi.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, qonunchilikdagi kolliziyalar obyektiv omillar bilan bir qatorda subyektiv sabablar natijasida ham kelib chiqadi, ya'ni ushbu salbiy holatning yuzaga kelishi huquq ijodkorligi subyektlarining harakati yoki harakatsizligiga ham bog'liq. Bunda subyektiv omillar sifatida kuyidagilarni ko'rsatib o'tish mumkin: huquq ijodkorining yuridik texnika qoidalarini to'g'ri qo'llamasligi va buning oqibatida qonun va boshqa normativ hujjatlarning nomukammalligi; huquq ijodkorligi jarayonining lozim darajada muvofiqlashmaganligi; normativ-huquqiy hujjatlarning qat'iy va to'liq tizimlashtirilmaganligi; davlat organlari va mansabdor shaxslar faoliyatidagi byurokratizm, kasbiy huquqiy ong va madaniyatning yetarli darajada emasligi va boshqa holatlar.

Shu o'rinda, huquq ijodkorining yuridik texnika qoidalarini to'g'ri qo'llamasligi, xususan normativ-huquqiy hujjatlarni bir tildan ikkinchi tilga o'girishda xatolikka yul qo'yishi va buning oqibatida tegishli normalarni turlicha talqin etish natijasida yuzaga kelgan ziddiyatga kuyidagi misolni keltirib o'tish o'rinli, deb hisoblaymiz.

Shu o'rnida ta'kidlash joizki, mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar jarayonida qonunchilikdagi kolliziyalarni kelib chiqish sabablarini o'rganish va ularni oldini olib borish, o'z navbatida, ushbu sohada kompleks chora-tadbirlarni hayotga tatbiq etishni taqozo qiladi. Binobarin, kolliziyalarni oldini olish ularni hal qilish va tugatishdan ko'ra foydaliroq hamda maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Саидов А.Х., Кўчимов Ш.Н. Қонунчилик техникаси асослари. -Т.: «Адолат»2001
2. Одилқориев Ҳ.Т. Ўзбекистон Республикасида қонун чиқариш жараёни. - Тошкент: Ўзбекистон. 1995. -Б.5-8
3. Морозова Л.А. Теория государства и права в вопросах и ответах. -М.: Эксмо. 2009

DEVIANT XULQ-ATVORLI O'SMIRLAR IJODIY FIKRLASH JARAYONINI TAKOMILLASHTIRISH MUAMMOSINING ILMIY-NAZARIY TAHLILI

Dauletmuratova Eliza Allambergenovna

Innovatsion texnologiyalar universiteti, Pedagogika va psixologiya kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur tezisda deviant xulq-atvorli o'smirlarning ijodiy fikrlash jarayonini takomillashtirish muammosining ilmiy-nazariy tahlili yoritiladi. O'smirlik davridagi deviant xulq-atvorning shakllanish sabablari va uning ijodiy tafakkur rivojlanishiga ta'siri tahlil qilinadi. Tadqiqotda psixologik, pedagogik va ijtimoiy omillarning ijodiy fikrlash jarayoniga ta'siri o'rganilib, bu boradagi nazariy yondashuvlar ko'rib chiqiladi. Shuningdek, deviant xulq-atvorli o'smirlarning kreativ qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi metodlar va innovatsion yondashuvlar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: deviant xulq-atvor, o'smirlik davri, ijodiy fikrlash, ilmiy-nazariy tahlil, psixologik omillar, pedagogik yondashuv, ijtimoiy muhit, kreativ qobiliyat, innovatsion metodlar.

Kirish. Ijodiy fikrlash pedagogik va psixologik fenomen sifatida ikkala sohada ham alohida ahamiyatga ega jarayon hisoblanadi. Pedagogik nuqtai nazardan, ijodiy fikrlash ta'lim jarayonida shaxsning yangi va original g'oyalar yaratish, muammolarga noyob yondashuvlarni ishlab chiqish, shuningdek, ijodkorlikni rivojlantirish qobiliyatini shakllantiradi. Bu jarayon o'quvchilarning o'z-o'zini anglash, o'z nuqtai nazarini erkin ifodalash va muammolarni hal qilishda yangicha yondashuvlar qo'llashiga yordam beradi. Pedagogik jihatdan, ijodiy fikrlash o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishida, ularning intellektual va hissiy jihatlarining bir butun sifatida kamol topishida muhim vositadir.

Psixologik fenomen sifatida ijodiy fikrlash insonning shaxsiyati va uning psixik jarayonlari bilan chambarchas bog'liqdir. Psixologlar ijodiy fikrlashni inson ongi va bilimi doirasidagi yangi va innovatsion yechimlarni topish qobiliyati sifatida izohlaydilar. Bu jarayon g'oyalarni assotsiativ bog'lash, umumiy bilimlardan o'ziga xos va yangi natijalarga kelish kabi psixik funksiyalarni o'z ichiga oladi. Ijodiy fikrlashni rivojlantirish psixik barqarorlikni oshirish, emotsional o'z-o'zini boshqarish, hamda turli xil fikrlash strategiyalarini rivojlantirish bilan ham bog'liqdir.

Demak, ijodiy fikrlashning pedagogik va psixologik tomonlari o'zaro bir-birini to'ldiradi, bu esa o'quvchilarning ijodiy imkoniyatlarini kengaytirish va ularni turli xil sharoitlarda o'zini ijodiy namoyon qilishiga ko'mak beradi. Ijodiy fikrlash pedagogik va psixologik fenomen

sifatida chuqur va keng ko'lamli tadqiqotlarni talab qiladigan murakkab jarayondir. Pedagogik nuqtai nazardan, ijodiy fikrlash inson shaxsining o'quv va tarbiya jarayonida faol ishtirok etishini ta'minlaydigan asosiy vositalardan biridir. Bu jarayon o'quvchilarning nazariy bilimlarni amaliyotda qo'llay olish qobiliyatini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. O'quvchilar yangi muammolarni hal qilishda o'zlari uchun notanish bo'lgan yo'llar bilan tanishib, mavjud bilimlarni yangi kontekstlarga qo'llay olishlari lozim. Shunday qilib, pedagogik jihatdan ijodiy fikrlash o'quv jarayonining samaradorligini oshiradi, bu esa o'quvchilarning ilg'or fikrlash qobiliyatlarini shakllantirishga xizmat qiladi [5].

Bundan tashqari, ijodiy fikrlash pedagogikada integratsiya va differentsiatsiya kabi metodikalarni rivojlantirish uchun imkoniyat yaratadi. Integratsiya o'quv dasturlarida turli fanlarni o'zaro bog'lash orqali o'quvchilarda keng qamrovli fikrlashni shakllantirishga yordam beradi, differentsiatsiya esa har bir o'quvchining individual xususiyatlariga mos ravishda ta'limni tashkil etishga yo'naltiriladi. Ijodiy fikrlashni rivojlantirish jarayoni o'qituvchilar uchun o'z pedagogik mahoratlarini oshirish imkoniyatini yaratadi, chunki ular yangi usullar va yondashuvlarni izlashga majbur bo'ladilar [3].

Psixologik nuqtai nazardan, ijodiy fikrlash ko'pincha divergent fikrlash bilan bog'lanadi, ya'ni inson bir muammoni turli yo'llar bilan hal qilish uchun bir nechta yangi g'oyalarni ishlab chiqishi mumkin. Bu jarayon shaxsning erkinlik hissini, mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini, shuningdek, o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi. Psixologik tadqiqotlar ijodiy fikrlashni rivojlantirishda motivatsiya, hissiy barqarorlik, ijobiy munosabat kabi omillarning katta ahamiyatga ega ekanligini ta'kidlaydi.

Bundan tashqari, ijodiy fikrlashning rivojlanishi insonning kognitiv jarayonlarini faollashtiradi, bu esa yangi bilimlarni tez va samarali o'zlashtirish, turli vaziyatlarda tez moslashish va yangi echimlar topishda muhimdir. Ijodiy fikrlash shaxsning o'zligini anglash, o'z fikrlarini aniq va tushunarli tarzda ifoda etish, boshqalarning fikrlarini tinglash va tushunish qobiliyatlarini ham kuchaytiradi. Natijada, ijodiy fikrlash nafaqat pedagogik, balki psixologik jarayon sifatida ham insonning shaxsiy va intellektual rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi. Bu jarayon o'quvchilarning ijtimoiy hayotda muvaffaqiyatli bo'lishlariga, ularda ijtimoiy va shaxsiy mas'uliyatni his qilishlariga yordam beradi.

J.P.Guilford ijodiy fikrlashni ilmiy o'rganishga asos solgan amerikalik psixologdir. U ijodiy fikrlashni divergent (ko'p yo'nalishli) va konvergent (bir yo'nalishli) fikrlashga ajratgan. Guilford ijodiylikni o'lchash uchun psixometrik testlar ishlab chiqqan. Uning tadqiqotlari ijodiy fikrlash jarayonida yangi g'oyalar yaratish qobiliyatini tushunishda muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Guilford ijodiylikni fikrlar xilma-xilligi, original yondashuv va tezkor qaror qabul qilish orqali o'lchash mumkinligini ta'kidlagan. U ijodiylikni insonning fundamental intellektual qobiliyati sifatida ko'rgan va uni umumiy aqliy qobiliyatlardan ajratib ko'rsatgan. Guilfordning ijodiy fikrlash modelida insonning tasavvur qilish, kombinatsiyalar yaratish va ularni sintez qilish qobiliyati muhim o'rin tutadi. U ijodiylikni faqat san'at bilan bog'lash emas, balki keng qamrovli jarayon deb hisoblagan. Uning tadqiqotlari ta'lim sohasida ijodkorlikni rivojlantirishda muhim o'rin tutgan [1].

Bizning fikrimizcha, ijodiy fikrlash shaxsning rivojlanishida hal qiluvchi omil hisoblanadi. Ijodiylik insonga muammolarni hal qilishda yangicha yondashuvlarni topishga imkon beradi. Ushbu qobiliyat nafaqat ta'lim jarayonida, balki kundalik hayotda ham muhim ahamiyatga ega. Ijodiylikni rivojlantirish insonning kognitiv jarayonlarini boyitadi. Bu jarayon nafaqat tug'ma qobiliyat bilan, balki maxsus mashqlar va sharoitlar bilan ham shakllanadi. Ijodiy

fikrlash o'z navbatida tanqidiy fikrlashni ham kuchaytiradi. Ijodiy shaxslar ko'pincha yangiliklar va innovatsiyalar yaratish qobiliyatiga ega bo'ladi. Shu sababli, ta'lim jarayonida ijodiy fikrlashni rivojlantirish alohida e'tibor talab qiladi.

G.Gardner ko'p intellekt nazariyasining muallifi bo'lib, u ijodiylikni turli intellektual sohalarda rivojlantirish mumkinligini ko'rsatgan. Gardnerning nazariyasiga ko'ra, ijodiylik bir yoki ikkita intellektual soha bilan cheklanmaydi, balki turli intellektlar orqali ifodalanadi. U ijodiylikni shaxsning muammolari hal qilish va yangi g'oyalar yaratish qobiliyati bilan bog'laydi. Gardner ijodiylikni o'lchashda an'anaviy IQ testlariga e'tiroz bildirgan, chunki ular insonning barcha ijodiy qirralarini qamrab ololmaydi. U ijodiylikni matematik, lingvistik, musiqiy, fazoviy, kinestetik va boshqa intellektual yo'nalishlarda rivojlantirish mumkinligini ta'kidlagan. Gardner ijodiylikning o'zaro bog'liq bo'lgan turli qirralarini tadqiq qilgan va bu insonning ko'p qirralik intellektual imkoniyatlarini o'rganishga asos bo'lgan. Uning tadqiqotlari ta'lim tizimida o'quvchilarni ijodiy yo'nalishda rivojlantirishga katta hissa qo'shgan. Gardner ijodkorlikning faqatgina yuksak qobiliyatli kishilar uchun emas, balki har bir insonda rivojlanishi mumkinligini ko'rsatib berdi. U ijodiy shaxslar har qanday sohada muammolari hal qilishda yangi va original yondashuvlar qo'llashi mumkinligini ta'kidlagan [3].

T.Amabile ijodiylikning motivatsiya va tashqi omillar bilan qanday bog'liqligini o'rgangan amerikalik psixologdir. U ijodiy fikrlashni asosan ichki motivatsiya orqali rag'batlantirish mumkinligini ta'kidlaydi. Amabilening tadqiqotlari ijodiylikni rag'batlantirish uchun tashqi mukofotlardan ko'ra ichki qiziqish va ishtiyoqning muhimligini ko'rsatadi. U ijodiylik jarayonini chuqur tahlil qilgan va bu jarayonning inson psixikasiga qanday ta'sir qilishini o'rgangan. Amabile ijodiylikni turli omillar orqali boshqarish mumkinligini va bu jarayon ta'lim tizimida qanday rol o'ynashini o'rgangan. Uning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, ijodkorlikni rivojlantirish uchun shaxs o'zini qoniqtiradigan va ma'noga ega bo'lgan ish bilan shug'ullanishi kerak. Amabile ijodiylikni rivojlantirishda shaxsiy motivatsiya va qoniqish hissi muhim rol o'ynashini tasdiqlaydi. U ijodiylikni qattiq mehnat va puxta tayyorgarlik orqali rivojlantirish mumkinligini aytadi. Amabilening ijodiylik haqidagi nazariyalari hozirgi kunda ham ta'lim va ish faoliyatida qo'llanilmoqda. U ijodkor shaxslarning ichki motivatsiyasini qo'llab-quvvatlash orqali ularning ijodiy salohiyatini oshirish mumkinligini ta'kidlaydi [2].

Ijodiylikni kengroq tadqiq etgan Amerikalik psixolog Pol Torrens ijodiylikka quyidagi ta'rifni ishlab chiqdi: "Ijodiylik chuqurroq qazish, yaxshiroq qarash, xatolarni tuzatish, mushuk bilan suhbatlashish, chuqur sho'ng'ish, devor orqali yurish, quyoshni yoritish, qumdan qal'a qurish, umuman olib qaraganda kelajak degani" U ijodiylik uchun bir qancha sinovlarni taklif qildi va ijodiylikning barcha asosiy tarkibiy qismlarini ishlab chiqdi.

U ijodiylikning to'rtta xususiyatini "ravonlik", "moslashuvchanlik", "o'ziga xoslik", "chuqurlik" aniqlaydi. Bizningcha biz o'smirlarda dars mashg'ulotlarida yuqoridagi ijodiylik sifatlarini shakllantirishimiz nafaqat ijodiy faollikni balkim ularda Deviantlikni oldini olish imkoniyatini ham yuzaga keltiradi.

Shuningdek talldiqotchi P.Torrens ijodiylik bu ijodiy fikrlash, ijodiy fikrlash esa - bu shaxsning kamchiliklar, nuqsonlar, yetishmayotgan elementlar, bilimlardagi bo'shliqlar va nomuvofiqliklarni idrok etish qobiliyatini kuchaytiradi deb ham ta'kidlaydi. Demak mazkur qarashga aoslanib ham biz Deviant xulq-atvorli o'smirlarda ijodiylikni shakllantirishimiz ularda kamchiliklar, nuqsonlar, yetishmayotgan elementlar, bilimlardagi bo'shliqlar va nomuvofiqliklarni idrok etish qobiliyatini kuchaytiradi, u esa ularda Deviantlikni yuzaga keltiradigan har qanday voqelik, hodisa va ta'sirlarga nisbatan himoya va qarshi kurash immun

tizimini shakllanishiga xizmat qiladi. Shundagina o'smir uning xulq-atvoriga ta'sir qilayotgan har qanday omillarga ob'ektiv qaraydi, tanqidiy va tahliliy fikrlaydi va yondashadi. Bu esa ularning xulq-atvorida Deviantlikka nisbatan konstruktivlikni ustuvorligin ta'minlaydi.

Bizning fikrimizcha, ijtimoiy o'zaro ta'sirlar ijodiy fikrlashni rivojlantirishda katta ahamiyatga ega. Shaxslararo muloqot orqali yangi g'oyalar paydo bo'lishi mumkin. Guruhli faoliyatlar ijodiy yondashuvlarni yanada rivojlantiradi. Hamkorlikda muammolarni hal qilishda turli xil fikrlarning uyg'unligi yangi echimlarni yaratadi. Ijtimoiy ta'sir ijodiylikni rag'batlantirishda samarali vosita hisoblanadi. Ijtimoiy muhitda ijodiylik faqat individual qobiliyat bilan emas, balki guruh a'zolari bilan ham rivojlanadi. Shu bois, ta'lim tizimida guruhli mashg'ulotlarga katta e'tibor qaratish lozim. Shaxslar o'rtasidagi muloqot ijodiy fikrlashni boyitadi va yangi imkoniyatlar yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Guilford J.P. A Psychometric Approach to Creativity, Mimeographed, University of Southern California, Mar., 2012. // Guilford J.P. The structure of intelligence// Psychol. Bull. 2017. N 53. P. 267-293.
2. Gardner H. Truth, beauty, and goodness reframed: Educating for the virtues in the 21st century (англ.). — New York: Basic Books, 2011.
3. Gardner H. Mind, Work, and Life: A Festschrift on the Occasion of Howard Gardner's 70th Birthday (англ.). — Create Space, 2014.
4. Qodirov U.D. Yoshlarni destruktiv g'oyalar ta'siridan himoyalashning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari: Psixol.f.d. (DSc) ...dis. avtoreferati: —: 19.00.05. — T.: Nizomiy TDPU, 2020. — 71 b.
5. Смирнова Т.П. Психологическая коррекция агрессивного поведения детей. Серия «Психологический практикум». — Ростов н/Д: «Феникс», 2004. -160 с.
6. Jabborov X.X.O'smirlarda mafkuraviy immunitet shakllanishining psixologik omillari:diss. 2019 yil Toshkent 178-b.
7. Нишоновна З. Т. ва бошқ. Агрессив хулқ-атворли болалар диагностикаси ва психокоррекцияси. Тошкент, — 2011. — 105 б.

YOSH AVLODLARGA HUQUQIY MADANIYAT, HUQUQIY ONG TUSHUNCHALARINI TALQIN ETISH ZARURIYATI

Karamanova Risgul Omirzakovna

*O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Qoraqalpoq akademik litseyining
Huquqshunoslik fani o'qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada demokratik jamiyat qurish asosi sifatidagi yuksak huquqiy ong va madaniyatga ilmiy asoslangan baho tahlil qilingan hamda mutafakkirlarning fikri asosida o'rganib chiqilgan.

Kalit so'zlar: huquqiy madaniyat, huquqiy ong, fuqarolik jamiyati, huquqiy vijdon, siyosiy va huquqiy tizim.

O'zbekiston xalqi intilayotgan ideal jamiyat asosini, undagi munosabatlar poydevorini yuksak ma'naviyat va ilg'or rivoj topgan siyosiy-huquqiy madaniyat tashkil etadi. Zero, huquqiy davlat va ma'rifiy jamiyatning huquqiy madaniyati ham shunga munosib bo'lishi lozim. Huquqiy

madaniyat fuqarolik jamiyati ma'naviy kamolotining, davlatchilik rivoji va huquqiy tizim yetuklarining muhim ko'rsatkichi, undagi munosabatlarning mohiyatini ifodalovchi omil hisoblanadi.

ADABIYOTLAR SHARHI

Xalqning ma'naviy va madaniy qadriyatlarini qayta tiklash, o'z navbatida, belgilangan ezgu maqsadlar sari sabot-matonat bilan intilishni, hozirgi va kelgusida erishilishi mo'ljallanayotgan huquqiy ong va madaniyat darajasini chuqur tahlil etish hamda unga ilmiy asoslangan xolis baho berishni taqozo etadi. Shu bois, mamlakatimizda fuqarolik jamiyatini barpo etishda huquqiy ong va madaniyatni yuksaltirish davlatimiz oldida turgan dolzarb masalalardan biridir.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev ta'kidlaganidek, "Fuqarolarimiz huquqiy ongi va madaniyatini yuksaltirish, ularning siyosiy faolligini oshirishda ham Konstitutsiyaning o'rni va ahamiyati beqiyos ekanini alohida ta'kidlash joiz [1, b. 100].

Ayniqsa bir tuzumdan o'tib, yangi demokratik davlat barpo etish jarayoni benihoya murakkab ekanligi hamma boxabar bo'lgan holat. Murakkab o'tish davrida insonlar ruhiyatida, ongida jiddiy o'zgarishlar sodir bo'lib, unda eski qadriyatlardan voz kechish va yangilarini qabul qilish jarayoni yuz beradi va u og'riqli, o'tkir palladir. Rossiyalik taniqli huquqshunos olim V. S. Nersesyans ta'kidlaganidek, bu davrda, bir tomondan, odamlarda tezgina huquqiy ijtimoiy davlat qurish, insonlarni byurokratlashgan amaldorlarning hamda jinoiy tuzilmalarning o'zboshimchaligi va qonunni mensimasligidan himoya qila oladigan chinakam huquqiy tizimni yaratish imkoniyatiga nisbatan bo'lgan ishonch kamaya bormoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA EMPIRIK TAHLIL

Ikkinchi tomondan esa, bugungi huquqiy ongda hali rivojlanmagan, ko'p jihatlari bilan madaniylasha olmagan bozor g'oyasining ta'siri katta. Ayni paytda, shu narsa ayonki, ma'rifiylashgan bozor munosabatlari uchun rivojlangan individual huquqiy ong, huquqning insonlar tomonidan qadrlanishi, individning huquqiy madaniyatga asoslangan mustaqil harakatlar sodir etishga, o'zini-o'zi tartibga solishga qodirligi juda zarurdir" [2, b. 396–397].

Huquqiy ong tushunchasiga oid manbalar va fikrlar ko'pligiga qaramasdan, bu masalaga yondoshuvda muayyan noaniqliklar, turli fikrlar mavjudligi va ba'zan esa ularning bir-biriga zidligi holatini kuzatish mumkin. Shu bois, bugungi kunda huquqiy ong tushunchasi bo'yicha huquq nazariyasida aytilgan fikrlarni tanqidiy bir nazardan o'tkazib, ularda umumiylik va o'zgacha yondoshuvlarni aniqlashga harakat qilishimiz lozim.

Huquqiy ongga manbalarda berilgan ta'riflarga e'tibor qaratamiz: professor Z. M. Islomov huquqiy ongga shunday ta'rif beradi: "Huquqiy ongni mamlakat fuqarolarining ham amaldagi huquqqa, yuridik amaliyotga, fuqarolar huquqlari, erkinliklari, majburiyatlariga, ham orzu qilingan huquqqa va boshqa huquqiy hodisalarga munosabatini ifodalovchi huquqiy sezgilar, g'oyalar, baholar, tasavvurlar tizimi sifatida ta'riflash mumkin" [3, c. 537]. Bu ta'rifda huquqiy ong nimalar, ya'ni qanday omillar asosida shakllanishi masalasi e'tibordan chetda qolgan.

Professor Yu. A. Dmitrievning ta'rificha, "huquqiy ong bu insonlarning va ularning turli birliklarining hamda butun jamiyatning amaldagi huquq va huquqiy hodisalarga nisbatan qarashlari, g'oyalari, tasavvurlari, hislari yig'indisidir" [4, b. 547]. Ushbu ta'rifda huquqiy ongning muhim funksiyasi bo'lgan, Z. M. Islomov ta'kidlab ketgan baholash faoliyati e'tibordan chetda qolgan.

Rossiyalik huquqshunos olimi A. N. Golovistikovning huquqiy ongga bergan ta'rifi Y.A.Dmitrievning ta'rifi bilan bir xil, ya'ni "huquqiy ong bu insonlarning va ularning turli birliklarining hamda butun jamiyatning amaldagi huquq va huquqiy hodisalarga nisbatan qarashlari, g'oyalari, tasavvurlari, hislari yig'indisidir" [5, b. 658]. Bu ikki muallifning ta'rifi tasodifan aynan bir xil bo'lib, unda insonlarning kutilayotgan, xohlanayotgan, Z. M. Islomov ta'biri bilan aytganda "orzu qilinayotgan huquqga" nisbatan munosabatlari hamda huquqiy ong shakllanishining omillari nazardan chetga qolgan.

R. A. Romashov va A.G.Indiklarning ta'rificha, "huquqiy ong insonlarning ijtimoiy hayotning yuridik ahamiyatli hodisalariga (amaldagi qonunchilikka, yuridik amaliyotga, insonlar va fuqarolarning huquq va erkinliklariga) nisbatan baholovchi ruhiy munosabatini ifodalovchi huquqiy tasavvurlari, qarashlari, g'oyalari, hislari, hayajonlari majmuidir" [6,b. 346]. Bu ta'rifda ham insonlarning kutilayotgan huquqga munosabati hamda huquqiy ongni shakllantirish omillari e'tibordan chetda qolgan.

Ayni paytda, yuqoridagi ta'riflarning barchasida jiddiy yaqinlik mavjudligini e'tirof etish zarur. Shunday bo'lishiga qaramay, ushbu bayon etilgan ta'riflar ichida Z.Islomovning ta'rifi ushbu ijtimoiy hodisaning muayyan jihatlarini batafsil qamrab olgan. Unda insonlarning nafaqat amaldagi huquq balki, istalayotgan, "orzu qilinayotgan" huquqga nisbatan munosabati ta'kidlangan.

Yuqoridagilarga asoslangan holda, huquqiy ongga quyidagicha ta'rif berish mumkin: Huquqiy ong bu jamiyatning taraqqiyot darajasi bilan belgilanadigan ijtimoiy ongning muhim bir tarkibiy qismi bo'lgan, insonlarning huquq, siyosiy-huquqiy hodisalar, yuridik amaliyot, huquqiy tizim va istalayotgan, kutilayotgan huquq haqidagi fikrlari, o'ylari, his-tuyg'ulari, qarashlari, iztirob-kechinmalari hamda baholari va tasavvurlari majmuasidir.

XULOSA VA MUNOZARA

Xulosa qilib aytganda jamiyatning huquqiy ongi va madaniyatini yuksaltirish yuzasidan davlatimiz rahbari Sh. M. Mirziyoev ta'kidlaganidek, "...qonun ustuvorligini ta'minlashda huquqiy madaniyatni yuksaltirish, fuqarolarni qonunga hurmat ruhida tarbiyalash muhim ahamiyat kasb etadi" [13, b. 108]. O'z navbatida bu boradagi faoliyatni takomillashtirish qonunni hurmat qilish, huquqiy jamiyatning, siyosiy va huquqiy tizimlarning samarali faoliyat ko'rsatishining asosiy talablaridan biri bo'lib qoladi.

Adabiyotlar ro'yxati

- 1.Mirziyoev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'lini qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-jild.-Toshkent.: "O'zbekiston", 2017. –B.100.
- 2.Azizxo'jaev A.A. Davlatchilik va ma'naviyat. –Toshkent: Sharq, 2014. –B.97-98; Проблемы общей теории права и государства. –Москва: Изд. Группа. NORMA-INFRA, 2014. – S.396-397.
- 3.Islomov Z.M. Davlat va huquq nazariyasi. –Toshkent: Adolat, 2017. –B.537.
- 4.Dmitriev Yu.A. Huquqiy ong va huquqiy madaniyat. / Hukumat va huquqlar nazariyasi. ostida. ed. Pigolkin. -Moskva: Yurayt-Izdat, 2016. -547-bet.
- 5.Golovistikova A.N. Huquqiy ong va huquqiy madaniyat. / Davlat va huquq nazariyasi muammolari. - Moskva: EKSMO nashriyoti, 2015. - S. 658.
- 6.Davlat va huquq nazariyasi. ostida. ed. prof. R.A. Romashova. - Sankt-Peterburg: R. Aslanova nashriyoti. "Yuridik markaz matbuoti", 2015. -S. 346.

“Amir Temurdek tarixiy shaxslarni, sarkarda va sohibqironlarni tarix taqozosi, shu zamon talablari, kerak bo‘lsa, zamon ehtiyoji hayotga olib keladi va ul zotlarning fazilatxususiyatlarini namoyon qilishga zamin yaratadi... Kimki Amir Temur qadimiy Turkiston zaminida tasodifan paydo bo‘lgan desa, xato qiladi. Nega deganda hech narsa to‘satdan paydo bo‘lmaydi” [1.3].

Sh. Mirziyoyev

SOHIBQIRON AMIR TEMUR TAVALLUD TOPGAN YURT HAQIDA MULOHAZALAR.

Ko‘paysinova Nargiza Karimovna-Favqulodda vaziyatlar vazirligi Shahrisabz
“Temurbeklar maktabi” harbiy akademik litseyi tarix fani o‘qituvchisi,
Tarix fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD).

Annotatsiya:Sohibqiron Amir Temur jahonning mashhur sarkardalaridan biri bo‘lib, xudo bergan ulug‘ lashkarboshilik salohiyatini to‘la-to‘kis namoyon eta olgan, tengi yo‘q buyuk armiya qo‘mondoni, davlat arbobi, ilm fan homiysi - Ikkinchi Rennensans asoschisi sifatida tarixga kirdi. O‘z davrida batcha raqiblarini munosib ravishda yengdi va Movarounnahr hukmdori bo‘ldi. Tarixda Temuriylar davlati nomi bilan mashhur bo‘lgan imperiya asoschisiga aylandi. Hindiston va Xitoydan Qora dengizga qadar, Orol dengizidan Fors qo‘ltig‘iga qadar bo‘lgan g‘oyat katta hududni qamrab olgan, Kichik Osiyo, Suriya, Misr va Quyi Volga, Don bo‘ylari, Balxash ko‘li va Elsuvi daryosi, Shimoliy Hindistongacha bo‘lgan mamlakatlarni o‘ziga bo‘ysundirdi hamda ulkan saltanatni vujudga keltirdi.

Kalit so‘zlar: Rennensans, imperiya, qo‘lyozma, muarrix, tug‘ilgan joy, muallif, dargoh, sulola, qishloq, qo‘shin, istiqloq.

Bugun xalqimiz prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev boshshiligida “Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari” deb nomlangan bosh g‘oyasiga tayanib, Ushinchi Rennensans poydevorini yaratish yo‘lida birlashdi. Ushinchi Rennensans poydevori bo‘lgan vatanimiz tarixidagi ikkinchi Uyg‘onish davri bunyodkori Amir Temur shaxsini va siyosatini har tomonlama o‘rganish yanada dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Sohibqiron Amir Temur jahonning to‘rtta mashhur sarkardalaridan biri, ulug‘ lashkarboshi xudo bergan salohiyatini to‘la-to‘kis namoyon eta olgan, tengi yo‘q buyuk armiya qo‘mondoni edi. Bir qancha janglarda g‘alaba qozonib Movarounnahr hukmdori bo‘ldi va Temuriular davlatiga asos soldi.

Temurbekka ko‘plab hukmdorlarda bo‘lganidek, saltanat mulk sifatida otadan meros bo‘lib o‘tmadi. Balki, Yaratganning inoyati tufayli o‘zining jidd-u jahdi, g‘ayrati bilan markazlashgan davlat asoschisi bo‘ldi. U bir tug‘ ostida shunshalik katta hududni qovushtira oldiki (tarixshilar Amir Temur imreriysi o‘sha paytdagi 27 davlatni birlashtirganini qayd etadilar. Bugungi holatga razm solinsa, bu davlatlar soni 40 ga yaqinlashib qoladi), o‘sha yillari ko‘hna va hamisha navqiron Samarqand deyarli yer yuzining bosh kentiga aylandi. Bu ulug‘ saltanat insoniyat tarixidagi eng buyuk imperiyalardan biri bo‘lib qoldi[6.4].

E’tibor bering, ana shunday bepoyon hudud bir odamning qosh-u qabog‘iga qarardi, uning irodasi turli din va e’tiqoddagi odamlar uchun qonun edi. Yana ye’tirof yetiladiki – bu ittifoq kuchga, zulmga asoslanmagan edi (mamlakat yaxlitligini ta’minlash uchun uyushtirilgan harbiy harakatlar istisno qilinadi), balki xalqlarning Sohibqiron panohida bo‘lishi o‘sha xalqlarga

bo'lgan marhamati ostida taraqqiy etib, to'q, farovon yashash xohishidan yuzaga kelgan yaxlit davlat barpo etilganligi edi.

Sohibqiron Amir Temur haqidagi turlicha fikrlar qariyb 700 yildan beri tarix charxpalagida aylanadi. Garchi Yer joyida turgan bo'lsa-da, tuzumlar-tutumlar nesha bor o'zgardi va shaxsga munosabat ham ming bora turlandi. Gapning sirasini aytganda, tarix g'aladonida Sohobqiron Amir Temurdek turli nuqtalardan baho berilgan zot kam bo'lsa kerak.

Turlicha qarashlarning bildirilishi tabiiy hol, taraqqiyot (tiriklikni ta'minlab turgan harakat)ning tabiati shuni talab qiladi. Ya'ni rivojlanish qarama-qarshi qutblarning o'zaro kurashi – ikkiga bo'linib olib, bir-biriga qarshi “jangi oqibatida yuzaga kelishi tabiiy, bir masalaga hammaning bir xil qarashi mumkin emas”.[12.37].

Ushbu maqolani yozishdan maqsadimiz shuki, Sohobqiron Amir Temur tug'ilgan joy va shaxsiy sifatlari haqida manbalarda berilgan turli ma'lumotlar mavjudligi sabab ularni tahlil qilishni istadik. Ushbu tahlilimizga Sohobqiron bilan zamondosh bo'lgan ikki tarixchining bergan ma'lumotlarini asos qilib oldik.

Ulardan biri Ibn Arabshoh (1392-1450) bo'lib, uning “Ajoyib ul-maqdur fi tarixi Taymur” qo'lyozmasida muarrix ma'lumot berishisha, Amir Temurning ismi Temur ibn Tarag'ay ibn Abag'ay bo'lib, uning tug'ilgan joyi Xo'jailg'or qishlog'i ekanligi, Xo'jailg'or Keshga qarashli joy ekanligi, Kesh Movarounnahr shaharlaridan biri bo'lib, Samarqanddan 13 farsax masofada joylashganligi, Abbos, Jahonshoh, Qumori Inoq, Sulaymonshoh, Idiku Temur, Joki Barlos va Sayfuddin Barlos ismli 40 chog'li tengqurlari, Kesh shahridagi Shamsuddin al-Foxuriy ismli shayx Amir Temurning piri haqida, Temurning yoshligidan aqlli, oshiq ko'ngilli, jur'atli, qat'iy kuchli va qobiliyatli bo'lib o'sgani, Husaynni 771-yilning sha'bon oyida (28-fevral – 29-mart 1370-yil) mag'lub yetgani va shu vaqtdan boshlab mustaqil ravishda hokimiyatga egalik qilib, 807-yilning sha'bon (1405-yil fevral) oyida vafot etishi bayon yetiladi[5.64-74].

Shu o'rinda adib haqida ozroq to'xtab o'tmoqchiman. Ibn Arabshohning to'liq ismi Shihabuddin Ahmad ibn Abdulloh ibn Ibrohim bo'lib, milodiy1389-yilda Damashq shahrida tug'ilgan. Amir Temur 1401-yilda Shom (Suriya)ni zabt etgach, u yerdan juda ko'p olimlar, fozillar, me'morlar va kosib-hunarmandlarni Movarounnahrda olib ketadi[13.].

O'n ikki yoshlaridagi Ibn Arabshoh ham oilasi bilan Samarqandga olib kelinadi. U bu erda kamolga etadi, madrasalarda o'qib, yaxshi bilim oladi, fors va turk tillarini o'rganib, adib va olim bo'lib yetishadi.

Bularning barchasi damashqlik asirning Temur davrida zulm-taaddi ostida yashamaganligini, balki Sohobqiron hukmdorligi ostida yaratilgan yaxshi imkoniyatlardan bahramand bo'la olganligini ko'rsatib turibdi[13].

Ibn Arabshoh bir necha ajoyib asarlar muallifidir. Uning “Mir'ot ul-adab fi-l bayon v-al-maoniy” (“Ma'no va bayonda adabiyot oynasi”), “Jilvat al-amdah al-jamoliya fi-xullatay al-aruz v-al-arabiya” (“Arab tili va aruz libosi bilan bezalgan go'zal madhlar jilvasi”), “Foqihat al-xulafo va muhofiqat az-zurafo” (“Xalifalar ovunchog'i va zariflar ermagi”) va boshqa chuqur ma'no, nozik uslub, o'ynoqi saj' bilan yozilgan asarlari arab va jahon ma'naviy xazinasining noyob durdonalari hisoblanadi. Uning nomini olamga mashhur qilgan shoh asarlaridan biri Amir Temur va temuriylar davri hayotiga bag'ishlab yozilgan “Ajoyib al-maqdur fi tarixi Taymur” (“Temur tarixida taqdir ajoyibotlari”) hisoblanadi. Mazkur asarda muallif o'zi ta'kidlaganidek “o'zi ko'rib, mushohada etgan” voqealar va “o'zgalardan eshitgan” ma'lumotlar asosida Amir Temurning hukmronligi, yurishlari va insoniy sifatlari, xulq-atvori haqida batafsil hikoya qiladi.

Ibn Arabshoh o'z asarida Amir Temur va uning faoliyatiga xolisona yondashgan. Garchi Sohibqiron qo'shinlari tomonidan asir olinib, o'zga yurtga keltirilgan bo'lsa-da, Amir Temurning jangovar va bunyodkorlik salohiyatini qalamga oladi. Ibn Arabshoh Amir Temurni azmu qarori qat'iy, qanchalik achchiq bo'lmasin – haqiqatni xush ko'rib, adolat yuzasidan ish tutuvchi, chuqur fikr-mulohazali, vazmin, tadbirkor, jasoratli, muruvvatli, oliyhimmat, ulug'vor bir inson sifatida tasvirlaydi. U tasvirda ortiqcha maqtov va madhu mubolag'aga berilmaydi. "Temur tamg'asining naqshi "rosti rusti" bo'lib, "haqgo'y bo'lsang – najot topasan" demakdir, – deb yozadi muarrix. Temur bexato nishonga uruvchi, fikr-mulohazali, bag'oyat farosatli, mislsiz darajada baxtli-saodatli, ulug'vorligi o'ziga muvofiq, qat'iy azmu qaror bilan so'zlovchi, boshiga kulfat tushganda ham haqgo'y inson edi... Uning lutfi qahri ichiga qorilgan bo'lib, qattiqqo'lligi ezigligiga aralashgan edi".

Ibn Arabshoh har bir insonda bo'lgani kabi Amir Temur fe'li-atvoridagi bu ikki tomon, qarama-qarshilikni xolis, odilona tasvirlaydi, uning yurt obodligi borasidagi sa'y-harakatlari, ilm-fan, madaniyatga qilgan buyuk homiyli, ulamoyu fozillarga ko'rsatgan izzat-ikromini aytish bilan bir qatorda uning muruvvati haybati bilan aralash ekanligini keltiradi.

Ibn Arabshoh Amir Temur shaxsiga nisbatan tanqidiy yondashgan mualliflardan biri bo'lib, mazkur holat uning asarida ham aks yetgan. Masalan, Amir Temurning bolaligi, harbiy yurishlarning sabablari va ayniqsa, urush qurbonlari soni juda ham bo'rttirib keltiriladi. Ibn Arabshohning koplal salbiy ma'lumotlari boshqa bu davr mualliflari tomonidan tasdiqlanmagan bo'lsa-da, ushbu asar Amir Temurga zamondosh bo'lgan muarrix tomonidan yozib qoldirilganligi bois qadimiy qo'lyozmalardan biri sifatida qimmatlidir.

Ibn Arabshoh Amir Temurga qanchalik salbiy nazar bilan qaramasin, har holda uning shaxsini munosib baholagan edi. Masalan, "Yetmish yoshli Temurning fikrlari hali ham qat'iu, har jihatdan kuchli va baquvvatdir... U istehzo va soxtalikni yoqtirmaydi, baxtsiz hodisa ro'u berganda g'amga botmaydi, doim sergak va mardona turadi, uning oldida hamma itoatgo'y bo'lib qoladi va hurmat bajo keltiradi. U mard va jasur odamlarni yoqtiradi. U masalaning mohiyatini darhol payqab oladigan mohir bahschi edi. U farosati bilan haqgo'yni yolg'onchidan va samimiy maslahatchilarni soxta nasihatgo'ylardan farqlar edi" [10.20-14] deydi.

Sohibqiron Amir Temur tug'ilgan joy haqida ma'lumot bergan yana bir muarrix "Muntaxib ut-tavorixi Muiniy" asarining muallifi Muiniddin Natanziy ma'lumotlari haqida ham to'xtalmoqchimiz.

"Muntaxab ut-tavorixi Muiniy" asarida muallif Amir Temur tugilgan joy sifatida Niyoziy nomli qishloqni qayd qiladi [2.262] Natanziy asari hali u qadar o'rganilmagan paytda, ilmiy adabiyotlarda Amir Temurga zamondosh mualliflardan faqat Ibn Arabshoh Sohibqiron tugilgan joy sifatida Xoja Ilg'or nomli qishloqni qayd qilgan, deb hisoblanar, boshqa muarrixlar "Kesh (Shahrisabz) atrofida tug'ilgan" deb yozish bilan cheklanishgani ta'kidlab o'tmoqchimiz.

Shu o'rinda "Muntaxab ut-tavorixi Muiniy" muallifi Muiniddin Natanziyning hayoti haqida ham to'xtab o'tishni lozim deb bildik. Muiniddin Natanziyning hayoti haqida ma'lumotlar kam saqlanib qolgan. Nisbasiga ko'ra, u Isfaxon viloyatidagi Natanz shahrida tugilgan. Natanz shahri Isfaxondan 134 km shimoli-sharqda joylashgan bo'lib, unda hozirgi davrgacha ko'plab tarixiy yodgorliklar saqlanib qolgan.

"Muntaxab ut-tavorixi Muiniy"ni yozib bo'linganidan keyin o'sha davrdagi Temuriylar davlati hukmdori bo'lgan, g'arbga qilgan yurishidan Hirotga qaytib kelgan (1414-yil 7-oktyabr) Shohrux Mirzoga taqdim qilingan. Natanziy Shohrux nomini quyidagi unvonlar bilan tilga oladi: «Muin ud-dunyo vad din (Dunyo va dinning tayanchi) Abulfatx, Shohrux bahodir».

Natanziy, Shohrux Ozarbayjon va Fors mamlakatlariga yurishga ketganida, Xurosonni amir Muso ibn Shodixoja bahodir Nasafiy ixtiyoriga topshirganini xabar qiladi. Muarrixning yozishicha, marhum Sohibqiron davrida ham mazkur amir xatarli yumushlarni bajarishga mashg'ul bo'lgan[2.163]. Shohrux safardan qaytayotganida, amir Muso uni kutib olish uchun boshqa sovg'a-salomlar qatorida Natanziyga, shu paytgacha olam yaratilganidan boshlab yozilgan tarix kitoblari temuriylar xonadoni tarixini qamrab olmagan uchun nuqsonli ekanini aytib, Temuriylar davri tarixini ham uz ichiga olgan bir kitobni yaratishni topshiradi. Natanziy bu kitobni yozib, unga "Muntaxab ut-tavorixi Muiniy" deb nom qo'yadi[2.139].

Amir Muso Natanziyning axborotchilaridan biri bo'lib, muarrix aksar ma'lumotlarni, jumladan mazkur amir asli nasaflik bo'lganini nazarda tutganda, Amir Temur tugilgan Niyoziy qishlog'i haqidagi xabarni undan olgan bo'lishi mumkin. Amir Muso haqida ma'lumotlar kam. Biroq Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma" va Abdurazzoq Samarqandiyning "Matlai sa'dayn va majmai bahrayn" asarlaridagi Muso ismli bir amirning faoliyati Muiniddin Natanziyning Muso ibn Shodixoja Nasafiy haqidagi ma'lumotlariga bir daraja mos keladi. Amir Temur hayoti haqidagi asarlarda ikkita amir Muso degan shaxs to'g'risida ma'lumotlar uchraydi. Ularning birinchisi Amir Temurning siyosiy faoliyati boshlangan davrlardayoq Movarounnahrning nufuzli arboblardan biri bo'lgan amir Muso bo'lib, u oldin amir Husayn, uning vafotidan keyin Amir Temur nikohiga kirgan Saroymulxonimning tog'asi edi. Amir Muso siyosat sahnasida ba'zan sohibqironga ittifoqchi bo'lsa-da, ko'p hollarda muxoliflik ko'rsatgan. Bu hol Amir Temur taxtga chiqqanidan keyin ham davom etadi. Nizomiddin Shomiy "Zafarnoma"sida mazkur amir Muso oxirgi marta Amir Temur 1372-yilda Mug'ulistonga yurishdan qaytayotganida sohibqironga sunqasd uyushtirganlardan biri sifatida tilga olinadi.

Nizomiddin Shomiy "Zafarnoma"sida 1398-yilda Hindistonga yurish asnosida tog'li Katur viloyatini zabt etish uchun qilingan janglarda ishtirok etgan amir Muso nomi zikr etiladi. Albatta, bu amir o'zining Sohibqironga muxolifligi bilan nom qozongan oldingi amir Muso bo'lmay, bizning nazarimizda, keyinchalik Natanziy uchrashgan amir Muso ibn Shodixoja Nasafiydir. Mazkur amir Muso nomi sohibqironning Turkiya sultoni Yildirim Boyazidga qarshi yurishida ham zikr etiladi va Anqara jangida u kishinning amirzoda Shohrux qo'mondonlik qilgan chap qanoti (maysara)da jang qilishga tayinlangan.

"Matlai sa'dayn va majmai bahrayn"da amir Muso 1410-yilda Shohrux tarafidan Marv shahrini obod qilishga tayinlangan ulug'amirlar qatorida zikr qilinadi[4.171].

Yo'qorida Sohibqiron Amir Temur haqida ma'lumot bergan ikki muarrixni bergan ma'lumotlari bilan birga ularni o'zlari haqida ham ozroq to'xtaldik. Ibn Arabshoh Sohibqiron Amir Temur vafot etganida endi 16 yoshga kirgan o'spirin bo'lgan. Muiniddin Natanziy esa bu davrda o'z zamonasining yetuk olimlaridan buru bo'lgan. Bu haqida Davlatshoh Samarqandiy "Tazkirat ush-shuaro" asarida "Muiniddin Natanziy bir qancha muddat Sheroz va Isfahon shaharlarida Mirzo Iskandar ibn Mirzo Umarshayx dargohida bo'lgan. "Muiniddin Natanziy Sulton Iskandar davrida Iroqi Ajam va Forsda mashhur olimlar jumlasidan bo'lib, Mirzo Iskandarning maqomot va tarixini yozgan", deb ma'lumot beradi.

Undan tashqari Ibn Arabshohga Sohibqiron haqida aniq ma'lumot beruvchi shaxslar haqida yoki biron bir asar haqida manbaalarda qayd qilinmagan. Muiniddin Natanziyga ma'lumot beruvchi shaxs (amir Muso) haqida bir buncha ma'lumotlar bor. Berilgan ma'lumotlardan bu shaxs Sohibqiron davridayoq davlat ahamiyatiga ega muhim vazifalarni bajarish uchun mas'ul qilib tayinlanadigan darajada davlat xizmatchisi va qo'shinni ma'lum bir qismini boshqaradigan darajada muhim sarkardalardan biri bo'gan. Bu amir Sohibqiron haqida

aniq ma'lumotlar bera oladigan darajadagi sulolaga yaqin shaxslardan biri bo'lgan, deyishimizga asos bo'ladi.

Undan tashqari Muiniddin Natanziy o'z asarini yozib bo'lib Sohibqiron farzandi Shohrux Mirzoga taqdim qilganiga e'tibor qaratsak. Shohrux Mirzo Sohibqiron Amir Temur haqida berilgan har qanday ma'lumotga e'tibor befarq bo'lmagani aniq.

Shu o'rinda yapon olimi Shiro Andjo Xoja Ilg'or va Niyoziy bir qishloqning ikki xil nomlanishidir, degan fikr bildirgan[8.51]iga e'tibor qaratsakda. Biroq, o'zbek olimlari har ikki qishloq qadimdan mavjud bo'lganini dalillar bilan isbot etishdi[9.3].

Manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, o'z siyosiy faoliyati boshlarida Amir Temur oliy hokimiyatga intilmagan. U bor kuch-g'ayratini Movarounnahrda amir Qazag'on sulolasini qayta tiklashga sarflagan.

“Muntaxab ut-tavorixi Muiniy”da Amir Temurning shaxsiy xislatlari, qaysi ilmlarga qiziqishi haqida ham ma'lumotlar bor: «Ilmu hikmat ahli va fan arboblari g'oyatda e'tiborli edi. Ularni e'zozu ikrom qilishda mubolag'alar ko'rsatardi. “Muntaxab ut-tavorixi Muiniy”dagi bu kabi ma'lumotlar keyinchalik Ulugbek zamonasida Movarounnahrda ilmu fanning misli ko'rilmagan tarzda taraqqiy etmog'i uchun Amir Temur davrida mustahkam poydevor yaratilganini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1.Sh.Mirziyoyev. Sohibqiron Amir Temur tavalludiga bag'ishlangan xalqaro ilmiy konferensiyada ma'ruzasidan. 2025 O'zbekiston Respublikasi Prezidentining rasmiy veb-sayti.
- 2.Muiniddin Natanziy. “Muiniy tavorixi-ut Muntaxab” - Toshkent “O'zbekiston” – 2011
- 3.Sharifiddin ali Yazdiy. Zafarnoma – «SHARQ» nashriyot -matbaa konsernining bosh tahririyati Toshkent -1997
- 4.Abdurazzok Samarkandiy. Matlai sa'dayn va majmai bahrayn. 2-jild, 1-qism. Fors tilidan A. Urinboev tarjimai. Toshkent: Uzbekiston, 2008
- 5.Ibn Arabshoh. Amir Temur tarixi. K.1.
- 6.Amir Temur Ko'ragon. Temur tuzuklari / Amir Temur Ko'ragon. – T.: “IJOD-PRESS” nashriyoti, 2019.
- 7.O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. J 9. Toshkent: O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2005
- 8.Shiro Ando. Timuridishe Emire aachdem M u'izz al-ansab. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1992
- 9.Ziyo A. Temur tug'ilgan joy xususida. O'zbekistob adabiyoti va san'ati, 1993, № 15
- 10.Amir Temur tarixi (1-2-kitoblar, so'zboshi, arab tilidan tarjima va izohlar muallifi U.Uvatov). Toshkent. 1992
- 11.Bo'riyev O., Xo'jayorov A. Temuriylar davrida Turkiston ziyoratgohlari. Monografiya. – T.: “Voris-nashriyot”, 2002.
- 12.G'oibov N. Amir Temur davri ma'naviyati. T.: 2001.
- 13.M.Xudoyqulov. “Darakchi”-21.09.2016-yil

YOSH AVLODNI TARBIYALASHDA HUQUQSHUNOSLIK FANLARNING O‘RNI VA AHAMIYATI

Kazbekova Gauxar Ibraximovna

*O‘zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-
akademik litseyi huquqshunoslik fani o‘qituvchisi*

Annotatsiya: Maqolada huquqshunoslik fanining yosh avlodni tarbiyalashdagi o‘rni va ahamiyati batafsil ko‘rib chiqiladi. Yozuvchi, huquqshunoslik fanining yoshlarning huquqiy ongini rivojlantirishdagi strategik rolini tahlil qiladi. Maqola yoshlarni huquqiy madaniyatga ega bo‘lgan, jamiyatda adolat va qonunlarga hurmat bilan qaraydigan fuqarolar etib tarbiyalashda huquqshunoslik fanining ahamiyatini ko‘rsatadi. Huquqiy ongni shakllantirish, ijtimoiy mas‘uliyatni oshirish va huquqiy madaniyatni rivojlantirishga qaratilgan ta‘lim dasturlarining ahamiyati ham ta‘kidlanadi.

Kalit so‘zlar: Huquqshunoslik, huquqiy ong, fuqarolik tarbiyasi, qonunlarga hurmat, huquqiy madaniyat, yosh avlod, jamiyatda qonuniylik, ijtimoiy mas‘uliyat, ta‘lim tizimi, demokratiya.

Huquqshunoslik fanining maqsadi–yoshlarning huquqiy ongini rivojlantirish, ularda adolat, tenglik, demokratiya kabi qadriyatlarni shakllantirishdir. O‘z huquqlarini bilgan va hurmat qilgan, jamiyatda o‘zining huquqiy mas‘uliyatini anglagan yoshlar, huquqiy davlatni barpo etishda faol ishtirok etishga tayyor bo‘ladilar. Huquqshunoslik fani, shuningdek, yoshlarning o‘z-o‘zini tarbiyalashda, huquqiy madaniyat va qonunlarga hurmatni oshirishda ularga yordam beradi.

Maqolada huquqshunoslik fanining yoshlar tarbiyasidagi o‘rni, jamiyatda qonunlarga hurmatni oshirishdagi roli va bu fanning ta‘lim tizimidagi ahamiyati tahlil qilingan. Shuningdek, huquqiy tarbiya orqali yoshlarni jamiyatda adolatli, mas‘uliyatli va qonunlarga hurmat bilan qaraydigan shaxslar sifatida shakllantirish zarurligi ta‘kidlangan. Yosh avlodni huquqiy ongga ega qilish, nafaqat o‘z huquqlarini bilish, balki ularni himoya qilishda ham yordam beradi. Huquqiy bilimlar, adolat, tenglik, demokratiya kabi qadriyatlarni o‘zlashtirish yoshlarning fuqarolik pozitsiyasini mustahkamlashga xizmat qiladi. Ushbu ongni shakllantirish orqali yoshlarni jamiyatda o‘z o‘rnini biladigan, qonunlarga hurmat qiladigan va ijtimoiy mas‘uliyatni anglaydigan shaxslar sifatida kamol toptirish mumkin.

Ta‘lim tizimi yoshlarni huquqiy madaniyatli qilishda asosiy omil hisoblanadi. Huquqshunoslik fani ta‘lim jarayonida yoshlar uchun huquqiy bilimlar manbai bo‘lib, ularni qonuniy masalalarga oid muammolarni yechishga, huquqlarini himoya qilishga va adolatni ta‘minlashga undaydi. O‘quv dasturlariga huquqshunoslikni kiritish, o‘quvchilarni ijtimoiy va huquqiy hayotga tayyorlashda muhim rol o‘ynaydi. [95-98 b].

Yosh avlodni tarbiyalashda huquqshunoslik fani juda muhim rol o‘ynaydi. Huquqshunoslik fanining tarbiyaviy ahamiyati nafaqat huquqiy bilimlarni berish, balki yoshlarni ijtimoiy mas‘uliyat, qonunlarga hurmat, axloqiy me‘yorlarga amal qilishga o‘rgatish bilan ham bog‘liq. Quyidagi nuqtalarda huquqshunoslik fanining yoshlarni tarbiyalashdagi o‘rni keng yoritiladi:

- Huquqshunoslik fanining tarbiyaviy ahamiyatiga to‘xtaladigan bo‘lsak, bu fanni o‘rganish yoshlarning fuqarolik mas‘uliyatini tushunishiga yordam beradi. Ular jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni va qonunlarni o‘z o‘rni bilan tushunib, o‘zlarini jamiyatning faoli sifatida his qilishni o‘rganadilar. Shuningdek, huquqshunoslik fanidan o‘rganilgan bilimlar

yoshlarni boshqalar huquqlarini hurmat qilishga undaydi va ularni o'z huquqlari himoya qilishga tayyorlaydi.

- Huquqshunoslik fanining yosh avlodni tarbiyalashdagi o'rni ayniqsa qonunlarga hurmatni shakllantirishda katta ahamiyatga ega. Yoshlar qonunlarni bilibgina qolmay, balki ularni hayotga tadbiiq etishni o'rganadilar. Bu esa jamiyatda tartib va qonun ustuvorligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega. Huquqshunoslik fani yoshlarni o'zaro hurmat va adolat asosida munosabatlarni rivojlantirishga yo'naltiradi.

- Huquqshunoslik fani yoshlar orasida axloqii qadriyatlarni shakllantirishga ham yordam beradi. Fanni o'rganish orqali yoshlar o'z huquqlari va boshqalarning huquqlariga nisbatan to'g'ri munosabatda bo'lishni, adolatni qadrlashni, tenglikni ta'minlashni o'rganadilar. Bu, o'z navbatida, jamiyatda ijtimoiy adolatni o'rnatishda muhim rol o'ynaydi. Huquqshunoslik fani yoshlarni jamiyatda qonuniylikni ta'minlashga tayyorlaydi. Ular qonunlarni bilib, ularga hurmat qilgan holda, jamiyatdagi ijtimoiy va siyosiy tizimlarning samarali ishlashini ta'minlashga hissa qo'shadilar. Huquqshunoslik fani orqali yoshlarning huquqii madaniyatini shakllantirish quyidagi yo'nalishlar bo'yicha amalga oshiriladi:

- Huquqshunoslik fani yoshlarning huquqii ongini shakllantirishning asosii vositasi hisoblanadi. Yoshlar o'z huquqlari va majburiyatlarini bilishlari kerak, chunki bu ular uchun huquqii muhitni anglashda yordam beradi. Huquqshunoslik fanida ta'lim olish orqali yoshlar qonunlar, huquqlar, erkinliklar va jamiyatdagi huquqii tizimni tushunishadi. Bu, o'z navbatida, ularni huquqii madaniyatga ega shaxslar sifatida tarbiyalaydi.

- Huquqshunoslik fanining asosii maqsadi yoshlar uchun huquqii bilimlarni yaratishdir. Bu bilimlar yoshlarga faqat huquqii normativlarni o'rgatibgina qolmay, balki ularga o'z huquqlarini himoya qilishda yordam beradi. Shuningdek, huquqii bilimlar yoshlarni ijtimoiy va fuqarolik hayotida faol ishtirok etishga undaydi. Ular huquqii tizimni va jamiyatdagi qonunlarni anglab, o'z hayotlariga tadbiiq etishadi.

- Huquqshunoslik fani yoshlarning axloqii va huquqii qadriyatlarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Fanni o'rganish orqali yoshlar qonunlarga hurmat, adolat, tenglik, o'zaro hurmat kabi qadriyatlarni anglashadi. Bu qadriyatlar yoshlarni ijtimoiy hayotda to'g'ri qarorlar qabul qilishga undaydi va huquqii madaniyatni rivojlantiradi.

Huquqshunoslik fanining eng muhim aspektlaridan biri—yoshlarning o'rganilgan bilimlarini hayotga tadbiiq etishdir. Yoshlar huquqii madaniyatni nafaqat o'rganish, balki uni kundalik hayotlarida ham qo'llashlari kerak. Bu ularni ijtimoiy munosabatlarda to'g'ri va adolatli bo'lishga, qonunlar va axloqii normalarga hurmat qilishga undaydi. Huquqshunoslik fani yoshlarning fuqarolik mas'uliyatini oshirishga ham yordam beradi. [100-101b]

Huquqshunoslik fani yosh avlodni tarbiyalashda muhim rol o'ynaydi. Bu fanning ta'lim jarayonida o'rganilishi yoshlarning huquqii ongini, huquqii madaniyatini va jamiyatdagi o'zaro munosabatlarda adolatni ta'minlashga yordam beradi. Huquqshunoslik fanining yoshlarni tarbiyalashdagi ahamiyati va o'rni ko'plab sohalarda o'zini ko'rsatadi. Bu bilimlar yoshlarning jamiyatdagi o'rni va mas'uliyatlarini anglashiga yordam beradi. Yoshlar, o'z navbatida, huquqii tizimni tushunib, adolat, tenglik, o'zaro hurmat va jamiyatda qonunlar ustuvorligini ta'minlashga intilishadi. Huquqshunoslik fani yoshlarning huquqii ongini shakllantirishda asosii vosita hisoblanadi. Yoshlar o'z huquqlari, erkinliklari va majburiyatlarini bilib, jamiyatda adolatli va tenglikka asoslangan munosabatlarni rivojlantiradilar. Huquqshunoslik fani yoshlarni jamiyatda qonuniylikni saqlashga va huquqii tartibni ta'minlashga tayyorlaydi. Yoshlar, huquqii bilimlarga ega bo'lib, jamiyatdagi muammolarni hal qilishda huquqii vositalarni qo'llashni o'rganadilar.

Bu fanni o'rganish yoshlarni qonunlarni tushunishga va ularni amalda qo'llashga o'rgatadi. Huquqshunoslik fani yoshlarning huquqiy madaniyatini shakllantirishda ham muhim rol o'ynaydi. Fanni o'rganish yoshlarni qonunlarga hurmat qilish, o'zaro hurmatga asoslangan munosabatlarni rivojlantirishga, shuningdek, huquqiy adolatni ta'minlashga undaydi. Yoshlar huquqshunoslik fani orqali o'z huquqlarini himoya qilishda huquqiy yordam olishni o'rganadilar. Huquqshunoslik fani yoshlarning axloqiy va tarbiyaviy rivojlanishiga ham ta'sir ko'rsatadi. Huquqshunoslik fani yoshlar tarbiyasida muhim ahamiyatga ega, chunki bu fan nafaqat huquqiy bilimlarni berish, balki yoshlarni jamiyatda o'z o'rinlarini to'g'ri anglashga, huquqlari va majburiyatlarini bilishga, shuningdek, adolatli va huquqiy jamiyatni yaratishga undaydi. Bu bilimlar yoshlarning huquqlari va majburiyatlarini to'g'ri anglashiga, o'zlarini jamiyatda qanday tutishlari kerakligini bilishlariga yordam beradi. Shuningdek, bu bilimlar yoshlarni huquqiy muammolarni hal qilishda va o'z huquqlarini himoya qilishda kerakli vositalarni qo'llashga o'rgatadi. Yoshlarni huquqiy madaniyatga ega qilish, huquqshunoslik fani orqali amalga oshiriladi. Huquqiy madaniyat—bu fuqarolarning qonunlarga hurmat bilan qarashi, huquqlari va majburiyatlarini tushunishi va adolatli jamiyatni yaratishga hissa qo'shishidir. Fanni o'rganish yoshlarni jamiyatda qonunlarga hurmat bilan qarashga, o'z huquqlarini himoya qilishga va boshqalarning huquqlariga hurmat qilishga o'rgatadi. Huquqshunoslik fani yoshlarni huquqiy yordam olishda va huquqiy jarayonlarni tushunishda yo'naltiradi. Bu fan yordamida yoshlar o'zlarining huquqiy mas'uliyatlarini anglab, jamiyatda qonunlarga asoslangan va tartibli munosabatlarni rivojlantiradilar. Ular o'z huquqlari bilan birga jamiyatdagi o'z vazifalarini ham to'g'ri bajarishga intilishadi. Huquqshunoslik fani yoshlarni huquqiy ongga o'rgatishda muhim rol o'ynaydi, chunki bu fan nafaqat qonunlarni o'rganishni, balki huquqiy tizim, huquqiy madaniyat va fuqarolik mas'uliyatlarini anglashni ham o'z ichiga oladi. Yoshlarning huquqiy ongini shakllantirish orqali huquqshunoslik fani ularni jamiyatdagi o'rinlarini to'g'ri anglashga, o'z huquqlarini va majburiyatlarini tushunishga yordam beradi. Quyidagi jihatlar huquqshunoslik fanining yoshlarni huquqiy ongga o'rgatishda qanday rol o'ynashini ko'rsatadi. Huquqshunoslik fani yoshlarni qonunlar, huquqiy tizim va davlat tuzilmalari bilan tanishtiradi. Bu bilimlar yoshlarning huquqlari va majburiyatlarini to'g'ri anglashiga yordam beradi. Yoshlar huquqshunoslik fanini o'rganish orqali o'z huquqlarini qanday himoya qilish, qaysi huquqiy muassasalarga murojaat qilish, qaysi huquqiy vositalardan foydalanish kerakligini tushunadilar. Bu esa ularni jamiyatda huquqiy yordamga muhtoj bo'lgan hollarda to'g'ri qarorlar qabul qilishga o'rgatadi. Huquqshunoslik fani yoshlarni axloqiy qadriyatlar bilan huquqiy me'yorlarni uyg'unlashtirishga o'rgatadi. Yoshlar, huquqshunoslikni o'rganish orqali, qonunlar va axloqiy normalar o'rtasidagi bog'liqlikni anglashadi va o'z xatti-harakatlarini shu asosda tashkil etadilar.

Huquqiy ong — bu shaxsning o'z huquqlari, majburiyatlari va jamiyatdagi huquqiy tizimga bo'lgan munosabatini aks ettiruvchi ongli holatdir. U shaxsning qonunlarni tushunishi, ularga hurmat bilan qarashini ta'minlaydi va huquqiy bilimlar asosida to'g'ri qarorlar qabul qilishga yordam beradi. Huquqiy ongni shakllantirish yosh avlod uchun nafaqat qonunlarni bilish, balki huquqiy tizimni tushunish va unga mos xatti-harakatlarni amalga oshirishni anglatadi. Huquqiy ong shaxsning huquqlari va majburiyatlari haqida bilimlarga ega bo'lishi, ularni anglab yetishi va ularga mos ravishda xulq-atvorini shakllantirishi bilan bog'liqdir. Bu tushuncha nafaqat qonunlarning mazmunini bilishni, balki ularni amalga oshirishda shaxsning ijtimoiy mas'uliyatini ham anglashni talab qiladi. [109-110 b].

Huquqiy madaniyat—bu shaxsning nafaqat huquqlarini, balki huquqiy majburiyatlarini ham bilishi va ularni bajarishga tayyor bo'lishini ta'minlaydi. Huquqiy madaniyatning asosiy elementlari:

-Shaxsning qonunlar va huquqiy me'yorlar to'g'risidagi bilimlari.

Shaxsning huquqlarini va majburiyatlarini tushunishi, huquqiy jarayonlarga qanday yondashish haqida bilimlar. Huquqiy madaniyatning eng muhim qismi bo'lib, shaxsning qonunlarga to'liq hurmat bilan qarashini anglatadi.

-Yoshlarni huquqiy madaniyatga o'rgatish uchun ijtimoiy faoliyatlar, huquqiy ta'lim va huquqiy targ'ibot ishlari olib borish. Ota-onalar va jamiyatdagi barcha institutlar yoshlarni huquqiy madaniyatga o'rgatishda birgalikda harakat qilishlari kerak. Huquqshunoslik fani yoshlarni o'z huquqlarini himoya qilishni o'rgatadi.

-Yoshlarni huquqiy mas'uliyatga o'rgatish jamiyatda qonuniylilikni ta'minlashda juda muhimdir. Huquqshunoslik fanining o'quvchilarga huquqiy bilimlar berishi, ularni qonunlarga hurmat va jamiyatda qonuniylilikni ta'minlashga undaydi.

Shu bilan birga, yoshlar orasida huquqiy ong va qonunlarga hurmatni oshirishga yordam beradi. [4b].

Maqolada foydalanilgan manbalar va adabiyotlar:

- 1.Qosimov X.A. va G'ulomov B.S. "Yoshlar huquqiy tafakkurini shakllantirishda ta'lim va tarbiyaning mohiyati" *Educational Research in Universal Sciences*, 2023. Sahifalar: [95-98 b]
2. Rajabov F.A."Yoshlarning huquqiy tarbiyasini shakllantirishning nazariy asoslari, Qashqadaryo viloyati prokuraturasi misolida" *Ta'lim Fidoyilari*, 2023. Sahifalar: [100-101b]
3. Qodirova N.Sh. "Yoshlar huquqiy savodxonligini shakllantirish jarayonlari" *Oriens*, 2023. Sahifalar:[109-110 b].
- 4.Murodova Sh.R."Yoshlarning huquqiy madaniyatini rivojlantirish, mafkuraviy immunitetini tarbiyalash masalalari" *Ijodkor O'qituvchi*, 2022.Sahifalar:[109-110 b].
5. Shakuova N.B. "Yosh avlodning huquqiy madaniyati va ongini shakllantirish vositalari" *Лучшие интеллектуальные исследования*, 2023. Sahifalar: [4b]

SHAÑARAQ TÁRBIYASINIÑ FILOSOFIYALIQ ÁHMIYETI

Ibadullayev Baxtiyar Ismatullayevich - Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Sociallıq pánler kafedrası oqıtıwshısı

REZYUME:Bul maqalada shañaraq tárbiyasınıñ filosofiyalıq áhmiyeti, onıñ insannıñ qalıplesiwindegi roli, jámiyettiñ rawajlanıwına tásiiri hám keleshek áwladlarǵa miyras etiletuǵın qádriyatlar sóz etiledi. Shañaraq tárbiyasınıñ filosofiyalıq tiykarları, ádep-ikramlılıq, mádeniylik, intellektuallıq hám ruwxıy qalıplesiwdegi áhmiyeti talıqlanadı.

Tayanış túsinikler: Shañaraq tárbiyası, tálim, rawajlanıw, minnet, shaxs, jámiyet, mánáwiyat, filosofiya, ádep-ikramlılıq, mádeniyat, keleshek áwlad.

Shañaraq – insannıñ dáslepki tárbiya ornı hám jeke shaxstıñ qalıplesiwindegi eñ áhmiyetli faktorlardan biri. Shañaraq – bul bala tárepinen dúnya haqqındaǵı kóz-qarashlardı, jasaw, ómir súriw boyınsha dáslepki túsinikti, ómirdiñ mazmunı boyınsha dáslepki bilimlerdi ózine sińdiretuǵın eñ birinshi sociallıq institut sanalanadı. Sonday aq, shañaraq ortalıǵı balanıñ tildi, kommunikaciyanı úyrenetuǵın birinshi ortalıq esaplanadı. Shañaraq tárbiyasınıñ

filosofiyalıq áhmiyeti haqqında sóz etilgende onı qısqasha insannıń ómirge kóz-qarası, qádriyatlar sisteması, ádep-ikramlıq normaları hám jámiyetdegi ornın belgilewi menen táriyplesek te boladı. Biraq bul másele óziniń áhmiyetlilik jaǵınan júda joqarı turǵanlıǵı sebepli onı bunday qısqa ǵana táriyplew menen shekliniwimiz orınsız boladı.

Shańaraq tárbiyası – bul insannıń qalıplesiwi, onıń dúnyadaǵı ornı hám basqalar menen qatnasıqlarına baylanıslı fundamental filosofiyalıq másele. Shańaraq tárbiyasınıń filosofiyalıq áhmiyetin túsiniw, jámiyetdegi bahalıqlardıń bekemleniwine, áwladlardıń ruwxıy ádep-ikramlıq jaqtan jetilisiwine xızmet etedi. Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shaxkat Mirziyoyevtıń 2020-jıl “Oliy Májilis hám xalıqqa qılǵan múrajatında “Shańaraq muqaddes dárgay” ekenligin táriyplep, shańaraqlıq qádriyatlar, úrp-ádetlerdiń áhmiyetli ekenligine ayırıqsha itibar qaratadı. Sonday aq shańaraqta óz-ara húrmet, miyrim-shápáát, sabır-taqat sıyqlı pazıyletlerdi qalıplestiriw zárurligin aytadı. Shańarqtıń bekkemligin támiyinlew, ajırımlardıń aldın alıw, jaslardı shańar qurıwǵa tayarlaw máseleleri ayırıqsha itibarǵa alınǵan” [1].

Shańaraq tárbiyasınıń ádep-ikramlıq bahalıqları balanıń insan bolıp qalıplesiwinde hám onıń jámiyette ornın tawıp jasap ketiwi menen baylanıslı bolǵan fundamental rol oynaydı. Shańaraq tárbiyasında eń aldı menen juwapker shaxslar retinde kórilwshi bul ata hám ana bolıp, olar óz bilimi hám aqıl-nasiyatı menen balanıń morallıq principi hám isenimleriniń qalıplesiwine tiykar jaratadı. Shańaraq ortalıǵında bala basqa adamlardıń sezimlerin túsiniw hám bólisiwdi, ǵamqorlıq hám miyrim-shápáát kórsetiwde úyrenedi. Yaǵnıy ata-analar óz qatnasıqlarında empatiya kórsetiw arqalı balanı basqalarǵa miyrim-shápáát kórsetiwge úyretedi. Shańaraq balaǵa shańarqtıń basqa aǵzaları hám jámiyet aldındaǵı óz minnetleri ushın juwapkershilikke úyretedi. Yaǵnıy ata-ana balaǵa qarar qabıl etiw hám olardıń aqıbetleri ushın juwapkershilik alıw imkaniyatın beriw arqalı onıń boyında parız hám juwapkershilik sezimin qalıplestiredi.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shavkat Mirziyoyevtıń “Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari” kitabınan shańaraq haqqında tómendegishe pikirler orın alǵan:

“Shańaraq – uyǵın milletti qalıplestiriwdegi jámiyettiń tiykarı. Shańaraq jas áwladtı tárbiyalawda, balalarda ádep-ikramlıq pazıyletler, watansúyiwshilik hám óz yurtına húrmetti qalıplestiriwde sheshiwshi rol oynaydı” [2].

Shańaraq – bul bala qarım-qatnasıqqa túsıwdi, sóylesiwde, kelispewshiliklerdi sheshiwde úyrenetuǵın birinshi sociallıq ortalıq. Aristotel sıyaqlı filosoflar shańarqtı jámiyette jasaw ushın zárúr bolǵan sociallıq kónlikpeler qalıplesetuǵın jámiyettiń tiykarı dep kórgen. Ata-analar balanı jámiyetdegi júris-turis qaǵıydalarına úyretiw arqalı onı sociallıq biyimlesiwge tayarlaydı. Ata-ana bala menen jámiyetlik máshqalalardı dodalaw hám óz puqaralıq belsendiligin kórsetiw arqalı onıń boyında puqaralıq juwapkershilik sezimin tárbiyalaydı, balanıń jámiyetke tiyislilik sezimin, jámiyetlik turmısqa qatnasıwǵa hám nızamlarǵa ámel etiwge tayarlıǵın qalıplestiriwge járdem beredi. Ata-ana bala menen turmıslıq hám etikalıq máselelerdi dodalaw arqalı oǵan qıyın ómirlik jaǵdaylarda túsiniwge hám durıs sheshimge keliwine járdem beredi. Shańaraq balanıń boyında jaqsılıq, miyrim-shápáát, hadallıq, ádillik sıyaqlı ruwxıy qásiyetlerdi rawajlandırıwǵa jol ashadı, sonday aq áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan mádeniy dástúrlerdı, úrp-ádetlerdi hám qádriyatlardı qalıplestiriwde áhmiyetli rol oynaydı. Balaǵa sińdirilgen ádep-ikramlıq qásiyetleri balaǵa ayırım teńlesleriniń keri tásirine qarsı turıwda járdem beredi. Yaǵnıy ata-ana balanıń morallıq principlerin bekemlew arqalı onıń ómirde aljasıwınıń aldın aladı. Ádep-ikramlıq bahalıqları balaǵa óz-ózin qadaǵalawdı hám juwapkershilik penen qararlar qabıl etiw qábiletin rawajlandırıwǵa járdem beredi. Ata-ana balaǵa kitaplar oqıw, mádeniy orınlarǵa alıp

barıw, onıń menen gúrınlesiw arqalı onıń intellektuallıq rawajlanıwına imkan jaratadı hám bul balanıń biliwge, úyreniwge degen qızıǵıwshılıǵın arttırıp, onı oqıwǵa hám izleniwge ruwxlandıradı.

Shańaraq tárbıyası haqqında óz miynetinde ilimpaz Makarenko “shańaraq jaǵdayında kollektivlik tárbıyanıń áhmiyetliligini atap ótken. Onıń pikirinshe bala ulıwmalıq maqsetler hám juwapkershilik bar bolǵan topardıń bir bólegi ekenligini seziwi kerek. Tárbıyalaw – bul balalardı jaqsı sózler aytıw, olardı aqıl-nasiyatlar beriw degendi bildirmeydi, eń birinshi gezekte – balalardıń ómirin shólkemlestiriw degendi bildiredi. Ol sonday-aq, tárbıyada tártip hám izbe-izliktiń zárurligine itibar qaratqan” [3].

Usı tiykardan kelip shıqsaq, xalqımızda «bir balaǵa jet máhálle ata-ana» degen danalıq gáp bar. Bul degeni balanıń tárbıyasına tek ǵana onıń jaqınları emes al, pútkil jámiyet ortalıǵı juwapker sanalanadı.

Shańaraq balanı keleshektegi ómirge, onıń jámiyetde óz ornın tabıwına tayarlaydı. Bekkem hám tatıw shańaraqılıq baylanıslar sociallıq baylanıslardı bekemlewge hám balada insanlarǵa qarata empatiya sezimin, yaǵnıy hámardıq, miyrimlilikke qalıplestiriwge járdem beredi. Yaǵnıy bekkem shańaraq bul - bekkem jámiyetdiń tiykarǵı faktori bolıp tabıladı. Sonlıqtan shańaraq tárbıyası dáslepki tárbıya buwını sıpatında shaxs tárbıyasında hám sol tiykarda jámiyettiń rawajlanıwında úlken rol oynaydı hám usı sebepten de “shańaraq uya” hám “shańaraq qorǵan» dep biykarǵa táriypnen begen. Bul «uya»da tárbıyalanǵan insan ǵana jámiyette tınıshlıq hám de tatıwlıqta támiyinleydi. Sonlıqtan da, shańaraq tárbıyasına úlken itibar qaratıw hár bir insannıń, jámiyettiń hám de mámlekettiń áhmiyetli wazıypası bolıp tabıladı. Bilimli, mádeniyatlı, juwapkershilik pazıyletlerge iye bolǵan jas áwlad jámiyettiń ilim-pán, mádeniyat, ekonomika tarawlarındaǵı rawajlanıwǵa úles qosa aladı. Al bul sanap ótilgen pazıyletlerdiń dáslepki tiykarı bolsa shańaraqtan, ondaǵı tárbıyadan baslanadı.

Ata-ananıń perzent tárbıyasındaǵı ornı máselesinde ilimpaz V.Suxomlinskiy óz miynetinde tómendegishe pikir bildirgen. «Súyispenshilik hám húrmet shańaraqılıq qatnasıqlardıń tiykarı bolıwı kerek. Bala – shańaraqtıń aynası; suw tamshısında kún shaǵılısqanı sıyaqlı, balalarda da anası hám ákesiniń ádep-ikramlılıq tazalıǵı shaǵılısadı.» [4]

Zamanagóy texnologiya máselen, smartfonlar, kompyuter, televizor, internet, video oyınlar hám basqa da usı sıyaqlı texnologiyalardıń shańaraq tárbıyasına tásiiri – bul kóp qırlı hám qızǵın dodalanatuǵın másele. Bir jaǵnan, texnologiyalar bizge oqıw, sóylesiw hám kewil kóteriwi ushın úlken imkaniyatlar ashadı. Ekinshi jaǵnan, olar balalardı hám shańaraqılıq qatnasıqlarǵa kerı tásir etiwi de múmkin. Zamanagóy texnologiyalar balalardıń rawajlanıwına járdem bere alatuǵın úlken kólemdegi bilimlendiriw resurslarına, onlayn kurslarǵa, interaktiv ortalıqqa kiriw imkaniyatın beredi. Olar balalarda sın kóz-qaras penen oylaw, máshqalalardı sheshiw, dóretywshilik hám birge islesiw kónlikpelerin rawajlandırıwǵa járdem bere aladı. Texnologiyalar balalardıń dem-alıwına hám tınıshlanıwına járdem bere alatuǵın oyınlar, filmler, muzıka sıyaqlı kewil ashıwdıń keń spektrin usınadı. Biraq zamanagóy texnologiyalar usınatuǵın bul keń imkaniyatlar hám múmkinshiliklerdiń kerı tásiiri de bar. Balalar ekranlar aldında kóp waqıt ótkiriw arqalı texnologiyalarǵa qaram bolıp qalıwı múmkin. Texnologiyalardı hádden tis paydalanıw den-sawlıqqa da kerı tásir etiwi máselen, uyqınıń buzılıwı, semiriw, kóz kóriwiniń tómendewi sıyaqlı máshqalalarǵa alıp keliwi múmkin. Sonday aq vertual dúnyada kóp waqıt ótkiriwshi balalar real dúnyada adamlar menen sóylesiwde qıyınshılıqlarǵa dus keliwi de júz beredi. Texnologiyalar adamlar arasındaqı sóylesiw kónlikpeleriniń hám empatiya qábiletinıń tómendewine de sebepshi boladı. Balalar kiber qawıp, onlayn qawıplılıkleriń qurbanı bolıwı da

múmkín. Olardıń pornografiya hám zorlıq sıyaqlı kerek emes mazmunǵa dus keliwine, dıqqatın toplaw hám itibarın saqlaw qábiletiniń tómendewine alıp keledi. Bulardıń aldın alıw ushın ata-analardan turaqlı túrde qadaǵalaw alıp barıw talap etiledi. Sonıń menen birge balalardıń aldında ózleri de sol texnologiyalardı paydalanıwdı sheklewi zárúr, yaǵnıy ózleri úlgi bolıwı kerek.

Shańaraq tárbiyası máselesinde, yaǵnıy ata-ananıń perzent tárbiyasında úlgi retinde óz ómir jolı, kóz-qarashları arqalı tásir etiwı boyınsha tanıqlı jazıwshı Ch.Aytmatov óz shıǵarmasında bılayınsha táriyplegen.

«Tolǵanaydıń óz perzentine bolǵan muxabbatı hám oǵan tásiрі arqalı oǵan miynetsúygishlilik, watánsúyiwshilikti úyretedi. Onıń hár bir sózi, hár bir háreketi perzentiniń júregine sińip baradı.» [5]

Shańaraq tárbiyasında bir qatar máshqalalar payda bolıwı múmkín, olardıń sheshimin tabıw shańaraq aǵzalarınıń tatıwlıǵı hám rawajlanıwı ushın áhmiyetli. Bular máselen ata-ana hám balalar arasında ashıq sóylesiwdiń joqlıǵı. Negizinen ata-ana bala menen imkanı barınsha ashıq sóylesiwı, balanıń da jeke pikirın, múnásibetin inabatqa alıwı zárúr. Balalardıń júris-turısın qadaǵalawdaǵı artıqsha qatańlıq, yaǵnıy balanı qáteligi sebebi qatań jazalaw, bul balanıń shaxs retinde jetiliwine keri tásir etiwı de múmkín. Ata-ananıń jumıs yaki basqa sebeplerge baylanıslı balalardıń jeterlishe waqıt ajırata almawı da balanıń ruwxıyatına keri tásir jasadı. Balalar menen ata-ana mazmunlı waqıt ótkiriwge umtılwı kerek. Shańaraqtıń materiallıq jaǵdayınıń tómendiligi yaki qarjı máshqalası sebepli de balanıń psixologiyasına unamsız tásir kórsetiliwı seziledi. Qarjı máselesinde álbette sociallıq jaǵdayı tómendew shańaraqlardıń qıyınshılıq tuwıwı sózsiz, biraq bular balanıń ruwxıyatına keri tásir etetuǵın tárizde shańaraq aǵzaları tárepinen dadalanbawı kerek. Imkan barınsha jaǵdaydan shıǵıwǵa jol tabıw, sonday aq mámleket tárepinen beriliwshi járdemlerdi alıw kerek boladı. Sonday aq balalardı aqshanı durıs paydalanıwǵa úyretiw hám únemli bolıwǵa shaqırıw da artıqshalıq etpeydi. Bul máselede mámleketimiz tárepinen kem támiyinlengen, sociallıq qorǵawǵa mıtáj shańaraqlardıń itibar qaratıw boyınsha bir qatar párman hám qararlar qabıl etilgen bolıp, máselen, «Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2021- jıl 18-fevraldaǵı "Shańaraq hám hayal-qızlardı qollap-quwatlawǵa baylanıslı jumıslardı ele de jedellestiriw ilajları haqqında"ǵı PQ-5015» [6].

Bul qarar hám pármanlar sociallıq qorǵawǵa mıtáj shańaraqlar ushın belgili dárejede járdem kórsetiliwı ushın áhmiyetli bolmaqta. Sonday aq qıyınshılıq shańaraq perzentlerin tálimge qamtıp alıw, olardıń baqsha tárbiyasında, sonday aq joqarı oqıw ornındaǵı tálim alıwına ǵamxorlıq etiw mámleket tárepinen ámelge asırılıp kelinbekte. Atap aytqanda kem támiyinlengen shańaraq perzentleriniń balalar baqshasında biypul tárbiyalanıwı, joqarı tálimde tólem shártname pullarınıń mámleket tárepinen qaplap beriliwin sózimizge dáliyl retinde keltirsek boladı.

Joqarıda kórsetilgen bunday máshqalalardıń sheshimi shańaraqtıń bekemligine, shańaraq aǵzalarınıń bir-birin óz-ara túsiniwiwine, húrmetine hám birge islesiwiniwine baylanıslı. Eger máshqalalardı shańaraq ishinde sheshiw qıyınshılıq tuwdırsa, óz nábwetinde bunıń sheshimi retinde shańaraq psixologı yaki jası úlkenlerden járdem soraw da áhmiyetli sanaladı.

Juwmaqlap aytqanda, shańaraq tárbiyası insannıń dúnyaǵa kóz-qarası, hám qádir-qimbatınıń qalıplesiwinde sheshiwshi rol oynaydı. Shańaraq – bul tek ǵana ápiwayı birlik emes, al insannıń ómirge baylanıslı bolǵan óz kóz-qarasınıń tamır jayatun ornı. Shańaraqtaǵı muqaddes baylanıslar, óz-ara húrmet hám de ondaǵı tárbiya insannıń keleshektegi jetiskenlikleri hám baxtıń tiykarın jaratadı. Filosofiyalıq kóz-qarastan alıp qaralǵanda, shańaraq tárbiyası insannıń

ózin-ózi tanıwı, ómirdiń mánisin túsiniwi, jaqsılıq penen jamanlıqtı ajrata alıwı hám ádeplilik principlerine ámel etıwi ushın zárúrli shárt-sharayatlardı jaratadı.

Tárbiya haqqında ullı jadı babamız Abdulla Avloniydiń tómendegi pikirini keltirip ótsek orınlı bolar edi.

«Tárbiya biz ushın ya ómir – yaqi ólim, ya imkaniyat – yaqi apat, ya bar bolıw – yaqi joq bolıw máselesin bildiredi». [7]

Shańaraqtaǵı tárbiya insannıń ruwxıy baylıǵın arttıradı, onıń ishki dúnyasını bayıtabı hám onı jámiyettiń tolıq huqıqlı aǵzasına aylandıradı. Shańaraq – bul insannıń ómirinde eń áhmiyetli orındı iyeleytuǵın muqaddes orın ekenligin umıtpawımız kerek.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. «Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shavkat Mirziyoyevtiń Oliy Májiliske Múrajatnaması 2020 -jıl 29-dekabr.
2. Ózbekstan Respublikası Prezidenti Sh. Mirziyoyev «Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari» Tashkent, 2019-jıl.
3. «Pedagogikalıq poema» A.S. Makarenko: Moskva, 1925-jıl.
4. «Shańaraq tárbiyası» V.A. Suxomlinskiy: Moskva, 1971-jıl.
5. «Ana jer» Ch. Aytmatov: jurnal «Noviy mir» 1963-jıl
6. Ózbekstan Respublikası Prezidentiniń 2021-jıl 18-fevraldaǵı “Shańaraq hám hayal-qızlardı qollap-quwatlawǵa baylanıslı jumislardı ele de jetilistiriw ilajları haqqında”ǵı PQ-5015-san Qararı
- 7 “Turkiy guliston yoki axloq” A.Avloniy Toshkent, 1922-jıl

ПОДХОДЫ К РАЗВИТИЮ И ТРЕНИРОВКЕ ВНИМАНИЯ В СТУДЕНЧЕСКОМ ВОЗРАСТЕ

**Пирниязова Н. В.– и.о. доцент кафедры педагогики и психологии
КГУ имени Бердаха**

Аннотация. *Статья раскрывает современные подходы в развитии внимания в студенческом возрасте. Эффективность деятельности зависит не только от процессов вовлечённых, непосредственно выполняющих её, но и от развития психического процесса – внимания.*

Ключевые слова: *учебный процесс, психология, студент, внимание, навыки внимания.*

Внимание является одним из базовых психических процессов, обеспечивающих направленность и избирательность познавательной деятельности человека. В условиях современного мира, характеризующегося высокой скоростью информационных потоков и множественными отвлекающими факторами, умение управлять вниманием становится не только важной когнитивной способностью, но и необходимым навыком в повседневной жизни и профессиональной деятельности.

Развитие навыков концентрации, устойчивости и переключаемости внимания позволяет повысить эффективность выполнения задач, уменьшить количество ошибок, а также снизить уровень когнитивной перегрузки. Особенно это важно в условиях учёбы и работы, где от внимания зависят результаты деятельности и взаимодействие с окружающей средой.

Студенческий возраст охватывает период ранней взрослости — примерно от 17 до 23 лет — и характеризуется активным формированием личности, ценностных установок и

профессионального самоопределения. В этот период происходят значительные изменения в когнитивной, эмоциональной и социальной сферах, что делает его особенно важным для изучения психических процессов, включая внимание.

Одной из особенностей студенческого возраста является возрастание объёма информации, с которой человек должен работать, а также необходимость принимать самостоятельные решения и планировать свою деятельность. Это требует высокой степени концентрации внимания, его устойчивости и способности к переключению между различными задачами [1].

С точки зрения когнитивного развития, у студентов наблюдается активное развитие логического мышления, способности к абстрагированию и рефлексии. Однако, несмотря на это, внимание в данном возрасте остаётся чувствительным к внешним отвлекающим факторам, стрессу и эмоциональному выгоранию, что может снижать эффективность учебной и профессиональной деятельности. Психологические исследования показывают, что в этом возрасте внимание ещё не достигает своей полной зрелости, и его способность к устойчивости и переключению между задачами подвержена значительным колебаниям, особенно при перегрузке.

В условиях интенсивной учебной нагрузки, частых информационных перегрузок и необходимости многозадачности, особенно актуальными становятся методы тренировки внимания, направленные на развитие его свойств — концентрации, устойчивости, распределения и переключаемости.

1. Социальная адаптация. Студенты сталкиваются с новыми социальными ролями (например, ролью исследователя или специалиста), что также требует способности к переключению внимания и социальной ориентированности.

2. Стресс и эмоциональные переживания. Влияние стресса и неопределённости на внимание, а также способы справляться с эмоциональными перегрузками, которые могут негативно сказываться на когнитивной деятельности. Это может быть связано с методами психопрофилактики и тренировки внимания.

3. Многозадачность. Студенческий возраст — это также время, когда учащиеся вынуждены работать с множеством задач одновременно, что требует высокого уровня распределения внимания и его эффективного переключения [2].

Развитие и тренировка внимания — это не только важная часть психологического обучения, но и ключевой элемент повышения когнитивных способностей человека. Существуют различные подходы и методы тренировки внимания, которые учитывают, как возрастные особенности, так и индивидуальные различия в психической организации.

Одним из первых подходов к изучению внимания был бихевиористический, акцентирующий внимание на внешних стимулах и реакциях на них. В рамках этого подхода внимание рассматривалось как результат внешней стимуляции, а его тренировка основывалась на упражнениях, направленных на усиление реакции на определённые сигналы. В дальнейшем внимание стало рассматриваться более комплексно, как внутренний процесс, включающий в себя восприятие, концентрацию и переработку информации.

Современные подходы к тренировке внимания включают как традиционные методы (например, упражнения на внимание, тренировки памяти), так и более новые, ориентированные на развитие когнитивных функций с использованием цифровых технологий. На сегодняшний день наибольшее внимание уделяется методам,

направленным на развитие устойчивости внимания, его распределения и переключаемости.

1.Методы тренировки внимания с использованием психотренинговых упражнений. В психологии существует ряд методов, направленных на развитие концентрации, устойчивости и распределения внимания. К таким методам относятся тренировки, включающие упражнения на концентрацию (например, решение задач, требующих внимания к деталям) и на переключение внимания (например, выполнение задач с переменной ориентацией, что способствует улучшению адаптивности внимания). Такой подход помогает студентам улучшить свою способность эффективно управлять вниманием в условиях информационной перегрузки [3].

2.Использование нейропсихологических методов. В последние десятилетия важным направлением является использование нейропсихологических методов и компьютерных тренажёров для тренировки когнитивных функций. Исследования показывают, что компьютерные тренажёры могут эффективно развивать внимание у студентов, улучшая их способность к концентрации и многозадачности. Эти методики также помогают снизить уровень стресса, который может негативно влиять на внимание.

3.Методы внимания, ориентированные на mindfulness. В последние годы активное внимание уделяется методам тренировки внимания, основанным на концепции mindfulness (осознанности), которые фокусируются на развитии способности концентрироваться на настоящем моменте и контролировать свои мысли и эмоции. Эти методы помогают улучшить устойчивость внимания и снизить влияние отвлекающих факторов, таких как стресс или негативные эмоции. Применение mindfulness в обучении показывает положительные результаты, особенно в стрессовых условиях учебного процесса.

4.Когнитивно-поведенческий подход. Этот подход акцентирует внимание на изменении привычек и установок, которые могут мешать эффективному использованию внимания. Например, когнитивно-поведенческая терапия может использоваться для коррекции стереотипов мышления и поведения, которые приводят к рассеянности и недостаточной концентрации внимания у студентов. Этот подход также включает в себя обучение методам релаксации и саморегуляции [4].

Таким образом, современная психология предлагает широкий спектр подходов и методов, направленных на развитие различных аспектов внимания. Важно учитывать, что наиболее эффективными являются комплексные методики, которые сочетает в себе различные методы и подходы, что позволяет достигать более устойчивых и долгосрочных результатов в развитии внимания у студентов.

Список использованной литературы

- 1.Выготский, Л.С. (1983). Психология развития человека. Москва: Педагогика.
- 2.Смирнов, С.М. (2014). Когнитивные и эмоциональные аспекты в развитии внимания у студентов. Санкт-Петербург: Научная книга.
- 3.Галишников, В.Д. (2017). Тренировка внимания и концентрации: психотерапевтические и психопедагогические аспекты. Санкт-Петербург: Питер.
- 4.Капустина, М.В. (2019). Нейропсихология внимания: методические подходы. Москва: Наука.

К ВОПРОСУ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ВЫГОРАНИЯ ПЕДАГОГА
Пирнязов И. К. – к.п.н, профессор кафедры педагогики, психологии
методики и технологии ЦПМРК

***Аннотация:** Дан анализ профессиональному выгоранию как совокупности негативных переживаний, связанных с работой, коллективом и всей организацией в целом. Знание стадий и факторов синдрома профессионального выгорания позволит преподавателям более серьезно относиться к своевременной профилактике развития этого синдрома.*

***Ключевые слова:** эмоциональное выгорание, факторы, вызывающие эмоциональное выгорание, признаки профессионального выгорания, профессиональная стагнация, профессиональная деформация, профилактика профессионального выгорания.*

Синдром эмоционального выгорания (англ. burnout) — понятие, введённое в психологию американским психиатром Гербертом Фрейденбергером в 1974 году, проявляющееся нарастающим эмоциональным истощением [3, с. 143]. Многие исследования показывают, что педагог — это профессия, которая в большей степени подвержена влиянию выгорания. Ему подвержены чаще всего люди старше 35 – 40 лет.

К этому времени они накопили достаточный педагогический опыт, их собственные дети подросли, уход за ними требует меньшего времени, чем раньше. Кажется, что надо ожидать резкого подъёма в профессиональной сфере. Но часто наблюдается противоположное явление. У педагогов заметно снижается энтузиазм в работе, пропадает «блеск в глазах», нарастает усталость. Бывают ситуации, когда талантливый педагог становится профнепригодным по этой причине. Иногда такие люди уходят из образовательных организаций, меняют профессию и всю оставшуюся жизнь скучают по общению с детьми.

Выгорание у преподавателей выражается в психическом, эмоциональном и физическом изнеможении и имеет разнообразные симптомы: чувство хронической усталости, напряженность, раздражительность, тревожность, нарушение аппетита, сна, рост заболеваемости, негативное отношение к реципиентам, потеря интереса к работе и к жизни. В современных условиях деятельность преподавателя буквально насыщена факторами, вызывающими профессиональное выгорание: большое количество социальных контактов за рабочий день, предельно высокая ответственность, недооценка среди руководства и коллег профессиональной значимости, необходимость быть все время в «форме» и др. [5, с. 72]

Профессиональному выгоранию особенно подвержены педагоги, которым свойственно чрезмерное стремление быть замеченным или наоборот незаметным, желание делать всё очень хорошо или не стараться вовсе. Риск профессионального выгорания подвергаются и те, у кого часто возникают мысли о том, как несправедливы к ним окружающие: недооценивают их трудовые заслуги. Развитию эмоционального выгорания педагогов способствует постоянное чувство усталости, подавленности, незащищённости, отсутствие желаний, боязнь ошибок, страх перед неопределёнными ситуациями, страх показаться недостаточно совершенным, неуверенность в собственных силах.

В современных условиях деятельность преподавателя буквально насыщена факторами, вызывающими профессиональное выгорание: большое количество социальных контактов за рабочий день, высокая ответственность, необходимость быть все время в форме.

Можно выделить три группы факторов, оказывающих влияние на развитие синдрома выгорания: личностные, статусно-ролевые, корпоративные.

К личностным факторам риска «выгорания» относятся: склонность к интраверсии; реактивность; низкая или чрезмерно высокая эмпатия; жесткость и авторитарность по отношению к другим; низкий уровень самоуважения и самооценки и др. В ряде исследований обнаружилось, что наиболее подвержены «выгоранию» трудоголики — те, кто решил посвятить себя реализации только рабочих целей, полностью поглощен работой, постоянно трудится без отдыха, ежедневно работает с полной самоотдачей и ответственностью, в ущерб другим личным интересам и потребностям.

Статусно-ролевые факторы риска выгорания включают ролевой конфликт; ролевую неопределенность; неудовлетворенность профессиональным и личностным ростом (самоактуализацией); низкий социальный статус; ролевые поведенческие стереотипы, ограничивающие творческую активность; отверженность в значимой (референтной) группе.

К корпоративным (профессионально-организационным) факторам риска выгорания относятся: нечеткая организация и планирование труда; монотонность работы; вкладывание в работу больших личностных ресурсов при недостаточности признания и положительной оценки; строгая регламентация времени работы, особенно при нереальных сроках исполнения; негативные или «холодные» отношения с коллегами, недостаточная поддержка со стороны коллег; конфликты, конкуренция; дефицит административной, социальной и профессиональной поддержки; др. [4, с. 38]

Своевременная профилактика выгорания включает в себя три направления работы.

1. Организация деятельности. Администрация может смягчить развитие «сгорания», если обеспечит работникам возможность профессионального роста, наладит поддерживающие социальные и другие положительные моменты, повышающие мотивацию. Администрация также может четко распределить обязанности, продумав должностные инструкции. Руководство может организовать здоровые взаимоотношения сотрудников [2, с.123].

В учебные программы можно включить техники контроля собственного времени и выработки уверенности в себе, информацию о стрессе, техники релаксации.

В плане профилактики синдрома выгорания следует большое внимание уделить организации рабочего места и времени. Здесь можно говорить о создании благоприятных условий во время рабочего дня: обеспеченность справочными материалами и пособиями, должна быть скомплектована библиотека, изданий периодической печати, техническая оснащенность. Помещение должно соответствовать нормам санитарно-гигиенических требований (освещенность, температура, удобная мебель). Кроме того, важна возможность технического перерыва для принятия пищи, отдыха (восстановления сил)

2. Улучшение психологического климата в коллективе. Следующее направление профилактики синдрома «выгорания» — это создание психологического комфорта в профессиональной группе, создание коллектива существующего как единое целое, как группы людей поддерживающих друг друга. Одним из факторов, нарушающим психологический климат в коллективе, является крайне низкий уровень материальной

обеспеченности преподавателей, из-за чего люди не имеют возможности снять груз переживаний и расслабиться в домашней обстановке, в семье. Пребывание на природе, походы в театр также требуют времени и материальных возможностей, а последние у большинства крайне ограничены. Тем не менее, решение вопроса можно найти в расширении духовной сферы личности человека (кругозора, эстетических потребностей), что ведет к большей терпимости и взаимопониманию. Кроме того, необходимо учесть, что работа педагога в основном основана на энтузиазме, поэтому для работников социальной сферы большое значение имеет самостоятельность в принятии решений и акцент в системе взаимоотношений должен быть смещен с контроля на собственную совесть каждого человека.

3. Работа с индивидуальными особенностями. Психологическая работа с преподавателями должна включать три основных направления, соответствующие выявленным аспектам выгорания.

Профилактика должна быть комплексной, психологической, организационной, направленной на коррекцию нарушений психического состояния и, при необходимости, на улучшение психологического климата в коллективе, оптимизацию труда педагога [1, с. 56].

Профессиональное выгорание не является чем-то неизбежным. Необходимо предпринимать определённые шаги по его профилактике, которые могут предотвратить, ослабить или исключить возникновение выгорания. Нужно приумножать и пробуждать личностные ресурсы, помогающие преодолевать жизненные и рабочие стрессы. Если степень риска выгорания велика, наряду с приёмами самопомощи целесообразно обратиться за поддержкой к специалистам-психологам [6, с. 170]

Список литературы

1. Бабич О. И. Профилактика синдрома профессионального выгорания педагогов: диагностика, тренинги, упражнения. – Волгоград: Учитель, 2009. – 122 с.
2. Бойко В. В., Ковалёв А. Г., Панфёров В. Н. Социально-психологический климат коллектива и личности. – М.: Мысль, 1983. – 208 с.
3. Бойко В. В. Синдром эмоционального «выгорания» в профессиональном общении. – СПб.: Питер, 2003. – 474 с.
4. Осухова Н. Г. Профессиональное выгорание, или Как сохранить здоровье и не «сгореть» на работе. – М.: Педагогический университет «Первое сентября», 2011. – 56 с.
5. Рычкова В. В. Формирование эмоциональной устойчивости педагога: методические рекомендации. – Чита: ЧИПКРО, 2005. – 75 с.
6. Семёнова Е. М. Тренинг эмоциональной устойчивости педагога. – М.: Изд-во ин-та психотерапии, 2005. – 224 с.

АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ ПРОИЗВОЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ СТУДЕНТОВ В ПРОЦЕССЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ

Пирниязова Н. В. – и.о. доцент кафедры педагогики и психологии КГУ

Толыбаева З. – студентка 2 курса отделения практическая психология КГУ имени Бердаха

Самостоятельная профессиональная деятельность инновационной направленности студентов, будущих специалистов, зависит от их психологической готовности к такой деятельности, которая определяется личностными и профессиональными потребностями, мотивацией, установкой, ценностными ориентациями, направленностью на самореализацию, индивидуально-психологическими особенностями, способностями инициировать и осуществлять практическую деятельность.

Быть субъектом – «значит быть инициатором собственной активности» [1], «воспроизводить себя, быть причиной своего существования в мире» [2]. Субъектный подход к исследованию человека позволяет рассматривать человека при анализе его психики как единое целое со всеми его индивидуальными особенностями и проявлениями, когда он сам (субъект) развивает, организует и контролирует свою активность.

Произвольная активность не ограничивается только осознанностью и целенаправленностью действий человека, основными ее характеристиками являются также творческий характер, способность изменять окружающий мир, способность к самостоятельности, саморегуляции и самоорганизации.

В процессе профессиональной подготовки студентов необходимым является сформированность у них субъектных качеств личности. Психологическая готовность студента к обучению в вузе выражается, прежде всего, в становлении его субъектности и развитии произвольной активности. Именно активность, самостоятельность, инициативность, ответственность являются важными компонентами саморазвития и самопознания. Произвольная активность является основным внутренним механизмом развития интеллектуального и творческого потенциала студентов.

Основные характеристики произвольной активности, которые мы выбрали для исследования их проявления у студентов, явились саморегуляция, уровень субъективного контроля, волевые качества личности, самоотношение, ценностные ориентации и мотивация достижения успеха.

Для этого применялся следующий методический инструментарий: опросник ССП-98 (Стилевая саморегуляция поведения человека) В.И. Моросановой [4]; методика УСК Дж. Роттера (адаптация Е.Ф. Бажина, С.А. Голынкиной, А.М. Эткинда); опросник «Волевые качества личности» (М.В. Чумаков, 2006) [5].

Эмпирическое исследование уровня развития произвольной активности студентов выполнялось на базе Каракалпакского государственного университета (Узбекистан). В качестве выборки исследования выступили студенты 1-3 курсов по специальности практическая психология в количестве 56 человек.

Изучая уровень саморегуляции студентов, мы выявили у 56% обследованных студентов высокие показатели сформированности общего уровня саморегуляции. Такие студенты самостоятельны, гибко и адекватно реагируют на изменение условий,

осознано выдвигают и достигают поставленных целей, легче овладевают новыми видами активности.

Кроме того, наблюдаются высокие показатели по шкалам гибкость и планирование, а по шкале самостоятельность результаты в основном низкие. Это может быть обусловлено тем, что молодые люди еще зависимы от мнения и оценок окружающих, свои планы на будущее они разрабатывают не самостоятельно, а при наличии посторонней помощи.

Исследуя волевые качества личности, можно отметить у большинства обследованных студентов низкие (34%) и средние (58%) результаты по общему показателю воли. По отдельным волевым качествам, таким как ответственность, инициативность, решительность и настойчивость, наблюдаются низкие показатели. Выявлен достаточно высокий уровень (78%) самоотношения у студентов, т.е. студенты высоко оценивают себя, свои возможности, ощущают ценность собственной личности, самоуверенны, принимают себя такими, какие они есть.

В процессе изучения ценностных ориентаций студентов установлено, что чаще других на первые места среди терминальных ценностей студенты ставят любовь, здоровье, наличие хороших и верных друзей, уверенность в себе, счастливая семейная жизнь. Среднее место в системе ценностных ориентаций у студентов занимают познание, развитие, продуктивная жизнь, интересная работа. Самые низкие ранговые места среди терминальных ценностей из предложенного списка занимают счастье других, развлечения, красота природы и искусства, творчество. В отношении инструментальных ценностей лидирующие позиции в ранговом ряду занимают жизнерадостность, образованность, твердая воля, самоконтроль, смелость в отстаивании своего мнения и взглядов. Чуть ниже по рангу идут честность, независимость, ответственность, воспитанность. На последних местах – непримиримость к недостаткам в себе и других, высокие запросы, исполнительность, аккуратность.

Наименее значимыми оказались такие ценности, как познание (возможность расширения своего образования, кругозора, общей культуры, интеллектуальное развитие), развитие (работа над собой, постоянное физическое и духовное совершенствование).

Таким образом результаты исследования произвольной активности студентов указывают на недостаточную сформированность ее компонентов, в частности, преобладает экстернальный (внешний) локус контроля; низкий уровень развития волевых качеств (ответственность, инициативность, решительность, настойчивость); творчество, познание и развитие как важные ценности не являются приоритетными. Однако можно отметить и положительные результаты: у большинства студентов сформирован общий уровень саморегуляции произвольной активности, умеренно высокий уровень мотивации достижения успеха, самоотношение. Поэтому выявленные характеристики произвольной активности студентов позволяют надеяться, что большая часть современной молодежи имеет потенциальные возможности для раскрытия и развития именно субъектных личностных качеств, так необходимых в настоящее время.

В связи с этим в рамках курсов «Общая психология», «Основы психологического тренинга», «Психологическая консультация и психокоррекция» проводятся тренинговые занятия, направленные на развитие произвольной активности студентов.

Процесс профессиональной подготовки студентов сопровождается не только усвоением теоретических и практических знаний и умений, но и раскрытием их потенциальных возможностей, развитием индивидуальности и субъектности. Создание необходимых условий для этого возможно при включении активных (тренинговых) форм взаимодействия в учебный процесс.

Литература

- 1.Петровский А.В. Введение в психологию. – М.: Академия, 1996. – С. 259.
- 2.Проблема субъекта в психологической науке / под ред. А.В. Брушлинского, М.И. Воловиковой, В.Н. Дружинина. – М.: Академический проект, 2000.
- 3.Осницкий А.К. Проблемы исследования субъектной активности // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С. 5-19
- 4.Моросанова В.И., Коноз Е.М. Стилевая саморегуляция поведения человека // Вопросы психологии. – 2000. – №2. – С. 118-127.
- 5.Чумаков М.В. Диагностика волевых особенностей личности // Вопросы психологии. – 2006. – № 1. – С. 169-178.

ПРАКТИКИ ФОРМИРОВАНИЯ КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ В ФОРМАТЕ РАБОТЫ УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ

Пирнязова Н. В.– и.о. доцент кафедры педагогики и психологии КГУ
Матмуратова Д. Р. – студентка 3 курса отделения практическая психология КГУ
имени Бердаха

Мир с каждым годом становится более наполненным информацией, и детей нужно учить ориентироваться в ней. Поэтому феномен функциональной грамотности является закономерным результатом развития и обучения.

Термин «функциональная грамотность» введен ЮНЕСКО В 1957 г. Функциональная грамотность понималась как «совокупность умений читать и писать для использования в повседневной жизни и удовлетворения житейских проблем», возможность решения стандартных стереотипных задач.

«Функциональная грамотность - это способность человека использовать приобретаемые в течение жизни знания для решения широкого диапазона жизненных задач в различных сферах человеческой деятельности, общения и социальных отношений» [5.с.35].

Выделяются основные направления функциональной грамотности:

- читательская грамотность;
- математическая грамотность;
- естественнонаучная грамотность;
- финансовая грамотность;
- глобальные компетенции;
- креативное мышление.

Креативность (от англ. create – создавать, creative – созидательный, творческий) – творческие способности индивида, характеризующиеся готовностью к созданию принципиально новых идей, отклоняющихся от традиционных или принятых схем мышления и входящие в структуру одаренности в качестве независимого фактора, а также способность решать проблемы, возникающие внутри статичных систем. Это

непосредственно связано со способностью человека к конструктивному, нестандартному мышлению и поведению, а также осознанию и развитию своего опыта [4].

Черты креативной личности - это сознательность, ответственность, упорство, чувство долга, высокий контроль над поведением и эмоциями, решительность, предприимчивость, склонность к риску, социальная смелость, интернальный локус контроля, интеллектуальная лабильность, творческий подход к решению проблем, использование нетривиальных и остроумных способов, а также осознанию и развитию своего опыта.

Согласно мнению психологов, это творческая направленность, врожденно свойственная всем, но теряемая большинством под воздействием среды. Считается, что креативность в той или иной мере присуща каждому человеку.

Просто с возрастом вырабатываются стандартные схемы решения проблем, мы все делаем так, как привыкли, и постепенно способность находить нестандартные решения становится слабее – так сказать, атрофируется за ненужностью. В таких случаях может понадобиться развитие креативности.

Человеческое мышление, способность к творчеству – величайший из даров природы. В классической системе образования учебные программы построены, как правило, на запоминании, накоплении фактов и других нетворческих формах деятельности. Поэтому большинство учащихся, особенно из числа хорошо успевающих в школе, оказывают серьезное сопротивление, если дальнейшая учеба или работа требуют от них проявления творческих способностей. Избежать таких конфликтов можно, если тренировка и поощрение творческой деятельности начнутся в самом начале образовательного процесса, еще с дошкольных учреждений, и будут продолжаться на протяжении всей трудовой – творческой! – деятельности человека. Благоприятная окружающая среда и квалифицированное педагогическое руководство являются условиями развития творческого потенциала учащихся [1].

В рамках работы школьного психолога формирование креативности как одного из направлений функциональной грамотности обучающихся осуществляется в направлениях общеразвивающей и коррекционной работы.

Задачи развития креативности:

- Креативность – предпосылка результативности учебной и профессиональной деятельности.
- «Режиссура собственной жизни», жизненного и профессионального самоопределения обучающихся.
- Реализация творческого потенциала в социально приемлемой форме как эффективный путь профилактики асоциального поведения.

Принципы построения работы по формированию креативного мышления.

Принцип нормативности развития на основе учета возрастно-психологических и индивидуальных особенностей ребенка.

Принцип системности профилактических и развивающих задач

Принцип единства диагностики и коррекции

Деятельностный принцип

Принцип активного привлечения ближайшего социального окружения ребенка.

Методы работы.

В процессе работы психолога используются разные формы **игротерапии**: моделирование системы социальных отношений в наглядно-действенной форме в игровых условиях. Ребенок исследует их, свое поведение, учится ориентироваться в этих отношениях.

Использование элементов **арттерапии** (рисуночная терапия, сказкотерапия, музыкатерапия и т.д.) способствует самовыражению, облегчает коммуникацию с окружающими людьми. При работе по формированию креативности чаще используется недирективная арттерапия, где ребенку предоставляется свобода в выборе темы, формы и выражения. Психолог оказывает эмоциональную поддержку ребенка, при необходимости ему помогает. Использование данного метода повышает личностную ценность ребенка, формирует позитивную Я-концепцию.

Метод **поведенческого тренинга** направлен на обучение ребенка адекватным формам поведения в проблемных ситуациях, что позволяет ребенку овладеть социально-психологическими знаниями, развивает

способности познания себя и окружающих людей, формирует положительную Я-концепцию [3].

Рекомендации по развитию креативного (творческого мышления)

- Регулярно выполняйте физические упражнения.
- Следите за тем, чтобы ваша диета была разнообразной и сбалансированной.
- Овладевайте техникой релаксации и медитации.
- Совершенствуйте уверенность в себе.
- Ведите дневник, делайте зарисовки, пишите стихи, короткие рассказы и песни.
- Читайте художественную литературу, развивающую воображение.
- Задумывайтесь об альтернативных способах использования предметов, с которыми вы сталкиваетесь в повседневности.
- Задумывайтесь о сходстве непохожих друг на друга вещей.
- Займитесь живописью или скульптурой.
- Посещайте вдохновляющие места.
- Займитесь делами, о которых вы обычно не помышляли.
- Смотрите комедии и старайтесь сформировать свой собственный юмористический стиль.
- Слушайте классическую музыку.
- Регулярно ищите способы вырваться из вашей «зоны комфорта».
- Старайтесь выполнять свои ежедневные рутинные обязанности разными способами.
- Заводите новых друзей и расширяйте свой круг общения.
- Думайте о себе как о творческой личности.
- Думайте о креативности как о способе существования.
- Приучитесь задавать себе вопрос: «А что если...?»
- Сократите просмотр интернета.

- Учиться воспринимать ошибку как один из вариантов разрешения проблемной ситуации.
- Позвольте себе мечтать.

Творческое начало есть в каждом. Нужно только разбудить, расшевелить его, нужно ухаживать за ним, как за маленьким ребенком или редким растением, питать, развивать, холить, возвращать. В детстве мы только и делаем, что занимаемся творчеством.

Есть много разных мнений о том, как развить креативность и научиться генерировать идеи, но креативность – это часть человеческой сущности, а не умение или навык, которому мы должны научиться. Мы креативны от природы, и моменты, когда мы ее проявляем, продолжают возникать в нашей жизни, только делаем мы это каждый по-своему.

Развитие креативности идет по следующему механизму: на основе общей одаренности под влиянием микросреды и подражания формируется система мотивов и личностных свойств (нонконформизм, независимость, мотивация самоактуализации), и общая одаренность преобразуется в актуальную креативность, т. е. креативность – это синтез одаренности и определенной структуры личности.

Использованная литература.

- 1.Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей: Учебное пособие для студ.высш.учеб.заведения. –М.: Академия,2002.-320 с.
- 2.Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в общую психологию. Курс лекций. – М.:ЧеРо, 2002.- 336 с.
- 3.Кипнис М. Тренинг креативности. – М.: Ось-89, 2004. -127 с.
- 4.Маклаков А.Г. Общая психология – СПб.: Питер, 2001. -592 с.
- 5.Педагогика здравого смысла / под ред. А.А.Леонтьева. М.: Баласс, 2003 С. 367

GLOBALLASHUV SHAROITIDA MILLIY O‘ZLIKNI SAQLASH: IJTIMOY FANLARNING VAZIFALARI

Usenova Gulnaz Islamovna

O‘zbekiston Respublikasi Qoraqalpoq akademik-litseyi tarix-huquqshunoslik fani o‘qituvchisi

Kirish. Milliy o‘zlik tushunchasi zamonaviy dunyoda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu tushuncha muayyan millatga mansublikni anglatuvchi umumiy madaniy, tarixiy, til va ma’naviy qadriyatlar majmuini o‘z ichiga oladi. Globallashuv jarayonining kuchayishi dunyoning turli burchaklaridagi xalqlar o‘rtasidagi aloqalarning misli ko‘rilmagan darajada oshishiga olib keldi. Bu holat, bir tomondan, iqtisodiy o‘shish va madaniy almashinuv uchun keng imkoniyatlar yaratsa, ikkinchi tomondan, milliy o‘zlikning saqlanishi bilan bog‘liq bir qator savollarni o‘rtaga tashlaydi. Ijtimoiy fanlar globallashuvning milliy o‘zlikka ta’sirini tahlil qilish, yuzaga kelayotgan muammolarni aniqlash va ularni hal etish yo‘llarini ishlab chiqishda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu tezis ijtimoiy fanlarning globallashuv sharoitida milliy o‘zlikni saqlashdagi ko‘p qirrali va zaruriy rolini asoslaydi. Tezisdagi ijtimoiy fanlar tanqidiy tahlil qilish, asosiy muammolarni aniqlash, dalillarga asoslangan yechimlarni taklif qilish va siyosatni shakllantirish orqali, xususan O‘zbekiston misolida milliy o‘zlikni saqlashda muhim vazifalarni bajarishi ta’kidlanadi. Tezis yakunida ijtimoiy fanlarning asosiy vazifalari umumlashtiriladi.

Globallashuvning mohiyati va milliy o'zlikka ta'siri. Globallashuv tushunchasi shaxs darajasida global tarmoqlardagi o'zaro bog'liqlik sifatida ta'riflanadi [1]. Bu jarayon axborot texnologiyalari va transport kabi sohalardagi texnologik taraqqiyot tufayli butun dunyo bo'ylab odamlar o'rtasidagi aloqalarning tezlashuvi va kengayishi bilan xarakterlanadi. Xususan, Harveyning ta'kidlashicha, globallashuv vaqt va makonning siqilishini anglatadi [1]. Bunday intensiv o'zaro ta'sir milliy o'zlikning o'ziga xosligini saqlab qolishga ta'sir qilishi mumkin.

Globallashuvning milliy o'zlikka ta'siri bo'yicha turli xil qarashlar mavjud. Ba'zi olimlar globallashuv milliy o'zlikning ahamiyatini pasaytirib, kosmopolitizmga olib keladi, deb hisoblasa, boshqalari bu jarayon aksincha ta'sir ko'rsatib, milliy tuyg'ularni kuchaytirishi mumkinligini ta'kidlaydilar [2]. Bu qarama-qarshilik globallashuv va milliy o'zlik o'rtasidagi munosabatlarning murakkab va ko'p qirrali ekanligini ko'rsatadi. E'tiborli jihati shundaki, globallashuvning ta'siri jamiyatning turli qatlamlarida turlicha bo'lishi mumkin. Masalan, ayrim maqolalarda, jamiyatning yuqori tabaqalariga mansub shaxslar transmilliy o'zlikni qabul qilsalar, quyi tabaqalardagi shaxslarda milliy o'zlik kuchayishi mumkinligi ta'kidlanadi [9]. Bundan tashqari, mamlakatning globallashuv darajasi vatanparvarlik va millatga etnik mansublik tushunchalariga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, ammo milliy identifikatsiya va millatchilikka emas [3]. Bu shuni ko'rsatadiki, globallashuv milliy mansublik tuyg'usini susaytirmasligi mumkin, ammo uning ayrim jihatlariga ta'sir qiladi.

O'zbekiston Markaziy Osiyoning madaniy chorrahasida joylashganligi sababli, globallashuvning ta'siri bu mamlakat uchun ham dolzarbdir. Globallashuv O'zbekistonning iqtisodiy rivojlanishi va madaniy almashinuviga ijobiy ta'sir ko'rsatishi bilan birga, an'anaviy qadriyatlarning yo'qolish xavfini ham tug'diradi. O'zbekistonning milliy taraqqiyotida, ayniqsa yosh avlodning axloqiy kamoloti uchun oilaning o'rni va vazifasi muhim. Bu globallashuv ta'siriga qarshi kurashda an'anaviy institutlarning ahamiyatini ko'rsatadi.

Ijtimoiy fanlarning milliy o'zlikni saqlashdagi roli. Ijtimoiy fanlar milliy o'zlikni saqlashda muhim rol o'ynaydi. Har bir fan sohasi bu jarayonga o'zining noyob hissasi bilan qo'shiladi. Keyingi qatorlarda ushbu ijtimoiy fanlarning o'zlikni saqlashdagi rolini tahlil qilamiz:

Sotsiologiya ijtimoiy o'zlik va global tarmoqlarning mahalliy va milliy o'zlikka ta'sirini o'rganadi. Sotsiologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, globallashuv sharoitida shaxslar milliy o'zlikni qanday muzokara qilishlari va «global biz» o'zligini shakllantirishlari mumkin [1]. «Glokalizatsiya» tushunchasi global va mahalliy tendensiyalarning o'zaro ta'sirini tahlil qilishga yordam beradi [4], bu esa milliy an'analarning qanday qilib global ta'sirlar bilan to'qnashishi yoki uyg'unlashishini aniqlash uchun muhimdir. Bundan tashqari, sotsiologiya iste'mol xulq-atvorining milliy madaniyatga ta'sirini o'rganadi [5], bu esa global iste'mol madaniyatining milliy qadriyatlarga ta'sirini tushunish uchun zarurdir.

Tarix milliy o'zlikni shakllantirishda tarixiy hikoyalar va jamoaviy xotiraning rolini ta'kidlaydi. Tarixiy tadqiqotlar umumiy tajribalar, qadriyatlar va madaniy yutuqlarni yoritish orqali kuchli milliy o'zlikni saqlash va mustahkamlash uchun hayotiy ahamiyatga ega [6]. Tarixiy va madaniy tadqiqotlar madaniy merosni hujjatlashtirish, tahlil qilish va targ'ib qilish orqali milliy o'zlikni saqlashga yordam beradi.

Tilshunoslik tadqiqotlari ham tilning madaniy o'zlikni qanday shakllantirishi, madaniy qadriyatlarni uzatishi va milliy guruhga mansublik tuyg'usini rivojlantirishini tushunish uchun zarurdir. Lingvistik globallashuv va ayrim tillarning hukmronligi milliy tillar va lingvistik xilma-xillikka tahdid solishini ham tan olish kerak. Tilshunoslik milliy tillarning global ta'sirlarga ta'sirini tahlil qilishi va lingvistik xilma-xillikni saqlash strategiyalarini taklif qilishi mumkin.

Siyosatshunoslik milliy o'zlikning milliy birlik va ijtimoiy barqarorlikni qanday rag'batlantirishini tahlil qiladi. Siyosatshunoslik milliy o'zlikning davlat faoliyatidagi rolini, jumladan, uning siyosiy xulq-atvorga, xalqaro munosabatlarga va siyosiy institutlarning legitimligiga ta'sirini o'rganadi. Milliy o'zlik va demokratiya o'rtasidagi munosabatlar siyosatshunoslikning muhim yo'nalishidir [8]. Bundan tashqari, siyosatshunoslik globallashuv sharoitida suverenitet tushunchasini va uning milliy o'zlik uchun oqibatlarini tahlil qiladi.

Globallashuv sharoitida milliy o'zlikni saqlashning muammolari. Globallashuv sharoitida milliy o'zlikni saqlash bir qator muammolarni keltirib chiqaradi. Ularga madaniy gomogenlashuv, axborot oqimining ta'siri, tilning yo'qolish xavfi, ijtimoiy bo'linish va madaniy merosning tijoratlashtirilishi kiradi.

Global madaniyatning ustunligi mahalliy an'analar va o'ziga xoslikka tahdid soladi, axborot oqimining cheklanmasligi esa milliy madaniy identifikatsiyani saqlashni qiyinlashtiradi. Ayrim tillarning hukmronligi lingvistik xilma-xillikni kamaytirib, milliy tillarning yo'qolishiga olib kelishi mumkin. Ijtimoiy bo'linish va tengsizlik yagona milliy o'zlikni zaiflashtirsa, madaniy merosning tijoratlashtirilishi uning asl mohiyatidan chalg'ishiga sabab bo'ladi.

Ijtimoiy fanlar tomonidan milliy o'zlikni saqlashga qaratilgan yechimlar. Ijtimoiy fanlar globallashuv sharoitida milliy o'zlikni saqlash uchun turli yechimlarni taklif etadi. Bularga ta'lim, madaniy merosni asrash, til siyosati, ommaviy axborot vositalarini tartibga solish va milliy o'zlikni mustahkamlovchi tadbirlar kiradi.

Ta'lim milliy qadriyatlar, tarix va madaniyatni yosh avlodga yetkazishda muhim rol o'ynaydi. Madaniy merosni asrash moddiy va nomoddiy boyliklarni himoya qilish hamda targ'ib etishni o'z ichiga oladi [7]. Til siyosati milliy tillarni qo'llab-quvvatlash va rivojlantirishga qaratilishi lozim. OAVni tartibga solish global axborot oqimi va milliy madaniyat manfaatlarini muvozanatlashga xizmat qiladi. Milliy festivallar, bayramlar va oila instituti esa milliy o'zlikni mustahkamlashda muhim omillardir.

Xulosa: Ijtimoiy fanlarning asosiy vazifalari. Globallashuv sharoitida milliy o'zlikni saqlashda ijtimoiy fanlar bir qator muhim vazifalarni bajaradi. Birinchidan, ular globallashuvning milliy o'zlikning turli jihatlariga ta'sirini chuqur tahlil qiladilar. Ikkinchidan, ular globallashuvning milliy o'zlik uchun yaratayotgan o'ziga xos muammolari va ziddiyatlarini aniqlaydilar. Uchinchidan, ular ta'lim, madaniy merosni asrash, til siyosati va ommaviy axborot vositalari bilan ishlash orqali milliy o'zlikni saqlash bo'yicha dalillarga asoslangan yechimlar va strategiyalarni ishlab chiqadilar. To'rtinchidan, ular siyosatchilarni tadqiqot natijalari va tavsiyalar bilan ta'minlab, milliy o'zlikni saqlash bo'yicha samarali siyosatni yaratishga yordam beradilar. Beshinchidan, ular O'zbekiston kontekstiga xos tadqiqotlar olib borib, mamlakat duch kelayotgan noyob muammolar va imkoniyatlarni tushunishga yordam beradilar. Oltinchidan, ular globallashgan dunyoda milliy o'zlikning ahamiyati haqida jamoatchilik muhokamasini va xabardorligini oshiradilar. Ijtimoiy fanlar globallashuvning afzalliklaridan foydalangan holda O'zbekistonning o'ziga xos madaniy merosi va o'zligini saqlab qolishga qaratilgan muvozanatli yondashuvni ta'minlashda muhim rol o'ynaydi. Bu muhim vazifa ijtimoiy fanlarning doimiy va rivojlanib borayotgan rolini talab qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- [1] Social identity mediates the positive effect of globalization on individual cooperation: Results from international experiments - PubMed Central, <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC6294391/>
- [2] The nexus between globalization and ethnic identity: A view from ..., <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1468796819834951>
- [3] Globalisation and the decline of national identity? An exploration across sixty-three countries - ResearchGate, https://www.researchgate.net/publication/264476779_Globalisation_and_the_decline_of_national_identity_An_exploration_across_sixty-three_countries
- [4] Oila, xotin-qizlar va ijtimoiy hayot jurnali, https://ijtimoiy.uz/wp-content/uploads/2023/11/oila_xotin_qizlar_va_ijtimoiy_hayot_jurnali_2023_yil_2_son.pdf
- [5] ISTE'MOLCHI AXLOQINING IJTIMOY-MADANIY VA IQTISODIY RIVOJLANISHIGA TA'SIRI, <https://cyberleninka.ru/article/n/istemolchi-axloqining-ijtimoiy-madaniy-va-iqtisodiy-rivojlanishiga-tasiri>
- [6] Exploring national identity and collective memory across cultures: comparison of Indonesia and France - Frontiers, <https://www.frontiersin.org/journals/political-science/articles/10.3389/fpos.2024.1233210/full>
- [7] (PDF) The Impact of Globalization on Cultural Identity: Preservation ..., https://www.researchgate.net/publication/384437240_The_Impact_of_Globalization_on_Cultural_Identity_Preservation_or_Erosion
- [8] Full article: National identity and democratic trajectories - Taylor & Francis Online, <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01419870.2025.2462711>
- [9] Globalization and Social Identities at the Individual Level: Populism from Shifting at the Top?, <https://academic.oup.com/isagsq/article/3/3/ksad038/7246564>

PEDAGOGLARNING KASBIY RIVOJLANISHINI TA'MINLASHDA MOTIVASIYANING O'RNI

Mustafaev Kuwatbay Muratbaevish

O'zbekiston Respublikasi IIV Nukus "Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik litseyi,
kasbiy fan o'qituvchisi

Hozirgi vaqtda har qanday sohada mutaxassisni tayyorlash nafaqat mutaxassis sifatida uning kasbiy rivojlanishining yuqori darajasini, qobiliyatligini, harakatchanligini, balki uning shaxsiyatini rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratishga qaratilgan. Zamonaviy jamiyatni yangilash, qadriyatlarni qayta ko'rib chiqish sharoitida ta'limning ijtimoiy va kasbiy ta'sirini izchil va to'liq amalga oshiradigan, erkin tanlashga, ijod qilishga va o'zini anglashga tayyor avlodni tarbiyalashga qodir o'qituvchiga ehtiyoj paydo bo'ldi.

Bo'lajak mutaxassisni, professionalni rivojlantirish va professionallikni shakllantirish uzoq, murakkab va ko'p bosqichli jarayondir. Bu ishchi shaxsni predmet, vakolatli va malakali mutaxassis, yetuk shaxs sifatida shakllantirishni o'z ichiga oladi. Turli psixologik-pedagogik tadqiqotlar doirasida shaxsning motivasion sohasining ahamiyati nafaqat kasbiy faoliyatni samarali amalga oshirish uchun, balki ushbu sohaning kasb tanlash, kasb tayyorlash, kasbiy

mahoratini shakllantirish va takomillashtirish, uning yuqori cho'qqisiga - professionallikka erishish uchun ahamiyati isbotlangan.

Faoliyatning turli sohalarida (kasbiy, ilmiy, ta'limiy) o'zini namoyon qiladigan, masalaga ijodiy, faol munosabatni belgilaydigan va ishning tabiati va sifatiga ta'sir ko'rsatadigan bunday keng turtki shakllarini o'rganish katta ahamiyatga ega. Bunday motivatsiyaning asosiy turlaridan biri bu o'z qobiliyatlari va qobiliyatlarini namoyish etish imkoniyati mavjud bo'lgan joyda odamning biznesni yuqori darajada bajarishga bo'lgan xohishini belgilaydigan yutuq motivatsiyasi. Muvaffaqiyat motivatsiyasi tashabbuskorlik, mas'uliyat, mehnatga vijdonan munosabat, maqsadlarni belgilashda o'z imkoniyatlarini baholashda realizm va boshqalar kabi shaxsiy xususiyatlar bilan chambarchas bog'liq bo'lishi juda muhimdir[1,204-b].

Erishishga yo'naltirilgan xatti-harakatlar har bir kishining muvaffaqiyatga erishish va muvaffaqiyatsizlikka yo'l qo'ymaslik uchun sabablari borligini anglatadi. Boshqacha qilib aytganda, hamma odamlar muvaffaqiyatlarga qiziqish va muvaffaqiyatsizlik haqida tashvishlanish qobiliyatiga ega. Biroq, har bir shaxsda yutuq motivi yoki muvaffaqiyatsizlikka yo'l qo'ymaslik motivi bo'yicha boshqariladigan asosiy tendensiya mavjud. Amalda, yutuq motivi biron bir faoliyatning mahsuldorligi bilan bog'liq va muvaffaqiyatsizlikka yo'l qo'ymaslik sababi tashvish va himoya harakati bilan bog'liq.

Insonning taqdiri va uning jamiyatdagi mavqeyi, shuningdek, kasb yutuqlari ko'p jihatdan uning muvaffaqiyatga erishish motivi yoki muvaffaqiyatsizlikka yo'l qo'ymaslik motivida ustunlik qilishiga bog'liq. Qayd etilishicha, muvaffaqiyatga erishish uchun ko'proq aniq istagi bo'lgan odamlar, hayotda u sust ifodalangan yoki yo'q bo'lganlarga qaraganda ko'proq narsaga erishadilar. Muvaffaqiyat motivi muvaffaqiyatsizlikka yo'l qo'ymaslik va kerakli natijaga erishish uchun shaxsning barcha mavjud usullar bilan ehtiyojini aks ettiradi. Muvaffaqiyatsizlikka yo'l qo'ymaslik motivi ko'pincha har qanday vosita va vositalar yordamida xatolar, muvaffaqiyatsizliklardan qochish uchun ruhiyatida ishlab chiqilgan mexanizm sifatida ko'rib chiqiladi. Muvaffaqiyatsizlikka yo'l qo'ymaslik uchun motivatsiyasi ustun bo'lgan odam uchun asosiy narsa xato qilmaslik, asl, asosiy maqsad, uning to'liq yoki qisman muvaffaqiyatsiz o'zgarishi evaziga ham xato qilmaslikdir. Shunga ko'ra, muvaffaqiyatga erishish uchun motivatsiya ustunlik qiladigan o'qituvchi professional vazifalarga ijodiy yondoshadi, natijalarni aks ettiradi, o'z ishidagi muvaffaqiyat yoki muvaffaqiyatsizlik sabablarini tushunadi va mahalliyashtiradi (bu holda ichki nazorat markazining ustunligi), rivojlanish va o'zini o'zi rivojlantirish yo'llarini aniqlaydi va hokazo. .

O'qituvchi muvaffaqiyatsizlikka yo'l qo'ymaslik uchun shakllangan motivatsiya bilan (yutuqqa intilishning past darajasi) o'z faoliyatida uni amalga oshirish usullarini o'quv jarayonida o'zlashtiradi, ko'pincha reproduktiv bo'lib, tashqi sharoitlardagi muvaffaqiyatsizliklar sabablarini (tashqi nazorat lokallari) ko'rib chiqadi va shuning uchun o'zini rivojlantirish zarurligini anglamaydi.

O'qituvchining o'zini o'zi namoyon qilishi, o'zini o'zi rivojlantirish va o'zini o'zi rag'batlantirishga uning ijodiy va ma'naviy salohiyatini har tomonlama va uzluksiz rivojlantirish, uning barcha imkoniyatlaridan maksimal darajada foydalanish, boshqalarni, dunyoni va undagi o'rnini munosib idrok etish, hissiy sohaning va ma'naviy hayotning boyligi, ruhiy salomatlik va axloqning yuqori darajasi kiradi.

Shaxsning motivatsion sohasi dinamik, u hissiyotlar bilan chambarchas bog'liq va ularga ta'sir qiladi. Aksincha, his-tuyg'ular motivatsiya kuchini, davomiyligini va barqarorligini

aniqlashi mumkin. Motivatsion soha insonning xohish-irodasini belgilaydi va uning shaxsiyatining hissiy-ixtiyoriy sohasini o'zgartiradi.

Shaxsning motivatsion sohasini shakllantirish mexanizmi: ehtiyojni anglash, uni rag'batlantirish - ehtiyojni motivga aylantirish - motivni anglash. Motivning kuchi shaxsning qaytarib bo'lmaydigan intilishlarining ko'rsatkichidir. U ehtiyojlarni anglash chuqurligi va motivning intensivligi bilan baholanadi.

O'qituvchilarning kasbiy-pedagogik faoliyati motivatsiyasiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan omillarni o'rganish shuni ko'rsatadiki, bu guruh o'qituvchilarining hissiy barqarorligi va stressga chidamliligini tasdiqlovchi tajribali o'qituvchilar tomonidan kam tajribaga ega. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, o'qituvchilarning shaxsiy xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan salbiy omillar ko'p jihatdan o'rtacha kasbiy darajadagi o'qituvchilarga xalaqit beradi, bu esa mutaxassisning kasb mahoratini rivojlantirishga shaxsiy-individual xususiyatlarining ta'sirini tasdiqlaydi [2,39-b].

Xulosa qilishimiz kerak bizning tadqiqotlarimiz shuni ko'rsatdiki, "kuchli" va "zaif" o'quvchilar bir-birlaridan aql-idrok jihatidan unchalik farq qilmaydi, chunki o'quv faoliyati va kasbni tanlash uchun motivatsiya. Bundan tashqari, yuqori ijobiy motivatsiya zarur bilimlar, ko'nikmalar yoki yetarlicha rivojlanmagan maxsus qobiliyatlar mavjud bo'lganda kompensatsion omil rolini o'ynashi mumkin.

Shunday qilib, o'qituvchi shaxsining motivatsion sohasi uning akmeologik yo'nalishi bilan ajralib turadi. Pedagogik faoliyatning muvaffaqiyati uchun motivatsiya va motivlarning shakllanishi va rivojlanishi ta'lim tizimining barcha bosqichlarida amalga oshirilishi kerak. Bu kasbiy va shaxsiy rivojlanish samaradorligi, yaqinlashib kelayotgan kasbiy faoliyatning muvaffaqiyati va o'qituvchining professionalligini shakllantirish uchun zarur shartdir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Кулмышева Г.К., Орманова З.К., Джексенбаева К.О., Жунисбекова Ж.А. Мотивационная сфера педагога как фактор успеха педагогической деятельности // Международный журнал экспериментального образования. – 2015. – № 12-2. – С. 200-204;
- 2.Бажанова. С.В. Акмеологические факторы развития мотивации профессионально-педагогической деятельности преподавателей высшей школы. автореферата по ВАК РФ 19.00.13.2004

2-SHO‘BA: ANIQ VA TABIIY FANLARINI O‘QITISHDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING AHAMIYATI

BIR TENGLAMA YECHIMI HAQIDA

Xusainov Narimon Odilovich, texnika fanlari nomzodi,
DXX “Temurbeklar maktabi” HAL Matematika fani o‘qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada matematika raqamlar va formulalardan iborat emas, balki ijodkorlik va tasavvurni o‘stiruvchi muhim fan sifatida taqdim etilgan. Algebraik tenglamalarni grafik usul yordamida yechish jarayoni misolida uning amaliy va ijodiy jihatlari yoritilgan.

Matematika ko‘pincha raqamlar va formulalar dunyosi sifatida ko‘rinadi, ammo bu fan nafaqat hisob-kitob, balki ijodkorlik, tasavvur va gumanitar dunyoqarashning muhim bir qismidir. Matematika – bu faqat tenglamalarni yechish emas, balki muammolarni ijodiy yechish san’atidir. Masalan, Leonardo da Vinchi o‘zining “Oltin nisbat” tushunchasi orqali san’at asarlarida muvozanat va go‘zallikni yaratdi. Bu nisbat – matematik formula, lekin u insonning estetik tuyg‘usiga xizmat qiladi.

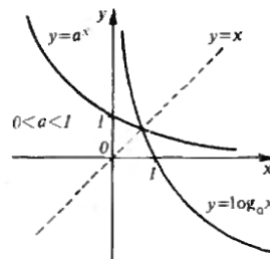
Matematika har bir qadamda intizom, aniqlik va mantiqiy fikrlash fazilatlarini rivojlantirish uchun eng muhim vositalardan biridir. Matematik yondashuv muammolarni tahlil qilish va yangi g‘oyalarni shakllantirishda katta yordam beradi.

Ushbu maqolada ko‘rinishidan sodda matematik tenglamani yechishda natijaga shunchaki osonlikcha erishaman deb o‘ylagan topshiriqni hal etilishini bayon etmoqchiman.

Quyida berilgan tenglama ildizlari soni nechta:

$$\left(\frac{1}{16}\right)^x = \log_{\frac{1}{16}} x ? \quad (1)$$

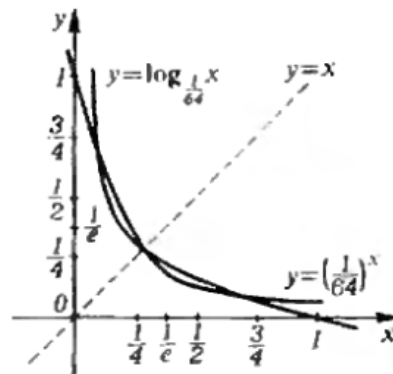
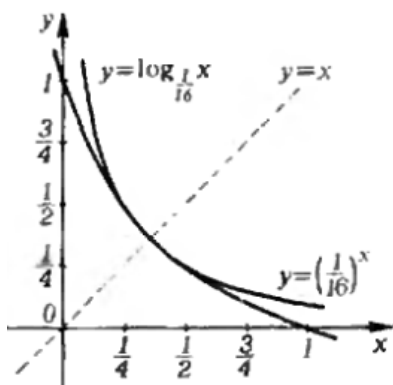
Dastlab, $y = a^x$ va $y = \log_a x$ funksiyalar grafiklari eskizini ko‘rsatkich asosi a ning qiymati $0 < a < 1$ oraliqda berilgan deb chizsak, bu grafiklar $y = x$ to‘g‘ri chiziqda yotuvchi bir nuqtada kesishadigan kabi ko‘rinadi.

Lekin, noma’lumni o‘rni qo‘ysak (1) tenglamani qanoatlantiruvchi ikkita $x = \frac{1}{2}$ va $x = \frac{1}{4}$ yechimlarga ega ekanligini ko‘rish mumkin. Bizga ma’lumki bu nuqatlar $y = x$ to‘g‘ri chiziqda yotmaydi. Bundan aytish mumkinki tenglama (1) kamida uchta yechimga ega bo‘ladi.

Garchi tenglama ancha soda ko‘rinsa-da bu fakt o‘quvchilarining ko‘pchiligini va ko‘plab o‘qituvchilarni hayratda qoldirib, o‘z navbatida tenglamalarni yechishning grafik usulini juda ehtiyotkorlik bilan ishlatish shartligini ko‘rsatadigan misol sifatida keltiriladi. Rasmda funksiya grafiklarining juda qo‘pol eskizlari ko‘rsatilganligi sababli tenglama (1) ildizlari soni to‘g‘risidagi dastlabki xulosa noto‘g‘ri bo‘ldi.

Egri chiziqlar mukammal darajada noziklashtirish maqsadida axborot texnologiyalariga murojaat etamiz va $y = a^x$ va $y = \log_a x$ funksiyalarning grafiklari eskizini $a = \frac{1}{16}$ va $a = \frac{1}{64}$ qiymatlardagi tasvirlarini qaraymiz.

O'ng tarafdagi eskizga mos keluvchi $\left(\frac{1}{64}\right)^x = \log_{\frac{1}{64}} x$ tenglama yechimlari uchta ekanligi yaqqol ko'rinib turibdi. Bir birlikni 100 cm mosligida tasvirlasak, funksiya grafiklar eskizi 3 ta nuqtada kesishishi yanada oydinlashadi. Shu ta'kidlash joizki har qanday kompyuter tasviri mukammal bo'lmagligi mumkin. Shuning uchun faqat eskiz tasvir yordamida yechimni topish maqbul bo'lmaganligi uchun qat'iy matematik mushohada zarur.

Umumiy ko'rinishda quyidagi tenglamani o'rganamiz (bunda $a > 0, a \neq 1$):

$$a^x = \log_a x \quad (2)$$

(2)-chi tenglama a ning ixtiyoriy qiymatlarida $a^{a^x} = x$ (2') tenglamaga ekvivalent. O'z navbatida (2') tenglama bilan birgalikda $a^x = x$ (3) tenglamani ham qaraymiz.

Faraz qilamiz, x_0 – (3) tenglama ildizi bo'lsin. U holda $a^{a^{x_0}} = a^{x_0} = x_0$ tenglik o'rinli bolib, x_0 (2') va (2) tenglamalarning ham ildizi bo'ladi. Demak, (3)-chi tenglama kamida bitta yechimga ega bo'lsa, u holda (2) tenglama ham ildizga ega bo'ladi.

E'tiborli tarafi shundaki, $a > 1$ da $f(x) = a^x$ funksiya o'suvchi ekanligidan (2') tenglamani $f(f(x)) = x$ ko'rinishida yozish mumkin. Natijada (3)-chi tenglama $f(x) = x$ ko'rinishga keladi.

Lemma. Agar $y = f(x)$ funksiya o'suvchi bo'lsa, u holda $f(f(x)) = x$ va $f(x) = x$ tenglamalar teng kuchli bo'ladi.

Keltirilgan lemmaga ko'ra (2)-chi tenglama $a > 1$ qiymatlarda $a^x = x$ tenglamaga ekvivalent bo'ladi.

Teorema. Agar $y = f(x)$ funksiya $[a; b]$ kesmada aniqlangan va uzluksiz bo'lib $f(a) \cdot f(b) < 0$ shart bajarilsa, u holda $(a; b)$ oraliqda $f(x) = 0$ tenglama ildizga ega.

Keltirilgan teorema matematik analiz kursida isbotlangan. Uning mohiyati aniq keltrilgan, ya'ni uzluksiz egri chiziq chetki nuqtadagi qiymatlari turli ishorali bo'lsa u Ox o'qini kesib o'tadi. Keyingi qadamlarda undan foydalanamiz.

O'rganish maqsadida (3)-chi tenglamaga ekvivalent $\ln a = \frac{\ln x}{x}$ (3') tenglamani qaraymiz. (3')-chi tenglama $a = e^{\frac{1}{e}}$ da yagona $x = e$ ildizga ega bo'lib, a ning $a > e$ qiymatida yechimga ega emas. (2)-chi tenglama a ning $1 < a < e^{\frac{1}{e}}$ qiymatlarida ikkita ildizga ega bo'ladi. a ning $0 < a < e^{-e}$ qiymatlarida (2)-chi tenglama uchta ildizga ega bo'ladi. a ning $e^{-e} \leq a < 1$ qiymatlarida (2)-chi tenglama bitta ildizga ega.

Ba'zida sxematik tasvirga ko'ra bitta yechim bilan cheklanib qolishimiz mumkin ekan. Hollarning barchasini tahlil qilish yordamida yanada chuqurroq xulosalar chiqarish mumkin.

Matematika – bu nafaqat raqamlar, balki dunyoni tushunish va uni o'zgartirish uchun vositadir. Matematikani o'rganish orqali o'quvchilar o'z qobiliyatlarini yanada oshirib, kelajakdagi muvaffaqiyatlari uchun mustahkam poydevor qurishlari mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. A. Abduhamidov - Algebra va matematik analiz asoslari (II qism)
2. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. (2000).

UMUMTA'LIM MAKTAB DASTURIDA GEOEKOLOGIK MAZMUNNING ILMIY TALQINI

Abdullayeva Dilnoza Narzullayevna-Nizomiy nomidagi TDPU, "Geografiya va uni o'qitish metodikasi" kafedrasida dotsenti., p.f.d. (DSc).

Annotatsiya. Ushbu maqolada geoeologik madaniyatning paydo bo'lishi, uning ilmiy izlanishlar mavzusiga aylanishi, Umumta'lim maktab dasturlarida geoeologik paradigmaning ilmiy doiralardagi talqini va uning rivojlanish vektorini o'rganish va umumta'lim maktab o'quvchilarida tabiatga munosabatni shakllantirishning nazariy asoslari yoritilgan.

Kalit so'zlar: geoeologiya, geoeologik madaniyat, geoeologik paradigma, tabiatga munosabat, umuminsoniy ekologik madaniyat, geografik va ekologik ta'lim, jamiyat va tabiatning o'zaro bog'liqligi.

Kirish. Jamiyatning hayotiy ma'nolari va qadriyatlarining texnokratik va ekologik o'zgarishini belgilaydigan madaniyatni "ekologizatsiyalash" tendensiyalarining ta'limda o'z aksini topishi ijtimoiy-tarixan zarurat bo'lib, ekologik madaniyat ilmiy muammo sifatida ijtimoiy-gumanitar ahamiyat kasb etib, tadrijiy vujudga keldi. Natijada, aynan jamiyatda shakllanadigan va madaniyat turiga to'liq mos keladigan, bugungi sivilizatsiyaning savollariga javob berishi kerak bo'lgan, ekologik madaniyatni shakllantirishga yo'naltirilgan ta'lim muntazam barqaror rivojlantirishga o'tishni ta'minlaydigan eng muhim vositalardan biriga aylanmoqda. Ekologik madaniyatning ijtimoiy zarurati oshgan sari, u fanning ko'p tarmoqlariga singdirilmoqda.

Mavzuning dolzarbligi. Shu o'rinda, geoeologik madaniyatning paydo bo'lishi, uning ilmiy izlanishlar mavzusiga aylanishi ham insoniyatning ekologik muammolarni oldini olish, ularni bartaraf etish va xavfini kamaytirish yo'lidagi sa'y-harakatlari natijasidir. Shuning uchun, geoeologik madaniyatning ijtimoiy ahamiyati va ta'lim tizimidagi o'rni geoeologiya tushunchasining genezisi bilan bog'liq bo'lib, geografiya va ekologiya uchun muhim masalasiga yanada oydinlik kiritadi. Darhaqiqat, har qanday talqinda ekologiya faqat ma'lum bir geografik muhitda yashash sharoitlari nuqtai nazaridan muhokama qilinishi mumkin. Hatto aytish mumkinki, ilmiy nuqtai nazardan, ekologik madaniyatni shakllantirish masalasi umumbashariy masalasi umumbashariy muammo hisoblansa ham, bu yo'nalishdagi sa'y-harakatlar zahirida milliy omillar yotadi. Chunki, milliy ekologik madaniyat bilan umuminsoniy ekologik madaniyat o'zaro chambarchas bog'liqlikdan tashqari, o'ziga xos xususiyatlarga ega.

Muammoning qo'yilishi. Shu mulohaza bo'yicha B.Ochilovning ta'kidlashicha, "shaxsning ekologik tafakkur tarzi yashab turgan mintaqaning tabiiy-geografik iqlimi, shart-sharoitlarga, u mansub bo'lgan millat yoki xalqning mentalitetiga, turmush maromiga, tarixi, urf-

odati, e'tiqodi, qolaversa, muayyan jamiyatda yashovchi kishilarning tabiat to'g'risidagi dunyoqarashi, hamda unga bo'lgan munosabatlari bilan uzviy bog'liqdir" [1.9]. Shuning uchun, jamiyat va tabiiy muhit o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganish ham zamonaviy geografiya fani tadqiqotlarining asosiy yo'nalishi hisoblanadi.

Umumta'lim maktab dasturlarida geoeologik paradigmaning ilmiy doiralardagi talqini va uning rivojlanish vektorini o'rganish jarayonida, muammoning ijtimoiy omillar bilan bog'liqligi darajasi e'tibor taqozo etishiga guvoh bo'ldik. Chunki, olimlarning **geoeologiya** atamasiga bergan ta'riflarining xronologik rivojlanish tendensiyasiga ko'ra, uning hayotiy zarurati, kundan kunga geografiya va ekologiyaaning o'zaro integratsiya jarayonini tezlashtirish va chuqurlashtirilishi talab etilmoqda.

Rus olimi V.Jerkulin, 1987 yilda geoeologiyaga shunday ta'rif bergan: "Geoeologiya – bu hududiy ekotizimlar haqidagi fan, shuningdek, geografiya kabi fanlararo fan bo'lib, tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy fanlarning elementlarini o'z ichiga oladi" [2.42].

Shu ilmiy mulohazaning rivojini, 1994 yil K.Petrov tomonidan keltirilgan ta'rifda ko'rish mumkin. Unga ko'ra, "Geoeologiya – bu ekologizatsiya qilingan geografiya, yoki sodda qilib aytganda, klassik ekologiya qonunlarini hisobga olgan holda, iqtisodiyotni landshaftga moslashtirish haqidagi fan" [3.216]. Ushbu ta'rifga tayanib, tadqiqot muallifi geoeoijtimoiy tizimlar doirasida o'zaro ta'sir qiladigan makonni geoeologik tadqiqotlar ob'ekti deb hisoblaydi.

1997 yilda geograf-olim V.Preobrajenskiyning geoeologiyaga doir bildirilgan xulosasi, ushbu sohada ta'lim orqali o'quvchilarda geoeologik madaniyatni shakllantirish nechog'liq dolzarb ekanligini isbotlaydi. Muallifning fikriga muvofiq, "geoeologiya ikki ona fan – geografiya va ekologiyaaning gibrididir...., unda XX asrning 70-80-yillariga qadar ba'zi yangi, ko'zga ko'rinmas umumiy tadqiqot sohasi, ilmiy qiziqishlarning ekotoni asta-sekin paydo bo'la boshlaydi [4.263]".

Geoeologiyaaning yanada keng va serqirra ta'rfi V.Pozdeev tomonidan berilgan bo'lib, unga ko'ra, "geoeologiya - tabitshunoslik, ijtimoiy fan va texnika chorrahasida joylashgan, jamiyat va tabiatning o'zaro ta'siridan kelib chiqadigan fazoviy tizimli ravishda tashkil etilgan jarayonlar va hodisalarni o'rganadigan ajralmas ilmiy soha hisoblanadi [5.120]."

2008 yil V.Trofimov geoeologiyani "Erdagi abiotik sohalarning ekologik funksiyalarini, ularning shakllanish qonuniyatlarini hamda tabiiy va texnogen sabablar ta'sirida fazoviy va vaqtli o'zgarishlarni biota va birinchi navbatda inson hayoti va faoliyati bilan bog'liq holda o'rganadigan fanlararo fan" [6.49.] deb, ta'riflagan.

Tadqiqot va o'rganish natijalari. Yuqoridagi ta'riflarga tayangan holda qayd etish joizki, geografik va ekologik ta'limning maqsad va vazifalari bir-biri bilan chambarchas bog'liq ekan. Chunki, ekologik madaniyatning ta'lim makoniga umuminsoniy madaniyatning yangi sifati mazmunida kirib kelishi, aslida, ekologik ta'lim bilan bog'liq bo'lib, u inson tomonidan ekologik madaniyatni meros qilib olish va kengaytirish jarayonining muhim qismiga aylandi. Ushbu jarayon o'zining tarixiy bosqichlari hamda ularning har biri ekologik madaniyatni shakllantirishning o'ziga xos sifat xususiyatiga ega. Shuning uchun, ekologik ta'limning rivojlanish tendensiyalarini o'rganish asosida, geografiya fanining ekologik muammolar tarkibidagi unsurlari bilan nechog'liq bog'liqligiga oydinlik kiritib, maktab ta'limida geoeologik paradigmaning shakllanishi, uning ilmiy doiralardagi talqini hamda rivojlanish yo'nalishlarini yoritish uchun zamin yaratiladi.

Ta'kidlaganimizdek, ekologik ta'lim pedagogik nazariya va amaliyotning yangi sohasi sifatida ilmiy doiralarda o'tgan asrning ikkinchi yarmida paydo bo'ldi. Dastlab u tabiatni muhofaza qilish ma'rifatining xususiyatiga ega bo'lib, avvalo, tabiatni muhofaza qilish hamda fan va jamiyatdagi tabiiy boyliklarni asrab-avaylash, ularni ko'paytirish muammolarini ilmiy tushunish bilan bog'liq fan tarmog'i sifatida shakllandi. O'sha davrdagi me'yoriy hujjatlarda yoshlarni tabiiy boyliklarga ehtiyotkorlik bilan munosabat bildirish va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish ko'nikmalariga o'rgatish maqsadida tabiatni muhofaza qilish asoslarini o'qitishni maktab dasturlari va tabiatshunoslik, geografiya, kimyo darsliklarining bo'limlariga kiritish maqsadga muvofiq, deb ta'kidlangan.

Umumta'lim maktab dasturlarida geokologik paradigmaning ilmiy talqini va taraqqiy etish vektorining dinamikasiga muvofiq, jamiyat rivojlanishining hozirgi bosqichida esa, ushbu masala yanada dolzarb bo'lib, geografik-ekologik ta'limning asosiy maqsadi geografik bilimlarga ega, ekologik savodli shaxsni shakllantirish bo'lishi haqida ijtimoiy zarurat talqin etilmoqda. Bu maqsadga erishish uchun maktab ta'limini ekologizatsiya va gumanizatsiya vazifalarini takomillashtirish talab qilinadi. Bu nafaqat ta'limning ekologik, gumanitar va ijtimoiy ahamiyatga ega mazmun bilan to'yinganligi, balki inson, jamiyat va tabiatning o'zaro bog'liqligi va buni chuqur anglashni o'z ichiga olgan ekologik va geografik madaniyatni shakllantirish va mustahkamlashdir degani.

Ilmiy pedagogik adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, maktab ekologik va geografik ta'limining turli jihatlarini o'rganilgan. Biroq, o'quvchilarning ekologik va geografik madaniyatini shakllantirish bo'yicha maxsus tadqiqotlar tarqoq olib borilgan. Ularda faqat ma'lum jihatlariga e'tibor qaratilgan va muammoning ilmiy talqini yetarli darajada rivojlantirilmagan. Shuning uchun, ayni paytda pedagogik nazariya va boshqa sohalarda bu muammoni to'liq yechimini topgan, deb hisoblash mumkin emas.

Xorijiy davlatlarda, ekologik madaniyat, geografik madaniyat, geokologik madaniyat kabi mavzular atrofida ilmiy gipotezalar yaratilib, ularni shakllantirish masalalariga doir pedagogik yondashuv asosidagi ilmiy tadqiqotlar talaygina [7. 8. 9. 10. 11. 12]. O'zbekistonda ham aynan shu mavzularga bag'ishlangan ilmiy tadqiqotlar natijalari turli ilmiy adabiyot va manbalarda o'z aksini topganligiga guvoh bo'lish mumkin [13. 14. 15. 16].

Xulosa va tavsiyalar. Geokologiyani muntazam rivojlanishini ta'lim tizimi bilan uyg'unlikdagi dinamikasini inobatga olgan holda, mutaxassislarning ta'kidlashlaricha, "ekologik ta'lim didaktikasidagi madaniy yondashuv umumiy ta'lim tizimida ekologik madaniyat va ekomadaniy genezisning asosiy elementlarini doimiy ravishda davom etayotgan, tugallanmagan jarayon sifatida aks ettirishga imkon beradi".

Geokologik madaniyatning rivojlanishi o'quvchilarning tabiatga munosabati madaniyatini shakllantirish kontekstida "atrof-muhit holati uchun insonning yuqori mas'uliyatiga tayangan yangi ekologik madaniyati" talqin etildi. Olimlarning tadqiqotlarida ekologik ta'limning asosiy tamoyillariga aylangan maktab o'quvchilarining tabiatga mas'uliyatli munosabatini shakllantirish prinsiplari bilim, tajriba, amaliyot, bashorat, global, mintaqaviy va mahalliy munosabatlar yaxlitligi, fanlararo tamoyil, maktab o'quvchilari va tabiat o'rtasidagi aloqaning maqsadga muvofiqqligi prinsipi asosiy omillar, deb ta'kidlangan. Ularda, shuningdek, ekologik ta'lim mazmunini aniqlashning asosiy qoidalari aniqlangan, uning tuzilishi ishlab chiqilgan, jumladan, kognitiv, qadriyat, me'yoriy, faoliyat komponentlari, modulli ta'limda ekologik tarkibni amalga oshirish asoslari yoritilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

- 1.Очилова Б.М. Экология ва дунёқараш. -Т,: “Тафаккур”, 2013.
- 2.Жекулин В.С. Введение в географию // - Л.: Изд-во ЛГУ, 1989. - 270 с.
- 3.Петров К.М. Геоэкология: основы природопользования / - СПб, 1994.-216 с.
- 4.Преображенский В.С. География в меняющемся мире. Век XX. Пробуждение к размышлению. // - М, 1997. - 263 с.
- 5.Поздеев В.Б. Введение в геоэкологию: Предпосылки географической экологии: Учебное пособие. - Смоленск: СПУ, 1999. - 120 с.
- 6.Трофимов В.Т. Парадоксы современного понимания содержания, структуры и задач геоэкологии. Возможные пути их преодоления // Геоэкологические проблемы современности. - Владимир, 2008. - С. 43 - 54.
- 7.Винокурова Н.Ф. Теория и методика изучения глобальных экологических проблем на основе геоэкологического подхода в школьной географии: Дисс. ... докт. пед. наук. - М., 2000.
8. Глазачев С.Н. Теоретические основы формирования экологической культуры учителя: Дисс. в виде науч. докл. на соиск. учён. степ, д-ра пед. наук. - М., 1998. - 68 с.
- 9.Жиров А.И. Теория и практика профессионального геоэкологического образования в высших педагогических учебных заведениях: Автореф. дисс. .. док. пед. наук / А.И. Жиров. - СПб, 1999. - 42 с.
10. Захлебный А.Н. Содержание экологического образования в средней общеобразовательной школе: теоретическое обоснование и пути реализации: Автореф. дисс. док. пед. наук - М., 1986. -32 с.
- 11.Печко Л.П. Эстетическое освоение природы в процессе формирования личности: Автореф. дисс... докт. филос. наук - М, 1994. - 50 с;
12. Пономарёва О.Н. Методическая система обучения экологии в средней школе: Автореф. дисс... докт. пед. наук - Пенза, 2000.
- 13.Хашимова Э.С., Расулева Г.Х. Экология: ғоя, назария, методология. – Ташкент: Фан, 2005.
- 14.Эргашев А., Эргашов Т. Экология, биосфера ва табиатни муҳофаза қилиш... Тошкент, Янги аср авлоди, 2005.
- 15.Собиров Ў. Экологик маданиятни шаклланиши тарихидан (Шарқ халқлари тарихидан табиатга бўлган муносабат ҳақида // Экология хабарномаси, 2005. – № 3. – Б. 17-19.
- 16.Гуломов П. Инсон ва табиат. - Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2009. -Б. 19.
- 17.Дерябо С.Д. Феномен субъектного восприятия природных объектов // Вопросы психологии. 2002. - № 1. - С. 45 – 59

O'QUVCHILARDA KREATIVLIK SIFATLARINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK JIHATLARI VA ZAMONAVIY USULLARI

Allakhova Gulshikhra Yerejepbaevna

Qoraqalpog'iston Respublikasi Pedagogik mahorat markazi "Ijtimoiy-iqtisodiy fanlar" kafedrası
o'qituvchisi, pedagogika fanlari falsafa doktori (PhD).

Annotatsiya. Mamlakatimizda ta'lim tizimini boshqarish organlari tomonidan umumta'lim muassasalarida ta'lim jarayonlarining yuqori ko'rsatkichlariga erishish maqsadida juda ko'p islohatlar amalga oshirilmoqda. O'quvchilarning ijodkor shaxs sifatida shakllanishi va rivojlanishi ularning ichki va tashqi olami o'zgarishining o'zaro mos kelishi, ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar hamda ularga ta'lim jarayonlarida kreativ sifatlarini oshirilishiga qaratilgan vazifalarni amalga oshirishga bog'liq. Ushbu maqolada o'quvchilarning kreativ sifatlarini rivojlantirishning pedagogik jihatlari yoritilgan bo'lib, kreativ sifatlariga ega bo'lgan o'quvchilarning o'ziga xos jihatlari hamda kreativ sifatlarining rivojlanishiga to'sqinlik qiluvchi omillarga e'tibor qaratilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim tizimi, o'quvchilar, kreativlik, kreativ sifatlar, kreativ qobiliyat, pedagogik tafakkur, kreativ muhit, kreativ fikrlash, ijodkorlik, shaxsga xos kreativlik sifatlar.

Kirish. Har bir jamiyatning kelajagi uning ajralmas qismi va hayotiy zarurati bo'lgan ta'lim tizimining qay darajada rivojlanganligi bilan belgilanadi. Bugungi kunda mustaqil taraqqiyot yo'lidan borayotgan mamlakatimizning uzluksiz ta'lim tizimini tubdan isloh qilish va takomillashtirish, uni yangi sifat bosqichiga ko'tarish, unga ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy qilish hamda ta'lim samaradorligini oshirish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Jumladan, yangi tahrirdagi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun [1]ning qabul qilinishi bilan uzluksiz ta'lim tizimi orqali har tomonlama yetuk, jahonning eng rivojlangan mamlakatlari yoshlari bilan bellasha oladigan, kreativ fikrlay oladigan o'quvchi-yoshlarni tarbiyalashga alohida e'tibor qaratilayotganligining isbotidir.

Muhtaram Prezidentimizning 2022-yil 28-yanvardagi "2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli Farmonida [2] hamda mazkur sohaga tegishli boshqa me'yoriy-huquqiy hujjatlarda ta'lim tizimini takomillashtirish va shu orqali o'quvchi-yoshlarning kreativ sifatlarini shakllantirishga qaratilgan ustuvor vazifalar belgilab berilgan.

Respublikamizda barcha umumta'lim muassasalarida ta'lim jarayonlarini zamon talablari asosida tashkil etish, unga eng ilg'or innovatsion texnologiyalarni joriy etish va bu orqali ta'lim sifat-samaradorligiga erishish dolzarb hisoblanadi. Bu o'rinda o'quvchi-yoshlarning kreativ sifatlarini rivojlantirish, kreativ fikrlash va ijodiy faoliyat natijalarini rag'batlantirishga xizmat qiladigan strategiya va vositalarni ishlab chiqish masalasi alohida ahamiyatga ega. Avvalo, "Kreativlik" tushunchasiga izoh berib o'tamiz. Kreativlik (lot., ing. "create" – yaratish, "creative" – yaratuvchi, ijodkor) – individning yangi g'oyalarni ishlab chiqarishga tayyorlikni tavsiflovchi va mustaqil omil sifatida iqtidorlikning tarkibiga kiruvchi ijodiy qobiliyati hisoblanadi.

So'nggi yillarda rivojlangan xorijiy mamlakatlarning ta'lim tizimida o'quvchilarda kreativlik sifatlarini shakllantirish va rivojlantirish masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, Merriyman (2010 y.), Bronson, Fisher, Frey (2008 y.), Ken Robinson (2007 y.), Begetto, Kaufman (2013 y.), Ali (2011 y.), Treffinger (2008 y.) kabi olimlar tomonidan olib borilgan ko'plab tadqiqotlarda ko'rish mumkin.

Ken Robinsonning fikriga ko'ra, "kreativlik – o'z qiymatiga ega original g'oyalar majmui" sanaladi. Gardner esa o'z tadqiqotlarida ushbu tushunchani shunday izohlaydi: "kreativlik – shaxs tomonidan amalga oshiriladigan amaliy harakat bo'lib, u o'zida muayyan yangilikni aks ettirishi va ma'lum amaliy qiymatga ega bo'lishi lozim". Emeyl (1989 y.)ning yondashuvi nuqtai nazaridan ifodalansa, kreativlik "muayyan soha bo'yicha o'zlashtirilgan puxta bilimlar bilan birga yuqori darajada noodatiy ko'nikmalarga ham ega bo'lish" demakdir [3.46].

Ayrim tadqiqotlarda intellekt va kreativlik o'rtasidagi aloqadorlik xususida turlicha qarashlar mavjud. Bir guruh tadqiqotchilar ular o'rtasida hech qanday bog'liqlik yo'q ekanligini ta'kidlasalar, ikkinchi guruh vakillari kreativlik va intellekt darajasi bir-biriga bog'liq ekanligini ta'kidlaydilar. "Kreativlik" tushunchasi o'zida madaniy xilma-xillikni aks ettiradi. G'arb kishilari uchun kreativlik, umuman olganda, yangilik sanaladi. Ular kreativlik negizida noan'anaviylik, qiziquvchanlik, tasavvur, hazil-mutoyiba tuyg'usi va erkinlik mavjud bo'lishiga e'tiborni qaratadilar (Myordok, Ganim, 1993 y.; Shternberg, 1985 y.). Sharqliklar esa, aksincha, kreativlikni ezgulikning qayta tug'ilish jarayoni, deb tushunadilar (Xui, Sternberg, 2002 y.; Rudovich, Xui, 1997 y.; Rudovich, Yue, 2000 y.). Garchi g'arblik va sharqliklarning kreativlik borasidagi qarashlari turlicha bo'lsa-da, biroq, har ikki madaniyat vakillari ham mazkur sifat va unga egalikni yuqori baholaydilar (Kaufman, Lan, 2012 y.) [3.47].

Boshqa har qanday sifat (fazilat) kabi kreativlik ham birdaniga shakllanmaydi. Kreativlik muayyan bosqichlarda izchil rivojlantirilib boriladi. Xo'sh, shaxs faoliyatida kreativlik xususiyatlari qachondan namoyon bo'ladi? Odatda kreativlik bolalarning faoliyatida tez-tez ko'zga tashlansada, biroq, bu holat bolalarning kelgusida ijodiy yutuqlarni qo'lga kiritishlarini kafolatlamaydi. Faqatgina ular tomonidan u yoki bu ijodiy ko'nikma, malakalarni o'zlashtirishlari zarur degan ehtimolni ifodalaydi. Bolalarda kreativlikni rivojlantirishda quyidagilarga e'tibor qaratish zarur: 1) ular tomonidan ko'p savollar berilishini rag'batlantirish va bu odatni qo'llab-quvvatlash; 2) bolalarning mustaqilligini rag'batlantirish va ularda javobgarlikni kuchaytirish; 3) bolalar tomonidan mustaqil faoliyatni tashkil etilishi uchun imkoniyat yaratish; 4) bolalarning qiziqishlariga e'tibor qaratish.

Tadqiqotchi N.Fayzullaeva pedagogik tafakkurga ega bo'lish uchun ta'lim oluvchilar pedagogikaga oid bilimlarni puxta o'rganish asosida quyidagi ko'nikma, malakalarni o'zlashtira olishlari zarur deb hisoblaydi: pedagogikaning asosiy g'oyalari, konsepsiyalari, qonuniyatlarini va pedagogik hodisalarning rivojlanish qonuniyatlarini bilish; pedagogikaning eng muhim nazariy g'oyalari, asosiy kategoriyalari va tushunchalarini bilish; asosiy pedagogik faktlarni bilish; ta'lim va tarbiyaning umumiy uslubi haqidagi amaliy bilimlarni egallash [4.88].

Ko'pchilik olimlarning fikricha, o'quvchilarda kreativ fikrlash ko'nikmasini shakllantirishdan avval sinfda qulay kreativ muhitni yaratish lozim. Kreativ muhitda ta'lim olayotgan ta'lim oluvchilarda asta-sekin kreativ vazifalarni bajarishga nisbatan qiziqish, motivatsiya ortadi, shuningdek, kreativ tafakkurga ega o'qituvchini kuzatish natijasida kreativ fikrlashga moyil bo'ladi. Kreativlik xarakteridagi o'quv-bilish muhiti ta'lim oluvchilarda ta'lim jarayonida katta ahamiyatga ega bo'lgan tanqidiy va kreativ fikrlash ko'nikmasining rivojlanishiga olib keladi [5].

Kreativ qobiliyatga ega bo'lgan ta'lim oluvchilarga xos xususiyatlar quyidagilar: - ular boshqa ta'lim oluvchilarning hayoliga kelmagan g'oyalarni bildiradi; - o'zlarini ifoda etishning o'ziga xos uslubini tanlaydi; ba'zan mavzu aloqasi yo'q yoki g'ayrioddiy savollar beradi; - yechimi ochiq qolgan vazifalardan zavqlanadi; g'oyalarni aniq dalillar asosida muhokama qilishni afzal ko'radi; - muammoning yechimini topishda noan'anaviy yondashuvni tanlaydi.

Quyidagi omillar shaxsda kreativlikni rivojlantirishga to'sqinlik qiladi:

- 1) o'zini tavakkaldan olib qochish;
- 2) fikrlash va xatti-harakatlarda qo'pollikka yo'l qo'yish;
- 3) shaxs fantaziyasi va tasavvurining yuqori baholanmasligi;
- 4) boshqalarga tobe bo'lish;
- 5) har qanday holatda ham faqat yutuqni o'ylash [6.112].

Umumta'lim muassasalarida ham o'qituvchilar o'quvchilarda kreativ fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishda ularning jamoa bo'lib, kichik yoki katta guruhlarda ishlashlari uchun zarur shart-sharoitni yaratib bera olishlari zarur. Zero, katta va kichik guruhlarda ishlash jarayonida bildirilgan har qanday fikrni kreativ jihatdan rivojlantirish imkoniyati yuzaga keladi.

Olimlarning fikricha, o'qituvchi kreativlik darslarida jamoa tuyg'usining ahamiyatini angalagan holda, doimiy ravishda guruhlarini o'zgartirib, talabalarda jamoa bo'lib ishlash, boshqalar qobiliyati va mahoratini hurmat qilish ko'nikmasi shakllantiradi. Vaholanki, yakka tartibda ishlash ma'lum vaziyatlarda samara bersa, kreativlik darslarida kichik guruhlarda ishlash maqsadga muvofiqdir, chunki kreativlik ko'nikmasi ijtimoiy fenomendir [7.33].

O'quvchilarni kreativ fikrlashga o'rgatish, ularda kreativ tafakkurni shakllantira olish uchun avvalo o'qituvchining o'zi kreativ fikrga ega, ijodkor shaxs bo'lishi zarur. Darslarda o'qituvchi "kreativlik yo'l xaritasi"ga ko'ra quyidagi to'rtta yo'nalish bo'yicha harakatlanadi va ulardagi harakatlar pedagoglarning kreativligini ifodalovchi belgilar sanaladi: ♣ ijodiy fikrlash ko'nikmalarini namoyon etish; ♣ talabalarni o'quv fanlarini qiziqish bilan o'zlashtirishga rag'batlantiruvchi strategiyalardan foydalana olish; ♣ innovatsion yondashuv va pedagogik masalalarning yechimini topishga kreativ yondashish; ♣ kutiladigan natija.

Pedagogning kreativlik potentsiali ko'p darajali jarayon va u quyidagi tamoyillarga tayanadi: ♣ Muammoli xarakterga egalik; ♣ Imkoniyatlarni oshirib borish; ♣ Kreativlikning yorqin namoyon bo'lishi; ♣ Ijodiy yo'naltirilganlik; ♣ Individuallikka erishish; ♣ Bir butunlik, izchillik, tizimlilik; ♣ Shaxsning individual xususiyatlari va hayotiy faoliyatda orttirgan sifatlarining o'zaro uyg'unligi [8.142].

Kreativlik "turli vaziyatlarda ta'lim va tarbiyaga oid masalalar yuzasidan qarorlarni qabul qilishda yaqqol namoyon bo'lib, u pedagogning ijodiy faolligini tavsiflaydi [9.82].

Xulosa sifatida aytish mumkinki, o'quvchilarda kreativ qobiliyatlarini aniqlash, shakllantirish va uni rivojlantirish ularning kelajakda har tomonlama yetuk, keng fikrli, denyoqarashi keng insonlar bo'lib yetishishlariga xizmat qiladi. Buning uchun o'qituvchining ijodkor va kreativ bo'lishi yoki bo'lmasligi emas, balki darslarni ijodkorlik, kreativlik ruhida tashkil etishi, yangi g'oyalarni ta'lim jarayonida sinab ko'rishga intilishi zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. - O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami, 2020 y., 23-sentabr.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi "2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli Farmoni.
3. Usmonboeva M., A.To'raev. "Kreativ pedagogika" moduli bo'yicha O'UM. Toshkent-2016.
4. Fayzullaeva N. Pedagogik bilimlar – o'qituvchi kasbiy mahoratining nazariy asosi //Uzluksiz ta'lim jurnali. – T.: 2006. 6-son. – 102-bet.

- 5.Бос Э. Как развит креативность // М.: Феникс. – 2008. 192 с.
- 6.Остроумов А.С., Остроумова О.Ф. Креативност и креативное обучение как слагаемые модернизации образования в России // Тамбов: Грамота. – 2013. - №2 (28): в 2-х ч. Ч II. С. 149-153.
- 7.Утёмов В.В., Зинковкина М.М., Горев П.М. Педагогика креативности: прикладной курс научного творчества / Учеб.пособие. – Киров: АНОО “Межрегиональный СИТО”, 2013. – 212 с.
- 8.Занина Л.В., Меншикова Н.Л. Основы педагогического мастерства /Учеб.пособие для студ. пед. вузов. – Ростов-на-Дону, Феникс, 2003. – С. 238.
- 9.Turdieva M. Oliy ta’lim muassasalari talabalarida pedagogik tafakkurni shakllantirish. – T.: Nizomiy nomidagi TDPU, 2008. – 15-b.

**AKADEMIK LITSEYLARDA MATEMATIKA FANINI O’QITISHDA
TO’PLAMLAR NAZARIYASINING AHAMIYATI**
Kalimbetov J.K. Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi matematika
fani o’qituvchisi

Annotatsiya: O’quvchilar matematika fanidan to’plam tushunchasi va ular ustida amallarni o’rganadi.

Kalit so’zlar: element, birlashma, kesishma, ayirma.

To’plam tushunchasi matematikaning boshlang’ich tushunchalaridan biridir. U chekli yoki cheksiz ko’p obyektlar (narsalar, buyumlar, shaxslar va h.k.) ni birgalikda bir butun deb qarash natijasida vujudga keladi.

Masalan, O’zbekistondagi viloyatlar to’plami; viloyatdagi akademik litseylar to’plami; butun sonlar to’plami; to’g’ri chiziq kesmasidagi nuqtalar to’plami; sinfdagi o’quvchilar to’plami va hokazo. To’plamni tashkil etgan obyektlar uning *elementlari* deyiladi.

To’plamlar odatda lotin alifbosining bosh harflari bilan, uning elementlari esa shu alifboning kichik harflari bilan belgilanadi. Masalan, $A = \{a, b, c, d\}$ yozuvi A to’plam a, b, c, d elementlardan tashkil topganligini bildiradi. x element X to’plamga *tegishli* ekanligi $x \in X$ ko’rinishda, *tegishli* emasligiesha $x \notin X$ ko’rinishda belgilanadi. Masalan, barcha natural sonlar to’plami N va $4, 5, \frac{3}{4}, \pi$ sonlari uchun $4 \in N, 5 \in N, \frac{3}{4} \notin N, \pi \notin N$ munosabatlar o’rinli. Biz, asosan, yuqorida ko’rsatilganidek buyumlar, narsalar to’plamlari bilan emas, balki sonli to’plamlar bilan shug’ullanamiz. Sonli to’plam deyilganda, barcha elementlari sonlardan iborat bo’lgan har qanday to’plam tushu-niladi. Bunga N — natural sonlar to’plami, Z — butun sonlar to’plami, Q — ratsional sonlar to’plami, R - haqiqiy sonlar to’plami misol bo’la oladi. To’plam o’z elementlarining to’liq ro’yxatini ko’rsatish yoki shu to’plamga tegishli bo’lgan elementlarga qanoatlantiradigan shartlar sistemasini berish bilan to’liqaniqlanishi mumkin. To’plamga tegishli bo’lgan elementlarga qanoatlantiradigan shartlar sistemi shu to’plamning *xarakteristik xossasi* deb ataladi. Barcha x elementlari biror b xossaga egabo’lgan to’plam $X = \{x | b(x)\}$ kabi yoziladi. Masalan, ratsional sonlar to’plamini $Q = \{r | r = \frac{p}{q}, p \in Z, q \in N\}$ ko’rinishda,

$ax^2 + bx + c = 0$ kvadrat tengla-ma ildizlari to’plamini esa $X = \{x | ax^2 + bx + c = 0\}$ ko’ri-nishda yozish mumkin. Elementlari soniga bog’liq holda to’plamlar chekli va cheksiz to’plamlarga

ajratiladi. Elementlari soni chekli bo'lgan to'plam *chekli to'plam*, elementlari soni cheksiz bo'lgan to'plam *cheksiz to'plam* deyiladi.

To'plamlar chekli va cheksiz bo'lishi mumkin. Chekli to'plamlar chekli sondagi elementlarga ega bo'ladi. Masalan, $A=\{a,b,c,d\}$ -chekli to'plam bo'lib, to'rtta elementga ega.

Agar to'plamning elementlari cheksiz ko'p bo'lib, uning elementlarini sanab tugata olmasak, bunday to'plamlar cheksiz to'plamlar bo'ladi.

Masalan, $B=\{1,3,5,7, \dots, 2n-1, \dots\}$ cheksiz to'plam bo'lib, elementlari barcha toq sonlardan iboratdir.

1- m i s o 1. $A=\{x \mid x \in \mathbb{N}, x^2 > 7\}$ to'plam 2 dan katta bo'lgan barcha natural sonlardan tuzilgan, ya'ni $A = \{3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, \dots\}$. Bu to'plam - cheksiz to'plamdir.

Birorta ham elementga ega bo'lmagan to'plam *bo'sh to'plam* deyiladi. Bo'sh to'plam $\emptyset$ orqali belgilanadi. Bo'sh to'plam ham chekli to'plam hisoblanadi.

2- m i s o 1. $x^2 + 3x + 2 = 0$ tenglamaning ildizlari $X = \{-2; -1\}$ chekli to'plamni tashkil etadi. $x^2 + 3x + 3 = 0$ tenglama esa haqiqiy ildizlarga ega emas, ya'ni uning haqiqiy yechimlar to'plami $\emptyset$ dir. Ayni bir xil elementlardan tuzilgan to'plamlar *teng to'plamlar* deyiladi.

Agar A to'plamning har bir elementi B to'plamning ham elementi bo'lsa u holda A to'plam B to'plamning qism to'plami deyiladi. va. $A \subset B$ ($B \supset A$) ko'rinishda ($\in$ -tegishlilik belgisi) yozilib B to'plam A to'plamni o'z ichiga oladi deb o'qiladi.

Masalan $A = \{2; 4; 6; \dots; 2n\}$ butun musbat juft sonlar.

$B = \mathbb{N} = \{1; 2; 3; \dots; 2n-1\}$ $A \subset B$ bo'ladi.

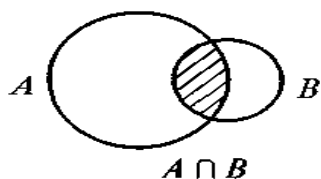
Agar A to'plamning har bir elementiga B to'plamning bitta va faqat bitta elementi va, aksincha B to'plamning har bir elementiga A to'plamning bitta va faqat elementi mos qo'yilga bo'lsa, u holda A va B to'plamlar orasida o'zaro bir qiymatli moslik o'rnatilgan deyiladi.

Bu ta'rifdan foydalanib, haqiqiy sonlar to'g'ri chiziqdagi nuqtalar to'plami va cheksiz kasrlar to'plami orasida o'zaro bir qiymatli mosliklarni o'rnatamiz.

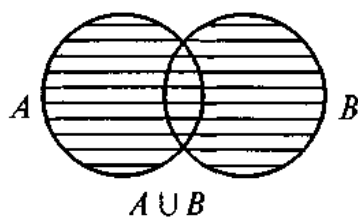
A, B va S to'plamlarning har biri bitta J to'plamning qism to'plamlaridan iborat bo'lsa u holda J to'plam universal to'plam deyiladi. Bo'sh to'plam, qism to'plam, teng to'plamlarga misollar keltiring.

To'plamlar ustida amallar.

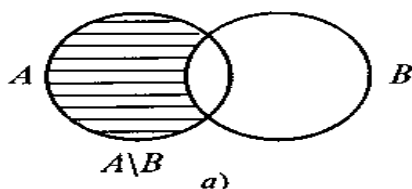
A va B to'plamlarning ikkalasida ham mavjud bo'lgan x elementga shu to'plamlarning *umumiy elementi* deyiladi. A va B to'plamlarning *kesishmasi* (yoki *ko'paytmasi*) deb, ularning barcha umumiy elementlaridan tuzilgan to'plamga aytiladi. A va B to'plamlarning kesishmasi $A \cap B$ ko'rinishda belgilanadi: $A \cap B = \{x \mid x \in A \text{ va } x \in B\}$. 1-rasmda Eyler —Venn diagrammasi nomi bilan ataladigan chizmada A va B shakllarning esishmasi $A \cap B$ ni beradi (chizmada shtrixlab ko'rsatilgan). A va B to'plamlarning *birlashmasi* (yoki *yig'indisi*) deb, ularning kamida bittasida mavjud bo'lgan barcha elementlardan tuzilgan to'plamga aytiladi. A va B to'plamlarning birlashmasi $A \cup B$ ko'rinishida belgilanadi: $A \cup B = \{x \mid x \in A \text{ yoki } x \in B\}$ (2-rasm).

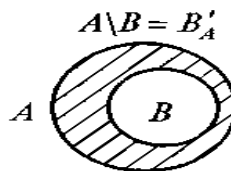
1- rasm.

2- rasm.

a)

b)

3- rasm.

A va B to'plamlarning *ayirmasi* deb, A ning B da mavjud bo'lmagan barcha elementlaridan tuzilgan to'plamga aytiladi. A va B to'plamlarning ayirmasi $A \setminus B$ ko'rinishda belgilanadi: $A \setminus B = \{x \mid x \in A \text{ va } x \notin B\}$ (3- rasm).

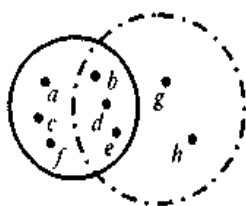
Topshiriq: 3- a rasmda $B \setminus A$ ni ko'rsating.

Agar $B \subset A$ bo'lsa, $A \setminus B$ to'plam B to'plamning *to'ldiruvchisi* deyiladi va B' yoki B_A' bilan belgilanadi (3- b rasm).

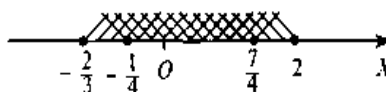
1- misol. $A = \{a, b, c, d, e, f\}$ va $B = \{b, d, e, g, h\}$ to'plamlar berilgan. Ularning kesishmasi, birlashmasini topamiz va Eyler — Venn diagrammasida talqin etamiz.

b, d, e elementlari A va B to'plamlar uchun umumiy, shunga ko'ra $A \cap B = \{b, d, e\}$. Bu to'plamlarning birlashmasi esa $A \cup B = \{a, b, c, d, e, f, g, h\}$ dan iborat (4- arasm).

2-misol. $A = \{x \mid -\frac{2}{3} \leq x \leq \frac{7}{4}\}$, $B = \{x \mid -\frac{1}{4} \leq x \leq 2\}$ to'plamlarning kesishmasi, birlashmasi va ayirmasini topamiz. Buning uchun sonlar o'qida $-\frac{2}{3}, -\frac{1}{4}, \frac{7}{4}, 2$ nuqtalarni belgilaymiz (4- rasm).

a)

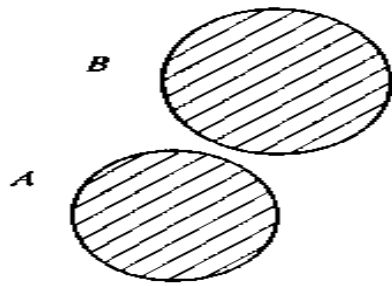
b)

4- rasm.

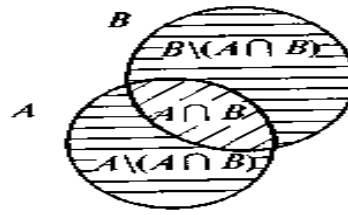
$$A \cap B = \{x \mid -\frac{1}{4} \leq x \leq \frac{7}{4}\}, A \cup B = \{x \mid -\frac{2}{3} \leq x \leq 2\}, A \setminus B = \{x \mid -\frac{2}{3} \leq x < -\frac{1}{4}\}.$$

To'plam elementlarining sonini topish.

To'plamlar nazariyasining muhim qoidalaridan biri — jamlash qoidasidir. Bu qoida kesishmaydigan to'plamlar birlashmasidagi elementlar sonini topish imkonini beradi.

5- rasm.

6- rasm.

1-teorema (jamlash qoidasi). *Kesishmaydigan A va B chekli to'plamlarning (5-rasm) birlashmasidagi elementlar soni A va B to'plamlar elementlari sonlarining yig'indisiga teng:*

$$n(A \cup B) = n(A) + n(B).$$

Isbot. $n(A) = k$, $n(B) = m$ bo'lib, A to'plam $a_1, a_2, \dots, a_k$ elementlardan, B to'plam esa $b_1, b_2, \dots, b_m$ elementlardan tashkil topgan bo'lsin. Agar A va B to'plamlar kesishmasa, ularning birlashmasi $a_1, a_2, \dots, a_k, b_1, b_2, \dots, b_m$ elementlardan tashkil topadi:

$$A \cup B = \{a_1, a_2, \dots, a_k, b_1, b_2, \dots, b_m\}.$$

Bu to'plamda $k + m$ ta element mavjud, ya'ni

$$n(A \cup B) = k + m = n(A) + n(B).$$

Xuddi shu kabi, chekli sonidagi A, B, ..., F juftjufti bilan kesishmaydigan to'plamlar uchun quyidagi tenglik to'g'riligini isbotlash mumkin:

$$n(A \cup B \cup \dots \cup F) = n(A) + n(B) + \dots + n(F).$$

2-teorema. *Ixtiyoriy A va B chekli to'plamlar uchun ushbu tenglik o'rinli:*

$$n(A \cup B) = n(A) + n(B) - n(A \cap B).$$

Isbot. Agar $A \cap B = \emptyset$ bo'lsa, $n(A \cap B) = 0$ bo'lib, 1- teorema ko'ra (1) tenglik o'rinli. Agar $A \cap B \neq \emptyset$ bo'lsa, u holda $A \cup B$ to'plamni uchta juft-jufti bilan kesishmaydigan to'plamlarning birlashmasi ko'rinishida tasvirlash mumkin (6- rasm):

$$A \cup B = (A \setminus (A \cap B)) \cup (B \setminus (A \cap B)) \cup (A \cap B). \quad (2)$$

$A \setminus (A \cap B)$, $B \setminus (A \cap B)$ va $A \cap B$ to'plamlardagi elementlari soni mos ravishda $n(A) - n(A \cap B)$, $n(B) - n(A \cap B)$, $n(A \cap B)$ ga teng.

Jamlash qoidasiga ko'ra,

$$\begin{aligned} n(A \cup B) &= (n(A) - n(A \cap B)) + (n(B) - n(A \cap B)) + \\ &+ n(A \cap B) = n(A) + n(B) - n(A \cap B) \end{aligned}$$

(2) tenglikdan, ya'ni (1) tenglik hosil bo'ladi.

M a s a l a. 100 kishidan iborat sayyohlar guruhida 70 kishi ingliz tilini, 45 kishi fransuz tilini, 23 kishi esa ikkala tilni ham biladi. Sayyohlar guruhidagi necha kishi ingliz tilini ham, fransuz tilini ham bilmaydi?

Y e c h i s h. Berilgan guruhdagi ingliz tilini biladigan sayyohlar to'plamini A bilan, fransuz tilini biladigan sayyohlar to'plamini B bilan belgilaymiz. U holda ham ingliz tilini, ham fransuz tilini biladigan sayyohlar to'plami $A \cap B$ to'plamdan, shu ikki tildan hech bo'lmasa bittasini biladigan sayyohlar to'plami esa $A \cup B$ to'plamdan iborat bo'ladi.

Shartga ko'ra, $n(A) = 70$, $n(B) = 45$, $n(A \cap B) = 23$. (1) tenglikka ko'ra, $n(A \cup B) = 70 + 45 - 23 = 92$.

Shunday qilib, 92 kishi ingliz va fransuz tillaridan hech bo'lmaganda bittasini biladi, $100 - 92 = 8$ kishi esa ikkala tilni ham bilmaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Alimov Sh.A., Kolagin Yu.M. va boshqalar Algebra va analiz asoslari. O'rta maktabning 10-11 sinflari uchun darslik. -T.: "O'qituvchi", 1996 - y.
2. Алимов Ш.А. и др. Алгебра и нач. мат. анализа. 10-11 кл. М.: Просвещение. 2016 y.
3. Abduhamidov A.U., Nasimov X.A., Nosirov U.M., Husanov J.H. "Algebra va matematikanaliz asoslari". I qism. Akademik litseylar uchun darslik. – T.: 2008 y.
4. Abduhamidov A.U., Nasimov X.A., Nosirov U.M., Husanov J.H. "Algebra va matematikanaliz asoslari". II qism. Akademik litseylar uchun darslik. – T.: 2008 y.

AYRIM SODDA TENGSIZLIKLARNI ISBOTLASH

Mamutov Aybek Temirbayevich

Nukus "Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik litseyi matematika fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur tezisda matematik analiz va algebra fanlarida muhim o'rin tutuvchi sodda, ammo asosiy tengsizliklarning isboti ko'rib chiqiladi. Tengsizliklarning mantiqiy asoslari, ularga turli usullar bilan yondashuvlar, jumladan, algebraik, geometrik va funksional yondashuvlar yoritiladi. Ayniqsa, Koshi, AM-GM va Bernoulli tengsizliklari kabi klassik tengsizliklarning sodda, tushunarli va o'quvchilar uchun qulay usullarda isbotlari beriladi. Ushbu ish o'rta maktab va akademik litsey o'quvchilari hamda matematika o'qituvchilari uchun amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: Tengsizlik, isbot, Koshi tengsizligi, AM-GM tengsizligi, algebraik usul, geometrik yondashuv, matematik tafakkur, o'quvchilar uchun qo'llanma

Bu tezisda ayrim muhim tengsizliklarni isboti va isbot qilish yo'llari ko'rsatiladi. Tengsizliklarni isbot qilishda albatta tengsizlikni tarifidan xossalardan foydalaniladi. Oldin isbot qilingan tengsizliklar natijasida foydalaniladi. Tengsizliklar qonunlarning buzilmaganligi yoki teskarisini faraz qilish bilan tengsizliklarni isbot qilish mumkin. Bir nechta tengsizliklar olib isbot qilish yo'llarini keltiramiz.

1.1.4-misol. Ava B sonlarning ixtiyoriy qiymatida

$$\frac{a+b}{2} \leq \sqrt{\frac{a^2+b^2}{2}}$$

tengsizlikni o'rinli bo'lishini ko'rsating.

Yechish: Isbot qilishdan oldin tengsizlikga diqqat bilan qarab $a^2 + b^2$ bilan bog'liq tengsizliklar haqida fikr yuritish kerak bo'ladi. Malumki $(a - b)^2 \geq 0$ doimo o'rinli bundan

$a^2 + b^2 - 2ab \geq 0$ yoki $a^2 + b^2 \geq 2ab$ oxirgi tengsizlikni ikkala tomoniga $(a + b)^2$ ni xosil qildik. Demak $a^2 + b^2 + 2ab \leq 2a^2 + 2b^2$

yoki $(a + b)^2 \leq 2a^2 + 2b^2$ Oxirgi tengsizlikni ikkala tomonini 4 ga bo'lamiz.

$$\frac{(a + b)^2}{4} \leq \frac{a^2 + b^2}{2}$$

yoki

$$\frac{(a + b)^2}{2} \leq \frac{a^2 + b^2}{2}$$

Ikkala tomonidan kvadrat ildiz olamiz. $\left|\frac{a+b}{2}\right| \leq \sqrt{\frac{a^2+b^2}{2}}$

Modul xossasidan $\frac{a+b}{2} \leq \left|\frac{a+b}{2}\right|$

Ekanligini hisobga olsak $\frac{a+b}{2} \leq \sqrt{\frac{a^2+b^2}{2}}$

Tengsizlik o'rinli bo'lib chiqadi. Tenglik $a=b$ bo'lganda o'rinli bo'ladi.

1.1.5-misol. Agar a, b, c va d manfiy bo'lmagan sonlar bo'lsa, u holda quyidagi tengsizlik o'rinli bo'lishini ko'rsating,

$$\sqrt{(a + c)(b + d)} \geq \sqrt{ab} + \sqrt{cd}$$

Yechish.

Birinchi ishni chap tomonidagi kop hadlarni ko'paytirishdan boshlash kerak.

$$\sqrt{(a + c)(b + d)} = \sqrt{ab + ad + cb + cd}$$

Ifodani biror sonni qo'shish va ayirishda ifoda qiymati o'zgarmasligidan foydalanamiz va ifodani to'la kvadratga ajratishga harakat qilamiz.

$$\begin{aligned} \sqrt{ab + ad + bc + cd} &= \sqrt{ab + 2\sqrt{abcd} + cd + ad + 2\sqrt{abcd} + bc} = \\ &= \sqrt{(\sqrt{ab})^2 + 2\sqrt{abcd} + (\sqrt{cd})^2 + (\sqrt{bc})^2 - 2\sqrt{(bc)(ad)} + (\sqrt{ad})^2} = \\ &= \sqrt{(\sqrt{ab} + \sqrt{cd})^2 + (\sqrt{bc} - \sqrt{ad})^2} \end{aligned}$$

Agar $(\sqrt{bc} + \sqrt{ad})^2 \geq 0$ tengsizlikning o'rinli ekanligi va uni tashlab yuborishni e'tiborga olsak, tengsizlik chap tomoni faqat kuchayadi va quyidagi tengsizlik o'rinli bo'ladi.

$$\sqrt{(\sqrt{ab} + \sqrt{cd})^2 + (\sqrt{bc} - \sqrt{ad})^2} \geq \sqrt{(\sqrt{ab} + \sqrt{cd})^2} = \sqrt{ab} + \sqrt{cd}$$

va natijada. $\sqrt{(a + c)(b + d)} \geq \sqrt{ab} + \sqrt{cd}$
o'rinli bo'ladi.

Agar $bc = ad$ bo'lsa tengsizlikni tenglik sharti bajariladi. Endi matematika analiz va oily matematikada ko'p uchraydigan ayrim tengsizliklar isbotini keltiramiz.

Bular esa ayrim boshqa tengsizliklar isboti uchun asos bo'ladi.

1.1.6-misol. Ixtiyoroy a va b sonlari uchun

$$|a + b| \leq |a| + |b|$$

tengsizlik o'rinli bo'lishini ko'rsatamiz.

Yechish. bu tengsizlikni isbot qilishda sonning moduli xossalaridan foydalanamiz.

Ma'lumki $|x| \geq 0$ hamda $x \leq |x|, x \geq -|x|$ bulardan va

$$-a \leq |a| \leq a \quad -b \leq |b| \leq b$$

Bir xil ma'noli tengsizlikga mos ravishda qo'shishdan foydalansak quyidagiga ega bo'lamiz.

$$\begin{cases} -a \leq |a| \leq a \\ -b \leq |b| \leq b \end{cases}$$

$$-|a| - |b| \leq a + b \leq |a| + |b|$$

$$-(|a| + |b|) \leq a + b \leq |a| + |b|$$

Bundan

$$|a| + |b| \leq |a| + |b|$$

Bu tengsizlik $|a_1| + |a_2| + \dots + |a_1| + |a_n| \leq |a_1| + |a_2| + \dots + |a_n|$

$$|a_1 + a_2 + a_3 + \dots + a_n| \leq |a_1| + |a_2| + \dots + |a_n|$$

Tengsizlikni xususiy xoli bo'ladi.

1.1.7-misol. a va b sonlarning ixtiyoriy qiymatlarida

$$|a + b| \geq |a| - |b|$$

Tengsizlik o'rinligini isbot qiling.

Yechish.

$$|a + b| \geq |a| + |b|$$

Tengsizlik o'rinligi ko'rsatilgan edi b sonni $-b$ ga almashtirsak quyidagi tengsizlikga ega bo'lamiz.

$$|a - b| \leq |a| + |-b|$$

Agar $|-b|=|b|$ e'tiborga olsak

$$|a - b| \leq |a| + |-b|$$

(1) o'rinli bo'ladi ma'lumki $a=(a+b)-b$ aynan tenglik buning ikkala tamonidan modul olamiz.

$$|a| = |(a + b) - b|$$

Yoki (1) tengsizlikni e'tiborga olsak

$$|a| = |(a + b) - b| \leq |a + b| + |b|$$

yoki

$$|a| \leq |a + b| + |b|$$

Bundan

$$|a| - |b| \leq |a + b|$$

bundan kelib chiqadi.

$$|a + b| \geq |a| - |b|.$$

Isbotlandi.

1.1.8-misol. a va b sonlarning ixtiyoriy qiymatlarida

$$|a - b| \geq |a| - |b|$$

tengsizlik bajarilishini ko'rsating.

Yechish. 7-misolda ixtiyoriy a va b sonlar uchun

$$|a + b| \geq |a| - |b|$$

Tengsizlik to'g'riligi isbot qilingan edi. Agar bu b ni $-b$ bilan almashtirsak

$$|a - b| \geq |a| - |-b| \quad \text{va} \quad |-b| = |b|$$

tenglik o'rinligidan

$$|a - b| \geq |a| - |b|$$

Tenglikni to'g'riligi kelib chiqadi.

1.1.9-misol Quyidagi tengsizlikni isbot qiling .

$$\sqrt{a^2 + b^2 + c^2} \leq |a| + |b| + |c|$$

Yechish. Ushbu tengsizlik R^m fazoda ketma-ketligi limiti hisoblashga foydalaniladi. Ma'lumki ketma-ketlikni yaqinlashishini tekshirishda ixtiyoriy $\varepsilon > 0$ uchun $p(x^n, a) < \varepsilon$ ekanligini ko'rsatish kerak bo'ladi. Ya'ni:

$$p(x^n, a) = p[x^n, \dots, (x^n)_m],$$

$$(a_1, a_2, \dots, a_m) = \sqrt{(x_1 - a_1)^2 + (x_2 - a_2)^2 + \dots + (x_m - a_m)^2} < \varepsilon$$

Keltirilgan tengsizlikni ikki usul bilan isbot qilish mumkin.

1-usul. Ko'rinib turibdiki $a=0$, $b=0$, $c=0$ da berilgan tengsizlik o'rinli. Agar a, b va c sonlarning hech bo'lmaganda bittasi noldan farqli bo'lsa, u holda

$$\sqrt{a^2 + b^2 + c^2} > 0$$

Tengsizlik o'rinli bo'ladi. U holda quyidagi almashtirishni bajarish mumkin

$$\begin{aligned} \sqrt{a^2 + b^2 + c^2} &= \frac{\sqrt{a^2 + b^2 + c^2} \cdot \sqrt{a^2 + b^2 + c^2}}{\sqrt{a^2 + b^2 + c^2}} = \frac{a^2 + b^2 + c^2}{\sqrt{a^2 + b^2 + c^2}} = \\ &= \frac{a^2}{\sqrt{a^2 + b^2 + c^2}} + \frac{b^2}{\sqrt{a^2 + b^2 + c^2}} + \frac{c^2}{\sqrt{a^2 + b^2 + c^2}} = \\ &= \frac{|a| \cdot |a|}{\sqrt{a^2 + b^2 + c^2}} + \frac{|b| \cdot |b|}{\sqrt{a^2 + b^2 + c^2}} + \frac{|c| \cdot |c|}{\sqrt{a^2 + b^2 + c^2}} \end{aligned}$$

Agar a, b, c larning bir vaqtga nolga teng emasligini e'tiborga olsak quyidagi tengsizlik o'rinli.

$$\begin{aligned} \sqrt{a^2 + b^2 + c^2} &\geq \sqrt{a^2} = |a| \\ \sqrt{a^2 + b^2 + c^2} &\geq \sqrt{b^2} = |b| \\ \sqrt{a^2 + b^2 + c^2} &\geq \sqrt{c^2} = |c| \end{aligned}$$

Bulardan esa quyidagilar o'rinligi kelib chiqadi.

$$\frac{|a|}{\sqrt{a^2 + b^2 + c^2}} \leq 1, \frac{|b|}{\sqrt{a^2 + b^2 + c^2}} \leq 1, \frac{|c|}{\sqrt{a^2 + b^2 + c^2}} \leq 1$$

Natijada keltirilgan ifodadagi ya'ni

$$\begin{aligned} \frac{|a| \cdot |a|}{\sqrt{a^2 + b^2 + c^2}} + \frac{|b| \cdot |b|}{\sqrt{a^2 + b^2 + c^2}} + \frac{|c| \cdot |c|}{\sqrt{a^2 + b^2 + c^2}} &\leq |a| + |b| + |c| \\ \frac{|a|}{\sqrt{a^2 + b^2 + c^2}}, \frac{|b|}{\sqrt{a^2 + b^2 + c^2}}, \frac{|c|}{\sqrt{a^2 + b^2 + c^2}} & \end{aligned}$$

nisbatlar o'zidan katta qiymati 1 bilan almashtiramiz. Demak tengsizlik o'rinli ekan

$$\mathbf{2-usul:} \quad a^2 + b^2 + c^2 \leq (|a| + |b| + |c|)^2$$

tengsizlikni ikkala tomonini manfiy bo'lmagani uchun ikkala tomonini kvadratga ko'tarish mumkin. Natijada

$$a^2 + b^2 + c^2 \leq (|a| + |b| + |c|)^2$$

tengsizlikga ega bo'lamiz. O'ng tomonini kvadratga ko'taramiz.

$$a^2 + b^2 + c^2 \leq (|a|)^2 + (|b|)^2 + (|c|)^2 + 2|a| \cdot |c| + 2|a| \cdot |b| + 2|b| \cdot |c|$$

Bundan

$$0 \leq 2|a| \cdot |b| + 2|a| \cdot |c| + 2|b| \cdot |c|$$

yoki

$$|a| \cdot |b| + |a| \cdot |c| + |b| \cdot |c| \geq 0 \quad \text{o'rinli. bu esa tengsizlikni o'rinli ekanligini bildiradi.}$$

Tengsizlikda tenglik o'rinli bo'ladi. Berilganlardan hech bo'lmasa ikkatasi nolga teng bo'lsa,

1.1.10-misol. Musbat a, b va c sonlar uchun

$$\frac{b+c}{a} + \frac{c+d}{b} + \frac{a+b}{c} \geq 6$$

tengsizlikni isbotlang.

Yechilishi. Tengsizlikning chap qismida shakl almashtirish bajarib uni quyidagi ko'rinishga keltiramiz.

$$\frac{b}{a} + \frac{c}{a} + \frac{c}{b} + \frac{a}{b} + \frac{a}{c} + \frac{b}{c} \geq 6 \Rightarrow$$

$$\Rightarrow \left(\frac{a}{b} + \frac{b}{a}\right) + \left(\frac{a}{c} + \frac{c}{a}\right) + \left(\frac{b}{c} + \frac{c}{b}\right) \geq 6 \quad (1.1.1)$$

Ikkita musbat son uchun o'rta arifmetik va o'rta geometrik qiymatlar orasidagi Koshi tengsizlikdan foydalanamiz.

$$\frac{a}{b} + \frac{b}{a} \geq \sqrt{\frac{a}{b} \cdot \frac{b}{a}} = 2 \quad \frac{a}{c} + \frac{c}{a} \geq 2, \quad \frac{b}{c} + \frac{c}{b} \geq 2$$

Bu tengsizlikdan foydalanib (1.1.1) tengsizlikni xosil qilamiz.

1.4 O'rtacha qiymatlar va ular orasidagi munosabatlar.

1.O'rtacha qiymatlar $a = \{a_1 a_2 \dots \dots a_n\}$ musbat sonlar ketma ketligi uchun o'rta arifmetik qiymat

$$A(a)A_n = \frac{a_1 + a_2 + a_3 + \dots + a_n}{n}$$

2.O'rta geometrik qiymat

$$G(a) = G_n = \sqrt[n]{a_1 \cdot a_2 \dots a_n}$$

3.O'rta kvadratik qiymat

$$K(a) = K_n = \sqrt{\frac{a_1^2 + a_2^2 + \dots \dots a_n^2}{n}}$$

4.O'rta garmonik qiymat larni aniqlaymiz.

$$N(a) = N_n = \frac{n}{a_1^{-1} + a_2^{-1} \dots \dots \dots + a_n^{-1}}$$

Xususan x, y musbat sonlar uchun bu o'rta qiymatlar quyidagicha aniqlanadi.

$$A_2 = \frac{x+y}{2}; \quad G_2 = \sqrt{xy} \quad K_2 = \sqrt{\frac{x^2+y^2}{2}}; \quad N_2 = \frac{2xy}{x+y}$$

Xulosa.

Tezis ishinida bir o'zgaruvchili chiziqli tengsizliklarning boshlang'ich tushunchalari haqida to'liq ma'lumot berilgan bo'lib, jumladan, tengsizliklar haqida asosiy tushunchalar, teng kuchli tengsizliklar, bir o'zgaruvchili chiziqli tengsizliklar, ularning asosiy xossalari va isboti, qo'sh tengsizliklarning asosiy xossalari va ular ustida amallar, kasr chiziqli tengsizliklar, bir o'zgaruvchili chiziqli tengsizliklar sistemasi va ular ustida amallar, tengsizliklarni isbotlash va misollar umumiy holda bayon qilingan. Bunda har bir keltirilgan tushunchalar ta'riflandi va teoremlar matematik isboti bilan berildi. Shuning bilan birga har bir paragrafda bir qator turli xildagi misollarni yechib ko'rsadim.

Adabiyotlar.

1. Abduhamidov, A.U. H.A.Nasimov, U.M.Nosirov, J.H.Husanov, Algebra va matematik analiz asoslari II- qisim, Toshkent, "O'qituvchi" 2010 y
2. S.To'rayev, Algebradan takrorlash, umumlashtirish darslari, Toshkent, "O'qituvchi" 2007 yil.
3. M.I.Skanavi tahriri ostida "Matematikadan konkurs masalalar to'plami", Toshkent, "O'qituvchi" 1996 yil.
4. А.Г.Спинкин, Справочник по математики, Москва, "Наука" 1980 г.
5. Н.Я.Виликинб, В.Н.Литвинунко, А.Г.Мардкович, Элементарная математика, Москва, "Просвещение" г 1970.

TÁBIYIY FIZIOLOGIYALÍQ ÚYQÍNÍN INSAN SALAMATLÍGÍNDA ORNÍ HÁM ÁHMIYETI

Tleptbergenova Perizat Nókisbay qızı

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti tayanish doktorantı.

Házirgi waqıtta hámmemiz jaqsı bilemiz, ilim-texnika júdá rawajlanıp atırǵan bir dáwir esaplanadı. Sonday-aq, sociallıq tarmaq júdá úlken tezlik penen rawajlanıp atırǵan bul dáwirde insanda fiziologiyalıq uyqı menen baylanıslı bolǵan oǵada kóplegen mashqalalardı keltirip shıǵarmaqta. Bárinen burın, insannardıń uyqı fiziologiyasınıń normada bolmawı, olarda uyqı menen baylanıslı bolǵan túrli ruwxıy keselliklerdiń kelip shıǵıwına sebep bolmaqta. Adamlardıń ashıwshaq, nervli bolıp qalıwına sociallıq ortalıqtıń insanǵa itibarınıń azlıǵı, insanda kún tártibiniń joqlıǵı, yaǵnıy insan belgilengen tártipke ie emesligi esaplanadı.

Hár bir jas dáwirinde insannıń belgilengen uyqı muǵdarı bar bolıp, sol muǵdarǵa súengen halda organizm jumıs isleydi. Organizmdegi barlıq fiziologiyalıq proceslerdiń normada bolıwında uyqı úlken áhmiyetke iye. Ásirese, kóriw, esitiw, júrek-qan tamır sisteması, nerv sisteması, tayanish-háreket sisteması iskerliginde uyqınıń áhmiyeti júdá úlken ekenligi dálil talap etpeydi. Uyqı bul hár bir insannıń zárúrli mıtájligi bolǵan organizmde dáwirli júz beretuǵın fiziologiyalıq jaǵday esaplanadı.

Uyqı waqtında organizmniń barlıq fiziologiyalıq procesleri tormozlanıw halatına ótedi. Insan ómiriniń shama menen úshten bir bólegi uyqı procesinde ótedi. Usıǵan qaramastan uyqı jaǵdayınıń endogen mexanizmleri tolıq úyrenilmegen [4. 59]. Fiziologiyalıq uyqı úlkenler hám balalar organizmi normal jumıs iskerliginde áhmiyetli process. Ásirese, balalarda tiykarǵı fiziologiyalıq procesler - uyqı hám oyawlıqtıń óz waqtında almasıp turıwı úlken áhmiyetke iye. Insannıń hár kúni belgili bir saat uyıqlawı hám oyanıwı insannıń nerv sistemasına unamlı tásir kórsetedi.

Adam ortasha esapta bir sutkada 8 saat uyqılaydı. 4-5 kún uyqısız júriwi múmkin, biraq keyin ala adam organizmi sharshaydı, júrgen waqtında da uyqılap qalıwı múmkin. Bir neshe kún uyıqlamaw geyde nerv, ruwxıy keselliklerine sebep boladı. Uyqı waqtında miydiń shártli refleksleri tormozlanadı, júrek qısqaırw sanı kemeyedi, dem alıw siyreklesedi. Sonday-aq, bulshiq etler bosasadi, qabaqti jabiwshi bulshiq etler, kóz qarashıǵı, tuwri ishek bulshiq etleriniń tonusi artadi. Nárestelerde 16-18 saat, kishi mektep jasındaǵı balalar 13-14 saat, 7 jastaǵı balalar 11,5-12 saat, 12 jastaǵı balalar bolsa 10 saat, 13 jastaǵı balalar 9,5 saat hám 17-18 jastaǵı óspirimler 8-8,5 saat uyqılawları kerek. Adam kóbinese bir qalıptegi háyyiw, saattıń shıqıldısı, sıbırlaǵan suw hám sıbırlap aqqan jawınnıń sestı tásirinde qalǵıp uyqılap qaladı. Adamlardıń

uyqısının tiykarǵı bólegin tez uyqı quraydı. İnsan úlkeygen sayın uyqının áste dáwiri kóbeyip, tınıshıraq uyqılay baslaydı. Uyqının buzılıwı barlıq insanlardın altıdan bir bóleginde baqlanadı. Bes jasqa shekem bolgan balalardıń shama menen 25% uyqı menen baylanıslı mashqalalarga dus keledi. Uyqı hám oyanıw ritmleri dene temperaturası menen baylanıslı, yaǵnıy azanda dene temperaturasınıń kóteriliwi zıyreklikke sáykes keledi, tiykarǵı dene temperaturasınıń yeń tómen noqatında, azanǵı saat 4:00 ler shamasında uyqılı boladı.

Jas balalar ómiriniń kóp bólegi uyqıda ótedi. Uyqı rawajlanıp atırǵan nerv sisteması hám organizm ushın áhmiyetli esaplanadı. Úsh ayǵa shekemgi balalar uyqısında tómendegi procesler: birinshiden, súyekler qalıplesiwinde áhmiyetli rol oynaytuǵın somatotropin garmoni islep shıǵarıladı; ekinshiden, immunitetti kúsheyetuǵın T-limfocitler aktivlesedi; úshinshiden, toqimalarda metabolism procesi kúsheyedi; besinshiden, kletkalar jańalanadı; altınshıdan, nerv sisteması bosasadı.

Ósiw gormonınıń gipofizdiń aldınǵı bóleginen ajırılıp shıǵıw dárejesi uyqı waqtında kóteriledi. Uyqı waqtında melatonin gormonı da islep shıǵarıladı. Melatonin gormonı epifiz bezinen islep shıǵarıladı. Túngi waqıtlarda melatonin islep shıǵarılıwı 70% ke kóbeyedi. Melatonin antioksidant yesaplanıp, organizmniń stresske qarsı reakciyasın kúsheytedi. Melatonin uyqı hám oyawlıq ritmin qadaǵalaydı. Melatoninı basqarıw uyqı ótiwin kemeyttiredi, uluwma uyqı waqtın asıradı, uyqı sıpatın jaqsılaydı. Balalarda ósiw gormonı tereń uyqı saatlarında islep shıǵarıladı. Kortizol cirkadyalıq ritmin payda yetedi. Kortizoldıń dárejesi fiziologiyalıq uyqının ortasında kóbeyedi. Azanǵı uyqı waqtında kortizol muǵdarı artadı.

Juwmaqlap aytqanda insan ómirinde uyqı bul júdá áhmietli iskerlik esaplanıp, insan salamatlıǵı ushın, jaqsı rawajlanıwı ushın júdá zárúr. Sol sebepli uyqı jaǵdaylarına úlken itibar qaradıw kerek.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR:

- 1.Almatov K. T., Karimova G. M. Oliy asab faoliyati fiziologiyasi.Toshkent 2012 yil,
- 2.Atabayeva D. T., Fayziyev V.B. O‘quvchilarning sog‘lom o‘sishi va rivojlanishida uyquning ahamiyatini o‘rganish. Toshkent 2020 - yil. Biologiya va ekologiya jurnali.
- 3.Е.Б.Бабиский, А.А.Зубков, Г.И.Косицкий, Б.И.Ходоров. Одам физиологияси. 1972 й
- 4.Edery I. Circadian rhythms. Physiol Genomics. 2000; 3(2): 59-74;
- 5.Sodiqov. Q, Aripova S. X, G. A. Shahmurova . Yosh fiziologiyasi va gigiyena. Toshkent 2009 yil. 99-100 b.

FIZIKA FANINI SAMARALI O‘QITISHDA MODEL TUSHUNCHASI VA UNI AXBOROT KOMMUNIKASIYA TEXNOLOGIYALARNI FOYDALANGAN HOLDA TAHLIL QILISHNING AHAMIYATI

Kalilaev Ayapbergen Janabaevich

T.N. Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy instituti Qoraqalpog‘iston Respublikasi filialining mustaqil tadqiqotchisi

Annotasiya: Zamonaviy sharoit o‘quvchilarni o‘qitishda turlicha usullarni tadbiq etishni talab qiladi. Vizuallashtirish – fizik hodisa va qonunlarni chuqur anglash va tushunishga imkon beruvchi ta’limdagi asosiy usullardan biridir. Tushunish qiyin bo‘lgan dimnamik ob’ekt va hodisalarni, statik tasvirlarga qarab o‘zlashtirishdan ko‘ra, vizuallashtirish yordamida o‘rganish yaxshi samara beradi. Real laboratoriya sharoiti hamma tajribalarni ham o‘tkazish imkonini

bermaydi. Shuning uchun, ta'lim jarayoniga o'qitishning an'anaviy ma'ruza, amaliyot, seminar va laboratoriya mashg'ulotlari ko'rinishlari bilan bir qatorda interfaol modellashirish usullarini kiritish zarur.

Mamlakatimiz innovasion rivojlanish yo'lida shiddat bilan rivojlanib borayotgan bir davrda o'sib kelayotgan yosh avlodni ma'naviy-axloqiy va intellektual rivojlantirishni sifat jihatidan yangi darajaga ko'tarish, o'quv-tarbiya jarayoniga ta'limning innovasion shakllari va usullarini joriy etish asosiy maqsadimizdir.

Fizika fanini o'rganishda muayyan mazmundagi masalani avval matematik tilga ko'chirib, so'ngra yechish ko'nikmasi – modellashirishni muvaffaqiyatli amalga oshirishning zarur shartidir. Ko'pgina fizik masalalar tenglama (yoki tenglamalar tizimi) tuzish va ular bilan ishlash ko'nikmasining shakllangan bo'lishini taqozo etadi. Fizikani o'qitishda matematika fani nafaqat hisoblash apparati sifatida qo'llanilmoqda, balki bugungi kunda matematik mulohazalar yordamida voqelik, hodisaning o'tish jarayonining xarakteri haqida fizikaviy xulosalar chiqarishga imkon tug'diradi va ular tadqiq qilinadi, matematik tenglamalar yechish orqali fizik hodisalar haqida fikr yuritish mumkin.

O'quvchilar fizika darslarida tenglamalar tuzib yechishga qiynaladilar. Bunday vaziyatning oldini olish maqsadida matematika darslarida aynan fizikaviy voqelik natijasi bo'lgan tenglamalarni yechish, shu bilan bir qatorda harfiy belgilashlarda uzviylikni ta'minlash kerak. Fizika fanini o'qitishda vektor va skalyar kattaliklar ko'p ishlatiladi. Fizika fanidagi funksional bog'lanish, kvadrat tenglama, limit, hosila tushunchasi keyinroq o'tiladi.

Funksional bog'lanish fizikada keng ishlatiladigan munosabat. Funksiya tushunchasi, uning grafigi, ikki voqelik, to'plam orasidagi munosabat, moslik, uning xossalari kabilarni yaxshi o'zlashtirgan o'quvchi fizikadagi funksional bog'lanishlarni tez anglaydi va fizik munosabatlarni puxta o'rganadi. "Tekis to'g'ri harakat"(7-sinf) mavzusini o'rganishda o'quvchilarning matematikadan o'tilgan chiziqli funksiya tushunchasi (7-sinf), uning grafigini ($F=kx+b$) bilishi to'g'ri tekis harakat tushunchasini o'zlashtirishda asqotadi. Bunda uning chiziqli funksiya qonuniyatlariga bo'ysinishi o'rgatiladi.

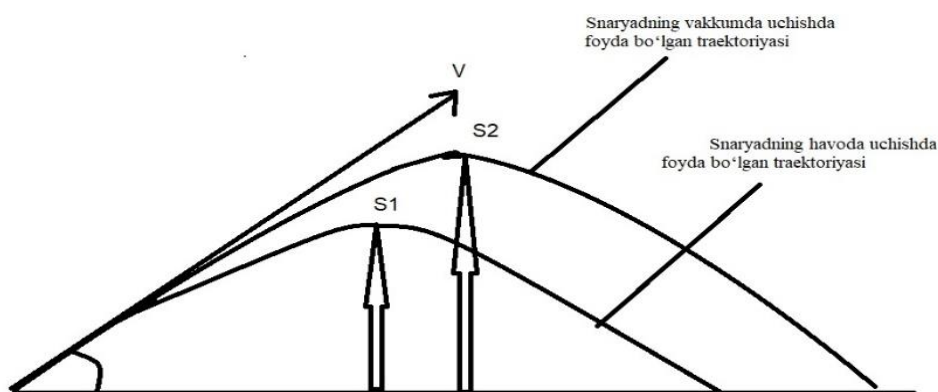
Xulosa o'rnida aytish mumkinki, matematika ta'limida integrasiyani amalga oshirish masalalarini o'rganish, jumladan, matematika fizika, kimyo darsliklarining nazariy tahlili bu fanlar orasida uzviylik (vaqt ma'nosida) ta'minlanmaganligi, matematika darsliklarida ekologik mazmundagi masalalarning, yuqori sinflarda esa fizika, tatbiqiy masalalar miqdori kamayib ketganligi aniqlandi. Mazkur fanlarni integrasiya qilish maqsadida: ekologik, fizik, kimyoviy mazmundagi masalalar darsliklarning yangi avlodlarida ko'paytirish, mazkur fanlarda keng qo'llaniladigan tushunchalar, o'nli kasrlarni hisoblash, modellashirish ko'nikmasi, funksional bog'lanish, tenglamalarni echish ko'nikmalarini shakllantirishga alohida ahamiyat berish va ularni malaka darajasiga yetkazish maqsadga muvofiq[1.12].

Model - ob'ekt, shaxs yoki tizimning informasion tasviri hisoblanadi. Bu atama dastlab 16 asr oxirida ingliz tilida binoning rejalarini bildirgan. Fransuz hamda Italyan tillaridagi modul so'zidan olingan. Modellar fizik modellarga (masalan, model tekisligi) va mavhum modellarga (masalan, xatti-harakatlar modellarini tavsiflovchi matematik ifodalar) bo'lingan. Mavhum yoki konseptual modellar fan falsafasida markaziy o'rinni egallagan. Deyarli har bir ilmiy, nazariya, jismoniy va insoniy sohaning modelini o'z ichiga olgan[2].

O'rganilayotgan hodisalar to'g'ri modellashirilgandagina mexanikaning aniq qonunlari jism harakatining haqiqiy manzarasini aniq ifodalab, to'g'ri natijaga olib keladi. Agar

hodisalarning haqiqiy manzarasi buzib modellashtirilsa, u hodisani tahlil qiluvchi matematik usul har qancha mukammal bo'lishiga qaramasdan, chiqarilgan nazariy xulosalar qo'pol xatoliklarga olib keladi.

Hodisaning to'g'ri modeli uning bilan boshqa hodisalar orasidagi barcha mavjud bo'lgan ichki bog'lanishni uzib qo'ymaydi, hodisalar orasidagi muhim bog'lanishlarni ajratib oladi va shu tariqa hodisaning modelini yaratib beradi. Agar hodisaning modelini ishlab chiqishda hodisalar orasidagi asosiy bog'lanish noto'g'ri aniqlansa, qo'pol xatoga yo'l qo'yiladi va bunday modelga asoslangan mulohazalar yaroqsiz bo'lib qoladi. Masalan, artilleriya snaryadi harakatidagi hodisalar manzarasi haqidagi masalaga murojaat qilaylik. Artilleriya snaryadi uchayotganda snaryadning traektoriyasi porox zaryadining sifati va miqdoriga, to'pning tuzilishiga, snaryadning o'lchamlariga, havoning qarshiligiga, shamolning yo'nalishiga, snaryadning shakliga, snaryadning o'qi o'qi atrofida aylanish tezligiga va shu kabi ko'rsatkichlarga bog'liq bo'ladi. Bu hodisaning boshlang'ich elementar modelida snaryadni «moddiy nuqta» deb olinsa, snaryad traektoriyasi paraboladan iboratligi kelib chiqadi.

2.3.1-rasm Snaryadning vakkumda va havoda uchishda foyda bo'lgan traektoriyasi

Agar bu hodisaning aniqroq modelini tuzishda havoning qarshiligi hisobga olinsa, snaryadning traektoriyasi paraboladan farqli ekanligi kelib chiqadi. To'p stvolida snaryadning vint chizig'i bo'ylab aylanma harakati ham nazarga olinsa, hodisaning aniqroq modeli hosil bo'ladi va hisoblash murakkablasha boradi. Yanada murakkab, biroq anchagina aniqroq modelga murojaat qilinganda, snaryadning boshlang'ich tezligi bilan poroxning miqdori hamda sifati, stvolning uzunligi va boshqa kattaliklar orasidagi bog'lanishlar e'tiborga olinadi.

Bunda mexanika qonunlaridan tashqari boshqa qonunlardan ham foydalanishga to'g'ri keladi. Shunday qilib, snaryad uchayotganda sodir bo'ladigan hodisalarning haqiqiy modeli juda murakkabdir. Bu aytilganlardan quyidagi xulosa kelib chiqishi: hodisaning haqiqatga yaqin modelini hosil qilishning birdan-bir yo'li o'rganilayotgan modelni ketma-ket murakkablashtirib borishdan iborat. Harakatni sababsiz tekshiradigan mexanikaning bo'limiga kinematika deyilib, sababiyati bilan tekshiradigan bo'limiga esa dinamika deyiladi. Harakatning sababi ma'lum bo'lsa, tekshirilayotgan jismlar qanday muvozanat holatida bo'lishini oldindan aytib berish mumkin. Jismlarning muvozanatda bo'lishini tekshiradigan mexanikaning bo'limiga statika deyiladi[3.47].

Fizika fani darsin o'qitishda samaradorlikga erishishning asosiy omili o'quvchilarda model tushunchasin shakllantirish asosiy omillarning biri bo'lib hisoblanadi. Model tushunchasini shakllantirishda axborot kommunikasiya texnologiyalarning muhim vositasi kompyuterni foydalanilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Hozirgi kunda kompyuterda modellashtirish texnologiyasi mavjud bo'lib, uning maqsadi atrofimizni o'rab turgan tabiat, unda

ro'y beradigan hodisa, voqealarni va jamiyatdagi o'zgarishlarni anglash, tushunib yetish jarayonini zamonaviy usullar vositasida tezlashtirish va qabul qilishdir. Kompyuterda modellashtirish texnologiyasini o'zlashtirish kompyuter tizimlarini yaxshi bilishni va unda modellashtirish texnologiyalarini ishlata olishni talab qiladi.

Kompyuterda dasturlash tillaridan foydalanish matematik modellashtirish usulida jiddiy burilish yasadi. XX asr oxirlarida yaratilgan yuqori quvvatli Pentium prosessorli kompyuterlarda o'rganilayotgan jarayonlar modellarining turli xil ko'rinishlarini (grafik, diagramma, animasiya, multiplikasiya va h.k.) kompyuter monitorida hosil qilish mumkin. Ekrandagi modelni (masalan, rasm eskizini) turli xil darajada (tekislik, fazo bo'yicha) harakatga keltirish imkoniyatlari mavjud.

Kompyuter modellari sistemaning tabiatini o'ziga xos turli xil kombinasion matematik modellarga asoslangan yaqinlashuvlar yordamida tasvirlab beradi. O'tgan asrda kompyuterda modellashtirish zamonaviy fanning deyarli barcha sohalarida rivojlanishning ajralmas qismiga aylandi. Kompyuter simulyasiyalari fizika, astronomiya, klimatologiya, kimyo, biologiya, materialshunoslik, iqtisodiyot, ijtimoiy fanlar va muhandislik sohasida sistemalarni modellashtirish uchun zarur vosita bo'lib qoldi.

Sistemalar va ularning tabiatini zamonaviy texnologiyalar yordamida erishib bo'lmaydigan nanoo'lchamdagi aniqlik bilan tushunish uchun kompyuter simulyasiyasidan foydalanish mumkin. Agar bizda ba'zi sistemalarning eksperimental kuzatish asosida qanday harakat qilishini tahlil qilib beradigan ma'lumotlar mavjud bo'lsa, biz ushbu hodisalar qanday sodir bo'lgani yoki aslida nima sababdan yuz bergani haqidagi savollarga javob berishimiz mumkin.

Quyida modellashtirishning bir qator afzalliklarini keltiramiz:

Xavfsizlik – odamga yoki atrof-muhitga zarar bermasdan sinab ko'rish yoki tajriba o'tkazish.

Prototip – yakuniy mahsulot ishlab chiqarilishidan avval yangi mahsulotlarni loyihalash va sinash uchun modellardan foydalanishdan iqtisodiy tejash.

Bashorat qilish – kelajakka boqib, ehtimoliy ta'sirlarni yoki yo'qotishlarni ta'kidlab, muammolar paydo bo'lishidan oldin ularga yechim topish.

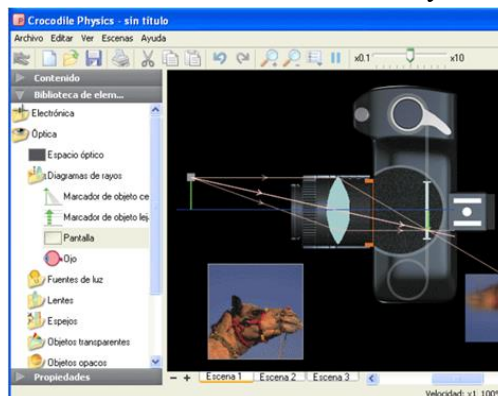
Vizualizasiya – tizimdagi munosabatlarni ko'rish, tushunish va tahlil qilish. Jarayonni vaqt bo'yicha tezlashtirish yoki sekinlashtirish.

Takrorlash – model sistemani turli xil ssenariylar asosida parametrlarni o'zgartirib qayta takrorlash.

Fizik jarayonlarni modellashtirishda elektron ta'lim resurlari o'zni va ularning taxlili ahamiyatli hisoblanadi. Axborot-kommunikasiya texnologiyalarini fizik jarayonlarni modellashtirishda qo'llash asosan ikki xil ko'rinishda amalga oshiriladi. Birinchi sharti bu texnik jihozlar bo'lsa, ikkinchi sharti esa maxsus dasturiy ta'minotlar bilan ta'minlanganligidir. Texnik jihozlar bilan ta'minlanganlik: kompyuterlar, tarmoq qurilmalari, yuqori tezlikdagi internet tarmoqlari, jihozlari va hokazo. Dasturiy ta'minotga: mavjud qurilmalarni ishlatadigan dasturiy ta'minotlardan tortib shu soha uchun mo'ljallangan dasturlar to'plami kiradi.

So'nggi yillarda jahondagi yetakchi universitetlarda qo'llanilib kelinayotgan Internet yoki Intranet tarmog'i orqali elektron shakldagi ta'lim turi Elearning (elektron ta'lim) atamasi bilan kirib keldi. Elektron ta'lim axborot-kommunikasiya texnologiyalari asosidagi ta'limning turli ko'rinishlarini anglatuvchi keng tushunchadir.

Elektron ta'limni tashkillashtirishning ko'pgina manbalari orasidan quyidagilarni ko'rsatish mumkin: PhET, Crocodile Physics.

2.3.2-rasm fizik jarayonlarni modellashtirishda foydalaniladigan dasturlarning aktivlashtirilgan oynalaridan lavhalar

Fizik jarayonlarni modellashtirishda ommaviy onlayn ochiq kurslardan foydalanish imkoniyatida mavjud. **PhET (Physical education technology)** - Kolorado universitetida ishlab chiqilgan dastur. Unda fizika, kimyo, biologiya va boshqa fanlar bo'yicha jami 100 dan ortiq namoyishlar keltirilgan. PhET loyihasi ta'lim jarayoni sifatini oshirish uchun yaratilgan va interfaol ilmiy-tadqiqot modellar yig'indisi o'qitish uchun mo'ljallangan, ular yangilanib va boyitilib turiladi.

Crocodile Physics – dasturi kuchli simulyator bo'lib, fizik jarayonlarni modellashtirish va fizikaning mexanika, elektr zanjirlar, optika va to'liq hodisalari bo'limlariga oid tajribalar yaratish va kuzatish imkoniyatini beruvchi dasturdir. Bu dasturdan darslarda interaktiv doska orqali mashg'ulotlarni tashkil etish mumkin, shuningdek mustaqil ish sifatida shaxsiy kompyuterda ishlatish mumkin. Bu kuchli dastur fizik hodisalarni kuzatish, tajribalar o'tkazish va turli murakkablik darajasidagi jarayonlarni modellashtirish imkoniyatini beradi. Dasturdan masala yechishda, virtual laboratoriya ishlarini va namoyish tajribalarini tashkillashtirishda keng foydalansa bo'ladi. Bu dastur ta'lim tizimida to'g'ri ma'noda inqilobiy o'zgarishlarga olib keldi. Dastur fizikaning barcha bo'limlari bilan ishlash, jarayonlarni chuqur o'rganish imkoniyatini yaratadi[4].

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, yuqorida aytib o'tilgan metodni nazariy va amaliy mashg'ulotlarda qo'llay olsak, o'tilayotgan darslarning samaradorligi yanada yuqori bo'lishiga erishish mumkin. Ta'limiy xarakterga ega muammoli vaziyat (o'quv keysi)ni tashkil etish maqsadi mavjud imkoniyatlarni hisobga olgan holda jamoa o'rtasida muammoli vaziyatni yaratish, uni hal qilish yechimlari to'g'risidagi fikrlarni jamlash, muhokama qilish orqali to'g'ri qarorlar qabul qilish muhitini yaratishdan iborat.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. O.A. Daminov, I.Jangibayev. «Matematika hamda fizika fanlarida integrasiya masalasi» O'zbekistonda ilmiy-amaliy tadqiqotlar mavzusidagi Respublika 18-ko'p tarmoqli masofaviy onlayn konferensiya materiallari to'plami, 13-14 varaq, Toshkent-2020
2. Vikipediya. <https://uz.wikipedia.org/wiki/Model>
3. M. Ismoilov, P. Habibullaev, M. Xaliulin. «Fizika kursi» Toshkent. O'zbekiston-2000, 472 varaq

4. Internet materiallari PhET's research publications are listed here:, <http://phet.colorado.edu/research/index.php>, <http://crocodile-physics-605-ar.software.informer.com/>

ASTRONOMIYA TA'LIMIDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING AHAMIYATI

Xasanova Gulshod Ro'ziboyevna

O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Toshkent "Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik litseyi fizika fani bosh o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada astronomiya ta'limida bo'lajak harbiy kadrlarning mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish malakalarini rivojlantirish maqsadida keyslardan foydalanish usullari va turlari haqida fikr-mulohazalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: astronomiya, keys metodi, yulduz, Quyosh, Katta portlash, spektral sinf.

O'zbekiston Respublikasi Kadrlar tayyorlash milliy dasturida, uning amalga oshirilayotgan uchinchi bosqichida har tomonlama barkamol mutaxassislarni tayyorlashga alohida e'tibor berilgan. Bo'lajak harbiy kadrlarning mustaqil ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish harbiy-akademik litsey ta'limining asosiy sifat ko'rsatkichlaridan biri bo'lib hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi birinchi Prezidenti I. A. Karimov ta'kidlaganlaridek: "Agar bolalar fikrlashga o'rganmasa, ta'lim samarasi past bo'lishi muqarrar. Albatta bilim ham kerak. Ammo bilim o'z yo'liga, mustaqil fikrlash ham katta boylikdir". Bo'lajak harbiylarni ana shu boylikning egasi qilib tayyorlash - harbiy-akademik litsey ta'lim tizimining asosiy vazifasini tashkil qiladi. Ularning ijodiy fikrlash qobiliyatini oshirish maqsadida barcha fanlarda, jumladan, astronomiya ta'limida ham pedagogik texnologiyalardan foydalaniladi.

Jahon pedagogikasida keng miqyosda samarali qo'llanayotgan keyslardan foydalanish, birinchidan, bo'lajak harbiy kadrlarning fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi, ikkinchidan, o'quv jarayonini bevosita boshqa fanlar bilan bog'lab, harbiy ko'nikmalar oshishiga yordam beradi. Mixail Chikjent (1975) ta'kidlaydiki, talabalar o'sha murakkab darajadagi o'quv jarayonida faol ishtirok etishsa, bilish jarayonida qatnashganligidan katta bahra oladilar va o'zlarida chuqur qoniqish hissini sezadilar [1.113].

Mavjud ta'lim tizimida pedagogik texnologiyalardan foydalanib o'qitishdan maqsad, bo'lajak harbiy kadrlarga bilim berish va o'zlashtirilgan bilimlarni amalda qo'llashni o'rgatishdir. Keyslardan ta'lim jarayonida foydalanish bo'lajak harbiy kadrlarning quyidagi zaruriy sifatlarni shakllantiradi:

- kritik fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi;
- haqqoniy (ob'yektiv) bo'lishga o'rgatadi;
- nazariya va amaliyot o'rtasida uzviy bog'liqlikni shakllantiradi;
- muammoli vaziyatni yangicha shakllantirishga yordam beradi;
- vaziyatlarni hal etishda, unga ta'sir etuvchi omillarning mavjudligi va ularning ta'sirini e'tiborga olishga imkon beradi;
- boshqalar fikrini ham qabul qila olish malakasini shakllantiradi;
- savol berish madaniyatini o'rgatadi;
- qabul qilingan qaror uchun mas'ullik hissini tarbiyalaydi.

Keyslardan foydalanishda quyidagi usullardan foydalanish mumkin: yakka tartibdagi taqdimot, kichik guruh taqdimoti, kichik guruhlarda va so'ngra umumiy guruhda muhokama, rolli o'yinlar. Keyslarni hal qilishda quyidagilarga e'tibor berish zarur:

- asosiy muammoni aniqlash;
- asosiy muammoga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash;
- asosiy va ikkinchi darajali omillarni ajratish;
- muammoni hal qilishning muqobil yechimini ham ko'rib chiqish;
- eng maqbul (optimal) qaror qabul qilish.

Keyslarni hal qilishda uni yozma usulda tahlil qilish, unda bayon etilgan muammoni yanada chuqurroq anglashga yordam beradi, yozma nutq ham mustaqil ham ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishning eng samarali usullaridan biri bo'lib hisoblanadi [2.104].

Astronomiya ta'limida ham bo'lajak harbiy kadrlarning mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish malakalarini rivojlantirish maqsadida keyslardan foydalanish mumkin.

Sase-study metodida materialni "quruq" hissiz bayon etish bilan bog'liq bo'lgan nuqson yengib o'tiladi,— ushbu metodda emotsiyalar, ijodiy raqobat va kurash shunchalik ko'p-ki, yaxshi tashkil etilgan keysni muhokama qilish teatr spektaklini eslatadi .

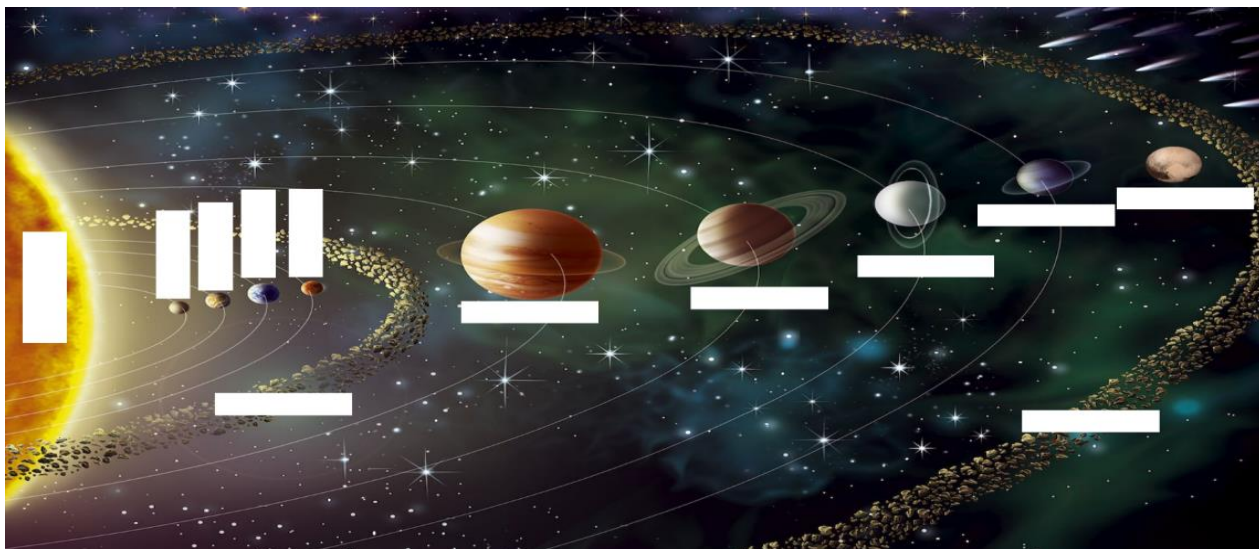
1-rasmlı keysga diqqat bilan nazar solib, optik va fizik qo'shaloq yulduzlarni toping.

1-rasmlı keys

“Quyosh sistemasining masshtabi va a'zolari” mavzusida mavzuni mustahkamlash jarayonida 2-rasmlı keys berilsa, yuqoridagi talablar bajariladi. O'quvchilar bo'sh joylarni to'ldirib, Quyosh sistemi haqida to'liq tasavvurga ega bo'lishadi

“Asteroidlar va mitti planetalar. Kometalar” mavzusida chalkash tushunchalar ko'pligi

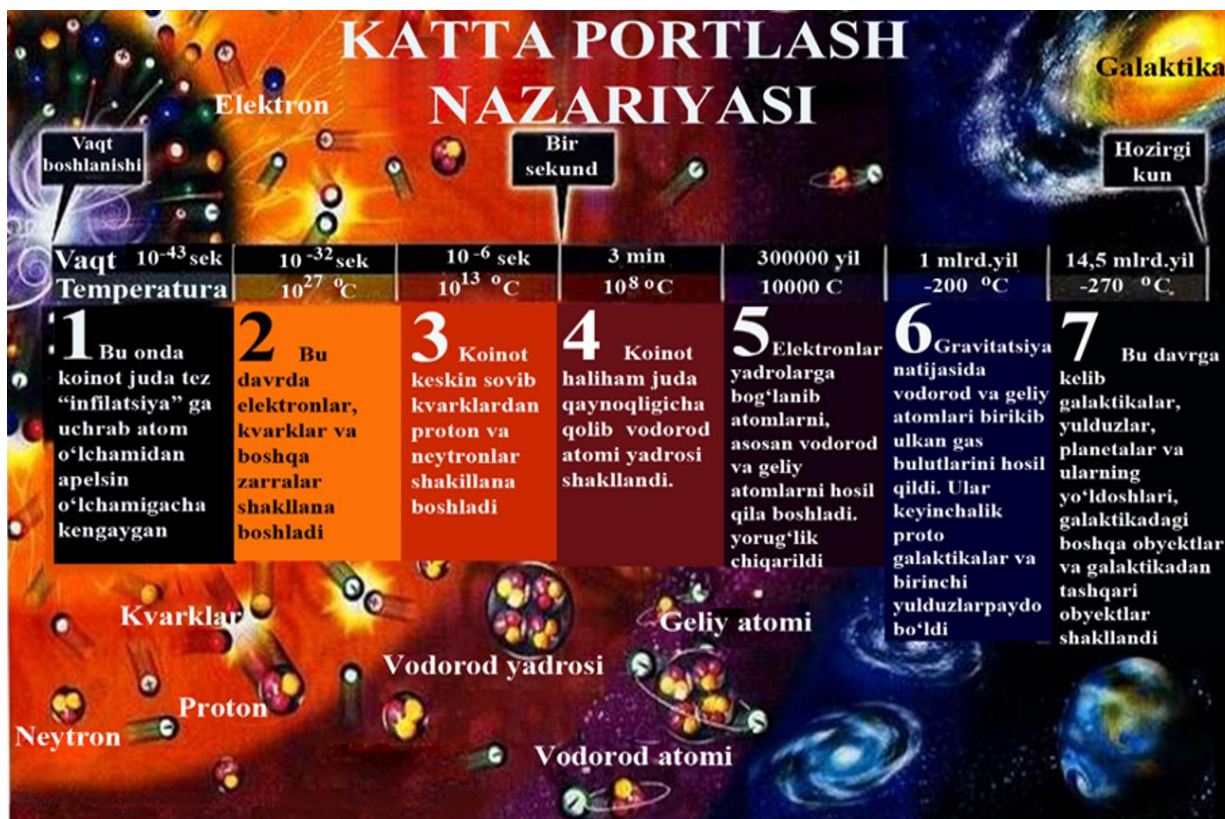

bois 3-rasmlı keys o'quvchi-larga tushunchalarni farq-lashga yordam beradi. Bu rasmlı keysni

bajarish chog'ida osmon jismlari-ning ko'rinishi, o'lchami, joylashuviga qarab nomini topadi va alohida sifatlarini bo'sh joylarga yozadi.

4-rasmi keys orqali o'quvchilarning Katta portlash nazariyasi haqidagi tasavvurlari shakllanadi va rivojlanadi. Rasmda katta portlash ro'y bergan vaqtdan boshlab hozirgi kunga qadar jarayonlar tasvirlangan. O'quvchilardan rasmdagi bo'sh joylarga evolyutsiya bosqichlarini yozish talab etiladi. Joiz bo'lsa, internet ma'lumotlaridan foydalanish mumkin. Bu keys orqali mavzu umumlashtiriladi.

4-rasmi keys

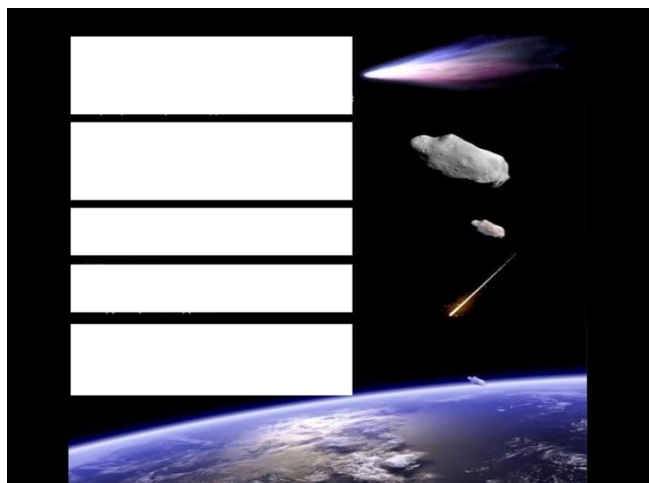
"Yetti yulduz keysi"

Quyida sizga 7 ta yulduz nomi keltirilgan. Bu yulduzlar 7 ta spektral sinfga mansub. Siz ularning qaysi spektral sinfga tegishli ekanligini berilgan qo'shimcha ma'lumotlar yordamida topishingiz kerak.

Yulduzlar: Ho'kizboqarning α si (Arktur), Quyosh, Katta Itning α si (Sirius), Orionning α si (Beytelgeyze), Sunbulaning α si, Kichik Itning α si (Protsion), Orionning β si.

Qo'shimcha ma'lumotlar: Koinotda bir yulduz bo'lib, u o'ta gigant yulduzlardan biri hisoblanadi. U katta

bo'lishiga qaramasdan, sovuq yulduzlar sirasiga kiradi. Bu yulduzning nomi- Betelgeyze. A spektral sinfga kiruvchi yulduz hammaga tanish bo'lib, uni odamlar qadimdan o'rganib kelishgan. U yulduzning qadimgi va hozirgi nomi Sirius. Undan keyingi spektral sinfga kiruvchi

yulduzning nomi Protsion. Uning temperaturasi 7500 K ni tashkil qiladi [3.108]. Koinotdagi o'ta qaynoq yulduzlardan biri - bu Orionning β si hisoblanadi. Sunbulaning α si undan keyingi spektral sinfga mansub. Ho'kizboqar α si ning temperaturasi Quyoshnikiga juda yaqin bo'lganligi uchun u spektral sinf bo'yicha Quyoshning qo'shnisi hisoblanadi.

Keys metodini qo'llash natijasida nafaqat bilimlar, hatto kasbiy faoliyat malakalari ham olinadi.

Vaziyatni tahlil qilish metodining so'zsiz afzalligi, bu nafaqat bilimlar olish va amaliy malakalarni shakllantirish bo'libgina qolmay, u yana bo'lajak harbiy kadrlarning qadriyatlar, kasbiy pozitsiyalar, hayotiy ko'rsatmalar, o'ziga xos kasbiy hayotni his etish va hayotni o'zgartirish tizimini rivojlantirishdan iborat bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

- 1.Azizxo'jayeva N.N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat.-T.: TDPU. 2006 y.
- 2.Sayidahmedov N. Yangi pedagogik texnologiyalar. -T.: "Moliya " nashriyoti, 2003 y. – 171 b.
- 3.Mamadazimov M. Astronomiya. O'rta ta'lim muassasalarining 11-sinf va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalarining o'quvchilari uchun darslik. – T.: Davr Nashriyoti, 2018.

MATEMATIKA FANINI O'QITISHDA GRAFIK DASTURIY TA'MINOTLARDAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

**Shoyliyev Salohiddin Baxtiyarovich,
O'RMG Toshkent "Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik litseyi**

Annotatsiya:Bugun dunyoda yoshlarga zamonaviy ta'lim berish va bu orqali mamlakat barqaror rivojini ta'minlash asosiy muammolardan biriga aylandi. Shiddat bilan rivojlanish kechayotgan hozirgi davrda axborot olish va undan to'g'ri foydalanishni o'rganish yoshlar oldidagi asosiy maqsad ekanligi ayni haqiqat.

Kalit so'zlar: raqamli texnologiya, zamonaviylik, ta'lim texnologiyalari, zamonaviy ta'lim, ta'lim muassasalari, Maple dasturi, o'zaro teskari funksiya, dasturiy vositalar, grafik dasturiy ta'minoti, funksiya grafigi.

Bugun dunyoda yoshlarga zamonaviy ta'lim berish va bu orqali mamlakat barqaror rivojini ta'minlash asosiy muammolardan biriga aylandi. Shiddat bilan rivojlanish kechayotgan hozirgi davrda axborot olish va undan to'g'ri foydalanishni o'rganish yoshlar oldidagi asosiy maqsad ekanligi ayni haqiqat.

Ta'lim tizimida axborot texnologiyalaridan foydalanish nafaqat darsning samarali tashkil etilishida hamda raqamli texnologiyadan foydalanish orqali sinf doskasiga yozish uchun ketgan vaqt o'rnida interaktiv doskalardan foydalanish, tarqatma sifatida o'quvchilarga beriladigan didaktik materiallarni elektron rasmi ko'rinishida slayd, taqdimot orqali namoyish etilishi, shuningdek matematika fanini o'qitishda turli funksiyalarni grafik va turli formulalarni keltirib chiqarish natijasida hosil qilinadigan shakllarni aniq anglash uchun elektron dasturiy ta'minotdan foydalanishning o'rni beqiyosdir. Axborot texnologiyalaridan to'g'ri va samarali foydalanishni amalga oshira olgan pedagog dars davomida matematika fani misolida oladigan bo'lsak, dars davomida 15-30 tagacha o'quvchilar bilan birga misol-masalalarni ko'rib chiqish, tahlil qilishga ulgurilgan bo'lsa, raqamli texnologiyalar orqali bu ko'rsatkichni eng kamida 2-3 baraborga

oshirish mumkin. Raqamli tarkibli darslarni o'qitishda o'qituvchi ko'plab qo'shimcha materiallarni qamrab olishi mumkin.

Shuningdek, umumiy o'rta ta'lim va akademik litsey o'quvchilarning kompyuter savodxonligini oshirish, kompyuterdan unumli foydalana olish, ko'p jihatdan hozirgi o'quvchilarning kelajakdagi kasbiy tayyorgarligi muvaffaqiyatini belgilaydi. Kompyuter, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi elektron vositachiga aylanib bormoqda. Bunday dars jarayonini tashkil etishda matematika o'qituvchisi oldida yangi muammolar paydo bo'ladi, u yangi texnikalarni o'zlashtirishi va zamonaviy axborot o'quv muhitidan foydalanish asosida yangi o'qitish usullarini ishlab chiqishi kerak. Darsda kompyuterdan mohirona foydalanish orqali o'qituvchi katta hajmli ma'lumotlarni qiziqarli va ko'rgazmali tarzda taqdim eta oladi. Kompyuterdan foydalanish darslarda o'quvchilarning kayfiyatini ko'tariladi, fanga qiziqishini orttiradi, diqqatni jamlanishiga erishiladi. O'quvchilarning o'zlari Informatika va axborot texnologiyalari darslarida taqdimotlarni ishlab chiqishda ishtirok etdilar, o'rganadilar hamda matematika darslariga tayorgarlikda undan foydalanish uchun o'qituvchiga murojaat qilishlari mumkin. Shu bilan birga, ular o'zlarining dizayni uchun estetik didlarini rivojlantirishlari va tasavvur qobiliyatlarini kengaytirib borishlari mumkin. Ushbu yondashuv o'qituvchi va o'quvchilar o'rtasidagi muloqot uchun foydalidir, bu esa, o'quvchilar o'rtasida juftlik, guruh bo'lib ishlashda, hususan, jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun foydalidir. Hozirgi kunda bilim olish faoliyatini tashkil etish va boshqarish uchun mo'ljallangan hamda videodars, ma'ruza materiallari, taqdimot, kitob kabi o'quv materiallari majmuasidan iborat muloqot rejimida ishlay oladigan inson-mashina majmuasi yoki ta'limni boshqarish tizimlaridan ham keng foydalanib kelinmoqda. Ta'lim tizimini bir vaqtda ikki rejimda offline hamda online olib borish imkoniyati o'quvchilarni bo'sh vaqtlarini mazmunli o'tkazishga olib keladi. [1. 42-46-bet]

Matematika fanida o'zaro teskari funksiyalar mavzusini o'qitishda o'quvchilar tasavvurlarini yanada kengaytirish, fikrlash qobiliyatini yaxshilash maqsadida turli grafik dasturiy ta'minot vositalardan foydalanishlari maqsadga muvofiq.

Masalan, $y = f(x)$ funksiya X to'plamda berilgan bo'lib, $Y = E(f) = \{f(x) : x \in X\}$ uning qiymatlar to'plami bo'lsin. Endi Y to'plamni X to'plamga akslantiruvchi funksiya, ya'ni teskari funksiya bor yoki yo'qligini tekshiramiz. Y to'plamdan olingan ixtiyoriy y_0 uchun, X to'plamda $y_0 = f(x_0)$ tenglikni qanoatlantiruvchi x_0 soni mavjud. Bunday son bitta, yoki bir nechta bo'lishi mumkin. Agar Y dan olingan har bir y uchun X to'plamda $y = f(x)$ tenglikni qanoatlantiruvchi x faqat bitta bo'lsa, u holda $x = \varphi(y)$ funksiyaga ega bo'lamiz. Bu funksiya $y = f(x)$ funksiyaga **teskari funksiya** deyiladi.

Masalan, $X = Y = (-\infty; +\infty)$ da berilgan $y = \sqrt[3]{x}$ funksiya $x = y^3$ funksiyaga teskari funksiya bo'ladi.

Ba'zan, $y = f(x)$ funksiyaga teskari funksiyani $x = f^{-1}(y)$ kabi ham belgilashadi.

Agar $x = \varphi(y)$ funksiya $y = f(x)$ funksiyaga teskari funksiya bo'lsa, u holda $y = f(x)$ funksiya $x = \varphi(y)$ funksiyaga teskari funksiya bo'ladi. Shu sababli, bu ikki funktsiyani **o'zaro teskari funktsiyalar** deyiladi.

Ma'lumki, $y = f(x)$ funksiyada x argument, y funksiya deb yuritiladi. Unga teskari bo'lgan $x = \varphi(y)$ funksiyada x va y lar o'rnini almashtirib $y = \varphi(x)$ funksiyaga ega bo'lamiz. Shunday qilib, bir xil belgilash bo'lganda ham, $y = \varphi(x)$ funksiya $y = f(x)$ funksiyaga teskari funksiya deb qaraladi.

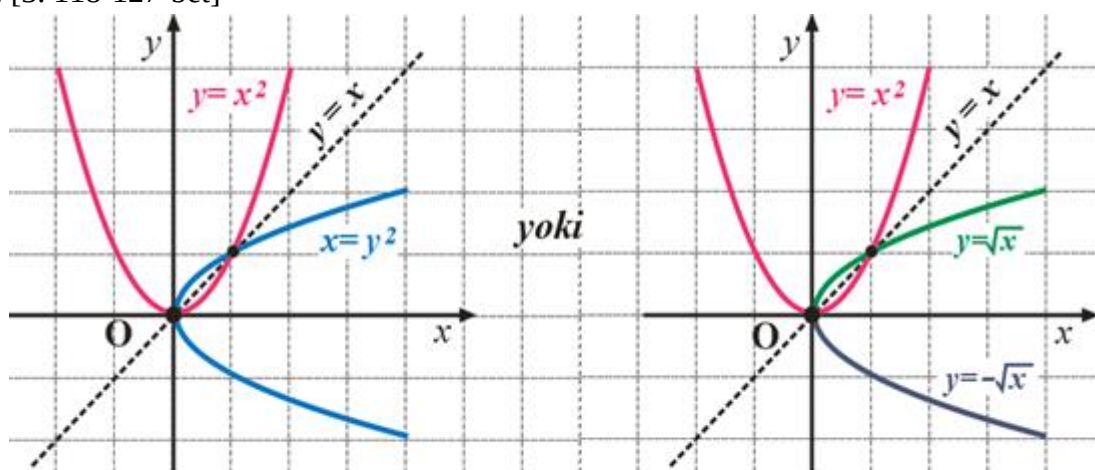
Aytaylik $y = f(x)$ va $y = \varphi(x)$ funktsiyalar berilgan bolsin. Agar $f(\varphi(x)) = x$ va $\varphi(f(x)) = x$ tengliklar o'rinli bo'lsa, u holda $f(x)$ va $\varphi(x)$ funktsiyalar o'zaro teskari funktsiyalar bo'ladi.

Masalan, $y = 3x - 1$ va $y = \frac{1}{3}(x + 1)$ berilgan bo'lsin. U holda $\left(3 \cdot \frac{1}{3}(x + 1) - 1\right) = x$ va $\frac{1}{3}((3x) - 1 + 1) = x$ munosabatlarga ko'ra bu ikki funksiya o'zaro teskari funktsiyalar ekan.

O'zaro teskari funktsiyalarlarning grafiklari, $y = x$ to'g'ri chiziqqa nisbatan simmetrik bo'ladi. [2. 329-331-bet]

Demak, funktsiyalarning o'zaro teskari ekanligini aniqlash ularning grafiklarini chizish orqali ham ko'rsatish mumkin. Bu borada matematik funksiya grafiklarini hosil qilishda ishlatiladigan dasturiy ta'minot sifatida Maple dasturidan foydalanishimiz mumkin. Maple dasturi yordamida chizilgan quyidagi funktsiyalarning o'zaro teskari funktsiyalar ekanligini ularning grafiklaridan ham ko'rish mumkin:

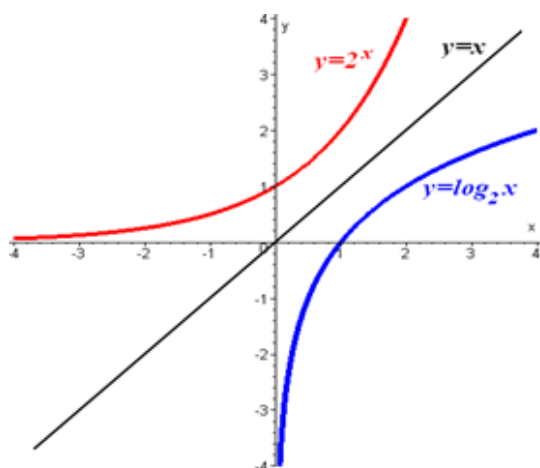
1-misol. $y = x^2$ va $x = y^2$ funktsiyalar o'zaro teskari ekanligini grafiklar yordamida aniqlang. [3. 118-127-bet]

1-chizma

1-chizmada berilgan grafiklardan foydalanib, $y = x^2$ va $x = y^2$ funktsiyalar o'zaro teskari ekanligini ko'rsatish mumkin.

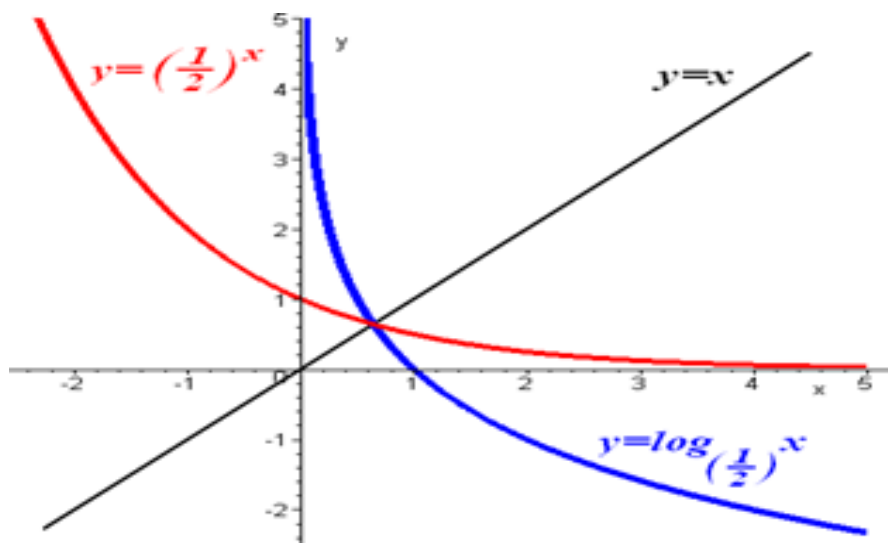
2-misol. $y = 2^x$ va $y = \log_2 x$ funksiyalar o‘zaro teskari ekanligini grafiklar yordamida aniqlang. [3. 132,147-bet]

2-chizma

2-chizmada berilgan grafiklardan foydalanib, $y = 2^x$ va $y = \log_2 x$ funksiyalar o‘zaro teskari ekanligini ko‘rsatish mumkin.

3-misol. $y = \left(\frac{1}{2}\right)^x$ va $y = \log_{\left(\frac{1}{2}\right)} x$ funksiyalar o‘zaro teskari ekanligini grafiklar yordamida aniqlang. [3. 132,147-bet]

3-chizma

3-chizmada berilgan grafiklardan foydalanib, $y = \left(\frac{1}{2}\right)^x$ va $y = \log_{\left(\frac{1}{2}\right)} x$ funksiyalar o‘zaro teskari ekanligini ko‘rsatish mumkin.

Ta’kidlash joizki, bugungi kunda ta’limni axborot kommunikatsion vositalarsiz tasavvur etib bo‘lmaydi. Hozirgi vaqtda o‘qituvchilarning katta qismi axborot kommunikatsiya vositalaridan proyektordan unumli foydalanishni bilsada, qolgan zamonaviy

texnologiyalar haqida kamroq bilimga egalar. Bu esa ta'limni tashkil etishda turli muammolarga olib kelishi mumkin.

Ko'pchilikka ma'lumki o'qitishning odatdagi an'anaviy usulida o'qituvchi faol o'quvchi tinglovchiga aylanadi. Bunday hollarda ta'lim olish quruq yodlash va esda olib qolish uchun yo'nalgan bo'ladi. Bu esa ma'lum muddat o'tib olingan bilimning xotiradan o'chishiga olib kelishi mumkin. Zamonaviy ta'lim jarayoni esa o'quvchiga o'z ustida ko'proq ishlash imkonini beradi. Ya'ni o'quvchining o'zi mavzuni o'qiydi, o'zlashtiradi, mustaqil yangi ma'lumotlar topadi va uni tahlil qiladi. Zamonaviy ta'lim jarayonini tashkil etish katta kuch va salohiyat talab etadi.

- o'quvchilarda o'zaro teskari funksiyalar haqida ko'nikma hosil qilish va ular haqida tasavvurini kengaytirishga xizmat qiladi.

- o'quvchilarni funksiya grafiklarini chizishga o'rgatadi.
- grafiklar chizishni yengillashtiradi va aniq natijaga olib keladi.
- oshkor bo'lmagan funksiya haqida tasavvurini shakllantiradi.

Ushbu mavzuni o'qitishda yuqorida qaralgan usuldan foydalanish o'quvchilarning nazariy bilimlarini chuqurlashtirishga hamda funksiya grafiklari va ularning xossalari haqidagi tasavvurlarini kengaytirishga olib keladi, o'quvchilarda o'zaro teskari funksiyalarning xossalari haqidagi bilimi mustahkamlanadi. Bu esa ularning chuqur bilimga ega bo'lishlarida katta rol o'ynaydi.

Foydalanilgan manba va adabiyotlar ro'yxati:

1. Boymurodov, A.X. (2020). Umumiy o'rta ta'lim tizimida informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitishning innovasion klaster modeli. O'zMU xabarлари, 1(2), 42-46.
2. Husanov J, Nasimov X, Shamsiddinov N, Dustmurodov M. Algebra. I qism. /Darslik. – Toshkent: 2023.
3. Matematikadan mavzulastirilgan testlar to'plami. –Toshkent: 2017.

“ELEKTROMAGNIT TO'LQINLAR SHKALASI” MAVZUSINI O'QITISH METODIKASI

Turaeva Lolaxon Yuldashevna

O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi

Toshkent “Temurbeklar maktabi” HAL fizika fani bosh o'qituvchisi

Mavzuga uslubiy ko'rsatmalar

Motivatsiya: O'quvchilarning darsda faol ishtirok etishlari, mavzuni o'zlashtirishlari va dasr maqsadining amalga oshishida muhim rol o'ynaydi. O'tilgan yoki o'tiladigan mavzu yuzasidan olgan bilimlarining bugun va kelajakda ishlatilish o'rni hamda o'quvchilar hayot faoliyatida zarurati ochib berilishiga qaratilgan bo'lishi kerak. Masalaga e'tiborni jalb qilib, mazkur mavzuni o'rganishga qiziqtiruvchi hissiy holatni yuzaga keltiradi. Bu esa o'quvchilarda fanga oid kompetensiyalarni shakllantirishga asos bo'ladi. Bunda yangi mavzuni boshlashdan avval o'quvchilarni yangi mavzuga olib kirish maqsadida “Ortiqchasini top” usulidan foydalaniladi. Kichik guruhda ishlash uchun “Zarra”, “To'lqin” guruhlari tashkil etiladi.

“Ortiqchasini toping” metodi- tezkor so'rov bo'lib, tarqatma materiallar beriladi. Guruhlarga beriladigan topshiriq Imom Buxoriyning hikmatli so'zini aniqlang. Yashiringan fizik tushunchalarni toping. O'quvchilarning fikrlari va g'oyalari tinglanadi. O'quvchilar tomonidan berilgan fikr va g'oyalar umumlashtiriladi. O'qituvchi javob berish jarayonida o'quvchilardan qo'l ko'tarishni iltimos qiladi va javoblarni so'rashda ixtiyoriy tanlov asosida ularni turg'izadi.

Berilgan savollarga javoblar olingandan so'ng, o'qituvchi mazkur javoblarga hamma rozi yoki rozi emasligini aniqlaydi.

**Dunnuryoda
ilmspektrdan
boshinfraqaqizil
narentgenjot
yo'ultraq
vbinafshaa
bo'lyorug'likmagay**

Dars shiori:

“Dunyoda ilmdan boshqa najot yo‘q va bo‘lmagay”. Imom Buxoriy

Asosiy tushunchalar:

Nur, spektr, infraqizil, rentgen, ultrabinafsha, yorug'lik

“Elektromagnit to‘lqinlarning shkalasi” mavzusini o‘qitishda foydalaniladi-gan pedagogik texnologiyalardan ayrimlarini taqdim etamiz.

“MAKTUB ” METODI	
Bu texnologiya o‘quvchilarni dars jarayonida matnlar bilan ishlash, o‘rganilgan materialni yodida saqlab qolish, so‘zlab berish, fikrini erkin holda bayon eta olish, qisqa vaqt ichida ko‘p ma'lumotga ega bo‘lish hamda dars mobaynida o‘qituvchi tomonidan barcha o‘quvchilarni baholay olishga qaratilgan.	
Maqsad -o‘quv jarayoni mobaynida taqdim etilgan materiallarni o‘quvchilar tomonidan yakka va guruh holatida o‘zlashtirib olishlari hamda suhbat-munozara va turli savollar orqali taqdim etilgan materiallardagi matnlar qay darajada o‘zlashtirilganligini nazorat qilish va baholash hamda o‘quv jarayoni mobaynida har bir o‘quvchi tomonidan o‘z fikrini bildirishga imkoniyat yaratishdan iboratdir.	
Metodning qo‘llanishi - yangi mavzuni o‘zlashtirish hamda suhbat-munozara shaklidagi darslarda yakka tartibda, kichik guruh shaklida foydalanishi mumkin	Mashg‘ulotda foydalaniladigan vositalar. O‘quvchi dars jarayonida o‘zlashtirib olishlari uchun mo‘ljallangan materiallar (yangi mavzu bo‘yicha taqdimot, qisqa matnlar, ma'lumotlar).
Mashg‘ulotni o‘tkazish tartibi: Ushbu texnologiya quyidagi tartibda o‘tkaziladi: • O‘quvchilar kichik guruhlariga ajratiladi (“Zarra”, “To‘lqin”). • O‘quvchilar tomonidan mavzu o‘zlashtirilishini ta‘minlash maqsadida o‘qituvchi har bir guruh o‘quvchilariga maktubda kichik matnlar taqdim etadi. • O‘quvchilar maktubdagi kicik matnlarni o‘zlashtirishlari lozim. Xotirada saqlab qolgan tushunchalarni, ta‘rif, formula, qonunlarni bayon qilishlari so‘raladi. • Qolgan o‘quvchilardan mavzuni tinglashlari va o‘rtoqlari bildirgan fikrni to‘ldirishlari talab qilinadi. • Bu metod o‘quvchilarni mustaqil o‘rganishga, ijodiy fikrlashga, o‘z fikrini erkin bayon etishga, nutqini rivojlantirishga, o‘z-o‘ziga ishonch tuyg‘usi shakllanishiga olib keladi. • O‘quvchilar mavzuni bayon qilishidagi faoliyatiga qarab individual baholanadilar. • O‘qituvchi mavzuni umumlashtiradi.	

Avtofokus ” metodi	
O‘qituvchi o‘quvchilarning diqqatini darsga yo‘naltirilganligini tekshirish maqsadida o‘quvchiga mavzu yuzasidan ko‘rgazmali savol bilan murojaat qiladi. O‘quvchilar kichik guruhda ishlash orqali berilgan savolga javob berishadi. Bu metod o‘quvchilarni mustaqil fikrlashga, o‘z fikrini erkin bayon etishga, darsga diqqatni jamlashga, nutqini rivojlantirishga, o‘z-o‘ziga ishonch tuyg‘usi shakllanishiga olib keladi. O‘quvchining darsdagi faoliyati o‘qituvchi tomonidan jamoaviy baholanadi.	
Maqsad-o‘quv jarayoni mobaynida taqdim etilgan materiallarni o‘quvchilar tomonidan yakka va guruh holatida o‘zlashtirib olishlari hamda suhbat-munozara orqali taqdim etilgan materiallardagi matnlar qay darajada o‘zlashtirilganligini nazorat qilish va baholash hamda o‘quv jarayoni mobaynida har bir o‘quvchi tomonidan o‘z fikrlarini egallashga imkoniyat yaratishdan iboratdir.	
Metodning qo‘llanishi- yangi mavzuni mustahkamlash mashg‘ulotlari hamda suhbat-munozara shaklidagi darslarda yakka tartibda, kichik guruh shaklida foydalanishi mumkin	Mashg‘ulotda foydalaniladigan vositalar. O‘quvchi dars jarayonida o‘rgangan va o‘zlashtirib olishlari uchun mo‘ljallangan materiallar (yangi mavzu bo‘yicha taqdimot, qisqa matnlar, ma’lumotlar).
Mashg‘ulotni o‘tkazish tartibi: Ushbu texnologiya quyidagi tartibda o‘tkaziladi: O‘quvchilar kichik guruhlariga ajratiladi (“Zarra”, “To‘lqin”) O‘quvchilar tomonidan mavzu qay darajada o‘zlashtirilganligini aniqlash maqsadida o‘qituvchi “Zarra” va “To‘lqin” guruhi o‘quvchilariga ko‘rgazmali savollar taqdim etadi. Berilgan javoblar jamoaviy baholanadi.	
“BILASIZMI ?” METODI	
Bu metod o‘quvchilarni dars jarayonida taqdim etilgan portretlar bilan ishlash, o‘rganilgan materialni yodda saqlab qolish, so‘zlab berish, fikrini erkin holda bayon eta olish, qisqa vaqt ichida ko‘p ma’lumotga ega bo‘lish hamda dars mobaynida o‘qituvchi tomonidan o‘quvchilarni jamoaviy baholay olishga qaratilgan.	
Maqsad-o‘quv jarayoni mobaynida tardim etilgan materiallarni o‘quvchilar tomonidan guruh holatida o‘zlashtirib olishlari orqali taqdim etilgan portretlarni qay darajada eslab qolganliklari jamoaviy tartibda baholanadi.	
Texnologiyaning qo‘llanishi- yangi mavzuni mustahkamlash mashg‘ulotlari hamda suhbat-munozara shaklidagi darslarda yakka tartibda, kichik guruh va jamoa shaklida foydalanishi mumkin	Mashg‘ulotda foydalaniladigan vositalar. O‘quvchi dars jarayonida mustaqil o‘qishlari, o‘rganishlari va o‘zlashtirib olishlari uchun mo‘ljallangan materiallar (Yangi mavzu bo‘yicha olimlar suratlari taqdim etiladi).
Mashg‘ulotni o‘tkazish tartibi: Ushbu texnologiya quyidagi tartibda o‘tkaziladi: - o‘quvchilar tomonidan mavzu qay darajada o‘zlashtirilganligini aniqlash maqsadida o‘qituvchi o‘quvchilarga olimlarning suratlarini taqdim etadilar; - o‘quvchilar berilgan savollarga jamoaviy tartibda javob beradilar va interfaol tarzda baholanadi; - berilgan ma’lumotlarni o‘zlashtirilganlik darajasini aniqlash uchun har bir savolga berilgan javob to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri ekanligi interfaol tarzda namoyish etiladi.	

- o'quvchilar jamoaviy tartibda baholanadilar.

REFLEKSIYA

Lugʻatlarda aniq taʼrif beriladi: refleksiya — oʻzini oʻzi tahlil qilish, oʻziga baho berish, "inson qalbiga nazar". Darslarga bogʻlaydigan boʻlsak, refleksiya - bu darsning bir bosqichi boʻlib, unda oʻquvchi oʻzining holatiga, hislariga, faoliyatining natijalariga xolis baho beradi. Refleksiyaning maqsadi — faoliyatning asosiy tarkibiy qismlarini: mazmuni, turlari, uslublari, muammolari, hal qilish yoʻllari, olingan natijalar va h.k.larni eslash, aniqlash va tushunish. Mazkur bosqichning maqsadi - oʻquv jarayoni mobaynida taqdim etilgan materiallarni oʻquvchilar tomonidan qay darajada oʻzlashtirilganligini aniqlashdan iboratdir.

O'quvchilarga "5,6,7,8,9" metodi taqdim etiladi:

“5,6,7,8,9” –metodini bajarish yuzasidan namunalar

	‘							
							h	
			‘					

Xulosa

Elektromagnit toʻlqinlarning shkalasi barcha nurlanishlarning ham kvant, ham toʻlqin xususiyatlariga ega ekanligidan dalolat beradi. Bu holda kvant va toʻlqin xossalari istisno qilmaydi, balki bir-birini toʻldiradi ([1,206]).

To'liqin xususiyatlari past chastotalarda ko'proq va yuqori chastotalarda kamroq namoyon bo'ladi. Aksincha, kvant xossalari yuqori chastotalarda ko'proq, past chastotalarda esa kamroq namoyon bo'ladi ([2,173]).

To‘lqin uzunligi qancha qisqa bo‘lsa, kvant xossalari shunchalik aniq, to‘lqin uzunligi qancha uzun bo‘lsa, to‘lqin xossalari shunchalik yaqqol namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

- 1.Axmedov Sh.B., Dusmuratov M.B. Fizika (2-qism). Akademik litsey o‘quvchilari uchun darslik. – Toshkent: Navro‘z, 2020. – 469 b.
- 2.M.N.O‘lmasova. Fizika. Optika, atom va yadro fizikasi. 3-kitob. –T.: “Cho‘lpon” nashriyoti, 2007, -383 b.

INFORMATIKAGA OID XALQARO PLATFORMALARNING O'QUV-METODIK TA'MINOT YARATISHDAGI ROLI

Kenesbayev Adilbay Jenisbay uli - assistent o'qituvchi
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

REZYUME. Ushbu maqolada informatika o'qitish jarayonida xalqaro platformalarning o'quv-metodik ta'minot yaratishdagi o'rni tahlil qilinadi va ularning afzalliklari, muammolari hamda istiqbollari yoritiladi.

Tayansh so'zlar: Informatika, o'quv-metodik ta'minot, xalqaro platforma, Coursera, Udemey, Khan Academy, Code.org, edX.

Kirish

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi zamonaviy ta'lim jarayoniga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, informatika fanini o'qitishda raqamli ta'lim resurslari va xalqaro platformalar muhim o'rin tutadi.

Ushbu platformalar zamonaviy o'quv metodikalari, interaktiv ta'lim materiallari va ilg'or pedagogik texnologiyalarni joriy qilishga imkon beradi.[1] Ta'lim jarayonini innovatsion yondashuvlar asosida tashkil qilishda Coursera, Udemey, Khan Academy, edX, Code.org kabi xalqaro platformalarning o'rni tobora ortib bormoqda.[2]

O'zbekiston Respublikasida ham raqamli ta'lim rivojiga katta e'tibor qaratilmoqda. Prezidentning "Raqamli O'zbekiston – 2030" dasturi doirasida ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, masofaviy o'qitish va elektron ta'lim platformalarini keng joriy etish belgilangan.

Zamonaviy ta'lim tizimi informatika fanining amaliy qismiga alohida e'tibor qaratishni talab qiladi. Raqamli transformatsiya sharoitida o'quvchilarga yuqori sifatli, moslashuvchan va o'zlashtirish darajasiga moslashtirilgan ta'lim resurslarini taqdim etish zarurati yuzaga kelmoqda. Ushbu maqola xalqaro informatika platformalarining o'quv-metodik ta'minot yaratish jarayonidagi roli, afzalliklari va ularning milliy ta'lim tizimiga integratsiyasi masalalarini o'rganishga qaratilgan.

Tadqiqot davomida sifatli va miqdoriy tadqiqot metodlari qo'llanildi. Avvalo, xalqaro informatika platformalari (Coursera, Udemey, Khan Academy, edX, Code.org) tahlil qilinib, ularning tarkibi, ta'lim resurslari va foydalanuvchilarga ta'siri o'rganildi.[3],[4],[5]

Shuningdek, ta'lim platformalarining didaktik imkoniyatlari, foydalanuvchilarga taqdim etayotgan xizmatlari va o'quv dasturlarining sifatini baholash uchun mavjud ilmiy maqolalar, xalqaro tajribalar va o'quv-metodik materiallar tahlil qilindi.[2] Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm viloyati va Toshkent shaxri maktablarida "Informatika va axborot texnologiyalar" fani o'qituvchi mutaxassislar va platforma foydalanuvchilari o'rtasida so'rovnomalar o'tkazildi. So'rovnomalardan so'ng xalqaro platformalarda o'quv jarayonida ishtirok etgan o'quvchilar tajribasi o'rganildi. Turli platformalar imkoniyatlari va ta'lim samaradorligi bir-biri bilan taqqoslandi[3] va yondashuvlar qo'llanildi.

Natijalar xalqaro platformalarning ta'lim jarayoniga qo'shayotgan hissasi va o'quv-metodik materiallar sifatiga ta'sirini chuqur anglash imkonini berdi. Tadqiqot natijalari asosida platformalarning ta'lim jarayonidagi o'rni bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqildi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, xalqaro informatika platformalarida interaktiv o'quv materiallari, moslashuvchan ta'lim tizimi, sertifikatlashtirish, informatika bo'yicha keng qamrovli dasturlar borligi aniqlandi.

Xalqaro informatika platformalarining o'quv-metodik ta'minot yaratishdagi roli beqiyos bo'lib, ular nafaqat individual o'qitishda, balki ta'lim muassasalari uchun ham muhim resurs hisoblanadi. Ushbu platformalar yordamida informatika fanini o'qitish metodikasi takomillashtiriladi, o'quvchilarning amaliy ko'nikmalari mustahkamlanadi va zamonaviy dasturlash tillari hamda texnologiyalarni o'rganish imkoniyati yaratiladi. Shu bilan birga, platformalardan foydalanish jarayonida o'zlashtirish darajasi va samaradorlikni oshirish uchun milliy ta'lim tizimiga integratsiya qilish lozim.

Xulosa va yakun.

Informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitishda xalqaro platformalarning roli juda katta bo'lib, ular o'quv-metodik ta'minotni sifat jihatidan yaxshilash imkonini beradi. Kelajakda bu platformalardan keng foydalanish, milliy o'quv dasturlariga integratsiya qilish hamda pedagoglar va o'quvchilar uchun ko'proq moslashtirilgan resurslar yaratish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Kenesbayev, A. (2025). THE IMPACT OF DIGITAL EDUCATIONAL PLATFORMS ON THE QUALITY OF EDUCATION. Multidisciplinary Journal of Science and Technology, 5(1), 541-545.
- 2.Anderson, J. (2020). "The Role of Online Learning in Modern Education." Educational Technology Research, 45(2), 123-136.
- 3.Smith, R., & Brown, L. (2021). "Online Learning Platforms: Benefits and Challenges." Journal of Digital Education, 12(3), 98-112.
- 4.Khan Academy. (2023). "About Us." [Online] Available at: <https://www.khanacademy.org>
- 5.Coursera. (2023). "How Online Courses are Changing Education." [Online] Available at: <https://www.coursera.org>
- 6.edX. (2023). "Transforming Education through Online Learning." [Online] Available at: <https://www.edx.org>

TRIGONOMETRIK FUNKSIYALARNI INTEGRALLASH

Yorboboyev Alisher Kamolovich, Shahrisabz "Temurbeklar maktabi" harbiy – akademik litseyi matematika fani bosh o'qituvchisi.

Annotatsiya: Ushbu maqolada trigonometrik funksiyalarni integrallash usullari tahlil qilinadi. Asosiy usullar – almashtirish, qismlarga ajratish, trigonometrik identifikatsiyalardan foydalanish ko'rib chiqiladi. Integrallash jarayonida uchraydigan asosiy muammolar va ularning yechimlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: trigonometrik funksiyalar, integrallash, almashtirish, qismlarga ajratish, identifikatsiyalar.

1. Har xil argumentli sinus va kosinuslar ko'paytmalari shaklidagi funksiyalarni integrallash.

2. $\int \sin^m x \cos^n x dx$ ko'rinishdagi integrallarni hisoblash.

3. Aniqmas integral haqida yakuniy mulohazalar.

Trigonometrik funksiyalarni integrallash, trigonometrik funksiyalar ko'paytmasini yig'indiga keltirish formulalari, sinus va kosinus funksiyalar ko'paytmasi darajalaridan birortasi toq, ikkalasi ham juft yoki toq, aniqmas integral haqida yakuniy mulohazalar.

1. Har xil argumentli sinus va kosinuslar ko'paytmalari shaklidagi funksiyalarni integrallash.

$$\int \sin mx \cos nx dx, \int \sin mx \sin nx dx, \int \cos mx \cos nx dx \quad (1)$$

ko'rinishdagi integrallarni hisoblaymiz. Maktab kursidan ma'lum bo'lgan trigonometrik funksiyalar ko'paytmasini, yig'indiga keltirish

$$\sin \alpha \cos \beta = \frac{1}{2} [\sin(\alpha + \beta) + \sin(\alpha - \beta)],$$

$$\sin \alpha \sin \beta = \frac{1}{2} [\cos(\alpha - \beta) - \cos(\alpha + \beta)],$$

$$\cos \alpha \cos \beta = \frac{1}{2} [\cos(\alpha - \beta) + \cos(\alpha + \beta)]$$

formulalardan foydalanib, (1) ko'rinishdagi integrallarni

$$\int \sin ax dx, \int \cos bx dx$$

integrallardan biriga keltirib integrallanadi.

1-misol. $\int \sin 2x \cos 7x dx$ integralni hisoblang.

Yechish. Yuqoridagi formulalarning birinchisidan

$$\sin 2x \cos 7x = \frac{1}{2} [\sin(2x + 7x) + \sin(2x - 7x)] = \frac{1}{2} (\sin 9x - \sin 5x),$$

$$\int \sin 2x \cos 7x dx = \frac{1}{2} \int (\sin 9x - \sin 5x) dx = \frac{1}{2} \int \sin 9x dx - \frac{1}{2} \int \sin 5x dx =$$

$$= \frac{1}{2} \cdot \frac{1}{9} (-\cos 9x) - \frac{1}{2} \cdot \frac{1}{5} (-\cos 5x) + C = \frac{1}{10} \cos 5x - \frac{1}{18} \cos 9x + C.$$

natijaga ega bo'lamiz.

2-misol. $\int \cos 7x \cos 3x dx, \int \sin 4x \sin 2x dx, \int \sin 5x \cos 3x$ integrallarni mustaqil hisoblang.

2. $\int \sin^m x \cos^n x dx$ ko'rinishdagi integrallarni hisoblash. Bunda m, n lar butun sonlar. Xususiyl hollarda m yoki n sonlardan birontasi 0 ga teng bo'lishi ham mumkin.

1) m yoki n sonlardan bittasi toq bo'lsin. Bu holda integral ratsional funksiyalarni integrallashga keltiriladi. Bunda integrallash mohiyati quyidagi misollardan tushunarli bo'ladi.

3-misol. $\int \sin^3 x \cos^4 x dx$ integralni hisoblang.

Yechish. $\sin x dx = -d(\cos x)$ va $\sin^2 x = 1 - \cos^2 x$ ekanligini hamda $\cos x = z$ almashtirish kiritib, quyidagini hosil qilamiz:

$$\int \sin^3 x \cos^4 x dx = \int \sin^2 x \cos^4 x \sin x dx = \int (1 - \cos^2 x) \cos^4 x (-d \cos x) =$$

$$= -\int (1 - z^2) z^4 dz = -\int (z^4 - z^6) dz = -\frac{z^5}{5} + \frac{z^7}{7} + C = -\frac{\cos^5 x}{5} + \frac{\cos^7 x}{7} + C.$$

4-misol. $\int \frac{\sin^3 x}{\cos^2 x} dx$ integralni hisoblang.

Yechish. $\sin x dx = -d \cos x$ bo'lgani uchun, $t = \cos x$ almashtirish olsak,

$$\int \frac{\sin^3 x}{\cos^2 x} dx = \int \frac{\sin^2 x \sin x dx}{\cos^2 x} = \int \frac{1 - \cos^2 x}{\cos^2 x} \sin x dx = \int \frac{1 - t^2}{t^2} (-dt) =$$

$$= -\int \frac{1}{t^2} dt + \int dt = \frac{1}{t} + t + C = \frac{1}{\cos x} + \cos x + C$$

bɁladi.

Bu usuldan m va n sonlardan bittasi toq va musbat boshqasi ixtiyoriy haqiqiy son bo'lganda ham foydalanish mumkin.

2). Endi m va n sonlar ikkalasi ham toq yoki juft va musbat bo'lsin. Bunday hollarda

$$\sin^2 x = \frac{1 - \cos 2x}{2}, \quad \cos^2 x = \frac{1 + \cos 2x}{2}, \quad \sin x \cos x = \frac{1}{2} \sin 2x$$

formulalardan foydalanib, darajalarni pasaytirib, integrallanadi.

6-misol. $\int \sin^2 x dx$ integralni hisoblang.

Yechish. Bu integralni izohlarsiz hisoblaymiz:

$$\int \sin^2 x dx = \int \frac{1 - \cos 2x}{2} dx = \int \frac{1}{2} dx - \int \frac{\cos 2x}{2} dx = \frac{1}{2} x - \frac{1}{4} \sin 2x + C.$$

7-misol. $\int \sin^2 x \cos^4 x dx$ integralni hisoblang.

Yechish. Trigonometrik funksiyalarning darajalarini pasaytirish formulalaridan foydalanib, quyidagi natijaga kelamiz:

$$\int \sin^2 x \cos^4 x dx = \int \frac{1 - \cos 2x}{2} \cdot \left(\frac{1 + \cos 2x}{2} \right)^2 dx = \frac{1}{8} \int (1 - \cos 2x)(1 + \cos 2x)^2 dx =$$

$$= \frac{1}{8} \int (1 - \cos^2 2x)(1 + \cos 2x) dx = \frac{1}{8} \int \sin^2 2x dx + \frac{1}{8} \int (\sin^2 2x \cos 2x) dx =$$

$$= \frac{1}{16} \int (1 - \cos 4x) dx + \frac{1}{16} \int \sin^2 2x d \sin 2x = \frac{1}{16} x - \frac{1}{64} \sin 4x + \frac{1}{16} \frac{\sin^3 2x}{3} + C =$$

$$= \frac{1}{16} x - \frac{1}{64} \sin 4x + \frac{1}{48} \sin^3 2x + C.$$

3. Aniqmas integral haqida yakuniy mulohazalar. Biz yuqorida elementar funksiyalarni o'z ichiga olgan muhim integrallash usullarini ko'rdik. Lekin praktikada faqat shu usullardan aynan foydalanamiz degan fikr bo'lmasligi kerak. Boshqacha qilib aytganda, integral ostidagi funksiyaning berilishiga qarab unga mos mulohazalardan foydalanish kerak. Masalan,

$$\int \frac{3x^2 + 6x - 4}{x^3 + 3x^2 - 4x + 5} dx = \int \frac{d(x^3 + 3x^2 - 4x + 5)}{x^3 + 3x^2 - 4x + 5} = \int \frac{dt}{t} = \ln|t| + C =$$

$$= \ln|x^3 + 3x^2 - 4x + 5| + C$$

yoki

$$\int \frac{xdx}{x^2 + 3} = \frac{1}{2} \int \frac{2xdx}{x^2 + 3} = \frac{1}{2} \int \frac{d(x^2 + 3)}{x^2 + 3} = \frac{1}{2} \ln|x^2 + 3| + C$$

integrallashni bajarish mumkin.

Integrallashning bayon etilishidan ma'lumki integrallash texnikasi differentsiallashdan murakkabroqdir. Shuning uchun ham integrallashda shunday ko'nikmalar kerakki, bunga ko'p sonidagi misollarni yechish natijasida erishish mumkin.

Ma'lumki differensial hisobda istalgan elementar funksiyaning hosilasini topish mumkin edi va u yana elementar funksiyalar bilan ifodalanar edi. Integral hisobda esa masala boshqacharoq bo'lib, ko'plab

misollar keltirish mumkinki, integral $\left(e^{-x^2}, \frac{1}{\ln x}, \frac{\sin x}{x}, \frac{\cos x}{x} \right)$ ostidagi

funksiyaning boshlang'ich funksiyalari mavjud bo'lishiga qaramasdan, ular elementar funksiyalar orqali ifodalanmaydi. Bunday integrallar yaxshi o'rganilgan va ulardan amaliyotda foydalanish uchun tayyor jadvallar, grafiklar tuzilgan.

Ushbu integrallarni hisoblang.

1. $\int \sin 3x \sin 7x dx$. 2. $\int \sin 5x \cos 3x dx$. 3. $\int \sin x \sin 3x dx$.
4. $\int \sin 3x \cos 2x dx$. 5. $\int \cos 4x \cos 2x dx$. 6. $\int \sin 3x \cos x dx$.
7. $\int \sin x \cos^4 x dx$. 8. $\int \sin^3 x \cos^3 x dx$. 9. $\int \sin^2 5x dx$.
10. $\int \cos 7x \cos 3x dx$. 11. $\int \sin 4x \sin 2x dx$.
12. $\int \sin^2 x \cos^2 x dx$. 13. $\int \frac{\cos^5 x}{\sin^2 x} dx$. 14. $\int \frac{\cos^3 x dx}{\sin^2 x}$.
15. $\int \operatorname{tg}^3 x dx$. 16. $\int \operatorname{ctg}^3 x dx$. 17. $\int \frac{\sin^3 x + 1}{\cos^2 x} dx$.

Foydalanilgan adabiyotlar

[1] Karimov I.A. 2006 yilda mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari va 2007 yilda iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirishning eng muhim ustuvor yo'nalishlariga bag'ishlangan Vazirlar Mahkamasi majlisidagi ma'ruzasi. Ma'rifat gazetasi. 13-son. 2007y. 14-fevral.

- [2] Zamkov O.O. va boshq. Matematik usullar iqtisodiyotda – M.: DIS 1997. 336 s.
 [3] Abdalimov B.A. Oliy matematika – T.: O‘qituvchi, 1994y.
 [4] Soatov Yo.U. Oliy matematika. 1 jild. – T.: O‘qituvchi, 1992.
 [5] Juraev T.J. va boshq. Oliy matematika asoslari. – T.: O‘zbekiston. 1999.
 [6] Azlarov T., Mansurov Q. Matematik analiz. 1,2-jild. – T.: O‘qituvchi, 1992,1994.
 [7] Soatov Yo.U. Oliy matematika 3-jild. – T.: O‘zbekiston. 1996. – 619 b.
 [8] Tojiev Sh.I. Oliy matematikadan masalalar yechish. – T.: O‘zbekiston. – 512 bet.
 [9] Krass M.S. Matematika iqtisodiy mutaxassisliklar uchun. – M.: 1998.
 [10] Masagutova R.V. Iqtisodchilar uchun masalalar orqali matematika – T.: O‘qituvchi, 1996. 184 s

PARAMETRLI MODULLI KVADRAT TENGLAMALARNI GRAFIK USULDA YECHISH

Umirov Baxriddin Xayrullayevich, Xayrullayev Dilshod Baxritdinovich
 Shahrisabz “Temurbeklar maktabi” harbiy akademik litseyi o‘qituvchilari

Annotatsiya: Parametrli modulli tenglamalar mavzusi ko‘p yillar davomida o‘rganiladi. Ma’lumki darsliklarda parametrli tenglamalar ko‘p ko‘rsatilmaydi. Bu esa o‘quvchi va talabalarni bilimlarini oshirish va ularni tizimlashtirishda imkon bermaydi. Ushbu mavzuda esa o‘quvchi va talabalarni parametrli modulli tenglamalarni grafik usulda yechishga o‘rgatilgan bo‘lib, bu o‘quvchi va talabalarni mustaqil fikirlashga va mustaqil misol va masalalarni yechishga undaydi. Parametrli tenglama matematikada biron bir bog‘lanishni parametrlar yordamida ifodalaydigan tenglama. Parametrli tenglamaga sodda misol sifatida kinematikadan vaqt parametri bilan harakatdagi jismning joyini tezlanishini va boshqa xususiyatlarini ifodalovchi tenglamani keltirish mumkin. Abstrakt ma’noda parametrli tenglama deb tenglamalar to‘plamini aytish mumkin.

Ta’rif: x, a o‘zgaruvchilar qatnashgan $f(x; a) = 0$ tenglama berilgan bo‘lsin. Agar a ning har bir haqiqiy qiymati uchun bu tenglamani x ga nisbatan yechish masalasi qo‘yilsa, $f(x; a) = 0$ tenglama x o‘zgaruvchili va a parametrli tenglama deyiladi. a parametrli tenglama deyiladi. a parametrli tenglamani yechish bu-parametr a ning har bir qiymati uchun x ning bu tenglamani qanoatlantiruvchin qiymatlarini topish demakdir.

Quyida parametrli modulli tenglamalarni grafik usulda yechishda misollar qaraymiz.

Misol-1. $|x^2 - 7x + 18| = 3a$ tenglama a ning qanday qiymatlarida ildizga ega bo‘lmaydi?

Yechish: $y_1 = |x^2 - 7x + 18|$; $y_2 = 3a$ ($y_1 = y_2$) funksiyalar grafigini chizamiz.

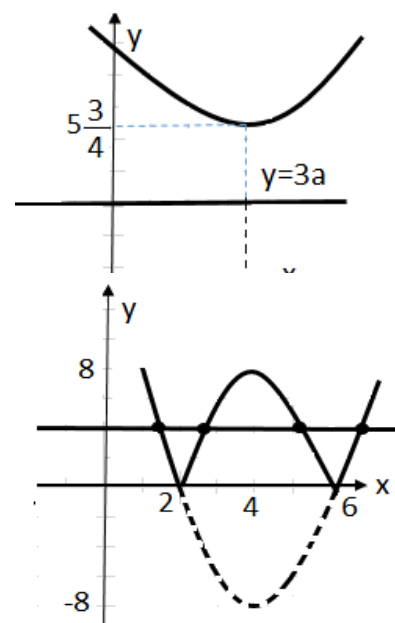
$y = |x^2 - 7x + 18|$ grafigidan $O(\frac{7}{2}; \frac{23}{4})$ parabola uchining koordinatasi. Misol shartiga ko‘ra $|y_0| > y_2$ bajariladi.

$$\frac{23}{4} > 3a$$

$$23 > 12a$$

$$a < \frac{23}{12}$$

$$\text{Javob: } (-\infty; \frac{23}{12})$$

Misol-2. k ning qanday qiymatlarida

$|2x^2 - 16x + 24| = 2k$ tenglama to'rtta ildizga ega bo'ladi?

Yechish: $y_1 = |2x^2 - 16x + 24|$, $y_2 = 2k$ funksiyalar grafiklarini chizamiz.

$y_1 = |2x^2 - 16x + 24|$ funksiya grafigi $x_0 = 4$,

$y_0 = -8$, $O(4; -8)$ nuqta parabola uchi koordinatasi.

Misol shartiga ko'ra

$$\begin{cases} |y_0| > y_2 \\ k > 0 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} 8 > 2k \\ k > 0 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} k < 4 \\ k > 0 \end{cases} \Rightarrow (0; 4)$$

Javob: $(0; 4)$

Misol-3. $|x^2 - 6x + 12| = 3a$ tenglama a ning qanday qiymatlarida ikkita ildizga ega bo'ladi.

Yechish: $y_1 = |x^2 - 6x + 12|$, $y_2 = 3a$

($y_1 = y_2$) funksiyalar grafigini chizamiz.

Oldin $y = x^2 - 6x + 12$ parabola uchini

koordinatalarini topamiz. $x_0 = 3$, $y_0 = 3$, $O(3; 3)$ nuqta.

Misol shartiga ko'ra $y_2 > |y_0|$ bajariladi.

$$3a > 3; a > 1$$

Javob:

$(1; \infty)$

Misol-4. $|3 + 2x - x^2| = a$ tenglama a ning qanday qiymatlarida to'rtta ildizga ega bo'ladi.

Yechish: $y_1 = |3 + 2x - x^2|$, $y_2 = a$ funksiyalar grafigini yasaymiz.

$y_1 = 3 + 2x - x^2$ parabola uchi koordinatasi $O(1; 4)$ nuqta.

$$\text{Shartga ko'ra: } \begin{cases} |y_0| > y_2 \\ a > 0 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} 4 > a \\ a > 0 \end{cases} \Rightarrow 0 < a < 4.$$

Javob: $(0; 4)$

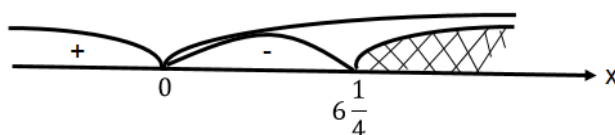
Misol-5. $|x^2 - 5ax| = a$ tenglama a ning qanday qiymatlarida bitta manfiy uchta musbat ildizga ega bo'ladi?

Yechish: $y_1 = |x^2 - 5ax|$, $y_2 = a$ funksiyalar grafiklarini yasaymiz.

Avval $y = x^2 - 5ax$ funksiya grafigini yasaymiz.

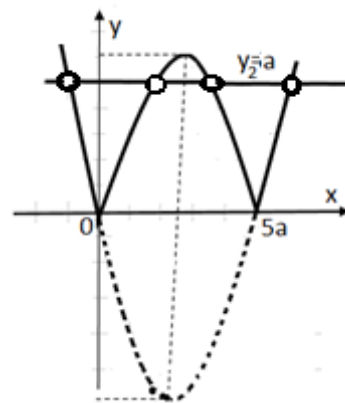
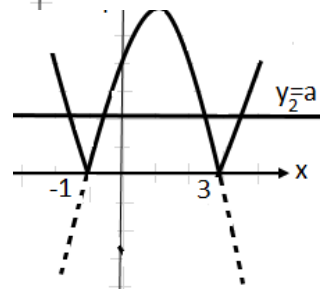
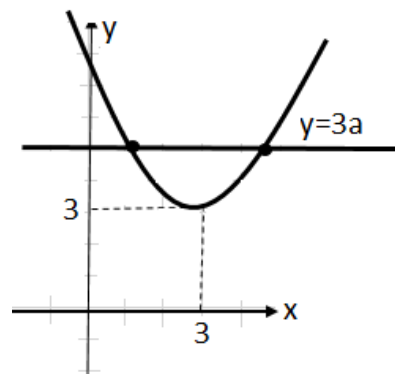
Parabola uchining koordinatalari $O(\frac{5a}{2}; -\frac{25a^2}{4})$.

$$\begin{cases} |y_0| \geq y_2 \\ a > 0 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} \frac{25a^2}{4} \geq a \\ a > 0 \end{cases} \Rightarrow \begin{cases} a(25a - 4) \geq 0 \\ a > 0 \end{cases} \Rightarrow \left[\frac{4}{25}; \infty \right)$$

Misol-6. $|x^2 - 3x + 4| = 5a$ tenglama a ning qanday qiymatlarida ildizga ega bo'lmaydi?

Yechish: $y_1 = |x^2 - 3x + 4|$, $y_2 = 5a$ funksiyalar grafiklarini chizamiz. ($y_1 = y_2$)

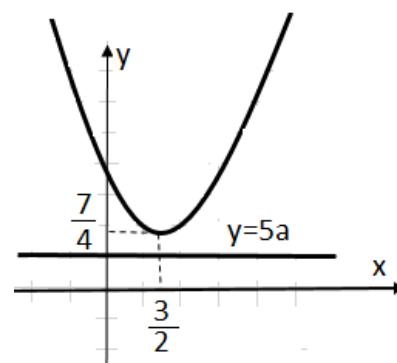
$y_1 = |x^2 - 3x + 4|$ funksiya grafigida $O(\frac{3}{2}; \frac{7}{4})$ nuqta parabola uchining koordinatalari.

Misol shartiga ko'ra $|y_0| > y_2$

$$\frac{7}{4} > 5a; \quad 7 > 20a; \quad a < \frac{7}{20}$$

Javob: $(-\infty; \frac{7}{20})$.

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlarni matematika mutaxassisligida ta'lim olayotgan talabalar va o'quvchilarni parametrlil modulli tenglamalarni yechishda o'quvchi va talabalarni fanga qiziqishini ortishi yoki kengroq ma'lumotlar berish maqsadida foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. A. U. Abduhamidov, H. A. Nasimov, U. M. Nosirov, J. H. Husanov "Algebra va matematik analiz asoslari".
2. B. Umurov, Sh. Qurbonov, D. Xayrullayev "Tenglamalar va tengsizliklar" o'quv qo'llanma. Toshkent-2022 yil.
3. A. U. Abduhamidov, H. A. Nasimov, U. M. Nosirov, J. H. Husanov "Algebra va matematik analiz asoslaridan masalalar to'plami".
4. A. Umirbekov, Sh. Shoabzalov "Matematikani takrorlang".

CHIZIQLI TENGLAMALAR SISTEMASINI YECHISHNING BAZI USULLARI

Kenjayev Sharof Shermuxamatovich,

Abduraxmonov Abror Akramovich

Shahrisabz "Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik litseyi matematika fani o'qituvchilari

Annotatsiya: Maqolada matematika fanidagi chiziqli tenglamalar sistemasini yechish usullari, ularni o'quvchilar tomonidan fanni o'rganishdagi o'rni, yangi bilimlarni o'zlashtirish va amaliyotga qo'llashdagi ahamiyati haqida so'z boradi.

Kalit so'zalar: Birgalikdagi sistema, aniq sistema, aniqmas sistema, birgalikda bo'lmagan sistema, Kramer usuli.

Kramer usulida yechish. Ikki noma'lumli ikkita chiziqli tenglamalar sistemasi berilgan bo'lsin:

$$\begin{cases} a_{11}x_1 + a_{12}x_2 = b_1 \\ a_{21}x_1 + a_{22}x_2 = b_2 \end{cases} \quad (1)$$

Bunda a_{11} , a_{12} , a_{21} va a_{22} lar noma'lumlar oldidagi koeffitsiyentlar, b_1 va b_2 lar esa ozod hadlardan iboratdir. [1. 145]

Agar tenglamalar sistemasi faqatgina bitta yechimga ega bo'lsa, bunday sistemaga *birgalikdagi sistema* deyiladi.

Birgalikdagi sistemaga *aniq sistema*, cheksiz ko'p yechimga ega bo'lgan birgalikdagi yechimga ega bo'lmagan sistemaga *aniqmas sistema*, bitta ham yechimga ega bo'lmagan sistemaga esa *birgalikda bo'lmagan sistema* deb ataladi.

(1) sistemaning noma'lumlari oldidagi koeffisientlardan determinant tuzamiz:

$$\Delta = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix} \quad (2)$$

Δ determinantning birinchi ustuni elementlari o'rniga mos ravishda ozod hadlarni qo'yib, Δ_{x_1} determinantni, ikkinchi ustun elementlari o'rniga mos ravishda ozod hadlarni qo'yib, Δ_{x_2} determinantni tuzamiz. [1. 146]

$$\Delta_{x_1} = \begin{vmatrix} b_1 & a_{12} \\ b_2 & a_{22} \end{vmatrix}; \quad \Delta_{x_2} = \begin{vmatrix} a_{11} & b_1 \\ a_{21} & b_2 \end{vmatrix} \quad (3)$$

Agar (2) determinant nolga teng bo'lmasa, (1) sistema yagona

$$x_1 = \frac{\Delta_{x_1}}{\Delta}, \quad x_2 = \frac{\Delta_{x_2}}{\Delta}$$

yechimga ega bo'ladi. Bu formulani chiqarish yo'lini ko'rib utamiz.

(1) sistemadagi birinchi tenglamaning ikkala tomonini (a_{22}) ga, ikkinchi tenglamani esa ($-a_{12}$) ga ko'paytiramiz.

Hosil bo'lgan tenglamalar sistemasidagi tenglamalarning mos hadlarini algebraik qo'shish usuli yordamida o'zaro qo'shsak:

$$(a_{11} a_{22} - a_{21} a_{12}) x_1 = b_1 a_{22} - b_2 a_{12} \quad (4)$$

hosil bo'ladi. Shuningdek, berilgan sistemadagi birinchi tenglamaga ($-a_{21}$) ni, ikkinchisiga (a_{11}) ni ko'paytirib, ikkala tenglamani o'zaro qo'shsak

$$(a_{11} a_{22} - a_{21} a_{12}) x_2 = a_{11} b_2 - a_{21} b_1 \quad (5)$$

tenglama hosil bo'ladi. (4) va (5) ayirmalar determinantlardan iborat. (2), (4), (5) lardan:

$$a_{11} a_{22} - a_{21} a_{12} = \begin{vmatrix} a_{11} & a_{12} \\ a_{21} & a_{22} \end{vmatrix} = \Delta \quad (6)$$

$$b_1 a_{22} - b_2 a_{12} = \begin{vmatrix} b_1 & a_{12} \\ b_2 & a_{22} \end{vmatrix} = \Delta_{x_1} \quad (7)$$

$$a_{11} b_2 - a_{21} b_1 = \begin{vmatrix} a_{11} & b_1 \\ a_{21} & b_2 \end{vmatrix} = \Delta_{x_2} \quad (8)$$

(6), (7) va (8) belgilashlardan foydalanib, (4) va (5) tenglamalarni quyidagicha yozish mumkin:

$$\begin{cases} x_1 \cdot \Delta = \Delta_{x_1} \\ x_2 \cdot \Delta = \Delta_{x_2} \end{cases} \quad (9)$$

Bulardan

$$x_1 = \frac{\Delta_{x_1}}{\Delta} \text{ va } x_2 = \frac{\Delta_{x_2}}{\Delta} \quad (10)$$

hosil bo'ladi.

Kalit soʻzlar. Loyihalar asosida oʻqitish, muammoli taʼlim, oʻyinlar orqali oʻqitish, virtual laboratoriya, interaktiv, onlayn kurslar.

1. Noanʼanaviy taʼlim uslublarining ahamiyati

Noanʼanaviy taʼlim uslublari oʻquvchilarning bilim olish jarayonida faol ishtirok etishini taʼminlaydi. Bu usullar orqali oʻquvchilarning mavzuga boʻlgan qiziqishi oshiriladi, ularning mustaqil fikrlash qobiliyati rivojlanadi va bilimlarni amaliyotda qoʻllash koʻnikmalari shakllanadi. Fizika kabi murakkab fanlarni oʻqitishda quyidagi noanʼanaviy usullar qoʻllanilishi mumkin:

- **Loyihalar asosida oʻqitish:** Oʻquvchilar fizika qonunlarini oʻrganishda amaliy loyihalarni bajarish orqali bilimlarni chuqurroq oʻzlashtirishadi. Masalan, oddiy mexanik qurilmalar yoki elektr zanjirlarini yaratish orqali ular nazariy bilimlarni amaliyotda sinab koʻrish imkoniyatiga ega boʻlishadi.

- **Muammoli taʼlim:** Oʻquvchilarga fizik muammolar yechish vazifalari beriladi. Bu usul ularning mantiqiy fikrlash va yechim topish qobiliyatini rivojlantiradi. Masalan, tortishish kuchi yoki energiya saqlanish qonunlari haqidagi muammolarni hal qilish orqali ular fizikani hayotiy misollar bilan bogʻlashadi.

- **Oʻyinlar orqali oʻqitish:** Oʻquvchilar uchun qiziqarli oʻyinlar tashkil etish orqali ularning mavzuga boʻlgan qiziqishi oshiriladi. Masalan, fizikaviy hodisalarni simulyatsiya qiluvchi kompyuter oʻyinlari yordamida ular fizika qonunlarini oʻrganishadi. [1. 25-32]

2. Zamonaviy axborot texnologiyalarining roli

Zamonaviy axborot texnologiyalari fizika fanini oʻqitishda yangi imkoniyatlar yaratadi. Ular orqali oʻquv materiallari yanada qiziqarli va tushunarli tarzda taqdim etiladi. Quyidagi texnologiyalar fizika darslarida samarali qoʻllanilishi mumkin:

- **Virtual laboratoriyalar:** Virtual laboratoriyalar orqali oʻquvchilar xavfsiz sharoitda tajribalar oʻtkazish imkoniyatiga ega boʻlishadi. Bu usul, ayniqsa, qimmatbaho jihozlar yoki xavfli tajribalar oʻtkazish imkoni boʻlmaganda foydalidir. Masalan, yadro fizikasi yoki optika sohasidagi tajribalarni virtual muhitda oʻtkazish mumkin.

- **Interaktiv darsliklar va ilovalar:** Zamonaviy darsliklar va ilovalar orqali oʻquvchilar mavzularni oʻzlashtirishda yordam olishadi. Ular animatsiyalar, videolar va interaktiv testlar orqali mavzularni yanada tushunarli tarzda oʻrganishadi.

- **Onlayn kurslar va platformalar:** Oʻquvchilar onlayn platformalar orqali qoʻshimcha bilim olishlari mumkin. Masalan, Coursera, Khan Academy kabi platformalarda fizika boʻyicha bepul va pullik kurslar mavjud. Bu oʻquvchilarga oʻz bilimlarini kengaytirish imkoniyatini beradi.

- **3D modellar va animatsiyalar:** Fizikaviy hodisalarni 3D modellar va animatsiyalar orqali tushuntirish oʻquvchilarning mavzuni yaxshiroq tushunishiga yordam beradi. Masalan, atom tuzilishi yoki gravitatsiya kuchi kabi murakkab tushunchalarni 3D modellar orqali tushuntirish mumkin. [2. 37]

3. Noanʼanaviy usullar va texnologiyalarning afzalliklari

Noanʼanaviy taʼlim usullari va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish quyidagi afzalliklarga ega:

- **Oʻquvchilarning qiziqishini oshirish:** Qiziqarli usullar va texnologiyalar orqali oʻquvchilarning mavzuga boʻlgan qiziqishi oshiriladi.

- **Bilimlarni chuqur o‘zlashtirish:** Amaliy tajribalar va interaktiv materiallar orqali o‘quvchilar bilimlarni yaxshiroq o‘zlashtirishadi.
- **Mustaqil fikrlashni rivojlantirish:** Muammoli ta’lim va loyihalar orqali o‘quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyati rivojlanadi.
- **Vaqtini tejash:** Virtual laboratoriyalar va onlayn platformalar orqali o‘quvchilar vaqtini tejab, bilimlarni tezroq o‘zlashtirishadi.

Xulosa

Fizika fanini o‘qitishda noan’anaviy ta’lim usullari va zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish o‘quvchilarning bilim olish jarayonini yanada samarali va qiziqarli qiladi. Ular orqali o‘quvchilarning mavzuga bo‘lgan qiziqishi oshiriladi, bilimlarni chuqurroq o‘zlashtirish imkoniyati yaratiladi va ularning mustaqil fikrlash qobiliyati rivojlanadi. Zamonaviy ta’lim tizimida ushbu usullar va texnologiyalarni qo‘llash orqali fizika fanini o‘qitish samaradorligini oshirish mumkin.

Adabiyotlar:

- 1.Jonassen, D. H. (2000). Computers as Mindtools for Schools: Engaging Critical Thinking.
- 2.Khan, S. (2012). The One World Schoolhouse: Education Reimagined.
- 3.UNESCO (2021). ICT in Education: A Comprehensive Framework.

TRIGONOMETRIK YIG‘INDILARNI HISOBLASHGA DOIR BA’ZI MISOLLAR

Qurbonov Sherzod Rashitovich, Shahrisabz “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi oliy toifali matematika fani o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada trigonometrik yig‘indilarni hisoblashga doir ba’zi misollar bayon qilingan. Maqolani o‘qigan o‘quvchi keltirilgan usullar yordamida keyinchalik o‘zi mustaqil shu turdagi misollarni yecha olish ko‘nikmasiga ega bo‘ladi degan umiddamiz.

Kalit so‘zlar: yig‘indi, ko‘paytma, qo‘shish formulasi, hosila, bo‘linma hosilasi.

Odatda ko‘pchilik o‘quvchilar va hatto ayrim o‘qituvchilar trigonometrik funksiyalar yig‘indisini hisoblashga doir misollarni yechishda qiynalishadi. Shuning uchun quyida trigonometrik funksiyalar yig‘indisini hisoblashga doir bir nechta misollar keltiramiz:

1-Misol. $\sin x + \sin 2x + \sin 3x + \dots + \sin(nx)$ yig‘indini hisoblang [4.22].

Yechish: Yig‘indini hisoblash uchun ifodaga $2\sin \frac{x}{2}$ ni ko‘paytirib bo‘lamiz, ya’ni

$$\begin{aligned} & \sin x + \sin 2x + \sin 3x + \dots + \sin(nx) = \\ &= \frac{2\sin x \sin \frac{x}{2} + 2\sin 2x \sin \frac{x}{2} + 2\sin 3x \sin \frac{x}{2} + \dots + 2\sin(nx) \sin \frac{x}{2}}{2\sin \frac{x}{2}} \end{aligned}$$

Endi kasr suratidagi ko‘paytmalardan yig‘indiga o‘tamiz:

$$\begin{aligned} & \frac{2\sin x \sin \frac{x}{2} + 2\sin 2x \sin \frac{x}{2} + 2\sin 3x \sin \frac{x}{2} + \dots + 2\sin(nx) \sin \frac{x}{2}}{2\sin \frac{x}{2}} = \\ &= \frac{\cos \frac{x}{2} - \cos \frac{3x}{2} + \cos \frac{3x}{2} - \cos \frac{5x}{2} + \dots + \cos \left(n - \frac{1}{2}\right)x - \cos \left(n + \frac{1}{2}\right)x}{2\sin \frac{x}{2}} = \end{aligned}$$

$$= \frac{\cos \frac{x}{2} - \cos \left(n + \frac{1}{2}\right)x}{2\sin \frac{x}{2}} = \frac{\sin(n+1)x \cdot \sin(nx)}{\sin \frac{x}{2}}$$

2-Misol. $\cos x + 2\cos 2x + 3\cos 3x + \dots + n \cdot \cos(nx)$ yig'indini hisoblang[4].

Yechish: Trigonometrik funksiyalar hosilasidan foydalanib, yig'indini quyidagicha yozib olamiz:

$$\begin{aligned} \cos x + 2\cos 2x + 3\cos 3x + \dots + n \cdot \cos(nx) &= \\ &= (\sin x + \sin 2x + \sin 3x + \dots + \sin(nx))' \end{aligned}$$

Endi qavs ichidagi yig'indiga 1-misoldagi qiymatni olib kelib qo'yamiz:

$$(\sin x + \sin 2x + \sin 3x + \dots + \sin(nx))' = \left(\frac{\cos \frac{x}{2} - \cos \left(n + \frac{1}{2}\right)x}{2\sin \frac{x}{2}} \right)'$$

Bunga bo'linma hosilasi formulasini qo'llab, soddalashtirishlar bajarilganidan so'ng quyidagiga ega bo'lamiz:

$$\frac{(2n+1)\sin \frac{x}{2} \sin \left(n + \frac{1}{2}\right)x + \cos \frac{x}{2} \cos \left(n + \frac{1}{2}\right)x - 1}{4\sin^2 \frac{x}{2}}$$

3-Misol. $\frac{1}{\cos x \cdot \cos 2x} + \frac{1}{\cos 2x \cdot \cos 3x} + \dots + \frac{1}{\cos(n-1)x \cdot \cos nx}$ yig'indini hisoblang[3.31].

Yechish: Yig'indini hisoblash uchun $\sin x = \sin(nx - (n-1)x)$ tenglikdan foydalanamiz, ya'ni

$$\begin{aligned} &\frac{1}{\cos x \cdot \cos 2x} + \frac{1}{\cos 2x \cdot \cos 3x} + \dots + \frac{1}{\cos(n-1)x \cdot \cos nx} = \\ &= \frac{1}{\sin x} \left(\frac{\sin x}{\cos x \cdot \cos 2x} + \frac{\sin x}{\cos 2x \cdot \cos 3x} + \dots + \frac{\sin x}{\cos(n-1)x \cdot \cos nx} \right) = \\ &= \frac{1}{\sin x} \left(\frac{\sin x}{\cos x \cdot \cos 2x} + \frac{\sin x}{\cos 2x \cdot \cos 3x} + \dots + \frac{\sin x}{\cos(n-1)x \cdot \cos nx} \right) = \\ &= \frac{1}{\sin x} \left(\frac{\sin(2x-x)}{\cos x \cdot \cos 2x} + \frac{\sin(3x-2x)}{\cos 2x \cdot \cos 3x} + \dots + \frac{\sin(nx-(n-1)x)}{\cos(n-1)x \cdot \cos nx} \right) \end{aligned}$$

Endi hosil qilingan kasrlar suratlariga qo'shish formulalari qo'llaniladi:

$$\begin{aligned} &= \frac{1}{\sin x} \left(\frac{\sin 2x \cdot \cos x - \cos 2x \cdot \sin x}{\cos x \cdot \cos 2x} + \frac{\sin 3x \cdot \cos 2x - \cos 3x \cdot \sin 2x}{\cos 2x \cdot \cos 3x} + \dots \right. \\ &\quad \left. + \frac{\sin(nx) \cdot \cos(n-1)x - \cos(nx) \cdot \sin(n-1)x}{\cos(n-1)x \cdot \cos nx} \right) = \\ &= \frac{1}{\sin x} \left(\frac{\sin 2x \cdot \cos x}{\cos x \cdot \cos 2x} - \frac{\cos 2x \cdot \sin x}{\cos x \cdot \cos 2x} + \frac{\sin 3x \cdot \cos 2x}{\cos 2x \cdot \cos 3x} - \frac{\cos 3x \cdot \sin 2x}{\cos 2x \cdot \cos 3x} + \dots \right. \\ &\quad \left. + \frac{\sin(nx) \cdot \cos(n-1)x}{\cos(n-1)x \cdot \cos(nx)} - \frac{\cos(nx) \cdot \sin(n-1)x}{\cos(n-1)x \cdot \cos(nx)} \right) = \\ &= \frac{1}{\sin x} (tg 2x - tg x + tg 3x - tg 2x + \dots + tg(nx) - tg(n-1)x) = \\ &= \frac{tg(nx) - tg x}{\sin x} \end{aligned}$$

4-Misol. $S = 1 + \frac{\cos x}{\cos x} + \frac{\cos 2x}{\cos^2 x} + \frac{\cos 3x}{\cos^3 x} + \dots + \frac{\cos 29x}{\cos^{29} x}$; $x = 1^\circ$ ni hisoblang[3.40].

Yechish: Tenglikning ikkala tomonini $\cos^2 x$ ga bo'lib, dastlabki tenglikka qo'shib yuboramiz:

$$\begin{aligned} \frac{S}{\cos^2 x} &= \frac{1}{\cos^2 x} + \frac{\cos x}{\cos^3 x} + \frac{\cos 2x}{\cos^4 x} + \frac{\cos 3x}{\cos^5 x} + \dots + \frac{\cos 29x}{\cos^{31} x} \\ S \left(1 + \frac{1}{\cos^2 x} \right) &= 2 + \frac{1 + \cos 2x}{\cos^2 x} + \frac{\cos x + \cos 3x}{\cos^3 x} + \\ &+ \frac{\cos 2x + \cos 4x}{\cos^4 x} + \frac{\cos 3x + \cos 5x}{\cos^5 x} + \dots + \frac{\cos 29x + \cos 31x}{\cos^{31} x} = \\ &= 2 + 2 + \frac{2\cos 2x \cdot \cos x}{\cos^3 x} + \frac{2\cos 3x \cdot \cos x}{\cos^4 x} + \dots + \frac{2\cos 29x}{\cos^{31} x} = 2S - \frac{2\cos 29x}{\cos^{29} x} + \frac{\cos 28x}{\cos^{30} x} + \frac{\cos 29x}{\cos^{31} x} \rightarrow \\ S &= \frac{\sin 30x}{\sin x \cdot \cos^{29} x} = \frac{1}{2\sin 1^\circ \cdot \cos^{29} 1^\circ} \end{aligned}$$

XULOSA

O'quvchilar maqolada keltirilgan misollar haqidagi fikr mulohazalar, hamda ularni yechish usullardan foydalanib shu mavzuga oid misollarni yechish bilim va ko'nikmasiga ega bo'ladilar.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Sh.O.Alimov va boshq. Algebra va analiz asoslari 10-11 sinf, Toshkent-2001.
- 2.A.U.Abduhamidov, H.A.Nasimov, U.M.Nosirov, J.H.Husanov "Algebra va matematik analiz asoslari" I qism, T., "O'qituvchi", 2007
- 3.Z.Turdialiyev Super matematika-2, Toshkent -2021.
- 4.UZMIA(O'zbekiston matematiklari va informatika assotsiatsiyasi) testlaridan.
- 5.И.В.Яковлев Материалы по математике MathUs.ru

LOGARIFM TUSHUNCHASINI YANGICHA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANGAN HOLDA TUSHUNTIRISH

Xazratova Gulshoda Abdulatif qizi, Rajapova Avazjon Mo'minjonovna
O'zbekiston Respublikasi IIV Xorazm akademik litseyi matematika fani o'qituvchilari

Annotatsiya: Ushbu maqolada Logarifm tushunchasi sodda, qulay hamda qiziqarli tarzda yoritilgan bo'lib, mavzuni o'rganayotgan talaba yoki o'quvchida ushbu mavzuga qiziqish yanada ortadi. Mavzuni esa turli o'yinlar yordamida yanada mustahkamlab oladi.

Kalit so'zlar: Sonning logarifmi, $\log_a y$, Ildizning logarifmi, darajaning logarifmi, "Matematik bozor" o'yini.

Sonning logarifmi. Darajaga ko'tarish amaliga teskari amalni qarab chiqaramiz. $a^x = b$ ifodada x noma'lum bo'lib, uni topish: ko'rsatkichni topish amali deyiladi.

Misollar: $3^x = 27$ bo'lsa, $x = 3$; $2^x = 8$ bo'lsa, $x = 3$; $5^x = 25$ bo'lsa, $x = 2$; $10^x = 1000$ bo'lsa, $x = 3$; $10^x = 0,01$ bo'lsa, $x = -2$.

Ta'rif. Berilgan sonning berilgan asosga ko'ra logarifmi deb, berilgan sonni hosil qilish uchun shu asosni ko'tarish kerak bo'lgan daraja ko'rsatkichini aytiladi.[1]

Agar $a^x = b$ bo'lsa, ta'rifga ko'ra $x = \log_a b$. Bunda a – logarifmning asosi, b – logarifmlayotgan son, $a > 0$, $a \neq 1$ deb olinadi. $b > 0$ bo'lishi ko'rinadi.

$a^x = b \Rightarrow x = \log_a b \Rightarrow a^{\log_a b} = b$ ayniyat hosil bo'ladi. Bunga asosiy logarifmik ayniyat deyiladi:

$$a^{\log_a b} = b$$

Logarifmning ta'rifidan uning quyidagi xossalari kelib chiqadi:

a) Asos 1 dan farqli har qanday musbat son bo'lganda:

$$\log_a 1 = 0. \quad \text{Chunki } a^0 = 1$$

b) Asosning shu asosga ko'ra logarifmi 1 ga teng:

$$\log_a a = 1. \quad a^1 = a$$

c) $\log_a y_1 = \log_a y_2$ tenglikdan $y_1 = y_2$ ekanligi kelib chiqadi.

Endi logarifmlarning xossalarini qaraymiz.

Algebraik ifodaga kirgan sonlarni ularning logarifmlari orqali ifodalashni shu ifodani logarifmlash deyiladi.

a) Ko'paytmaning (bo'linmaning) logarifmi ko'paytuvchilar (bo'linuvchi va bo'luvchi) logarifmlarining yig'indisiga (ayirmasiga) teng:

$$\log_a (A \cdot B) = \log_a A + \log_a B.$$

Isbot. $\log_a A = x_1$, $\log_a B = x_2$ bo'lsin. Logarifmning ta'rifiga ko'ra:

$$a^{x_1} = A, a^{x_2} = B$$

Bulardan:

$$a^{x_1+x_2} = A \cdot B$$

Yana ta'rifga ko'ra:

$$\log_a (A \cdot B) = x_1 + x_2 = \log_a A + \log_a B.$$

Buni asosiy logarifmik ayniyat yordamida ham ko'rsatish mumkin:

$$a^{\log_a A} = A, \quad a^{\log_a B} = B,$$

$$a^{\log_a A + \log_a B} = AB$$

Ta'rifga ko'ra:

$$\log_a (A \cdot B) = \log_a A + \log_a B$$

Bo'linmaning logarifmi ham shunday topiladi:

$$\log_a (A : B) = \log_a A - \log_a B.$$

b) Darajaning logarifmi daraja ko'rsatkichi bilan asos logarifmining ko'paytmasiga teng:

$$\log_a b^m = m \cdot \log_a b.$$

Isbot: $\log_a b = x$ desak, $b = a^x$ va $b^m = a^{mx}$.

Demak,

$$\log_a b^m = m \cdot \log_a b.$$

Buni boshqacha isbotlash ham mumkin:

$$\log_a b^m = \log_a (b \cdot b \cdot b \cdot \dots \cdot b) = \log_a b + \log_a b + \dots + \log_a b = m \cdot \log_a b.$$

c) Ildizning logarifmi ildiz ostidagi son logarifmining ildiz ko'rsatkichiga bo'linganiga teng:

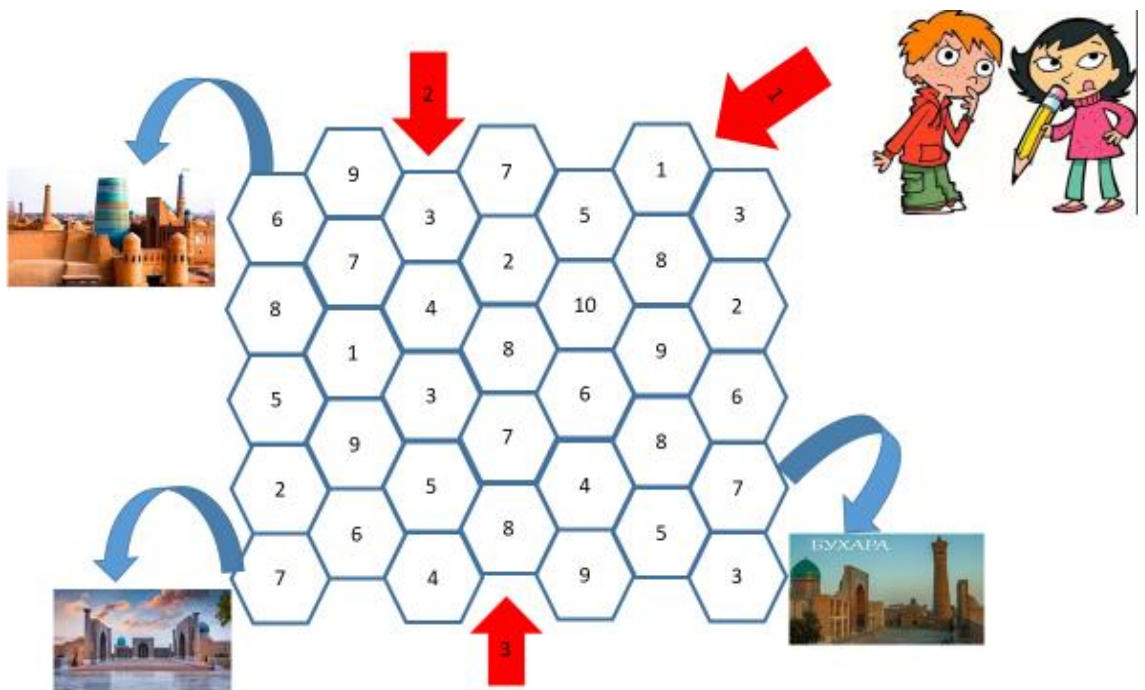
$$\log_a \sqrt[n]{b} = \frac{1}{n} \log_a b$$

d) Bir asosdan boshqa asosga o'tish formulasi.

$$\log_a b = \frac{\log_c b}{\log_c a}$$

Mustahkamlash:

Bu bosqichda o'quvchilar misollar yechish orqali shaharlarga borish yo'nalishini topishadi.

1-rasm

Misolilar.

1-shahar

1. $\log_2 16 + \log_3 81$
2. $\log_5 125$
3. $\log_4 64$
4. $\log_6 36 + \log_3 27$
5. $\log_3 81 + \log_5 25$

6. $\log_4 256 + \log_5 125$
7. $\log_2 8 + \log_9 81$
8. $\log_3 27 \cdot \log_2 8$
9. $\log_7 49 \cdot \log_4 64$
10. $\log_2 32 \cdot \log_8 64$

2-shahar

1. $\log_5 125$
2. $\log_3 81 \cdot \log_5 25$
3. $\log_4 16$
4. $\log_6 36 + \log_3 27$
5. $\log_2 16 + \log_3 27$

6. $\log_4 256$
7. $\log_2 8 + \log_9 81$
8. $\log_2 32 \cdot \log_8 64$
9. $\log_3 27 \cdot \log_2 8$
10. $\log_7 49 \cdot \log_4 64$

3-shahar

1. $\log_2 16 + \log_3 27$
2. $\log_2 8 + \log_9 81$
3. $\log_4 256$
4. $\log_3 3$
5. $\log_3 27 \cdot \log_2 8$
6. $\log_4 256 + \log_5 125$
7. $\log_7 49 \cdot \log_4 64$
8. $\log_6 36 + \log_3 27$
9. $\log_5 125$
10. $\log_2 32 \cdot \log_8 64$

[3]

“Matematik bozor” o’yini.

Bunda o’quvchilar 3 xil qiyinlik darajasidagi savollar tanlashadi va savollarga to’g’ri javob berishsa darajasiga mos holda ballarni qo’lga kiritishadi.

2-rasm [4]

Foydalanilgan adabiyotlar

1. A. N Kolmogorov Algebra va analiz asoslari “O’qituvchi” nashriyoti 1992-y, 232-234-b.
2. Y. I Perelman Qiziqarli matematika va olimpiada masalalari “ Yangi asr avlodi” 2012-y, 102-110-b.
3. Umid Ismoilov Matematikaning oltin kitobi “Yangi asr avlodi” nashriyoti 2023-y.

FIZIKA FANINI O’QITISHDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING AHAMIYATI

***Boltaboyeva Rayxan Ismailovna, O‘zbekiston Respublikasi Milliy Gvardiyasi
Toshkent “Temurbeklar maktabi” harbiy- akademik
litseyi fizika fani o‘qituvchisi***

Annotatsiya: ushbu maqolada fizika fanini o’qitishda o’qituvchilarga yordamchi materiallar, ya’ni pedagogik texnologiyalarga asoslangan interfaol metodlardan namunalar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: Interfaol, metod, Venn, formula, formula, diktant.

Fizika fanini ko’pchilik qiyin fanlar sarasiga kiritishadi. Qiyin fan yo’q, faqat qiyin bayon qilish bor deb bejizga aytilmagan. Hozirgi kunda ilg’or pedagogik texnologiya elementi bo’lgan interfaol usullardan keng foydalanilmoqda. Agarda fizika darslarida interfaol metodlardan foydalanish samaradorlikni va o’quvchilarning fanga bo’lgan qiziqishini oshiradi. Interfaol – inglizcha “inter” so’zidan olingan bo’lib, “orasida”, “o’rtasida” degan ma’noni anglatadi, ya’ni ikki o’qituvchi va o’quvchi o’rtasidagi faollik degan ma’noni bildiradi. Interfaol metod – ta’lim jarayonida o’quvchilar hamda o’qituvchi o’rtasidagi faollikni oshirish orqali o’quvchilarning bilimlarni o’zlashtirishini faollashtirish, shaxsiy sifatlarini rivojlantirish.[1.]

Ta'limda interfaol metod – bu o'quvchi bilan o'qituvchi o'rtasida ta'limni o'zlashtirish munosabatlarini kuchaytirish, faollashtirish demakdir. Mazkur metodlar hamkorlikda ishlash vositasida dars samaradorligini oshirishga yordam beradi. Ular o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undaydi. Interfaol degani bu - berilgan mavzuni o'qituvchi va o'quvchilar orasida o'zaro hamkorlik asosida dars samaradorligini oshirish, mustaqil fikr berish ko'nikmasini shakllantirish, fikrmulohaza, bahs orqali o'rganish demakdir. Har bir o'quvchi qo'yilgan maqsadga mustaqil o'zi faol ishtirok etgan holda yakka, juftlikda, guruhlarda javob topishga harakat qiladi, fikrlaydi, yozadi, so'zga chiqadi, dalil va asoslar orqali masalani yoritib berishga harakat qiladi. Bu esa qatnashchilarning xotirasida uzoq saqlanadi.

Yangi axborotni o'zlashtirishda tanqidiy, tahliliy yondasha oladi. O'qituvchi faqat fasilitator (yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi, tashkil qiluvchi, kuzatuvchi) vazifasini bajaradi. Interfaol metodlar juda ko'p va quyida ularni qanday amalga oshirilish va fizika fanida qanday qo'llashga namunalar keltirilgan.[2]

“5x5” metodi

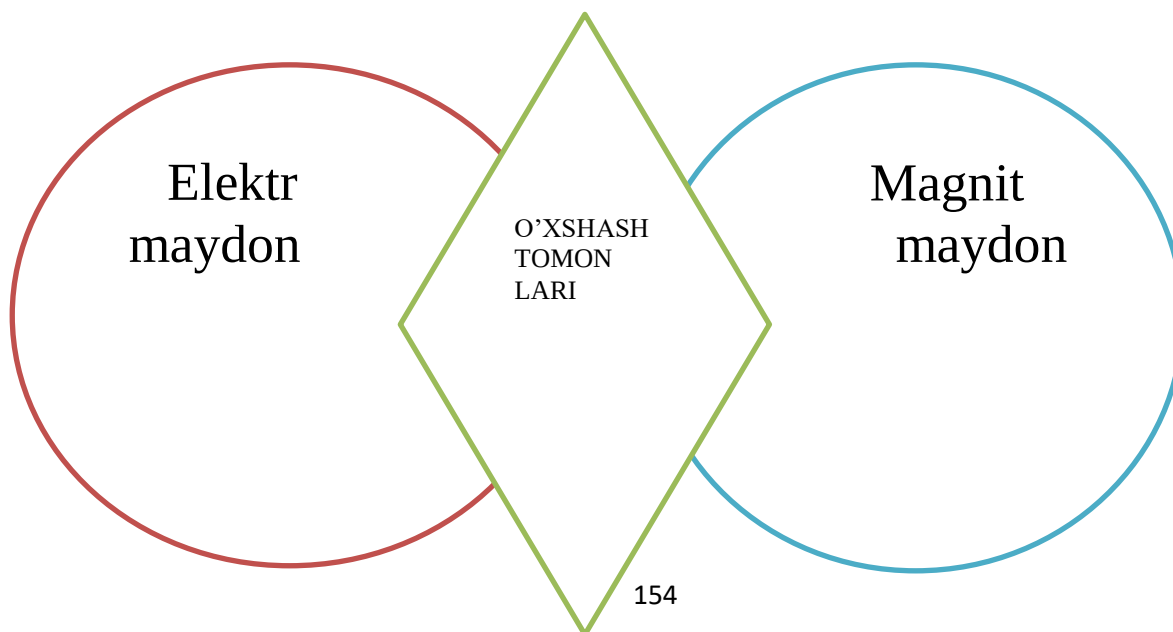
Bu metod orqali o'quvchilar ziyrakligi, xotirasi, darsni o'zlashtirish darajasi, bo'limga tegishli kattaliklarni ajrata olishliklari tekshiriladi.

Quyidagi tushunchalardan “O'zgarmas tok” bo'limiga tegishlilarini topib, ta'rif bering:

1. Tok kuchi _____
2. Kuchlanish _____
3. Potensial _____
4. Kuchlanganlik _____
5. Qarshilik _____
6. Solishtirma qarshilik _____
7. Kulon qonuni _____
8. Om qonuni _____
9. Kondensator _____
10. Potensial energiya _____

“Venn” diagrammasi:

Bu metod orqali ikkita tushunchalarning o'xshash va farqli jihatlari taqqoslanadi. Rangli shakllar bilan berilishi esa ko'z xotirasi orqali ham eslab qolishni osonlashtiradi.

Formulalar ustida ishlash:

Bu metod orqali o'quvchilarning formulalar bilan qanchalik tanishganligi, ular ustida matematik amallarni bajara olishlar tekshiriladi.

	Formula	Nomlanishi	Keltirib chiqaring		
	$F = k \frac{ q_1 q_2 }{r^2}$		q ₁ =	r=	q ₂ =
	$A = I \cdot U \cdot t$		I=	U=	t=
	$\eta = \frac{P_f}{P_T} \cdot 100\%$		P _f =	P _t =	
	$I = \varepsilon / (R + r)$		ε =	R =	r=
	$I = \frac{n\varepsilon}{R + nr}$		ε =	R =	r=

“Mexanik tebranish” mavzusi bo'yicha fizik diktant:

Fizik diktant orqali o'quvchilarning ma'ruzani o'zlashtirish darajasini aniqlashda, mavzuni mustahkamlashda foydalanish mumkin:

1. Biror muvozanat vaziyatiga nisbatan davriy takrorlanib turuvchi harakat turiga deyiladi.
2. Tebranma harakat quyidagi kattaliklar bilan tavsiflanadi:
3. Garmonik tebranishlarda tezlanishni topish uchun garmonik harakat
4. Vaqt birligi ichidagi tebranishlar soniga tebranish deyiladi.
5. Matematik mayatnikning tebranish davri va chastotasi uning bog'liq emas.
6. Mayatnik uzunliklarining nisbati uning to'g'ri proporsional.
7. x_m – bu tebranish
8. Prujinali mayatnikning tebranish davri uning to'g'ri proporsional, ... teskari proporsional.
9. Garmonik tebranma harakat tenglamasi quyidagicha:
10. ω-tebranma harakatning deb ataladi, φ₀ esa tebranishning deb ataladi.

“Ha yoki yo’q”

Bu metod orqali o’quvchilarning ziyrakligi, chaqqonligi, o’zlashtirish darajasi tekshiriladi. O’qituvchi esa o’tilgan mavzu bo’yicha barcha o’quvchilarni tezkorlik bilan baholashi mumkin.

1. Elektronni metallardan ajratib chiqarish uchun bajarish kerak bo’lgan ishga mexanik ish deyiladi.
2. Anod-bu musbat elektrod, katod esa manfiy.
3. Elektronning kinetik energiyasi chiqish ishiga teng bo’lsa, u metallni tark etadi.
4. $1 \text{ eV} = 1 \text{ J}$ ga teng.
5. Elektronlarning metallni tashlab chiqib ketish hodisasiga elektron emissiya hodisasi deyiladi.
6. Fotoelektron emissiya – bu qizdirilgan metallning elektronlar chiqarishidir.
7. Vakuumli diodda kuchlanishning tok kuchiga bog’liqligini uning Volt-Amper xarakteristikasi yordamida o’rganiladi.
8. Vakuumli diod uchun Om qonuni bajarilmaydi.
9. Katod temperaturasining ortishi to’yinish tokining qiymatiga ta’sir qilmaydi.
10. Vakuumda elektr tokini musbat va manfiy ionlar tashiydi.

Fizika darsida o’qituvchi tegishli muammolarga o’quvchilarni jalb etishi, ularning harakatini faollashtirishi va natijada o’zlashtirishlarini ta’minlashi lozim. Bu metodlarni fizika darslarida foydalanishdan maqsad - dars qaysi shaklda bo’lmasin, qayerda o’tkazilmasin, darsda o’qituvchi bilan o’quvchining hamkorlikda ishlashini tashkil etishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. U.M. Farmonov. “Fizikada darslarida innovatsion metodlarni qo’llash”-2024
2. D.Xidoyatova. “Samarali interaktiv metodlar-1”-2023 y

KOSHI TENGSIZLIGI YORDAMIDA BA’ZI TENGSIZLIKLARNING ISBOTLANISHI

Matnazarov Javlon Shonazarovich

Temurbeklar maktabi matematika fani o’qituvchisi

Annotsatsiya: Bu maqolada ba’zi tengsizliklarni Koshi tengsizligi yordamida isbotlash bayon qilingan

Kalit so’zlar : Koshi tengsizligi, o’rta arifmetik, o’rta kvadratik, isbot, tenglik

Davlat ta’lim standartlari doirasida o’quv jarayoniga zamonaviy talablar oshdi, zamonaviy voqeliklar o’quv jarayoniga yangi yondashuvlarni talab etmoqda. Axborot texnologiyalarining yuqori o’sishi ta’lim jarayonining “obyekti” ning o’zi o’qituvchi va o’quvchi orasidagi munosabatlarning bir bosqichga ko’tarilishiga olib keladi, ya’ni “subyekt” emas, balki “subyekt-subyekt” munosabatlari mavjud obyekt munosabatlari avvalgidek. O’quvchi nafaqat o’qituvchi tomonidan unga ta’sir qilish obyekti, balki pedagogik o’zaro ta’sirning to’la huquqli subyektiga aylanadi.

Ma’lumki, matematik nutq umumiy nutqning tarkibiy qismidir. Boshqa fanlar qatori matematik nutq ham o’quvchi nutqini rivojlantirib, uni so’z zaxirasini oshirib

borishda muhim o`rin egallaydi. Matematika darslarida mantiqiy fikrlashni o`stirishda matematik nutq muhim omil bo`lib xizmat qiladi. Chunki turmushda va hayotda bo`ladigan jarayonlarni matematik madelini tuzish uchun bu jarayon tilda aytib tasavvur qila olish kerak. Shu bois matematika darslarida oquvchilarni mantiqiy tasavvurini rivojlantirish usullarini o`rganiladi.

Mamlakatimizning kelajagi, uning istiqboli, birinchi navbatda yoshlar tarbiyasiga, ularni sog`lom qilib o`stirishga, milliy g`oya, milliy mafkura va o`z vataniga sadoqatlik ruhida tarbiyalashga bog`liq bo`lib, bu murakkab faoliyatni muvaffaqiyatli amalga oshirish mustaqil mamlakatning eng dolzarb vazifalaridan biri ekanligi hech kimga sir emas. Shu boisdan ham bugungi kunda yoshlarning ta`lim-tarbiyasi mustaqil O`zbekistonning davlat siyosatida ustivor ahamiyat kasb etmoqda.[2. 10-11-bet]

Ta`lim jarayonida mustaqil fikrlaydigan, ijodiy qobiliyatga ega, o`z fikrlarini erkin ifodalab beraoladigan yoshlarni tarbiyalash dolzarb masalalardan biridir. Shu maqsadda matematika fanini o`qitishda tengsizliklarni isbotlash mantiqiy fikrlash, tahlil qila olish, ijodkorlik kabi xislatlarni rivojlantiradi.

1. $|x| < 1, |y| < 1$ bo`lsa, tengsizlikni isbotlang. [3. 30-31-bet]

$$\frac{1}{1-x^2} + \frac{1}{1-y^2} \geq \frac{1}{1-xy}$$

Koshi tengsizligiga ko`ra

$$\begin{aligned} \frac{1}{1-x^2} + \frac{1}{1-y^2} &\geq 2 \cdot \frac{1}{\sqrt{1-x^2}} \cdot \frac{1}{\sqrt{1-y^2}} = \frac{2}{\sqrt{(1-x^2)(1-y^2)}} = \frac{2}{\sqrt{1-y^2-x^2+x^2y^2}} = \\ &= \frac{2}{\sqrt{1-2xy+x^2y^2-(x^2-2xy+y^2)}} = \frac{2}{\sqrt{(1-xy)^2-(x-y)^2}} \geq \frac{2}{\sqrt{(1-xy)^2}} = \frac{2}{1-xy} \end{aligned}$$

2. $x, y > 0$, [3. 30-31-bet]

$$\frac{x}{x^2+y^2} + \frac{y}{y^2+x^2} \leq \frac{1}{xy}$$

$$x^4 + y^2 \geq 2x^2y, \quad y^4 + x^2 \geq 2xy^2 \Rightarrow$$

$$\frac{x}{x^2+y^2} \leq \frac{x}{2x^2y} = \frac{1}{2xy}$$

+

$$\frac{y}{y^4+x^2} \leq \frac{y}{2xy^2} = \frac{1}{2xy}$$

$$\frac{x}{x^2+y^2} + \frac{y}{y^4+x^2} \leq \frac{1}{2xy} + \frac{1}{2xy} = \frac{2}{2xy} = \frac{1}{xy}$$

3. $a, b, c, d \geq 0, a+b+c+d=4$, [3. 30-31-bet]

$$(ab+cd) \cdot (ac+bd) \cdot (ad+bc) \leq 8.$$

$$(a+b+c+d)^2 = 16,$$

$$a^2+b^2+c^2+d^2+2ab+2ac+2ad+2bc+2bd+2cd=16,$$

Koshi tengsizligiga ko`ra:

$$+ \begin{cases} a^2 + b^2 \geq 2ab \\ c^2 + d^2 \geq 2cd \\ a^2 + c^2 \geq 2ac \\ b^2 + d^2 \geq 2bd \\ b^2 + c^2 \geq 2bc \\ a^2 + d^2 \geq 2ad \end{cases}$$

$$a^2 + d^2 \geq 2ad$$

$$b^2 + c^2 \geq 2bc$$

$$3(a^2 + b^2 + c^2 + d^2) \geq 2ab + 2ac + 2ad + 2bc + 2bd + 2cd,$$

$$3(a^2 + b^2 + c^2 + d^2) \geq 2ab + 2ac + 2ad + 2bc + 2bd + 2cd \geq$$

$$\geq 8ab + 8ac + 8ad + 8bc + 8bd + 8cd,$$

$$8((ab + cd) + (ac + bd) + (ad + bc)) \leq 3 \cdot 16.$$

$$(ab + cd) + (ac + bd) + (ad + bc) \leq 6$$

$$6 \leq (ab + cd) + (ac + bd) + (ad + bc) \geq$$

$$3\sqrt{(ab + cd) + (ac + bd) + (ad + bc)}$$

$$3\sqrt{(ab + cd) + (ac + bd) + (ad + bc)} \leq 2(ab + cd) + (ac + bd) + (ad + bc) \leq 8$$

$$4. \ x, y \in [0; 1], \frac{1}{\sqrt{1+x^2}} + \frac{1}{\sqrt{1+y^2}} \leq \frac{2}{\sqrt{1+xy}} \text{ ni isbotlang.}$$

Isboti. Tengsizlikni har ikki tomonini kvadratga oshirsak $\frac{1}{1+x^2} + \frac{2}{\sqrt{1+x^2} \cdot \sqrt{1+y^2}} + \frac{1}{\sqrt{1+y^2}} \leq$

$\frac{4}{1+xy}$ hosil bo'ladi. Oldin $\frac{1}{1+x^2} + \frac{1}{1+y^2} \leq \frac{2}{1+xy}$ ni isbotlaylik.

$$(1 + y^2 + 1 + x^2)(1 + xy) \leq 2(1 + x^2)(1 + y^2)$$

$$2 + 2xy + y^2 + xy^3 + x^2 + x^3y \leq 2 + 2x^2y^2 + 2x^2 + 2y^2$$

$$x^2 + y^2 + 2x^2y^2 - xy(x^2 + y^2) - 2xy \geq 0,$$

$$(x - y)^2 - xy(x - y) \geq 0,$$

$$(x - y)^2(1 - xy) \geq 0.$$

Endi Koshi tengsizligidan foydalansak,

$$\frac{2}{\sqrt{1+x^2}} + \frac{1}{1+x^2} + \frac{1}{1+y^2} \leq 2\left(\frac{1}{1+x^2} + \frac{1}{1+y^2}\right) \leq \frac{4}{1+xy}.$$

5. $a, b, c > 0$, $a + b + c = 3$ bo'lsa $a^2 + b^2 + c^2 + ab + bc + ca \geq 6$ ni isbotlang.

$$\frac{a+b+c}{3} \leq \sqrt{\frac{a^2+b^2+c^2}{3}} \text{ o'rta arifmetik va o'rta kvadratiklar orasidagi munosabatga ko'ra}$$

$$\frac{a^2+b^2+c^2}{3} \geq 1, a^2 + b^2 + c^2 \geq 3$$

Oxirgi tenglikni har ikki tarafga 9 ni qo'shamiz va $9 = (a + b + c)^2$ ekanidan

$$a^2 + b^2 + c^2 + (a + b + c)^2 \geq 12$$

$$2a^2 + 2b^2 + 2c^2 + 2ab + 2bc + 2ca \geq 12$$

2 ga bo'lsak

$$a^2 + b^2 + c^2 + ab + bc + ca \geq 6$$

Xulosa

Ushbu maqoladan aniq fanlar yo'nalishidagi akademik litseylarning matematika ta'limi jarayonida, matematikaga qiziquvchi o'quvchilarga sinfdan tashqari ishlarni tashkillashtirishda, matematika fanidan olimpiadalarga tayorlanish jarayonida foydalanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati.

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1997 yil. 9-son, 225-modda.
2. Kadrlar tayyorlash milliy dasturi. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1997 yil. 11-12-son, 295-modda.
3. И. В. Яковлев. Доказательство неравенств.
4. Ю. П. Соловьёв. Неравенства. МЦНМО, 2005.
5. Samin Riasat. Basics of Olympiad Inequalities. 2008.

MATEMATIKA DARSLARINI TASHKIL QILISHDA KO'RGAZMALILIK METODI

Nuriddinova Dilbar Sayfiddinovna.

Toshkent "Temurbeklar maktabi" matematika fani yetakchi o'qituvchisi

Annotatsiya: Bugungi kunda ta'lim jarayonida o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshirish, ularning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish muhim vazifalardan biridir. Ayniqsa, aniq fanlar, xususan, matematika darslarini samarali tashkil etishda turli metodlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday metodlardan biri bu – ko'rgazmalilik metodi hisoblanadi. Ushbu maqolada ko'rgazmalilik metodining mazmuni va qo'llanilishi uchburchaklarning o'xshashligi mavzusi misolida ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: Ko'rgazmalilik, geometriya, uchburchak, o'xshashlik, balandlik, soya, nur, masofa, to'g'ri burchak, daraxt, gorizont, uzunlik

Ko'rgazmalilik metodi — bu dars davomida tushunchalarni real buyumlar, modellar, chizmalar, grafiklar, slaydlar, elektron vositalar yordamida tushuntirish usulidir. Bu metod o'quvchilarning mavzuni tezroq va samaraliroq tushunishlariga yordam beradi, chunki inson miyasi ko'rish orqali ma'lumotni tezroq qabul qiladi va eslab qoladi.

Ko'rgazmalilikning turli xil manbalaridan foydalanish o'quvchilarni aktivlashtiradi, ularning diqqatini uyg'otadi va rivojlantiradi, o'quv materialini mustahkam o'zlashtirishni ta'minlaydi va vaqtni tejash imkonini beradi. Tabiiy fanlarga qaraganda matematikadan ko'rgazmalilik va ko'rgazma manbai tubdan farq qiladi. Tabiat fanlarida narsalarning aynan o'zini ko'rsatish imkoni bo'lsa, matematikada esa abstrakt xarakterga ega. Bo'layotgan hodisaning o'zini aynan ko'rsata olish imkoni kam. Matematikada ko'rgazmalilik: Ko'rsatilayotgan ob'ektlar to'plami-ning elementlari sifatida qaraladi, ular ustidan ba'zi amallar bajarish mumkin. Geometriyani o'qitishda esa fazoviy va shakliy munosabatlarning ko'rgazmasi sifatida turli xil modellar va ularning tasvirlaridan foydalaniladi. Shu bilan birga o'qitishning dastlabki qadamidayoq o'quvchilarning tasavvur qilish qobiliyatini rivojlantirish kerak: cheksiz to'g'ri chiziq, nur. [1,119]

Matematika darslarida ko'rgazmalilik metodidan foydalanish o'quvchilarga quyidagi jihatlarda yordam beradi:

1. Abstrakt tushunchalarni aniqroq anglash: Masalan, geometriya darsida shakllarning modellarini ko'rsatish, algebraik ifodalarni grafik ko'rinishda tasvirlash.

2. Qiziqishni oshirish: Raqamli texnologiyalar (interaktiv doska, animatsiyalar, simulyatsiyalar) yordamida mavzuni jonli va qiziqarli ko'rsatish mumkin.

3. Mustahkamlash: Amaliy mashg'ulotlar va ko'rgazma vositalar orqali o'quvchilar olgan bilimlarini yanada chuqurroq o'zlashtiradilar.

Ko'rgazmalilik metodining turlari:

Real obyektlar: Geometrik figuralar, o'lchov vositalari, matematik modellar.

Grafik ko'rinishlar: Grafiklar, diagrammalar, funksiyalar tasvirlari.

Texnologik vositalar: Interaktiv taqdimotlar, elektron darsliklar, animatsiyalar.

Didaktik materiallar: Plakatlar, kartochkalar, jadval va sxemalar.

Algebra darsida: Kvadrat tenglamalarni yechishda grafik metodidan foydalaniladi. Masalan, $y = x^2 - 4x + 3$ funksiyasining grafigini qurib, ildizlar qayerda kesishishini ko'rsatish orqali mavzuni yanada ravshan tushuntirish mumkin.

Sonli ifodalar darsida (boshlang'ich sinflar): Raqamlar va amallarni anglatuvchi didaktik kartochkalar, raqamli kostyumlar, lego yoki boshqa qurilmalardan foydalaniladi.

Interaktiv vositalar orqali: Kompyuterda GeoGebra, Desmos kabi dasturlar orqali chizmalar, graflar yaratish, funksiyalarni o'zgartirib natijasini real vaqtda ko'rish orqali dars samaradorligini oshirish mumkin.

Geometriya darsida: O'qituvchi uchburchak, kvadrat, aylana kabi shakllarning plastmassa yoki kartondan yasalgan modellarini ko'rsatadi. Shakllarning burchaklari, tomonlari, yuzalari haqidagi tushunchalarni ko'rgazmali vositalar orqali tushuntiradi.

Quyida geometriya darslarida ko'rgazmalilikning boshqacharoq usulini aytib bermoqchimiz:

Odam daraxtning balandligini uni qirqmay yoki uning tepasiga chiqmay turib aniqlash mumkinligini bilasizmi? Juda oddiy asboblardan yordamida, hatto hech qanday asbob yordamisiz ham bunday o'lchashlar o'tkazishning turli-tuman usullari mavjud. Bulardan eng osoni va eng qadimgisi grek donishmandi Falesning eramizdan olti asr avval Misrdagi piramidaning balandligini aniqlashda ishlatgan usulidir. U piramidaning soyasidan foydalandi. G'oyat baland piramida oldida to'plangan fir'avn va kohinlar shimollik musofir katta inshootning balandligini uning soyasiga qarab aniqlaganini ko'rib hayron bo'lgan edilar. Rivoyatda aytilishicha, Fales o'z soyasi o'z bo'yiga teng keladigan kun va soatni tanlagan; o'sha paytda piramidaning soyasi ham uning balandligiga teng kelishi lozim edi. (Albatta, soyaning uzunligini piramidaning kvadrat shaklidagi asosining o'rta nuqtasidan hisoblash kerak edi; asosning enini Fales bevosita o'lchay olgan.)

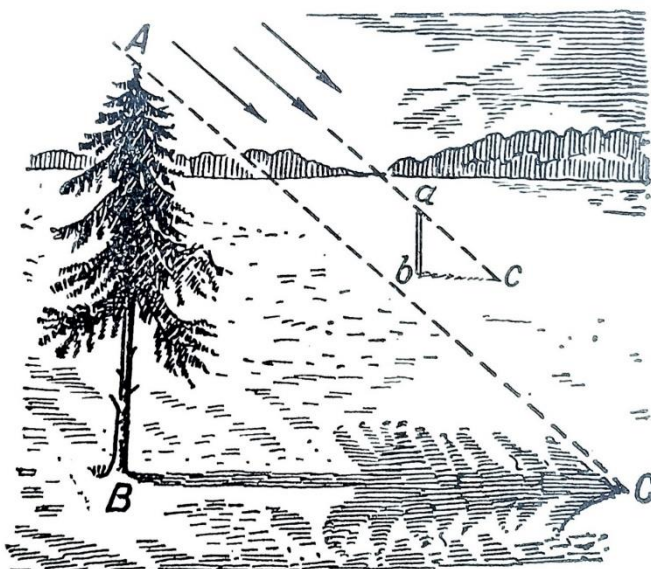
Grek olimining bu masalasi hozir bizga juda sodda bo'lib ko'rinadi, biroq biz bunga Falesdan keyin bunyod etilgan hashamatli geometriya binosidan qarab turganligimizni unutmasligimiz kerak. Eramizdan 300 yil ilgari grek matematigi Evklid ajoyib kitob yozdi, uning vafotidan keyin ikki ming yil davomida geometriya ana shu kitobdan o'rganib kelindi. Asardagi hozir har bir o'quvchiga ma'lum bo'lgan haqiqatlar Fales zamonida ayon emas edi. Piramidaning balandligi haqidagi masalani yechishda soyadan foydalanish uchun uchburchakning ba'zi bir geometrik xossalari, xususan quyidagi ikki xossani (ulardan birini Falesning o'zi topgan) bilishi lozim edi:

1) teng yonli uchburchakning asosidagi burchaklari teng va, aksincha, uchburchakda teng burchaklar qarshisida teng tomonlar yotadi;

2) har qanday uchburchakning (yoki hech bo'lmaganda to'g'ri burchakli uchburchakning) burchaklari yig'indisi ikki to'g'ri burchakka teng.

Faqat shu bilimigina tayangan Fales o'z soyasining uzunligi o'z bo'yiga teng bo'lganda quyosh nurlari tekis yerga to'g'ri burchakning yarmiga teng bo'lgan burchak hosil qilib tushadi, demak, piramidaning uchi, asosining markazi va piramida soyasining uchi teng yonli uchburchak hosil qiladi, deyishga haqli edi.

Bu oddiy usuldan yakka o'zi o'sib turgan, ya'ni birining soyasi ikkinchisining qo'shilib ketmaydigan daraxtlarning balandligini havo ochiq kunlarda o'lchashda foydalanish qulayga o'xshaydi. Ammo bizning geografik kengliklarda Misrdagidek soya bilan buyum uzunligi teng bo'ladigan paytni poylash ancha qiyin: Quyosh bizda gorizontda past turadi va buyumlarning soyalari shu buyumlarning balandligiga faqat yoz oylarining tush paytlaridagina teng bo'ladi. Shu sababli Falesning usulidan ko'rsatilgan tarzda doimo foydalanib bo'lmaydi.

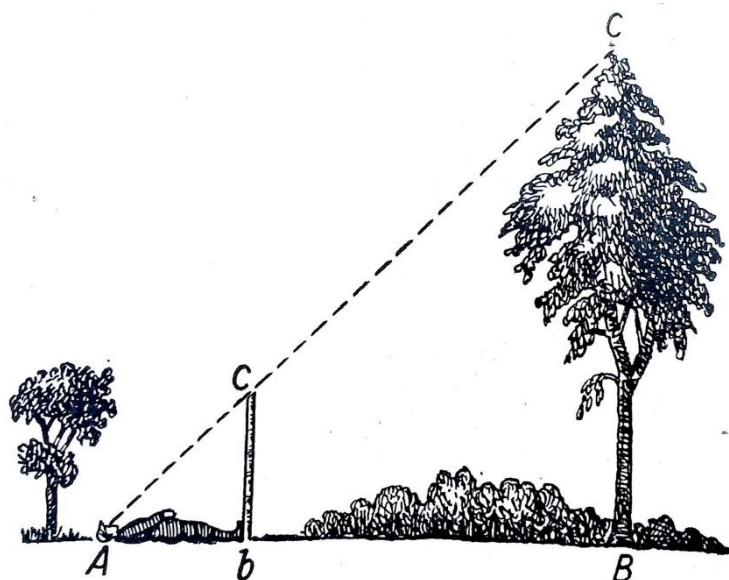

Biroq bu usulni quyoshli kunlarda har qanday uzunlikdagi, istalgan soyadan foydalansa bo'ladigan qilib o'zgartirish qiyin emas. Bundan tashqari siz o'z soyangizni yoki biror qoziq soyasini o'lchab, izlangan balandlikni quyidagi proporsiyadan foydalanib aniqlay olasiz:

$$AB:ab=BC:bc,$$

Chunki daraxt soyasi o'z soyangizdan (yoki qoziq soyasidan) necha marta uzun bo'lsa, daraxt sizning bo'yingizdan (yoki qoziqning bo'yidan) shuncha marta baland bo'ladi. Bu, albatta, ABC va abc uchburchaklarning (ikki burchagi bo'yicha) geometrik o'xshashligidan kelib chiqadi.

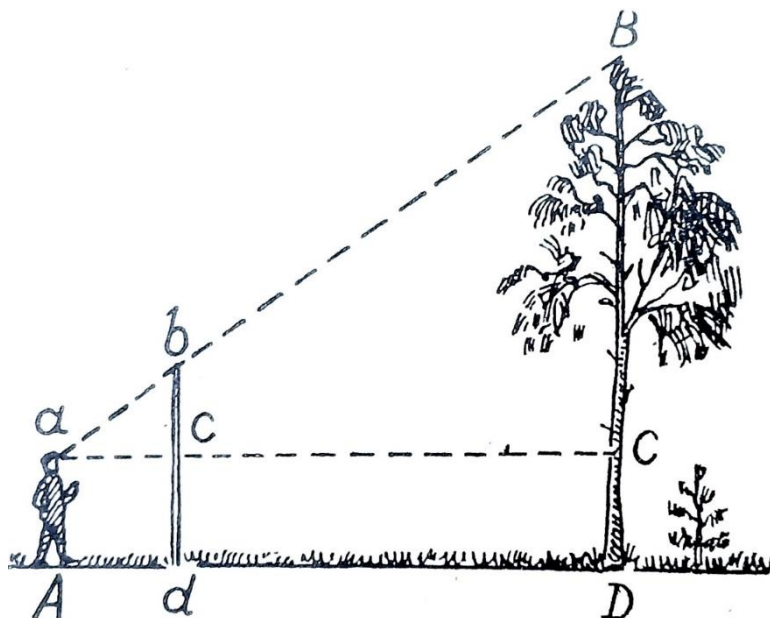
Balandliklarni o'lchashda soyalardan foydalanmasa ham bo'ladi. bunday usullar ko'p; biz ulardan oddiysini qarab chiqamiz.

Bunda bizga tayoq kerak bo'lib u yerdan shunday tik o'rnatilishi va uning yerdan chiqib turgan qismi o'z bo'yingizga teppa-teng bo'lishi kerak. tayoq uchun rasmda ko'rsatilgandek, chalqancha yotgan holatda daraxt uchi tayoq uchi bilan to'g'ri chiziqli yotadigan joy tanlab olish kerak. ABC uchburchakning teng yonli va to'g'ri burchakli bo'lganidan, A burchak 45° , demak, $AB=BC$, ya'ni daraxtning aniqlanayotgan balandligiga teng bo'ladi.

2-usul:

Bo'yingizdan uzunroq tayoq olib uni, balandligini o'lchamoqchi bo'lgan daraxtdan bir oz masofada tik qilib, yerga qoqing. Daraxtning tepasiga qarangda tayoqni yuqoriga b nuqtasi u bilan bir to'g'ri chiziqli ko'rinadigan A joygacha tayoqdan Dd bo'ylab orqaga uzoqlashing. So'ngra, boshingizning holatini o'zgartirmasdan, qarash nuri daraxtning tanasi va tayoq bilan uchrashadigan c va C nuqtalarni belgilab,

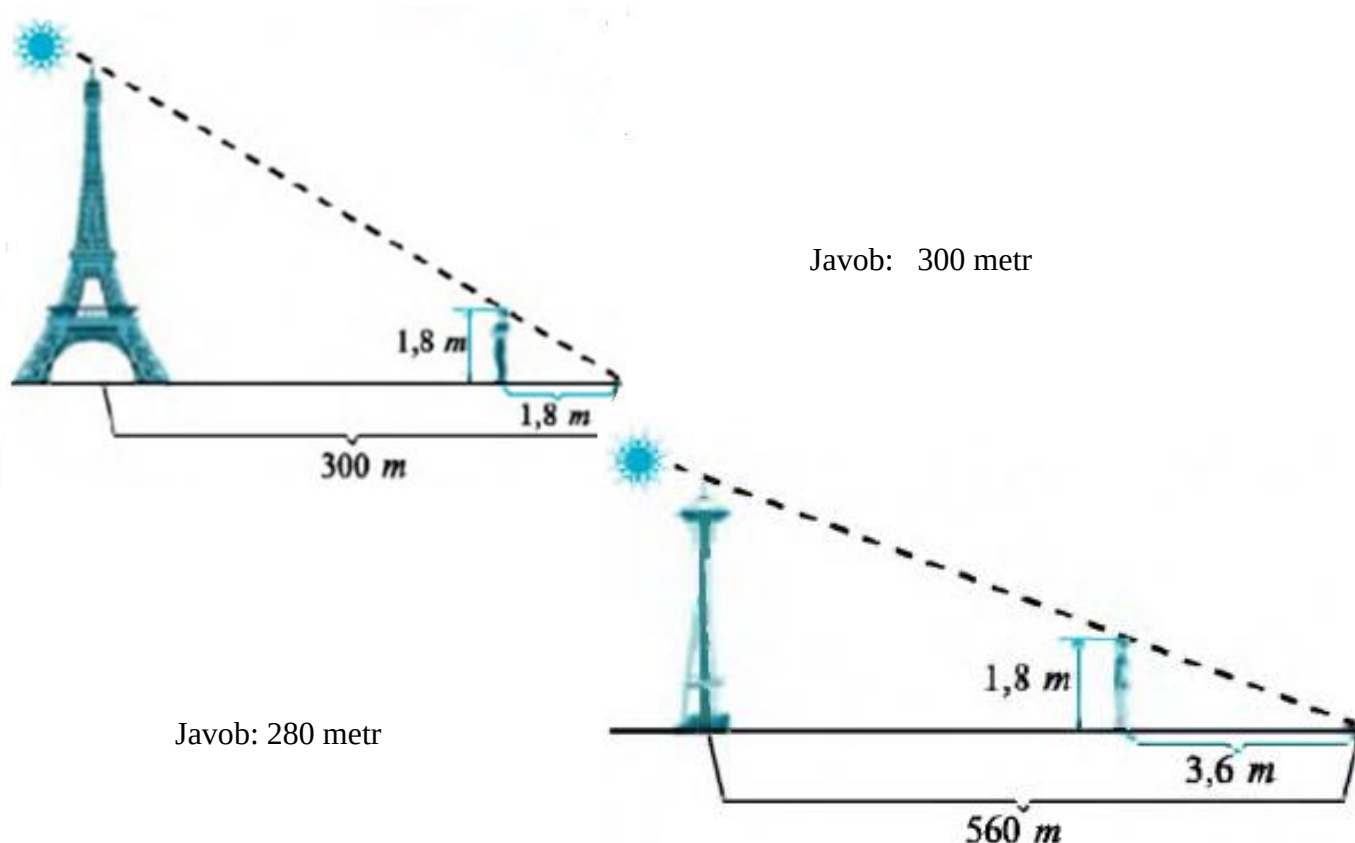
gorizontal aC to'g'ri chiziq bo'ylab qarang. abc va aBC uchburchaklarning o'xshashligiga asoslangan ushbu proporsiyadan BC ni hisoblab topish qoladi.

$$BC: bc = aC: ac$$

$$BC = bc \cdot \frac{aC}{ac}$$

bc , aC ac masofalarni bevosita o'lchash mumkin. Daraxtning balandligini bilish uchun topilgan BC masofaga CD masofani qo'shish kerak.[3,8]

2-masala: Berilgan ma'lumotlarga ko'ra minoralarning balandligini aniqlang. [2,45]

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, ko'rgazmalilik metodi matematika darslarining samaradorligini oshirishda muhim vosita hisoblanadi. Bu metod orqali o'quvchilar mavzuni vizual tarzda anglaydi, o'zlashtirish darajasi ortadi va fan bo'yicha qiziqish kuchayadi. Shuning uchun har bir matematika o'qituvchisi o'z darslarini rejalashtirishda ko'rgazmalilikdan unumli foydalanishi zarur, ushbu maqolada keltirilgan misollar tevarak atrofdagi jism va hodisalar orasidagi o'zimizga tanish munosabatlarni payqash, ochiq havoda geometriyadan olgan bilimimizdan amalda foydalanish va ko'rgazmalilikning eng sodda namunasi deyish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Jumayev M.E. –Matematika o'qitish metodikasi, (OO'Y uchun darslik ,Toshkent: "Turon-Iqbol", 2016.
2. B.Xaydarov, E. Sariqov, A. Qo'chqorov Geometriya 9 Umumiy o'rta ta'limning 9-sinfi uchun darslik,Toshkent-2019
3. Ya.I.Perelman Qiziqarli geometriya, "O'qituvchi" nashriyoti, Toshkent-1973

**CHQBT FANINI O'QITISHDA HARBIY TOPOGRAFIYANING O'RNI.
JOYNING JANGDAGI AHAMIYATI.
JOYDA XARITASIZ MO'LJAL OLISH**

Axmedjanov A'zamjon Qosimjon o'g'li

O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Toshkent "Temurbeklar maktabi" harbiy-
akademik litseyi CHQBT fani yetakchi o'qituvchisi

Annotatsiya: Harbiy topografiya va uning ahamiyati. Joy jangovar vaziyat elementi sifatida. Joyda xaritasiz mo'ljal olish. Joyda mo'ljal olish va harakatlanishda mahalliy jismlar belgilaridan foydalanish.

Kalit so'zlar: geoid, relef, topografiya, harbiy topografiya, gnomon, tabiiy va texnogen jarayonlar.

Joyning jangdagi ahamiyati. Joyda xaritasiz mo'ljal olish

Yerning fazodagi umumiy ko'rinishi geoid, deb nomlanadi. Butun yer yuzasining relefida ikkita yirik element ajratiladi, bular materik ko'tarilmalari va okean cho'kmalaridir. Okean cho'kmalarini dunyo okeanining suvlari to'ldirib okeanlarni hosil qilishi oqibatida materiklar juda keng bir quruqlik tizimlari bo'lib ajralib qolgan.

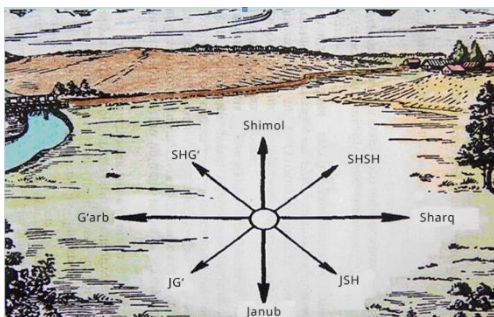
Yerni umumiy qilib o'rganuvchi fan geografiya bo'lib, uning shakli va o'lchamlarini o'rganuvchi tarmog'i geodeziya, deb nomlanadi. Biroq bu fanlar asosan yirik hududlarni o'rganuvchi fan hisoblanib, joyning to'la tasvirini yoritib bera olmaydi. Tabiiy geografiyaning joyni kompleks holda o'rganuvchi tarmog'i **topografiya**, deb ataladi.

Topografiya – (yunoncha topos – joy, grapho – yozmoq) joyni tasvirlash degan ma'noni bildiradi. Topografiya yer yuzasining geometrik tuzilishi, joyning plani va kartalarini yaratish maqsadida bajariladigan planga olish (s'yomka) usullarini o'rganuvchi fandır. Topografiyada faqat sayyoramizning quruqlik qismi o'rganiladi, uning suv qoplagan qismi esa gidrografiya o'rganiladi.

Harbiy topografiya – joyning taktik xususiyatlarini jangovar harakatlarning olib borilishiga ko'rsatadigan ta'sirini o'rganuvchi fan bo'lib, harbiy bilimlar turkumiga kiradi, shu bilan birga, umumiy topografiyaning bir qismi hisoblanadi.

Jangovar harakatlarni olib borish joyning xususiyatlari va ularning jang harakatlarini olib borishga ko'rsatadigan ta'sirini mukammal bilishni talab qiladi. Bu omilni o'z vaqtida juda ustamonlik bilan baholagan buyuk bobokalonimiz sohibqiron Amir Temur o'z qo'shinlarini notanish joylarga safarga chiqarishidan qat'iy nazar, doimo zafar quchgan. Joyning taktik xususiyatlaridan Bobur, Jaloliddin Manguberdi va Temurmaliq kabi sarkardalar ham juda puxta foydalanishgan.

So'nggi yillardagi qurolli to'qnashuvlar shuni ko'rsatadiki, joyning taktik xususiyatlarini

noo'rin ishlatish, karta (joyning fotohujjatlari) bilan ishlash jarayonida amaliy malakaning yetishmasligi, nishonni aniq ko'rsatishda xatoga yo'l qo'yish kabi nuqsonlar kurol-yaroqning, yoqilg'ining behuda sarflanishiga, hattoki qo'shinlarning qirilib ketishiga olib keladi. Ta'kidlab o'tish joizki, har qanday sharoitda joyda mo'ljallanish, jangdan oldin joyning taktik xususiyatlarini o'rganish, uni baholash, nishonni aniq

ko'rsatish uchun nishonning koordinatalarini topish, joyning fotohujjatlari va kartasi bilan ishlashni chuqur o'rganish hamda qo'llay bilish lozim.

Joy – bu yer yuzasida joylashgan barcha ob'ektlar va bu ob'ektlarni o'z ustida joylashtirgan relefni o'zida mujassam etgan yer yuzasining kichik bir qismidir.

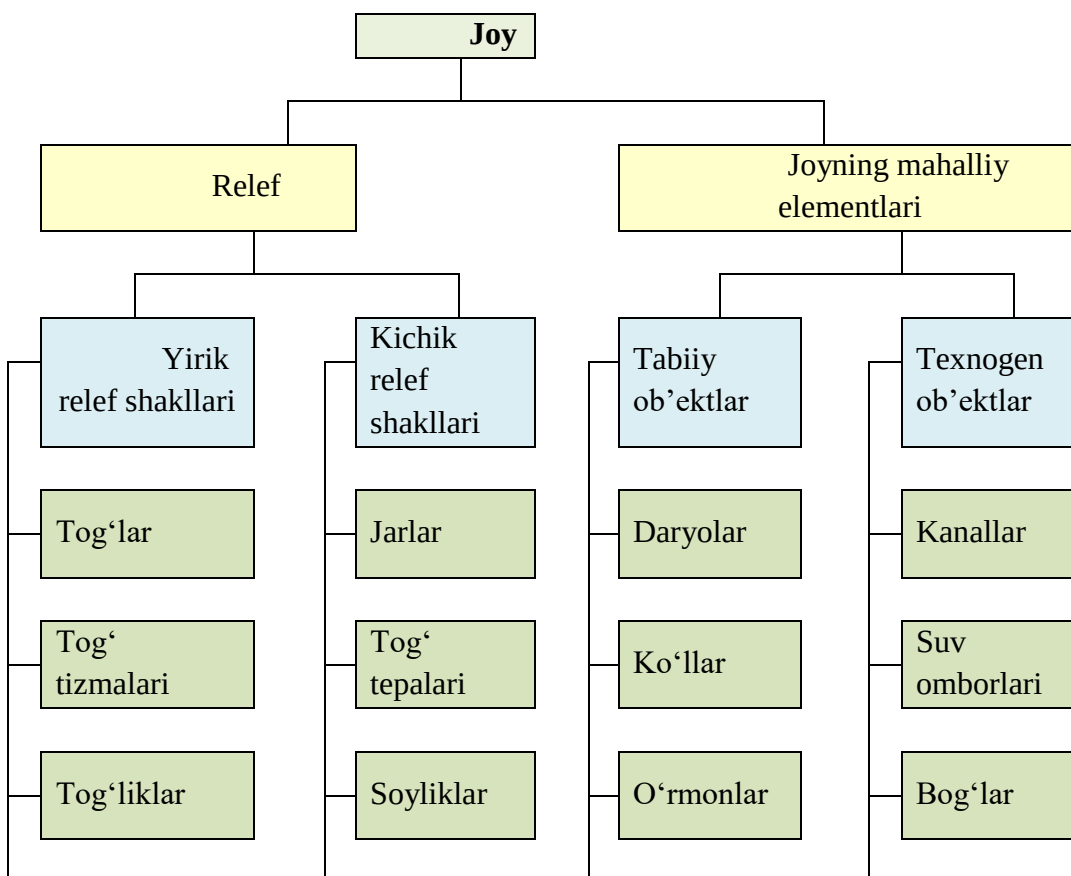
Joyning mahalliy elementlari mavsumiy va davriy o'zgarishlarga tez duchor bo'ladi. Relif esa asrlar davomida o'zgaradi. Relif qo'shnlarning joydan o'tishi, kuzatish sharoiti, joylashuvi, uning dushman kurolidan himoyalaniishi va muhandislik qurilmalari bilan jihozlanish sharoitiga katta ta'sir ko'rsatadi.

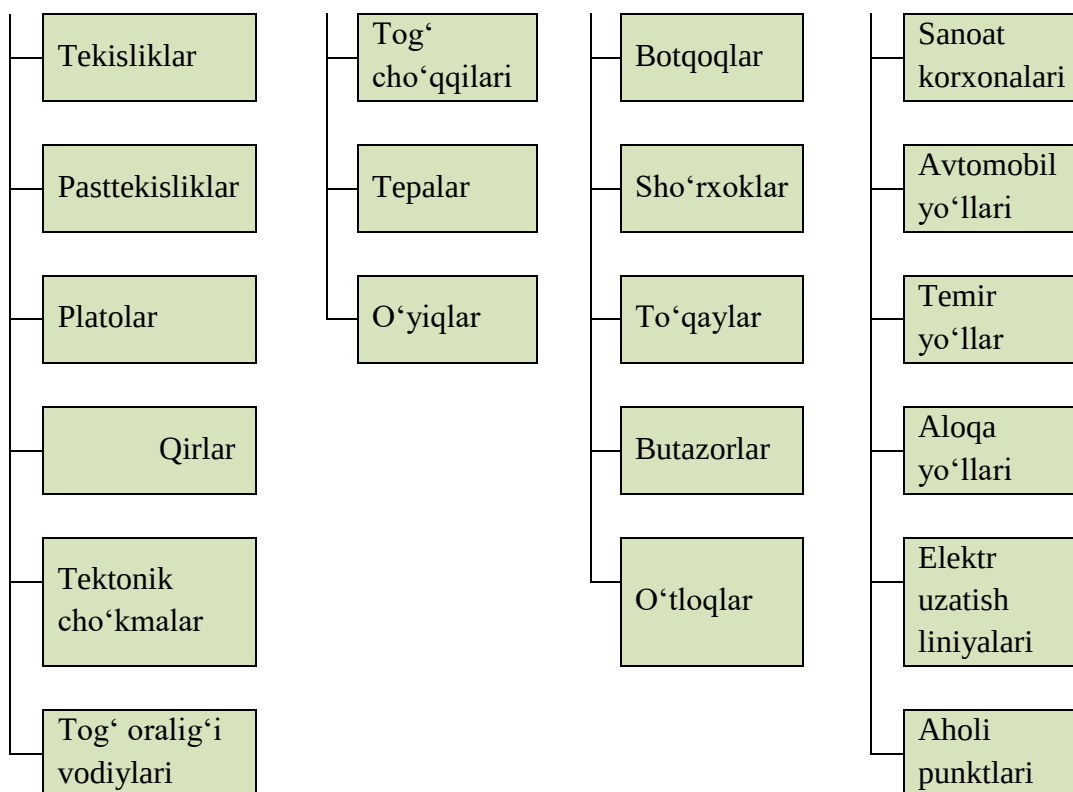
Joy va uning elementlari

Bizga ma'lumki, joy – yer yuzasining kichik bir bo'lagidagi barcha past balandliklar va undagi jamiki ob'ektlar yig'indisidir.

Joy tarkibi o'z turiga ko'ra ikki yirik guruhga ajratiladi: relef va joyning mahalliy elementlari.

Geologik kelib chiqishi yoki yoshiga ko'ra turli xil ko'rinish va o'lchamga ega bo'lgan quruqlik hamda okeanlardagi baland-pastliklar yig'indisi **relyef**, deb ataladi. Shu relef ustida joylashgan barcha ob'ektlar joyning **mahalliy elementlari**, deb ataladi. Tabiiyki, joyning mahalliy elementlari yaratilishi boshqarilishi (ya'ni bu ob'ekt inson tomonidan nazorat qilinmoqdam yoki undagi tabiiy jarayonlar tabiat qonuniyatlari asosida kechmoqdam) nuqtai nazaridan ikki yirik guruhga ajratiladi – **tabiiy** va **texnogen** (sun'iy). Tabiiy ob'ektlarga daryolar, ko'llar, o'rmonlar, botqoqliklar, sho'rxoklar, to'qaylar, butazorlar, o'tloqlar va h.k.lar misol bo'lsa; texnogen ob'ektlarga suv omborlari, kanallar, gidrotexnik inshootlar, aholi punktlari, sanoat ob'ektlari, aeroportlar, dengiz va daryo portlari, avtomobil yo'llari, yo'l inshootlari, temir yo'llar, aloqa yo'llari, elektr uzatish liniyalari va h.k.lar misol bo'ladi (**1 – 6,7**).

Mo'ljallanishning oddiy usullari

Mo'ljallanish usullarining bu guruhiga quyidagi usullar kiradi:

osmon yoritkichlari yordamida mo'ljallanish;

mahalliy jismlar (ob'ektlar)ning xarakterli xususiyatlariga ko'ra mo'ljallanish.

Osmon yoritkichlari yordamida mo'ljallanish

Osmon yoritkichlari yordamida mo'ljallanish uch turga ajratiladi:

quyosh yordamida mo'ljallanish;

oy yordamida mo'ljallanish;

yulduzlar yordamida mo'ljallanish.

Bu mo'ljallanish turlarining o'zaro farqi ularning aynan qaysi yoritkich turidan foydalanishiga bog'liq.

Quyosh yordamida mo'ljallanish

Hali kompas mavjud bo'lmagan qadimgi zamonlarda quyosh bilan mo'ljallanish harakatlanish yo'nalishini topishning asosiy usullaridan biri bo'lgan.

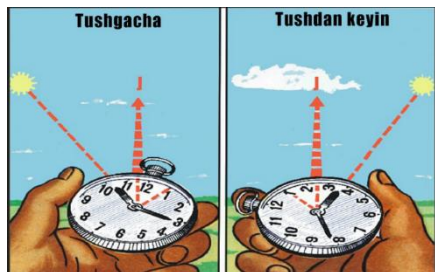
Quyosh bilan mo'ljallanishning uch yo'li mavjud bo'lib, ulardan eng oddiysi (keyingi ikki yo'lini mavzu davomida alohida ko'rib chiqamiz) gorizont tomonlari (sharq va g'arb)ni quyoshning chiqish va botishiga ko'ra topishdir. Ya'ni, quyosh chiqqan tomon sharq, botgan tomon esa g'arb bo'ladi. Biroq quyoshning chiqishi va botishi yordamida ishonchli mo'ljallanib bo'lmaydi. Chunki quyosh yilda faqat ikki martagina (bahorgi – 21 mart, kuzgi – 23 sentabr tengkunlik kunlari) aniq sharqda chiqadi va g'arbda botadi. Yozda quyosh chiqadigan nuqta shimoli-sharqqa, botadigan nuqta shimoli-g'arbga suriladi. Qishda esa chiqish va botish nuqtalari tegishli ravishda janubi-sharq va janubi-g'arbga suriladi.

Quyosh va soat mili yordamida gorizont tomonlarini topish

Bu usuldan faqat kompas mavjud bo'lmagan hollarda foydalaniladi. Gorizont tomonlarini

bu usul bilan topish nazariyasi quyoshning soat

13:00 da janub tomonda turishiga asoslangan. Soat 13:00 da quyosh turgan yoʻnalish janubiy yoʻnalishga deyarli toʻliq mos keladi. Bu usulda gorizont tomonlarini topish aniqligi quyoshning ufqdan balandligiga bogʻliq boʻlib, u qancha baland boʻlsa, aniqlik shuncha past boʻladi, yaʼni yozda aniqlik yoʻl qoʻyilishi mumkin boʻlgan xatolikdan ortadi. Janubiy kengliklarga borgan sari ham xatolik shunga mos ravishda orta boradi. Graduslarda hisoblaganda bu miqdor 15° ga yetishi mumkin.

Bu usulda gorizont tomonlarini topish uchun quyidagi ishlar bajariladi:

soatni shunday ushlab kerakki, bunda soatni koʻrsatuvchi mil quyoshga yoʻnalgan boʻlsin;

soat mili bilan 1 raqami (soat 13:00 ni koʻrsatuvchi raqam) orasidagi burchakni teng ikkiga boʻlish lozim;

teng oʻrtadagi nuqtadan perpendikulyar yoʻnalgan

chiziqli janub tomonni koʻrsatadi;

janub yoʻnalishini bilgandan keyin gorizontning qolgan tomonlari shunga muvofiq ravishda aniqlab olinadi.

Yulduzlar yordamida moʻljallanish

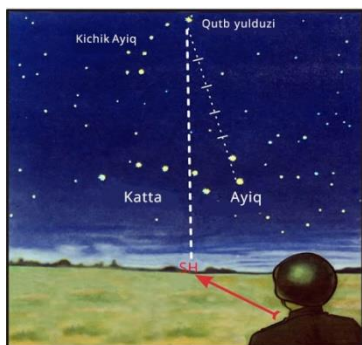
Yulduzlar yordamida moʻljallanish ikki turga boʻlinadi: navigatsiya yulduzlari yordamida moʻljallanish va Qutb yulduzi yordamida moʻljallanish.

Navigatsiya yulduzlari yordamida moʻljallanishning aniqligi yuqori boʻlsada, uni bajarish yulduzlarning maxsus katalogi va oddiy burchak oʻlchovchi asboblarni talab qiladi. Shuning uchun biz faqat Qutb yulduzi yordamida moʻljallanishni koʻrib chiqamiz.

Qutb yulduzi yordamida moʻljallanish

Qutb yulduzi hamisha shimoliy yoʻnalishda joylashadi. Bu hodisa yerning oʻz oʻqi atrofida aylanishidan kelib chiqadi. Yer oʻz oʻqi atrofida aylanar ekan, yulduzlar osmonidagi barcha yulduzlar sharqdan gʻarbga tomon harakatlanadi.

Yer oʻqining yoʻnalishi tepasida joylashgan Qutb yulduzi esa oʻz joyidan qoʻzgʻalmaydi. Ochiq tunda Qutb yulduzini Katta Ayiq turkumidagi choʻmich chekkasida joylashgan ikki

yulduz yordamida osongana topsa boʻladi. Bu ikki yulduzdan ularning tepasiga qarata toʻgʻri chiziqli oʻtkaziladi. Chiziqli ikki yulduz orasidagi masofaning taxminan besh barobariga yetganda koʻz oʻngimizda Qutb yulduzi paydo boʻladi. Shunda kuzatuv tomoni shimol, chap tomon gʻarb, oʻng tomon sharq va orqa tomon janub boʻladi.

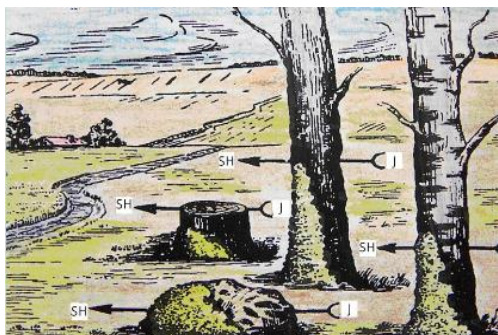
Qutb yulduzi harakatlanish yoʻnalishidan ogʻishmaslik uchun ishonchli moʻljallanish boʻla oladi. Chunki yuqorida tilga olinganidek, uning oʻrni vaqt mobaynida deyarli oʻzgarmaydi. U yordamida gorizont tomonlarini topish aniqligi $2-3^\circ$ ga teng (**1 – 103-108**).

Joyning mahalliy jismlari yordamida moʻljallanish

Baʼzi bir favqulodda hollarda (kompas yoki navigatsiya asboblari boʻlmaganda, bulutli kunlarda, yaʼni osmon yoritkichlari koʻrinmayotganda) gorizont tomonlari joydagi jismlarning tashqi belgilariga qarab aniqlanishi mumkin. Bu usul moʻljallanishning aniqligi eng past usulidir.

Shuning uchun bunday usul bilan mo'ljallanishda bir necha mahalliy jismning tashqi belgilari inobatga olinishi zarur.

Tashqi belgilari gorizont tomonlarini belgilab berishi mumkin bo'lgan jismlar juda ko'p bo'lib, biz ularning quyida berilgan eng ishonchlilari va O'zbekiston tabiiy sharoitlariga xos bo'lganlarini ko'rib chiqamiz.

1. Moxlar (mahalliy nomlari po'panak, yo'sin) daraxtlar tanasi va toshlarning yorug'lik tushmaydigan, ya'ni shimol tomonida o'sadi.

2. Kesilgan daraxt to'ngasidagi halqalar janub tomonda qalinroq, shimol tomonda ingichka bo'ladi.

3. Daraxtlar po'stining shimol tomoni janub tomondagiga qaraganda dag'alroq va rangi to'qroq bo'ladi. Po'stloqdagi yoriqlar, g'adir-budirlar va o'simta qasmoqlar tananing shimol tomonida joylashadi.

4. Yakka o'sgan daraxtning janub tomonidagi shox-shabballari shimol tomondagiga nisbatan qalinroq va zichroq bo'ladi. Daraxtning yon tomonidan qaraganda janub tomonidagi shoxlar shimol tomondagiga nisbatan tanasidan uzoqroqqa cho'ziladi.

5. Meva, sabzavot va poliz ekinlarining hosili yorug'lik tushadigan tomonda tezroq sarg'ayadi.

6. Yonbag'irning janub tomonida turgan qor shimol tomondagisiga nisbatan ertaroq erib ketadi.

7. Tog' tepalari yonbag'rining janub tomonidagi qor ertaroq (tezroq) eriy boshlaydi. Oqibatda qorlarning janub tomonida janubga yo'nalgan "tishlar" (qirralar) paydo bo'ladi.

8. Chumoli inlari daraxtlar yoki ularning kesilgan to'ngalaridan janub tomonda joylashadi.

9. Masjidlar gumbazidagi yarimoyning yon tomon qirrasini Ka'ba joylashgan tomonni ko'rsatadi, ya'ni janubi-g'arbga yo'nalgan bo'ladi.

10. Masjidlarning mehroblari qiblagoh (g'arb) tomonni ko'rsatadi (**1 – 108-109**).

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.«Harbiy topografiya». O'quv qo'llanma. Navro'zov R.M., Idiyev E.I., Nurayev A.A., Latipov F.A. va Urunboyev Q.B. Toshkent, 2012 y.
- 2.O'zbekiston Respublikasi o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari uchun "Chaqiruvga qadar boshlang'ich tayyorgarlik" fani o'quv dasturi, 2020y.
- 3.Internet saytlari.

ПОДГОТОВКА ВОДИТЕЛЕЙ КАТЕГОРИИ «В» И «С» ВАЛ «ТЕМУРБЕКЛАР МАКТАБИ»

Талипжанов Бахадыр Арипжанович,
Республика Узбекистан Национальной гвардии
Ташкент ВАЛ “Temurbeklar maktabi”
преподаватель по подготовке водителей
категории “В” и “С”

***Анотация:** В современном мире женщины играют важную роль во всех сферах жизни, включая те, которые ранее считались исключительно мужскими. В этом контексте вопрос о предоставлении ученицам Ташкентского военно-академического лицея (ВАЛ) «Темурбеклар мактаби» права на вождение транспортных средств категории “С” становится особенно актуальным. Это не только вопрос равенства, но и расширение возможностей для девушек, желающих внести вклад в развитие общества. Постановлением президента Узбекистана от 30 октября 2023 года было принято решение о приёме девушек в Ташкентский военно-академический лицей «Темурбеклар мактаби» с 2024/2025 учебного года. Ранее в этот лицей принимались только юноши, окончившие 9-й класс.*

Ключевые слова: Автомобиль, водитель, категория, автотранспортное средство, грузоподъёмность, грузовой автомобиль, инклюзив, логистика, компетенция.

Исторический контекст

До недавнего времени в Узбекистане существовали ограничения для женщин на управление тяжёлым транспортом. Согласно постановлению Кабинета министров №408 от 31 мая 2018 года, женщинам разрешалось управлять грузовыми автомобилями или автобусами категорий «С» или «D» с определёнными ограничениями: грузоподъёмность автомобилей не должна была превышать 2,5 тонны, а количество пассажиров в автобусе — 14[1]. 12 февраля 2024 года Кабинет министров Узбекистана утвердил постановление №85, которым были сняты эти ограничения. Теперь женщины могут управлять грузовыми автомобилями грузоподъёмностью более 2,5 тонн и автобусами с числом пассажиров более 14 человек [2]. В стране наблюдается тенденция к расширению прав и возможностей женщин в различных сферах, включая образование и профессиональную деятельность.

Актуальность темы

Традиционно управление грузовым транспортом считалось преимущественно мужской профессией, так как требовало физической силы, выносливости и особых навыков. Однако в современном мире технический прогресс значительно упростил процесс вождения, сделав его доступным для всех, независимо от пола.

В последние десятилетия во многих странах женщины стали активно участвовать в различных сферах деятельности, включая военную службу, строительство и транспортную отрасль. Например, в армии некоторых государств женщины успешно управляют тяжелой техникой, участвуют в миротворческих миссиях и выполняют сложные логистические задачи.

Для Узбекистана, где проводится политика модернизации системы образования и подготовки кадров, предоставление ученицам ВАЛ «Темурбеклар мактаби» права на

получение водительского удостоверения категории «С» может стать значительным шагом в развитии инклюзивного образования и профессиональной подготовки.

Расширение возможностей трудоустройства

Ташкентский военно-академический лицей «Темурбеклар мактаби» – это образовательное учреждение, предназначенное для воспитания юных патриотов, обладающих глубокими знаниями, дисциплиной и лидерскими качествами. В последние годы вопрос расширения прав и возможностей учениц, включая их доступ к управлению транспортными средствами, стал предметом активного обсуждения. В частности, интерес представляет возможность получения ученицами водительского удостоверения категории «С», что позволит им управлять грузовыми автомобилями. Этот вопрос связан не только с расширением их компетенций, но и с развитием общества в целом. В условиях модернизации армии, улучшения логистической инфраструктуры и необходимости равноправного участия женщин в различных сферах экономики и обороны, предоставление девушкам возможности получать права категории «С» является важным шагом вперед. Обучение в ВАЛ «Темурбеклар мактаби» направлено на подготовку молодых людей к службе в вооруженных силах и другим сферам, связанным с безопасностью. Навык управления грузовым транспортом открывает перед ученицами новые перспективы. В будущем это может помочь им устроиться на работу в логистических структурах армии, МВД, МЧС и гражданских организациях. Однако вместе с этим возникают определенные сложности и вопросы, которые необходимо рассмотреть.

Повышение боеготовности и логистических возможностей армии

В условиях военных действий и чрезвычайных ситуаций наличие квалифицированных специалистов, умеющих управлять грузовыми автомобилями, играет ключевую роль. Если девушки смогут получить права категории «С», это увеличит количество подготовленных кадров, способных работать в системе военной логистики.

Возможные сложности и пути их решения

Несмотря на очевидные преимущества, существуют и определенные трудности, которые могут возникнуть при реализации данной инициативы.

1. Физическая подготовка.

Управление грузовым автомобилем требует не только знаний, но и физической выносливости. Для успешной подготовки учениц необходимо включить в учебный процесс дополнительные курсы по развитию силы, координации и выносливости [3].

2. Инфраструктурные и финансовые вопросы.

Для реализации данной программы необходимо обеспечить учебные заведения достаточным количеством техники и подготовленных инструкторов. Это потребует значительных финансовых вложений. Одним из решений может стать привлечение инвестиций со стороны частного сектора, сотрудничество с автотранспортными компаниями и государственная поддержка.

3. Общественное восприятие.

В некоторых традиционных обществах женщины, управляющие грузовым транспортом, могут столкнуться с предвзятым отношением. Поэтому важно

проводить просветительскую работу, разъясняя значимость данной инициативы для общества.

Международный опыт

Изучение международного опыта показывает, что во многих странах женщины успешно осваивают профессии, связанные с управлением крупногабаритным транспортом [3]. В России действует программа подготовки женщин-водителей грузового транспорта, включая военную технику. В США и Европе женщины работают водителями фур, автобусов и армейских грузовиков наравне с мужчинами [4]. В Китае активно поддерживается практика обучения женщин в сфере транспортной логистики, включая вождение тяжелых грузовиков. Этот опыт может быть полезен для разработки программы подготовки учениц ВАЛ «Темурбеклар мактаби».

Перспективы внедрения программы

Для успешной реализации данной инициативы необходимо разработать комплексную программу, включающую следующие этапы:

1. Создание пилотного проекта

Запуск программы в одном или нескольких учебных заведениях позволит оценить ее эффективность и выявить возможные проблемы.

2. Разработка методики обучения

Включение в образовательный процесс теоретических и практических занятий по управлению грузовым транспортом.

3. Подготовка инструкторов

Привлечение опытных водителей и военных специалистов для обучения учеников.

Заключение

Введение возможности получения водительского удостоверения категории «С» для учениц ВАЛ «Темурбеклар мактаби» – это важный шаг в развитии профессионального образования, гендерного равенства и подготовки кадров для различных сфер экономики и обороны. Эта инициатива не только расширит возможности девушек, но и принесет значительную пользу обществу, обеспечив подготовку новых специалистов, способных решать задачи военной и гражданской логистики. Хотя реализация программы потребует определенных усилий и инвестиций, ее успешное внедрение может стать примером модернизации системы образования и расширения прав и возможностей женщин в Узбекистане.

Литература

1.Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему совершенствованию порядка лицензирования деятельности по оказанию негосударственных образовательных услуг по подготовке и переподготовке водителей автотранспортных средств и средств городского электрического транспорта» № 408 от 31.05.2018г.

2.Постановление Кабинета Министров Республики Узбекистан «О внесении изменений в постановление Кабинета Министров от 31 мая 2018 года № 408 «О мерах по дальнейшему совершенствованию порядка лицензирования деятельности по предоставлению негосударственных образовательных услуг по подготовке и переподготовке водителей автотранспортных средств и городского электрического транспорта» в связи с отменой запретов на использование женского труда в отдельных сферах или профессиях в нашей стране» № 85 от 12.02.2024г.

3.<https://trans.info>voditgruzoviki>

4.<https://www.volvotrucks.com>

НЕСТАНДАРТНЫЕ МЕТОДЫ РЕШЕНИЯ УРАВНЕНИЙ И НЕРАВЕНСТВ

Каримова Наргиза Мамурхоновна

преподаватель математики

Ташкентский военно-академический лицей «Темурбеклар мактаби»

Национальной гвардии Республики Узбекистан

Аннотация: В статье рассматриваются некоторые методы решения нестандартных уравнений и неравенств. Показаны применение производной: использование теоремы Лагранжа, использование свойств синуса и косинуса, использование числовых неравенств. Данные методы позволяют рационально решать сложные уравнения и неравенства, а порой являются и единственными способами.

Ключевые слова: уравнение, неравенство, методология, нестандартное уравнение, функция, классификация.

В математике, как известно, выше всего ценится не просто верное решение, но и наиболее короткое из возможных, как говорят сами математики, более рациональное.

Как найти такое решение? Что для этого необходимо знать? Чем владеть? Что это даёт ученику? Или это только удел одарённых учеников? На эти вопросы мы попробуем найти ответы.

Хотим иметь прочные и высокие знания по данному предмету, которые понадобятся нам при дальнейшем обучении в вузах. Почему мы выбрали именно эту тему?

Данная тема актуальна, она соответствует нашему профилю, потому что её изучение помогает расширить и углубить знания по теме: «Методы решения уравнений и неравенств».

1. Метод ограниченности функций.

1.1. Решение уравнений.

Данный метод основан на применении следующей теоремы:

Теорема: Если на промежутке X наибольшее значение одной из функции $y=f(x)$, $y=g(x)$ равно A и наименьшее значение другой функции тоже равно A , то уравнение $f(x)=g(x)$ равносильно системе уравнений:

$$\begin{cases} f(x) = A, \\ g(x) = A. \end{cases}$$

Графическое представление.

$$E(f(x)) \text{ и } E(g(x)) = A$$

Пример 1. Решите уравнение: $\left| \lg(x-2) \right| + 1 = -\cos \pi x$.

Решение:

1. Рассмотрим функции $g(x) = \left| \lg(x-2) \right| + 1$ и $f(x) = -\cos \pi x$

$$2. \quad E(g(x)) = [1; +\infty), \text{ т.к. } |\lg(x-2)| \geq 0.$$

$$3. \quad E(f(x)) = [-1; 1], \text{ т.к. } -1 \leq \cos x \leq 1, \text{ то } -1 \leq -\cos \pi x \leq 1.$$

$$4. \quad g(x)_{\text{наим}} = 1 \text{ для функции } g(x) = |\lg(x-2)| + 1 \text{ и } f(x)_{\text{наиб}} = 1 \text{ для}$$

функции $f(x) = -\cos \pi x$, значит можно воспользоваться теоремой о ограниченности функции.

5. Составляем систему уравнений и решаем её:

$$\begin{cases} |\lg(x-2)| + 1 = 1, \\ -\cos \pi x = 1. \end{cases}$$

Достаточно решить одно, более простое уравнение, и сделать проверку корней в другом уравнении.

$$|\lg(x-2)| + 1 = 1,$$

$$|\lg(x-2)| = 0,$$

$$\lg(x-2) = 0,$$

$$10^0 = x - 2,$$

$$1 = x - 2,$$

$$x = 3.$$

Проверка: если $x = 3$, то $-\cos \pi 3 = 1$, $\cos \pi = -1$, $-1 = -1$, верно, значит $x = 3$ является решением исходного уравнения.

Ответ: 3.

1.2. Решение неравенств.

Данный метод для решения неравенств основан на следующей теореме:

Пусть множество M есть общая часть (пересечение) областей существования функций $f(x)$ и $g(x)$ и пусть для любого $x \in M$ справедливы неравенства $f(x) \geq A$ и $g(x) \leq A$, где A - некоторое число. Тогда неравенство $f(x) \leq g(x)$

$$\text{равносильно системе уравнений } \begin{cases} f(x) = A \\ g(x) = A. \end{cases}$$

Пример 2. $|\lg(x-2)| + 1 \leq -\cos \pi x$. Обе части неравенства определены на множестве $M = (2; +\infty)$. Для любого $x \in M$ имеем $|\lg(x-2)| + 1 \geq 1, -\cos \pi x \leq 1$.

$$\text{Поэтому неравенство равносильно системе уравнений } \begin{cases} \lg(x-2) = 0 \\ \cos \pi x = -1. \end{cases}$$

Первое уравнение системы имеет единственное решение $x = 3$, которое удовлетворяет второму уравнению системы. Следовательно, система и неравенство имеют одно решение $x = 3$.

Ответ: 3.

2. Метод неотрицательности функций.

2.1. Решение уравнений.

Данный метод основан на следующей теореме:

Теорема: Пусть левая часть уравнения $F(x)=0$ (1), есть сумма нескольких функций $F(x)=f_1(x)+f_2(x)+\dots+f_n(x)$ каждая из которых неотрицательна для любого x из области её существования.

Тогда уравнение (1) равносильно системе уравнений:

$$\begin{cases} f_1(x) = 0 \\ f_2(x) = 0 \\ \dots\dots\dots \\ f_n(x) = 0 \end{cases}$$

Пример 3. Решите уравнение: $x^4 + 5 \cdot 4^x + 4x^2 \cdot 2^x - 2 \cdot 2^x + 1 = 0$

преобразуем данное уравнение, выделив полные квадраты двух выражений $(x^2 + 2 \cdot 2^x)^2 + (2^x - 1)^2 = 0$.

Так как данные функции $f(x)=(x^2 + 2 \cdot 2^x)^2$ и $g(x)=(2^x - 1)^2$ неотрицательны, то данное уравнение равносильно системе двух уравнений:

$$\begin{cases} 2^x - 1 = 0, \\ x^2 + 2 \cdot 2^x = 0; \end{cases} \quad \begin{cases} 2^x = 2, \\ x^2 + 2 \cdot 2^x = 0; \end{cases} \quad \begin{cases} x = 0, \\ x^2 + 2 \cdot 2^x = 0. \end{cases}$$

Проверка: если $x = 0$, то $2 = 0$, неверно.

Так как уравнение $2^x - 1 = 0$ имеет единственное решение

$x = 0$, которое не является решением второго уравнения, то система не имеет решений, следовательно первоначальное уравнение не имеет решений.

Ответ: нет решений.

2.2. Решение неравенств.

Данный метод для решения неравенств основан на следующей теореме:

Пусть левая часть неравенства $F(x) \leq 0$ есть сумма нескольких неотрицательных функций $F(x) = f_1(x) + f_2(x) + \dots + f_n(x)$, каждая из которых неотрицательна для любого x из области определения ее существования, тогда данное неравенство равносильно системе уравнений

$$\begin{cases} f_1(x) = 0 \\ f_2(x) = 0 \\ \dots\dots\dots \\ f_n(x) = 0. \end{cases}$$

Пример 4. $(x^2 - 5x + 6)^2 + \lg(x^2 - 4x + 5) \leq 0$. Так как для любого x справедливы неравенства $(x^2 - 5x + 6) \geq 0$ и $\lg(x^2 - 4x + 5) = \lg(1 + (x - 2)^2) \geq 0$, то данное неравенство

равносильно системе уравнений $\begin{cases} \lg(x^2 - 4x + 5) = 0 \\ x^2 - 5x + 6 = 0. \end{cases}$

Второе уравнение системы имеет два решения: $x_1 = 3$ и $x_2 = 2$. Из этих чисел только x_2 удовлетворяет первому уравнению системы. Следовательно, система и неравенство имеют единственное решение $x_2 = 2$.

Ответ: 2.

3. Метод использования области допустимых значений.

3.1. Решение уравнений.

Иногда знание ОДЗ позволяет доказать, что уравнение не имеет решений, а иногда позволяет найти решения уравнения подстановкой чисел из ОДЗ.

Пример 5. Решите уравнение: $\sqrt{|\sin x|} = \sqrt[4]{-|\sin x|} + \operatorname{tg} x$ [3.131]

Решение: ОДЗ этого уравнения состоит из чисел, удовлетворяющих условиям $|\sin x| \geq 0$, $-|\sin x| \geq 0$, $x \neq \frac{\pi}{2} + \pi n$, т.е. ОДЗ есть $x = \pi k$, $k \in \mathbb{Z}$. Сделаем проверку, подставив эти значения в уравнение, получим верное равенство.

Ответ: $x = \pi k$, $k \in \mathbb{Z}$.

3.2. Решение неравенств.

Суть этого метода в следующем: если при рассмотрении неравенства выясняется, что обе его части определены на множестве M , состоящем из одного или нескольких чисел, то нет необходимости проводить какие-либо преобразования неравенства, достаточно проверить, является или нет каждое из этих чисел решением данного неравенства.

Рассмотрим этот метод на следующих неравенствах:

Пример 6. $(\sqrt{x^2 - 6x + 5} + 1) \log_5 \frac{x}{5} + \frac{1}{x} (\sqrt{12x - 2x^2 - 10} + 1) > 0$.

1. Найдем область допустимых значений неравенства и объединим их в систему:

$$\begin{cases} x > 0 \\ x^2 - 6x + 5 \geq 0 \\ 12x - 2x^2 - 10 \geq 0. \end{cases}$$

$$2. \text{ Решим эту систему: } \begin{cases} x > 0 \\ x \leq 1; x \geq 5 \\ 1 \leq x \leq 5. \end{cases}$$

3. Решением этой системы являются два числа: $x_1 = 1$ и $x_2 = 5$.

4. Сделав проверку в первоначальное неравенство, $x = 1$ не удовлетворяет ему. Следовательно, решением неравенства является $x = 5$.

Ответ: 5.

4. Метод использования числовых неравенств.

4.1. Решение уравнений.

Применяя то или иное числовое неравенство к одной из его частей уравнения, его можно заменить равносильной ему системой уравнений. Примером такого неравенства является неравенство между средним арифметическим и средним геометрическим

$\frac{a+b}{2} \geq \sqrt{ab}$, где a и b – неотрицательные числа, причём равенство здесь возможно лишь при $a=b$.

Можно использовать следствие из этих неравенств, например, $a + \frac{1}{a} \geq 2$, при $a > 0$, причём $a + \frac{1}{a} = 2$ тогда и только тогда, когда $a = 1$, или $a + \frac{1}{a} \leq 2$ при $a < 0$, причём $a + \frac{1}{a} = -2$ тогда и только тогда, когда $a = -1$.

Пример 7. Решите уравнение: $\sqrt{x^2 + 2x + 4} + \frac{4}{\sqrt{x^2 + 2x + 4}} = 4 - \log_3^4(x^2 + x^4 + 1)$. [3.159]

Решение.

1. ОДЗ=R.
2. Преобразуем левую часть:

$$2\left(\frac{\sqrt{x^2 + 2x + 4}}{2} + \frac{2}{\sqrt{x^2 + 2x + 4}}\right) \geq 4,$$

причём она равна четырём, если $x=0$.

3. Правая часть при $x=0$ также равна четырём, а для всех $x \neq 0$ меньше четырёх
4. Следовательно, $x=0$, единственное решение

Ответ: $x = 0$.

4.2. Решение неравенств.

Пример 8. $\sqrt{x^2 + 4} + \frac{4}{\sqrt{x^2 + 4}} \leq 4 - \log_3^4(x^4 + x^2 + 1)$

1. Преобразуем левую часть неравенства, получаем: $2\left(\frac{\sqrt{x^2 + 4}}{2} + \frac{2}{\sqrt{x^2 + 4}}\right)$,

Применяя формулу этого метода, получаем, что для любого x справедливо

неравенство: $2\left(\frac{\sqrt{x^2 + 4}}{2} + \frac{2}{\sqrt{x^2 + 4}}\right) \geq 4,$

Равенство здесь справедливо, когда $x=0$. Так же для любого x справедливо неравенство: $4 - \log_3^4(x^4 + x^2 + 1) \leq 4,$

Равенство здесь справедливо, когда $x=0$.

2. Следовательно, неравенство имеет одно решение $x=0$.

3. Из последних двух неравенств следует, что исходное неравенство справедливо лишь тогда, когда обе части исходного неравенства равны 4, а это возможно лишь при $x = 0$.

Ответ: 0.

5. Метод использования производной.

5.1. Решение уравнений.

Использование монотонности функции.

Пример 9. Решите уравнение: $x^5 + x^3 - \sqrt{1-3x} + 4 = 0$ [3.161]

Решение:

1. Рассмотрим функцию $y = x^5 + x^3 - \sqrt{1-3x} + 4$

2. $D(y) = (-\infty; \frac{1}{3}]$

3. $y' = 5x^4 + 3x^2 + \frac{3}{2\sqrt{1-3x}}$

4. Эта производная принимает только положительные значения на всей области определения, значит функция $y = x^5 + x^3 - \sqrt{1-3x} + 4$ возрастает.

Следовательно, она принимает каждое своё значение только в одной точке. Это означает, что данное уравнение имеет не более одного корня.

5. Подбором находим, что $x = -1$.

Ответ: $x = -1$

Использование наибольшего и наименьшего значений функции

Пример 10. Решите уравнение: $\sqrt[4]{x-2} + \sqrt[4]{4-x} = 2$. [3.84]

Решение:

1. ОДЗ уравнения есть интервал $2 \leq x \leq 4$.

2. Рассмотрим функцию $y = \sqrt[4]{x-2} + \sqrt[4]{4-x}$ на отрезке $[2;4]$

3. $y' = \frac{1}{4}(x-2)^{-\frac{3}{4}} - \frac{1}{4}(4-x)^{-\frac{3}{4}}$

4. $\frac{1}{4}(x-2)^{-\frac{3}{4}} - \frac{1}{4}(4-x)^{-\frac{3}{4}} = 0$

$x = 3$

5. Так как функция непрерывна на своей области определения, то её наибольшее и наименьшее значения находятся среди чисел $y(2)$, $y(3)$, $y(4)$.

6. Наибольшее значение есть $y(3) = 2$, следовательно уравнение имеет единственный корень $x = 3$.

Ответ: 3.

5.2. Решение неравенств.

Пример 11. Решить неравенство $20x^7 + 28x^5 + 210x - 35\sin 2x > 0$. [3.161]

Решение.

1. Рассмотрим функцию $f(x) = 20x^7 + 28x^5 + 210x - 35\sin 2x$.

$D(f) = (-\infty; +\infty)$.

2. $f'(x) = 140x^6 + 140x^4 + 210 - 70\cos 2x$. $D(f') = (-\infty; +\infty)$. $f'(x) > 0$ на области определения, значит функция $f(x)$ возрастает на своей области определения и принимает каждое своё значение ровно в одной точке.

3. Тогда уравнение $f(x) = 0$ может иметь не более одного корня и таким корнем является $x = 0$.

4. Определим знаки функции: так как функция $f(x)$ определена и непрерывна на всей числовой прямой, то для $x < 0$ имеем $f(x) < 0$, а для $x > 0$ имеем $f(x) > 0$.

5. Значит, решением исходного неравенства являются все x из промежутка $(0; +\infty)$.

Ответ: $(0; +\infty)$.

Литература.

- 1.Э.М. Сайдамаев и другие. Алгебра и основы математического анализа.часть 1, Изд: O'QITUVCCSHI, T.2008
- 2.Никольский С.М. « Алгебра и начала анализа . 11 класс», Москва, « Просвещение» - 2004.
- 3.С.Н. Олехник, М.К. Потапов, П.И. Пасиченко «Уравнения и неравенства. Нестандартные методы», Москва, « Дрофа» - 2002.
- 4.С.Н. Олехник, М.К. Потапов, П.И. Пасиченко «Уравнения и неравенства. Нестандартные методы», Москва, « Дрофа» - 2002.
- 5.Мордкович А.Г. « Алгебра и начала анализа 10-11 класс. Учебник и задачник», Москва, « Мнемозина» - 2002.

FAN OLIMPIYADALARINING MAKTAB O'QUVCHILARINI FIZIKA FANIGA QIZIQISHINI OSHIRISHDAGI RO'LI

Kunnazarov Abbaz Bisenbaevich – Nukus Temurbeklar “HAL” fizika fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqola maktab o'quvchilarining fizikaga bo'lgan qiziqishini oshirishda fan olimpiadalarining rolini ochib berishga bag'ishlangan.

Kalit so'zlar: nostandartlik, tanlov fani, moddiy nuqtalar, aqliy hujum.

Yoshlar uchun kasb tanlash o'zgaruvchan muvaffaqiyat bilan hal qilinadigan eng muhim vazifalardan biridir. Kelajakdagi kasbga qiziqish maktab yillarida paydo bo'ladi. Bu davrda mayllar, qobiliyatlar, iste'dodlar namoyon bo'ladi va faol rivojlanadi.

Iqtidorli shaxsni tarbiyalash va o'qitish hozirgi kunda dolzarb bo'lib bormoqda. Bu, avvalo, jamiyatning favqulodda ijodkor shaxsga bo'lgan ehtiyoji bilan bog'liq. Zamonaviy atrof-muhitning noaniqligi nafaqat insonning yuqori faolligini, balki uning qobiliyatlarini, nostandart xulq-atvor qobiliyatlarini ham talab qiladi.

Jamiyat taraqqiyotining hozirgi bosqichi iqtidorli maktab o'quvchilarini aniqlash, ularning rivojlanishi uchun shart-sharoitlar yaratish, qobiliyatlaridan eng maqsadga muvofiq foydalanish muammosini keskinlashtirib yubordi. Yangi tipdagi maktablarda (litseylar), ayrim o'quv fanlari chuqur o'rganiladigan sinflarda, shuningdek, oddiy maktablarda ham o'quvchilarning qiziqishlari, moyilliklari, erishgan muvaffaqiyatlari, shuningdek, qobiliyatlariga ko'ra barqaror guruhlar tashkil etiladi [3].

Iqtidorli va iste'dodli bolalarni erta aniqlash, o'qitish va tarbiyalash ularning ta'lim tizimini takomillashtirishdagi asosiy vazifalaridan birini tashkil etadi. Biroq, pedagoglarning xulq-atvori va tafakkurida nostandartlik namoyon bo'lgan bolalar bilan ishlashga psixologik tayyorgarlik darajasining yetarli emasligi ularning shaxsiy fazilatlarini va butun faoliyatini noto'g'ri baholashga olib keladi. Ko'pincha iqtidorli bolaning ijodiy fikrlashi me'yordan og'ish yoki negativizm sifatida qaraladi [1].

Olimpiadalar iqtidorli o'quvchilar bilan ishlashning umume'tirof etilgan shakllaridan biridir. Ular mamlakatning barcha tuman va shaharlarida tashkil etiladi. Hozirgi vaqtda mamlakatimizda fizika bo'yicha maktab, shahar (tuman), viloyat va nihoyat respublika olimpiadalari o'tkaziladi. Respublika olimpiadalarining saviyasi ancha yuqori. Respublika olimpiadasining yuqori darajasi unchalik yuqori bo'lmagan olimpiadalar ham yetarlicha murakkab va original topshiriqlarni o'z ichiga olishini talab qiladi. Aks holda olimpiadalarning turli bosqichlarida muvaffaqiyatli raqobatlasha oladigan jamoani shakllantirib bo'lmaydi. Vazifalarning murakkabligi va o'ziga xosligi olimpiada ishtirokchisini barcha bosqichlarda tayyorlashda puxta o'ylangan yondashuvni talab qiladi [4].

Nima uchun olimpiada harakatida ishtirok etish va uni iqtidorli o'quvchilarni o'qitish va tarbiyalash tizimiga kiritish zarurati tug'iladi?

- yoshlarimizda vatanparvarlik, o'z maktabi, shahri, yurti bilan faxrlanish, o'zi va jamiyat oldidagi mas'uliyatini oshirish.
- fizika fanidan yakuniy imtihon majburiy emas, bu maktab bitiruvchilarining ushbu fan bo'yicha bilimlarining sezilarli darajada pasayishiga olib keladi. Fizika - tanlov fani. Masalan, AQShda fizika majburiy fan hisoblanadi.
- olimpiada harakatida ishtirok etish yoshlar tarbiyasida katta ahamiyat kasb etadi.
- boshlangan ish uchun mas'uliyat, maqsadga intiluvchanlik, mehnatsevarlik, vatanparvarlik.
- o'quvchilar o'qituvchining barcha ishlarida birinchi yordamchilaridir. Bular o'qituvchining tayanchi, g'oyalarining yo'l boshchilaridir.

Maktabda fizika fani 7-sinf dan, olimpiada (shahar, tuman turi) da jiddiy qatnashish esa 9-sinf dan boshlanadi. Demak, yuzaga kelgan uzilishni maktab darajasida bartaraf etish lozim. O'quvchini qiziqtirish, olimpiada harakatiga jalb qilish, tafakkurning o'ziga xosligini yo'qotmaslik, muayyan ko'nikmalarni rivojlantirish va singdirish o'qituvchining vazifasidir.

Olimpiada topshiriqlari ko'p jihatlari bilan "oddiy" topshiriqlardan farq qiladi. Vazifalarning shartlari original bo'lib, nostandart fikrlash va yuqori darajadagi bilimdonlikni talab qiladi.

Birinchi turdagi masalalar ideallashtirilgan modellarning shartli dunyosidan foydalanadi: moddiy nuqtalar, vaznsiz va cho'zilmaydigan iplar, ideal induktivliklar va sig'imga ega boshqalar. Fizika qonunlarini yaxshi bilishdan tashqari, yana mayda-chuyda hiyla-nayranglarni bilish, topqirlik va zukkolik ko'rsatish, maktab matematik kursidan foydalanishda yo'qotmaslik, yoki umuman mumkin bo'lmagan "to'g'ridan to'g'ri" yechimdan voz kechib, notrivial fikrlash usulini tanlay bilish kerak [1-2].

Ikkinchi turdagi masalalar fizikaviy eksperiment ta'sirida, tabiat hodisalarini kuzatishda va shu kabilarda tug'ilgan, amaliyotga yaqinlashtirilgan masalalardir. Bunday masalalarda real fizik obyektlar qaraladi. Ko'pincha bunday vazifalar baholash xarakteriga ega bo'ladi. Aslida,

ular kichik fizik tadqiqotlar, ilmiy izlanishlarning namunasidir. Bunday masalalarni yechish uchun tekshirilayotgan hodisada yaxshi mo'ljal olish kerak.

Olimpiadalarimizda taklif etilgan masalalarni yechish uchun murakkab matematik amallar talab qilinmaydi. Xalqaro olimpiadalarda esa boshqacha.

Uchinchi tur - eksperimental topshiriqlar. Tajriba-sinov ishlari viloyat olimpiadalari bosqichida kiritiladi. Afsuski, ayrim maktablarda laboratoriya jihozlarining yetishmovchiligi bu turdagi masalalarni yechishda bilimlarni sifat jihatidan oshirishga imkon bermaydi.

Obyektiv sabablarga ko'ra, eksperimental vazifalarni tanlash, vazifani eng oddiy uskunada (qo'l ostidagi) bajarish amalga oshiriladi. Shu bilan birga, topshiriqning oddiyligi va qo'llaniladigan eksperimental vositalar ko'pincha kamchilik emas, balki afzallik bo'lib chiqadi. Eksperimental topshiriq uni bajarishning bir necha usullarini nazarda tutadi, ularning har birini tahlil qilish, olingan natijalarning aniqligini baholash va optimal usulni tanlash kerak. Shunga qaramay, xalqaro olimpiadalarning eksperimental vazifalari, odatda, zamonaviy eksperimental usullardan foydalangan holda zamonaviy uskunalarda amalga oshiriladigan keng ko'lamli eksperimental tadqiqotlardir [2].

Xulosa qilib aytganda, olimpiadachilarni tayyorlashda qo'llaydigan bir nechta uslubiy usullarni bayon etamiz.

Sho'ng'ish: qo'yilgan vazifalarning mumkin bo'lgan yechimini topishda o'quvchining individual ishi.

Tajriba almashish: ikkilar bilan ishlash, paydo bo'lgan g'oyalar bilan o'rtoqlashish va tanqid qilish.

Aqliy hujum: qarorlarni to'rt kishi bo'lib muhokama qilish.

Maslahat: mualliflik yechimi bilan tezkor tanishish, keyinchalik mustaqil yechim qabul qilish.

Maslahatlar: yoshi katta va tajribali o'rtoqlardan maslahat olish.

O'qituvchi maslahati. O'quvchilar bilan ishlashda turli shakllardan foydalanish, olimpiada harakatiga jalb qilish, muayyan fazilatlarni singdirish va tarbiyalash orqali biz bitta umumiy ishni amalga oshiramiz, vatanparvar, fuqaro, shaxsni tarbiyalaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati

1. Сборник задач для подготовки к олимпиадам по физике «Основы механики», 7 класс/ Под редакцией М.Ю. Замятина. МФТИ, 2018
2. Лукашик В. И., Е.В.Иванова Сборник школьных олимпиадных задач по физике 7-11 класс. Пособие для учащихся и учителей. М.: Просвещение, 2007. 225 с.
3. <http://olymp.msu.ru/>
4. <http://mosphys.olimpiada.ru/maxwell>

DEKART KOORDINATALAR SISTEMASINI GEOMETRIYA FANIGA QOLLANISH USULLARI

Kaipanov A.B. Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi matematika fani o‘qituvchisi

Annotatsiya: O‘quvchilar geometriya fanidan Dekart koordinatalar tekisligida joylashgan hamda uchlarining koordinatalari berilgan ko‘pburchaklar yuzalarini topishga odatda uzoq vaqt o‘rinlashadi.

Kalit so‘zlar: Proyeksiya, yuza, uchburchak, to‘rtburchak, ko‘pburchak.

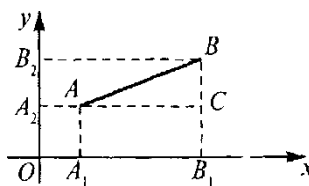
Kirish: Oliy ta’lim fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi bilim va malakalarni baholash agentligi tomonidan geometriya fanining planimetriya bo‘limidagi uchburchak uchlarining koordinatalari berilganda yuzalarini topishga doir tuzilgan testlarni o‘quvchilarning aksariyati Geron formulasidan foydalanib javobni topishadi. Bunday masalalarni yechishning yana bir formulasi mavjud. Bu formula yordamida o‘quvchilar qisqa vaqtda test javobini topishlari mumkin bo‘ladi.

Asosiy qism: 2. Tekislikda $A(x_1; y_1)$ va $B(x_2; y_2)$ nuqtalar berilgan bo‘lsin. Bu A va B nuqtalarning har biridan $AA_1 \perp Ox$, $BB_1 \perp Ox$, $AA_2 \perp Oy$, $BB_2 \perp Oy$ perpendikularlar o‘tkazamiz (1- chizma). U holda

$$|OA_1| = |x_1|, \quad |OB| = |x_2|, \quad |OA_2| = |y_1|, \quad |OB_2| = |y_2|,$$
$$|A_1B_1| = |x_2 - x_1|, \quad |A_2B_2| = |y_2 - y_1|.$$

Endi A nuqtadan BB_1 to‘g‘ri chiziqning C nuqtasida kesishadigan $AC \parallel Ox$ to‘g‘ri chiziq o‘tkazamiz va natijada $|AC| = |A_1B_1| = |x_2 - x_1|$ va $|BC| = |A_2B_2| = |y_2 - y_1|$ munosabatlar o‘rinli bo‘ladigan to‘g‘ri burchakli $\triangle ABC$ ni hosil qilamiz. Pifagor teoremasi bo‘yicha A va B nuqtalar orasidagi masofani aniqlaymiz (AB — gipotenuza, BC va AC — katetlar):

$$|AB| = \sqrt{|AC|^2 + |BC|^2} = \sqrt{(x_2 - x_1)^2 + (y_2 - y_1)^2}.$$

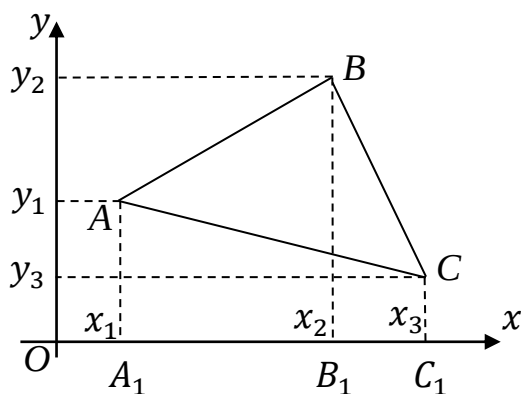
1- chizma

Demak, ikkita $A(x_1; y_1)$ va $B(x_2; y_2)$ nuqta orasidagi d masofa A va B nuqtalarning mos koordinatalari

ayirmalari kvadratlari yig‘indisidan olingan kvadrat ildizga tengdir:

$$d = d(A; B) = \sqrt{(x_2 - x_1)^2 + (y_2 - y_1)^2}. \quad (1)$$

Faraz qilaylik, uchlari $A(x_1; y_1)$, $B(x_2; y_2)$ va $C(x_3; y_3)$ nuqtalarda yotuvchi ABC uchburchak berilgan bo‘lsin. Uchburchak uchlaridan Ox va Oy o‘qlarga proyeksiyalar tushiramiz. Natijada AA_1B_1B , BB_1C_1C hamda AA_1B_1B trapetsiyalar hosil bo‘ladi. Ox o‘qdagi proyeksiyalarni mos ravishda A_1B_1 va C_1 bilan belgilaymiz.

Absissalar o'qidagi nuqtalarni x_1, x_2, x_3 va ordinatalar o'qidagilarni y_1, y_2, y_3 lar bilan belgilaymiz. U holda, AA_1C_1CB yuzadan AA_1B_1B va BB_1C_1C yuzalarni ayirsak, izlangan ABC uchburchak yuzasi kelib chiqadi.

$$\begin{aligned} S_1 &= \frac{AA_1 + BB_1}{2} \times A_1B_1 = \frac{y_1 + y_2}{2} \times (x_2 - x_1), \\ S_2 &= \frac{BB_1 + CC_1}{2} \times B_1C_1 = \frac{y_2 + y_3}{2} \times (x_3 - x_2), \\ S_3 &= \frac{AA_1 + CC_1}{2} \times A_1C_1 = \frac{y_1 + y_3}{2} \times (x_3 - x_1). \end{aligned}$$

Kesmani berilgan nisbatda bo'lish. Tekislikda AB kesma berilgan va uning $A(x_1; y_1)$ va $B(x_2; y_2)$ uchlari koordinatalari ma'lum hamda C nuqta AB kesmani λ nisbatda bo'lsin, ya'ni

$$\lambda = \frac{AC}{CB}.$$

C nuqtaning koordinatalarini $(x; y)$ deb belgilaymiz va ularni berilgan A va B nuqtalarning koordinatalari hamda λ son orqali ifodalashga harakat qilamiz. Buning uchun A nuqtadan $AB_1 \parallel Ox$ to'g'ri chiziq, A, B, C nuqtalardan Ox o'qqa perpendikularlar o'tkazamiz. Perpendikularlarning AB_1 to'g'ri chiziq bilan kesishgan nuqtalarini B_1 va C_1 deb belgilaymiz (1-chizma). Fales teoremasiga ko'ra $\angle BAB_1$ uchun

$$\frac{AC}{CB} = \frac{AC_1}{C_1B_1}$$

nisbatga ega bo'lamiz. Modomiki, $AC_1 = x - x_1$, $C_1B_1 = x_2 - x$ ekan, yuqoridagi nisbat

$$\lambda = \frac{x - x_1}{x_2 - x}$$

ko'rinishni oladi. Undan $\lambda x_2 - \lambda x = x - x_1$, $(1 + \lambda)x = x_1 + \lambda x_2$ va $x = \frac{x_1 + \lambda x_2}{1 + \lambda}$ bo'ladi.

Shunga o'xshash, y koordinata uchun

$$y = \frac{y_1 + \lambda y_2}{1 + \lambda}$$

formulani olamiz. Shunday qilib, berilgan AB kesmani λ nisbatda bo'luvchi C nuqtaning koordinatalari kesmaning

$A(x_1; y_1)$ va $B(x_2; y_2)$ uchlari koordinatalari orqali quyidagi formulalar bo'yicha topiladi:

$$x = \frac{x_1 + \lambda x_2}{1 + \lambda} \quad y = \frac{y_1 + \lambda y_2}{1 + \lambda} \quad (2)$$

(2) formulalar kesmani berilgan λ nisbatda bo'lish formulalari deyiladi.

Agar $\lambda = 1$ bo'lsa, $AC = CB$, ya'ni C nuqta AB kesmaning o'rtasida yotadi va uning koordinatalari

$$x = \frac{x_1 + x_2}{2} \qquad y = \frac{y_1 + y_2}{2} \quad (3)$$

formuladan topiladi, (3) kesmani teng ikkiga bo'lish formulalaridir.

Xulosa: Dekart koordinatalar tekisligida uchburchak, to'rtburchak va ko'pburchak uchlarining koordinatalari berilganda ushbu shakllarning yuzalarini topish uchun maqolada keltirilgan formulalar yordamida o'quvchi qisqa vaqtda to'g'ri javobni aniqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdalimov V. Oliy matematika. – Toshkent: O'qituvchi, 1994.
2. Abdalimov V., Solixov Sh. Oliy matematika qisqa kursi.- Toshkent: O'qituvchi, 1983.
3. Abdalimov V. Oliy matematikadan misol va masalalar to'plami. -Toshkent: Milliy ensiklopediya, 2003.
4. Sultonov J.S. Oliy matematika. Samarqand 2012.

ATMOSFERADAGI KIMYOVIY REAKSIYALARNING IQLIM

O'ZGARISHIGA TA'SIRI

Saparbaeva Zamira Bazarbaevna

**O'zbekiston Respublikasi IIV Nukus "Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik
litseyi kimyo fani o'qituvchisi**

Annotatsiya: Ushbu maqolada asosan atmosferadagi kimyoviy reaksiyalar ularning atmosferaga zararli ta'siri va ularni bartaraf etish yo'llari, bu jarayonlar oqibatida iqlim o'zgarishi, qaysi kimyoviy moddalar atmosferaga qanday va qay tartibda tasir etishi, undan insoniyat hayvonlar nafaqat atmosfera balki biosferaga ham jiddiy zarar yetishi ularning tahlillari, hulosalar va yechimlari haqida so'z boradi.

Kalit so'zlar: atmosfera, kimyoviy reaksiyalar, iqlim o'zgarishi, ekologik muammolar.

Atmosferadagi kimyoviy reaksiyalarning mexanizmlarini va kinetikasini o'rganish, ifloslantiruvchi moddalar ishtirokida hosil bolayotgan mahsulotlarni aniqlash atrof-muhitni sanoat chiqindilaridan himoya qilishda muhim ahamiyatga ega. Bugungi kunda ekologik muammolar va atrof-muhitni muhofaza qilish eng dolzarb masalalardan biriga aylanib qoldi. O'zbekiston respublikasi mustaqillikka erishgandan so'ng ekologik muammolarga kata ahamiyat qaratilmoqda. Hozirgi kunda fan-texnika taraqqiyoti jadal sur'atlar bilan rivojlanib bormoqda. Dunyoning

jo'g'rofiy-siyosiy tuzilishi o'zgarmoqda. Bunday sharoitda insonlar tomonidan biosferaga ko'rsatilayotgan zararli ta'sirni tartibga solish, ijtimoiy taraqqiyot bilan qulay tabiiy muhitni saqlab qolishni uyg'unlashtirish, inson va tabiatning o'zaro munosabatlarida muvozanatga erishish muammolari dolzarb bo'lib qolmoqda.

Yer atmosferasida sodir bo'ladigan kimyoviy reaksiyalar sayyora iqlimini shakllantirishda asosiy rol o'ynaydi. Ular turli gazlar aylanishlarida, yog'ingarchilik hosil bo'lishida va atmosferada harorat muvozanatini aniqlashda ishtirok etadilar.

Iqlimga ta'sir qiluvchi atmosferaning asosiy tarkibiy qismlaridan biri karbonat angidrid (CO₂). Karbonat angidrid atmosferaning tabiiy tarkibiy qismi bo'lib, o'simliklar

hayoti uchun zarurdir va inson nafas olish tizimi tomonidan hosil bo'ladi. CO₂ kontsentratsiyasi darajasi inson faoliyati, ayniqsa qazib olinadigan yoqilg'ilarning yonishi tufayli ortib bormoqda. Atmosferadagi karbonat angidrid miqdori ortishi bilan issiqxona gazlari effekti kuchayib, global isishga olib keladi.

Issiqlik qutb muzliklarining erishiga, dengiz sathining ko'tarilishiga va dunyoning qirg'oqbo'yi hududlarini suv bosishiga sabab bo'lmoqda. Yog'ingarchilik shakllarida o'zgarishlar ro'y bermoqda, bu qishloq xo'jaligi va o'rmon ekotizimlari uchun salbiy oqibatlariga olib keladi. Yuqori harorat va namlik dunyoning ayrim qismlarida odamlar va hayvonlarning kasalliklarini kuchaytiradi. Metan (CH₄) ham organik moddalar parchalanganda hosil bo'ladigan muhim issiqxona gazidir. Uning kontsentratsiyasi, shuningdek, chorvachilik va tabiiy gaz qazib olish kabi inson faoliyati tufayli ortib bormoqda.

Atmosferaning yuqori qatlamidagi ozon qatlami tirik organizmlarni ultrabinafsha nurlanishdan himoya qilishda muhim rol o'ynaydi. Biroq, xlorftorokarbonlar kabi kimyoviy moddalar ozonni yo'q qiladi, bu esa ozon teshiklarining paydo bo'lishiga olib keladi. Bu konditsionerlar, muzlatgichlar, aerosol purkagichlari va boshqa shunga o'xshash qurilmalar tomonidan chiqariladigan gazlardir. Xlorftorokarbonlar atmosferaga chiqarilgandan keyin stratosferaga yetib boradi. Ular u yerda boshqa gazlar bilan o'zaro ta'sirlashib, ozon qatlamiga zarar yetkazadilar. Buning natijasida ultrabinafsha nurlar yer yuzasiga yetib borishi mumkin. Bu teri saratoni, ko'z muammolari va hatto o'simliklarning shikastlanishiga olib keladi.

Atmosferaga inson ta'siri faqat gaz chiqindilari bilan cheklanmaydi. Atmosferaga turli xil ifloslantiruvchi moddalar kiradi, masalan, azot oksidi, oltingugurt dioksidi va boshqalar. Ular kislotali yomg'ir hosil qilish uchun boshqa moddalar bilan reaksiyaga kirishishi yoki quyosh nurini aks ettiradigan va atmosferani sovutadigan nozik aerosol qatlamining shakllanishiga hissa qo'shishi mumkin.

Atmosfera jarayonlarida suv bug'ining rolini ham ta'kidlash kerak. Suv bug'i eng samarali issiqxona gazidir va uning atmosferadagi kontsentratsiyasi haroratga bog'liq. Bu teskari aloqa zanjirini yaratadi harorat oshishi bilan suvning bug'lanishi kuchayadi, bu esa o'z navbatida issiqxona gazlari ta'sirini oshirishi mumkin.

Atmosfera kimyoviy reaksiyalari katalizatorlar va boshqa faol molekulalarning mavjudligiga ham bog'liq. Masalan, gidroksil radikallar (OH) kabi radikallar atmosferadagi ko'plab ifloslantiruvchi moddalarning parchalanishida asosiy rol o'ynaydi.

Boshqa tomondan, atmosfera aerosol zarralari ham kimyoviy reaksiyalarda ishtirok etishi mumkin, bu esa kataliz uchun sirtini ta'minlaydi. Bu zarralar oltingugurt dioksidi kabi gazlardan hosil bo'lishi yoki chang yoki dengiz tuzi kabi yer yuzasiga chiqishi mumkin.

Bundan tashqari, atmosferada yangi kimyoviy birikmalar hosil bo'ladi. Shunday jarayonlardan biri quyosh nurlarining azot oksidi va uglevodorodlar bilan o'zaro ta'sirida ozonning fotokimyoviy hosil bo'lishidir. Ushbu "troposfera" ozoni ozon qatlamining "stratosfera" ozonidan farq qiladi va odamlarda nafas olish muammolarini keltirib chiqaradigan zararli ifloslantiruvchi hisoblanadi.

Shuni ham ta'kidlash kerakki, bu reaksiyalarning ko'pchiligi suv bug'lari, bulutlar yoki tuman borligida sodir bo'lishi mumkin. Bu shartlar reaksiya tezligini yoki yo'lini sezilarli darajada o'zgartirishi mumkin, bu esa atmosfera kimyosini yanada murakkablashtiradi.

Insonning ushbu jarayonlarga ta'siri, ayniqsa sanoat chiqindilari, avtotransport vositalari va qishloq xo'jaligi so'nggi yillarda atmosferaning kimyoviy tarkibini sezilarli darajada o'zgartirdi.

Atmosfera havosining xavfsiz deb hisoblangan havo ifloslanishining uchta komponenti mayda zarrachalar, azot dioksidi va ozonning ta'siri yurak va nafas olish kasalliklari bilan bog'liq. Havoning ifloslanishi natijasida kelib chiqadigan sog'liqqa ta'siri qilivchi xirillash, yo'tal, astma singari nafas olish va yurak kasalliklarining yomonlashishini o'z ichiga olishi mumkin. Ushbu ta'sirlar dori vositalaridan foydalanishning ko'payishiga, shifokor yoki tez yordam bo'limiga tashrif buyurishning va kasalxonadagi bemorlarning ko'payishiga hamda erta o'limga olib kelishi mumkin. Havoning yomon sifati inson salomatligiga ta'siri katta bo'lib, asosan tananing nafas olish tizimi va yurak-qon tomir tizimiga ta'sir qiladi.

Atmosfera ifloslanishining eng keng tarqalgan manbalarining oldini olish yo'llari:

Jamoat transporti turlaridan, velosipeddan hamda infratuzilmalardan foydalanish (shuningdek, masofaviy ish, ishlarning qisqarishi, boshqa joyga ko'chishi bilan almashtirish va mahalliyashtirish)

Yoqilg'i vositalaridan bosqichma-bosqich voz kechish barqaror transportga o'tishning muhim tarkibiy qismidir. Biroq, elektr transport vositalari kabi shunga o'xshash infratuzilma va dizayn qarorlari ishlab chiqarish, shuningdek, ko'p miqdordagi zarur akkumulyatorlar uchun kon va resurslardan foydalanish ifloslanish bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Kema harakatini tabiiy gaz kabi toza yoqilg'iga o'tkazish mumkin. Qazib olinadigan yoqilg'ilarning yonishi natijasida hosil bo'ladigan elektr energiyasi yadro va qayta tiklanadigan energiya bilan almashtirilishi mumkin. Mintaqaviy havoning ifloslanishiga sezilarli hissa qo'shadigan isitish va uy pechlari rivojlanmagan mamlakatlarda tabiiy gaz yoki qayta tiklanadigan energiya kabi toza yoqilg'i bilan almashtirilishi mumkin.

Shahar havosining ifloslanishining asosiy omili bo'lgan qazib olinadigan yoqilg'i bilan ishlaydigan avtotransport vositalarini elektr transport vositalari bilan almashtirish mumkin. Avtotransportda sayohatni qisqartirish ifloslanishni cheklashi mumkin.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, atmosferadagi kimyoviy reaksiyalar ularning atmosferaga zararli ta'siri va ularni bartaraf etish yo'llari, bu jarayonlar oqibatida iqlim o'zgarishiga olib kelishi. Rivojlangan davlatlarda sanoat tarmoqlari keng ko'lamda rivojlanmoqda, ya'ni atrof muhitga va albatta atmosfera havosiga chiqazayotgan har xil gazlar, neft mahsulotlari qoldiqlari, turli kimyoviy birikmalar bevosita atmosferaga zarar yetkazmoqda. Endlikda yuqorida sanab o'tilgan jarayonlarda atmosferaga zarar keltiruvchi moddalarni imkon qadar kamaytrish chora tadbirlarinin ishlab chiqish zarur. Global havo haroratning ko'tarilishi muzliklarning jadal suratlar bilan erishi dunyo okeanlarning suv sathni sezlarli darajada oshishi, tuproq eroziyalari cho'llanish darajasning oshishi va albatta oxir oqibat butun ekotizm va bevosita atmosfera havosning turli darajadagi zaharli gazlar bilan zararlanishga olib kelmoqda. Biosfera va atmosferani nechog'lik asrab avaylasak oxir oqibat o'z salomatligimizni asragan bo'lamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- 1 .Atrof-muhit kimyosi: o'quv qollanm a/ S.M. Turobjonov, T.T. Tursunov, K. M. Adilova; T: "Cho'lpon" 2012. — 176 b.
2. Исидоров В.А. Органическая химия атмосферы: Л. Химия, 1985
3. Ахмеров Q.A. Ozon qo'rqoni muammolari. Toshkent.: Fan, 1993
4. Бримблекумб П. Состав и химия атмосферы: Пер. с англ. — М.: Мир, 1988.
5. Добровольский В. В. Химия земли: Пособие для учащихся. М.:Просвещение, 1980.
6. Lopes, J. "Ifloslanish va kimyoviy sifat"(2015).

TENGSIKLIKARNI ISBOTLASHNING BAZI ALMASHTIRISHLAR USULI.

Xudayberbenov Mirsayd Karimbergenovish- Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi matematika fani o‘qituvchisi.

Abdikarimova Ayzada Qarlibaevna - Nukus shahri №17-sonli maktab o‘qituvchisi.

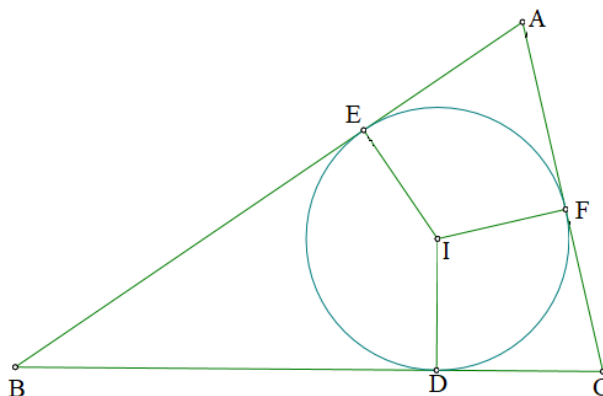
Annotatsiya: Ushbu maqolada tengsizliklarni isbotlashning ba’zi almashtirishlar usuli keltirilgan. Maqola matematika olimpiadalariga tayyorgarlik ko‘rayotgan o‘quvchilar va ularning ustozlari uchun mo‘ljallangan.

Kalit so‘zlar: Almashtirish, o‘rta arifmetik, o‘rta geometrik, tengsizlik, olimpiada.

Kirish: Ushbu maqola O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Iqtidorli yoshlarni aniqlash va yuqori malakali kadrlar tayyorlashning uzluksiz tizimini tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida” 2019-yil 3-maydagi PQ-4306-son qarorida belgilangan o‘quvchilari o‘rtasida umumta’lim fanlari bo‘yicha olimpiadalarni tashkil etish, o‘tkazish, xalqaro va mintaqaviy olimpiadalar ishtirokchilarini saralash uchun o‘tkaziladigan olimpiadalarga o‘quvchilarni tayorlash uchun foydalaniladi.

Asosiy qism: Almashtirish usuli bu geometrik tengsizliklarni isbotlashda juda qulay usul. a, b, c o‘zgaruvchiga ega bazi bir tengsizliklarni tomonlari uzunliklari a, b, c bo‘lgan (bazi cheklashlarga ega) uchburchakning tomonlariga almashtirish mumkin, bunda bu almashtirish qanaqa foyda beradi degan savol tug‘iladi.

Bizga tomonlari uzunliklari a, b, c bo‘lgan uchburchak bo‘lsin, u holda $a = x + y$, $b = y + z$ va $c = z + x$ bo‘lgan x, y, z musbat haqiqiy sonlari topiladi. Buni isbotlash uchun quyidagi ABC uchburchak va unga ishki chizilgan aylanani qaraymiz.

I aylana markazi, D, E va F nuqtalar BC, AB, AC tomonlariga urinish nuqtalari. Bitta nuqtadan aylanaga o‘tkazilgan urinmalar tengligidan $AF = AE$, $BE = BD$ va $CD = CF$ bo‘lishi aniq. Agar biz $AF = AE = z$, $BE = BD = x$ va $CD = CF = y$ deb belgilash kiritsak: $a = BC = BD + DC = x + y$, $b = AC = CF + FA = y + z$, $c = AB = AE + EB = z + x$ tengliklariga ega bo‘lamiz. Agar a, b, c uchburchak tomonlari bo‘lsa, $a = x + y$, $b = y + z$ va $c = z + x$ tenglikni qanoatlantiradigan x, y, z musbat haqiqiy sonlar topilishini isbotladik.

Endi

$$a = x + y, b = y + z, c = z + x$$

tenglikni qanoatlantiruvchi x, y, z musbat sonlari uchun, tomonlari uzunliklari a, b, c bo‘lgan uchburchak mavjudligini ko‘rsatamiz. Buning uchun quyidagi

$$a + b > c, \quad b + c > a, \quad c + a > b$$

uchburchak tengsizligi qanoatlantirishini ko‘rsatamiz. Bu tengsizliklar bir vaqtda o‘rinli bo‘lishini tekshiramiz yaniy $a = x + y$, $b = y + z$ va $c = z + x$ qiymatlarini o‘rniga qo‘ysak

$$2y > 0, \quad 2z > 0, 2x > 0$$

tengsizliklariga ega bo'lamiz, bizda x, y, z sonlari musbatligidan, tomonlari uzunliklari a, b, c bo'lgan uchburchak mavjudligini bildiradi. Buni misollarda foydalanamiz.

Misol. a, b, c musbat sonlari uchun quyidagi tengsizlikni isbotlang.

$$abc \geq (a+b-c)(b+c-a)(c+a-b) \quad (1)$$

Buni isbotlash uchun, ong tomonidagi ko'paytmani qarasak

1-hol. $(a+b-c)(b+c-a)(c+a-b) < 0$ bo'lsa, tengsizlikning ong tomonidagi ko'paytma manfiy, shap tomonidagi ko'paytma musbat bo'lib tengsizlik o'rinli bo'ladi.

2-hol $(a+b-c)(b+c-a)(c+a-b) > 0$ bo'lsa, u holda ong tomondagi ko'paytuvchilardan ikkitasi manfiy bittasi musbat bo'lsin, tengsizlik simmetrik bo'lganlikdan aniqlik uchun $a+b-c < 0$ va $b+c-a < 0$ bo'lsin, bu holda ikki tengsizlikni qo'shsak $2b < 0$ tengsizlikka ega bo'lamiz bu b ning musbatligiga zid keladi bu degani ikkitasi bir vaqtda manfiy bo'lalmasligini bildiradi. Endi faqat hamma ko'paytuvshi musbat bo'lgan holni qaraymiz, buning uchun quyidagi

$$a = x + y, b = y + z, c = z + x$$

almashtirishni foydalanib berilgan tengsizlikning ko'rnishini quyidagi ko'rnishga keltiramiz.

$$(x+y)(y+z)(z+x) \geq 8xyz \quad (2)$$

Bu tengsizlikni isbotlash uchun o'rta arifmetik va o'rta geometrik (AM-GM)dan foydalanib ko'rsatamiz,

$$x+y \geq 2\sqrt{xy},$$

$$y+z \geq 2\sqrt{yz}$$

$$z+x \geq 2\sqrt{zx}$$

tengsizliklarin ko'paytirib (2) tengsizlikni hosil qilamiz. Bu bizdan so'raliyatgan tengsizlikni to'liq isbotlaydi.

Xulosa: O'quvchilar maqolada keltirilgan usulni foydalanib bazi bir olimpiada masalalarini yechishda foydalanishlari mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Vikash Tiwari V. Seshan Pathfinder for OLYMPIAD MATHEMATICS
2. Hojoo Lee <https://igor-kortchemski.perso.math.cnrs.fr/olympiades/Cours/Inegalites/tin2006.pdf>
3. Zdravko Cvetkovski Inequalities Theorems, Techniques and Selected Problems

3-SHO‘BA: XORIJIY TILLAR, ONA TILI VA ADABIYOT FANLARINI O‘QITISHNING DOLZARB MUAMMOLARI VA YECHIMLARI.

ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В УЗБЕКО ГОВОРЯЩЕЙ АУДИТОРИИ

Утемуратова Ольга Викторовна

Учитель русского языка Нукусского военно-академического лицея «Темурбеклар мактаби» МВД Республики Узбекистан.

Каипназаров Мийрибек Султанбай улы

Учащийся I курса Нукусского военно-академического лицея «Темурбеклар мактаби» МВД Республики Узбекистан.

Аннотация Данная статья посвящена исследованию особенностей изучения русского языка в узбеко говорящей аудитории. Актуальность темы определяется растущим интересом к русскому языку как средству межкультурной коммуникации и необходимостью его изучения в контексте глобализации. В статье рассматриваются лингвистические, культурные и методические аспекты, а также факторы, влияющие на процесс обучения.

Ключевые слова: лингвистические особенности, культурный аспект, компетенция, методический подход.

Изучение русского языка в Узбекистане, где основным языком общения является узбекский, имеет свои уникальные особенности и сложности. Несмотря на историческую и культурную связь между двумя народами, эффективное освоение русского языка требует глубокого понимания лингвистических и социокультурных особенностей узбекоязычной аудитории. Учебный процесс должен учитывать интерференцию родного языка, различия в грамматических структурах и фонетических системах, а также социокультурные контексты, определяющие мотивацию и потребности обучающихся.

1. Лингвистические особенности Русский и узбекский языки, принадлежащие к различным языковым семьям — славянской и тюркской соответственно — демонстрируют глубокие различия в своей структуре и функционировании. Эти расхождения охватывают фонетический строй, грамматическую систему и лексический состав. В частности, узбекский язык относится к агглютинативному типу, характеризующемуся присоединением аффиксов к основе слова для выражения грамматических значений, в то время как русский язык является флективным, где грамматические значения передаются посредством изменяющихся окончаний и внутренних флексий. Данное типологическое различие может представлять значительные трудности для учащихся, говорящих на узбекском языке, при освоении грамматических категорий русского языка, таких как падежи, склонения и спряжения.

Например, при изучении предлогов нельзя не учитывать особенности употребления падежных форм. Целесообразно объяснить так:

С ЧЕМ ПЬЮТ ЧАЙ?

С (bilan) + творительный падеж

Я люблю пить чай с лимоном, а мой друг любит чай с молоком.

Мужской и средний род	Женский род	Множественное число
ОМ/ЕМ	ОЙ/ЕЙ/ЬЮ	АМИ/ЯМИ
Молоко – с молоком Варенье – с вареньем	Халва – с халвой Вишня – с вишней Зелень – с зеленью	Конфеты – с конфетами Каравай – с караваами

ИЗ ЧЕГО ПЬЮТ ЧАЙ? БЕЗ ЧЕГО ПЬЮТ ЧАЙ?

ИЗ/ БЕЗ + Родительный падеж

ИЗ – dan

БЕЗ – siz

Мужской и средний род

Женский род

А/Я

Ы/И

Сахар – без сахара

Пиала – из пиалы

Чай – без чая

Чашка – из чашки

Я люблю пить чай без сахара, но с конфетами.

А сестра любит чай без конфет, но с сахаром.

2. Культурные аспекты Культурные факторы оказывают существенное влияние на процесс освоения языка. Уникальное наследие узбекской культуры, воплощенное в ее традициях и обычаях, способно формировать мотивацию обучающихся. Интеграция элементов русской культуры в образовательную среду может стимулировать познавательный интерес к языку. Важно принимать во внимание культурное восприятие языка, которое формируется под воздействием разнообразных стереотипов и представлений, исторически сложившихся в сознании носителей узбекской культуры. При этом важно добавлять элементы родной культуры. Мы, например, используем такие упражнения:

РЕЦЕПТ НАСТОЯЩЕГО УЗБЕКСКОГО ПЛОВА

Для приготовления нам понадобятся следующие продукты: , , , , , , , . Репчатый нарежьте полукольцами. нарежьте соломкой. нарежьте крупными кусками. В налейте и хорошо нагрейте его. обжарьте до золотистого цвета. Добавьте . Затем добавьте нарезанную . Обжарьте её до мягкости, добавьте и влейте горячую воду. Добавьте . Выложите промытый , выровняйте, не перемешивая с . Добавьте горячую воду и поставьте на самый сильный . Когда вода выкипит, перемешайте верхний слой. Соберите горкой. Прodelайте дырочки. Накройте и готовьте на слабом 30 минут. Перед подачей на стол хорошенько перемешайте. Выложив на красивое , подавайте на стол. Приятного аппетита!

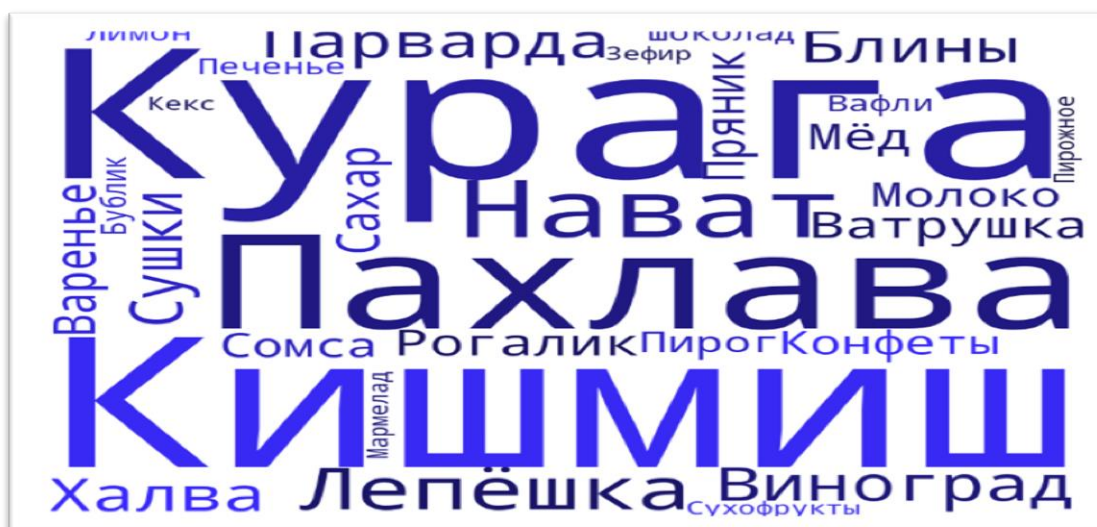
3. Методические подходы Применение интерактивных методик обучения, таких как проектное обучение и использование мультимедийных технологий открывает новые горизонты в преподавании русского языка, значительно повышая его эффективность. Особое внимание следует уделить билингвальному обучению, которое, способствуя одновременному развитию языковых компетенций на русском и узбекском языках, эффективно снижает языковой барьер и расширяет возможности для межкультурной коммуникации. Такой подход не только облегчает процесс усвоения материала, но и способствует формированию гармоничной и поликультурной языковой среды. Мы в таких случаях используем методы проектов, например:

Мини-проект

Расскажите с чем любят пить чай в Узбекистане?

С чем принято пить чай в России? С чем любите пить чай вы?

В некоторых случаях целесообразно дать подсказку в форме «Облака слов»

4. Психологические факторы Возрастные характеристики обучающихся, их предыдущий опыт в изучении языков и степень мотивации также являются значимыми факторами, определяющими траекторию обучения. Психологическая готовность к изучению нового языка, основанная на осознанном стремлении и позитивном настрое, предопределяет глубину и скорость усвоения предлагаемого материала.

Изучение русского языка в узбекоязычной среде – задача, требующая всестороннего, многогранного анализа, охватывающего лингвистические особенности, культурные нюансы, методические инновации и психологические факторы, влияющие на процесс обучения. Глубокие и систематические исследования в этой области способны открыть новые горизонты в разработке специализированных приёмов преподавания, точно адаптированных к уникальным условиям и потребностям учащихся, способствуя тем самым повышению эффективности образовательного процесса и достижению более высоких результатов в освоении русского языка.

Список литературы

1. Бордовская, Н. А. (2010). Методика преподавания русского языка как иностранного. Москва: Издательство РГГУ.
2. Исаев, И. П. (2015). Лингвострановедческий подход в преподавании русского языка. Ташкент: Научное издательство.
3. Костина, И. Ю. (2018). Культурология и язык: как культурные факторы влияют на изучение русского языка. Вопросы русского языка, 5(2), 15-28.
4. Мурадова, Г. Т. (2017). Проблемы билингвального обучения в узбекской системе образования. Труды Университета, 9(1), 45-59.
5. Султанов, Ш. С. (2019). Психология изучения языков: Теория и практика. Ташкент: Академия наук Узбекистана.
6. Худайбердиева, М. Х. (2021). Методические аспекты изучения русского языка в Узбекистане. Современные проблемы науки и образования, 1(2), 112-119.

ISAJON SULTONNING “ALISHER NAVOIY” ROMANI KOMPOZITSIYASI: TARIXIY HAQIQAT VA BADIY TO‘QIMA

Kenjayev Ziyadulla Ortiqovich

**Shahrisabz “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi o‘qituvchisi,
Qarshi davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi**

Annotatsiya: ushbu maqolada Isajon Sultonning “Alisher Navoiy” romanining kompozitsiyasi, ba’zi tarixiy voqealarning tarixiy manbalarga mos kelishi va ayrim badiiy to‘qimalarning asardagi o‘rni tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: Isajon Sulton, Alisher Navoiy, tarixiy voqea, tarixiy obraz, badiiy to‘qima, Husayn Boyqaro

Ani nazm etki tarhi toza bo‘lg‘ay,
Ulusqa mayli beandoza bo‘lg‘ay.
Yo‘q ersa nazm qilg‘onni xaloyiq
Mukarrar aylamak sendan ne loyiq?
 (“Farhod va Shirin” muqaddimasidan)

O'zbek adabiyoti tarixida Mirkarim Osimning "Astrobod", "Zulmat ichra nur" qissalari, Uyg'un va Izzat Sultonning "Alisher Navoiy" dramasi, Oybekning "Navoiy" hamda Omon Muxtorning "Ishq ahli" kabi kamsonli romanlarda Alisher Navoiy obrazi ma'lum darajada jonlantirilgan. Ushbu asarlarning aksariyati yaratilgan davr siyosati, tuzum, adabiyotga – so'z san'atiga bo'lgan adabiy qarashlarni e'tiborga olsak, "shams ul millat" Navoiyning tom ma'nodagi qiyofasini ko'ra olish mushkul deyish xato bo'lmasa kerak, nazarimda. Shunday ekan, XXI asrda estetik hodisa sifatida paydo bo'lgan Yangi o'zbek adabiyotida shoirlarning sultoni Navoiy obrazini yangidan yaratishga ehtiyoj paydo bo'ldi. Shunday mas'uliyatli vazifa bugun kitobxonlar orasida "Oydinbuloq" va "Suvdagi kosa" hikoyalari, "Munojot" qissasi, "Boqiy darbadar", "Ozod" romanlari bilan tanilgan O'zbekiston xalq yozuvchisi Isajon Sulton tomonidan bajarildi.

Yozuvchi ushbu asarga qo'l urishdan oldin Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonida keltirilgan quyidagi baytlardan ilhom olgan bo'lsa ajab emas.

Ani nazm etki tarhi toza bo'lg'ay,
Ulusqa mayli beandoza bo'lg'ay.
Yo'q ersa nazm qilg'onni xaloyiq
Mukarrar aylamak sendan ne loyiq?

Yozuvchining "Alisher Navoiy" romani tuzilishi, uslubi, obraz yaratishga yondashuvi, ularga yuklatilgan vazifalari o'zgachaligi bilan ajralib turadi.

Dastlab romanning tuzilishi – kompozitsiyasi o'quvchining e'tiborini tortadi. Asarning kompozitsiyasi Alisher Navoiyning "Xazoyin ul-maoniy" lirik to'plamining ichki tuzilishiga mos ravishda to'rt qismdan iborat bo'lib, har bir qism o'ziga xos muqaddimalar (1-qism "Muqadima", 2-qism "Hamd", 3-qism "Hamd", 4-qism "Hayrat") bilan boshlanadi.

Romanning "G'aroyib us-sig'ar" deb nomlangan birinchi qismi Alisher Navoiyning 4-5 yoshligidagi voqealar bilan boshlanadi. Ushbu qismda Shohruh Mirzo davridagi obod Hiriydagi go'zal tantanalar, sayllar, "Mantiq ut tayr" bilan tanishuv, maktabdagi dastlabki saboqlar, Iroq safari, Sharafiddin Ali Yazdiy, mavlono Lutfiy, Pahlavon Muhammad, Kamol Turbatiy kabi o'z davrining komillari bilan uchrashuvlar, Mashhad ta'limi va Samarqandga yo'l olish voqealari turli tarixiy manbalardagi faktlar asosida, ba'zan go'zal to'qimalar asosida badiiy tasvirlangan.

"Navodir ush-shabob" – romanning ikkinchi qismi. Yigitlik yillari, og'ir va mashaqqat bilan boshlangan Samarqanddagi hayot, ta'limni tugatib siyosatga qadam qo'yish voqealari, ota-onasining vafoti haqidagi xabar va ruhiy iztiroblar juda ham ta'sirli aks ettirilgan.

Alisher Navoiyning o'rta yoshda ko'rgan-kechirganlari, Navoiyni kuchli davlat arbobi, siyosatchi sifatida gavdalantiruvchi boblar, saltanat obodligi yo'lida olib borgan ishlari, saroydagi fitna-fasod, xalq hayotini yaxshilash borasidagi sa'y-harakatlari romanning uchinchi qismi – "Badoye' ul-vasat"da tasvirlanadi.

"Favoid ul-kibar". To'rtinchi qism nisbatan katta o'rinni egallaydi. Bu tabiiy hamdir. Zero, Navoiyning ijodi har jihatdan pishib yetilgani, aynan, bashariyatning adabiy zavqi, o'zbek adabiyoti va, umuman, dunyo adabiyoti ma'nolar xazinasiga taqdim etgan durdona asarlari umrining aynan o'sha yillarida yozilgani tarixiy haqiqatdir [1.6] .

"Xamsa" quvonchi, Navoiy merosining gulto'ji – "Xazoyin ul-maoniy", "Lison ut-tayr" hayratlari, "Mahbub ul-qulub" hikmatlari, Astrobodga hokimlik, barcha o'quvchini larzaga soluvchi Mo'min Mirzoning qatl etilishi, Sulton Husayn va farzandlari o'rtasidagi ziddiyatlarni murosaga keltirish voqealari orqali yozuvchi Alisher Navoiyning tengi yo'q ijodkor, vatanparvar, xalqparvar siyosatchi, sadoqatli do'st siymosini yaratadi.

Tarixiy asar yaratish jarayonida har bir ijodkor tarixiy manbalarni chuqur o'rganishi tabiiy holdir. Isajon Sulton Navoiyning "Vaqfiya", "Munshaot", "Majolis un-nafois", "Xamsa", "Munojot", "Xazoyin ul-maoniy", "Muhokamat ul-lug'atayn", "Xamsat ul-mutahayyirin", "Holoti Sayyid Hasan Ardasher" kabi asarlarida aks etgan o'zining shaxsiy hayoti, ijtimoiy faoliyati va ba'zi asarlarning yozilish tarixi bilan bog'liq ma'lumotlardan ijodiy foydalanganini ko'rishimiz mumkin.

Shuningdek, Mirxondning "Ravzat us-safo" ("Soflik bog'i"), Davlatshoh Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro" ("Shoirlar tazkirasi"), Husayn Boyqaroning "Risola", G'iyosiddin "Makorim ul-axloq", Zayniddin Vosifiyning "Badoye' ul-vaqoye'" ("Go'zal voqealar"), Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarlaridagi tarixiy ma'lumotlarga murojaat etgan.

Ayniqsa, Alisher Navoiy hayot yo'li haqidagi ishonchli tarixiy manba hisoblanmish G'iyosiddin Xondamirning "Makorim ul-axloq" asarida berilgan tarixiy faktlarga salmoqli o'rin ajratib, badiiy qayta ishlaganiga, voqealarni qayta jonlantirganiga guvoh bo'lish mumkin. Xususan, Husayn Boyqaro va Mirzo Yodgor o'rtasidagi ziddiyatli voqealar romandagi "Havzi Mohiyonda iftor", "Urush mashvarati", "Qo'shin", Hiri isyoni, "Sabzavor maslahati" deb nomlangan boblarida batafsil tasvirlangan. Jangga tayyorgarlik, qo'shin ahvoli, harbiy asbob anjomlar, qo'shin tarkibi va boshqa masalalarga ijodiy yondashadi, dialoglarda esa aynan tarixiy manbada keltirilgan so'zlarni o'zgartirishdan qochadi.

"...Shunda "Hazrati Sultonning yaqin kishisi" degan maqom va darajaga ega bo'lgan ul oliy Hazrat darhol shunday arz qildi: "Hozir munajjim chaqirishdan hamda [hozirgi] vaqtning [dushmanga qarshi hujum boshlayotgan qo'shinlarimiz uchun] omadli yoki omadsiz ekanligini tekshirib o'tirishdan hech qanday foyda yo'q. Chunki [hozirgi] vaqt [qo'shinlarimizning dushmanga qarshi hujum boshlashlari uchun] munosib bo'ladimi yoki munosib bo'lmaydimi, [bundan qat'i nazar,] ushbu ishdagi har qanday imillash yoki to'xtalish [qo'shinlarimizning g'alabaga erishishlariga] to'sqinlik qiladi. Shu sababli ham [dushmanga qarshi harakat qilishda] shoshilish oldimizda turgan zarur masalalardan hisoblanadi..." [5. 25-26].

"... Ya'ni munajjim chaqirishdan va vaqtning dushmanga qarshi hujum uchun omadli yoki omadsiz ekanligini tekshirib o'tirishdan hech qanday naf yo'q, - dedi Alisher Navoiy. – Chunki hozirgi vaqt qo'shinlarimizning dushmanha qarshi hujum boshlashi uchun munosib bo'ladimi – yo'qmi, bundan qat'i nazar, ushbu ishdagi har qanday imillash yoki to'xtalish qo'shimizning g'alabaga erishishiga to'sqinlik qiladi. Shu sababli ham dushmanga qarshi harakat qilishda shoshilish lozim" [3.185].

Isajon Sultonning "Alisher Navoiy" romanida tarixiy manbalardan tashqari, xalq og'zaki ijodida Alisher Navoiy haqida uchraydigan rivoyatlardan va badiiy to'qima syujetlardan unumli foydalanganini ko'ramiz. Xususan romandagi yulduz uchishi ("Dumli yulduz "bobi), tush tasviri ("Qazo-yu qadar" bobi), tog'ni teshib suv chiqarmoqchi bo'layotgan Xisrav bilan bog'liq voqealarni ("Kelajak bilan uchrashuv" bobi) misol qilib olishimiz mumkin.

Romanning syujet chizig'ida ramziy ma'no tashuvchi samoviy dumli yulduz tafsili, uning harakatiga Hazrat hayoti davomida bir necha bor guvoh bo'lishidan adib hikmat izlaydi [1.6].

Darhaqiqat, romanda dumli yulduz ramziy obrazi bilan bog'liq voqea uch marta berilgan. Har uch holatda ham Alisher Navoiy hayotida ijobiy o'zgarishlar yuz beradi. Bu orqali yozuvchi o'quvchini go'yo keyingi voqealarga tayyorlaydi.

Lutfiyning e'tirofi, Abulqosim Bobur saroyida xizmat qilishi, Kamol Turbatiy, Pahlavon Muhammad, Samarqand hokimi Ahmad Hojibek bilan uchrashuv, Husayn Boyqaroning Hirot

taxtiga kelishi, ona vatanga qaytish, saroyda turli lavozim va unvonlarga sazovor bo'lishi, ijodda kamolotga yetishi: "Xamsa", "Xazoyin ul-maoniy", "Lison ut-tayr" singari asarlarining paydo bo'lishi aynan samoda dumli yulduz ko'rinishi voqealaridan keyin Navoiy hayotida yuz bergan ijobiy o'zgarishlar hisoblanadi.

Bu to'qima syujet orqali muallif hattoki koinotdagi yulduzlar ham Alisher Navoiyning kelajakda buyuk shaxs bo'lishini istayotgandek, taqdiri azal ham shuni xohlayotganiga ishontiradi.

Dumli yulduz voqeasi, mo'tadil ob-havo tasviri bilan Navoiy hayotida ijobiy o'zgarishlar yuz berishiga ishontirsa, tush tasviri, sovuq, rutubatli ob-havo vositasida Navoiy hayotidagi noaniq, mavhum noxush voqealarga ishora qiladi.

"Shu hoida u g'alati bir tush ko'rdi. Bir chamanzor emish. U chamanzorda ikki kabutar "g'u-g'u"lashib, qanotlarini tapirlatib, goh ko'kka parvoz qilar, goh qo'nar emishlar. Shu mahal ko'kda ikki burgut paydo bo'lib, har ikkisiga ham changal solib, chinqirtirib ko'kka ko'tarib ketdi. Yerda u sho'rliklarning to'zg'igan patlari qoldi, xolos" [3.185]. Ushbu tasvirni o'qigan zukko o'quvchi ikki kabutar vositasida Alisher Navoiyning ota-onasi vafotiga ishora borligini qalban his qiladi.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, Isajon Sultonning "Alisher Navoiy" romani kompozitsiyasi, uslubi, obrazlar tizimi jihatidan o'zidan oldin yaratilgan asarlarning hech birini takrorlamaydi. Alisher Navoiy hayoti va faoliyatiga oid yangi-yangi kashfiyotlar, go'zal tasvirlar, Qur'on nuri, hadis ziyosi bilan tarbiyalangan va buni o'z hayot yo'lida nuqsonsiz qo'llay olgan Navoiy obrazi, shubhasiz, asarning eng katta yangiligi va yutuqlari deb aytish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bahodir Karim. "Hazrat Alisher Navoiyga ehtirom yoxud insoniyat quyoshi ta'rifida bitilgan roman to'g'risida bir-ikki og'iz so'z". Maqola. <https://yuz.uz> 2021-yil 10-avgust
2. Sa'dullo Qur'onov. "Alisher Navoiy" romanida tarixiy shaxs konsepsiyasi. "Ilmiy xabarnoma. Gumanitar tadqiqotlar" – № 5. 2021 y.
3. Sulton I. Alisher Navoiy. – Toshkent: Adabiyot, 2021. – 512 b.
4. Karimov B. Hazrat Alisher Navoiyga ehtirom // Yangi O'zbekiston, 2021-yil 10-avgust.
5. G'iyosiddin Xondamir "Makorim ul-axloq", Yoshlar nashriyot uyi, Toshkent – 2018.

YOSH AVLODNI TARBIYALASHDA ADABIYOT FANINING O'RNI VA AHAMIYATI

Jumaniyazova Zulxumar Allanazarovna

Nukus "Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada yosh avlodni tarbiyalashda adabiyot fanining o'rni tahlil qilinadi. Badiiy asarlar orqali o'quvchida axloqiy qadriyatlar, milliy g'urur va ijodiy fikrlash qobiliyati shakllanishi, shuningdek, zamonaviy muammolarni did bilan anglay olish mahorati qanday paydo bo'lishi misollar va dalillar bilan yoritiladi. Muammolar aniqlanib, ularni bartaraf etish bo'yicha amaliy chora-tadbirlar taklif etiladi.

Kalit so'zlar: Adabiyot, tarbiya, yosh avlod, badiiy asar, ma'naviy qadriyat, milliy g'urur, ijodiy tafakkur, interaktiv dars, fanlararo integratsiya.

Adabiyot – bu inson ruhiyatining oynasi, jamiyat tarqqiyotining ifodasi. U orqaligina avlodlar bir-birini anglaydi, madaniy merosni asrab-avaylab kelajak avlodga yetkazadi. Ayniqsa,

yosh avlodni ma'naviy barkamol, vatanparvar, zukko va tafakkurli inson qilib tarbiyalashda adabiyotning o'rni beqiyosdir. Chunki adabiyot inson qalbining nozik torlarini chertadi, uni go'zallikka, ezgulikka undaydi.

Yoshlar – millat kelajagi. Ularning tafakkurini boyitish, ma'naviyatini yuksaltirish bugungi jamiyat oldidagi eng muhim vazifalardan biridir. Bu yo'lda texnologiyalar muhim bo'lsa-da, badiiy tafakkur, estetik tarbiya, qalb va ruh dunyosini shakllantiruvchi vosita sifatida adabiyotning ahamiyati katta. Bundan tashqari, adabiyot orqali milliy o'zlikni anglash, madaniyat va tarixga hurmat ruhida tarbiyalash imkoniyati ham mavjud. Alisher Navoiy, Bobur, Fuzuliy, Munis va Ogahiy kabi adiblarning asarlari yosh avlod qalbida milliy iftixor va g'urur tuyg'ularini uyg'otadi.

Adabiyot darslari o'quvchilarning tafakkurini charxlaydi, mustaqil fikrlashga, baholashga, hayotiy xulosa chiqarishga undaydi. O'qituvchining adabiy matnga yondashuvi, savol-javoblar, sahnalashtirish, insholar orqali o'quvchi dunyoqarashi shakllanadi.

Adabiyot shuningdek, hissiyot tarbiyasini shakllantiradi. Yoshlar biror asarni o'qib, quvonadi, hayajonlanadi, ba'zan esa qahramon taqdiriga achinadi. Bu orqali ular mehr-shafqat, rahmdillik, o'zgalarga hamdard bo'lish kabi insoniy fazilatlarini o'zida mujassamlashtira boradi.

O'zbek adabiyoti ming yillik tarixga ega. Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon, Oybek, Mirtemir, Erkin Vohidov kabi mutafakkir va shoirlarimiz qoldirgan meros – nafaqat so'z san'atining yuksak namunasi, balki axloqiy, ma'naviy va vatanparvarlik g'oyalarining bebaho manbaidir. Masalan, Alisher Navoiy asarlarida inson kamoloti, komil odam sifatleri har bir baytda, har bir hikmatda chuqur ifodalangan. Uning "Mahbub ul-qulub" asarida insoniylik, saxovat, halollik va rahm-shafqat kabi fazilatlar haqida yurakdan so'z yuritiladi. Bu esa yoshlar ongiga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir qiladi, ularni ruhiy jihatdan tarbiyalaydi.

Zahiriddin Muhammad Bobur o'z "Boburnoma" asarida nafaqat tarixiy voqealarni bayon etgan, balki o'z shaxsiy hayoti, orzu-umidlari, vatanga muhabbati bilan yoshlar uchun ibrat bo'lgan obrazni yaratgan. Bu asarni o'qigan o'quvchi o'zida boshqaruv, jasorat va halollik fazilatlarini shakllantira boshlaydi.

Shu bilan birga, Abdulla Qodiriy, G'afur G'ulom, Oybek, Mirtemir, Hamid Olimjon kabi XX asr adabiyoti vakillari millat, vatan va erkinlik haqida chuqur fikrlar bildirgan. Ayniqsa, Oybekning "Navoiy" romani tarixiy shaxs obrazini jonli, ta'sirchan va ruhlantiruvchi tarzda tasvirlagani bilan yoshlar qalbida milliy iftixor tuyg'usini uyg'otadi.

G'afur G'ulomning "Shum bola" asaridagi Qoravoy obrazida jasorat, topqirlik, mehr-oqibat va bolalikka xos samimiyat orqali yosh kitobxonlar o'zlariga yaqin qahramonni topadilar. Bu asar bolalar va o'smirlar orasida o'qishga bo'lgan muhabbatni uyg'otuvchi eng kuchli omillardan biridir.

Cho'lpon va Abdulla Qahhorning nasriy asarlarida esa xalqning dard-u iztiroblari, erkinlikka bo'lgan intilishi, adolatga bo'lgan chanqoqlik chuqur aks etgan. Ularning asarlarini o'qish yoshlarning jamiyatga va tarixga ongli yondashuvini shakllantiradi. Milliy adabiyot – bu faqat o'tmish xotirasi emas, balki hozirgi va kelajak avlod ongini uyg'otuvchi tirik manbadir. Aynan shu sababli, adabiyot fanini yangi pedagogik yondashuvlar asosida o'qitish, uni jonlantirish, zamonaviy uslublar bilan boyitish dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda. Bugungi kunda maktab darsliklarida adabiyot mavzulari ko'pincha quruq nazariya va yodlashga bog'liq bo'lib qolmoqda. Natijada o'quvchilar kitobga bo'lgan muhabbati va ijodiy ishtiyoqini yo'qotadi. Endi esa ushbu muammoni qanday hal etish mumkinligini dalil-isbot bilan ko'rib chiqamiz.

Adabiyotning tarbiyaviy kuchi bo'yicha ilmiy tadqiqotlar soni ortib bormoqda. UNESCOning "Adabiyot va madaniyat" hisobotida qayd etilishicha, badiiy matnlarni muntazam

o'qish yoshlarning tanqidiy fikrlash darajasini o'rtacha 25% ga oshiradi[1]. Greenberg (2022) tadqiqotiga ko'ra, o'quvchilarning onlayn badiiy forumlarda ishtiroki hamdardlikni 30% ga ko'taradi, bu esa maktabdagi interpersonal munosabatlarni yaxshilaydi[2]. PISA 2018 natijalariga muvofiq, o'quvchilar orasida o'qish bo'yicha ko'rsatkich yuqori bo'lgan mamlakatlarda 75% o'quvchi o'z fikrini yozma ifoda etishda kam xatolik qiladi[3].

O'zbekistondagi umumta'lim maktablaridagi so'rovlarga ko'ra, 68% o'quvchi adabiyot darslarini hayotiy emas deb baholagan (Maktab so'rovi, 2024)[4]. Xorijda esa boshqacha ko'rsatkich, AQShdagi Reading Rainbow dasturi ishtirokchilari orasida 80% o'quvchi o'z-o'zini baholash ko'rsatkichlari yaxshilangan[5].

O'quvchilarning adabiyotga bo'lgan qiziqishinu qanday orttirish mumkin?

1.Darsliklarni yangilash va boyitish. Buning uchun esa, maktab dasturiga zamonaviy adiblarning qisqa hikoyalari kiritilishi o'quvchilarning diqqatini tortadi.

2.Ochiq va interaktiv muhokamalar. Har hafta "Hafta kitobi" loyihasi doirasida guruh muhokamalari tashkil etiladi.

3. Ijodiy topshiriqlar. Raqamli prezentatsiyalar, sahnalashtirish va onlayn maydonchalar yaratish lozim.

4. Fanlararo integratsiya. Tarix va san'at darslari bilan bog'lab asar tahlilini chuqurlashtirish.

5.Baholashni qayta ko'rib chiqish. Mantiq, ijodkorlik va tahliliy fikrga e'tibor qaratish.

6.O'qituvchilar malakasini oshirish. Yiliga kamida bir metodik trening va dars videotasvirini tahlil qilish.

Mazkur dalillar va takliflar asosida adabiyot darslarini zamonaviy va interaktiv usulda tashkil etish, o'quvchilarning ijodiy va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirish orqali ular mustaqil va mas'uliyatli shaxslar bo'lib ulg'ayishi ta'minlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar va manbalar:

1. UNESCO. (2023). Adabiyot va madaniyat hisobotlari.
2. Greenberg, D. (2022). The Impact of Reading on Empathy. Journal of Educational Psychology.
3. OECD. (2019). PISA 2018 Results.
4. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. (2024). Maktab o'quvchilari orasida adabiyot darslari bo'yicha so'rov natijalari. Toshkent.
5. Reading Rainbow Foundation. (2023). Student Engagement and Literacy Development. Washington D.C.
6. O'zbekiston Milliy Universiteti. (2022). Flipped Classroom metodologiyasi bo'yicha ichki hisobot.

ABDULLA AVLONIY- JADID ADABIYOTINING YIRIK VAKILI

Irisboyeva Xotira O'tbosarovna

O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Toshkent "Temurbeklar maktabi" HAL ona tili va adabiyoti fani bosh o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada jadidchilik faoliyatining vujudga kelish tarixi, jadidchilikning diyorimizga kirib kelishi, uning yorqin vakillari, yurtimiz tarixida tutgan o'rni, jadidchilikning bebaho merosi, xususan, Abdulla Avloniyning faoliyatiga alohida to'xtab o'tiladi. Abdulla Avloniyning pedagogika sohasida amalga oshirgan ishlari, yozgan asarlarining ahamiyat keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Jadidchilik, pedagogika, metod, usuli jadid maktabi, tarbiya, axloq, "Turkiy Guliston yoxud axloq", yaxshi xulq, fikr tarbiyasi.

Jadid atamasi yangilik tarafdorlarini, yangilik g'oyalarini ifoda etuvchi tushuncha sifatida qo'llanilgan. XIX asrning oxirlarida dunyo tamaddunida bo'layotgan ulkan madaniy –ma'rifiy, ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar, yangi munosabatlar u yoki bu tarzda sekinlik bilan bo'lsa-da, Turkiston o'lkalariga kirib kela boshladi. Yangilik tarafdorlarini Abdulla Avloniy so'zi bilan aytganda, "gazeta o'qig'uvchilarni" mullalar "jadidchi" nomi bilan atar edilar.

Jadidlik harakatini chuqur o'rganish, o'sha davrda ijod qilgan va faoliyat yuritgan ziyolilar, taraqqiyparvarlarning ezgu maqsadlarini keng targ'ib qilish davlatimizning doimiy diqqat e'tiborida bo'lib kelmoqda. Prezident Shavkat Mirziyoyev 2020-yil 24-yanvarda Parlamentga yo'llagan murojaatnomasida bu masalaga alohida to'xtalib o'tdi: "Umuman, biz jadidlik harakati, ma'rifatparvar bobolarimiz merosini chuqur o'rganishimiz kerak. Bu ma'naviy xazinani qancha ko'p o'rgansak, bugungi kunda ham bizni tashvishga solayotgan juda ko'p savollarga to'g'ri javob topamiz. Bu bebaho boylikni qancha faol targ'ib etsak, xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz bugungi tinch va erkin hayotning qadrini anglab yetadi" [1].

Jadidlik harakati va uning mohiyati bugungi kun uchun ham dolzarb va ahamiyatlidir. Prezidentimiz 2020-yil 30-sentyabrda imzolagan "Ma'rifatparvar jadidlik harakati namoyandalarini mukofotlash to'g'risida"gi Farmonda jadidlar faoliyati yana bir bor e'tirof etildi. XX asrning boshida o'zining ma'rifatparvarlik faoliyati va fidokorona xizmatlari bilan milliy ta'lim-tarbiya tizimini yaratish va yurtimiz istiqloli, xalqimizning ozodligi va erkinligi, kelajak avlodlarning obod va farovon hayotini ta'minlashga qo'shgan beqiyos hissasi uchun Abdulla Avloniy, Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar qori Abdurashidxonov "Buyuk xizmatlari uchun" ordeni bilan mukofotlandi [2].

Yurtimiz tarixida ma'rifatparvar, ilmga chanqoq va kelajak avlodni ham ilmlil qilib voyaga yetkazishni niyat qilgan ziyolilar salmog'i ko'p. Ular o'zlari eng avvalo ilm olib, so'ngra atrofidagi insonlarga, ayniqsa, bolalarga ziyo tarqatish, ta'lim jarayonlarini takomillashtirib, mukammal darsliklar yaratish ishtiyoqida bo'ldilar. Ayniqsa, vatanimizga bostirib kelishgan va boyliklarini talon-taroj qilishayotgan bir davrda yoshlarga to'g'ri yo'l ko'rsatib, zamonasining eng ilg'or bilimlarini egallashga bo'lgan da'vatlari bilan yurtimiz tarixida o'chmas iz qoldirdilar.

Jahon va diyorimiz hayotida ro'y berayotgan siyosiy va ijtimoiy o'zgarishlar ziyolilar qatlamini befarq qoldirmadi. Ular bir g'oya ostida birlashib, xalqimizning ma'naviy boyliklarini tiklash, zamonaviy ta'lim dasturlarini qabul qilib, ta'lim jarayonlariga tatbiq etish ishlarini boshlab berishdi. Bu harakat namoyandalari jadidchilik harakati deb tarixga kirdilar. "Jadidchilik"ning asosida jadid so'zi yotadi. "Jadid"ning ma'nosi "yangi" demakdir [3.5]. Bunda

faqat yangi texnologiya yoki yangiliklar tarafdorlarigina bo'lib qolmasdan, balki yangicha fikrlash, yangicha metodlardan foydalangan holda ta'limni takomillashtirish, xalqimizning dunyoqarashini kengaytirish yo'lida turli davriy nashrlarni bosib chiqarish, ijtimoiy muammolarni o'zida aks ettirgan o'tkir syujetli asarlar va sahna ko'rinishlari, jahon adabiyotining nodir durdonalarini tarjima qilish kabi harakatlarni ham o'zida mujassam etadi. Jadidchilik g'oyasining ilk namoyandasi Ismoil Gasparali bo'lib, Boqchasaroyda yangi usul maktabini tashkil etib, bu yo'nalish asoschisiga aylanadi. U o'z fikr-mulohazalarini ommaga muntazam yetkazib turish maqsadida "Tarjimon" gazetasini chiqara boshlaydi. Bu gazeta Rossiya imperiyasi davrida muntazam ravishda 20 yil davomida bosib chiqarilgan musulmon gazetasi hisoblanadi. Ismoil Gasparalining Buxoroga tashrifi juda muhim qadam bo'lib, bunda amir Abdulahadxon bilan uchrashib o'z g'oyalarini amalda tatbiq etishga, yangi usul maktabini ochishga muvaffaq bo'ladi. Shu tariqa yurtimiz hududida ham ilk yangi usul maktablari ochila boshladi. Bu esa qaysidir ma'noda jadidchilik harakatining yanada kengroq yoyilishining sabablaridan biriga aylandi. Shu davrda jadidchilik vakillarining eng salmoqli amaliy ishlarini ham kuzatishimiz mumkin. Birinchi Prezidentimiz ta'kidlaganidek, Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvarqori, Abdulla Avloniy, Is'hoqxon Ibrat, Abdurauf Fitrat, Abdulla Qodiriy, Abdulhamid Cho'lpon, Usmon Nosir kabi yuzlab ma'rifatparvar, fidoyi insonlarning o'z shaxsiy mafaati, huzur-halovatidan kechib, el-ulus manfaati, yurtimizni taraqqiy toptirish maqsadida amalga oshirgan ezgu ishlari avlodlar xotirasidan also o'chmaydi[4. 49]. Jadidlar merosini o'rganish borasidagi ishlarga prezedentimiz Shavkat Mirziyoyev bosh-qosh bo'lib, bugungi kunda davlat darajasida e'tibor bermoqdalar, chunki har bir xalqning ma'naviy merosi uning bevosita kelajagiga o'z ta'sirini o'tkazmasdan qolmaydi Xususan, jadidlarning fikrlari bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Ma'rifatparvar bobomiz Mahmudxo'ja Behbudiyning "Dunyoda turmoq uchun dunyoviy fan va ilm lozimdur" degan so'zlari bugun ham dolzarb ahamiyatga ega [5.311]. Ushbu fikrdan anglashiladiki, jadidlarimiz bir qancha muddat o'rganilmay qolgan aniq va tabiiy fanlarni ham ta'lim tizimiga kiritish, yosh avlodlarga o'rgatish tarafdorlari bo'lishgan.

Har bir jadidchilik namoyandasining bu borada o'z qarashlari bo'lib, umumiy maqsadga borish yo'lida turli yo'llar va vositalardan foydalanishga harakat qilishgan. Jadidchilik harakatining eng yirik namoyandalardan biri Abdulla Avloniy bo'lib, o'zbek adabiyoti, noshirlik ishi, yangi usul maktablarini ochish va ularga darsliklar yozish, pedagogik metodlarni ilmiy tadqiq etish va amalda qo'llash, teatr truppasida asarlarni sahnalashtirish, chet tillaridan tarjimalarni amalga oshirish kabi zalvarli ishlarni bajarib tariximizda o'chmas iz qoldirgan. Abdulla Avloniy 1878-yili 12-iyulda Toshkent shahrida tug'ilgan. Otasi hunarmand bo'lib, o'g'lining ta'lim olishiga katta e'tibor bergan. Dastlabki ta'limni O'qchidagi eski maktabda olgan. Abdulla Avloniy 1904-yilda Mirobodda usuli jadid maktabini ochadi. E'tiborli jihatlaridan biri shuki, maktabni qurishda, jihozlar bilan ta'minlashda o'zi bevosita ishtirok etib ustachilik ham qiladi.

Avloniy o'z hayoti davomida ham ijodiy, ham amaliy ish bilan shug'ullandi. 1909-yilda «Jamiyati xayriya» tashkilotini ochdi va mahalliy xalq bolalarining o'qib, bilim olishiga ko'maklashish maqsadida pul yig'ib, maktablarga tarqatdi. 1913-yilda «Turon» jamiyatini ochdi. Uning vazifasi aholi o'rtasida sahna ishlariga qiziqish uyg'otish, xalq uchun spektakllar qo'yib berish va ular orqali ommaga ma'naviy oziq berish; klub, musiqa kurslari, kutubxona va qiroatxonalar ochish; o'quvchilarga moddiy yordam ko'rsatish va hokazolardan iborat edi.A. Avloniy jamiyat qoshida «Turon» nomli teatrni ham tashkil etdi. O'zining e'tiroficha, o'nga

yaqin pyesani ozarbayjon tilidan o'zbekchaga tarjima qildi, 3 ta yangi pyesa yozdi va ularni sahnalashtirdi. Abdulla Avloniy xalqni ma'rifatga undashning o'zi kifoya emasligini yaxshi bilgan, shuning uchun ham u yuqorida eslatib o'tganimizdek, yangi usul maktabini ochib, bu maktabda o'zi bolalarni o'qitadi. Olti qismdan iborat «Adabiyot yoxud milliy she'rlar» (1909–1916) singari darsliklar, alifbo va o'qish kitoblarini yozdi. Ushbu kitoblar bolalar yoshi va saviyasiga mosligi, o'quvchilarni tezroq savodxon qilishga yo'naltirilganligi bilan zamonasining boshqa ta'limiy kitoblaridan ajralib turadi. Keyinchalik ushbu 136 ta kitob Toshkentdagi barcha yangi usul maktablari uchun qayta-qayta nashr qilindi. Bundan tashqari, u o'tgan asrning 30-yillarida 7-sinf o'qish xrestomatiyasini tuzib, nashr ettirdi. Unda o'z davridagi ko'plab o'zbek adiblari hamda rus, jahon adabiyotining qator vakillari haqida biografik ma'lumotlar keltirilgan, ularning mashhur asarlaridan namunalar berilgan edi.

Maktabni davr talablari mos holda jihozlash, zamonaviy darsliklar va o'quv qurollari bilan ta'minlashga e'tibor beradi. U birinchilardan bo'lib maktabda fizika, kimyo, geografiya, astronomiya kabi fanlarni o'qitishni yo'lga qo'yadi. Chunki bu kabi fanlarni o'zlashtirmasdan turib yetuk kadr, mahoratli pedagog bo'lib yetisha olish mumkin emasligini anglagan edi. Abdulla Avloniy maktab o'quvchilari uchun “Birinchii muallim”, “Ikkinchi muallim”, “Tarix”, “Turkiy Guliston yoki axloq” kabi zamonasi uchun hodisa bo'lgan darsliklar yozgan [6]. Bu darsliklarda adib ta'lim va tarbiya borasidagi o'z fikr-mulohazalarini, pedagogik usullarni yoritib bergan. Mazkur asarlardan keng miqyosida foydalanilgan bo'lib, ilgari surilgan g'oya va fiklar bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Abdulla Avloniy axloqni xulqlar majmui deb ataydi. Adib qarashlari bo'yicha xulq ezgulik yoki razillikning bir insonda mujassamlashib, namoyon bo'lishidir. Ushbu sifatlar insonda o'z-o'zidan shakllanmaydi. Kishilar yomon xulqli bo'lib tug'ilmaydi, balki ularni muayyan sharoit yomon qiladi deb hisoblaydi. Demak, hamma narsa tarbiyaga bog'liq. “Tarbiya biz uchun yo hayot, yo momot, yo najot, yo halokat, yo saodat, yo falokat masalasidir” [7.25]. Bu fikrlar zamon va makon tanlamaydigan g'oyatda dolzarb masaladir. Azaldan axloq, tarbiya haqida faylasuflar, davlat arboblari, adiblar fikr yuritishib, bahslashib kelishadi. Xususan, Sa'diy Sheroziy o'zining “Guliston” va “Bo'ston” asarlarida sharqona axloq haqida juda zalvarli mavzularni qamrab olgan. Abdulla Avloniy bu asarlarning katta ta'siri ostida “Turkiy Guliston yoxud axloq” nomli kitob yozadi. Adib ushbu asarning ma'suliyati haqida yozar ekan, uning naqadar mushkul va og'ir vazifa ekanligini, lekin uzoq vaqt davomida o'ylab ushbu qarorga kelganligini ta'kidlab o'tadi. U shunday yozadi: “Turkiston maktablarida o'z shevamizda yozilmish mukammal “Axloq” kitobining yo'qligi afrodi millatning shunday bir asarga tashna va muhtoj ekanlig'i, o'zum muallimlar jumlasidan o'ldug'umdan, manga ham ochiq ma'lum o'ldi” [8.267]. Ya'ni adibni shu paytda o'z tilimiz, milliy mentalitetimiz va ta'lim tizimimizga mos bo'lgan axloq haqida asar yo'qligidan qanchalar achinishni his qilishi va o'z oldiga axloq haqida asar yozmoqlikni muqaddas vazifa etib tayinlashini qayd etib o'tadi. “Turkiy guliston yoxud” axloq asari bir nechta qismlarga bo'lingan bo'lib, har bir qism ma'lum bir mavzuga bag'ishlanadi. “Axloq”, “Yaxshi xulq, yomon xulq”, “Tarbiya”, “Badan tarbiyasi”, “Fikr tarbiyasi”, “Fatonat”, “Diyonat”, “Riyoziyat” va boshqa ko'plab qismlari inson xulqining ma'lum bir tomonini o'zida ifoda etadi. Xususan, “Fikr tarbiyasi” qismida shunday satrlar keltiriladi “Fikr tarbiyasi eng kerakli, ko'p zamonlardan beri taqdir qilinib kelingan, muallimlarning diqqatlariga suyalgan, vijdonlariga yuklangan muqaddas bir vazifadur” [9]. U tarbiyani shunday ta'riflaydi: „Tarbiya-„pedagogika” ya'ni bola tarbiyasining fani demakdir”. Ma'rifatparvar adib tarbiya masalasini hayotda birinchi o'ringa qo'yadi. Barcha ishlarning muvaffaqiyatini

tarbiyalanganlikda ko‘radi; bilimsizlik, johillik, jinoyatlarning sababini tarbiyasizlik bilan bog‘laydi. Uning e‘tiroficha, «har bir millatning saodati, davlatning tinchi va rohati yoshlarning yaxshi tarbiyasiga bog‘liqdir». Bola tarbiyasining rivojlanishida ta‘lim va tarbiya uyg‘unligi va bir-birini to‘ldirishini ta‘kidlab o‘tadi. Boshqa jadidlar kabi Avloniy ham xalqni qoloqlik botqog‘idan, ongli va savodli xalqni tarbiyalash, o‘z mustaqilligiga erishish yo‘lida bor fidoyiligini, jasurlik va matonatini ko‘rsatadi. Abdulla Avloniy muallimlarning vazifalari muqaddas burch ekanligini, ta‘lim va tarbiya orasida ozgina farq bo‘lsa-da, aslida bir-birlarini to‘ldirib turishini aytib o‘tadi. Bu kabi fikr-mulohazalar hozirda yanada o‘z ahamiyatini oshirganligiga guvoh bo‘lib turibmiz. Mustaqillik sharofati bilan “Turkiy Guliston yoxud axloq” asarining mukammal nashr etilishiga erishdik. Asarda to‘liq hajm bilan birgalikda izohli lug‘at ham taqdim etiladi. Bu esa asarni yanada chuqur o‘rganishimiz va bugungi kun talablarini to‘g‘ri anglagan holda amaliyotga tatbiq etishda katta rol o‘ynaydi.

Abdulla Avloniy Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyotining yirik vakili. Bu davr adabiyotining biror bir qirrasini yo‘qki, Avloniy ijodida bo‘y ko‘rsatmagan bo‘lsa: millatni uyg‘otishga va milliy ozodlikka chaqiruvchi she‘rlarini deysizmi, teatr sohasidagi faoliyatini hamda dramatik asarlarini sanaysizmi, yangi avlod tarbiyasiga bag‘ishlangan pedagogik asarlarini aytasizmi, milliy matbuotni oyoqqa turg‘izishdagi sa‘y-harakatlari yoxud shu matbuot sahifalarida bosilgan publitsistik maqolalarini olasizmi, bularning barchasi bizga Abdulla Avloniy shaxsiyatini millat taraqqiyoti yo‘lida fidoyilarcha xizmat qilgan ulkan mutafakkir sifatida namoyon etadi.

Abdulla Avloniy faoliyatiga nazar tashlar ekanmiz, o‘z davrining eng ilg‘or ilmlar egasi, zamonaviy ta‘limning jafokash namoyandasi, teatr va asarlari orqali xalqimizning kundalik muammolarini olib chiquvchi, jahon adabiyotining sara namunalari xalqimizga yetkazuchi, gazetalarda yordamida ommaning fikrlash doirasini kengaytirish kabi vazifalarni yaqqol ko‘rishimiz mumkin. Bebaho merosimiz qadri kun sayin oshib bormoqda. Hozirgi yoki kelajak ta‘limida ham Abdulla Avloniyning xizmatlari beqiyos manba va xazina bo‘lib xizmat qilishda davom etadi. Zero, eng katta meros ma‘naviy va tarbiyaviy meros bo‘lib, kelgusi avlodlarning rivoji va yuksalishining asosiy poydevoridir. Ta‘lim esa har qanday xalqning eng birinchi masalasi bo‘lib qolaveradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Parlamentga murojaatnomasi. 25-01-2020
2. <https://president.uz/uz/lists/view/3860>
3. B. Qosimov. Milliy uyg‘onish: Jasorat, Ma‘rifat, Fidoyilik. Toshkent. Ma‘naviyat 2002-yil. 5-bet.
4. I. Karimov. Yuksak ma‘naviyat-yengilmas kuch. Toshkent. Ma‘naviyat 2010-yil. 49-bet.
5. Sh. Mirziyoyev. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. Toshkent 2021-yil 311-bet.
6. <https://tafakkur.net/abdulla-avloniy.haqida>
7. B. Qosimov. Milliy uyg‘onish: Jasorat, Ma‘rifat, Fidoyilik. Toshkent. Ma‘naviyat 2002-yil 253-bet.
8. B. Qosimov. Milliy Uyg‘onish: Jasorat, Ma‘rifat, Fidoyilik. Toshkent. Ma‘naviyat 2002-yil 267-bet.
9. <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/abdulla-avloniy-1878-1934/abdulla-avloniy-turkiy-guliston-yoxud-axloq>

**YOSH AVLODGA ZAMONAVIY TA'LIM VA TARBIYA BERISHDA
JADIDCHILIK ASOSCHISI MAHMUDXO'JA BEHBUDIY MA'NAVIY
MEROSINING O'RNI**

Botirova Soliyaxon Ro'zivojevna

O'zbekiston Respublikasi Milliy gvardiyasi Toshkent "Temurbeklar maktabi" harbiy-
akademik litseyi ona tili va adabiyot fani bosh o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqola jadidchilik asoschisi Mahmudxo'ja Behbudiyning ma'naviy-ma'rifiy merosi haqida bo'lib, unda adib asarlarining mazmun-mohiyati, xalqimiz uchun ahamiyati, ayniqsa, yosh avlodni tarbiyalashdagi o'rni aks ettirilgan. Shuningdek, ushbu asarlarning o'sha davrdagi holat va bugungi kun uchun nechog'lik muhim ekanligi yoritib berilgan. Mahmudxo'ja Behbudiyning ijodi va hayot yo'lini o'rganish va keng targ'ib etish barchamizning ma'naviy burchimizdir.

Kalit so'zlar: jadidchilik, ma'naviy-ma'rifiy meros, ta'lim-tarbiya, ilm, makotib, to'y, aza, zamonaviy bilimlar, intellektual salohiyat, Vatanga xizmat, milliy qadriyat.

Bugungi kunda, yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash hamda O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari tizimidagi ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish bo'yicha qabul qilingan konsepsiyalarni amalga oshirish doirasida har tomonlama rivojlangan, bilimdon, xalqiga, shuningdek, Vatanga xizmat qilish ishiga sodiq yoshlarni tarbiyalash bo'yicha keng miqyosli ishlar amalga oshirilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 28-iyundagi PQ-4375-son qaroriga muvofiq yuksak intellektual salohiyatga, zamonaviy fikrlash hamda dunyoqarashga ega, davlatimiz manfaatlari va suverenitetini fidokorona himoya qilishga tayyor bo'lgan har tomonlama kamol topgan, jismonan sog'lom va ma'naviy yetuk yosh avlodni tarbiyalash tizimini yaratishga qaratilgan davlat siyosati faol va izchil amalga oshmoqda.

Shu bilan birga, milliy qadriyatlarga, xalqlarning madaniyatiga va o'zligiga bo'lgan tahdidlar, yot g'oyalarni singdirishga bo'layotgan urinishlar kuchayib borayotgan globalizatsiya jarayonlari jadal rivojlanayotgan sharoitda yoshlar eng zaif qatlam bo'lib qolayotganligi sababli bu yo'nalishda qo'shimcha kompleks chora-tadbirlar qabul qilinishi dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

Ushbu qaroarga asosan, o'quvchilarda xalqimizning ma'naviy-ma'rifiy qadriyatlariga, uning madaniyati va urf-odatlariga chuqur hurmatni, ularda halollik, vijdoniylik, vatanparvarlik, sadoqat, fidokorlik singari shaxs sifatlarini, shuningdek, milliy g'urur tuyg'ularini shakllantirish;

xalqimizning tarixi va boy madaniyati, buyuk ajdodlarimizning, eng avvalo Amir Temurning bebaho merosi, Vatan ozodligi va farovonligi yo'lida o'zini qurbon qilgan zamondosh vatandoshlarimizning qahramonligi asosida, O'zbekiston xalqiga sodiq, qat'iy hayotiy qarashlar va faol fuqarolik pozitsiyasiga ega bo'lgan o'quvchilarni tarbiyalash;

o'quvchilarda keng dunyoqarash, intellektual salohiyat, ijodiy va tahliliy fikrlashni rivojlantirish, tabiiy va aniq fanlar, xorijiy tillar va zamonaviy axborot texnologiyalari bo'yicha mustahkam bilimlarni shakllantirish, shuningdek, ularga harbiy ishdagi boshlang'ich bilimlarni singdirish kabi vazifalar asta-sekin ro'yobga chiqmoqda. [1]

Bugungi yoshlarni mana shu ruhda tarbiyalashda XX asr jadidchilik harakatining yorqin namoyandasi, "Turkiston jadidlarining otasi" nomiga sazovor bo'lgan buyuk shaxs,

xalqimiz uchun ahamiyatli bo'lgan ko'plab asarlar va maqolalar muallifi Mahmudxo'ja Behbudiyning ma'naviy merosi katta ahamiyat kasb etadi.

Behbudiy XX asr o'zbek adabiyoti tarixida munosib o'ringa ega. Uning hayoti va ijodiy faoliyati jamiyat hayotidagi jiddiy o'zgarishlar davriga to'g'ri keldi. Behbudiy Turkistonda maktab va maorif, matbuot va teatr, jurnalistika sohalarda ijtimoiy-siyosiy, adabiy-ma'rifiy faoliyat olib bordi. Qishloqlarda tashkil qilingan maktablar uchun bir qancha darsliklar yozdi.

Behbudiy o'z zamonasi yoshlariga murojaatida bunday yozadi: «Barchamizga oftob kabi ravshan va ayondirki, makotib(maktablar) – taraqqiyning boshlang'ichi, madaniyat va saodatning darvozasidir. Har millat eng avval makotibi ibtidoiysini zamoncha isloh etib ko'paytirmaguncha taraqqiy yo'lig'a kirib madaniyatdan foydalanmas» [2]

Behbudiy o'zbek adabiyoti tarixida birinchilardan bo'lib dramatik asar yozdi va u Turkistonning barcha shaharlarida namoyish etildi. Bu bilan Behbudiy o'zbek teatrining tamal toshini qo'ydi.

Dramada jaholat, ilmsizlik, tarbiyasizlikka qarshi ma'rifat ulug'lanadi. Muallif «o'qimagan bolaning holi»ni, ayanchli oqibatlarini bayon etishni maqsad qilib oladi. Behbudiy yoshlar ta'lim olishi va kamolga yetishida ijtimoiy va oilaviy muhit alohida o'rin tutishini «Padarkush» dramasi negiziga joylashtiradi. Unda qahramonlardan birining tilidan o'z g'oyasini: «Bizlarni xonavayron... bevatan va bandi qilg'on tarbiyasizlik va jaholatdir, bevatanlik, darbadarlik, asorat, faqirlik, zarurat va xorliqlar... hammasi ilmsizlik va betarbiyalikning mevasi va natijasidir...», degan yo'sinda bayon qiladi.[3]

Dramada Boy, uning o'g'li Toshmurod, yangi fikrli Domla, ruscha tahsil olgan Ziyoli, boyning mirzasi Xayrullo, boyning qotili bo'lgan Tangriqul va boshqa obrazlar qatnashadi. Dramaturg ilgari surgan ma'rifatparvarlik g'oyasi shu obrazlarning o'zaro suhbatlari, bahs-munozaralari jarayonida namoyon bo'ladi.

Toshmurod o'qimagani, ko'cha changitib yurgani sababli ham o'zidan yoshi kattaroq o'g'ri, muttahamlarga qo'shilib qoladi. Toshmurodga otasi ta'lim-tarbiya bermadi; oqibatda ota ham, o'g'il ham «qurboni jaholat» – jaholat qurboniga aylandi. Dramada boyning eng katta xatosi ziyoli kishilarning so'zlariga quloq solmasdan, quloq solsa ham, noilojlikdan, mudrab, o'z jigarbandining taqdiriga befarq qaraganidir.[4]

Bundan tashqari adibning qalamiga mansub “Risolai asbobi savod” (“Savod chiqarish kitobi”, 1904), “Risolai jug'rofiyai umroniy” (“Aholi geografiyasiga kirish”, 1905), “Muntaxabi jug'rofiyai umumiy” (“Qisqacha umumiy geografiya”, 1906), “Kitobat ulatfol” (“Bolalar xati”, 1908), “Amaliyoti islom” (1908), “Tarixi islom” (1909) kabi kitoblar hamda bugungacha 300 ga yaqin maqolalari aniqlangan.

Jumladan, “Yoshlarga murojaat” maqolasida shunday murojaat qiladi:

“...Bas, siz muhtamlar ham o'z avlodingizni va aziz bolalaringizni, agarda xohlasangizki, sizdan ko'ra taraqqiy etsa, din va millatg'a xizmat etsa. (Din va millatg'a xizmat ilm va oqcha ila bo'lur.) Shu ilmi zamoniyni tahsil qilmoq uchun harakat qilmog'ingiz lozimdur. Hamvatanlarimiz mulkini sotib to'y qilganidek siz-da, hatto, lozim bo'lganda mulkingizni sotsangizda o'g'lingizni zamoncha o'qumoqig'a sa'y qilsangiz. To'yga isrof qilinaturgon oqchalarni o'qumoq yo'lig'a sarf qilsangiz!”[5]

“Muhtaram birodarlar! – deb murojaat qiladi Behbudiy o'z maqolasida. - Barchamizga oftob kabi ravshan va ayondurki, makotib— taraqqiyning boshlang'ichi, madaniyat va saodatning darvozasidir. Har millat eng avval, makotibi ibtidoiysini zamoncha isloh etib

ko'payturmaguncha taraqqiy yo'lig'a kirub madaniyatdan foydalanmas. Madaniyati hoziradan mahrum qolub, sanoe' va maorif salohi ila qurollanmagan millat esa, dunyoda rohat va saodat yuzini ko'rolmas. «Muborizai hayot» maydonida mutlaqo mag'lub bo'lur, oyoqlar ostida ezilur, diniy, iqtisodiy ishlarda o'zgalarning asiri bo'lub, bora-bora milliyat va diyonatini ham ho'ldan berur. Ana ushbu yo'llar ila oxiri mahv va nobud bo'lub ketar».[6]

Adibning “Ikki emas, to'rt til lozim” maqolasida til bilishning zarurligi haqida juda muhim fikrlarni bildirib, o'sha davrda ham yoshlar to'rtta tilni bilishlari kerakligi va sabablarini tushuntirib beradi:

“Biz turkistoniyarlarga turkiy, forsiy, arabiy va rusiy bilmoq lozimdur. Turkiy, ya'ni o'zbekini sababi shulki, Turkiston xalqining aksari o'zbekiy so'ylashur. Forsiy bo'lsa, madrasa va udabo tilidur. Bukung'acha Turkistonni har tarafindagi eski va yangi maktablarida forsiy nazm va nasr kitoblari ta'lim berilib kelgandur. Barcha madrasalarda shar'iy va diniy kitoblar arabiy ta'lim berilsa ham, mudarrislarni taqriru tarjimalari forschadur. Bu qoida, ya'ni dars kitobi — arabiy, muallim — turkiy, taqriru tarjimani forsiyilgi xila ajibdur.

Bizg'a lozimki, o'z naf'imiz uchun ruscha bilayluk, hukumat maktablarida o'quylik. Davlat mansablarig'a kirayluk. Vatanimizg'a va o'z dinimizg'a xidmat etayluk. Musulmon bo'lub turib taraqqiy qilayluk. Bu zamon tijorat ishi, sanoat va mamlakat ishlari, hatto, dini islom va millatga xidmat ilmsiz bo'lmaydur. Masalan, bugungi «podsholik дума»g'a o'z din va millatimiz naf'ig'a so'zlamoq bizlar uchun mumkin bo'lur. Ammo anda borib so'ylaguvchi kishi bizg'a yo'q. Anda borib naf'i bir o'n sana o'qumoq kerak, zamondan, qonundan xabardor bo'lmoq kerakdur. Xulosa, bugun bizlarga to'rt tilga tahrir va taqrir etguvchilar kerak, ya'ni arabiy, rusiy, turkiy va forsiy.

Arabiy til din uchun na daraja lozim bo'lsa, rusiy ham tiriklik va dunyo uchun lozimdur. Hadisi sharifdan ma'lum bo'laturki, janobi payg'ambar o'z sahobalaridan Zayd bin Sobit(g'a) yahudiy xatini o'qub-o'rganmoqg'a buyurgan ekanlar. Va ul janob Umar hazrat nubuvvat panohi ila yahudiy xatini o'rganib hazrat payg'ambarg'a yahudiylardan kelaturgon xatlarni o'qub berar ekanlar (Sahihi Buxoriy, juz 4, sahifa 156)».[7]

Mahmudxo'ja Behbudiy “Ehtiyoji millat” maqolasida shunday dolzarb fikrlarni ilgari suradiki, bu bugungi kunda ham o'z qadr-qimmatini yo'qotgani yo'q:

Masalan, «... dunyoda turmuk uchun dunyoviy fan va ilm lozimdur. Zamona ilmi va fanidan bebahra millat boshqa millatlarga poymol bo'lur.

Davlat dumasi nari tursin, sudga va rasmiy mahkamalarga kirib, bizni mudofaa qiladurgon kishimiz yo'q. Boshimiz og'risa duxturga boramiz, ammo dardimizni aytmogga til yo'q. O'zimizdan duxtur yo'q. Ikkimiz bir-birimiz ila nizo qilamiz. Ketamiz zakunchiga, so'ylamoqga til yo'q. Oradagi odamlar yana bizga firib berar, pul berarmiz, yugurarmiz, yana ishlar barbod, oxiri yo'q. Imorat qilmokchi bo'lsak, plon-loyihasi lozimki, injinerga muhtoj bo'larmiz. Bir necha boyvachchani bilarbanki, eng qattiq xizmatlarga giriftor. Sababi nadur — ilmsizlik, xolbuki alarni «to'yi»ga atosi 5 ming so'm sarf etib edi. Turkiston mevasi, donasi, toshi, tufrog'i, eski nimarsalari Ovrupo bozoriga ketar. Muni Ovrupo dallollari kelib oz bahoga olib ketar, mehnatni biz qilurmiz, foydani ular ko'rar.

Valloh, har nimarsa qo'ldan ketar, bizda muzdurlikdan boshqa hech ish qolmas. Bir uskuna, do'kon va saroyini ishlatmog'a ham ilmi zamoniy va zamona shumligini bilmoq lozim.

Biznikilar juft oti-la, arobasi-la, to'yi ila va... la faxr etar. Hatto, o'z o'g'illarini o'qutmaydurgon boylar bordur. Bu ketishni oxiri yamondur, o'qumoq, o'qutmoq kerakdur. Xulosa,

maktabimiz, dukonimiz, korxonamiz, madrasamiz va har nimarsamizni zamoncha islohi lozimdur. Bolalarga otalardan ilmi diniy va ilmi zamoniylar meros qolsun”. [8]

Bular qatorida adibning “Bizni kemirguvchi illatlar” maqolasi ham bor. “Bizni kemirguvchi illatlar” maqolasi 1915-yil “Oyna” jurnalining 13-sonida nashr ettirilgan. Maqolada, avvalo, bizni kemirguvchi illatlar nimalar ekanligi bayon etilgan. Unda shunday deyiladi: “Bizni kemirguvchi illatlar deganda, zaxmu maraznimi gumon etarsiz? Yoinki, sil, sil-ar-iya va maxavliknimi dersiz? Yo‘q, andan ham yamonroq va andan ham jonxarosh, bevoya, xonavayron va g‘arib etguvchi bir dard, biz — turkistoniylarni shahri va qishloqi yoyinki yarim madaniy, yarim vahshiy sinflarimizg‘acha istilo etib, butun tirikligimizg‘a sorilgon va bizni inqirozg‘a va tahlilg‘a va jahannamg‘a yumalataturgon to‘y, azo ismindagi ikki qattol dushmani derman” [9].

Maqolada o‘z davri uchun va bugungi kun uchun ham muhim bo‘lgan masalalar yoritilgan. Xususan, to‘y va ta‘ziya uchun insonlar pul va vaqtlarini sarflashdagi xato va kamchiliklari yoritilib, shariat ko‘rsatgandan ortiqcha vaqt va mablag‘ isrofgarchilik sifatida ta‘riflanadi. Ushbu maqola xalqimiz, ayniqsa, yosh avlod uchun vaqtni qadrlashda o‘ziga xos targ‘ibot sifatida yozilgan. Navro‘z va ko‘pkari kabi bayram va musobaqalarni nishonlash uchun ko‘plab insonlar borishadi. Ammo bu bayram va musobaqalarda bir necha kishilar vafot etadi, ayollar beva, bolalar yetim, onalar farzandsiz qolishadi. Shuningdek, bularga qatnashgan insonlarning vaqtlari ham zoe ketadi, ular o‘z ishlaridan qoladilar, buning natijasida qishloq joylarda dehqonchilikka ziyon yetadi. Bu kabi illatlar haqida Mahmudxo‘ja Behbudiy o‘z m aqolasida shunday deydi: “Bir oy muqaddam Samarqandni Panjakent qasabasidagi navro‘z sayrig‘a mushak-fishang otishdan uchgina kishi o‘lub, o‘ndan ziyoda kishi majruh bo‘ldi. Ko‘pkari va uluq chopmoqlik odati mal‘unonasi g‘a har viloyatdan har sana yuzlar ila kishi oxiratg‘a ko‘char, na qadar kishi majruh va ma‘yub bo‘lar.

...Bizg‘a lozimki, to‘y va ta‘ziyalarni kichik qilib va holimizcha harakatda bo‘lub, kelar zamonamizni o‘ylayluk. Valloh, xor-u zor-u munqariz bo‘lmoq ertag‘a oftobni chiqishidek muqarrardur. ...Din uchun, masjid va maktab uchun aqcha, sarvat, davlat, somon kerakdur. To‘y va ta‘ziyag‘a sarf qilinaturgon oqchalarimizni biz, turoniylar, ilm va din yo‘lig‘a sarf etsak, anqarib ovrupoyilardek taraqqiy etarmiz va o‘zimiz-da, dinimiz-da obro‘y va rivoj topar. Yo‘q, hozirgi holimizg‘a davom etsak, din va dunyog‘a zillat va miskinatdan boshqa nasibamiz bo‘lmaydur”. [10]

Mahmudxo‘ja Behbudiy alloma, yozuvchi, jamoat arbobi va o‘zbek dramaturgiyasi asoschisi. Jadidchilik harakati, ya‘ni yangicha o‘quv metodikasi lideri bo‘lgan.

Behbudiyning sahna asari katta muvaffaqiyat qozongan va Samarqand, Buxoro hamda Toshkent shaharlari teatrlarida sahnalashtirilgan. Kompozitsion nuqtai nazardan asar odimona ko‘rinsada, g‘oyaviy juda murakkab va drama janrining barcha talablariga javob bera oladi. O‘zbek dramaturgiyasining birinchi qaldirg‘ochi bo‘lib, A. Qodiriyning “Baxtsiz kuyov”, Mirmuxsina-Fikriyaning “Farzandsiz Ochilidiboy” va boshqa bir qator asarlarning yaratilishida turtki bo‘ldi. Behbudiy 1919-yil Qarshida sayohat davrida qo‘lga olindi va Said Olimxonning buyrug‘iga binoan qatl etildi.

Sadriddin Ayniy allomaning fojiali vafoti munosabati bilan bunday yozgan: «Jafokash shoir Behbudiyning nomini musulmon Sharqi hurmat bilan tilga oladi, chunki u 20 yil mobaynida o‘zining ongi va insoniy qadru qimmatini bilgan barcha mavjudotni erkin hayot, nur va ma‘rifat uchun kurashga chorlab keldi».

U ayni chogʻda yangi usuldagi maktablarning asoschisi va targʻibotchisi, yangi darsliklarning ilk muallifi ham boʻldi. Xullas, Mahmudxoʻja Behbudiy buyuk maʼrifatparvar va yetakchi jadidchi sifatida milliy madaniyatimiz tarixidan mustahkam oʻrin egallaydi.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Oʻzbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 28-iyundagi PQ-4375-son qarori.
2. Mahmudxoʻja Behbudiy. Tanlangan asarlar. – Toshkent: «Maʼnaviyat» nashriyoti, 1999, 176-bet.
3. Adabiyot 10-sinf 2-qism B. Toʻxliyev [va boshq.], – Toshkent: «Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. – 18-b.
4. Adabiyot 10-sinf 2-qism B. Toʻxliyev [va boshq.], – Toshkent: «Oʻzbekiston milliy ensiklopediyasi» Davlat ilmiy nashriyoti, 2017. – 18-b.
5. «Oyna» jurnali, 1914 yil, 21-son, 390—391-betlar.
6. «Oyna» jurnali, 1914 yil, 41-son, 970—972-betlar.
7. «Oyna» jurnali, 1913 yil, 1-son, 12—14-betlar.
8. «Samarqand» gazetasi 1913 yil 12 iyul
9. Mahmudxoʻja Behbudiy. Bizni kemirguvchi illatlar. Oyna jurnali, 1915. B-338.
10. Mahmudxoʻja Behbudiy. Bizni kemirguvchi illatlar. Oyna jurnali, 1915. B-338.

NEMIS TILINI AXBOROT VA KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARI ORQALI OʻQITISH VA OʻRGANISH

Nurabullaeva Kamila Joldasbaevna NDPI 2-kurs doktoranti

KIRISH

Nemis tilini anʼanaviy oʻqitish-uslubidagi yondashuv endi juda odat tusuga aylangan. Uni axborot va kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) almashtirmoqda. Texnologiyalar nemis tilini oʻqitish va oʻrganish bilan bir qatorda boshqa sohalarda ham bilim berishda muhim rol oʻynaydi. Radio, televizor, kompyuter, internet, elektron lugʻat, elektron pochta, bloglar, PowerPoint taqdimotlari, videolar kabi elektron qurilmalar til oʻrganishda oʻquvchilarning faolligini oshiradi. [6.14] Bunday natijaga nemis tilini oʻqitishda kommunikatsion vositalar va zamonaviy raqamli texnologiyalar — masalan, proyektorlar, interaktiv doskalar, iPad-lar, bloglar, elektron pochta, videokonferensiyalar va boshqa koʻplab vositalardan foydalanish orqali erishish mumkin. 21-asr oʻqituvchilari texnologiyani oʻz darslariga integratsiya qilishadi va oʻquvchilarda texnologiyadan foydalanish koʻnikmasini shakllantirib, ularning ishonchini mustahkamlashadi. [5.3] Anʼanaviy oʻqitish usullari hali ham foydali boʻlishiga qaramay, hozirgi davr talabi — nemis tilini mukammal egallagan kadrlar tayyorlashdir. Bunga esa faqat taʼlim va elektron oʻqitish vositalarini uygʻunlashtirish orqali erishish mumkin. Bundan tashqari, oʻquvchilarning oʻziga ishonchi oshadi, ular koʻproq mashq qilish imkoniyatiga ega boʻlishadi. Oʻquvchi markazli sinfda ikki muhim tushuncha mavjud: birinchisi — oʻz taʼlim jarayonini boshqarish boʻyicha koʻproq javobgarlikni oʻquvchilarning oʻziga topshirish, ikkinchisi — oʻqituvchilarning bilim manbai sifatida emas, balki oʻrgatuvchi yordamchi (facilitator) sifatidagi roli. Elektron taʼlim — bu oʻqituvchi va ijodkor pedagoglar tomonidan oʻqitish va oʻrganish holatini yaxshilash maqsadida foydalaniladigan texnologik vositalar va tizimlarning keng toʻplamidir. Ular taʼlimni oʻquvchilar uchun qiziqarliroq, ragʻbatlantiruvchi, ilhomlantiruvchi va mazmunli qiladi. Kompyuterlarning tarmogʻda bogʻlanishi axborot texnologiyalarining (IT) paydo boʻlishiga olib keldi, bu esa oʻz navbatida veb-saytlarning rivojlanishini taʼminladi. [6.17] Davlat sektori,

xususiylar sektor, ta'lim muassasalari va boshqa ko'plab tashkilotlar o'z ma'lumotlarini veb-saytlarga joylashtira boshladi. Bu suhbatlashish, elektron pochta, internetda ma'lumot qidirish kabi imkoniyatlarni yaratdi. Natijada, ma'lumotga kirish imkoniyatlari kengaydi.

AXBOROT VA KOMMUNIKATSIYA TEXNOLOGIYALARI

AKT (Axborot va Kommunikatsiya Texnologiyalari) tushunchasi ta'lim-tarbiya jarayonida texnologik qurilmalardan foydalanishni bildiradi. AKTga televizor, radio, uyali telefon, kompyuter, tarmoq, apparat va dasturiy ta'minot, sun'iy yo'ldosh tizimlari va ularga tegishli xizmatlar va ilovalar kiradi. AKT yangi imkoniyatlarni ochdi: onlayn ta'lim, elektron ta'lim, elektron murabbiylik, elektron ta'lim tizimi, elektron jurnallar va boshqalar. 3- va 4-avlod mobil qurilmalari ham AKTning bir qismidir. Mobil telefonlar axborotni tez va arzon tarqatishda qo'llanilmoqda. Bu orqali elektron pochta xizmatlaridan ham foydalanish mumkin. Uni istalgan joyda ishlatish mumkin. AKT o'qituvchilar va o'quvchilar uchun sinf va kutubxonalarga ko'proq boy materiallarni olib kirdi. U o'quvchiga ko'proq sezgi organlari orqali axborotni qabul qilish imkoniyatini berdi. Monotonlikni buzdi, ta'lim jarayoniga xilma-xillik kiritdi. Eng so'nggi AKT vositalarini maktab va oliy ta'lim muassasalarida qo'llash mumkin. AKTning raqamlashtirilishi natijasida ta'lim jarayonini loyihalash, ishlab chiqish, boshqarish va baholash imkoniyati paydo bo'ldi. Nemis tilini o'qitishda AKT yanada samaralidir. U interaktiv ta'lim uslublarini rivojlantiradi. Shuningdek, o'quvchilarga mustaqil ishlash, tanlov qilish va nemis tili bilan boshqa fanlar o'rtasida bog'liqliklar o'rnatish imkonini beradi. Masalan, AKT o'quvchilarga quyidagilarda yordam berishi mumkin:

- Matnlarni audio-vizual shakllarda ko'rish
- Matn va ma'lumotlarni tajribaviy tarzda saralash (so'z, tasvir, ovoz va giperhavolalardan foydalanish orqali)
- Ishlarini tez va samarali tarzda saqlash, yozib olish, tahrirlash va moslashtirish
- Tahrir jarayonining dalillarini saqlab qolish
- Matnning tuzilmasini va sifatini turli maqsadlarga moslashtirish
- Butun dunyo bo'ylab keng auditoriyaga murojaat qilish imkonini yaratish. [5.4]

NEMIS TILINI O'QITISH-ORGANISHDA AKT DAN FOYDALANISH

Mavjud infratuzilma, sinf hajmi, o'qituvchilarning mavjudligi, sifati, ularning malakasi va tayyorgarligi sharoitida nemis tilini sifatli o'qitish va o'rganishda kutilgan natijalarga erishish qiyin. Aksariyat o'qituvchilar ma'ruza usulidan foydalanadilar. Ammo talabalar nemis tilini o'qitishda AKT usullariga ko'proq qiziqish bildirishmoqda. AKT onlayn muloqot imkoniyatini yaratadi. Talabalar va o'qituvchilar o'z fikr va mulohazalarini almashishlari, turli mutaxassis va amaliyotchilardan savollariga aniqlik olishlari mumkin. Bu o'quvchilarga bilim doirasini kengaytirishga yordam beradi. AKT mazmunni turlicha taqdim etish orqali o'quvchilarning diqqatini jamlash, yaxshiroq tushunish va uzoq muddatli eslab qolishga xizmat qiladi. O'quvchilar boshqa mamlakatlardagi tengdoshlari va mutaxassislar bilan birgalikda jonli loyihalarda ishlash imkoniyatiga ega bo'lishadi. Kiber-makon va axborot magistrati ta'lim-tarbiya jarayonining sifatli bo'lishiga yordam beradi. [7.1] AKT o'quvchiga an'anaviy usullarda mavjud bo'lmagan moslashuvchanlikni taqdim etadi. Internetda nemis tilini o'rganish, so'z boyligini oshirish, mantiqiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yordam beruvchi ko'plab bepul saytlar mavjud. AKT orqali talabalarni SAT, GRE, TOEFL kabi imtihonlarga tayyorlash mumkin. Quyidagi veb-saytlar nemis tilini AKT orqali o'rganishda foydali bo'lishi mumkin:

1. <http://www.eslcafe.com>
2. <http://www.a4esl.org>

3. www.sitesforteachers.com
4. www.english-forum.com
- 5.http://www.ucl.ac.uk/internet-grammar
6. http://www.esllessons.com

Agar o'qituvchi o'quvchilarda mavjud bo'lgan umumiy xatolarni aniqlasa, tuzatuvchi o'qitish (remedial teaching) tashkil qilishi mumkin. Biroq, har bir o'quvchiga alohida yondashilgan dasturni tashkil qilish har doim ham imkoni bo'lavermaydi. Shu joyda AKT individual tuzatuvchi dasturlarni onlayn yoki oflayn shaklda taqdim etish imkonini yaratadi. Agar maxsus tayyorlangan o'quv materiallari maktab yoki kollej veb-saytiga joylashtirilsa, u holda o'quvchilarga ularning ehtiyojlariga mos ta'lim berish imkoniyati yaratiladi. Raqamli texnologiyalar mamlakatlar o'rtasidagi chegaralarni yo'q qildi. Endi insonlar butun dunyo bo'ylab hech qanday to'siqsiz muloqot qilmoqdalar. Barcha talabalar barcha fanlarni bir xil darajada o'zlashtira olmaydi. Ba'zilariga matematika, fizika, nemis tili, kimyo, buxgalteriya kabi fanlar murakkab tuyuladi. Aksariyat ta'lim muassasalarida yaxshi jihozlangan laboratoriyalar va malakali o'qituvchilar mavjud emas. Shu sababli o'quvchilar maktabdan tashqarida akademik yordamga muhtoj bo'ladi va repetitorlarga murojaat qiladi. Bugungi kunda AQSh va boshqa davlatlardan ko'plab talabalar Hindistondagi xususiy darslarga yozilishmoqda. Ya'ni ular onlayn tarzda o'qitilmoqda. Bu faqat AKT orqali amalga oshmoqda. Onlayn repetitorlikda o'quvchi o'z uyida qoladi, internet va maxsus dastur yordamida o'qituvchiga ulanadi. O'quvchi AQShda bo'lsa, o'qituvchi Hindistonda bo'lishi mumkin va ular bir-birini ko'rishadi. O'quvchi savol beradi, o'qituvchi esa interaktiv doskada yoki PowerPoint orqali javob beradi. Bu muloqot ko'pincha birma-bir tarzda bo'ladi. Bu ko'plab o'quvchilarning o'quv hayotini yengillashtirdi.

Hozirda deyarli barcha fanlarda malakali va yetuk o'qituvchilarning yetishmovchiligi mavjud. Nashr etilgan o'quv materiallari ham har doim yuqori sifatga ega emas. Kitob o'qish har doim ham yoqimli bo'lmaydi va talabalarning tushunishi yoki eslab qolishiga har doim ham yordam bermaydi. Muayyan fan bo'yicha mashhur bo'lgan o'qituvchilarning ma'ruzalarini raqamlashtirish va barcha foydalanuvchilar uchun ochiq qilish zarur. Bu dars sifatini oshiradi. O'qituvchi ularni darslarda qo'llab, muhokama tashkil qilishi mumkin. Bu darsni samarali, ishtirokchi va qiziqarli qiladi. Sansanwal (2006) "Tadqiqot metodologiyasi va statistikasi" bo'yicha raqamlashtirilgan ma'ruzalar ishlab chiqqan va ularni magistratura bosqichida qo'llagan. Boshqa tadqiqotchilar ham buni qo'llamoqdalar. Raqamlashtirilgan ma'ruzalar qayta ishlash va interaktivlik bo'yicha ba'zi cheklovlarga ega. Ularni internet saytlariga joylashtirib, istagan foydalanuvchi istagan vaqtda foydalanishi mumkin. Bu raqamli materiallarning yana bir ko'rinishi — e-kontent. Turli fanlar bo'yicha foydalanuvchilarning ehtiyojini qondirish uchun e-kontentlar ishlab chiqilmoqda. Malakali o'qituvchilar o'z sohalariga oid e-kontent yaratishi mumkin. Bu o'qituvchi tayyorlash sifatini oshirishda katta salohiyatga ega.

XULOSA: Nemis tilida muloqot qilish ko'nikmalarini o'rganish ona tili nemischa bo'lmagan talabalar uchun har doim qiyinchilik tug'dirgan. Texnologik yangiliklar nemis tilining rivoji bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bizning muloqot usullarimizni o'zgartirmoqda. AKT butun dunyo bo'ylab nemis tili o'qituvchilari uchun katta imkoniyatdir. Bu o'qituvchini yaxshi yordamchiga aylantiradi. U AKT vositalari yordamida matn yoki til ko'nikmalarini sinfda ko'rsatadi. AKT nemis tilini o'qitishda ancha samaralidir. U interaktiv o'qitish va o'rganish uslublarini amalga oshirishni ta'minlaydi — kompyuter, internet, LCD proyektorlar va boshqa elektron qurilmalar orqali. AKTni qishloq hududlarda qo'llash ba'zi sabablarga ko'ra — elektr ta'minoti, jihozlarning yetishmasligi, infratuzilma muammolari tufayli qiyin bo'lishi mumkin.

Biroq o'qituvchining mobil telefonidan foydalanishi ham nemis tili darsida AKT usulini joriy etishda foydali bo'lishi mumkin. AKT usuli Yevropa mamlakatlarida muvaffaqiyatli tarzda qo'llanilayotgan bo'lsa-da, Hindistonda bu hali ham munozarali masala hisoblanadi. Shunga qaramay, o'qituvchilar globalizatsiya sharoitida bilim berish va o'quvchilarni o'rgatish uchun o'zlarining texnologik ko'nikmalarini yangilashlari zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

- [1]. Cates va boshqalar: Hisob-kitob faniga oid kompyuter yordamida bajariladigan mashqlarda fikr-mulohazani berish va kognitiv darajalar o'rtasidagi o'zaro ta'sir. nemisDissertation Abstract Internationalnemis, Jild 49, №6, 1988.
- [2]. Cohen va boshqalar: O'qish qobiliyati past bo'lgan o'quvchilarga kompyuter yordamida takroriy o'qish mashg'ulotlarini o'rgatishning ikki usulining samaradorligini baholash. nemisDissertation Abstract Internationalnemis, Jild 49, №7, 1988.
- [3]. Hayes, H.C.: Shahar maktab tumanidagi tanlab olingan o'quvchilar o'rtasida kompyuter yordamida o'qitishning akademik yutuqlarga ta'siri bo'yicha tadqiqot. nemisDissertation Abstract Internationalnemis, Jild 49, №4, 1987.
- [4]. Perkins va boshqalar: Kompyuter yordamida o'qitishning 4 va 7-sinflarda MEAP matematika yutuqlari va matematika hamda kompyuterlarga nisbatan munosabatlarga ta'siri. Dissertation Abstract International, Jild 49, №2, 1987.
- [5]. Rathore, Bharti. "AKT orqali til o'rganish." nemisJournal of Technology for ELTnemis, 1.1 (yanvar 2011), Veb (18 mart 2014).
- [6]. Sansanwal, D.N. nemisO'qitish – o'rganish va baholashda AKTdan foydalanish.nemisMarkaziy Ta'lim Texnologiyalari Instituti (CIET), NCERT, Nyu-Dehli va Chandigarh Ta'lim Texnologiyalari Davlat Instituti, Ta'lim Texnologiyasi Ma'ruza Turkumlari, 27-fevral, 2009.
- [7]. www.google.com "Ingliz tilini AKT asosida o'qitish-o'rganish."

MOTIVATING AND ENGAGING VOCABULARY DEVELOPMENT

Malika Kalmenova Muratbaevna

An English teacher of Nukus Military academic lyceum "Temurbeklar Maktabi" of The Ministry of Internal Affairs

Abstract: Vocabulary acquisition is fundamental to the social, emotional, and academic development of English learners. While social language can be acquired within a few years, mastery of academic vocabulary typically requires four to seven years of sustained effort. Motivation plays a pivotal role in supporting vocabulary development, as it influences students' engagement, attention, cognitive effort, and long-term achievement. Drawing from self-determination theory, motivation is categorized as either intrinsic—driven by internal satisfaction and personal goals—or extrinsic—fueled by external rewards such as grades or recognition. Although extrinsic motivators can prompt behavioral changes, they rarely lead to deep or lasting learning and may reduce intrinsic motivation over time. The interplay between motivation and cognition is reciprocal; as learners build knowledge, their confidence and willingness to pursue further learning increase. Motivation is shaped over time by personal experiences and sociocultural values, making it essential for educators to create environments that nurture both intrinsic and extrinsic motivation to support vocabulary acquisition and overall academic success.

Key Words: English learners (ELs), Vocabulary development, Motivation, Second Language Acquisition (SLA), Intrinsic motivation, Extrinsic motivation, and Self-determination theory

Pedagogical Implications

A substantial body of research suggests that students in kindergarten through twelfth grade encounter approximately 80,000 to 180,000 different word families through their school reading materials (Nagy & Anderson, 1984; Anderson & Nagy, 1992). At the lower end, a word family includes a root word and its inflected forms, while broader definitions incorporate derivations, multiple meanings, idiomatic expressions, and proper nouns. Although it is unrealistic to expect any student to master the full range of vocabulary encountered during their schooling, this vast linguistic exposure raises several critical instructional questions: Which words should be prioritized for direct instruction? What constitutes meaningful word knowledge? And how can vocabulary be effectively taught, particularly to English learners?

The answers to these questions are intricately tied to students' developmental stages in language and literacy (Templeton & Gehsmann, 2014). Younger or emergent bilingual learners may benefit from a focus on high-frequency words and everyday language that supports immediate communication and social interaction. As students progress academically, instruction should shift toward more abstract, discipline-specific vocabulary that facilitates comprehension of complex texts and engagement with grade-level content. Effective vocabulary instruction, therefore, must be both developmentally appropriate and contextually responsive[1].

Moreover, integrating motivational strategies rooted in Dörnyei's L2 Motivational Self System can enhance vocabulary instruction by helping learners connect word learning to their future academic and personal goals[2]. By embedding vocabulary learning in meaningful, goal-oriented contexts—such as project-based learning, storytelling, or real-world applications—teachers can foster both intrinsic interest and long-term retention. Instruction should also include metacognitive strategies that empower students to independently analyze, infer, and retain word meanings, as well as encourage self-regulation and strategic language use. In this way, vocabulary instruction becomes not only a linguistic endeavor but also a motivational and cognitive one, deeply intertwined with identity formation and future aspirations.

Developmental Considerations in Vocabulary Instruction

Younger students and less proficient English speakers acquire the majority of their new vocabulary through oral language experiences. At this stage, students' receptive vocabulary—the words they understand when heard—far exceeds their expressive, reading, and writing vocabularies. Instruction during this period should focus on high-frequency spoken English words as well as general academic vocabulary commonly encountered in early reading materials, such as storybooks and informational texts (e.g., *abundance*, *cunning*, *summarize*). Teachers support this learning through modeling, rich conversations, and interactive read-alouds, which provide both exposure and contextualization of new terms[3].

As students grow older and their English proficiency increases, the primary source of vocabulary development shifts from oral language to written texts. While conversation continues to support vocabulary growth, most new lexical items are acquired through wide reading. Research indicates that typically developing English-speaking students learn approximately 3,000 to 4,000 new words each year, with vocabulary knowledge reaching about 25,000 words by middle school and as many as 50,000 by the end of high school (Graves, August, & Mancilla-

Martinez, 2013, p. 13). The more students read, the broader their vocabularies become. At this stage, students' reading vocabulary tends to outpace both their spoken and written vocabularies, highlighting the importance of explicit instruction to bridge these gaps.

Although both conversation and reading are powerful tools for vocabulary acquisition, they are not sufficient on their own—especially for English learners. Deep word knowledge requires not only recognizing and understanding a word but also applying it across diverse contexts. This includes grasping multiple and nuanced meanings, figurative language, idiomatic expressions, and the morphology of words. To promote this level of understanding, instruction must foster curiosity about language and create meaningful, engaging contexts for exploration[4].

Motivationally supportive environments play a crucial role. Research shows that English learners are more motivated when their bilingual or multilingual identities are viewed as assets rather than deficits. In such environments, learning English not only provides access to new sociolinguistic communities but also strengthens proficiency in students' first languages. This dual-language development enhances social competence and supports academic achievement across both languages.

Furthermore, students bring with them valuable "funds of knowledge"—cultural, linguistic, and experiential resources that can enrich the learning environment for all. Instruction that builds on students' backgrounds, interests, and aspirations makes vocabulary learning more relevant and meaningful. Teachers can support vocabulary development by fostering classroom cultures that encourage risk-taking, provide abundant opportunities for interaction with peers and proficient speakers, and affirm students' cultural and linguistic identities[5].

Engagement is also enhanced by integrating multilingual resources, bilingual books, culturally inclusive literature, and technology-assisted translation tools. Additionally, encouraging metalinguistic awareness—by exploring how English vocabulary, spelling, and grammar compare with those of students' home languages—strengthens word consciousness and deepens cross-linguistic understanding. These strategies not only support vocabulary development but also empower students as language learners within and beyond the classroom.

High Expectations and Explicit Instruction

English learners—and indeed all students—thrive in environments where teachers hold high but attainable expectations. Instruction that occurs within students' zones of proximal development (ZPD) is especially effective when it is aligned with their current level of language proficiency, stage of literacy development, and cognitive maturity. Teaching within this zone requires sensitivity to each learner's unique profile and the ability to provide strategic scaffolds that support access to more complex vocabulary and ideas[6].

Effective scaffolding strategies include the use of graphic organizers, images that support both oral and written language, gestures, bilingual labels and directions, and frequent repetition of key vocabulary. In addition, specific and supportive feedback, hands-on materials, props, and realia enhance comprehension and engagement. Experiential learning—particularly through games, purposeful play, and project-based instruction—offers powerful opportunities for vocabulary development, especially when integrated with reading, writing, and speaking for authentic purposes and audiences. Providing students with choices about what they learn, how they demonstrate their learning, and with whom they collaborate can further empower learners and sustain motivation.

Beyond the context of supportive environments, explicit instruction in vocabulary remains essential. Although various published word lists—such as those by Biemiller, Coxhead, Dale-Chall, Marzano, Gardner & Davies, and Zeno—can guide vocabulary selection, the most meaningful learning often stems from words that are relevant to students’ lives, interests, classroom reading materials, and content-area curricula. Identifying overlap between student-centered vocabulary and research-based word lists can help teachers plan effectively while maintaining relevance.

To promote retention and deeper understanding, vocabulary instruction should begin by activating students’ background knowledge, including both lexical and orthographic knowledge. Connecting new vocabulary to what students already know fosters greater cognitive engagement and enhances memorability. After introducing a new word and anchoring its meaning in both context and prior knowledge, instruction should extend students’ understanding by encouraging the application of the word across a range of contexts—spoken, written, and read.

Various instructional strategies have been found effective in facilitating this deeper engagement. For younger or less proficient English speakers, interactive read-aloud techniques such as **Text Talk** and **Anchored Vocabulary Instruction** can model vocabulary use in rich, meaningful contexts. For older or more proficient language users, strategies like **generative vocabulary instruction**, **semantic webbing**, and **concept mapping** can support the development of nuanced understandings of word relationships and usage. These strategies, when paired with a motivating classroom culture and responsive pedagogy, ensure that vocabulary instruction is not only effective but transformative.

References

1. Anderson, R. C., & Nagy, W. E. (1992, winter). The vocabulary conundrum. *American Educator*, 16(4), 14–18, 44–7.
2. August, D., Carlo, M., Dressler, C., & Snow, C. (2005). The critical role of vocabulary development for English learners. *Learning Disabilities Research & Practice*, 20(1), 50–7.
3. Beck, I. L., McKeown, M. G., & Kucan, L. (2002). *Bringing words to life: Robust vocabulary instruction*. New York, NY: Guilford Press.
4. Dörnyei, Z., MacIntyre, P., & Henry, A. (Eds.). (2015). *Motivational dynamics in language learning*. Bristol, England: Multilingual Matters.
5. Graves, M., August, D., & Mancilla-Martinez, J. (2013). *Teaching vocabulary to English language learners*. New York, NY: Teachers College Press.
6. Mancilla-Martinez, J., & Lesaux, N. K. (2011). Predictors of reading comprehension for struggling readers: The case for Spanish-speaking language minority learners. *TESOL Quarterly*, 44, 669–99.

THE POWER OF PEER FEEDBACK IN LANGUAGE ACQUISITION

D. S. Turganbekova - EFL teacher, Nukus "Temurbeklar maktabi" military academic lyceum

Abstract: In recent years, peer feedback has become a central element of effective teaching and learning. It encourages students to learn together, engage more deeply with content, and reflect on their own thinking. This thesis takes a closer look at peer feedback as a valuable teaching strategy in today's classrooms. Building on recent research from education, communication, and psychology, it shows how peer feedback does more than just boost academic performance—it also strengthens critical thinking, communication skills, and collaboration among students. The study examines how peer feedback works when it's structured thoughtfully, the common challenges that come with it, and the social and psychological factors that influence its success. It offers practical tips for teachers who want to use peer feedback in both in-person and online settings.

Key words: *peer edit, comment, feedback, review, written and verbal feedback, multiple reviewers, anonymous, compliment, wrap up, self-assessment*

Peer editing is a powerful tool in language learning, especially for improving writing and speaking skills. By offering and receiving feedback, language learners get to see their work from new perspectives, often catching errors or unclear phrasing they might have missed on their own. Peer feedback doesn't just highlight what needs improvement—it also reinforces what learners are doing well, which builds confidence and motivation.

When learners exchange feedback based on specific language assessment criteria (such as grammar, vocabulary use, coherence, pronunciation, or fluency), they develop a stronger understanding of what makes effective communication in the target language. It also helps learners become more familiar with how teachers evaluate different language skills, enabling better self-assessment and independent learning.

When Can Peer Feedback Be Used in Language Learning?

1. Before Class – As Preparation Peer feedback can be integrated even before class begins. For instance, learners can record short speech samples or write a paragraph responding to a prompt and share it with a peer. Using a few guiding questions provided by the teacher (e.g., "Is the message clear?" or "Are verb tenses used correctly?"), learners can provide early-stage feedback. This builds engagement and ensures that class time is spent on deeper analysis and revision.

2. During Speaking Activities or Presentations Peer feedback is especially valuable in oral tasks. While one student presents (e.g., a speech or role-play), others can listen actively and provide short, focused feedback—whether it's on pronunciation, clarity, or use of connectors. One helpful method is asking listeners to share one positive point and one suggestion for improvement. This keeps everyone involved and reinforces listening and critical thinking skills.

3. During Revisions of Writing Tasks Language learners benefit from reviewing each other's writing—whether it's a narrative, opinion essay, or summary. Using rubrics or checklists (e.g., "Is the vocabulary varied?" "Are sentence structures correct?"), students can give structured feedback. This peer review phase strengthens editing skills and reinforces grammar and vocabulary in context. [1. 249-276.]

Tips for Effective Peer Feedback in Language Learning

Prepare Learners to Give and Receive Feedback

Language learners, especially beginners, need clear guidance and support. You can help them feel more confident by:

Reviewing a sample paragraph or dialogue together and modeling how to give feedback.

Introducing simple sentence starters like: *"You used strong vocabulary when you said..."* or *"Consider using the past tense in this sentence..."*

Using feedback forms with categories like *grammar, vocabulary, clarity, and organization*.

Use Comment-Only Feedback Instead of assigning grades, use comments to encourage reflective thinking. Many language learners may feel uncertain about their ability to evaluate a peer's level accurately, but they're more comfortable offering suggestions and compliments. This approach helps focus on learning, not just performance.

Written vs. Verbal Feedback

Written feedback works well for writing assignments and gives learners time to think through corrections.

Verbal feedback during speaking practice allows for immediate response and clarification, especially in pair or small-group settings.

Whichever format is used, encourage note-taking so feedback can be applied later. [2. 199–218.]

Group Feedback and Anonymity

Multiple reviewers can be helpful in language classes. Different peers may notice different things—someone might focus on vocabulary while another points out issues with tone or structure. This diversity provides more balanced, nuanced input.

Anonymous feedback can be useful in larger groups where students may feel shy or overly critical of peers. However, in language learning, it's often more beneficial to create a safe, supportive environment where constructive critique is openly practiced and encouraged.

Time and Structure Matter

Language learners need enough time to process their peers' work. Whether giving feedback in class or as homework, ensure that tasks are clear and manageable. Providing templates or sentence frames can help students give focused, useful feedback.

Wrapping Up with Reflection

End peer feedback sessions with a short reflection or group discussion. Ask questions like:

"What's one thing you learned from someone else's writing or speaking?"

"What feedback helped you the most?"

You could also create a group list of *"tips for clear communication"* in the target language based on the session. [3. 279–290.]

Final Thoughts: The Power of Peer Feedback in Language Learning

Peer feedback is a meaningful way to build language skills. It encourages active listening, critical thinking, and collaboration—all essential for mastering a new language. When structured thoughtfully, peer review boosts learners' confidence, helps them internalize feedback vocabulary, and fosters a classroom culture of mutual support.

Though it comes with challenges—like varying levels of language proficiency or cultural differences in giving feedback—these can be addressed through modeling, preparation,

and guided practice. As learners become more comfortable, peer feedback becomes not just a task, but a core strategy for growing as a communicator.

REFERENCES:

1. Topping, K. J. (1998). Peer assessment between students in colleges and universities. *Review of Educational Research*, 68(3), 249-276.
2. Nicol, D., & Macfarlane-Dick, D. (2006). Formative assessment and self-regulated learning: A model and seven principles of good feedback practice. *Studies in Higher Education*, 31(2), 199–218.
3. Liu, N. F., & Carless, D. (2006). Peer feedback: The learning element of peer assessment. *Teaching in Higher Education*, 11(3), 279–290.
4. <https://www.ctl.ox.ac.uk/peer-feedback#:~:text=Peer%20feedback%20is%20when%20students,context%20of%20a%20specific%20task.>

DEVELOPING LISTENING PROFICIENCY USING PODCASTS

D. S. Turganbekova - EFL teacher, Nukus “Temurbeklar maktabi” military academic lyceum
J. O. Mamirjanov – the student of Nukus “Temurbeklar maktabi” military academic lyceum

Abstract: The process of developing listening skills involves capturing the speaker's words, grasping their intended message, and encompassing the roles of both speaker and listener, along with the auditory aspect. This study aims to investigate how students perceive the use of podcasts for enhancing listening skills. The study also explores learner preferences and the affordances of mobile-assisted language learning (MALL). It concludes with implications for integrating digital EL strategies in language education curricula.

Keywords: Extensive listening, L2 acquisition, podcasts, vodcasts, mobile-assisted language learning, listening fluency, EFL

Listening is still one of the most difficult and undervalued skills in the field of second language acquisition. Speaking and writing are more visible linguistic outputs than listening, which is frequently referred to as the "Cinderella skill" (Nunan, 2002). [1. 238–241]. However, research has long argued that hearing is basic in developing language ability (Rost, 2001). [2. 7–13]. The quantity and quality of the input are crucial since language learners consume a lot of information before producing anything. The emergence of podcasts and vodcasts in the digital era presents a creative solution to the conventional deficiency of real-world auditory exposure in EFL classes.

Multimodal language exposure is provided by vodcasts (video podcasts) and podcasts (audio files shared through internet subscription). The widespread use of mobile devices and internet content has made these resources more widely available. They are beneficial in improving L2 listening, vocabulary retention, and learner autonomy, according to research (e.g., Bakla, 2018; Alm, 2013). [3. 606-627]. [4. 27-40]. Particularly, podcasts provide user-controlled, asynchronous, and flexible listening practice—all of which are essential components of mobile-assisted language learning (MALL) frameworks (Kukulska-Hulme, 2009). [5. 157-165] According to Vandergrift and Goh (2012), extensive listening is the exposure to vast amounts of auditory linguistic input for general comprehension as opposed to in-depth, in-depth analysis. It is based on the ideas of repetition, frequency, and variety—all of which are essential for improving listening comprehension and fluency (Chang & Millet, 2014). [6. 165-176]

The Educational Potential of Vodcasts and Podcasts Podcasts give students access to real, up-to-date, and culturally diverse language content (Stanley, 2006; Gonulal, 2020). [7. 1-

7], [8. 123-139]. Podcasts, which offer pause, replay, and slow-down features for customized learning, are more convenient for learners to consume than traditional classroom audio recordings (Alm, 2013). Although they are less popular, vodcasts—video podcasts—provide a visual element that can improve comprehension of context.

Podcasts give students more authority by shifting authority away from teachers. A crucial component of L2 success is learner autonomy, which is supported by the individualized and self-paced character of podcast use.

Integration of Skills Podcasts help with speaking development even if they are mostly focused on listening. Oral production is informed by repeated exposure to intonation, stress patterns, and lexical chunks, which also increases confidence in spontaneous speech.

Restrictions and Difficulties Podcasts are not a cure-all, despite their potential. When accents differ or the tempo is too quick, students express displeasure. Additionally, the effectiveness of podcast content may be limited by a lack of instructions on how to interact with it.

How Podcasts Can Help You Improve Your Listening Skills The urge to respond, react, or multitask frequently overshadows the art of listening in a day of constant scrolling and notifications. However, listening—actual, concentrated listening—is not merely a passive endeavor. It is a skill that may be refined, just like any other skill. Enter podcasts: a tremendous, sometimes undervalued tool for enhancing how we process, understand, and respond to the spoken word.

Why It's More Important Than Ever to Listen Understanding is the goal of listening, not merely hearing. Being a good listener can significantly improve your communication skills, whether you're taking lectures, managing conversations in a bilingual workplace, or simply trying to be a better friend. It decreases misconceptions, increases understanding, and cultivates empathy.

Podcasts: A Modern-Day Listening Lab

Why are podcasts such a special tool for improving listening skills? They are personal, adaptable, and sufficiently unstructured to capture the subtleties of in-person interactions. Unlike audiobooks, which are polished and read by professionals, podcasts often offer casual, spontaneous dialogues—complete with hesitations, accents, comedy, and even the occasional stumble. Listeners gain a greater awareness of the erratic rhythms of regular speech as a result of this realism.

Five Ways Podcasts Can Help You Get Better at Listening

1. Being exposed to a variety of accents and speech patterns Podcasts provide an unmatched spectrum of vocal variation, from the meandering drawl of a Southern storyteller to the crisp sharpness of a BBC interview. Frequent exposure to these many patterns develops listening flexibility, which is essential for international communication, by teaching your brain to decode foreign speech.

2. Practice Active Listening Try this: select an episode of a podcast, listen to it without multitasking, and share your thoughts. Can you sum up the essential point? Determine the tone or aim of the speaker. With this active technique, you may listen deeply and purposefully instead of just passively.

3. Improved Vocabulary and Contextual Understanding Podcasts frequently discuss specialized subjects, such as Norse mythology and climate science. You can learn specific vocabulary and subtle usage by listening in context, which also helps your brain connect meaning to tone, tempo, and inflection.

4. Taking Notes and Thinking Reflectively Podcast-based note-taking allows listeners to discover significant ideas and themes. Try writing down noteworthy quotations or thoughts, then consider why they were important. This strengthens critical listening and comprehension, two abilities that are essential in both academic and professional contexts.

5. Cognitive Endurance Listening for longer periods—especially to long-form podcasts—trains your attention span. You learn to maintain mental clarity without dozing off as you progressively increase your cognitive endurance. *How to Choose the Right Podcasts*

If you're listening for skill-building, not just entertainment, content curation matters. Here's a short guide:

For clarity and structure: *The Daily* (NYT), *Stuff You Should Know*, or *Freakonomics Radio*.

For conversational dynamics: *SmartLess*, *Armchair Expert*, or *How I Built This*.

For language learners: *Coffee Break Languages*, *BBC Learning English*, or podcasts in your target language with transcripts.

Concluding Remark: From Noise to Nuance Podcasts encourage us to take our time and pay close attention in a society where speed is frequently valued more highly than depth. They help us develop a deeper connection with both literal and metaphorical voices, in addition to teaching us how to take in information. Therefore, think about replacing your playlist with a podcast the next time you're walking, commuting, or doing the dishes. You might become a sharper thinker as well as a better listener.

REFERENCE:

1. Nunan, D. (2002). Listening in language learning. In J. Richards & W. Renandya (Eds.), *Methodology in language teaching: An anthology of current practice* (pp. 238–241). Cambridge University Press.
2. Rost, M. (2001). Listening. In R. Carter & D. Nunan (Eds.), *The Cambridge guide to teaching English to speakers of other languages* (pp. 7–13). Cambridge University Press.
3. Bakla, A. (2018). Learner-generated podcasts in language learning: Evaluating language development and learner autonomy. *Computer Assisted Language Learning*, 31(6), 606–627. <https://doi.org/10.1080/09588221.2018.1430339>
4. Alm, A. (2013). Podcasting for learning: Media for speaking and listening. *The JALT CALL Journal*, 9(1), 27–40. <https://doi.org/10.29140/jaltcall.v9n1.144>
5. Kukulska-Hulme, A. (2009). Will mobile learning change language learning? *ReCALL*, 21(2), 157–165. <https://doi.org/10.1017/S0958344009000202>
6. Chang, A. C. S., & Millet, S. (2014). Improving L2 listening proficiency: The influence of extensive listening. *System*, 46, 165–176. <https://doi.org/10.1016/j.system.2014.08.001>
7. Stanley, G. (2006). Podcasting: Audio on the Internet comes of age. *TESL-EJ*, 9(4), 1–7.
8. Gonulal, T. (2020). Podcasts in English as a foreign language (EFL) education: Exploring the views of EFL students. *Computer Assisted Language Learning Electronic Journal*, 21(1), 123–139.

HOW TO MOTIVATE PUPILS LEARNING ENGLISH?

Rakhmonova Barno Shagdarovna,
English teacher at the Tashkent military academic lyceum
“Temurbeklar maktabi” of the NG RU

“The beautiful thing about learning is that no one can take it away from you”

B.B.King

Annotation: Pupils’ lack of interest and confidence in learning foreign languages and it is abandoned learning the English language too. The English lessons must be fun and useful. Teachers should engage all pupils to group work or other activities during their classes.

Key words: Foreign languages, classroom, emotional difficulties, excellent memory, achievements, effectiveness, homework, imagination;

Sometimes pupils’ lack of interest and confidence in learning foreign language and it is abandoned learning the English language, because of the classroom has become dull for them. As a result, the teachers cannot carry their teaching activities in class. Lack of interest can be caused by difficulty concentrating, family problems, emotional difficulties, learning disabilities of foreign languages and many other factors. Passive learners do not usually have the kind of instrumental motivation and determination for learning English. A sample dictionary definition of passive learning is “accepting or allowing what happens or what others do, without active response or resistance” or “where the learner receives no feedback from the instructor” [1]. Passive learners quietly take in new information and knowledge, but they typically do not engage with the information they get. This behaviour can negatively impact the learning experience. Passive learners find themselves very uncomfortable and shy when they are forced by their teacher. English lessons must be fun and useful. Teachers should engage not only the passive learners but all pupils to group work or other activities during their classes. That’s way all foreign language teachers should determine that what sort of language learners are their students. So, they ought to identify if they can get good results in grammar tests, whether they have an excellent memory for learning new words, how they feel themselves if they make a lot of mistakes when they speak in English, how their pronunciation is when they read aloud or have a conversation in group work and if they wish to have a lot of time before starting to speak. At last all English teachers have to find out that if it is enjoyable for their pupils being in the English classes and whether it is not difficult for them to learn by heart new grammar rules and vocabulary by heart. In addition, it is very easy to recognize good language learners in class, because they always pay attention to their and others’ pronunciation, grammar and vocabulary. For example, some pupils try to imitate the sounds of the language without using real words. When they learn new words they try to make a picture of the object in their minds. They compare the words with words in their native language to see how they are different. There are some ways of the motivation for pupils with lack of interest into the English classes and its effectiveness. The activities will help teachers to encourage all pupils to be proud of their own achievements and to raise their self-esteem. So such pupils will continue to give maximum effort and increase personal success. Teachers should engage them to group work or other activities. Some pupils are highly motivated and the others are highly competitive and enjoy gaining

greater success than their group mates. Teaching is one of the greatest ways to develop pupils' learning vocabulary so that they can more effectively communicate with their teachers or with the native speakers when they will meet. Furthermore, nowadays teaching is getting hard because of new generation. They want to know more and more and it makes the teachers work harder and find other new ways of teaching. It is very important for the teacher to organize different class activities to improve pupils' speaking skills and to make learning English joyful and more interesting.

So, a good teacher should respect pupils in class, come to class prepared and with an exact direction, be always a team player with pupils, be creative and can present the same idea in many different ways, especially to be fair with all pupils and treat all of them equally, be available to the pupils, not coldness, make learning fun and clearly as well, passionate about teaching and it clearly shows that be enthusiastic about being in the classroom and have a positive attitude, be patient because not all pupils are perfect, but most truly want to succeed [2]. If the teachers cannot control the pupils in their classroom, they will not be able to teach them effectively. If any teacher tries to be a friend with their pupils, it will be ineffective in the area of classroom management. Pupils will test teachers quickly, recognize a weakness, and take over a class before the teacher knows what happens. There are some teachers that do not challenge their pupils, rarely give homework, are often behind on grading, and give "free" days for them. There is no creativity in their teaching, they rarely smile or seem excited to be there, and they typically make no connections with other teachers or staff members. A lack of professionalism can quickly result in a teacher's dismissal. Teachers, who are routinely absent for their classes or slowly during the lessons, are ineffective. They cannot do their job as well as the other excellent teachers. The English teachers should not use inappropriate language in their classroom. It is important for the teacher that children always recognize their teacher's making mistakes of the learning process. In learning English is known as innovative techniques. Among its successes can be counted as means of both engaging students and developing their reading, writing, listening and speaking skills. As English teachers, we are usually on the lookout for new and interesting ways to stimulate our language learners. I know that if pupils enjoy class activities, they learn more. New and different activities can also effect positively on the pupils' language improvement. Giving learners something new helps with their boredom interest. May be it is using gadgets during the lesson. Almost each of us suffers from the learners who carry smart phones. We cannot prohibit using technology in their lives. We can turn it to our advantage. They may use their smart phones for useful things they need. For instance, they may use lingo-dictionary in translation. They will search words which they do not know and their smart phones serve for their advantage. Besides this, a number of good websites exist that the pupils use this latest new technology for language learning and practice it. So, learners use their smart phone as a learning tool by accessing the internet, calculator and dictionary positively affects classroom grades [3].

Every English teacher knows that learning from films is stimulating and enjoyable for the pupils. Because all children love movies, cartoons. We can make this love to serve for improvement language. Teachers can choose a movie, cartoon or documentary films according to the learners' age and level. Pupils try to understand each word and by doing it, they develop their listening and speaking abilities. You can give the task - to write the meaning of the part they have watched or ask questions about the film. On the other hand, just discuss the happened situation. For many pupils, films are their initial contact with English-speaking culture. Films are

a useful means for everybody in class to listen to authentic spoken communication, such as vocabulary, pronunciation, voice modulation, accent, speech pace and tone. In addition, since there are many films based upon of topics, themes and issues, the teachers could use them to initiate or stimulate discussions about a historical event, a time or the culture of the English spoken country. Next way of raising pupils' interest of learning English language is to organize conversation clubs or publishing their own newspaper. We can organize extra conversation clubs after classes. Teachers can use pictures, music or whatever they want. They can use the pupils' imagination. The teachers should just try something new for the starters. And the last one is using music during the lesson. This activity provides pupils with challenging learning activities, which helps to improve their listening skill. In conclusion, I can say that the methods and techniques given above not only motivate learners, as well as they can improve the main four skills such as reading, speaking, listening and writing which are very important in knowing foreign language. As the quote says: "The best teachers teach from the heart, not from the book" or "A good teacher is like a candle – it consumes itself to light the way to others".

Used literature

1. Active learning vs. passive learning: What is the best way to learn? // Brittany Rodriguez, Classcraft Blog. 2024.//<https://www.hmhco.com/classroom-solutions/literacy?>
2. What good language learners do? // Charles Duquette, Maryland English Institute, 2020.//https://digitalcommons.odu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1041&context=ots_masters_projects
3. Relationship between High School Students' Use of Cell Phones and iPods and Their Effect on Classroom Grades, Lynsey Gore, Old Dominion University, 2010.//<https://digitalcommons.odu.edu/>

ONA TILI MASHG'ULOTLARIDA MORFOLOGIYA BO'LIMINI O'RGATISHDAGI AYRIM MUAMMOLAR VA ULARNING YECHIMI YUZASIDAN TAVSIYALAR

Ishmatova Nargis Murtazokulovna,

O'R MG Toshkent "Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik litseyi bosh o'qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada ona tili fanining morfologiya bo'limini o'rgatishda yuzaga keladigan ayrim muammolar va ularni bartaraf etish yo'llari muhokama qilinadi. O'qituvchilarga morfologiya bo'limini samarali o'rgatish bo'yicha amaliy tavsiyalar beriladi.

Kalit so'zlar: morfologiya, so'z turkumlari, o'qitish muammolari, amaliy tavsiyalar, sifat, sifatdash, ravish, ravishdash, qo'shma fe'l, ko'makchi fe'l, "Blits-so'rov", ta'limiy o'yin.

Ona tili – har bir millatning milliy g'ururi va o'ziga xos madaniy boyligining asosiy omilidir. Ona tili orqali biz o'z fikrlarimizni ifoda etamiz, atrofimizdagi dunyoni anglaymiz, o'z tariximiz va madaniyatimizni o'rganamiz. Ona tili o'qitishda morfologiya bo'limi muhim o'rin tutadi. Chunki morfologiya so'zlarning tuzilishi, shakl o'zgarishi va ma'no ifodalash xususiyatlarini o'rganadi. Bu esa o'quvchilarning tilni to'g'ri va o'ziga xos tarzda qo'llash, o'qish, yozish va nutq madaniyatini shakllantirishga yordam beradi.

Afsuski, ona tili fanining morfologiya bo'limini o'rgatishda bir qator muammolar mavjud. O'quvchilar so'zlarning tuzilishi, shakl o'zgarishi va ma'no ifodalash xususiyatlarini tushunishda qiyinchiliklarga duch kelishadi. Bu muammolar o'quvchilarning o'zbek tili grammatikasi haqidagi bilimlarining yetarli emasligi, darsliklarning o'quvchilarga tushunarli

bo'lmaganligi, dars berish uslubining an'anaviyligi va boshqa omillar bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Til haqidagi fan tilshunoslik yoki lingvistika deb yuritiladi. Tilshunoslik bo'limlari ikkiga bo'linadi.

1.Mazmuniga ko'ra: fonetika, leksika, morfologiya, sintaksis.

2.Qo'llanishiga ko'ra: alifbo, imlo, talaffuz, tinish belgilari, uslubiyat.

“Morfologiya – grammatikaning tarkibiy qismi bo'lib, u yunoncha *morphe* va *logos* so'zidan olingan bo'lib, “shakl haqidagi fan” ma'nosini beradi”. [1.-121.].

Morfologiya bo'limida so'z turkumlari, so'zning grammatik ma'nosi, grammatik shakl va grammatik kategoriyalar o'rganiladi.

Tilning asosiy qurilish detallari bo'lgan so'zlar o'zaro ma'no va grammatik xususiyatlariga ko'ra turkumlarga bo'linadi. So'z turkumlarini o'rganish – tilning tuzilishini chuqurroq anglash, so'zlarning o'zaro bog'lanishini tushunish, to'g'ri va o'ziga xos tarzda nutqda qo'llashga yordam beradi.

So'z turkumlarining asosiy vazifalari quyidagilar:

– **Tilning tuzilishini tushuntirish:** So'z turkumlarini o'rganish orqali tilning tuzilishi, so'zlarning o'zaro bog'lanishi va grammatik xususiyatlarini tushunish mumkin.

– **Nutqda so'zlarni to'g'ri qo'llash:** Har bir so'z turkumi o'ziga xos grammatik xususiyatlarga ega bo'lib, ularni nutqda to'g'ri qo'llashga yordam beradi. Masalan, otlarni to'g'ri ishlatish, fe'llarni zamon va mayl bo'yicha o'zgartirish, sifatlarni to'g'ri qo'llash va hokazo.

– **Tilning boyligini oshirish:** So'z turkumlarini o'rganish orqali tilning boyligini oshirish, turli xil so'zlarni qo'llash, nutqni rang-baranglashtirish mumkin.

Bir necha yillik tajribadan kelib chiqib shuni aytib o'tish kerakki, o'quvchilarga morfologiyadagi ayrim mavzularni o'rgatishda muammolarga duch kelamiz. Sifat, ravish, sifatdosh va ravishdosh belgini bildiradigan so'z turkumlaridir. O'quvchilar yuqoridagi belgini bildiruvchi so'z turkumlarini o'rganishda turli chalkashliklarga yo'l qo'yadilar. Xo'sh, ularni bir-biridan qanday farqlash mumkin? Bunday vaziyatda ta'limiy o'yinlardan foydalanish maqsadga muvofiq bo'ladi. Buning uchun mavzularga aloqador bir nechta birikmalarni yozdirib, tagidan sifat, sifatdosh, ravish va ravishdoshga tegishlilikini topish vazifa qilib beriladi. Eng avvalo, o'qituvchi yuqoridagi mavzularning har biriga izoh berib, tushuntirib o'tishi zarur.

“Predmetlarning belgi-xususiyati (rangi, hajmi, shakli, mazasi, xarakteri, holati, vazni, hidi, o'rin yoki vaqtga munosabati)ni ifodalaydigan so'zlar turkumi sifat deyiladi. Sifatlar ot yoki fe'lga bog'lanib qanday?, qanaqa?, qaysi?, qachongi? so'roqlaridan biriga javob bo'ladi: yashil qalam, mitti yulduz, kunbotar tomon, kuzgi tufli, afsonaviy qush, tajang odam, yaxshi o'qimoq [2.15-6.]. *Qizil gul* (predmetning belgisini bildiradi, **qanday gul?** so'rog'iga javob bo'ladi. Harakatni emas, predmetning belgisini (rang-tus) bildirgani uchun sifat so'z turkumiga tegishlidir).

“Sifatdosh sifat kabi narsa-buyumning belgisini bildirib, gapda aniqlovchi bo'lib keladigan fe'l shaklidir: oqar suv, ko'kargan daraxt kabi [3.122 6.].

Oqar daryo (predmetning belgisini bildiradi, sifatdan farqli o'laroq shaxs va narsalarning barqaror, turg'un birikmasini emas, o'zgarish, harakat belgisini ifodalaydi. O'ziga xos grammatik shakllarga (-*gan*, -*kan*, -*qan* kechikkan baxt, gapirgan odam, -*ar* qaytar dunyo, -*ayotgan* kelayotgan mashina, -*adigan* o'sadigan nihol) egaligi bilan belgi bildiruvchi so'zlardan farq qiladi).

“Ish-harakat nomi bilan bog‘liq bo‘lgan holat, payt, sabab, o‘rin, miqdor kabi ma’nolarni bildirib morfologik jihatdan o‘zgarmaydigan mustaqil so‘zlarga ravish deyiladi. Masalan: unda, bunda, ko‘p, sal, picha, noiloj, chorasiz, quyida, chapda, uzoqda, kecha, bugun, yayov, astoydil kabi [3. 108 6.]. *Ohista* gapirdi (harakatning belgisini bildiradi, **qanday gapirdi?** so‘rog‘iga javob bo‘ladi. Hech qanday grammatik shakl yo‘q, to‘g‘ridan to‘g‘ri fe’lga bog‘lanib kelgan holat ravishidir)

“Ravishdosh ish-harakatning qay tarzda bajarilishini ifodalovchi fe’l shaklidir. U gapda ravish kabi hol ho‘lib keladi, shuning uchun ravishdosh deb ataladi: kulib gapirdi, o‘ylab javob berdi, shosha-pisha ketdi kabi [3. 121 6.]. **Masalan**, *shoshilib* gapirdi (harakatning belgisini bildiradi ya’ni qay holatda gapirdi? yoki qanday gapirdi? so‘rog‘lariga javob bo‘ladi. Fe’l tarkibida -ib – holat ravishdoshining qo‘shimchasi mavjud).

Yuqorida berilgan nazariy ma’lumotlarni amaliyotda qo‘llash maqsadida “Ta’limiy o‘yin” usulidan quyidagicha foydalanish mumkin.

Namuna:

1.O‘rilgan soch 2. Oq gul 3.O‘qiydigan kitob 4. Kuylayotgan bola 5. Tez yurmoq 6. Jo‘shib kuylamoq 7. Bafurja suhbatlashmoq 8.Chirillayotgan chigirtka 9.Yoqimli havo 10. Musaffo osmon 11. O‘ylatadigan savol 12.Kekkayib bormoq 13.Yig‘lay-yig‘lay kelmoq 14. Kechikkan baxt 15. Qiynalgan odam

Vazifa: Berilgan birikmalarni belgisiga ko‘ra joylashtiring.

I. Sifatli birikma: 2, 9, 10

II.Sifatdoshli birikma:1, 3, 4, 8, 11, 14, 15

III.Ravishli birikma: 5, 7

IV.Ravishdoshli birikma:6, 12, 13.

Fe’l – so‘z turkumi mavzusini o‘tishda ham ayrim muammolarga duch kelamiz. O‘quvchilar qo‘shma fe’l va ko‘makchi fe’lni farqlay olmasliklarini guvohi bo‘lamiz.

“Yasashga asos qismga yasovchi vosita sifatida aylamoq, qilmoq, etmoq, olmoq bermoq singari so‘zlar qo‘shilib yangi fe’l yasalishi ham mumkin. Bunday fe’llar qo‘shma fe’llar hisoblanadi.

Qo‘shma fe’llar tarkibiga ko‘ra ikki turli bo‘ladi:

a)ot+fe’l tuzilishidagi qo‘shma fe’llar: vayron bo‘ldi, tasdiq qildi.

b)fe’l+fe’l tuzilishidagi qo‘shma fe’llar: kirib chiqdi, olib keldi

“Ko‘makchi fe’llar ham tuzilishiga ko‘ra, fe’l+fe’l tarzida bo‘ladi. Birinchi fe’l so‘zning asosiy leksik ma’nosini ifodalaydi. Shuning uchun u yetakchi fe’l sanaladi. Ikkinchi qismi esa birinchi qismga (yetakchi fe’lga) qo‘shilib, unga turli xil qo‘shimcha ma’nolarni yuklaydi, lekin yetakchi fe’lning leksik ma’nosini o‘zgartirib yubormaydi.

Undan yangi fe’l hosil bo‘lmaydi. Shuning uchun bunday fe’llarga ko‘makchi fe’llar deyiladi [4. 121 6.].

Qo‘shma fe’l va ko‘makchi fe’l bitta so‘roqqa javob bo‘ladi. Ularni so‘z birikmasidan ham farqlash kerak. So‘z birikmasida hokim so‘zga alohida, tobe so‘zga alohida so‘roq beriladi. Masalan, jovdirab (qay holda?) qaramoq (nima qilmoq?)

Mavzuni mustahkamlashda “Blits-so‘rov” usulini qo‘llash yaxshi samara beradi.

Misollar	So‘z birikmasi	Qo‘sh ma fe‘l	Ko‘makchi fe‘l
Ko‘rib chiqmoq			+
Aytib qo‘ymoq			+
Quvonib so‘zlamoq	+		
Ishlab chiqarmoq		+	
O‘ylanib qolmoq			+ ...
Sotib olmoq			
Isib ketmoq			
Ishlab yurmoq			
Qarab qoldi			
Olib chiqmoq			
Miriqib uxlamoq			
Kulimsirab gapirmoq			
Jo‘shib kuylamoq			
Yayrab kuldi			
Xo‘rsinib gapirmoq			
Esankirab qoldi			
O‘qib chiqmoq			
Olib qochmoq			

Odamga alam qilar ekan. Bu gapda “odamga” so‘zi olmosh vazifasida kelgan bo‘lsa, ”Odamlar bor, odamlarning naqshidir, odamlar bor hayvon undan yaxshidir” gapidagi **“odamlar”** ot vazifasida kelgan. Birinchi gapdagi **“odamga”** so‘zi menga olmoshi o‘rnida qo‘llangan.

Xulosa o‘rnida shuni ta’kidlash joizki, so‘z turkumlari mavzusini o‘rganishda muammoli vaziyatlar juda ko‘p uchraydi. Bunday muammolarni hal qilishda amaliy mashg‘ulotlar, ta’limiy o‘yinlar, interfaol usullar yaxshi samara beradi. Yuqorida muammoli holatlarni tushuntirishdagi ayrim usullardan namunalar keltirildi. O‘ylaymizki, bunday usullar boshqa tillarning grammatikasini o‘rgatishda, muammolarni hal qilishda ham yaxshi samara beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

- 1.O‘zbek tilidan universal qo‘llanma, B.Mengliyev va boshqalar. – T:, “FAN” nashriyoti, 2008-yil
2. “Hozirgi o‘zbek tili” (morfologiya) fanidan ma’ruzalar matni, –N., 2010-yil
3. X.Muhitdinova va boshqalar., Hozirgi o‘zbek adabiy tili, oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun o‘quv qo‘llanma, „O‘qituvch”i nashriyot matbaa ijodiy uyi, –T:, 2006-yil
4. A. Nurmonov va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – T:, «ILM ZIYO», 2010-yil

RAQAMLI ASRDA ONA TILINING IMKONIYATLARI VA TAHDIDLAR

Jumaniyazova Zulxumar Allanazarovna

Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi ona tili va adabiyot fani o‘qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada raqamli texnologiyalar taraqqiyoti davrida ona tilining rivojlanish imkoniyatlari va unga tahdid soluvchi omillar tahlil qilinadi. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, sun’iy intellekt va boshqa raqamli vositalar orqali tilni ommalashtirish va targ‘ib qilish imkoniyatlari mavjud bo‘lsa-da, bu vositalar ayrim hollarda til madaniyati va sof nutqqa salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Maqolada ana shu ikki tomonlama jarayonning mohiyati ochib beriladi hamda ona tilini raqamli muhitda asrash va rivojlantirishga doir tavsiyalar beriladi.

Kalit so‘zlar: Ona tili, raqamli asr, til madaniyati, internet, sun’iy intellekt, tahdid, imkoniyat, axborot texnologiyalari, milliy qadriyatlar, til siyosati.

21-asr — raqamli texnologiyalar, internet va axborot oqimining mislsiz darajada kuchaygan davri sifatida tarixga kirdi. Bugungi kunda inson hayoti deyarli barcha sohalarida raqamli muhit bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib qoldi. Bu jarayonda til — eng asosiy aloqa vositasi sifatida — yangicha ko‘rinishlar, shakl va platformalar orqali namoyon bo‘lmoqda. Ayniqsa, ona tili masalasi, ya’ni milliy tilning raqamli inqilobga qanday moslashayotgani, uning imkoniyatlari va duch kelayotgan xavf-xatarlarini tahlil qilish zarur bo‘lib bormoqda.

Raqamli vositalar — internet saytlari, ijtimoiy tarmoqlar, mobil ilovalar, sun’iy intellekt tizimlari — tilning ommalashuviga, ta’lim va madaniyat sohalarida keng qo‘llanishiga xizmat qilmoqda. Biroq aynan shu omillar tilning buzilishiga, aralashmalar ko‘payishiga, hatto ayrim so‘zlarning unutilishiga olib kelmoqda. Demak, raqamli asrda ona tilining istiqboli — faqat texnik rivoj emas, balki madaniy mas’uliyat, tafakkur va ong masalasi hamdir.

Bugungi kunda internet va ijtimoiy tarmoqlar har bir inson hayotining ajralmas qismiga aylangan. Bu platformalarda ona tilida maqolalar, videolar, bloglar, she’rlar va hikoyalar ulashish imkoniyati mavjud. Ijtimoiy tarmoqda faol shaxslar va bloggerlar tomonidan ona tilida olib borilayotgan ijodiy ishlar tilni targ‘ib qilishda samarali vositaga aylanmoqda. Ayniqsa, yoshlar orasida mashhur bo‘lgan kontentlar orqali milliy tilga bo‘lgan qiziqishni uyg‘otish mumkin.

Zamonaviy texnologiyalar orqali ona tilini o‘rganish va o‘rgatish yangi bosqichga ko‘tarilmoqda. Elektron darsliklar, interaktiv o‘quv ilovalari, til o‘rganishga mo‘ljallangan onlayn kurslar (masalan, Quizlet, Duolingo kabi) bu borada katta imkoniyatlar yaratmoqda. Bu vositalar yordamida o‘quvchi nafaqat grammatikani o‘rganadi, balki talaffuz, madaniy kontekst va adabiy tahlilni ham chuqurroq o‘zlashtiradi.

Elektron kutubxonalar, audiokitoblar, podkastlar, videodarslar orqali zamonaviy o‘quvchi istalgan vaqtda va istalgan joyda o‘z ona tilida bilimini oshirishi mumkin. Bunday kontentlarning ko‘plab turlari mavjudligi kitob o‘qishga vaqt topa olmaydiganlarga ayniqsa foydalidir. Bu esa o‘z navbatida, ona tilidagi bilimlar ommaviylikini oshirishga xizmat qiladi.

Sun’iy intellekt texnologiyalari til bilan ishlashda ham keng qo‘llanilmoqda. Masalan, avtomatik tarjima dasturlari, imloviy xatolarni tuzatish vositalari, ovozli matn tanib olish tizimlari va til korrektorlari orqali ona tilidagi matnlar yanada sifatliroq ishlab chiqilmoqda. Bu texnologiyalar nafaqat tarjima, balki tilshunoslikdagi ilmiy tadqiqotlar uchun ham keng imkoniyatlar yaratmoqda.

Raqamli muhitda, ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlarda ona tiliga boshqa tillardan kirib kelgan so‘zlar, qisqartmalar va keraksiz aralashmalar haddan tashqari ko‘paygan. Bu holat nafaqat madaniy saviyaga, balki tilning sof saqlanishiga ham xavf tug‘diradi. Ko‘plab yoshlar rasmiy

nutq va yozma tilga e'tibor bermasdan, sheva, slang va begona iboralarga asoslangan so'zlashuvga o'rganib qolmoqda. Internetdagi tezkor muloqot shakli — qisqa yozuvlar, emoji va belgilar orqali fikr bildirish odatiy holga aylandi. Bu esa grammatikani, tinish belgilarini, uslubiy ifoda vositalarini unuttirib qo'yimoqda. Natijada, ayniqsa yoshlar orasida savodsizlik, jumla tuzishdagi xatolar va tahliliy fikrlash darajasining pasayishi ko'zga tashlanmoqda.

Internet — bu erkin maydon. Ammo bu erkinlik ba'zan nojo'ya so'zlar, haqoratli iboralar, noma'naviy kontentlar ko'rinishida namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, ona tilida olib borilayotgan muloqotlar ko'pincha odob-axloq me'yorlariga to'g'ri kelmaydi. Bunday holatlar til madaniyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Raqamli vositalarning haddan tashqari ko'p ishlatilishi natijasida kitob o'qish odati asta-sekin orqaga surilmoqda. Kitob — bu til boyligi, uslub, obrazlilik, badiiy tafakkur manbai. Kitob o'qimagan avlod esa tilning go'zalligi va nozik jihatlarini tushunmay qolishi mumkin.

Raqamli texnologiyalar bilan bog'liq holda davlat miqyosida til siyosatini ishlab chiqish zarur. Raqamli platformalarda ona tilida to'g'ri, rasmiy va madaniy nutqni keng targ'ib qilish, til normalarini saqlab qolish siyosiy va ijtimoiy zaruratga aylangan.

Rasmiy veb-saytlar, o'quv portallari, media-resurslar va ijtimoiy loyihalar orqali ona tilida boy, chiroyli va sifatli axborotlar taqdim etilishi kerak. Bu orqali raqamli muhitda ham tilning obro'si, saviyasi va qadri saqlanadi. Zamonaviy ustozlar va kontent yaratuvchilar raqamli muhitda ishlash ko'nikmasiga ega bo'lishi zarur. Til o'rgatuvchi kontentlar ilmiy, uslubiy va texnik jihatdan puxta tayyorlanishi lozim. Bu esa raqamli ta'lim sifatini oshiradi.

TikTok, YouTube, Instagram kabi platformalarda ona tiliga oid videoroliklar, qiziqarli postlar, viktorinalar, milliy adabiyotdan parcha o'qish loyihalari, bloglar — bularning barchasi tilni ommalashtirishda muhim rol o'ynaydi. Davlat va jamiyat bunday loyihalarni rag'batlantirishi lozim. Raqamli texnologiyalar — bu muammo emas, imkoniyat. Uni to'g'ri yo'naltirsak, u bizning milliy tilimizni ham taraqqiyot yo'liga olib chiqadi. Buning uchun davlat siyosati, oila tarbiyasi, o'qituvchilar, texnologlar va ijodkorlar bir yoqadan bosh chiqarib harakat qilishi zarur. Til — bu davlatniki emas, u har bir fuqaroning qalbiga bog'liq boylikdir. Har kim o'z ona tilini asrab-avaylasa, uni chiroyli ishlatasa, ertaga biz farzandlarimizga or-nomus bilan meros qoldira oladigan bebaho til boyligini taqdim etamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Davlat tilini rivojlantirish departamenti materiallari. www.til.gov.uz
- 2.Zokirov A., Qodirov B. "Axborot texnologiyalari va til o'rgatish". – T.: Fan, 2022.
- 3."Raqamli texnologiyalar va ta'limda innovatsiyalar" to'plami. – T.: TDPU nashriyoti, 2023.
- 4."O'zbek tili grammatikasi: leksik va stilistik asoslar" – T.: Fan, 2021.
- 5.Hasanboyeva D. "Til va madaniyat: zamonaviy yondashuvlar". – T.: O'zbekiston Milliy Universiteti nashriyoti, 2022.
- 6.UNESCO. "Language in the Digital Age: Challenges and Opportunities". Paris: UNESCO Publishing, 2020. www.unesco.org
- 7.Crystal, David. "Language and the Internet." – Cambridge University Press, 2006.

TIBBIYOTDA LOTIN TILINI O‘QITISHDA INNOVATSION METODLARNING O‘RNI VA AFZALLIKLARI

Palvanov Muzaffar Atajanovich

2-son Nukus Abu Ali ibn Sino nomidagi jamoat salomatligi texnikumi lotin tili fani o‘qituvchisi

Annotatsiya; Mazkur maqolada tibbiyotda Lotin tilini o‘qitishda innovatsion metodlarning o‘rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Lotin tili tibbiy terminologiyaning asosi bo‘lib, shifokor va farmatsevtlar uchun muhim fan hisoblanadi. An‘anaviy yodlash usullarining samaradorligi pastligi sababli, zamonaviy ta‘lim texnologiyalaridan foydalanish zarurati ortib bormoqda. Maqolada raqamli texnologiyalar, geymifikatsiya, virtual va kengaytirilgan reallik, problema asosida o‘qitish kabi innovatsion metodlarning afzalliklari ochib beriladi. Ushbu metodlar talabalar bilim olish jarayonini osonlashtiradi, ularning kasbiy kompetensiyasini oshiradi va tibbiy terminologiyani samarali o‘zlashtirishga yordam beradi. Innovatsion yondashuvlar tibbiy ta‘limni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etib, talabalarni zamonaviy sharoitlarga mos ravishda tayyorlash imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: Lotin tili, tibbiy terminologiya, innovatsion metodlar, raqamli texnologiyalar, geymifikatsiya, virtual reallik, problema asosida o‘qitish, aralash ta‘lim.

Zamonaviy tibbiyotda tibbiy terminologiyani to‘g‘ri tushunish va qo‘llash mutaxassislarning kasbiy mahoratini belgilovchi muhim omillardan biridir. Lotin tili ko‘p asrlar davomida ilm-fan, ayniqsa, tibbiyot sohasida xalqaro muloqot tili bo‘lib kelgan. Bugungi kunda ham tibbiy hujjatlar, dori vositalarining nomlanishi, kasalliklar tashxisi va muolaja usullari Lotin tilidagi atamalar asosida shakllanadi. Shu boisdan, shifokorlar va farmatsevtlar Lotin tilidagi terminlarni puxta o‘zlashtirishlari talab etiladi.

An‘anaviy yodlash usullari va grammatika asosida o‘qitish talabalar uchun zerikarli bo‘lib, samaradorlikni pasaytirishi mumkin. Shuning uchun innovatsion metodlardan foydalanish orqali o‘qitish jarayonini qiziqarli, interaktiv va samarali qilish zarurati ortib bormoqda. Ushbu maqolada tibbiyotda Lotin tilini o‘qitish jarayonida qo‘llanilayotgan innovatsion metodlarning o‘rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Jumladan, raqamli texnologiyalar, geymifikatsiya, virtual va kengaytirilgan reallik, problema asosida o‘qitish kabi zamonaviy yondashuvlarning afzalliklari yoritiladi.

Lotin tili asrlar davomida tibbiy bilimlarning rivojlanishida muhim rol o‘ynab kelgan. Bugungi kunda ham u quyidagi jihatlar bo‘yicha dolzarb hisoblanadi:

1. Xalqaro tibbiy terminologiyaning asosi – Tibbiyot sohasida qo‘llaniladigan atamalar asosan Lotin va yunon tillaridan kelib chiqqan. Bu esa tibbiy muloqotning aniq va tushunarli bo‘lishini ta‘minlaydi.

2. Dori vositalarining nomlanishi – Farmatsevtika sohasida ishlab chiqarilayotgan dorilar asosan Lotin tilida nomlanadi. Bu ularning butun dunyo bo‘ylab bir xil tushunilishiga yordam beradi.

3. Tibbiy hujjatlashtirish – Ko‘plab kasalliklar nomlari, tashxislar va jarrohlik amaliyotida qo‘llaniladigan tushunchalar Lotin tilida yoziladi.

4. Kasbiy kompetensiyani oshirish – Tibbiyot sohasida faoliyat yurituvchi mutaxassislarning Lotin tilidagi terminlarni mukammal bilishi ilmiy maqolalar yozish, xalqaro konferensiyalarda qatnashish va zamonaviy adabiyotlardan samarali foydalanish imkonini beradi.[2.48]

Tibbiy terminologiyani oson va samarali o‘zlashtirish uchun innovatsion metodlardan foydalanish ayni paytda dolzarb hisoblanadi. Lotin tilini o‘qitish jarayonida an‘anaviy usullar bilan bir qatorda zamonaviy pedagogik yondashuvlardan foydalanish muhim ahamiyat kasb

etadi. Quyidagi innovatsion metodlar talabalar uchun Lotin tilini o'rganishni osonlashtiradi va samaradorligini oshiradi:

1. Raqamli texnologiyalar va onlayn platformalar. Zamonaviy ta'lim tizimida raqamli texnologiyalar asosiy o'rin tutmoqda. Lotin tilini o'rganishda quyidagi onlayn resurslardan foydalanish samarali natija beradi:

- Interaktiv mobil ilovalar – Quizlet, Anki, MedTerm kabi ilovalar yordamida talabalar terminlarni tez va oson o'zlashtiradilar.[5]
- Onlayn dars platformalari – Moodle, Coursera, EdX va Khan Academy singari platformalar talabalar uchun mustaqil o'qish imkonini yaratadi.
- Virtual laboratoriyalar – VR texnologiyalari yordamida talabalar anatomiya va tibbiy terminlarni vizual tarzda o'rganish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

2. Geymifikatsiya (o'yinlashtirish) orqali o'qitish. O'yin elementlari ta'lim jarayoniga kiritilganda, talabalar Lotin tilini o'rganishga yanada qiziqish bilan yondashadilar. Masalan:

- Terminlarni o'rganish uchun viktorinalar – Lotincha atamalarni tez yodlash uchun interaktiv testlar.
- "Shifokor va bemor" rolli o'yinlari – Lotin terminlari yordamida tibbiy muammolarni hal qilishga qaratilgan mashg'ulotlar.
- Ballar va mukofotlar tizimi – Talabalarning motivatsiyasini oshirish uchun ishlatiladi.

3. Virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR) texnologiyalari

- VR laboratoriyalar – Lotin tilidagi anatomiya va fiziologiya darslarini vizual ravishda o'rganish imkonini beradi.
- AR ilovalar – Mobil qurilmalar yordamida real hayotdagi obyektlarni Lotin tilidagi atamalar bilan bog'lash imkonini yaratadi.

4. Problema asosida o'qitish (PBL – Problem-Based Learning). Bu metod orqali talabalar real hayotdagi tibbiy muammolarni Lotin tilidagi atamalar yordamida tahlil qilib, muhokama qilishadi.

- Klinik holatlar tahlili – Lotin terminlari yordamida tashxis qo'yish.
- Tibbiy vaziyatlarni tahlil qilish – Talabalarga mustaqil fikrlash va muammoni hal qilish imkoniyatini beradi.

5. Aralash ta'lim (Blended Learning)

- Onlayn va an'anaviy ta'lim uyg'unligi – Talabalar darslardan tashqari interaktiv resurslardan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladilar.
- Video darslar va vebinarlar – Talabalar Lotin tilidagi tibbiy atamalarni yanada chuqurroq tushunishlari uchun vizual materiallardan foydalanishadi.[4.16]

Tibbiyotda Lotin tilini o'qitishda innovatsion metodlardan foydalanish talabalar uchun terminlarni oson o'zlashtirishga, kasbiy malakalarini oshirishga va xalqaro ilmiy tadqiqotlarda faol ishtirok etishlariga imkon yaratadi.

Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilgan innovatsion yondashuvlar tibbiy ta'lim jarayonini optimallashtirish, talabalar bilimni chuqurlashtirish va ularning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda muhim o'rin tutadi. Ayniqsa, tibbiyotda lotin tilini o'rganishda bu yondashuvlar quyidagi afzalliklari bilan ajralib turadi:

1. Talabalarni o'quv jarayoniga faol jalb etadi. An'anaviy darslarda o'quvchi ko'proq passiv tinglovchi rolini bajarsa, innovatsion metodlar ularni darsning faol ishtirokchisiga

aylantiradi. Interfaol usullar, savol-javoblar, rolli o'yinlar, muammoli vaziyatlar orqali talabalar o'z fikrlarini erkin ifoda etishga o'rganadilar.

2.Til materialini tez va samarali o'zlashtirishga xizmat qiladi. Vizual, audio va multimediya vositalarining qo'llanilishi natijasida o'rganilayotgan material ko'p kanalli idrok orqali esda saqlanadi. Bu, ayniqsa, tibbiy terminologiyani yod olish va uni amaliyotda qo'llashda katta qulaylik yaratadi.

3.Kreativ va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Innovatsion yondashuvlar talabalarni oddiy takrorlash emas, balki o'rgangan bilimlarni real hayotiy holatlarga tatbiq etish orqali o'ylashga, tahlil qilishga, mantiqiy xulosalar chiqarishga undaydi.

4.Talabalarda mustaqil o'rganish va mas'uliyat hissini shakllantiradi. Onlayn platformalar, elektron darsliklar, test tizimlari orqali o'z-o'zini nazorat qilish imkoniyati yaratiladi. Bu esa mustaqil ta'lim ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

5.Amaliy ko'nikmalarni rivojlantirishga xizmat qiladi. Simulyatsiya, gamifikatsiya (o'yinlashtirish), loyihaviy ishlar orqali o'zlashtirilgan til materiali nazariy darajada qolmay, real kasbiy faoliyatda qo'llashga yo'naltiriladi. Bu esa tibbiy atamalarni aniq va to'g'ri qo'llash malakasini mustahkamlaydi.

6.Axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish malakasini oshiradi. Zamonaviy ta'lim vositalari bilan ishlash talabalarning raqamli savodxonligini oshirish, ularni zamonaviy tibbiy axborot muhitiga moslashtirish imkonini beradi.

7.Ta'lim sifatini va natijadorligini oshiradi. Raqamli vositalar asosida olib borilgan monitoring va tahlillar ta'lim jarayonining samaradorligini aniqlash, individual yondashuvlarni ishlab chiqish imkonini yaratadi.

Zamonaviy raqamli texnologiyalar, geymifikatsiya, virtual reallik va problema asosida o'qitish kabi metodlar ta'lim jarayonini samarali va qiziqarli qiladi. Innovatsion yondashuvlarni keng joriy etish tibbiy ta'lim sifatini oshirishga va yuqori malakali mutaxassislar tayyorlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Ахмедов А., Рахимов А. Латин тили ва тиббий терминология. – Тошкент: Тиббиёт нашриёти, 2020.
- 2.Назаров Ш., Курбонов Ж. Замонавий тиббий таълимда латин тилини ўқитиш услублари // Илмий-тадқиқот журнали, 2021, №3, 45-50-бетлар.
- 3.Brown, P., & Smith, J. Medical Latin and Its Importance in Modern Medicine. – Oxford University Press, 2019.
- 4.Rajabov U. Tibbiyotda innovatsion pedagogika: Lotin tilini o'qitishda yangi yondashuvlar // O'zbekiston tibbiyot ilmiy jurnali, 2022, №5, 12-18-betlar.
- 5.MedTerm Online. Latin Terminology for Medical Students. [Online]. Available at: www.medterm.com
- 6.Smith, L., & Johnson, K. Gamification in Medical Education: A New Approach. – Springer, 2021.
- 7.O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi. Tibbiyot oliy ta'lim muassasalari uchun Lotin tili bo'yicha metodik qo'llanma. – Toshkent, 2023.
- 8.Wilson, R. Blended Learning in Medical Language Education. – Cambridge University Press, 2022.

ВНЕДРЕНИЕ ИНФОРМАЦИОННЫХ И КОММУНИКАТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В УЧЕБНЫЙ ПРОЦЕСС

ЭРГАШЕВА ЗУЛХУМОР ДЕХКАНОВНА,

преподаватель русского языка и литературы

Ташкентский военно-академический лицей «Темурбеклар мактаби» Национальной
гвардии Республики Узбекистан

Аннотация: Данная статья посвящена теме: «Использование ИКТ на уроках русского языка», выявление роли ИКТ в современном учебном процессе. Рассматривается использование ИКТ в повышении эффективности развития речи, развитии мотивации обучения.

Путём сопутствующего разбора примеров, демонстрируются информационные технологии в учебном процессе на уроках русского языка, их возможности и задачи, а также применение ИКТ на уроках русского языка и литературы, повышение качества обучения при применении ИКТ.

Ключевые слова: ИКТ, интернет, информация, интерактивная доска, монотехнология, эксперимент, технология, компьютер, компетенция.

Все большее количество информации и ее качественное разнообразие требует от современного человека совершенствования интеллектуальных средств её приема, обработки и передачи. В процессе использования информационных и коммуникационных технологий (ИКТ) в лицее у учащихся формируются умения самостоятельно обрабатывать информацию, работать с ней в группах и индивидуально, принимать решения по различным вопросам, успешно адаптироваться в современном информационном обществе. Использование ИКТ способствует активной, самостоятельной, творческой и практической деятельности в образовательной среде.

В педагогической науке эффективно организованное взаимодействие учителя и ученика в индивидуальном режиме, взаимодействие учителя с группой учащихся, взаимодействие учащихся между собой внутри учебной группы положительно влияют на качество образовательного процесса.

На уроке с применением средств ИКТ спектр взаимодействий в значительной мере расширяется, что даёт дополнительный ресурс для повышения качества обучения.

В современном образовании использование ИКТ в учебном процессе очень актуально. Включение их в уроки русского языка способствует активизации познавательной деятельности учащихся, стимулирует и развивает психические процессы, развитие мышления, восприятия, памяти.

Не менее важен тот факт, что возможности компьютерных технологий позволяют учителю подготовить интересный урок по любому предмету и теме. Использование ИКТ на уроках русского языка позволяет:

- сделать активной познавательную деятельность учащихся;
- найти индивидуальный подход к каждому ученику, применяя различные задания.
- сделать образование эффективным;
- повысить качество усвоения материала;
- проводить уроки на высоком эстетическом уровне (слайды, фильмы, музыка, анимация);
- развивать умение учащихся ориентироваться в информационных потоках окружающего мира,

-овладевать практическими способами работы с информацией.[4]

Современный преподаватель должен иметь основные качества учителя предметника - (основной ИКТ - компетенции), то есть, иметь знания и навыки, необходимые для решения образовательных проблем, с помощью инструментов ИКТ общего пользования. Преподаватель - предметник должен обладать предметно - ориентированной ИКТ - компетентностью, то есть, развивать специализированные технологии и ресурсы, разработанные в соответствии с требованиями содержания учебного предмета, а также формировать готовность внедрять и реализовать их в образовательной деятельности.[1]

Информационная технология может быть реализована в трех вариантах:

- как "проникающая" (использование компьютера при изучении отдельных тем, разделов, для решения отдельных дидактических задач);
- как основная (наиболее важная в используемой педагогической технологии);
- как монотехнология (когда все обучение и управление учебным процессом, включая все виды диагностики, контроля и мониторинга, опираются на применение компьютера).

Самый оптимальный вариант, к которому, в принципе, должен стремиться каждый учитель, - это дистанционное обучение, то есть самостоятельная учебная работа ребенка в интерактивной среде обучения, используя готовые электронные учебные курсы. Использование информационных технологий необходимо рассматривать в неразрывном единстве всех составляющих образовательного процесса:

- создание уроков с использованием ИКТ;
- творческая проектная работа учащихся;
- дистанционное обучение, конкурсы;
- библиотека, ресурсы Интернет;
- элективные курсы;
- социально - психологический мониторинг становления личности учащегося;
- творческое взаимодействие с педагогами.[2]

У преподавателя и учащихся появляется склонность к экспериментированию, гибкость, связность, структурность. Они соответствуют познавательным процессам, связанным с творческой деятельностью и решением проблем. Понимание сущности явлений и тактика решения проблем раскрываются в способности воспринимать по-новому кажущиеся очевидными факты, умении находить способ соединения не связанных, на первый взгляд, вещей, устанавливать оригинальные связи между новой и старой информацией.[2]

Применение информационных технологий в преподавании русского языка - это не дань моде, а необходимость. Оно способствует совершенствованию практических умений и навыков учащихся, позволяют эффективнее организовать их самостоятельную работу и индивидуализировать процесс обучения, повышают интерес к урокам, активизируют познавательную деятельность обучаемых.

Без процесса информатизации образования уже невозможно представить современное образование.

Использование информационных и коммуникационных технологий на уроках русского языка позволяет:

- развить у учащихся творческие способности, навыки исследовательской деятельности, умение принимать оптимальные решения;
- расширить возможности предъявления учебной информации;
- сформировать у школьников умение работать с информацией, развить коммуникативные способности;
- активно вовлекать учащихся в учебный процесс;
- дать учащемуся максимально возможный для него объем учебного материала и т.д.[3]

Учащихся привлекают новые условия учебы в непринужденной обстановке, в самом общении с компьютером, интерактивной доской. От пассивного обучения учение становится активным процессом, и чем больше умственных усилий делает учащийся, более продуктивным становится его деятельность.

Список литературы:

1. Щипицина, Л.Ю. Информационные технологии в лингвистике: Учебное пособие / Л.Ю. Щипицина. — М.: Флинта, Наука, 2013. — 128 с.
2. Федотова, Е.Л. Информационные технологии в науке и образовании: Учебное пособие / Е.Л. Федотова, А.А. Федотов. — М.: ИД ФОРУМ, НИЦ ИНФРА-М, 2013. — 336 с.
3. <http://xn----btb1bbcge2a.xn--p1ai/blog/2020-07-26-1597>
4. <https://cyberleninka.ru/article/n/ispolzovanie-informatsionno-kompyuternyh-tehnologiy-na-urokah-russkogo-yazyka-i-literatury/viewer>

РОЛЬ И ВАЖНОСТЬ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ В СОВРЕМЕННОМ ОБЩЕСТВЕ

Имомова Нилуфар Абдитолибовна,
Преподаватель английского языка Ташкентского военного
академического лица «Темурбеклар мактаби» НГ РУз

Аннотация: Иностранные языки стали важными инструментами для преодоления культурных, экономических и политических сферах в современном мире. Их важность охватывает многочисленные области, от образования и бизнеса до дипломатии и культурного обмена. Условность на иностранных языках не только улучшает когнитивное развитие, но и способствует международному сотрудничеству, экономическому процветанию, а также взаимному уважению. Эта статья описывает значение иностранных языков в разных сферах жизни, подчеркивая их глубокое влияние на индивидуальный рост, продвижение общества и гармонию. Утверждается, что многоязычие - это не просто навык, а необходимый успех к будущему.

Ключевые слова: международный, многоязычие, трансграничные партнерские отношения когнитивное развитие, отношения, дипломатия, взаимосвязь, глобализация, исполнительная власть, культурный обмен, функционирование, гибкость, грамотность, социальный, сплоченность.

Мир становится все более взаимосвязанным с помощью технологий, торговли и общения. Способность говорить на нескольких языках стала незаменимой. Иностранные языки служат мощным инструментом не только для личного развития, но и для

профессионального и социального продвижения. Независимо от того, содействует ли это международным деловым переговорам, образовательным и академическим достижениям, улучшению дипломатического диалога или содействию культурному пониманию, они играют ключевую роль в успехе XXI века.

Статья рассматривает важность иностранных языков в различных областях, подчеркивая их глубокое влияние как на индивидуальный рост, так и на глобальное сотрудничество. От образования до дипломатии многоязычие позволяет людям преодолевать культурные и идеологические границы, способствуя к интеграции и миру.

Когнитивные способы развития иностранных языков

Изучение иностранного языка обогащает академический опыт учащихся и обеспечивает значительные когнитивные навыки. Изучение иностранных языков улучшает критическое мышление и развивает многозадачные навыки в решении проблем. Опытные студенты в иностранных языках, демонстрируют превосходную память, что является важным навыком как в академических, так и в профессиональных условиях. Иностранные языки предлагают студентам доступ к богатым знаниям. Знание таких языков, как французский, испанский, китайский или арабский язык, позволяет студентам изучать различные академические перспективы, способствуя всестороннему образованию [1]. Изучение иностранных языков также способствует культурной осведомленности. Взаимодействуя с другим языком, можно познакомиться с традициями и мировоззрением различных культур, что улучшает понимание глобальной взаимосвязанности. Такая культурная грамотность необходима, потому что она помогает кому-то ориентироваться.

Иностранные языки в бизнесе

В деловом мире иностранные языки стали важным аспектом для организаций, стремящихся расширить свой внутренний рынок. Рост корпораций, электронной коммерции и цепочки поставок создает постоянный спрос на людей, которые говорят на иностранных языках. Профессионалы, которые говорят на иностранных языках, позволяют компаниям строить прочные отношения с международными клиентами, преодолевая сложные культурные различия и адаптируя продукты и услуги на разные рынки.

Знание испанского или немецкого ценится в регионах с быстрорастущей экономикой, такими как Азия и Латинская Америка. Способность говорить на местном языке демонстрирует уважение к культурным нюансам, содействие доверию и доброй воле, которые являются важными компонентами успешных международных партнерских отношений. Исследования показали, что компании с многоязычной рабочей силой испытывают высокий рост выручки и повышение удовлетворенности клиентов, подчеркивая ощутимые экономические выгоды от владения иностранным языком.

Знание иностранных языков также позволяет людям управлять международными командами и договариваться в трансграничных контрактах [2]. В конкурентном мировом рынке компании, которые ценят и инвестируют в многоязычные таланты, могут процветать и адаптироваться.

Иностранные языки в дипломатии и международных отношениях

В области дипломатии знание иностранных языков не просто полезно, а важно. Способность свободно общаться на нескольких языках эффективна в дипломатии и международных отношениях. Переговоры, мирные договоры и многосторонние дискуссии

требуют точности и глубокого понимания культурных тонкостей. Дипломат, который говорит на языке своих коллег, может вести сложные политические разговоры, интерпретировать невербальные сигналы и установить взаимопонимание.

Знание иностранных языков в дипломатии играет ключевую роль в международном сотрудничестве по глобальным вопросам, таким как разрешение конфликтов, права человека и т. д. Способность общаться на родном языке вовлеченных сторон обеспечивает прозрачность и взаимное уважение в переговорах. В развитии геополитических тем, дипломаты становятся более опытными в общении с заинтересованными сторонами, содействуя мирному диалогу и трансграничному партнерству, направленным на решение общих глобальных проблем.

В современном мире людям становятся все чаще должны общаться на разных языках. Изучение нового языка - это инвестиция в человеческий капитал. Мигранты должны изучать язык страны назначения, но даже не мигранты должны изучать другие языки, если их работа включает в себя общение с иностранцами. Экономические исследования показали, что беглость на доминирующем языке важна для экономического успеха и повышает экономическую эффективность [3].

Владение иностранным языком в дипломатии поощряет культурную эмпатию, позволяя дипломатам понимать исторические и социальные контексты, которые формируют международные отношения. Это более глубокое культурное понимание способствует доверию, сотрудничеству и мирному сосуществованию, тем самым укрепляя фундаментальные принципы дипломатии.

Иностранные языки в культуре

Язык является ключом к мировой культуре, позволяющий людям взаимодействовать с искусством, литературой, музыкой и традициями из разных частей мира. Это один из самых глубоких способов, которым иностранные языки способствуют международному пониманию.

Люди получают прямой доступ к различным культурным выражениям через иностранные языки, способствуя общению и пониманию нюансов других обществ.

Эволюция языка часто формирует культуру конкретной группы, которая говорит на ней. Если вы действительно хотите освоить второй язык, знание культурного контекста, лежащего в основе языка, который вы изучаете, могут дать вам бесценное понимание определенных фраз, на которых часто говорят уроженцы определенной культурной группы [4].

Международные стажировки, студенческие обмены и глобальное сотрудничество - это программы в области искусства и наук. Они предоставляют людям возможность погрузиться в языки и культуры. Этот опыт создает связь между людьми разного происхождения, создавая прочные, дружеские и партнерские отношения, способствующие миру и процветанию. Способность общаться в разных культурах становится все более важной для поддержания социальной сплоченности и способствовать взаимному уважению.

Изучение иностранного языка также обогащает личную жизнь людей, позволяя им взаимодействовать с литературой, музыкой, фильмами и историей всего мира. Это культурное обогащение расширяет личные горизонты, способствуя мировым вопросам, таким как миграция, социальная справедливость и права человека.

Преимущества изучения иностранных языков

В дополнение к социальным, профессиональным и академическим преимуществам, изучение иностранных языков предлагает много когнитивных и психологических преимуществ. Изучение языка улучшает память и концентрацию, в этом люди должны использовать несколько когнитивных процессов для освоения нового языка. Люди с навыками иностранного языка демонстрируют превосходные исполнительные функции, включая улучшенные способности к решению проблем, умственную гибкость и навыки принятия решений.

Изучение иностранного языка также развивает мышление адаптивности и устойчивости. Процесс приобретения нового языка требует настойчивости, терпения и готовности принять неопределенность. Исследования показали, что многоязычие связано с более низким риском снижения когнитивных средств в пожилом возрасте и подчеркиванием долгосрочных преимуществ изучения иностранного языка для здоровья мозга.

Заключение

Иностранные языки стали незаменимыми инструментами в развивающемся мире. От улучшения когнитивного развития до содействия глобальному сотрудничеству, многоязычие играет основную роль в управлении проблемами и возможностями XXI века. Будь то образование, бизнес, дипломатия или культурный обмен, иностранные языки позволяют отдельным лицам и обществам преодолевать границы, способствуя большему пониманию и сотрудничеству. В мире, где разнообразие является проблемой и активом, иностранные языки - это навыки и мосты, которые связывают нас с общим глобальным будущим.

Использованная литература:

1. Crystal, D. (2003). Английский как глобальный язык (2 -е изд.). Издательство Кембриджского университета.// https://www.researchgate.net/publication/272776749_Crystal_David_2003_English_as_a_
2. Grin, F. & Vaillancourt, F. (2008). Экономика языковой политики. MIT Press. // <https://mitpress.mit.edu/9780262034708/the-economics-of-language-policy/>
3. <https://www.researchgate.net/publication>
4. <https://toppandigital.com/translation-blog/culture-important-language-learning/>

ПРЕИМУЩЕСТВО ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ – ЗАЛОГ ПОВЫШЕНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦИАЛА УЧАЩИХСЯ

Улжаева Дилафруз Аъзамовна

главный преподаватель русского языка и литературы

Ташкентский военно-академический лицей «Темурбеклар мактаби» Национальной
гвардии Республики Узбекистан

Аннотация. В предоставляемой работе рассмотрены аспекты преподавания русского как иностранного посредством современных технологий. Описаны различные методики в купе с игровой. Доказана необходимость изучения русского языка в Узбекистане.

Ключевые слова: мультимедийные ресурсы, геймификация обучения, проектная работа, онлайн-тьюторство, сокровищница общечеловеческой культуры, военная техника, военно-техническое сотрудничество, гибридная война, постоянная конкуренция.

В методике преподавания иностранных языков к современным технологиям обучения принято относить: обучение в сотрудничестве, метод проектов (проектные технологии), центрированное на учащихся обучение, дистанционное обучение, использование языкового портфеля, компьютерные и аудиовизуальные технологии.

Методика преподавания иностранных языков с использованием инновационных технологий предполагает применение различных методов и форм обучения, которые способствуют эффективному усвоению языковых навыков и повышению мотивации учащихся.

Некоторые из таких методик:

Использование мобильных приложений. Они предлагают разнообразные методики обучения, включая игровой подход, интерактивные уроки, аудио- и видеоматериалы, а также возможность общения с носителями языка через чаты или голосовые сообщения.

Мультимедийные ресурсы. К ним относятся видеоуроки, аудиокурсы, интерактивные уроки с возможностью прослушивания и повторения материала. Это позволяет учащимся погружаться в языковую среду и оттачивать навыки восприятия речи на слух.

Виртуальная реальность и дополненная реальность. Симуляции реальных жизненных ситуаций, включающие общение на иностранном языке, помогают студентам погрузиться в аутентичную языковую среду.

Геймификация обучения. Применение игровых элементов в образовательном процессе стимулирует учащихся к активному участию в процессе изучения, делая его более увлекательным и мотивирующим.

Методика TPRS (Teaching Proficiency through Reading and Storytelling). Она акцентирует внимание на коммуникативных навыках через сюжетные истории и вовлечение учащихся в языковую практику.

Интерактивные онлайн-уроки и интерактивные онлайн-платформы. Они предоставляют возможность обучения через видео-конференции с преподавателем или носителем языка, где учащиеся могут задавать вопросы, обсуждать темы и применять новые знания на практике.

Сотрудничество и проектная работа. Организация групповых проектов позволяет учащимся применять полученные знания на практике, работать в команде и обмениваться опытом, что способствует более глубокому усвоению материала и развитию коммуникативных навыков.

Использование социальных сетей. Они используются для организации языкового общения, обмена опытом и материалами, а также для создания сети контактов с носителями языка и другими учащимися.

Онлайн-тьюторство и менторство. Они предоставляют учащимся возможность получать индивидуальное внимание и поддержку со стороны опытных преподавателей и носителей языка, что способствует более глубокому освоению языковых навыков.

Использование искусственного интеллекта. Он адаптирует учебный процесс под индивидуальные потребности ученика, автоматизирует оценку прогресса и предоставляет персонализированные рекомендации для улучшения учебных результатов.

Ещё в 19 веке поэт Фуркат говорил о необходимости изучения русского языка, чтобы через него приобщиться к мировой культуре. Писатель и академик Айбек в 30-е годы прошлого столетия писал: «поэзия Пушкина на узбекскую литературу окажет большое влияние и уже сегодня ощущается влияние его мастерства на творчество многих поэтов». А другой выдающийся литератор Х. Алимджан счёл нужным добавить: «Во всех домах, где почитают Навои, также почитают и Пушкина».

Более того, сокровищница общечеловеческой культуры обогатилась творениями таких крупных мастеров слова, как киргиз Чингиз Айтматов, казах Олжас Сулейменов, таджик Тимур Зульфикаров, азербайджанец Рустам Ибрагимбеков, узбеки Тимур Пулат, Раим Фархади, Сабит Мадалиев, Сухбат Афлатуни, Бах Ахмедов и многие другие, писавшие на прекрасном русском языке. И сколько бы ни пропагандировался, к примеру, английский или китайский языки, мы не знаем ни одного местного автора, который бы прославился прозой или поэзией на этих достойных, но пока ещё чуждых основному населению нашего региона языках.

А значит, было бы справедливо исходить из комплекса конституционных прав каждого человека – гражданина нашей и других республик. Без сомнения, функция русского на просторах СНГ шире любого другого языка межнационального общения.

Стоит отметить, что связи с Российской Федерацией на сегодняшний момент только нарастают. Миллионы граждан каждый год едут на работу в Россию, к сожалению, не владея должным образом языком Пушкина. Русский остро необходим и для десятков тысяч студентов, пополняющих свои знания в более привычной обстановке на территории РФ. С другой стороны, неуклонно нарастает и поток туристов из России, других стран СНГ, которые рассчитывают на лёгкое понимание со стороны обслуживающего персонала и всех местных людей.

Надо признать очевидный факт — русский стал вторым родным для миллионов «коренных» жителей Центральной Азии. Возникает вопрос — почему борьба за независимость, за национальную идентичность в молодых государствах воплотилась в игнорирование русского языка, отчего пострадали, прежде всего, интересы самих этих республик? Не секрет, что сейчас в школах больше всего востребованы русские классы, русские группы в вузах заполнены, что говорится, под завязку, но дети уже хуже подготовлены.

В Узбекистане более чем в два раза уменьшилось число школ с русским языком обучения. При такой тенденции есть опасения, что в ближайшие десятилетия практическое значение русского языка для населения будет утрачиваться, исключая узкую городскую прослойку. Этого нельзя допустить!

Тем более, что в настоящее время интенсивно идут политические и экономические процессы сближения стран ЦА, где, учитывая коренные различия, к примеру, между тюркскими и таджикским языками, русский просто необходим для эффективного сотрудничества. Не случайно, в СНГ, ШОС, ЕАЭС, ОДКБ и других союзах, рабочим языком является русский. Так надо ли нам уходить от реальных процессов?

Вопрос статуса русского языка — чрезвычайно актуальная проблема, которую надо решать, как можно скорее на общегосударственном уровне с внесением необходимых поправок в законы нашей страны[1]

Нынешний век — время расцвета эпохи, когда изучение иностранных языков развивается стремительным образом и ощущается необходимость налаживания обучения и упорядочения численности конкурентоспособных деятелей в сфере преподавания. Последний фактор имеет не менее главную роль в обучении русскому языку в военных образовательных учреждениях и оказывает целенаправленное воздействие на учащихся в ходе разъяснения предмета.

На сегодняшний день наибольшее количество носителей языка — это группа англоговорящих жителей планеты. Затем китаеговорящие, хинди, испаноговорящие, на пятом месте франкоговорящие. Соотнесение русского языка по мере востребованности включается в десятку мировых языков, хотя не стоит забывать, что раньше русский язык входил в пятерку самых изучаемых языков мира. Это явление, прежде всего, было связано с тем, что Советский Союз был в апогее своего расцвета.

Правопреемник Советского союза — Российская Федерация остается великой военной державой, и, на сегодняшний день, передовые военные всего мира изучают русский язык, потому что он является носителем российской военной мощи. В связи с этим, каждому американскому русскоговорящему военному служащему в США оплачивается надбавка к зарплате за знание русского языка. Так как знание русского языка для американского военнослужащего — это способ взаимодействия с российской военной группировкой во время выполнения военных и антитеррористических операций, помимо этого, на вооружении армии США имеются образцы российского производства (например: боевые вертолеты МИ17, ракетные установки, техника концерна «Калашников», часы, оптические приборы). Надлежит отметить, что военная техника России является на данный момент одной из передовой в мире и, естественно, применение такой техники требует знания русского языка, а также, соответствующих способов коммуникации. Ввиду того, что на вооружении Республики Узбекистан превалирует много разновидностей оружия Советского и Российского образца, наше государство на постоянной основе осуществляет военно-техническое сотрудничество с министерством обороны Российской Федерации. Таким образом, изучение передовой военной мысли России является приоритетной задачей при обучении узбекских военнослужащих русской речи. Наряду с этим, учащимся военно-образовательных учреждений требуется знание русского языка как иностранного, ибо оно повсеместно охватывает все отрасли науки. Данный язык для нерусских обучаемых представляется камнем преткновения, который надо измельчить, удалить, а не давать спотыкаться каждый раз. И эту задачу нужно

возложить на плечи компетентного педагога, умеющего целенаправленно и с присущим ему рвением оделять знаниями и опытом молодое поколение.

В последнее время массовое распространение получило так называемая гибридная война (англ. Hybrid warfare) – вид враждебных действий, при котором нападающая сторона не прибегает к классическому военному вторжению, а подавляет своего оппонента, используя сочетание скрытых операций, диверсий, кибервойны, а также оказывая поддержку повстанцам, действующим на территории противника[2] Будучи особым видом боевых действий, который включает в себя отсутствие понимания у военнослужащих логической связи между определенными явлениями, этот элемент является главным оружием иностранных противников. Одним из препятствий понимания того, что началось осуществление операций с применением стратегических действий гибридной войны является незнание иностранного языка, а самое главное, даже, при знании языка – отсутствие понимания культурных установок агрессора.

Следовательно, важное значение имеет не только понимание самого языка, но и той структурной единицы, которую несет язык в культурном плане. Слово – это код, объясняющий определенное природное явление. Но полное и всестороннее понимание этого явления приходит с изучением культурно-нравственных позиций народа, который владеет данным языком. Поэтому важно изучать не только язык, не только стили общения, но и литературу этого народа. Определение, объясняющее конкретный технический термин на одном языке, не может передать полную суть на другом, ибо он является носителем группы представлений технических явлений. Маловерно то, что русский язык может в достоверности описать техническую ситуацию в переводе, например, на иранский язык, на хинди или арабский. Для того, чтобы явственно понимать значение технического явления или способы управления техническими средствами нужно изучить русский язык. Так как слово - код, оно, соответственно, вызывает в мышлении определенные ассоциации. Слово или группа слов описывает явление. Альберт Эйнштейн говорил: «Воображение важнее логики». В основе всех логических операций лежит абстракция понимания связи между явлениями, что немаловажно при изучении языка для познавания интеллигибельных значений.

В китайской пословице говорится – «Учить язык, значит открыть новое окно в мир». Бесспорно, изучение языков очень сильно развивает интеллект; чем больше языков мы знаем, тем полнее мы можем описать явления, и тем самым у нас появляется арсенал инструментов управления пространством. Существует три способа наиболее выгодного управления пространством:

1. Сбор информации
2. Диагностика ситуации на основе собранной информации
3. Инструменты решения задач

Обращаем внимание на третий пункт управления пространством – (инструменты решения задач) язык является одним из мощных инструментов преобразования пространства, что очень важно для современного военнослужащего. Потому что главный принцип интеллекта заключается в том, чтобы преобразить одно физическое явление в другое. К примеру, на поле боя военнослужащий истратил весь боезаряд своего оружия и если он обладает множеством инструментов решения пространственных задач, то может воспользоваться оружием уничтоженного противника, но при условии, что обладает навыками пользования иностранного оружия, т.е. владеет языком. Это умение и является

инструментом решения задач. Чем больше навыков, тем больше инструментов решения задач, тем умнее солдат. Собственно, задача военного - одержать победу из тех средств, которые имеются под рукой.

Язык – это самый мощный инструмент преобразования пространства путем постоянного самоизменения, саморегуляции - ведь роль интеллекта в современной военной мысли именно в этом и заключается; фактически, постоянная конкуренция и работа над собой приводит к совершенствованию военных навыков. Язык является не только инструментом понимания технических устройств, но и является мощным средством понимания алгоритма поведения противника, исходя из его языково-культурных установок. Касательно технологии изучения русского языка нужно обратить внимание на условия, при которых он подается. Например, военнотружущие советского периода укомплектовывались из всех регионов бывшего СССР, в том числе и из Узбекской ССР. Юноши попадали в ряды советской армии из аулов и кишлаков, где находились до восемнадцатилетнего возраста в среде сугубо узбекоязычного общения и при этом не знали ни единого слова на русском языке. Однако, попав в суровую армейскую реальность, где невозможно прожить без знания русского языка, через пару месяцев обменивались фразами на русском языке, а через полгода уже сносно могли говорить. Это обусловлено средой обитания и резко изменившейся реальностью. Нелишне добавить: среда обитания оказывает не менее положительное воздействие, чем наследственность. Обусловлено это тем фактором обязательного общения, когда наибольшая часть людей – представители иной нации; так как немислимо жить в среде, будучи полноценным, и не иметь возможности входить в контакт, по причине незнания языка. Соответственно, язык способствует укреплению взаимоотношений между народами, улучшению общенациональных уз и, естественно, развитию речи, что немаловажно при гуманном подходе к образованию и науке.

Следовательно, изучение русского языка в военных учебных заведениях подразумевает попадание в определенный интеллектуальный бульон, который способствует овладению речи. Это особо критическая ситуация, которая заставляет изучить язык, вернее, ситуация, при которой изучающий язык индивид выражает крайне оживленный интерес. Есть категория учеников, у которых не просто оживленный интерес, а мощный интерес. Они умеют концентрировать внимание на изучение языка. Бывает несколько видов технологии изучения языка:

1. Интерактивная (имеющая обратную диалоговую связь);
2. Игровая (естественный универсальный способ познания мира).

Игровое обучение предполагает решение проблем, связанных с профессиональной деятельностью, карьерой, человеческими взаимоотношениями и личными трудностями.

Возможности игровых интерактивных технологий широки:

- они позволяют соединить широкий охват проблем, глубину и многоаспектность их осмысления;
- соответствуют логике деятельности, включают момент социального взаимодействия, готовят к конструктивному профессиональному общению;
- способствуют большей вовлеченности участников взаимодействия в процесс обучения, побуждают их к непроизвольной активности;
- насыщены обратной связью («здесь и сейчас»), причем более содержательной и многогранной по сравнению с применяемой в методах активизации учебного процесса;

- формируют ценностные ориентации и установки профессиональной деятельности, легче преодолевают стереотипы, корректируют самооценку;

Все перечисленные преимущества определяют успешность применения игровых технологий в учебном процессе[3].

Ученики, курсанты военно-образовательных учреждений считают священным долгом служить Родине, народу, и соответственно этому, выражают огромное желание получить полноценное образование во всех отношениях и в различных отраслях науки и образования.

Важным фактором в изучении языков (русского, английского), можно считать введение в обучение инсценировок и интермедий по литературным произведениям, а также, проведение викторин и семинаров. Данный подход, будучи действенным и продуктивным, существенно улучшит обучение и поспособствует показательным результатам по преподаванию русского языка и литературы в военно-образовательных учреждениях, что является необходимым приоритетом. В довершение ко всему можно добавить, что знание русского языка – единственная прерогатива по пониманию и осмыслению речеведческих терминов художественных творений в сфере искусства и литературы знаменитых поэтов, писателей, художников бывшего Советского Союза. Вследствие этого развенчиваются мифы некорректного восприятия творчества отдельных индивидов, сформировавшиеся ввиду ошибочных суждений, неправильного истолкования; восстанавливаются утраченные ценности в области культуры и искусства, чему немало поспособствовало овладение безупречным русским языком.

Следует полагать, изучение русского языка определяет грандиозные тенденции в развитии учащихся, связывает межнациональные узы в сфере военно-гражданских аспектов и, ко всему прочему, приобщает учащихся военно-образовательных учреждений к нормализованному, осознанному исполнению своих обязанностей, что является целесообразным при воспитании молодого поколения.

Использованная литература:

1. <https://westi.uz>. Русский язык нам не чужой. 30.04.2019.
2. <https://ru.m.wikipedia.org/wiki>. Гибридная война.
3. <https://studentam.net>>

THE ROLE AND IMPORTANCE OF SOCIAL AND HUMANITARIAN SUBJECTS IN EDUCATING THE YOUNGER GENERATION

Yunusova Madina Rixsibayevna

English teacher of Military-academic lyceum of the National Guard of the Republic of
Uzbekistan Tashkent “Temurbeklar maktabi”

Abstract: The article examines of the goal and importance of social studies in educating the younger generation which instill values like justice, equality, and respect for diversity. It encourages students to think critically about their role in society and the impact of their actions, nurturing individuals who can contribute positively to their communities and the broader world.

Key words: examines, importance, younger generation, justice, equality, diversity, encourages, critically, impact, individuals, contribute, broader world.

Introduction

Social studies is an academic discipline that explores human society and social relationships. It encompasses various fields, such as history, geography, political science, economics, sociology, and anthropology, to comprehensively understand how societies function and interact. Social studies are crucial in the school curriculum because it helps students understand the world around them. By teaching them about history, culture, economics, and politics, social studies prepare them to become informed, responsible citizens. This knowledge fosters critical thinking, cultural awareness, and civic engagement. [3. 3rd page]

How does social studies benefit students?

Social studies benefit students by developing their analytical and critical thinking skills. They enhance their understanding and evaluation of information, making informed decisions, and appreciating different cultures and perspectives. They also help them understand their role in society and the importance of civic participation.

[3. 3rd page] Through the humanities, one learns to think not only creatively but also critically. A humanities education allows one to gain new insights into everything from poetry and paintings to business models and politics. A humanities education preserves the great accomplishments of the past, provides insight into and understanding of the world we live in, and provides the tools to imagine the future. It is through a humanities education that students are empowered to make moral, spiritual, and intellectual sense of the world. In addition, a humanities education enables students to weigh evidence skeptically and consider more than one side of every question. The humanities truly develop informed and critical citizens, thus insuring democracy. [1. 1st page] The humanities force students to broaden their perspective from their daily limitations, allowing them to see far beyond what is in front of them as they are exposed to more opportunities. Students leave my classroom believing they can and will accomplish anything they set their minds to. They give birth to bigger dreams and aspire to conquer the world instead of allowing the world to conquer them. [1. 1st page] For instance, studying the humanities has all the benefits of travel. Travel expands our horizons, brings us in contact with new climates, architecture, foods, and customs. Close study of art, history, music, and literature offers the opportunity to travel not just through space but also through time and thought, through a universe with no borders or boundaries. This exploration leads the student to question. The questions start with wondering about other people and their societies. The questioning inevitably leads to scrutiny of the self and of one's own society, and this is the important skill. The ability to

question and understand the human factor in life's situations creates a fuller, more empathetic existence.

Students are being equipped with 21st century skills such as life and career skills, learning and innovation skills, information, media, and technology skills to brace the challenges of the landscapes in education (Rogayan et al., 2021). Through social studies, learners acquire civic competence and understanding of the world they live in to become productive and responsible citizens. It also allows the students to be more conscious and aware of the community issues and problems and engages them to take the right action towards a better and more inclusive society.

Students are being equipped with 21st century skills such as life and career skills, learning and innovation skills, information, media, and technology skills to brace the challenges of the landscapes in education (Rogayan et al., 2021). Through social studies, learners acquire civic competence and understanding of the world they live in to become productive and responsible citizens. It also allows the students to be more conscious and aware of the community issues and problems and engages them to take the right action towards a better and more inclusive society.

Students are being equipped with 21st century skills such as life and career skills, learning and innovation skills, information, media, and technology skills to brace the challenges of the landscapes in education (Rogayan et al., 2021). Through social studies, learners acquire civic competence and understanding of the world they live in to become productive and responsible citizens. It also allows the students to be more conscious and aware of the community issues and problems and engages them to take the right action towards a better and more inclusive society.

The Broader Role of Humanities and Social Sciences in Education [4. 1st page]

1. Encouraging Critical Thinking and Analytical Skills

One of the defining features of humanities and social sciences is their focus on analysis and interpretation. Whether it's examining the causes of historical events, interpreting a piece of literature, or analyzing societal trends, these disciplines teach students to approach problems with critical reasoning.

2. Building Communication and Collaboration Skills

Effective communication is at the heart of any profession. Humanities and social sciences encourage students to articulate their ideas clearly, whether through essays, debates, or presentations. Meanwhile, collaborative projects in sociology, history, or economics foster teamwork and the ability to work effectively in diverse groups. In a world where collaboration across disciplines and cultures is key, these skills are invaluable.

3. Promoting Cultural Awareness and Global Understanding

In today's interconnected world, understanding diverse cultures and perspectives is more important than ever. Humanities and social sciences bridge the gap between different cultures, offering students the tools to appreciate global diversity and navigate cultural complexities. For example, studying history reveals how past events shape present realities, while subjects like anthropology explore the rich variety of human experiences.

4. Fostering Ethical Decision-Making and Social Responsibility

What does it mean to make ethical decisions? How do we balance individual needs with societal well-being? These are the kinds of questions that humanities and social sciences encourage students to grapple with. Philosophy, history, and political science, in particular, help students evaluate moral dilemmas and reflect on their responsibilities toward society. These fields cultivate not just knowledge but a sense of accountability and ethical decision-making—qualities essential for leadership in any domain.

5. Preparing for the Future with Marketable Skills

The skills fostered by humanities and social sciences—critical thinking, communication, teamwork, and cultural awareness—are increasingly sought after in the workforce. Employers value individuals who can adapt, problem-solve, and understand the broader implications of their work.

Here are some topics covered in social studies classes from elementary school to college: [2. 1st page]

a) Geography: Geography studies the atmosphere and physical landforms, the people who inhabit locations around the globe and their impact on the world due to populations, land use and available resources.

b) Anthropology: Anthropology focuses on human societies and how they have developed throughout history.

c) Economics: Economics studies the production, distribution and use of goods and services by sellers and consumers. There are many topics students can learn about such as business economics, microeconomics, international trade and more.

d) History: History is the general study of past events. Classes can vary by time period or location, such as a class on American History or a class that covers the world during the 1500s.

e) Sociology: Sociology focuses on the study of human relationships and seeks to understand the social behaviors between genders, races and families.

f) Civics: Civics studies the responsibilities and rights of citizens in society

These topics are not just about mastering information; they teach students to think deeply, question assumptions, and develop a nuanced understanding of the world.

[2. 1st page]

Conclusion:

Social studies is an important subject that can help students become informed individuals in a variety of areas, such as politics, citizenship, cultural awareness and some general knowledge of world affairs. Students begin taking social studies classes in elementary school to gain a broad understanding of history, geography and cultures around the world. As they get older, they learn more about their civic duties and responsibilities and get a better understanding of how the government and economy work.

Bibliography:

1. Teacher feature: The importance of a Humanities Education.
humanitiestexas.org
2. The importance of social Studies and benefits. indeed.com
3. <https://www.uopeople.edu.com>
4. Why do humanities and social sciences matter more than ever?
ekyaschools.com

THE ROLE OF THE ENGLISH LANGUAGE IN MODERN SOCIETY **Odilov Nozimbek Evatovich-Shakhrisabz military-academic lyceum "Temurbeklar maktabi" English teacher Department of Social and Human Sciences**

Annotation: The article talks about the importance of the English language in modern life. In the 21st century, it is simply impossible to succeed without knowing English, which is today a means of international communication. Currently, a very urgent problem is to consider the methodology of teaching foreign languages, in particular, English, as well as the main trends in its development.

Key words: methodology, actual problem, international communication, culture, economics.

Nowadays, speaking English is not a luxury but a vital necessity. Young people aged 10 to 30 try to learn English, as they need it in their career. Therefore, advanced young families from the very early years of their child's life begin to take various courses in English. And this is correct, since the child's psyche and memory are still very fresh and are able to memorize words without much effort. You have probably noticed how students differ in their knowledge from each other, so who have studied English since kindergarten, it is much easier for them to memorize certain words and grammar. And rightly so - today you can't go far without knowing English: you can't find a high-paying job, you can't find the information you need on the Internet, or you can't communicate with foreigners. A foreign language is necessary, because the economy, culture, business, travel to countries are all a foreign language. In order not to feel uncomfortable, to be able to explain yourself in a foreign country for you, you need a knowledge base obtained at school, continued in higher educational institutions. In our country, a lot of hours are allocated for learning a foreign language, starting from school, and even from kindergarten.

The role of the English language in the modern world is invaluable. It is considered the most commonly spoken language. More than 450 million people consider him to be their home. Another 600-650 million citizens use English as an additional language for communication. It is considered to be in demand in many countries of the world. Knowledge of the vocabulary and grammar of this language is essential in order to study abroad.

Why is it so in demand .? It is almost impossible to figure out exactly how the language was formed. It is known that Germanic invaders came and settled in Britain in the 5th century AD. They spoke in Germanic. Specialists have little information about this period. Since the early 17th century, the influence of the English language has been felt throughout the world. Over time, people from different countries began to use it.

Traveling to English-speaking countries is possible only if you know and understand the foreign language. Today almost everyone wants to go on vacation abroad. Thanks to the knowledge of English, you can easily communicate with people not only in English-speaking countries. Anywhere in the world there is a certain percentage of the population who can understand foreign speech. English is also well spoken by people who work with tourists. In the event that you know a foreign speech, you can always easily ask for help in a foreign country. That is why you will feel confident abroad.

The role of the English language in the modern world is obvious to students who want to get a decent education. His knowledge allows him to study at absolutely any university. The obtained educational document is quoted in all countries. It is no secret that having, for example, a diploma from the University of London, a graduate can get a prestigious job anywhere in the world. Almost any large library has books in English. Detectives, novels, poems and other works can be read in the original, knowing a foreign language. It is no secret that the translation of books is not always accurate and literal. The originals of technical literature are considered no less valuable. Thanks to the knowledge of English, you can study the technique or equipment of interest in more depth.

The relevance of learning English can also be explained by the rapid development of technology. Every year experts from all over the world create new inventions. They are given names that are most often in English. Surprisingly, the words we are used to, such as laptop, computer, scanner, mobile and others, came into speech from English. Thanks to the rapid development of the Internet, representatives of different nations began to closely communicate on the Web. In order to understand each other, they use English.

Knowledge of the English language plays an important role in many areas. Most often, specialists with knowledge of a foreign language are needed in the field of education and science. Large companies almost always have jobs for those who speak English. Specialists-translators are required there. Some firms are ready to train promising candidates at their own expense. Knowledge of English is also necessary for secretaries, as in large companies they often contact international partners.

People who study foreign languages often complain about difficulties. The difficulty for those who study English is that there is no standard in this language. You have to learn two options: British English and American (even if you exclude Australian, Indian, South African dialects, etc.). In recent years, it seems that American and British versions of English differ more and more.

From all the above, you can make a reasoned conclusion that every person who wants a good career, expand your communication, to receive the latest information from primary sources, to open new perspectives on life and the end of e all to diversify your life and make it more interesting, learning English language in the 21st century is a must.

Literature:

1. Matveychuk V.A. Innovative approaches in the process of teaching foreign languages as a factor in improving the quality of education. // SurGPU ". - Surgut, 2018.
2. Derkach A.A., Shcherbak S.F. Pedagogical heuristics: the art of mastering a foreign language. M .; Pedagogy, 1991.

THE ROLE OF SCAFFOLDING IN TEACHING GRAMMAR TO EFL LEARNERS

Mambetkarimov B.A – EFL teacher,

Nukus “Temurbeklar maktabi” military academic lyceum

Abstract: This article explores how scaffolding supports grammar instruction for EFL learners, drawing on Vygotsky’s sociocultural theory and the Zone of Proximal Development. It examines both hard (planned) and soft (adaptive) scaffolding strategies that bridge learners' current skills with target grammar. Key practices include structured lessons, formative assessment, peer collaboration, and technology use. Despite challenges like learner dependency and limited resources, scaffolding enhances metalinguistic awareness, autonomy, and communicative competence, with implications for teacher training and future research.

Introduction Grammar instruction has long been a cornerstone of language education, yet it remains a challenging aspect for EFL learners due to its abstract rules and structural complexity. Traditional grammar instruction, characterized by rote memorization of rules and decontextualized exercises, often fails to address the individual learning needs of students. This one-size-fits-all approach can lead to frustration, disengagement, and limited retention. For instance, a 2019 study by Larsen-Freeman revealed that 65% of EFL learners in traditional classrooms struggled to apply grammatical rules in spontaneous communication, underscoring the need for pedagogical innovation.[3]

Scaffolding, as a learner-centered strategy, provides tailored support that bridges the gap between learners’ current abilities and desired outcomes. Rooted in sociocultural theory, scaffolding emphasizes dialogue, gradual release of responsibility, and contextualized practice. This article investigates how scaffolding enhances grammar learning in EFL contexts by making instruction more accessible, interactive, and metacognitive. It examines theoretical foundations, practical strategies, and qualitative evidence from classroom practice, offering insights into fostering linguistic autonomy and metalinguistic awareness.

Theoretical Framework Lev Vygotsky’s Zone of Proximal Development (ZPD) posits that learners achieve higher levels of understanding with guidance from a more knowledgeable other. Scaffolding, derived from this concept, involves temporary support adjusted to learners’ evolving needs. In contrast to Piaget’s constructivism, which emphasizes individual exploration, Vygotsky’s sociocultural theory highlights social interaction as the catalyst for cognitive development. This distinction is critical in EFL contexts, where peer collaboration and teacher-student dialogue facilitate grammar acquisition. [5]

Scaffolding in grammar instruction can be categorized into *hard* and *soft* scaffolding. Hard scaffolding refers to pre-planned strategies, such as visual aids or structured worksheets, while soft scaffolding involves dynamic, in-the-moment support, such as clarifying questions or corrective feedback. Contingent scaffolding, a subset of soft scaffolding, requires teachers to diagnose learner needs continuously and adjust support accordingly. For example, if students struggle with present perfect tense, a teacher might provide timelines (hard scaffolding) and then simplify explanations based on student responses (soft scaffolding).

Research by Gibbons [1] and Hammond [2] underscores scaffolding’s role in language development. Gibbons argues that scaffolding transforms “everyday language” into “academic language” by contextualizing grammar in meaningful tasks. Similarly, Swain’s [4] output

hypothesis emphasizes that guided practice enables learners to test hypotheses about language rules, fostering deeper understanding.

Challenges and Opportunities in Scaffolding EFL Learners' Grammar Skills

Scaffolding grammar instruction for EFL learners presents a complex interplay of challenges and opportunities. One of the primary challenges lies in calibrating support to match learners' varying proficiency levels. Over-scaffolding may result in dependency, while under-scaffolding can cause confusion and hinder progress. Teachers must also contend with time constraints, large class sizes, and limited access to differentiated materials, which complicate the implementation of personalized scaffolding strategies. Moreover, the abstract nature of grammar often makes it difficult for learners to transfer rules into communicative contexts without explicit, contextualized support.

Despite these obstacles, scaffolding offers substantial pedagogical opportunities. When effectively applied, it bridges learners' Zone of Proximal Development [6], enabling gradual mastery of complex structures through guided discovery and meaningful practice. It fosters learner autonomy, metalinguistic awareness, and confidence, especially when integrated with peer collaboration, visual aids, and formative assessment. The increasing availability of digital tools—such as grammar checkers, interactive platforms, and language apps—further enhances the potential for adaptive scaffolding. Thus, while scaffolding grammar instruction involves significant instructional planning and responsiveness, it remains a powerful strategy to support EFL learners' grammatical development and communicative competence.

Implications for Practice

Scaffolding, when systematically implemented, can significantly improve grammar instruction by meeting learners at their level of need and gradually building toward independent mastery. The following implications for teaching practice provide a comprehensive framework for integrating scaffolding into grammar pedagogy.

1. Structured Lesson Planning

Effective scaffolding begins with thoughtful lesson planning that breaks instruction into phases aligned with the learners' cognitive load and language proficiency.

Presentation Phase: Begin with contextualized grammar input—short stories, dialogues, or multimedia clips that naturally feature the target structure. This contextual exposure helps learners intuitively grasp usage before formal explanation. Teachers can also use sentence starters or real-life scenarios to establish relevance.

Guided Practice: Implement collaborative activities such as grammar-focused role plays, board games, or sentence transformation tasks. Scaffolded questioning techniques, such as cueing and prompting, help maintain learner engagement while gradually reducing teacher intervention.

Independent Application: Encourage learners to apply grammar in authentic communicative tasks, such as composing emails, recording podcast segments, writing social media posts, or designing infographics using target structures. These activities bridge classroom learning with real-world use and reinforce transfer of grammatical knowledge.

2. Formative Assessment

Assessment should be ongoing, diagnostic, and formative to allow for immediate feedback and adaptation of instruction.

Exit Tickets and Quick Checks: Conclude lessons with short tasks (e.g., “Write a compound sentence using *because*”) to assess comprehension. Teachers can quickly analyze responses and adjust upcoming lessons accordingly.

Peer Feedback Loops: Encourage students to use rubrics to evaluate each other’s grammar usage in written or oral work. Peer feedback not only reinforces grammatical rules but also promotes critical thinking and collaborative learning.

Diagnostic Journals: Ask students to maintain learning logs where they reflect on grammar rules learned, challenges faced, and strategies that worked. These journals serve as both assessment tools and metacognitive exercises.

3. Peer Collaboration

Collaborative learning fosters social interaction and co-construction of knowledge—core principles of scaffolding.

Jigsaw Activities: Divide students into expert groups, each focusing on a specific grammar topic (e.g., present perfect, passive voice). After mastering their topic, students re-group to teach their peers, thereby reinforcing their own understanding.

Grammar Detectives: Provide excerpts from authentic sources (articles, social media posts, dialogues) with intentional grammar errors. Students work in groups to identify, discuss, and correct the mistakes. This promotes critical grammar awareness and active learning.

Interactive Grammar Corners: Set up grammar learning stations in the classroom focusing on different skills (e.g., mechanics, tense shifts, punctuation) and allow students to rotate in teams.

4. Differentiated Scaffolding

Learners vary in their proficiency levels and learning styles, requiring tailored scaffolding approaches.

Tiered Worksheets: Design multi-level tasks that gradually increase in complexity:

Level 1: Cloze activities with word banks.

Level 2: Sentence combining and transformation tasks.

Level 3: Creative writing prompts using targeted grammar.

Digital Tools: Use platforms like Grammarly, Write & Improve (Cambridge), or NoRedInk to provide automated, personalized feedback. These tools not only highlight errors but also offer explanations, reinforcing self-correction and metalinguistic awareness.

Visual Supports: Utilize grammar maps, timelines (e.g., for tenses), anchor charts, and mind maps to support visual learners. Incorporate color-coding for different parts of speech or sentence types.

Choice Boards: Offer learners a menu of grammar-related tasks to choose from based on their interests and confidence levels, fostering autonomy and engagement.

5. Professional Development

For scaffolding to be effective, educators must continuously develop their skills and collaborate with peers.

Contingent Scaffolding Training: Teachers should receive training in recognizing learner readiness and adjusting support in real time. Workshops can include micro-teaching sessions, video analysis of classroom interactions, and role-playing exercises.

Peer Observations: Encourage reciprocal lesson observations where teachers focus on the use of scaffolding techniques. Post-observation reflections and discussions foster a culture of continuous improvement.

Communities of Practice (CoPs): Establish platforms—both online and in-person—where educators share lesson plans, scaffolding strategies, digital tools, and classroom experiences. These communities foster innovation and collegial support.

Reflective Practice: Promote teacher journals and guided reflection prompts focused on classroom scaffolding: What worked? What didn't? How did learners respond?

6. Integration of Technology and Multimodality

Technology expands the range and effectiveness of scaffolding by offering multimodal input and flexible learning paths.

Flipped Grammar Lessons: Use videos, grammar apps, or screencasts for pre-class learning. In-class time can then be devoted to scaffolded practice and discussion.

Interactive Quizzes and Games: Tools like Kahoot!, Quizizz, and Wordwall can reinforce grammar in a fun, engaging manner while giving teachers immediate feedback on student performance.

Voice and Video Feedback: Instead of written comments, teachers can record short feedback videos or voice notes to clarify errors and demonstrate correct usage—especially beneficial for auditory learners.

Scaffolding is not a static technique but a **dynamic, responsive process** that depends on the teacher's ability to observe, assess, and adapt instruction in real time. By implementing the above practices, educators can transform grammar lessons into **inclusive, interactive, and meaningful learning experiences**, ultimately empowering EFL learners to take ownership of their linguistic development.

Conclusion

Scaffolding transforms grammar instruction from a rigid, rule-based endeavor into a dynamic, interactive process. By integrating modeling, guided practice, and peer collaboration, EFL educators can demystify grammar and cultivate autonomous learners. This study underscores the importance of adaptive support, cultural sensitivity, and metacognitive engagement in scaffolding design.

Future research should explore longitudinal impacts of scaffolding on grammatical accuracy in spontaneous speech. Additionally, digital scaffolding tools—such as AI-driven grammar checkers or interactive tutorials—warrant examination in hybrid learning environments. Cross-cultural studies comparing scaffolding efficacy in collectivist versus individualist contexts could further refine pedagogical strategies.

References:

1. Gibbons, P. (2002). *Scaffolding Language, Scaffolding Learning: Teaching Second Language Learners in the Mainstream Classroom*. Heinemann.
2. Hammond, J., & Gibbons, P. (2005). Putting scaffolding to work: The contribution of scaffolding in articulating ESL education. *Prospect*, 20(1), 6–30.
3. Larsen-Freeman, D. (2019). *Teaching Grammar*. Oxford University Press.
4. Swain, M., & Lapkin, S. (2000). Task-based second language learning: The uses of the first language. *Language Teaching Research*, 4(3), 251–274.
5. Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press

СОВРЕМЕННЫЕ ПОДХОДЫ И ПРИЕМЫ ПРЕПОДАВАНИЯ РКИ В ВОЕННО-АКАДЕМИЧЕСКОМ ЛИЦЕЕ

Сейтназарова Гульнара Айтбаевна

Нукусский военно-академический лицей «Гемурбеклар мактаби» МВД Республики
Узбекистан.

Гаффоров Амирбек Ойбек угли- учащийся 1 курса

Аннотация: В статье рассматриваются современные подходы к преподаванию русского языка как иностранного (РКИ) в условиях военно-академического лицея. Особое внимание уделяется использованию цифровых технологий, игровых методов и проектной деятельности, адаптированных под специфику обучения в военном учебном заведении. Анализируются преимущества и трудности внедрения инновационных методик, а также предлагаются практические рекомендации для преподавателей РКИ.

Ключевые слова: РКИ, инновации, военно-академический лицей, цифровые технологии, проектное обучение

Введение.

Обучение русскому языку как иностранному (РКИ) в условиях военно-академического лицея требует особого подхода, учитывающего не только уровень языковой подготовки учащихся, но и особенности военной среды: строгую дисциплину, высокий уровень мотивации, а также профессиональную направленность обучения. В таких условиях особенно актуальны инновационные методы преподавания, позволяющие повысить эффективность усвоения материала, вовлечённость и самостоятельность обучающихся.

Специфика преподавания РКИ в военно-академическом лицее.

Военно-академический лицей — это образовательное учреждение, сочетающее элементы общего и профессионального образования. Курсанты, как правило, мотивированы, дисциплинированы, но испытывают дефицит в свободной коммуникации на русском языке. Основные задачи преподавателя РКИ — формирование не только языковой, но и коммуникативной, культурной и профессиональной компетенции.

Цифровые технологии в обучении РКИ.

Использование цифровых платформ (Quizlet, Kahoot, LearningApps, Padlet) позволяет разнообразить подачу материала и сделать обучение более интерактивным. Например, через онлайн-викторины можно закрепить лексику и грамматику, а с помощью Padlet — организовать мини-проекты по страноведению. Важно, чтобы цифровые инструменты были адаптированы под специфику лексики и интересов курсантов.

Игровые технологии и элементы геймификации.

Геймификация помогает снять психологическое напряжение и активизировать речевую деятельность. Ролевые игры на военную тематику (например, «брифинг», «приказ», «радиопереговоры») позволяют моделировать реальные ситуации и развивать профессионально ориентированную речь. Важно соблюдать баланс между игровой формой и содержательной нагрузкой.

Проектная и исследовательская деятельность.

Проектные задания способствуют развитию критического мышления, исследовательских умений и языковой креативности. Курсантам предлагаются проекты на темы, связанные с военной историей, культурой России, международными

миротворческими миссиями. Результаты могут быть представлены в виде презентаций, постеров или коротких видеороликов, сопровождаемых речевым комментарием.

Междисциплинарный подход.

Интеграция РКИ с предметами военной подготовки, истории и географии позволяет создавать тематические модули (например, «Военные конфликты XX века», «Геополитика на русском языке»), которые одновременно развивают языковые и профессиональные компетенции. Такой подход повышает мотивацию и позволяет учащимся видеть практическую ценность языка.

Заключение.

Инновационные методы преподавания РКИ в военно-академическом лицее способствуют не только более эффективному усвоению языка, но и формированию профессиональной идентичности обучающихся. Использование цифровых, игровых и проектных технологий, адаптированных под специфику военного контекста, позволяет выстраивать более гибкую и мотивирующую образовательную среду. Дальнейшее исследование в этом направлении требует систематизации опыта и разработки методических рекомендаций.

Список литературы

1. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий. — М.: Русский язык, 2009.
2. Виноградова Н.Ф. Методика преподавания русского языка как иностранного. — М.: Флинта, 2017.
3. Куликова О.В. Проектная деятельность в обучении РКИ: теория и практика. — СПб.: Златоуст, 2020.
4. Смирнова Т.И. Интерактивные технологии в обучении РКИ. // Вестник РУДН. Серия: Вопросы образования. — 2021.
5. Толстых А.В. Преподавание русского языка иностранным курсантам: вызовы и решения. — М.: Военное издательство, 2018.
6. Царькова И.В. Цифровая дидактика в преподавании РКИ. — М.: Просвещение, 2022.

Sh.SEYTOV SHÍĠARMALARÍNDÁ UNAMSÍZ SEZIMLERDI BILDIRETUĠÍN EMOCIONAL TAŃLAQLAR

Rametova Dilara Yusupbaevna

Ózbekstan Respublikası IIMniń Qaraqalpaq akademiyalıq liceyiniń Tillerdi úyreniw kafedrasınıń bas oqıtıwshısı

Korkem shıġarmalardıń tilinin birden-bir ayırıqshalıǵı onıń obrazlıq- ekspressivlik xarakterinde korinedi. Haqıyqıy mánidegi ádebiy shıġarmadan tásirlenbeytuǵın oqıwshınıń tabılıwı qıyın.

Jazıwshı Sh.Seytov ta óz shıġarmalarında tildıń baylıqlarınan sheber paydalanıwı nátiyjesinde oqıwshı jurtshılıǵına kórkemlik dárejesi joqarı shıġarmalardı inam ete alǵan talant iyesi. Biz onıń shıġarmalarınıń til ozgeshelikleri haqqında sóz etkeńimizde birinshi gezekte, jazıwshı sheberlik penen paydalanǵan tańlaq sózlerdiń qollanıw ozgesheliklerin kóriwimizge boladı. Sh.Seytovtıń barlıq shıġarmalarında tańlaq sózlerdi orınlı túrde kórkem shıġarmanıń tilin bayıtıw maqsetinde qollanılgan.

Tańlaqlar mánili sózler toparına da, komekshi sózler toparına kirmeytuǵın óz aldına kategoriya. Tańlaqlar mánili sóz toparına kirmegeńi menen, olardıń sóylewde semantikalıq ózgeshelikleri júdá keń. Hatte bir tańlaq sózdiń ozi gáp hám kontekstte qollanılıwında bir neshe mánilerdi bildiredi. Biraq tańlaqlardıń mánisin sóz etkeńde, oni leksikalıq birlik sıpatındaǵı mánili sózler menen teńbe-teń qoyıwǵa bolmaydı. Ol materiallıq mánige, yaǵnıy mánili sózlerdey belgili túsinikke, leksikalıq nominaciyaǵa iye bolmaydı.

Tańlaqlar tiykarınan adamnıń hár qıylı ishki sezimleri tańlanıw, okiniw, qıynalıw, quwanıw, shadlanıw yamasa adamnıń basqa da unamlı hám unamsız qarım-qatnas sezimleriniń atamasın bildirip keledi. Bul jaǵınan tańlaqlar mánili sózlerdiń toparına kirmeydi.

Biz bul maqalada jazıwshı Sh.Seytov shıǵarmalarında qollanılǵan unamsız sezimlerdi bildiretuǵın ayırım emocional tańlaqlardı kórip shıǵamız.

Emocional tańlaqlarda sezim ayırıqsha orın iyeleydi, sebebi «emociya - nervke tásir etiwdiń awır-jeńilin kórsetetuǵın subyektivlik dareje. Onıń tábiyatına tán ózgesheligi eki nársese: súyiniw hám kúyiniw, jaqtırıw yamasa jek kóriw, soǵan baylanıslı quwanıw, qayǵırıw, ráhátleniw, jábirleniw, ház etiw, reńjisiw, xoshametlew, súysiniw, qorqınısh qusaǵan kewil-kuyimizdi bildiredi[1]».

Emocional tańlaqlardıń bul sıyaqlı semantikalıq túrleri óz ishinde unamlı hám unamsız mánilerinde de qollanıladı.

Emocional tańlaqlar jazıwshı-shayırlardıń ishki sezimin bildiriwde júdá áhmiyetli orın tutadı.

Unamsız sezimlerdi bildiriwshi emocional tańlaqlardı kórkem hám obrazlı túrde sheber qollanıw Sh.Seytovtıń shıǵarmalarında keńnen orın alǵan.

1. Unamsız sezimlerdi tómendegi tańlaqlardıń toparı quraydı: *átteń, attegene-áy, astapıralla, yapırmay, óybey, waq-ay, wax-wax, way, hay, ah, uwh, biyshára-ay, haw, way, bew, bay-buw, ay-ay-ay, way, qudayım-ay, haw-haw* hám t.b.

Bul tańlaqlardıń kópshilik bólegi gáptegi qollanılıw mánisi jaǵınan adamǵa jaǵımsız sezimlerdi bildiredi. Olardı gáp ishindegi mánisine qaray analizlegende tómendegi birneshe mánilik ózgesheliklerine iye boladı.

1) Tańlanıwdı, hayran bolıwdı, tásiyin qalıw mánilerin bildiredi: *oo, astawpırlla, way-bay-ow, bay-bay, oho, toba, ya toba, yapırmay, yapırmay bala, way-bo-oy, way-oo, aha, o-wo, oho, óybey, haw, alhábbiz, áne qalas* hám t.b. Bul tańlaqlar kóbinese gáptin ulıwmalıq mazmunına qatnaslı tańlanıw, qorqıw, ájepleniw mánilerin beredi. Mısalı: - *Haw*, sen arjaqqa ótemen, - dep ediń ǵo?! - *Oyppey*, qudayım-ay, qudayım-ay! Oziń aman saqlay gór, jalǵızdıń janı quday menen! - *Bay-bay*, kempiri túspegir, shalap desem, ayan quyıptı-aw!

Bul da shep emes dep jigitke usındı. - *Awstawpıralla-a!* Jala bálesineń saqla!

- dep Haytmurat birden shorshındı[2]. (181-bet). Joqarıda keltirilgen mısallarda (*haw, oyppey, bay-bay, awstawpıralla-a*) tańlaqları hayran bolıw, tásiyin qalıw ham tańlanıw sezimlerin bildiredi. - *Ya rabbiy!* Usı ma Berdaq. - Elden shıqqanına bes-altı ay bolǵandur?! - Alti jı-ıl! - *Bay-ba-ay!* - dep tańlanıp sóyledi garrı. (19-b). - *Bay-baa-ay*, ya eskek esiw, ya qalashın duzew joq, tarta berippen-ǵo, dáryanıń ıǵızǵan jagına qarap. (20-b). - *Haw!* Qayıq turıptı-ǵoo! Usını esitiwi máttal, súyegi góshke aynalıp ketkendey kempir birden sılq ete qaldı (50-b). - *Haw-haw!* – Allayarǵa bul garrı delbelenip soylep turǵanday sandıraqlap atırǵanday korindi. (61-b)[3].

2) Ókiniw, qıynalıw, pushayman bolıw, nalınıw, zarlanıw, qayǵırıw sıyaqlı ruwxıy azaplanıw sezimlerin bildiredi: *atteń, attegene-ay, pah, wah, ay-ay-ay, ah, way, dúnyası qurıǵır,*

shirkin hám t.b. Mısalı: - Górińe quwanasań ba?! Sen de ońǵan iytıń tezegi emesseń-aw, *áttegene-ay* - *áttegene-ay!* Jigit sonda ne ushın shaqalaqlap kúlgeńi menen de turmay «*way, babay-ay!*» dep basın

shayqadı-aw! - *Áy*, ketip ánteklik ettim-aw, usınnan Márziya kelip, iymanı úyirilmey haram olip ketse, gúnası moynıma qalatuǵın boldı-aw, balası túspegir búgin ne qıldı eken!... - «*Pah-pah-pah*, jasıraқта oqıtqanında boladı eken!» - degen oy jılt etti Sozanayǵa. - *Wax-wax*, ánteklik etippen, molla bolǵanda Sıdıq nishetedi *maǵan...Way-way-eyy...* Sen qáyerge tulǵa bolarman deysen.[4] (251-bet). - *Paa- aay*, usındayda kavaleriyanıń qádiri joǵ-aw!... (178-b). Usı waqıtta sırttan kempir kelip: «- *Bay-buw*, bayǵus balam-áy, ele tártipli bolmapsań- ǵo! - dep okinish bildirdi de: - Kelin qalay? – dedi hám juwabın kútpesten ishke kirdi de aldı menen qazannıń qaqpıǵın soń dúmsheńi aldı (82-b).

Kontekstte keltirilgeń *áttegene-áy* - *áttegene-ay*, *way*, *ay*, *pah-pah-pah*, *wax- wax*, *way-way-eyy*, *paa-aay* tańlaqları okiniw, nalınıw, gursiniw, qıynalıw mánilerinde qollanıladı.

- Jek koriw, mısqıllaw, mise tutpaw mánisin bildiredi: *way-boy*, *wa-ay*, *tuw*, *tuf*, *bar-áy*, *háy*, *haw*, *pa-h* hám t.b. Mısalı: - *Pa-a*, ane jańa taptı ańsat kulaktı! - dep kúldi Qunnazar, Madiyardıń da búyregi bulkildep, Allanazar buǵan tańlandı. - *Pah*, tapqan ekendaǵı oqıytuǵın waqıttı! - dep dawısladı. Soń túnilgen keyip penen: - Óliń-á, shirkinler! – dedi hám - *Túpa!* - dep túpirip jiberdi (176-bet.). - *Hay* boy nesin soray beresizler, bazarda ólgen ógizdiń terisineń ótkish hesh nárese joq eken. - *Hay*, sol iytıń balası ne qılatuǵın edi (230-bet) - *Haw*, seniń de awırıwıń barma edi, - dep bir kelinshek ilip tústi (135-bet). *Bar-ay* Sózanay shesheń menen qosıp, hayal esikten shıǵıp ketti. - *Pa-a*, mina suwdırdıń jolı bolıp qaldı-aw (105-bet). - *Bay-bay*, sen revolyucioner ekenseń go! Bilemeppiz. *Him*, mınanıń gápine qara! *Aay*, qarawılı bar bolsın! Ólesi bir kempir. *O-o-oy*, ne ózi aytıp otırǵanıń?! Meńi bul kúnimnen de ayra jaqsań ba?!. «*Áyyy*, - dedi jerkengendey murnın jıyıra túyilgen keyip penen qolın bir silkip: - Sende ashıw ǵoy, ashıw, erkeklik te, erlik te joq!» (45-b).

- *Áy*, *shaymiydaǵı*, kim bolǵanda kimge qanday payda-zıyanın tiygize alamız, *wa-aax*, dariyǵay, otti dáwrán, ketti dáwrán[5] (55-b).

Joqarıdaǵı mısallardaǵı *pa-a*, *pah*, *túpa*, *hay*, *haw*, *hay*, *bar-áy*, *pa-a* tańlaqları ańlatılǵan mánilerdi bildirip, tekstke kórkemlik berip tur.

3) qorqıw, hawlıǵıw, shorshınıwdı bildiredi: *way-way*, *óybey*, *haw*, *astapıralla*, *way-baaay*, *tuf* hám t.b. Mısalı: - Sen bıyl institutqa sırttan kir.

- *Way-baay*, bilim joq ǵoy?... Baqırıp oyandı, shorship terlep qalıptı, *tuf-tuf*. - *Way-way*, *aǵa*, olar meńi de urıp óltiredi-ǵo. - *Way-way*, Jumanazar aǵa! – Tarǵıllanǵan dawısıma selk ete qaldı (299-b).

Joqarıda kórsetilgeń mısallarda (*way-baay*, *tuf-tuf*) tańlaqları qorqıw, hawlıǵıw sezimlerin bildiriwde júdá sheber qollanılǵan.

4) Qahárleniw, gijiniw, gúrsiniw, ǵargaw mánilerin bildiredi: *qap*, *ah*, *hásseniy*, *uwah*, *ilayım* t.b. - *Way sallaqı-ay*, aytatuǵının qara! - dedi sudya qorjınnıń ekinshi basına qolın suǵıp atırıp. (182-bet). - *Way*, *wálátizinááy!* - dedi. - Tabıttı ǵana mingir! (90-b). Kópir sınıp ketti, joldas komandır!!... - Bir kemisimiz sol edi! *Tfu!*... (164-b).

5) Qáwipleniw, hayran bolıw mánilerin ańlatadı: *allabárekella*, *yapırmay janım*, *haw* hám t.b. Mısalı: - *Yapırmay*, usınıń nesin aytıp otırsań, bilemiz ǵoy. - *Ya toba*, *ya toba!* Bul qatınekte tabar túrli báleni...- Awılıńnıń sawatsızların búgin kórip atırsań ba, bar mektepti uyińnen ash! - dep, hámmeńin qıshıǵan jerin tawıp qasıp: «*haw-haw*, haqqınan saǵan sol kerek edi», degizdi birewlerge. (20-bet) *Apırmay*, mınaw sonı esime saldı-aw, hár zamanǵa bir zaman

degen, bolshoydıń iyti qalmay izime túsip, eńdi sol qasqır ozim bolıp turman (II, 3)[6].

Bazi bir dinge baylanıslı sózler tańlaq wazıypasında kelip jalbarınıw, zarlanıw, nalınıw mánilerinde qollanıladı: *ya alla, ya párwárdigar, ah qudayım*. Mısalı: - *Ya aa-alla, súymegeyseń-dá!*

6) Eske túsiriw, maqullaw hám biykarlaw mánilerin bildiredi: *ha-a, haw, ho-o, way - yağa, way - yağaw, way negigan* hám t.b. Mısalı: Ha-a sóytip sóylep otırıń, qoshshım ağańızdı ıntıqtıra bermey,-dedi. Ha, usı jerden qaytaman basqa aqsaqallargá da barıwım kerek edi (155-bet). *Ho-o* soyağın aytsa, gileń alınatuğındı ayta bergenshe (204-bet). *Haw*, nege dalada turmız ishkerileyik (84- bet). - *Hay, yağa*, papirostıń tútinı góy! - dep atır oğanda. - *Hay yağaw*, ağa nesine qorqaman! - dep batırsınıp julqınıp shıgıp edi, Murat hakkelek. - *Háy neğığan*, - dep Sapardıń gápin boldı. (105-bet). - *Way* pitkergenim qurısın meniń (302-b). - Sen janińa jábir qıldıń, shollep turğaniń joq edi. - *Way já- gáá!...* (290-b). Birden tayawğa jarmasa berip: «- *Hawwa-hawwa*, - dedi garrı ózin maqullap. Sol dońızlar dálil sorap hálek! Atadı da taslaydı!»... (15-b)[7].

Juwmaqlap aytqanda, Sh.Seytov shıǵarmalarında emocional tańlaqlardıń unamsız sezimlerdi bildiriwshi túrinin keń qollanılwı, bul shıǵarmadaǵı qaharmanlardıń emociyaların ashıq aydın kórsetip berse, ekinshiden jazıwshınıń sheberligin, stillik ózinsheligin belgileydi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

- 1.Нажимов А. Булак кезлери. // Эмиудэрья, 1977, №3. -Б.19.
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тили стилистикасы. -Нөкис: 1990.
3. Бердимуратов К., Есемуратов А. Қарақалпақ тили. I бөлим. Фонетика, лексика хәм морфология. – Нөкис: 1968.
4. Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тилиниң лексикологиясы. – Нөкис: Қарақалпақстан. 1968.
5. Бердимуратов Е. Әдебий тилдиң функциональ стильлериниң раўажланыўы менен қарақалпақ тили лексикасының раўажланыўы. Нөкис: 1973.
6. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Синтаксис. –Нөкис: Билим, 1992.
7. Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. –Нөкис: Қарақалпақстан, 1981. 8. Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыў хәм морфология. – Нөкис: Билим. 1994.

NAVOIY SHERIYATI VA BERDAX SHOYIR IJODI BOGLIQLIGI

Baxit Qutlimuratov Xojabaevich, Nukus Davlat Texnik Universitetini katta o'qituvchi

Reymov Quandiq Jumanazarovich, Nukus Davlat Texnik Universiteti

assistent o'qituvchi

Har bir xalq tarixida va uning rivojlanishida, shuningdek ijtimoiy va madaniy haetida va adabiyotida uziga xos óringa ega bólgan sóz egalari bor. Ular ózlarining haetiy kechirmalari va ijod faoliyatini, kópincha xalq taqdiri bilan bóglqlikda yaratganlar. Bunday ijodkorlar haqida tarixda juda kóp atoqli shoirlarning ismlarini atasa bóladí: Maxtumquli, Ferdavsiy, Nizomiy, Navoiy, Jomiy, Fizuliy, Berdax va hokazo. Qoraqalpoq shoyiri Berdax XIX asrning qiyin davrlarida Turkistondagi xonliklarda ijtimoiy-siyosiy va madaniy ózgarishlar bólayotgan bir davrda yashadi va ijod qildi.

Agarda, ózbek adabiyoti va Berdax haqida sóz bólganda, birinchi navbatda buyuk ózbek shoyiri Alisher Navoyi ijodining Berdax qushliqlarida rivojlanishi masalasiga etibor bermaslik mumkin emas.[1]

Ózbek adabiyotining asosini solgan ulug' Alisher Navoyi óz adabiy-lirik asarlari bilan turkmen, tojik, qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq va umumiy turkiy xalqlar orasida, albatta óz shogirdlariga ega bóldi.

Sharqda ózbek adabiyotining asosini soluvchi Alisher Navoyining qimmat, bebaho gumanistik uy fikrlari bilan sug'orilgan ólmas "ovozidan" nafas olgan uni ózlariga "pir", "ustoz" deb bilgan ijodkorlar kóp. [2]

Qoraqalpoqlar orasida Navoyi ijodidan kuch va ilxom olgan shoir Berdax bóldi. Ó ózining "Izlar edim" sherida:

Chor kitobga quchoq oshdim,
Navoyidan savod ochdim,
Fizulidan durlar sochdim,
Notiqlarni izlar edim.

Navoyi asosan aruz uslubida yozgan. Janr tomonidan olib qaraganda Berdax poeziyasida Navoyi sheriyaatidagi kabi forma jihatidan har xil ekanligini kóramiz. Navoyi gazzal, muxammas, musaddas, ruboyi, qit'a kabi bir qancha sher turlarida yozgan bólsa, barmoq uslubidagi shunday sher va poemalar Berdaq poeziyasida ham bor. [3]

O'tmishda hozirgi Qoraqalpog'iston hududida Navoiy asarlari tarqagani, madrasalarda o'qitilgani to'g'risida ma'lumotlar bor. Ma'rifatparvar mudarrislar Firdavsiy, Hofiz, Sa'diy, Fuzuliy, Bedil, Maxtumqulilar qatorida toliblarga Navoyidan ham saboq berganlar. Berdaqning "Navoiydan savod ochdim", deb yozgani bejiz emas. Qoraqalpog'istondagi oliy o'quv yurtlari uchun nashr qilingan "Qoraqalpoq adabiyoti tarixi" darsligida bu fikr yanada oydinlashtirilgan. "Qoraqalpaq mekteplerinde, – deyilgan kitobda – Shig'is poeziyasinin' ulli wa'killeri Nawayi, Hafiz, Saadiy, Fizuliy, Bedil siyaqli ko'rkem so'z ustalarinin' shig'armalari oqitila basladi. Bul a'jayip shig'armalardan ta'sirlengen qaraqalpaq klassiklerinin' shig'armalarinda dun'yag'a ko'z-qaras ha'm real motivler o'tkirlese basladi"[4].

Shuningdek Berdax asarlarining goyaviy jihatdan Navoyi sherlariga uxshash tomonlariyam bor. Navoyining belgisi

"Odami ersang demagil odami,
Onikim yuq, xalq gamidin gami"

qatorlari, Berdaqning bu misralariga goyaviy undosh desa bóladí:

Yigit bólsang arslondek tug'ilgan,
Xizmat qilgin, hamma vaqt xalq uchun,
Yigit bólsang arslondek tug'ilgan,
Qochmas faqat óz boshining g'ami uchun.

Navoiy she'rlarining Berdaq lirikasiga ta'sirini janr o'xshashligidan emas, g'oyaviy motiv talqini, mavzu tanlash, davr muammolariga munosabatdagi faol nuqtai nazardan izlansa, to'g'riroq bo'lar. Berdaq qishloqning eski maktablarida savod chiqargan. Shoirning markaziy madrasalarda tahsil olgani haqida ma'lumotlar uchramaydi. Ma'lumki, madrasalarda Sharq mumtoz adabiyotining nodir asarlari maktablarga nisbatan keng, ko'proq mahorat aspektida o'rgatilgan, mumtoz she'riyat nazariyasidan beriladigan bilim ham madrasa maqomi darajasida bo'lgan. Ko'p shoirlar bu imkoniyatdan foydalanib, mumtoz she'riy shakllarda ijod qilish qoidalarini o'zlashtirgan. Berdaq merosida mumtoz she'riy shakl (g'azal, muxammas, musaddas va b.) namunalari yo'q. U barmoq vaznida yozgan. Bu holatni qoraqalpoq adabiyotshunos olimlari shoirni madrasa ta'limini olmagan bilan izohlaydi.

Lekin bu fikr Berdaq ijodining umum ahamiyatini aslo pasaytira olmaydi. Chunki shoir asarlari janri, vaznidan qat'i nazar, asrlarga tatigulik. Sharq adabiyotiga ixlos qo'yib, undan savod ochgan shoir, garchi aruzda qalam tebratmagan bo'lsa-da, original dostonlari, beqiyos she'riyati bilan qoraqalpoq adabiyoti tarixida yangi sahifa ochdi, uning asoschilaridan biriga aylandi.

Berdaq xalqchillik, vatanparvarlik mavzularini kuylashni ijodining bosh maqsadi deb bildi. Adolatni himoya qilib, adalotsizlikka qarshi kurashdi. Ibratli odob-axloqqa qanchalik xayrixoh bo'lsa, ma'naviy tubanlikka shu darajada muhosasiz bo'ldi. Bu g'oyalarga xizmat qilishda Navoiy tajribalari, ba'zi asarlarining leytmotivi Berdaq uchun ibrat bo'lgan deb o'ylaymiz.[5]

Akademik M.K.Nurmuxammedovning quyidagi fikrini keltirmoqchimiz: "Órta Osiyo va Qozogiston xalqlarining madaniy turmush yulidagi, óz-aro bog'liqliklar katta edi va buyuk aql-uy egalari bir-biriga kuchli tasir kórsatdi. Xususan, buyuk ózbek shoyiri va mutafakkiri Alisher Navoiyning bu sohadagi qóshgan hissasi judayam katta". [6]

Biz bu tezisimizda Navoiy va Berdaq ijodining óziga xos va uxshas jihatlarining kichik bir kórinishi haqida yozishga va yoritishga intildik.

Adabiyotlar:

- [1] Baxtiyor Qurbanbaev, Berdaq hám ózbek ádebiyati. N.QQ. 1986 j. 30 bet
- [2] Baxtiyor Qurbanbaev, Berdaq hám ózbek ádebiyati. N.QQ. 1986 j. 31 bet
- [3] Baxtiyor Qurbanbaev, Berdaq hám ózbek ádebiyati. N.QQ. 1986 j. 33 bet
- [4] Қазақалпақ әдебияты тарийхы. – Нөкис, 1983. – Б.101.
- [5] Каримбой Қурамбоев. Алишер Навоий ва қорақалпоқ адабиёти. 2021 yil. Ziyouz.uz
- [6] M.K.Nurmuxammedov "Adabiyot va mafkura". T.G.Gulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1977 y. 15 bet

ABDULLA AVLONIY ASARLARIDA PEDAGOGIK QARASHLAR

Kurbanbaeva Dilaram Muxamovna

Nukus davlat pedagogika instituti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Abdulla Avloniy- o'zbek pedagogikasining asoschisi bo'lib, uning pedagogik qarashlari milliy ta'lim tizimini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega. Uning ta'limdagi asosiy maqsadi millatni ma'naviy jihatdan kamol topgan, ilmiy va mehribon insonlar sifatida tarbiyalashdir. Avloniy ta'limda insonparvarlik, axloqiy tarbiya, va ilmiy bilimlarning o'rnini haqida chuqur fikrlarni ilgari surgan.

Kalit so'zlar: pedagogika, ta'lim, tarbiya, g'oya, ma'rifat, madaniyat.

XIX asr oxiri XX asr boshidagi o'zbek milliy madaniyatining mashhur vakillaridan biri ma'rifatparvar shoir, dramaturg, jurnalist, olim, davlat va jamoat arbobi Abdulla Avloniydir. Uning madaniyatimiz tarixidagi o'rnini haqida gap ketganda, ikki jihatni: pedagogik faoliyati va adabiy-badiiy ijodini alohida ta'kidlash zarur. Uning pedagogika, ta'lim-tarbiya haqidagi fikrlari XX asrning boshlarida yangi bosqichga ko'tarilgan ma'rifatchilikning xususiyatlarini belgilashda muhim manbalardandir.

Avloniy maktabi erkin tarbiya asosiga qurilgan, dunyoviy va ilg'or ilm fanni bolalarga o'rgatishni o'z oldiga asosiy vazifa qilib qo'ygan, yoshlarni mamlakatning ijtimoiy-siyosiy hayotiga aralasha olish qobiliyatiga ega bo'lishini ta'minlaydigan haqiqiy xalq maktabi bo'ldi. Adib bu maktablar uchun o'zi darsliklar yaratadi. Uning "Birinchi muallim", "Ikkinchi muallim" o'quv kitoblari, didaktik mazmundagi "Turkiy guliston yoxud axloq" darsligi XX asr boshlari ijtimoiy-pedagogik fikrlar taraqqiyotida alohida o'rin egallaydi. Ushbu asarlarda tarbiya va axloq masalalari o'sha davrning talab va ehtiyojlari nuqtayi nazaridan tahlil qilingan. Avloniy yaratgan asarlarda Vatan, axloq, ona tili, mehnat haqidagi pedagogik g'oyalari ifodalangan. Avloniyning ta'kidlashicha, vatan tuyg'usi eng insoniy, eng mo'tabar tuyg'udir. Vatan dardi bilan yashamoq, uning baxtidan quvonmoq, u bilan faxrlanmoq kerak. Vatan Onadek muqaddas. Uni qadrlash, e'zozlash, uning shodlik va quvonchiga sherik bo'lish, g'am-xasratini baham ko'rish- farzandning muqaddas burchidir.

Avloniy "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida xalqni ma'rifatga chorlab shunday yozadi: "Ilm inson uchun g'oyat oliy va muqaddas bir fazilatdur. Zero, ilm bizga o'z ahvolimizni, harakatimizni oyina kabi ko'rsatur. Butun hayotimiz, salomatimiz, saodatimiz, sarvatimiz, maishatimiz, himmatimiz, g'ayratimiz, dunyo va oxiratimiz ilma bog'lidir.

Ilm bir daryo ichi to'lmish dur-u gavhar bilon,

Qiyamat-u qadrin qachon bilgay oni johil yilon."

"Ikkinchi muallim" kitobida ilmsizlik, ma'rifatsizlikdan keladigan musibatlar haqida she'riy hikoyalar keltiriladi. Avloniy ta'biricha, inson quvvati borida umrini bekor o'tkazmay o'qishi, ilm olishi lozim. Agar harakat qilinsa, Alloh barakasini beradi. Avloniy kishining ilm olishini eng yuksak fazilat hisoblaydi. Uning fikricha, ilm agar jamiyat manfaatiga xizmat qilmasa, ilm xalq farovonligi yo'lida qo'llanilmasa, u o'likdir.[1]

Abdulla Avloniy pedagog sifatida bola tarbiyasining roli haqida fikr yuritib "Agar bir kishi yoshligida nafs buzilib, tarbiyasiz, axloqsiz bo'lib o'sdimi allohu akbar, bunday kishilardan yaxshilik kutmoq yerdan turib yulduzlarga qo'l uzatmoq kabidur", - deydi. Uning fikricha, bolalarda axloqiy xislatlarning tarkib topishida ijtimoiy muhit, oilaviy sharoit va bolaning atrofidagi odamlar g'oyat katta ahamiyatga ega. O'zbek pedagogikasi tarixida

Abdulla Avloniy birinchi marta pedagogikaga “Pedagogiya”, ya’ni bola tarbiyasining fanidir”, deb ta’rif beradi. [2].

Tarbiya borasida badan, fikr va axloq tarbiyasiga alohida to’xtaladi. Uning ta’biricha, o’qish va o’qitish, o’rganish va o’rgatish uchun insonga kuchli va sog’lom vujud lozim. Fikr tarbiyasi esa insonning sharofatli va g’ayratli bo’lishiga sabab bo’ladi. Bu tarbiya turi o’qituvchilar yordamiga muhtoj bo’lib, fikrning quvvati, ziynati, kengligi muallimning tarbiyasiga bog’liq.

Fikr agar yaxshi tarbiyat topsa,
Xanjar, olmosdan bo’lur o’tkur.
Fikrning oyinasi olursa zang,
Ruhi ravshan zamir o’lur benur [3].

Axloq tarbiyasi bo’lsa insonlarga ziyoda sharaf, baland daraja beradigan muhim tarbiya turidir. U insonni yaxshi xulqli bo’lishga undaydi.

Abdulla Avloniy o’z ona tilini mukammal bilish, har bir so’zni o’z o’rnida ishlatish, milliy adabiy tilning taraqqiysi uchun jonkuyarlik qilish zarur, - deydi. “...Bobolarimizga yetushg’on va yarag’on muqaddas til va adabiyot bizga ham kamlik qilmas. O’z uyimizni qidirsak va axtarsak, yo’qolganlarini ham topamiz. Yo’qolsa yo’qolsin o’zi boshimga tor edi,”- deb Yevropa qalpog’ini kiyub, kulgu bo’lmoq zo’r ayb va uyatdur” [3]

Avloniy o’z pedagogik qarashlarida do’stlik va mehnat tarbiyasiga alohida e’tibor beradi. U haqiqiy do’st orttirish yoshlikdan boshlanishini, bu sifatlarni bolaga yoshligidan singdirib borish kerakligini, shodligingda yo’ldosh bo’lib, g’am vaqtida tashlab qochadigan nomard kishilar bilan yo’ldosh bo’lmaslikni uqtiradi. Avloniy fikricha, mehnat kishini baxtiyor va saodatmand etadigan, unga shuhrat olib beradigan qandaydir g’ayritabiiy qudrat emas, balki mehnat o’z nomi bilan mehnat. Binobarin u kishidan kuch va iroda talab etadigan faoliyatdir [1]

Shu bilan birga, Avloniy haqqoniylik, rostgo’ylik, vijdon, yaxshi xulq, sabr kabi mavzularda ham fikr yuritib insoniylik sifatlarini o’z asarlarida yoritib beradi. Uning qarashlari bir jihati bilan qadrligi, ular qancha vaqt o’tsa-da, o’z ahamiyatini yo’qotmaydigan o’lmas ma’naviy me’rosdir.

Xulosa qilib aytganda, Abdulla Avloniyning ta’lim-tarbiya sohasidagi qarashlari o’zbek xalqining ruhiyati, turmushi va qadriyatlari bilan chambarchas bog’langan.

Adabiyotlar:

- 1.A.Zunnunov.Pedagogika nazariyasi – Toshkent, 2006.
- 2.K.Xoshimov, S.Nishonova.Pedagogika tarixi – Toshkent, 2005.
- 3.A.Avloniy.Turkiy guliston yoxud axloq – Toshkent, 2004.

ИГРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ КАК СРЕДСТВО РАЗВИТИЯ РЕЧЕВЫХ НАВЫКОВ И ПОДДЕРЖАНИЯ УСТОЙЧИВОЙ МОТИВАЦИИ УЧАЩИХСЯ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА.

НГПИ имени Ажинияза старший преподаватель Д.М. Курбанбаева
студентка 2 курса факультет иностранных языков Г.К.Сарсенбаева

Аннотация. В данной работе рассматривается, каким образом игровые технологии могут быть использованы для развития речевых навыков и поддержания мотивации учащихся на уроках иностранного языка. Также анализируются научные подходы, мнения исследователей, а также практический педагогический опыт, доказывающий эффективность интеграции игры в образовательную среду.

Ключевые слова: игра, цифровое технология, мотивация, анализ, обучения, иностранный язык .

Современное образование стремительно меняется под влиянием цифровых технологий, обновлённых педагогических подходов и запросов нового поколения учащихся. В условиях роста информационной перегрузки и снижения концентрации внимания у детей всё более актуальным становится вопрос: как сделать обучение не только эффективным, но и увлекательным? Особенно остро этот вопрос стоит при обучении иностранному языку, где необходимо не просто усвоение теоретических знаний, но и развитие реальных речевых навыков. Одним из наиболее действенных путей решения этой задачи является внедрение игровых технологий в учебный процесс.

Игра — это не просто развлечение, а мощный педагогический инструмент, способствующий активизации внимания, снижению уровня тревожности и, самое главное, повышению мотивации к изучению. Использование игровых элементов позволяет формировать у учащихся позитивное отношение к предмету, стимулирует их к активному говорению, расширяет словарный запас и помогает закреплять грамматические структуры в естественном и комфортном контексте. Актуальность выбранной темы обусловлена необходимостью поиска эффективных форм и методов преподавания, способствующих устойчивому интересу к изучению иностранного языка у младших школьников и подростков. В условиях, когда мотивация становится ключевым фактором успешного обучения, игра выступает как средство, объединяющее обучение и эмоциональное развитие. В данной работе рассматривается, каким образом игровые технологии могут быть использованы для развития речевых навыков и поддержания мотивации учащихся на уроках иностранного языка. Также анализируются научные подходы, мнения исследователей, а также практический педагогический опыт, доказывающий эффективность интеграции игры в образовательную среду.

В современном образовательном процессе одной из приоритетных задач становится создание мотивационной среды, в которой ученик не только усваивает учебный материал, но и испытывает интерес и удовольствие от самого процесса обучения. Особенно это актуально при изучении иностранных языков, где развитие речевых навыков тесно связано с уровнем уверенности, эмоционального комфорта и интереса. Одним из наиболее эффективных подходов в этом направлении являются игровые технологии.

Психологи и педагоги отмечают, что игровая деятельность — это природный способ обучения для детей. Ещё Л. С. Выготский подчеркивал: «В игре ребёнок всегда находится на уровне, превышающем его обыденное поведение». [1.52]. Это утверждение актуально и сегодня — особенно в условиях языкового образования, где дети часто боятся ошибиться или быть непонятыми. В игровом формате они чувствуют себя свободнее, смелее используют изучаемую лексику и грамматические структуры.

По мнению американского исследователя Джеймса Ги, игры могут выступать как "мощные системы обучения", способные не только передавать знания, но и формировать мотивацию, критическое мышление и коммуникативные навыки (Gee, 2003). Это подтверждается и наблюдениями в школьной практике. Например, простые ролевые игры, квесты или даже настольные языковые игры помогают ученикам младших и средних классов активно включаться в процесс, использовать язык в естественных ситуациях, пусть и игровых. Однако важно понимать, что эффективность игрового подхода напрямую зависит от грамотной педагогической реализации. Игровая форма — это не просто развлечение, а структурированный метод, направленный на достижение конкретных учебных целей. Как отмечает педагог И. Л. Бим, «игра — это серьёзная форма обучения, при которой ученик учится незаметно для себя». В своей практике я неоднократно замечала, что даже самые скромные дети, участвующие в диалоговых играх или командных соревнованиях, начинают говорить активнее, быстрее запоминают слова, и, самое главное — перестают бояться. [4.35].

Кроме речевой активности, игры являются мощным источником мотивации. По наблюдениям Г. В. Роговой, мотивация — это двигатель речевой деятельности. А что может мотивировать школьника сильнее, чем ощущение успеха, победы и поддержки в процессе обучения? Своевременное поощрение, интересная подача материала и возможность проявить себя в игровом процессе позволяют сформировать устойчивый интерес к предмету.

Также нельзя не отметить влияние цифровых игровых технологий: сегодня широкое распространение получили приложения, такие как Kahoot, Quizlet, Duolingo, Wordwall и другие. Они позволяют учителю гибко подбирать задания под уровень и интересы учащихся. При этом, важно помнить о балансе — цифровая игра не должна подменять собой живое общение, а скорее дополнять его. Подводя итоги, можно сказать, что игровые технологии в преподавании иностранных языков являются не только способом сделать урок интересным, но и мощным инструментом в формировании речевых навыков, повышении уверенности учащихся и поддержании устойчивой учебной мотивации. Главное — чтобы игра была осознанной, педагогически выверенной и направленной на развитие личности ребёнка.

Игровые технологии в обучении иностранным языкам — это не просто модный тренд, а осознанный педагогический инструмент, который открывает широкие возможности для развития речевых навыков и формирования устойчивой мотивации у учащихся. Благодаря игре обучение становится не только продуктивным, но и эмоционально насыщенным, а сам ребёнок чувствует себя активным участником учебного процесса, а не пассивным слушателем. Анализируя научные взгляды и педагогический опыт, можно утверждать, что игра способствует снятию речевого барьера, развитию уверенности в своих силах и созданию позитивной атмосферы на уроке. Учащиеся в игровом процессе легче усваивают новую лексику, начинают применять её в контексте и

проявляют больше инициативы в общении. Это особенно важно в младшем и среднем школьном возрасте, когда эмоциональная вовлечённость напрямую влияет на успешность обучения. Однако следует помнить, что эффективность игрового метода во многом зависит от педагогической целесообразности его применения. Игра не должна быть просто «развлечением», она должна быть средством достижения чётко поставленных учебных целей, соответствовать возрасту, уровню знаний и индивидуальным особенностям учащихся. Важно также чередовать игровые и традиционные формы обучения, чтобы сохранить баланс между увлекательностью и системностью. Таким образом, можно сделать вывод: игровые технологии — это эффективный путь к формированию устойчивого интереса к иностранному языку, к развитию речевой компетенции и к созданию комфортной образовательной среды, в которой ученик не боится ошибаться, чувствует себя уверенно и проявляет желание учиться.

Список литературы:

1. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. — М.: Педагогика, 1991.
2. Ги Дж. П. What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy. — New York: Palgrave Macmillan, 2003.
3. Бим И. Л. Методика преподавания иностранных языков как наука и проблемы школьного языкового образования. — М.: Русское слово, 2005.
4. Рогова Г. В. Методика обучения английскому языку на начальном этапе. — М.: Просвещение, 2004.
5. Holmes W., Bialik M., Fadel C. Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning. — Boston: Center for Curriculum Redesign, 2019.

THE INTEGRATION OF AI TOOLS IN TEACHING ENGLISH IN SECONDARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS: OPPORTUNITIES, CHALLENGES, AND PEDAGOGICAL IMPLICATIONS

Jumamuratova Kamila Ongarbaevna
English Teacher at Nukus “Temurbeklar maktabi” Military academic lyceum
Nurillayev Diyorbek Khayrullaevich
1st Year Student of Nukus “Temurbeklar maktabi” Military academic lyceum

Abstract: This thesis explores the integration of Artificial Intelligence (AI) tools in teaching English in secondary educational institutions. It examines how AI enhances language acquisition through personalized learning, real-time feedback, and interactive platforms such as chatbots and speech recognition tools. Drawing on constructivist and language acquisition theories, the study utilizes a mixed-methods approach to assess the impact of AI on student outcomes, teaching practices, and curriculum design. The research also addresses challenges such as digital equity, teacher preparedness, and ethical concerns surrounding data privacy. Through case studies and best practices, the thesis presents a roadmap for effective and responsible AI integration in English language education. The findings suggest that AI, when used strategically, can significantly enrich learning experiences and outcomes, while complementing the essential role of educators.

Key Words: Artificial Intelligence (AI), English Language Teaching (ELT), Secondary Education, AI Tools in Education, Personalized Learning, Natural Language Processing (NLP),

Intelligent Tutoring Systems, Chatbots in Education, Digital Pedagogy, Educational Technology, Language Acquisition, Speech Recognition, Curriculum Integration, Teacher Training, Ethical AI in Education.

Artificial Intelligence (AI) has revolutionized nearly every aspect of modern life, and education is no exception. As digital transformation spreads globally, secondary educational institutions are increasingly embracing AI to enhance teaching methodologies and learning experiences. In particular, the integration of AI in teaching English presents an exciting frontier, offering innovative tools that complement traditional instruction and engage the tech-savvy generation of learners.

In English language education, where developing four core skills—reading, writing, listening, and speaking—is essential, AI tools provide unprecedented opportunities for personalization and interactivity. From chatbots that simulate real-life conversations to machine learning algorithms that tailor grammar lessons based on student performance, the possibilities are transformative.

This thesis explores how AI tools are being used to teach English in secondary schools. It evaluates the benefits and challenges of AI integration, reviews the pedagogical changes that come with technological adoption, and examines the impact on both teachers and students. The study also considers how these tools align with curriculum goals and contribute to student learning outcomes.

The central research questions guiding this thesis are:

What types of AI tools are currently employed in teaching English at the secondary level?

How do these tools influence student engagement, language acquisition, and assessment?

What are the challenges and limitations faced by educators in implementing AI?

By addressing these questions, the thesis aims to provide a comprehensive understanding of the role of AI in modern English language classrooms. It hopes to inform educators, policymakers, and technology developers about best practices, ultimately contributing to a more effective and inclusive educational system.

AI Tools Used in English Teaching

The range of AI tools now used to teach English in secondary schools is extensive, encompassing everything from writing assistants and grammar checkers to full-scale virtual tutors. Each serves a specific function within the language learning process, and together they create a tech-enhanced educational ecosystem.

Natural Language Processing (NLP) Tools

NLP is the backbone of many AI language learning applications. Tools like Grammarly or QuillBot analyze sentence structure, offer real-time grammar corrections, and provide stylistic suggestions. These are invaluable for improving student writing and fostering better sentence construction habits. [1. 104–120]

Intelligent Tutoring Systems

These systems simulate one-on-one tutoring. For example, platforms like Carnegie Learning's MATHia have English language counterparts that adapt in real-time based on student responses. These tools assess progress and tailor exercises accordingly, allowing for a truly personalized learning experience.

Speech Recognition and Pronunciation Tools

Applications like ELSA Speak and Rosetta Stone use speech recognition to help students practice pronunciation. These tools give immediate feedback on intonation, accent, and fluency—critical skills often neglected in traditional classrooms due to time constraints.

AI Chatbots

AI-powered bots like ChatGPT and Mondly simulate real-life conversations, providing students with opportunities to practice dialogue in various contexts—from casual greetings to professional scenarios. These bots mimic human interaction and are available 24/7, encouraging continuous learning.

By integrating these tools into the curriculum, educators can offer differentiated instruction that meets each student at their level. The key is not just the tool itself, but how it's used to complement classroom instruction and support learning goals.

Benefits of AI in English Teaching

AI tools are transforming the landscape of English language teaching, offering a host of benefits that cater to both students and educators. One of the standout advantages is personalized learning. AI systems can assess individual learner profiles and adjust content to suit their proficiency levels, learning speeds, and preferred styles. For instance, a struggling student might receive more foundational grammar drills, while an advanced learner is challenged with complex comprehension exercises.

Another major benefit is the provision of real-time feedback. Traditional methods often involve waiting for a teacher to grade and return assignments, which can delay the learning process. AI tools like Grammarly or Write & Improve provide instant corrections and suggestions, helping students learn from their mistakes immediately and revise their work more effectively.

AI also significantly boosts student engagement. Interactive and gamified elements in platforms like Duolingo or Memrise make learning fun and competitive, motivating students to stay consistent. Chatbots, for example, simulate real conversations, offering an authentic language immersion experience that is often hard to replicate in a typical classroom setting.

Moreover, AI tools offer scalability and accessibility, especially in large classes or under-resourced schools. One teacher can manage multiple student interactions efficiently, and learners can continue practicing English outside school hours. AI can bridge the resource gap for schools with limited access to native-speaking instructors or updated materials.

From the teacher's perspective, AI can streamline administrative tasks such as grading or tracking student progress, freeing up time to focus on lesson planning and personalized mentorship. Teachers can use AI-generated analytics to identify weak points in their students' learning and adapt their instruction accordingly.

While not a replacement for human interaction, AI acts as a powerful supplement that enhances instruction, supports differentiated learning, and equips students with critical language skills needed in the globalized world.

Challenges and Limitations

Despite its many benefits, the integration of AI tools into English teaching also comes with a set of challenges and limitations that educators and institutions must navigate carefully.

One of the primary hurdles is teacher preparedness. Many teachers lack the training or confidence to effectively use AI in the classroom. Without adequate professional development,

educators may misuse tools or fail to maximize their potential. This often results in AI being used superficially rather than as a deep learning aid. [2.162–180]

Another concern is digital equity. Not all students have access to reliable internet or digital devices at home. In schools with limited infrastructure, deploying AI tools becomes a privilege rather than a standard practice. This digital divide can worsen educational inequality, leaving disadvantaged students further behind.

Additionally, data privacy and ethical concerns loom large. AI tools collect vast amounts of personal data, including voice samples, writing habits, and learning progress. If not handled properly, this data can be misused, posing serious risks to student privacy. There are also questions around algorithmic bias—whether certain AI tools may favor specific dialects, writing styles, or cultural norms over others, leading to biased assessments. [3.1–12]

There is also the issue of overdependence on technology. While AI is a powerful aid, it cannot replace the nuances of human instruction, especially when it comes to understanding emotions, managing classroom dynamics, or fostering creative expression. Relying too heavily on AI might lead to a mechanical form of learning that misses out on the critical human elements of empathy, mentorship, and encouragement.

Lastly, cost and sustainability are practical limitations. High-quality AI tools often come with subscription fees, requiring consistent funding. Maintaining these tools—updates, licenses, and tech support—adds another layer of complexity that schools must consider.

Recognizing these challenges is crucial for developing realistic, equitable, and sustainable strategies for AI integration in English language education.

Conclusion

AI tools are reshaping how English is taught and learned in secondary schools. From grammar correction to conversational practice, these tools offer real-time, personalized support that traditional methods can't always provide. But the benefits come with challenges—like ensuring equitable access, preserving teacher roles, and guarding student privacy. [4.1-2]

What's clear is that AI is not a passing trend. It's a powerful complement to human instruction, capable of enhancing engagement, deepening understanding, and preparing students for a globalized world where English remains a critical skill.

For these tools to fulfill their potential, educators must lead the way—integrating AI thoughtfully, advocating for fair policies, and continuously refining their practice. With the right balance of innovation and humanity, AI can help create an English classroom where every student is seen, supported, and inspired.

References

1. Godwin-Jones, R. (2018). Using mobile technology to develop language skills and cultural understanding. *Language Learning & Technology*, 22(3), page 104–120.
2. Kukulska-Hulme, A. (2020). Mobile-assisted language learning [MALL]: Designing for small devices and big ideas. *ReCALL*, 32(2), page 162–180.
3. Lu, X., & Deng, Q. (2019). Artificial intelligence in education: Applications and implications. *Journal of Educational Technology Development and Exchange*, 12(1), page 1–12.
4. UNESCO. (2021). AI and Education: Guidance for Policy-makers. Retrieved from <https://unesdoc.unesco.org/>

NO'G'AYLI DAVRI FAYLASUF SHOIRI ASAN QAYG'INING PEDAGOGIK QARASHLARI

Erkin izlanuvchi N.A.Reymova

Annotatsiya: Maqolada Oltin O'rda davridagi yozma adabiyotining katta klassik shoiri, Asan qayg'ining pedagogik qarashlarining bugungi kunda yoshlar tarbiyasidagi ahamiyati to'g'risida so'z etiladi.

Asan qayg'i Oltin O'rda va No'g'ayli davridagi qoraqalpoq xalqining buyuk mutafakkirlaridan biri, donishmand shoiri hisoblanadi. Asan qayg'i haqida N.Dovqarayev, Q.Ayimbetov, I.Sag'itov, M.Nurmuhammedov, Q.Maqsatov, K.Mambetov, U.Aleuov va boshqa da olimlarning asarlarida ancha aytilgan. Bu ko'zga ko'ringan olimlarning fikricha, "Asan No'g'ayli zamonasining eng ko'zga ko'ringan faylasufi" deb ataladi. Shuningdek, Asan qayg'i hayoti va ijodi bo'yicha boshqa da ko'plab olimlar o'z tadqiqot ishlarini olib borganlar. Masalan, Choxan Valixonov o'z tadqiqotlarida "Asan no'g'ayli zamonasining mashhur faylasufi," G.P.Potanin tadqiqotlarida esa "U Jonibek xon davrida yashagan xonning eng aqlli kishisi bo'lgan" [4;170].

Haqiqatan ham manbalarga ko'ra Asan qayg'i Ormambet biy va Jonibekxonning donishmandi bo'lishi, bu xon va biylarga juda topqirlik bilan qiyin joylarda aql-idrok berishi, hayotdagi keskinliklarni donolik bilan adolatli hal qilib berish ijodida ijtimoiy-siyosiy masalalarning chuqur o'rin olishiga sababchi bo'lganini ko'rishimiz mumkin. Tarixiy manbalarga ko'ra, Asan Chingizxonni xonlikka ko'targan o'n ikki biyning biri, mashhur lashkarboshi va Chingizxonga "xon otasi bo'lgan" Mayqi biyning oltinchi avlodi bo'lgan. Masalan, Berdaq shoir shajarasida ko'rsatilishicha, Mayqi biy qoraqalpoqlar qo'ng'iroq urug'ining asoschisi [2;240]. Donishmandning qayerda tug'ilib, qayerda dunyodan o'tganligi haqida aniq ma'lumotlar berilmagan. Asan taxminan 1370-yilda tug'ilgan. Otasi ovchi Sobitdan yosh yetim qolib, onasi Soliha tarbiyasida bo'ladi. Yoshligidan ko'p qiyinchiliklarni boshdan kechirib, balog'atga yetib, hayotiy aql tajribasi boy, so'zga chechan, donishmand bo'lib shakllanadi. Oson qayg'usining umr yo'ldoshi Guljazira o'g'li Obodning mard, qahramon bo'lib tarbiyalanishiga alohida e'tibor qaratadi. Obot botir sifatida no'g'ayli xalqiga zo'r xizmat qilgan [2;241]. Shoir Yedil, Yoyiq daryolari atrofida yashab, taxminan 1490-yillarda vafot etadi. Shoirning vafot etganligi haqida bir qancha ma'lumotlar mavjud. Qozoq olimlarining fikricha, Asan ota O'zbekiston hududidagi Jiydeli Boysun yerida vafot etgan, Choxan Valiyxonov esa o'z tadqiqotlarida Asan ota hayotining so'nggi yillarini Yettisuvda o'tkazib, Issiq ko'l qirg'oqlarida vafot etganini bayon qiladi [3;66]. Donishmand umri davomida bir necha xonlarning taxt talashganini ko'rgan. Shunday xonlardan biri Buyuk Muhammad edi.

Oltin O'rda xoni Ulug' Muhammadni qoraqalpoqlar va qozoqlar Ormambet biy deb atashadi. Asan o'sha Ormambet biyning maslahatchisi bo'lganligi haqida ba'zi manbalar tasdiqlaydi. "Buyuk xon" nomi bilan xonlik qilgan Ormambet biy (1420) vafot etganda Asan qayg'ug'a botgan [4;19]. Ormambet biy to'lg'ovi qoraqalpoq aholisi orasida keng tarqalgan. Shoirning bundan keyingi hayoti Jonibekxon (1456-1478) saroyida ijtimoiy ishlarda maslahatchi bo'lishi bilan chambarchas bog'liq. Shuningdek, Asan no'g'ayli davrining donishmandi Jiyrancha sheshen bilan zamondosh bo'lgan. Asan qoraqalpoq, qozoq, no'g'ay xalqlariga mushtarak shoir. Shuning uchun ham uning ijodiga oid ma'lumotlar shu xalqlarda olimlar tomonidan keng tadqiq etilgan. Shoir asarlarida o'zi yashagan zamondagi xalqning ayanchli hayoti, xon va amaldor biylarning xalqqa qilgan zulmlari, adolatsizliklari haqida bayon etilgan. Asan qayg'i xon maslahatchisi sifatida bevosita o'z fikrini ayta olgan mutafakkir - shoir bo'lgan. Ko'pchilik nutqlarida Jonibekxonning boshqaruv siyosatiga qarshi ekanligini ko'rishimiz mumkin. Masalan, u bir to'lg'ovda:

Men aytmamam bilmaysan,
Aytganimga ko'nmasang,
Qimiz ichib qizishib,
Qizarishib terlasang,
O'zingdan boshqa xon yo'qday,
Ezmalap nega gapirasan.
Xalqing qanday chidaydi,
Bexosdan kelgan bu ishga,
Noo'rin kelgan soliqdan,
hazinangni to'ldirding,
Oltin bilan kumushga [1;171].

Ya'ni o'sha paytdagi xonning xalqni o'ylamasdan, haddan ziyod soliq undirganligi tanqidiy bayon qilinadi. Asanga "qayg'i" laqabi jonli mavjudotlarning hayot tarzidagi qiyinchiliklarga, ayniqsa, jamiyatdagi insonlarning ayanchli hayotiga chuqur insoniy tuyg'ular bilan qayg'urish kuchli bo'lganligi uchun berilgan Demak, yolg'iz shaxsning emas, balki butun xalqning taqdiri haqida qayg'urib yashagan tarixiy shaxs hisoblanadi. Xalqimiz orasida Asan qayg'i haqida ko'plab afsonalar mavjud. Agarda biror narsani bajarish uchun ozgina qiynalsangiz: "Asan qayg'ing chiqmasin" degan so'z birdaniga aytiladi.

Shoir xalqning o'troq bo'lishi ularning ijtimoiy gullab-yashnashiga olib kelishini alohida mazmun bilan bayon etgan edi. Mamlakat hayotini yaxshilashning asosiy yo'li aholiga chorvachilik uchun qulay makon yaratadigan doimiy yashash joyini topishdir, deb o'yladi. U aholining to'laqonli hayot kechirishi uchun uy-joy izlash jarayonida yoshlar uchun muhim, o'z

tajribasi orqali to‘plagan tabiatshunoslik va geografiya bo‘yicha ta’lim pand-nasihatlarini ham yaratdi. Asan qayg‘ining odamlar o‘rnashib yashashi, chorvachilikni rivojlantirish uchun qulay joy, makon izlashi bilan alohida tilga olingani ma’lum. Donishmand bu ishni bajarish jarayonida tabiat sirlarini, ayniqsa, o‘simliklar olamini, chorvachilik uchun qulay, inson salomatligi yaxshi bo‘lishi uchun havosi yaxshi, tabiati go‘zal maskanlarning ahamiyati katta ekanligini bayon qilgan edi. Uning fikricha, dunyoning yaratilishi turlicha. Ba’zi yerlar tog‘li bo‘lsa, ba’zi yerlar cho‘l bo‘ladi u yerlarda yashovchi odamlar, o‘simlik va hayvonot olamida o‘sha yer tabiatiga moslashgan. Shuning uchun har qanday mavjudotga o‘zi yashayotgan joyi, tabiati qadrli deb hisoblaydi.

Masalan:

Ko‘lda o‘tirgan qo‘ng‘ir g‘oz,

Qir qadrini nima bilsin,

Qirda yurgan tuvaloq,

Suv qadrini nima bilsin.

Qo‘sh qo‘llab o‘rgimchak o‘rmagan,

Ovning qadrini nima bilsin,

Cho‘qqilarga chiqib ko‘rmagan,

Tog‘ qadrini nima biladi [1; 175].

Demak, yuqorida aytilgan fikrlarga qaraganda, Asan qayg‘i nafaqat shoir sifatida, balki el kezib o‘zining boy tajribasiga tayanib, o‘lkaga botanik, geografik tushuncha bergan geograf-sayyoh bo‘lganligi ma’lum. Shuningdek, shoir o‘zining ijtimoiy-pedagogik qarashlarida yoshlarni geografik bilimlar, yershunoslik, yerga tanqidiy qarashlarni o‘rgatish bilan bir qatorda, zukko, ma’noli gapirishga tarbiyalash fikrlarini ham bayon etadi. Shoir qoldirgan meroslar ichida yoshlar ta’lim-tarbiyasiga bo‘lgan e’tibor alohida e’tiborga loyiq. U mamlakatdagi ko‘chib kelishlar savodli odamlarning kamol topishini ta’minlaydigan ta’lim maskanlarining ko‘payishiga to‘sqinlik qiladigan omillar ekanligini aytib o‘tadi. Yoshlarga aql-idrok tarbiyasi berib, ularni bilimli-donishmand qilib tarbiyalab voyaga yetkazishga, xon va biylarning yurtning madaniy jihatdan gullab-yashnashiga e’tibor kamligini ta’kidlaydi. Shuningdek, donishmand kishilar hayotidagi do‘stlik tuyg‘usiga mos muloqotga alohida e’tibor berib, do‘stlik hayot qiyinchiliklarini yengish ishida insonga juda zarur ekanligini, shuning uchun do‘sti adashmay to‘g‘ri tanlashga katta ahamiyat berib, "yaxshidan tanlab do‘st tuting" deydi [2;248]. Do‘stlarning ko‘ngliga tegmay doimo insonparvarlik bilan muloqotda bo‘lishni uqtiradi. Do‘stlik hodisalari kishilarning ahil, hamjihatlikda yashashiga asos bo‘ladi, do‘stlikni qadrlay bilgan kishi uyushgan jamoada ham birga yashash odatlariga ega bo‘ladi. Birlashib, bir ittifoqda yashash insonlarni yutuqlarga yetaklashini ta’kidlaydi. Shu bois u odamlarga "Bir bo‘ling, barchangiz"

deb ahil, uyushgan bir uyushmada bo'lishi xalqning gullab-yashnashida katta ahamiyat kasb etishini uqtiradi.

Yoshlarning odob-axloqi, ahilligi haqidagi fikrlarini davom ettirar ekan, g'urur, manmanlik kabi xulq-atvorlardan xoli bo'lish eng yaxshi insoniy fazilatlar sifatida baholaydi. Shuningdek, shoir kechirimli, sabr-toqatli bo'lishni yoshlarda shakllantirishni ijobiy xulq-atvorning bir jihati deb hisobladi.

Shoirning ta'lim-tarbiyaviy qarashlarida yolg'on gapirish yomonlik sifatida baholanadi. Yolg'on gapirish insonni sayozlikka olib chiqadigan salbiylik ekanligini, ayniqsa, yolg'on gapirib tuhmat qilishdan yiroq bo'lish kerakligini tushuntirdi. Ayrim odamlarning adovat bilan aytgan yolg'on so'zlariga ishonib, yaqin do'stlari, qarindoshlaridan xafa bo'lishning o'zni yo'qligini, voqea hodisasini o'z ko'zingiz bilan ko'rmasangiz ishonmang- deb yoshlarni yolg'on-yashiq gaplarga tanqidiy qarashga o'rgatadi.

Asan qayg'i ko'p yillar davomida xon saroyida xon maslahatchisi xizmatida bo'lgani uning to'lg'ovlarida aniq bayon etilgan. Shuning uchun u xonning maslahatchisi sifatida yoshlar ta'lim-tarbiyasini yaxshilash borasidagi fikrlarini bevosita xon orqali xalq orasida amalga oshirib borgan donishmand hisoblanadi.

Umuman olganda, shoir asarlarini o'rganish, oilada, o'quv yurtlarida yoshlarni tarbiyalashda, jamiyatimizga halol xizmat qiladigan barkamol avlodni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalangan adabiyotlar

- 1.К.Мамбетов. Ерте дәуірдегі Қарақалпақ әдебияты.-Нөкис. «Қарақалпақстан», 2020.170-175 б.
- 2.Алеуов У.Қарақалпақстанда тәлим-тәрбиялық ойлардың қәлиплесиўи ҳәм раўажланыўы.- Нөкис: Билим, 1993. – 503 б.
- 3.Кемербай Р. Қайғы-Қасирет емес, ол ең алды менен ойшылдық. // Хабаршы. Философия, мәдениеттану, саясаттану сериясы. №2 (68). 2019
- 4.Сүйинишалиев Х. XV-XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиети. Лекциялық курс. Алма-ата. 1973. 19 б.

4-SHO'BA: TA'LIM MUASSASALARIDA PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK TARBIYA VA ZAMONAVIY INTERFAOL METODLARNI QO'LLASHDA INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARNING SAMARADORLIGI

INFORMATIKA O'QITISHDA O'QUVCHILARGA ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARNI O'RGATISHNING INNOVATSION USULLARINI QO'LLASH

Otepbergenov Jetkerbay Sakbergenovich

*Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti "Informatika o'qitish
metodikasi" kafedrasida pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent*

Annotatsiya: Ushbu maqola O'zbekiston Respublikasi ta'lim muassasalarida informatika fanini o'qitishda innovatsion ta'lim usullarini qo'llash tahlilini o'z ichiga oladi. Loyihaga asoslangan ta'lim, bulut texnologiyalaridan foydalanish, o'yinlashtirish va onlayn kurslar kabi asosiy zamonaviy yondashuvlar hamda ularning o'quvchilarda yangi texnologiyalar bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishdagi ahamiyati ko'rib chiqiladi. Maqolada ushbu usullarni O'zbekiston ta'lim tizimiga joriy etish misollari keltirilgan, shuningdek, yuzaga kelayotgan muammolar va raqamli ta'limni yanada rivojlantirish istiqbollari muhokama qilingan.

Kalit so'zlar: innovatsion usullar, informatika, ta'lim texnologiyalari, loyihaviy ta'lim, o'yinlashtirish, bulut texnologiyalari, masofaviy ta'lim, O'zbekiston Respublikasi, ta'limning raqamli transformatsiyasi.

Kirish

Texnologiya sohasidagi tez o'zgarishlar va ta'lim jarayonlarining globallasuvi sharoitida O'zbekiston Respublikasi ta'lim tizimida innovatsion o'qitish usullarini joriy etish muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu ayniqsa informatika kabi fanlarga taalluqli bo'lib, unda yangi texnologiyalar va o'qitish usullari zamonaviy raqamli vositalar bilan ishlay oladigan yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash bilan bevosita bog'liq. Ushbu maqolada O'zbekistonda informatika fanini o'qitishning innovatsion usullari, ularning o'quvchilar ta'limi samaradorligiga ta'siri hamda mahalliy ta'lim muassasalarida qo'llanilish misollari ko'rib chiqiladi.

O'zbekistonda informatika fanini o'qitishning zamonaviy innovatsion usullari

Ta'lim jarayoniga joriy etilayotgan zamonaviy pedagogik texnologiyalar o'quvchilarning fanga qiziqishini oshirish, ularning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish va yangi texnologiyalar bilan ishlashga tayyorlashga qaratilgan. O'zbekistonda informatika fanini o'qitishda turli yondashuvlar faol ishlab chiqilmoqda va tatbiq etilmoqda.

Loyihaga asoslangan ta'lim. Informatika o'qitishda loyiha metodologiyasi o'quvchilarga real vazifalar ustida ishlash imkonini beradi, bu esa jamoada ishlash ko'nikmalari, tanqidiy fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradi. Masalan, O'zbekiston maktablari va kollejlari o'z veb-saytlarini yaratish, mobil ilovalar va turli jarayonlarni avtomatlashtirish dasturlarini ishlab chiqish kabi loyihalarni qo'llagan holda ta'lim berilmoqda [1]. Bu loyihalar o'quvchilarga nafaqat nazariy bilimlarni o'zlashtirish, balki ularni amalda qo'llash imkoniyatini ham beradi.

Bulutli texnologiyalar va virtual laboratoriyalardan foydalanish. O'zbekistonda ta'lim jarayoniga bulutli texnologiyalar faol joriy etilmoqda. Bulutli xizmatlar o'quvchilar va o'qituvchilarga qimmatbaho kompyuterlarga ega bo'lmasdan o'quv materiallari, laboratoriyalar va dasturiy ta'minotdan foydalanish imkonini beradi. Ba'zi ta'lim muassasalarida, jumladan

O'zbekiston Milliy universitetida dasturlash, ma'lumotlar bazasini ishlab chiqish va informatika bilan bog'liq boshqa fanlarni o'qitish uchun bulutli platformalardan foydalanilmoqda [2]. Bu talabalarga murakkab hisoblash quvvatlariga jismoniy kirish imkoniyatiga ega bo'lmagan holda virtual laboratoriyalar bilan ishlash va amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish imkonini beradi.

O'yinlashtirish va o'yin texnologiyalari. Informatika o'qitishda dolzarb usullardan biri o'yinlashtirish elementlaridan foydalanishdir. O'zbekistonda o'quvchilarga algoritmlar, dasturlash tillari va boshqa mavzularni o'yin orqali o'rganish imkonini beruvchi o'yin platformalari yaratilmoqda. Bunga misol qilib, o'quvchilar o'yin elementlarini dasturlash orqali masalalarni yechadigan CodeCombat va Scratch kabi ta'lim platformalaridan foydalanishni keltirish mumkin. Bu usullar o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi va o'quv jarayonini yanada qiziqarli hamda samarali qiladi.

Interfaol va multimediali o'qitish usullari. O'zbekiston maktablari va universitetlarida murakkab algoritmlarni namoyish etish uchun taqdimotlar, videomateriallar va animatsiyalardan foydalanish kabi interaktiv o'qitish usullari faol joriy etilmoqda. Bu o'quv materialini yaxshi o'zlashtirishga yordam beradi, ayniqsa, tuzilmali ma'lumotlar, saralash algoritmlari, ma'lumotlar bazalari va kompyuter tarmoqlari kabi murakkab mavzularni o'rganishda.

Onlayn kurslar va masofaviy ta'lim. So'nggi yillarda onlayn kurslar va masofaviy ta'lim platformalarining ommalashuvi kuzatilmoqda. O'zbekistonda informatika va dasturlashni o'qitishda bunday kurslardan faol foydalanilmoqda. Masalan, UzOnline platformasi o'quvchilarga sun'iy intellekt, blokcheyn va narsalar interneti kabi zamonaviy texnologiyalarni o'rganish imkonini beradi. Masofaviy ta'lim talabalarga qulay sur'atda o'qish va yangi texnologiyalar bilan ishlash uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni egallash imkonini beradi.

Innovatsion metodlarning o'quvchilar uchun afzalliklari

O'zbekistonda informatika fanini o'qitishda innovatsion usullarni qo'llash bir qator muhim afzalliklarga ega:

O'quv jarayonini faollashtirish. Loyihaga asoslangan ta'lim va virtual laboratoriyalardan foydalanish talabalarni o'quv jarayoniga faol jalb etish uchun sharoit yaratadi, bu esa o'quv materialini chuqurroq o'zlashtirishga ko'maklashadi.

Motivatsiyani oshirish. Geymifikatsiya va zamonaviy axborot texnologiyalarini qo'llash ta'limni yanada qiziqarli va rag'batlantiruvchi qiladi, bu ayniqsa IT sohasiga qiziquvchi talabalar uchun muhimdir [3].

Tanqidiy fikrlash va muammolarni yechish ko'nikmalarini rivojlantirish. Loyihaviy ta'lim va onlayn resurslardan foydalanish kabi informatika fanini o'qitishning zamonaviy usullari talabalarda tanqidiy tahlil qilish va muammolarni ijodiy hal etish ko'nikmalarini shakllantiradi, bu esa ularning kelajakdagi kasbiy faoliyati uchun juda muhimdir.

O'qishning moslashuvchanligi. Bulutli texnologiyalar va masofaviy kurslardan foydalanish talabalarga o'zlariga qulay vaqtda va sur'atda o'qish imkonini beradi, bu ayniqsa turli tayyorgarlik darajasidagi talabalar uchun muhimdir [5].

O'zbekistonda innovatsion usullarni joriy etishdagi muammolar va qiyinchiliklar

Ko'plab afzalliklarga qaramay, O'zbekistonda innovatsion o'qitish usullarini joriy etish bir qator qiyinchiliklarga duch kelmoqda:

Ta'lim muassasalarining notekis jihozlanishi. Ayrim maktab va oliy o'quv yurtlarida zamonaviy texnik vositalar yetishmasligi virtual laboratoriyalar, onlayn kurslar kabi innovatsion usullarni to'liq joriy etish imkonini cheklamoqda.

O'qituvchilarni qayta tayyorlash zaruriyati. Yangi usullarni joriy etish o'qituvchilardan nafaqat fanni chuqur bilishni, balki zamonaviy texnologiyalar bilan ishlash ko'nikmalarini ham talab qiladi [4]. Bu esa pedagoglar uchun muntazam ravishda malaka oshirish kurslarini tashkil etishni taqozo etadi.

Internetga ulanishdagi muammolar. O'zbekistonning ayrim hududlarida barqaror internet aloqasi ta'minlanmagan, bu esa onlayn kurslar va bulutli xizmatlardan foydalanishni qiyinlashtirmoqda.

Xulosa

O'zbekistonda informatika fanini o'qitishda innovatsion metodlarning joriy etilishi ta'lim jarayonini zamonaviylashtirishda keng imkoniyatlar ochmoqda. Loyihaga yo'naltirilgan ta'lim, geymifikatsiya, bulutli texnologiyalar va virtual laboratoriyalardan foydalanish kabi usullarni qo'llash talabalarda kelajakdagi kasbiy faoliyat uchun zarur bo'lgan ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi.

Vaziyatni yaxshilash uchun ta'lim muassasalarini zamonaviy texnik jihozlar bilan ta'minlash, o'qituvchilarning malakasini oshirish va internet resurslaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish zarur. Kelajakda innovatsion o'qitish usullari axborot texnologiyalari sohasida malakali mutaxassislarni tayyorlashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi, bu esa O'zbekistonda ta'limni raqamli transformatsiya qilishning strategik maqsadlariga to'la mos keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Умаров, А. Р. (2020). Ўзбекистонда информатика фанини ўқитишда инновацион технологиялар. Тошкент: "Информатика" нашриёти.
2. Султонова Д.Ш. Таълим платформалари ва уларнинг Ўзбекистонда дастурлашни ўргатишдаги ўрни. "Педагогика ва информатика" журналы, 3 (1), 35-40.
3. Каримова Ш.М. (2021). Ўзбекистон мактабларида ўқув жараёнини фаоллаштириш усуллари сифатида геймификация ва лойиҳавий таълим. Тошкент: "Олий мактаб" нашриёти.
4. Абдуллаева, М. Р. (2020). Ўзбекистонда мактаб таълимида ахборот технологияларининг ривожланиши. "Таълимдаги замонавий тенденциялар" журналы, 5 (2), 51-55.
5. Мухамедов, С. А. (2022). Ўзбекистон Республикаси таълимида булутли технологияларни қўллаш. "Таълимда ахборот технологиялари" журналы, 4 (3), 18-23.

INFORMATIKA. NEYROPEDAGOGIKA DOIRASIDA O'QITISHNING DIDAKTIK XUSUSIYATLARI.

Djanxodjaev Nursultan Djanizak ug'li

Berdaq nomidagi Qoraqalpog' davlat universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya: Нейро—педагогик ёндашув билан инсонни тарбиялаш, ўқитиш фақат маълумотлар тўпламида фарқланади. Уни қуйидагича шакллантириш мумкин: табиий нейрон тармоқни ўқитиш—бу нейрон тармоқ ҳолати функцияларининг деярли бир хил мос келадиган ва маълум қийматлари билан маълум маълумотлар тўпламларини киритиш; таълим—бу билим олишга қаратилган аниқ маълумотлар тўпламларини тайёрлаш.

Таянч сузлар: Сунъий интеллект, Сунъий Супер Интеллект, нейрон тармоқлар, Компьютер, технология, ақлли таълим,

Zamonaviy O'zbekistonda ta'lim jarayoni tamoyillarini uning asoslarini raqamlashtirishga yo'naltirish muhimligi aniq ko'rsatilgan. O'zbekiston Respublikasi prezidenti Sh.M. Mirziyoyev 2019 yildan mamlakatni rivojlantirishning eng muhim, ustuvor vazifalari to'g'risida oliy Majlisga yo'llagan murojaatida "sir emaski, bugungi kunda internet yoshlar uchun turli bilim va axborotlarning asosiy manbaiga aylandi"[1]

«Neyrodidaktika» tushunchasi 1988 yilda olim va xususiy didaktika vakili, frayburglik matematika didaktikasi professori Gerxard Preiss tomonidan taklif qilingan. U ushbu atamani fanlararo vazifani tavsiflash uchun taklif qildi: miya tadqiqotlari va didaktika o'rtasida bog'liqlik o'rnatish. Neyrodidaktika insonning asosiy o'rganish qobiliyatidan kelib chiqadi va ta'lim jarayoni eng yaxshi tarzda rivojlanishi mumkin bo'lgan shartlarni izlaydi.

Neyrodidaktika o'z vazifasini didaktika uchun neyrobiologiyada to'plangan tajribani tahlil qilish va umumlashtirishda, ushbu bilimlardan odamlarni o'qitish va o'qitish jarayonida foydalanish uchun ko'radi. 2002 yilda Manfred Spitzer o'zining «O'rganish - Miya tadqiqotlari va hayot maktabi» kitobini nashr etishi bilan bu yo'nalishda muhim turtki bo'ldi.[2] Bundan tashqari, u o'z ishi bilan qiziquvchilarga ushbu mavzu bo'yicha ishlashni boshlash imkoniyatini berdi. Uning tashabbusi bilan va ko'p yillik muhokamalardan so'ng, miya tadqiqotlari natijalarini pedagogik tushunchalar bilan bir qatorda tarqatish bo'yicha Ulm shahrida «Neyrologiya va treningni o'tkazish markazi» tashkil etildi. Markazning fanlararo jamoasi nevrologiya va o'rganish nazariyasi chorrahasida hamkorlikda ish va tadqiqot olib boradigan shifokorlar, pedagoglar va psixologlardan iborat.

Neyropedagogikaning asosiy qoidalari inson miyasining individual qobiliyatlaridan foydalanishga asoslangan bo'lib, ularning har biri o'z imkoniyatlariga ega.[3] Ularga asoslanib, biz har bir shaxsning ma'lum qobiliyatlaridan foydalanish bo'yicha ma'lum tavsiyalarni aniqlashimiz mumkin:

Amaliy didaktikaning maqsadi - kerakli xulq-atvorni olish va mustahkamlash uchun tegishli rag'batlarni ishlab chiqish. Miyada sodir bo'ladigan jarayonlar ahamiyatsiz; bu holda miya o'quv materialining faol bo'lmagan rezervuaridir.[4]

Kognitivizm - bu keyingi «kognitiv burilish nuqtasi» ni o'rganadigan yo'nalish bo'lib, unda miya yarim korteksida sodir bo'ladigan jarayonlar tadqiqotning markaziga aylanadi. Endi miya passiv emas, balki ma'lumotlarni qayta ishlashning faol markazi sifatida ishlaydi. Miya ko'p qirrali aloqalar orqali muammoni ijodiy hal etishga qodir bo'lgan qayta ishlash organidir.

Bugungi kunda bir xil keng ko'lamli vazifalarni hal qila oladigan va inson bilan bir xil tushunchaga ega bo'lgan umumiy sun'iy intellekt deb hisoblanishi mumkin bo'lgan modellar yo'q.

Shunga asoslanib, olimlar sun'iy intellekt deb hisoblanishi mumkin bo'lgan narsalarga turli xil ta'riflar berishadi.

Sining potensialini va keyingi rivojlanish vektorini baholashga imkon beradigan ta'riflaridan biri D. E. Yeshmuradov va boshqa «Sun'iy (kompyuter) intellekt informatika va muhandislikning eng istiqbolli yo'nalishlaridan biridir. Sun'iy intellekt sohasidagi ishlar kompyuter tizimlarini loyihalash usullari, vositalari va texnologiyalarini yaratishga qaratilgan (trening, ekspert, konsalting, robototexnika va boshqalar.) an'anaviy ravishda intellektual deb hisoblangan muammolarni hal qilish».[5]

Darhaqiqat, sun'iy intellekt qabul qilingan va ta'lim sohasining turli sohalariga yoki ta'lim muassasalaridagi bo'limlarga kirib borgan. Ta'limda sun'iy intellektidan foydalanish katta ta'sir ko'rsatdi, shu jumladan samaradorlikni oshirish, global ta'lim,

individual/shaxsiylashtirilgan ta'lim, yanada aqlli tarkib va ta'limni boshqarish samaradorligini oshirish. [6]

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

- 1.Норматив-хуқуқий ҳужжатлар ва методологик аҳамиятга молик нашрлар
Tog'ayev I., Jabborov P. Sh.B, Eshnazarov N.X.,Amirkulov Ch.J. 2.Kiberxavsizlikda sun'iy intellekt vositalarining tadbiriq //Ta'lim fidoyilari 2022 2022-sentabr/oktabr www.reanopub.uz
- 3.Muxiddinov M. N. Sun'iy intellekt va uning imkoniyatlari //Science and innovation 2022 International scientific journal volume 2 issue 7 uif-2022: 8.2 | issn: 2181-3337
- 4.А. Мирзамахмудов, С. Йулдошев (2023).Интеллектуал усуллар ва унинг ко'лланилиш сохалари. Международная научно-практическая конференция «Алгоритмы и современные проблемы программирования» <https://ojs.qarshidu.uz/index.php/con/article/view/55>.
- 5.Эшмурадов Д. Э., Тураева Н. М. Решение вопросов внедрения искусственного интеллекта в высших учебных заведениях и отдельных отраслях экономики// https://www.researchgate.net/publication/357283903_
- 6.M. Chassignol, A. Khoroshavin, A. Klimova, and A. Bilyatdinova, "Artificial intelligence trends in education: A narrative overview," Procedia Comput. Sci., vol. 136, pp. 16–24, Jan. 2018

INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI FANINI O'QITISHDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISHNING USUL VA VOSITALARI

Kamola Xusanboyeva,

*Toshkent "Temurbeklar maktabi" harbiy akademik litseyi
informatika va axborot texnologiyalari fani o'qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada Informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanishning usul va vositalari, an'anaviy hamda interfaol dars orasidagi farqlar, ilg'or pedagogik texnologiyadan kutilgan maqsadlar batafsil yoritilgan.

Kalit so'zlar: Blum taksonomiyasi, bilish, tushunish, qo'llash, tahlil, umumlashtirish, baholash, munozara, sog'lom muloqot va h.k.

Hozirgi kunda barcha pedagoglar singari informatika va axborot texnologiyalari fani o'qituvchilariga ham darslarni zamonaviy pedagogik talablar asosida tashkil etish, darsga innovatsion yondashuvni, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatishni dars davomida shakllantirish kabi ilg'or pedagogik texnologiyalardan foydalanishni talab etadi. Darslarni asosan muammoli o'qitish texnologiyasidan samarali foydalangan holda tashkil etish yuqori natijalarni ko'rsatmoqda.

Hozirda ta'lim metodlarini takomillashtirish sohasidagi asosiy yo'nalishlardan biri interfaol ta'lim va tarbiya usullarini joriy qilishdan iborat. Interfaol usullarni qo'llash natijasida o'quvchilarning mustaqil fikrlash, tahlil qilish, xulosalar chiqarish, o'z fikrini bayon qilish, uni asoslagan holda himoya qila bilish, sog'lom muloqot, munozara, bahs olib borish ko'nikmalari shakllanib, rivojlanib boradi. Bu masalada amerikalik psixolog va pedagog B.Blum bilish va emotsional sohalaridagi pedagogik maqsadlarning taksonomiyasini yaratgan.

Uni **Blum taksonomiyasi** deb nomlanadi. (Taksonomiya-borliqning murakkab tuzilgan sohalarini tasniflash va sistemalashtirish nazariyasi)[1].

Unga ko'ra tafakkurning rivojlanishini bilish, tushunish, qo'llash, tahlil, umumlashtirish, baholash darajalarida bo'ladi. Bular quyidagi belgilar hamda har bir darajaga muvofiq fe'llar namunalari bilan ham ifodalanadi, jumladan:

Bilish - dastlabki tafakkur darajasi bo'lib, bunda o'quvchi atamalarni ayta oladi, aniq qoidalar, tushunchalar, faktlar va shu kabilarni biladi. Bu tafakkur darajasiga muvofiq fe'llar namunalari: qaytara bilish, mustahkamlay olish, axborotni yetkaza olish, aytib bera olish, yozish, ifodalay olish, farqlash, taniy olish, gapirib berish, takrorlash kabilardan iboratdir.

Tushunish darajasidagi tafakkurga ega bo'lganda esa, o'quvchi faktlar, qoidalar, sxema, jadvallarni tushunadi. Mavjud ma'lumotlar asosida kelgusi oqibatlarni taxminiy tafsiflay oladi. Bu tafakkur darajasiga muvofiq fe'llar namunalari: asoslash, almashtirish, yaqqollashtirish, belgilash, tushuntirish, tarjima qilish, qayta tuzish, yoritib berish, sharhlash, oydinlashtirishni talab etadi.

Qo'llash darajasidagi tafakkurda o'quvchi olgan bilimlaridan faqat an'anaviy emas, no'an'anaviy holatlarda ham foydalana oladi va ularni to'g'ri qo'llaydi. Bu tafakkur darajasiga muvofiq fe'llar namunalari: joriy qilish, hisoblab chiqish, namoyish qilish, foydalanish, o'rgatish, aniqlash, amalga oshirish, hisob-kitob qilish, tatbiq qilish, hal etishni namoyon qiladi.

Tahlil darajasidagi tafakkurda o'quvchi yaxlitning qismlarini va ular o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklarni ajrata oladi, fikrlash mantiqidagi xatolarni ko'radi, faktlar va oqibatlar orasidagi farqlarni ajratadi, ma'lumotlarning ahamiyatini baholaydi. Bu tafakkur darajasiga muvofiq fe'llar namunalari: keltirib chiqarish, ajratish, tabaqalashtirish, tasniflash, taxmin qilish, bashorat qilish, yoyish, taqsimlash, tekshirish, guruhlashdir.

Umumlashtirish darajasidagi tafakkurda o'quvchi ijodiy ish bajaradi, biror tajriba o'tkazish rejasini tuzadi, bir nechta sohalaridagi bilimlardan foydali. Ma'lumotni yangilik yaratish uchun ijodiy qayta ishlaydi. Bu tafakkur darajasiga muvofiq fe'llar namunalari: yangilik yaratish, umumlashtirish, birlashtirish, rejalashtirish, ishlab chiqish, tizimlashtirish, kombinatsiyalashtirish, yaratish, tuzish, loyihalashdan iboratdir.

Baholash darajasidagi tafakkurda o'quvchi mezonlarni ajrata oladi, ularga rioya qila oladi, mezonlarning xilma-xilligini ko'radi, xulosalarning mavjud ma'lumotlarga mosligini baholaydi, faktlar va baholovchi fikrlar orasidagi farqlarni ajratadi.

An'anaviy hamda interfaol dars orasidagi farqlar

1. O'quv rejadagi fanlarni o'qitishda qaysi mavzular bo'yicha interfaol darslar tashkil qilish maqsadga muvofiqligini hisobga olish zarur. Bunda bir mavzu bo'yicha mashg'ulotning maqsadiga to'liq erishishni ta'minlaydigan interfaol yoki an'anaviy mashg'ulot turlaridan foydalanish ko'zda tutiladi[2].

2. Interfaol mashg'ulotning samarali bo'lishi uchun o'quvchilar yangi mashg'ulotdan oldin uning mavzusi bo'yicha asosiy tushunchalarni va dastlabki ma'lumotlarni bilishlarini ta'minlash zarur.

3. Interfaol mashg'ulotda o'quvchilarning mustaqil ishlashlari uchun an'anaviy mashg'ulotga nisbatan ko'p vaqt sarflanishini hisobga olish zarur.

Interfaol ta'lim usuli – har bir o'qituvchi tomonidan mavjud vositalar va o'z imkoniyatlari darajasida amalga oshiriladi. Interfaol mashg'ulotlarni amalda qo'llash bo'yicha ayrim tajribalarni o'rganish asosida bu mashg'ulotlarning sifat va samaradorligini oshirishga ta'sir etuvchi omillarni ko'rsatishimiz mumkin[4].

Ilg'or pedagogik texnologiyadan kutilgan maqsad, uning afzalliklari, darsning samaradorligini oshirish tamoyillari quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1. Ilg'or pedagogik texnologiya eng qulay va sodda usul.
2. Ko'p tarmoqli.
3. Sodda, oson.
4. esda qolishi kuchli.
5. Bilim boyligini oshiradi.
6. Vaqtdan yutamiz.
7. Qiziqarli o'tadi.
8. Darsning samaradorligini oshiradi.
9. Dunyoqarashni oshiradi.
10. Tafakkurni rivojlantiradi.
11. O'quvchilarning diqqat-e'tiborini tortadi.
12. Har bir o'quvchi bilan individual munosabat paydo bo'ladi.
13. Xotirani kuchaytiradi.
14. O'quvchilarni o'z ustida ishlashga da'vat etadi.
15. O'z shaxsiy fikrini bayon qilish va uni himoya qilishga o'rgatadi.

Pedagogik texnologiyalardan majburan foydalanish mumkin emas. Aksincha, tajribali pedagoglar tomonidan asoslangan, yoki ular tomonidan qo'llanilayotgan ilg'or texnologiyalardan foydalanish bilan birga, ularni ijodiy rivojlantirish maqsadga muvofiqdir. Bugungi kunda bir qator rivojlangan mamlakatlarda o'quvchilarning o'quv va ijodiy faolliklarini oshiruvchi hamda ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligini kafolatlovchi pedagogik texnologiyalarni qo'llash borasida katta tajriba to'plangan bo'lib, ushbu tajriba asosini tashkil etuvchi metodlar interfaol (interaktiv) metodlar nomi bilan yuritilmoqda. Interfaol ta'lim berish - suhbatli ta'lim berish, bunda ta'lim oluvchi, ta'lim beruvchi va kompyuterning o'zaro harakati amalga oshiriladi[4].

Interfaol metoddan foydalanish jarayonida ta'lim beruvchi:

- 1) o'qituvchi, boshqa o'quvchilar, ma'muriyat bilan shaxsiy uchrashuv yo'li bilan emas, balki ta'lim jarayonining barcha subektlari bilan faol o'zaro harakat qilishi mumkin;
- 2) multimediali obektlarni tahlil qilish jarayonida ularning mazmuni, shakli, o'lchovi va rangini o'zgaruvchan boshqarish, ularni har tomonlama ko'rib chiqish, shunga o'xshash boshqa harakatlarni bajarish, eng ko'p ko'rgazmalilikka erishishda to'xtatish va xohlagan joyida yana ishga tushirish mumkin.
- 3) Ta'lim oluvchiga muammoni faraz, vazifalarni ifodalashda yordam beradi va tezkor boshqaradi.

Ta'lim oluvchilar esa interfaol usul qo'llanilgan o'quv jarayoni natijasida quyidagilarga erishadilar:

- 1) xotiraga qabul qiladilar, anglaydilar, yig'adilar, biroq xatosiz, ongli ravishda qayta tiklamaydilar;
- 2) bevosita ta'lim beruvchi bilan boshchiligida tahlil qiladilar, taqqoslaydilar, umumlashtiradilar, namuna bo'yicha amaliy harakatlarni bajaradilar;
- 3) muammolarni yechish jarayonida mustaqil izlanadilar, kutilayotgan natijaga erishishning yo'l va vositalarini mustaqil ravishda aniqlaydilar.

Axborot texnologiyalarining fan sifatida o'ziga xosligi, uning zamonaviy fanlar tizimida tutgan o'rni va ahamiyatidan, hozirgi jamiyat hayotidagi ahamiyatidan kelib chiqqan holda

Informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitishning maqsadlarini quyidagicha belgilash mumkin:

- o'quvchilarda kompyuter savodxonligini shakllantirish;
- o'quvchilarda axborotga ishlov berish, uzatish va undan foydalanish jarayonlari haqidagi bilimlar asoslarini mustahkam va ongli o'zlashtirib olishlarini ta'minlash;
- o'quvchilarga dunyoning zamonaviy ilmiy ko'rinishini shakllan-tirishda axborot jarayonlarining ahamiyatini, jamiyatning rivojida yangi axborot va kommunikatsion texnologiyalarning ahamiyatini ochib berish;
- kompyuterlardan ongli va ratsional foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish.

Biz fanni o'qitish jarayonida o'z oldimizga quyidagi an'anaviy savollar uchligini qo'yishimiz kerak:

1) Informatika va axborot texnologiyalari fanlarini nima uchun o'rganish kerak (ya'ni maqsad va vazifalarni aniqlash)?

2) "Informatika va axborot texnologiyalari" fani bo'yicha nimani o'rganish kerak (ya'ni mazmunini aniqlash)?

3) "Informatika va axborot texnologiyalari" fanini o'quvchilarga qanday o'rgatish kerak (ya'ni tanlab olingan o'qitish shakli doirasida ta'limning samarali usul va vositalarini aniqlash)?

Informatika va axborot texnologiyalari fanini o'rgatishda biz o'qituvchilar o'zimizning shaxsiy metodik tizimimizni ishlab chiqish va shakllantirishimiz kerak.

XULOSA

Har bir pedagog dars jarayoniga tayyorgarlik ko'rar ekan, uning asosiy maqsadi, o'quvchilar bilan ta'limiy-tarbiyaviy jarayonni olib borish jarayonida samarali bilim berish hisoblanadi, bu borada o'quvchining o'zlashtirish layoqatini, ta'lim samaradorligini, darsning texnologik xaritasini to'g'ri tuzishni, dars mashg'ulotida qo'llash mumkin bo'lgan turli metodlardan oqilona foydalanishni e'tiborga oladi. Pedagog, o'qituvchilar uchun har bir dars yangi tajriba va sinov maydoni bo'lib, bu jarayonda o'quvchi-yoshlar bilan muloqot qilish usullari va ularning psixologiyasini, mavzularni yaxshi tushuntirish usullari va qanday samaradorlikka erishish yo'llarini qo'llash orqali o'quvchilar yangi malaka va ko'nikmalarni berib boradi.

"Dars muqaddas" deb aytilgan gapning zamirida, har bir o'tilgan dars, yangi o'rganilgan bilim, kelajakka qo'yilgan poydevor kabi ekanligini bilamiz. Shunday ekan, yoshlarimizning kelajagi uchun pedagog jamoasi astoydil bilim berishga harakat qilmog'imiz va uni albatta ustidan chiqmog'imiz darkor. Bilamizki, o'quvchilar qiziquvchan, bu borada ularni qiziqishlarini o'z fanimizga qarata olishimiz, bu borada bir emas, ko'plab qiziqarli darslarni tashkil etishda o'z ustimizda ishlamog'imiz zarur. Dars jarayonida turli ta'lim, interaktiv metodlarni qo'llash bilan birga elektron dars ishlanmalari, qo'llanmalar, videodarslar, test dasturi va boshqa dasturlar yordamida darslarni a'lo darajada tayyorlab, o'quvchilar bilan birgalikda yaxshi natijalarga erishishimiz mumkin. Bunday izlanishlarimiz natijasida o'quvchilarni faollikka, o'z ustida ishlaydigan, yangiliklardan foydalanishga urinadigan qilib boramiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. H.T.Omonov, N.X.Xo'jayev, S.A.Madyarova, E.U.Eshchonov muallifligidagi "Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat" T.: «Iqtisod-moliya».2009. -240b.

- 2.Yo‘ldoshev J.G‘., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asoslari.-T.:O‘qituvchi. 2004.-104bet.
- 3.Davletshin M.G Zamonaviy maktab o‘qituvchisining psixologiyasi.
T.:O‘zbekiston. 1999. -29 b.
- 4.Sayidahmedov N. Pedagogik mahorat va pedagogik texnologiya. –T.: O‘z MU. 2003.- 66 b.

PROGRAMMALASTÍRÍW TILLERIN OQITIWDÁ VIRTUAL LABORATORIYALARDÍŇ ROLÍ

Mambetniyazov Maksetbay Torebekovich

Pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktori

Innovacion texnologiyalar universiteti

Annotatsiya: Bul teziste programmalastırıw tillerin oqıtıwda virtual laboratoriyalardan paydalanıwdıń áhmiyetliligi, olardıń bilimlendiriw procesine integraciyası hám nátiyjeliligi ilimiy-teoriyalıq tiykarda analizlenedi. Virtual ortalıqlardıń interaktivligi, pedagogikalıq nátiyjeliligi hám oqıwshılardıń sanlı kompetenciyların rawajlandırıwdaǵı ornı sáwlelendirilgen. Tiykargı itibar oqıtıw procesindegi innovaciyalıq kóz-qaraslarǵa qaratılǵan.

Tayanış sózler: programmalastırıw tilleri, virtual laboratoriyalar, sanlı bilimlendiriw, interaktiv oqıtıw, sanlı kompetenciya.

Búgingi sanlı bilimlendiriw ortalıǵında programmalastırıw tillerin nátiyjeli oqıtıw áhmiyetli máselelerden biri bolıp esaplanadı. Dásturiy laboratoriya sabaqları oqıwshılarga ámeliy kónlikpelerdi támiyinlese de, olardıń texnikalıq qurallarga bolǵan baylanışlılıǵı, waqıt hám orın sheklewleri bar. Sol sebepli, virtual laboratoriyalar - zamanagóy bilimlendiriw texnologiyası sıpatında - oqıw procesin jańasha qatnas tiykarında shólkemlestiriwde áhmiyetli qural bolıp xızmet etpekte.

Sonǵı jılları málimleme texnologiyaları jedel pátler menen rawajlanıp, zamanagóy bilimlendiriw sisteması da bul processlerge sáykes túrde transformaciyalanbaqta. Atap aytqanda, programmalastırıw tillerin oqıtıwda sanlı qurallar hám virtual laboratoriyalardı qollanıw zárurlıǵı artıp barmaqta. Bul texnologiyalar oqıw procesin modernizaciyalaw, oqıwshılardıń jumısın xoshametlew hám óz betinshe bilim alıwdı nátiyjeli shólkemlestiriwde áhmiyetli qural bolıp xızmet etedi.

Izertlewler sonı kórsetedi, virtual laboratoriyalardı qollanıw arqalı oqıwshılar oqıw materialın tezirek ózlestiredi, programmalastırıw logikasın tereñirek túsinedi hám ámeliy kónlikpelerin bekkemleydi. Bunnan tisqari, virtual laboratoriyalar individual qatnastı támiyinleydi, sebebi hár bir oqıwshı óz bilimine tayanǵan halda erkin túrde islewı múmkinshiligine iye esaplanadı [2].

Programmalastırıw - bul teoriyalıq bilimlerde ámeliyatqa qollanıwdı talap etetuǵın tarawǵa kiredi. Sonlıqtan, bilimlendiriwde real tájiriye arttırıw imkaniyatın beretuǵın virtual laboratoriyalardı engiziw oqıwshılarda kónlikpe hám uqıplılıqlardı qalıplestiriwde áhmiyetli sheshim sıpatında tán alınadı [1].

Virtual laboratoriyalar - bul programmistler ushın arnawlı islep shıǵılǵan onlayn yamasa oflayn platformalar bolıp tabıladı. Olar oqıwshılarga real waqıt rejiminde kod jazıw, onı sınaw, qátelerdi anıqlaw hám analiz qılaw imkaniyatların beredi. Bunday ortalıqta oqıtıwshı oqıwshı iskerligin baqlay aladı, oqıwshılar bolsa qátelerden juwmaq shıǵarıwdı hám óz betinshe islewdi úyrenedi.

Virtual laboratoriyalar laboratoriya ortaliğın imitaciyalawshı, veb-platforma yamasa lokal sistemağa tiykarlangan interaktiv bağdarlamalıq qural bolıp tabıladı. Olar paydalanıwshılarga tómendegi imkaniyatlardı usınadı:

- Kod jazıw hám sınaqtan ótkeriw (kompilaciyalaw);
- Qátelerdi anıqlaw hám analizlew;
- Oqıtıwshı hám oqıwshı ortasında real waqıtta keri baylanıstı shólkemlestiriw;
- Ámeliy tapsırmalardı avtomatikalıq bahalaw.

Virtual laboratoriyalar konstruktiv pedagogika hám jedel oqıw kóz-qaraslarına tiykarlanıp jaratılğan. Bunday ortalıqlar Blum taksonomiyasınıń joqarı basqıshlarına - ámeliyat, analiz, sintez hám bahalaw basqıshlarına bağdarlangan.

Programmalaştırıw tillerin oqıtıwda virtual laboratoriyalardıń ámeliy roli.

Programmalaştırıw tillerin (Python, Java, C++ hám basqalar) úyreniwde oqıwshı ushın tiykarǵı kriteriyalardan biri bul óz betinshe kod jazıw hám onı real sistemada iske túsiriw. Dástúriy laboratoriya shınıǵıwlarında bunı támiyinlew texnikalıq qurallarga, waqıt hám orın sheklewlerine baylanıslı bolsa, virtual laboratoriyalar bul mashqalalardı saplastıradı [3].

Ámeliy baqlawlarǵa qaraǵanda, virtual laboratoriyalardan paydalanǵan toparlarda:

- Ózlestiriw dárejesi 25-30% ke joqarı bolǵan;
- Kod jazıwdaǵı qáteler 40% ke azayǵan;
- Óz betinshe jumıs islewge qızıǵıwshılıq artqan.

Bunnan tisqari, virtual laboratoriyalar pandemiya hám basqa da dástúriy emes sharayatlarda da bilimlendiriw procesin úzliksiz shólkemlestiriwge xızmet etedi [5].

Innovaciyalıq platformalar mısasında tallaw

Búgingi kúnde bir neshe virtual laboratoriya platformaları bar:

- Repl.it - oqıwshılar hám muǵallimler ushın qolaylı interfeyske iye onlayn kod ortalıǵı;
- CodeCombat – oynlastırılǵan programmalaştırıw ortalıǵı;
- VS Code + GitHub Classroom - biyǵárez laboratoriyalardı shólkemlestiriwde qolaylıq jaratadı.

Sonday-aq, elimizdegi bilimlendiriw mákemeleri ushın lokalizaciyalangan platformalar jaratıw zárurlıǵı de áhmiyetli máselelerden biri bolıp esaplanadı. Bul tek ǵana til emes, al metodikalıq sáykeslikti de támiyinleydi [4].

Bilimlendiriw hám psixologiyalıq-pedagogikalıq aspektler.

Virtual laboratoriyalar:

- Individual qatnas jasawdı támiyinleydi;
- Refleksiya hám talqılaw kónlikpelerin rawajlandıradı;
- Oqıw motivaciyasın arttıradı;
- Kóp variantlı hám beyimlestirilgen tapsırmalar arqalı differenciyalasqan bilim beriwdi qollap-quwatlaydı.

Bul tárepler oqıtıwdıń sapasın arttırıwǵa xızmet etetuǵın áhmiyetli faktorlar bolıp esaplanadı.

Juwmaqlap aytqanda, programmalaştırıw tillerin oqıtıwda virtual laboratoriyalar:

- Bilimlendiriwdiń sapası hám nátiyjeliligin arttıradı;
- Oqıwshılardıń ámeliy kónlikpelerin bekkemleydi;
- Oqıtıwshılarga metodikalıq erkinlik beredi;
- Sanlı kompetenciyalardı qalıplestiredi.

Keleshekke bul texnologiyalardı ğalaba en jaydırıw, lokal platformalardı islep shıǵıw hám olar tiykarında milliy metodikalıq usınıslardı jaratıw bilimlendiriw sistemasında áhmiyetli jetiskenliklerge alıp keledi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Kuralov Y.A. Talabalarni obyektga yo'naltirilgan dasturlash tillariga oid kompetentligini shakllantirish // Kasb-hunar ta'limi. T. 2023. 2-son. –B. 278-281. (13.00.02-№19)
2. Mambetniyazov M.T. Improving professional training of future teachers as an editorial problem / Innovative Development in Educational Activities ISSN: 2181-3523 VOLUME 2 | ISSUE 22 | 2023, 209-214.
3. M.Ashurov, N.Mirahmedova, N.Xaytullayeva “Algoritmlash va dasturlash asoslari”. Uslubiy qo'llanma. T.: “Bayoz”, 2016 y.
4. M.Ashurov, M.Mirmahmudov, Sh.Sapaev “Zamonaviy dasturlash tillari fanidan laboratoriya ishlari”. O'quv qo'llanma. T.: TDPU, 2008 y.
5. Mambetniyazov M.T. “Техник тизимларда ахборот технологиялар” фанидан электрон қўлланма ва электрон кўргазма ишлаб чиқиш методикаси/ “Kimyo va tog'-kon sanoatining dolzarb muammolarining innovatsion echimi” mavzusidagi II xalqaro ilmiy konferentsiyasi materiallari/ 2024.- 406-409 b.

MODULLI O'QITISH TEXNOLOGIYASI

Joldasbaeva Ramuza Kuatbaevna- Qaroqalpoq davlat universiteti pedagogika va psixologiya kafedrası o'qituvchisi

Djanxodjaev Nursultan - Qaroqalpoq davlat universiteti matematik tahlil kafedrası o'qituvchisi

Modul – bu fanning fundamental tushunchasini takdim etadi: muayyan jarayoni yoki qonuni, bo'limi, muayyan katta mavzu, o'zaro bog'liq tushunchalar guruhidir. Modul – bu fanning bir yoki bir necha tushunchalarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan, ishlab chiqilgan tamoyillar asosida shakllangan mantiqan tugallangan o'quv materialidir.

1982-yilda YuNESKOning anjumandagi ma'ruzasida modulga “Mashqlarni xususiy tezlikda diqqat bilan tanishish va ketma-ket o'rganish orqali individual yoki guruh mashg'ulotlarida bir yoki bir necha malakaga ega bo'lish uchun mo'ljallangan alohida o'rgatuvchi paket (to'plam)” deb ta'rif berilgan edi. Modulli o'qitish – o'qitishning istiqbolli tizimlaridan biri hisoblanadi, chunki u odam bosh miyasining o'zlashtirish tizimga eng yaxshi moslashgandir.

Modulli o'qitish - o'qitishning istiqbolli tizimlaridan biri hisoblanadi, chunki u ta'lim oluvchilarning bilim imkoniyatlarini va ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirish tizimiga eng yaxshi moslashgandir. An'anaviy ta'limda o'quv maqsadlari pedagog faoliyati orqali ifodalangan ya'ni bilim berishga yo'naltirilgan bo'lsa, modulli o'qitishda ta'lim oluvchilar faoliyati orqali ifodalanib, kasbiy faoliyatga yo'naltirilgan bo'ladi.[1]

Modulli o'qitish ta'limning quyidagi zamonaviy masalalarini har tomonlama echish imkoniyatini yaratadi:

- modul

– faoliyatlik asosida o'qitish mazmunini optimallashtirish va tizimlash dasturlarini o'zgaruvchanligi, moslashuvchanligini ta'minlaydi;

- o'qitishni individuallashtirish; - amaliy faoliyatga o'rgatish va kuzatiladigan xarakterlarni baholash darajasida o'qitish samaradorligini nazorat qilish;

- kasbga qiziqtirish asosida faollashtirish mustaqillik va o'qitish imkoniyatlarini to'la ro'yobga chiqarish.

Modulli o'qitish samaradorligi quyidagi omillarga bog'liq:

- ta'lim muassasasining moddiy-texnik bazasi;
- malakali professor-o'qituvchilar tarkibi darajasi;
- talabalar tayyorgarligi darajasiga;
- kutiladigan natijalar bahosiga;
- didaktik materiallarning ishlab chiqilishiga;
- modullar natijasi va tahliliga.[2]

Modulli-kredit tizimi zamonaviy ta'limning eng takomillashgan shakli sanaladi. Bugungi kunda taraqqiyparvar insoniyat davlatlar o'rtasida ijtimoiy, iqtisodiy, harbiy va madaniy sohalarida o'zaro kelishuvga erishish, hamkorlikni yo'lga qo'yishning yangidan yangi yo'llarini izlashda davom etmoqda. Binobarin, yuqorida aytib o'tilganidek, insoniyatning omon qolishi va rivojlanishda davom etishining yagona chorasi irqiy, etnik, diniy ziddiyatlarga barham berish va o'zaro birlik, hamkorlik, hamjihatlikka erishishdir.

Bolonya jarayoni yagona Yevropa oliy ta'limi makonini yaratish maqsadida Yevropa mamlakatlari oliy ta'lim tizimining bir-biriga yaqinlashishi va o'zaro uyg'unlashuvi jarayonidir. Ushbu jarayonning rasman boshlanish muddati 1999 yilning 19 iyuni deb e'tirof etilgan. Binobarin, xuddi mana shu sanada 29 mamlakat vakillari ishtirokida Bolonya deklaratsiyasi imzolangan edi. Ayni vaqtda mazkur tizim o'ziga 1954 yilda Yevropa Kengashi tomonidan qabul qilingan Yevropa madaniyati Konvensiyasini ratifikatsiya qilgan (oliy davlat hokimiyati organi tasdiqlagan) 49 mamlakatdan 47 ishtirokchi mamlakatlarni qamrab olgan. Bolonya tizimining asosiy maqsadi ijtimoiy sub'ektlar tomonidan oliy ma'lumot olish imkonini kengaytirish, Yevropa oliy ta'limining sifati va samaradorligini istiqbolli oshirish, talabalar hamda o'qituvchilarning harakatchanligi, faolligini rivojlantirish, shuningdek, akademik daraja va boshqa kasbiy malakalarning mehnat bozoriga yo'naltirgan holda oliy ta'lim muassasalari bitiruvchilarini ish bilan muvaffaqiyatli ta'minlashdan iborat

“Kredit” atamasi (ESTS-credit) – “sinovdan o'tdi” ma'nosini anglatib, talabaning o'quv yurtida ma'lum bir kurs (modul)ni muvaffaqiyatli yakunlaganligi to'g'risida ma'lumot beradi

Modul-kredit tizimi – har bir o'quv fani (moduli)ning talabalar tomonidan ma'lum miqdordagi kredit birliklari asosida o'zlashtirilishini ta'minlovchi tizim

Tizimning umumiy asoslari Bolonya shahrida imzolangan deklaratsiyada o'z ifodasini topgan. Ular quyidagilardan iboratdir:

1. Diplom ilovasiga ko'ra fuqarolarni ishga samarali joylashtirish, Yevropa oliy ta'lim tizimining xalqaro raqobatga bardoshlilikini oshirish imkoniyatini yaratadigan o'zaro muvofiq keluvchi akademik darajalar tizimni qabul qilish.

2. Ikki siklli: tayyorgarlik va bitiruv ta'limiga o'tish. Ta'limning birinchi sikli uch yil davom etadi. Ikkinchi sikl esa magistrlik va doktorlik darajalarini olish uchun yo'naltiriladi.

3. Keng ko'lamda talabalar almashinuvini qo'llab-quvvatlash uchun mashaqqatli sinov birliklarini qayta topshirishning Yevropa tizimiga o'tish. Mazkur tizim talabalarning o'rganiladigan fanlarni tanlash huquqiga ega bo'lishlari uchun imkoniyat yaratadi. Buning uchun asos sifatida “Umr bo'yi ta'lim olish” konsepsiyasi doirasida qo'llash imkonini beradigan tizim - YeSBT (Evropa sinov birliklari tizimi)ni qabul qilish taklif etiladi.

4. O'qituvchilar almashinuvini rivojlantirish. Yevropa hududida ishga sarflanadigan vaqt davrini inobatga olgan holda o'qituvchilar va b. xodimlar almashuvini kengashtirish. Transmilliy ta'lim standartlarini o'rnatish.

5. O'zaro mos mezon va metodologiyalarni ishlab chiqish hamda sifatini ta'minlashda Yevropa hamkorligini qaror topshirishga ko'maklashish.

6. Oliy ta'lim muassasasining ta'lim sifatini nazorat qilish tizimini ishlab chiqish va oliy o'quv yurtlari talabalari va xodimlari faoliyatini tashqi baholashga tortish.

7. Oliy ta'limda, ayniqsa, o'quv rejalarini takomillashtirish, oliy ta'lim muassasalariaro hamkorlik, talaba va o'qituvchilar almashinuvi va birgalikdagi ta'lim dasturlari, ilmiy tadqiqotlarni o'tkazishga oid amaliy tayyorgarlik va ularni olib borish borasida zarur evropacha nuqtai nazarlarning shakllanishiga ko'maklashish.[3]

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Karimova V.M. va boshqalar. Psixologiya. – T.: 2000.
 2. 35. Ochilov M. Yangi pedagogik texnologiyalar. - Qarshi: Nasaf, 2000
 3. Z. F. SHAROPOVA, «TA'LIM TEXNOLOGIYALARI» darslik. – T.: «Navro'z» nashriyoti, 2019
- Internet ma'lumotlari:
4. www.edu.uz
 5. www.pedagog.uz

ANIQ, TABIIY FANLAR VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI TA'LIMIDA INNOVATSION PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR: ZAMONAVIY YONDASHUVLAR VA AMALIY TAJRIBALAR

**Tuxtabayeva Muattar Abduganiyevna,
O'RMG Toshkent "Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik litseyi bosh o'qituvchisi**

Annotatsiya: Ushbu maqolada aniq va tabiiy fanlar hamda informatika va axborot texnologiyalari fanlarini o'qitishda zamonaviy innovatsion pedagogik texnologiyalarning o'рни va ahamiyati ko'rib chiqiladi. Yangi metod va yondashuvlarning o'quvchilarning bilim olish jarayoniga ta'siri, ta'lim sifatini oshirishdagi o'рни tahlil qilinadi. Zamonaviy texnologiyalarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish asoslari, ilg'or xorijiy va mahalliy tajribalar asosida metodik tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: innovatsion ta'lim texnologiyalari, aniq fanlar, tabiiy fanlar, informatika, axborot texnologiyalari, interaktiv metodlar, kreativ yondashuv.

Kirish

Bugungi kunda ta'lim tizimi zamonaviy texnologiyalar bilan uzviy bog'liq holda rivojlanib bormoqda. An'anaviy dars berish uslublari o'z samarasini saqlab qolgan bo'lsa-da, zamonaviy pedagogik texnologiyalar va raqamli vositalar yordamida ta'lim jarayonini yanada samarali tashkil etish imkoniyatlari kengaymoqda. Ayniqsa, aniq va tabiiy fanlar hamda informatika va axborot texnologiyalari ta'limida innovatsion yondashuvlar talabalarning bilim, ko'nikma va malakalarini rivojlantirish, mustaqil fikrlashni shakllantirish uchun muhim hisoblanadi. Ushbu maqolada ushbu fanlarni o'qitishda zamonaviy pedagogik texnologiyalarning ahamiyati, afzalliklari va ularning ta'lim sifatiga ta'siri tahlil qilinadi.

Nazariy asoslar

Pedagogik texnologiyalar — bu ta'lim jarayonini loyihalash, tashkil etish va boshqarishning tizimli yondashuvi bo'lib, o'qitish jarayonining barcha bosqichlarini ilmiy asoslangan tarzda rejalashtirishni nazarda tutadi. Zamonaviy ta'limda innovatsion pedagogik texnologiyalar — interaktiv metodlar, raqamli platformalar, virtual va kengaytirilgan reallik, sun'iy intellekt asosidagi ta'lim tizimlari orqali amalga oshirilmoqda. Bu esa ta'lim jarayonining sifat va samaradorligini oshirishga xizmat qilmoqda.

Asosiy qism

Blended Learning (Aralash ta'lim)

An'anaviy darslarni onlayn ta'lim bilan uyg'unlashtiruvchi usul bo'lib, bu metod orqali o'qituvchi darsni auditoriyada olib boradi, lekin qo'shimcha materiallar va topshiriqlar onlayn platformalarda beriladi. Talabalar o'z sur'atida mustaqil ishlash va bilimni mustahkamlash imkoniyatiga ega bo'lishadi. Aralash ta'lim o'quvchilar faolligini oshiradi va imkoniyatlarini kengaytiradi.[1,27]

Project-Based Learning (Loyiha asosida o'qitish)

Talabalarni muayyan loyiha yoki amaliy muammoni hal qilishga qaratilgan metod. Masalan, informatika fanida web-sayt ishlab chiqish, biologiya fanida ekologik tadqiqot o'tkazish yoki fizika darsida energiya tejankor qurilma yasash loyihalarini tashkil etish. Bu usul orqali talabalar jamoaviy ishlash, muammoni tahlil qilish va yechim topish ko'nikmalarini rivojlantiradilar.[4,112]

Gamification (O'yinlashtirish)

Ta'lim jarayoniga o'yin elementlarini joriy etish orqali talabalar faolligini oshirish. Masalan, kimyo formulalarini test yoki viktorina tarzida o'tkazish, matematika masalalarini "raqamli sarguzasht" tarzida hal qilish mumkin. Bu metod motivatsiyani oshiradi va darslarni jonlantiradi. [3,109]

MOOC (Keng ommaga mo'ljallangan onlayn kurslar)

Massive Open Online Courses — bu onlayn ta'lim platformalari bo'lib, ular orqali dunyoning istalgan nuqtasidan fanlarni bepul yoki arzon narxda o'rganish mumkin. Coursera, EdX, Udemy platformalaridagi aniq, tabiiy fanlar va informatika kurslari orqali talabalar bilim va malakalarini rivojlantirishadi. [5]

Flipped Classroom (Aylantirilgan sinf)

Yangi mavzuni o'quvchilar uyda video, maqola yoki boshqa onlayn materiallar orqali o'rganib kelishadi, dars jarayonida esa amaliy mashg'ulotlar, muhokama va savol-javoblar o'tkaziladi. Aniq va tabiiy fanlarda bu metod nazariyani mustaqil o'rganib, laboratoriya va amaliyot ishlarida qo'llash imkonini beradi.[2,48]

VR va AR texnologiyalaridan foydalanish

Virtual Reality (VR) va Augmented Reality (AR) yordamida biologiya darsida inson anatomiyasini 3D ko'rish, fizika darsida atom modellarini VR muhitida tahlil qilish, informatika darsida esa kiberxavfsizlik laboratoriyalarini simulyatsiya qilish orqali talabalar diqqatini jamlash va bilimni chuqurlashtirish mumkin. [3,15]

Adaptive Learning (Moslashuvchan ta'lim tizimi)

Sun'iy intellekt va algoritmlar yordamida har bir o'quvchining bilim darajasi, qiziqishi va ehtiyojiga mos ravishda ta'lim dasturi tuzish imkonini beradi. Masalan, informatika darsida bir talabaga algoritmlar bo'yicha murakkab mashg'ulot berilsa, boshqasiga dasturlash asoslarini

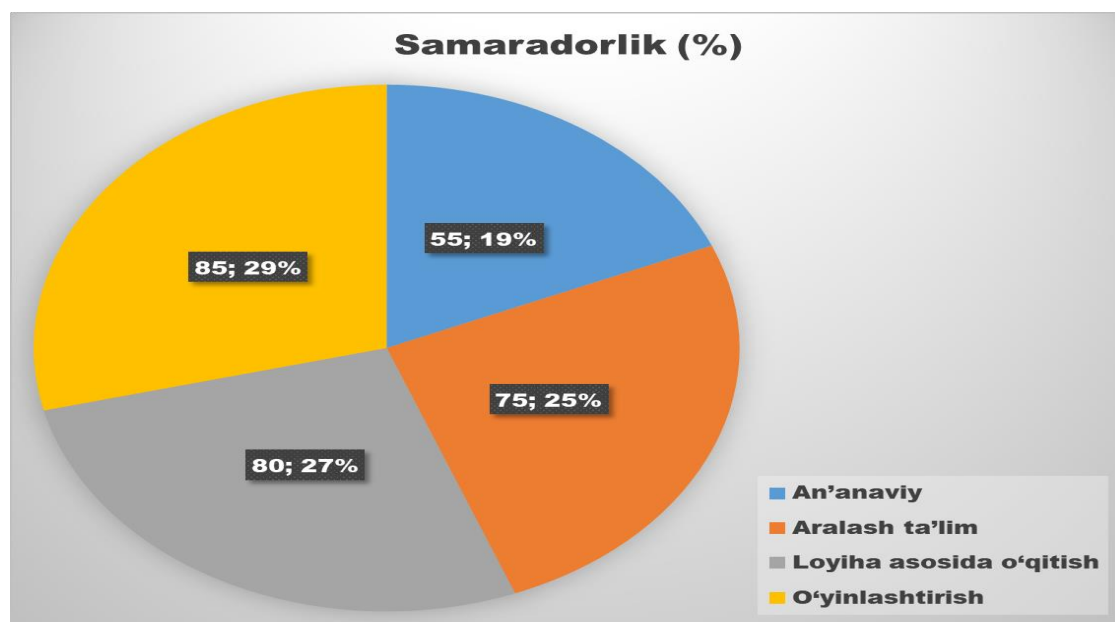
mustahkamlash yoki loyiha yaratish vazifasi beriladi. Platforma o'quvchi javoblariga qarab vazifalarni avtomatik moslashtiradi.[3,46]

Ta'lim sifatiga ta'siri (tahlil)

Innovatsion pedagogik texnologiyalarni ta'lim jarayoniga joriy etish orqali talabalar bilim darajasi, mustaqil fikrlash qobiliyati va amaliy ko'nikmalari ancha yuqori darajada rivojlanadi. Ayniqsa, raqamli texnologiyalar yordamida interaktiv va vizual vositalardan foydalanish bilimlarni yanada samarali o'zlashtirishga imkon beradi. Shuningdek, moslashuvchan va loyiha asosida o'qitish metodlari orqali talabalar o'zlarini real hayotga tayyorlaydilar. Bu esa ta'lim sifatini oshiradi. Quyidagi jadvallarda samaradorlik va talabalardagi motivatsiya darajasi ko'rsatib berilgan.

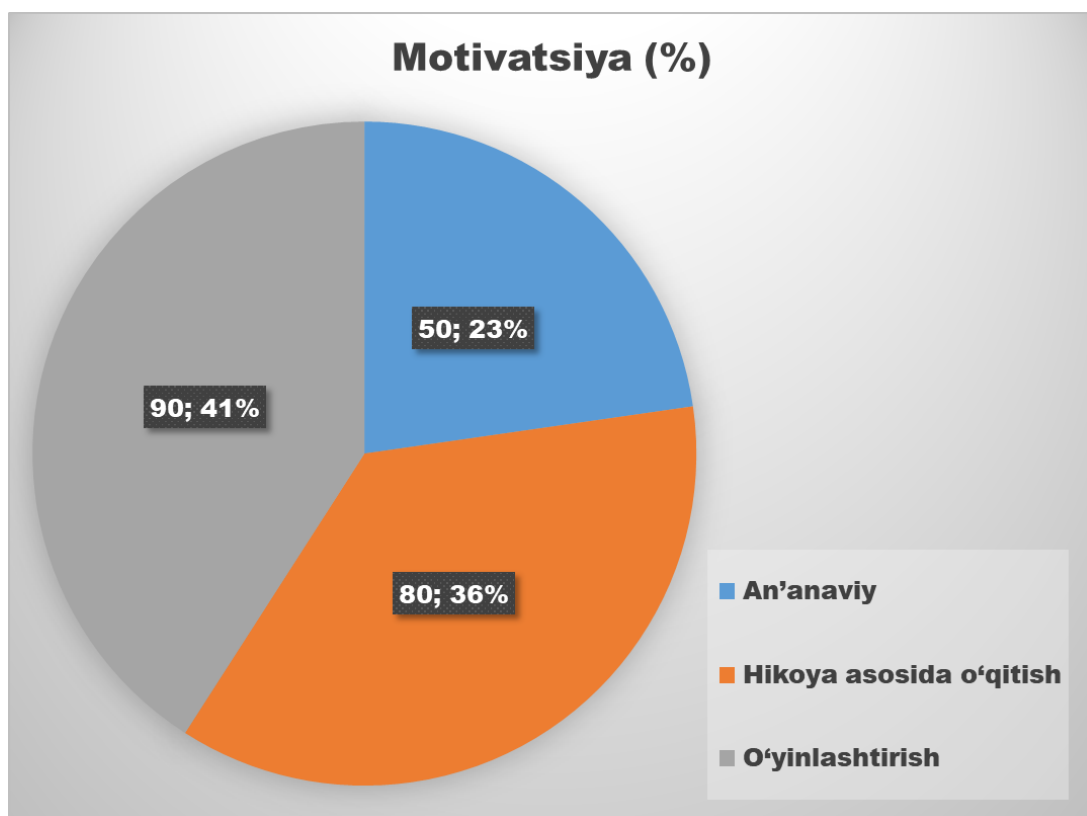
1-grafik: Samaradorlik (%)

Metod	Samaradorlik (%)
An'anaviy	55
Aralash ta'lim	75
Loyiha asosida o'qitish	80
O'yinlashtirish	85

2-grafik: Talabalar motivatsiyasi (%)

Metod	Motivatsiya (%)
An'anaviy	50
Hikoya asosida o'qitish	80
O'yinlashtirish	90

Xulosa

Innovatsion pedagogik texnologiyalarni aniq, tabiiy fanlar va informatika ta'limiga tatbiq etish — ta'lim sifati va talabalar faolligini oshirishda muhim omil hisoblanadi. Mazkur maqolada tahlil qilingan metodlar o'quvchilarning bilim, malaka va kompetensiyalarini rivojlantirish, ularning motivatsiyasini kuchaytirishga xizmat qiladi. Kelgusida ta'lim jarayonida VR, AR va sun'iy intellekt asosidagi platformalarni yanada kengroq tatbiq etish talab qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdullayeva, M. (2021). Ta'lim jarayonida pedagogik texnologiyalarning o'rni. Toshkent: Fan.
2. Solihov, S. (2020). Axborot texnologiyalarini o'qitish metodikasi. Toshkent: Ilm Ziyο.

3. Anderson, L. W., & Krathwohl, D. R. (2001). A taxonomy for learning, teaching, and assessing: A revision of Bloom's taxonomy of educational objectives. New York: Longman.
4. Jonassen, D. H. (2000). Computers as mindtools for schools: Engaging critical thinking. Upper Saddle River, NJ: Prentice-Hall.
5. <https://www.sciencedirect.com/> — pedagogik texnologiyalar va informatika ta'limi bo'yicha maqolalar.

CHATGPT VA SIDER SUN'IY INTELEKTLARINING FARQLARI VA IMKONIYATLARI

Kodirova Dilfuzaxon Abrorxonovna

*Toshkent "Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik litseyi informatika va AT fani bosh
o'qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqola sun'iy intellekt va ularning turlari, OpenAI kompaniyasi tomonidan ishlab chiqarilgan ChatGPT va Sider sun'iy intellektining bir-biridan farqlari, texnologik xususiyatlari, qo'llanish uslublari, imkoniyatlari, shuningdek, kamchiliklari haqida mulohazalar keltirilgan. Maqola bevosita ChatGPT, Sider AI, Claude yordamida Google scholar da keltirilgan maqolalarini tahlil qilingan va foydalanilgan holda yozildi. Ta'lim jarayonida sun'iy intellektdan foydalanish bo'yicha mulohazalar berilgan.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, Sider, ChatGPT, Sider, Claude, DeepSeek, texnologiya

Kirish

Sun'iy intellekt (AI) texnologiyalari sohasida ChatGPT va Sider kabi tizimlar tez sur'atlar bilan rivojlanib, turli sohalarga o'zining funksionalligi va amaliy qo'llanilishi bilan kirib bormoqda. Ushbu maqolada, ChatGPT va Sider sun'iy intellekt tizimlarining asosiy xususiyatlari, qo'llanilish sohalari, afzalliklari va kamchiliklari muhokama qilinadi. ChatGPT OpenAI tomonidan ishlab chiqilgan katta til modeli sifatida turli vazifalarni bajarishi, savollarga javob berishi, matn yaratishi va hatto murakkab sohalarda ham tezkor yordam bera olishi bilan ajralib turadi [1]. Shu bilan birga, Sider AI tizimi – foydalanuvchilarga veb brauzer orqali qo'shimcha yordam berish, izlanishlar olib borish va natijalarni tahlil qilishda samarali qo'llanilishi bilan mashhurdir. Mazkur maqolada ushbu tizimlarning texnik funksionalligi, qo'llanilish imkoniyatlari va mavjud cheklovlari tahlil qilinadi hamda imkoniyatlari haqida ma'lumotlar beriladi.

ChatGPT va Sider AI: Asosiy funksiyalar va texnologik xususiyatlar

Bu bo'limda ikki tizimning asosiy funksiyalari va texnologik xususiyatlari, ular qanday vazifalarni bajarishi va qanday texnologik ustunliklarga ega ekanligi ko'rib chiqiladi [2].

ChatGPTning funksionalligi

ChatGPT – bu ilg'or til modeli bo'lib, oddiy tilga asoslangan vazifalarni bajarishda yuqori samaradorlik ko'rsatadi. U quyidagi xususiyatlarga ega:

- Matn yaratish va tahlil qilish: ChatGPT kiritilgan matnga asoslanib izchil va mantiqiy javoblar yaratish qobiliyatiga ega;
- Savol-javob tizimi: Savollarga tez va aniq javob bera olish, shu jumladan sog'liqni saqlash, ta'lim, ilmiy tadqiqotlar kabi sohalarda qo'llanilishi;
- Tilni soddalashtirish: Murakkab matnlarni oddiy va tushunarli shaklga keltirish, misol uchun radiologiya hisobotlarini soddalashtirishda ishlatilmoqda;

- Chegaralanmagan ma'lumotlar: ChatGPT 2021 yilgacha bo'lgan ma'lumotlarga asoslangan bo'lsa-da, uning javoblari ko'p hollarda foydalanuvchilar uchun tezkor axborot manbai kabi xizmat qiladi.

Sider AI ning funksionalligi

Sider AI – bu ChatGPTga o'xshash texnologiyalarga ega, lekin u brauzer integratsiyasi, ilovalar va onlayn resurslarga avtomatik murojaat qilish imkoniyatini ham o'z ichiga oladi. Sider quyidagi imkoniyatlarni taqdim etadi:

- Kengaytirilgan izlanish imkoniyati: Internet resurslariga bevosita murojaat etish orqali eng so'nggi ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish.

- Ko'p vositali integratsiya: Brauzer kengaytmasi sifatida ishlaydi va foydalanuvchiga matn yaratish, izohlash va ilmiy tadqiqotlarda qo'shimcha yordam beradi.

- Interaktiv yordam: foydalanuvchi savollariga tezkor javoblar berish va natijalarni tahlil qilishda qulay interfeys taqdim etadi.

Ushbu tizimlarning texnologik asoslari va algoritmik ishlash xususiyatlari ularning keng qo'llanilish imkoniyatlariga asos bo'lib xizmat qiladi.

ChatGPTning amaliy qo'llanilishi

ChatGPT ko'plab sohalarda amaliy qo'llanilmoqda[3]. Quyida uning qo'llanishi bo'yicha ba'zi misollar keltirilgan.

Ta'lim va tarbiya sohasida

Ta'limda ChatGPT til o'rganish, ilmiy yozuvlarni soddalashtirish va murakkab tushunchalarni oddiylashtirishda qo'llanilmoqda. Masalan, radiologiya hisobotlarini soddalashtirishda 15 radiolog tomonidan baholanishida ba'zi notog'ri bayonotlar va tushunarsizliklar aniqlangan bo'lsa-da, umuman hisobotlarning aniq va to'liq ekanligiga guvohlik berilgan. Shuningdek, ta'lim muhitida ChatGPT yordamida til o'rganish natijalari va yozma ishlarni avtomatlashtirish orqali samaradorlik oshirilishi kutilmoqda.

Ilmiy tadqiqot va ma'lumot analizida

ChatGPT ilmiy tadqiqotlarda adabiyot sharhlash, ma'lumotlarni yig'ish va tahlil qilish, shuningdek, loyiha rejalarini ishlab chiqishda qo'llanilmoqda. U ilmiy maqolalarda tezkor axborot olish va natijalarni qisqacha ifodalash imkonini beradi, bu esa tadqiqotchilarga o'zlarining asosiy ilmiy ishlariga to'liq e'tibor qaratishga yordam beradi.

Sider AI ning amaliy qo'llanilishi

Sider AI tizimi, ChatGPT bilan solishtirganda, foydalanuvchiga kengaytirilgan veb integratsiyasi va real vaqtda yangilanish imkoniyatlari bilan ajralib turadi.

Veb resurslarga murojaat

Sider, brauzer kengaytmasi sifatida, foydalanuvchilarga avtomatik izlanish imkoniyatini beradi va ilmiy maqolalar, onlayn resurslar va yangiliklarni tezkor ravishda yig'ishga yordam beradi. Bu xususiyat tadqiqotchilar va jurnalistlar uchun ayniqsa foydalidir. U real vaqt rejimida API orqali so'nggi ma'lumotlarni olish imkoniyatini taqdim etadi, bu esa ChatGPTning ma'lumotlar bazasining 2021 yilgacha bo'lgan cheklovlarini bartaraf etishda qo'shimcha ustunlik hisoblanadi.

Afzalliklar va Kamchiliklar: taqqoslash va tahlil

Quyida ChatGPT va Sider AI tizimlarining afzalliklari va kamchiliklari tahlil qilinib, ularning amaliy qo'llanilishidagi asosiy farqlar taqqoslanadi [4].

Afzalliklar

- Tezkor Javob Berish:

ChatGPT savollarga tez va izchil javoblar berishda yuqori samaradorlik ko‘satadi.

Sider esa veb resurslardan real vaqt rejimida yangilanishlarni olish imkonini beradi.

- Ma’lumotlarni Soddalashtirish:

ChatGPT murakkab matnlarni tushunarli qilib soddalashtira oladi, bu esa bemorlar va talabalarga katta yordam beradi.

- Ish unumdorligini oshirish:

Ilmiy tadqiqotlarda va ma’lumot analizi sohasida ChatGPT avtomatlashgan izlanishlar olib borishga yordam beradi.

Sider esa izlanish jarayonlarini yanada kengaytirib, foydalanuvchiga qo‘shimcha axborot manbalariga kirishni ta’minlaydi.

Kamchiliklar

Ma’lumot cheklovlari va aniqlik:

ChatGPT 2021 yilgacha bo‘lgan ma’lumotlarga asoslanganligi sababli ba’zi zamonaviy masalalarda to‘liq axborot taqdim eta olmaydi;

Ba’zida noto‘g‘ri yoki noaniq javoblar berishi mumkin, ayniqsa murakkab matematik hisob-kitoblar va tibbiy tavsiyalarda.

Etik masalalar va xatoliklar:

ChatGPT ba’zi holatlarda plagiat, noto‘g‘ri ma’lumot va xatoliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

Sider tizimi ham o‘zining onlayn manbalarga bog‘lanishi tufayli xavfsizlik va ma’lumot ishonchliligi nuqtai nazaridan ba’zi noaniqliklar yuzaga kelishi mumkin.

Cheklangan muloqot va o‘z-o‘zini tahlil qilish:

ChatGPT ba’zan foydalanuvchi tomonidan berilgan tuzatishlarni qabul qilmasligi va o‘z xatolarini anglashda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin.

Sider tizimi esa kengaytirilgan integratsiya imkoniyatlariga ega bo‘lsa-da, foydalanuvchi interfeysi bilan bog‘liq murakkabliklar bo‘lishi mumkin.

Taqqoslash jadvali

Quyidagi jadval ikkala tizimning asosiy jihatlari, afzalliklari va kamchiliklarini qisqacha ifodalaydi:

Xususiyat	ChatGPT	Sider AI
Ma’lumotlar bazasi	2021 yilgacha bo‘lgan ma’lumotlarga asoslangan	Real vaqt yangilanadigan veb resurslar
Tezkor javob	Juda tezkor va izchil javoblar	Veb resurslarga to‘g‘ridan-to‘g‘ri ulanadi
Tahlil va soddalashtirish	Murakkab matnlarni oddiy shaklga keltira oladi	Kengaytirilgan axborot yig‘ish imkoniyati
Integratsiya	Mustaqil dastur sifatida ishlaydi	Brauzer kengaytmasi orqali qo‘shimcha funktsiyalar
Xatoliklar	Ba’zan noto‘g‘ri yoki	Onlayn manbalar bilan

Xususiyat	ChatGPT	Sider AI
	noaniq javoblar beradi	bog'liq ishonchlik muammolari
Interaktivlik	Foydalanuvchi bilan muloqotda ba'zan cheklovlarga ega	Foydalanuvchi interfeysi orqali interaktiv yordam
Qo'llanilish sohalari	Sog'liqni saqlash, ta'lim, ilmiy tadqiqotlar	Izlanishlar, tahlil, real vaqtda axborot olish

Xulosa va tavsiyalar

Ushbu maqolada ta'lim jarayonida va boshqa sohalarda ChatGPT va SiderAI tizimlarining funktsionalligi, qo'llanilish sohalari, afzalliklari va kamchiliklari batafsil tahlil qilindi. Asosiy xulosalar quyidagicha[4]:

- ChatGPT – juda tezkor, izchil javoblar beruvchi va murakkab matnlarni oddiy shaklga keltirishda samarali. Biroq, uning ma'lumotlar bazasi 2021 yilgacha bo'lganligi, ba'zan aniqlik va xatoliklar yuzaga kelishi, shuningdek, etik masalalar (plagiat va noto'g'ri ma'lumot) kabi cheklovlarga ega.

- Sider AI – brauzer kengaytmasi shaklida foydalanuvchilarga yanada keng ko'lamli izlanish imkoniyatlari, real vaqt yangilanishlari va interaktiv yordam ko'rsatadi. Uning asosiy ustunligi, ChatGPT farqli o'laroq, onlayn resurslarga to'g'ridan-to'g'ri ulanib ishlashi, lekin bu ham o'z navbatida xavfsizlik va ma'lumot ishonchligi masalalarini keltirib chiqarishi mumkin.

Quyidagi asosiy tavsiyalar kelgusida ushbu tizimlardan foydalanishni yaxshilashga qaratilgan:

- Keng qamrovli ma'lumotlar bazasini yangilash: ChatGPT tizimini eng so'nggi ma'lumotlar bilan ta'minlash va kengaytirish, ayniqsa sog'liqni saqlash va ilmiy tadqiqotlarda aniqlikni oshirish uchun muhimdir.

- Integratsiya va xavfsizlikni mustahkamlash: Sider AI tizimi uchun brauzer integratsiyasi asosida ma'lumotning ishonchligi va xavfsizligini ta'minlash, shu bilan birga foydalanuvchi interfeysini soddalashtirish lozim.

- Etik va standartlarga rioya qilish:

har ikkala tizimda ham axborotning asl nusxasini taqdim etish, plagiat va noto'g'ri ma'lumotlardan saqlanish, shuningdek, foydalanuvchi tomonidan kiritilgan tuzatishlarni samarali qabul qilish mexanizmini yaratish zarur.

- Interaktivlik va foydalanuvchi tajribasini oshirish:

ChatGPT va Sider AI tizimlarining interaktiv qobiliyatlarini rivojlantirish va ularni foydalanuvchi ehtiyojlariga moslashtirish orqali umumiy ish unumdorligini oshirish mumkin.

Asosiy natijalar va tahlil (Bullet List formatida)

ChatGPT funktsionalligi: tezkor javob berish, murakkab matnlarni soddalashtirish va ilmiy tadqiqotlarda samarali qo'llanilishi.

- Sider AI integratsiyasi: real vaqt yangilanishlari, keng qamrovli izlanish imkoniyatlari va foydalanuvchi interfeysiga e'tibor qaratilishi.

ChatGPT va Sider AI sun'iy intellekt tizimlari yangi ilmiy va texnologik yo'nalishlarda inqilobiy o'zgarishlarga olib kelmoqda. Ularning asosiy xususiyatlari va qo'llanilish sohalari – sog'liqni saqlash, ta'lim, ilmiy tadqiqotlar va kundalik ish unumdorligi – yanada chuqur tahlil qilinib,

kelajakda yanada rivojlanishi uchun qulay poydevor yaratmoqda. Quyidagi asosiy tavsiyalar kelgusida ushbu tizimlardan foydalanishni optimallashtirishga qaratilgan:

- Ma'lumotlar bazasini kengaytirish va yangilash: zamonaviy va to'liq axborot bilan ta'minlash.
- Xavfsizlik va ishonchlilikni oshirish: brauzer integratsiyasi va onlayn manbalarni qat'iy tekshirish.
- Foydalanuvchi interfeyslarini yanada interaktiv qilish: yangi texnologik yechimlar yordamida qo'shimcha interaktivlik va qulaylik yaratish.

Ushbu tavsiyalar asosida ChatGPT va Sider sun'iy intellekt tizimlari yanada samarali va foydali texnologiyaga aylanishi, foydalanuvchilarga yanada yuqori darajadagi axborot va xizmatlarni taqdim etishi kutilmoqda.

Foydalanilgan saytlar ro'yxati

1. <https://sider.ai/login>
2. <https://chatgpt.com/>
3. <https://claude.ai/login?returnTo=%2F%3F>
4. <https://scholar.google.com/>

TA'LIM JARAYONINING RAQAMLASHTIRILISHI: AXBOROT XAVFSIZLIGI MUAMMOLARI VA YECHIMLARI

Anvar Kutlimuratov

Qoraqalpog'iston Respublikasi Beruniy tumani
65-maktabning informatika va AT fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada raqamlashtirish jarayonining ta'lim sohasiga tatbiq etilishi, bu jarayonda yuzaga keladigan axborot xavfsizligi muammolari hamda ularni bartaraf etish yechimlari tahlil qilinadi. O'tkazilgan tadqiqot ta'lim muassasalarida raqamli resurslardan foydalanish jarayonida paydo bo'ladigan asosiy xavf-xatarlar va ularning oldini olish chora-tadbirlari bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: raqamlashtirish, ta'lim, axborot xavfsizligi, kiberhujumlar, raqamli platformalar, shifrlash, autentifikatsiya, parol siyosati.

1. Kirish (Introduction)

Zamonaviy texnologiyalarning rivoji ta'lim jarayoniga katta ta'sir ko'rsatmoqda. Raqamlashtirish jarayonining jadal sur'atlarda o'sishi, masofaviy o'qitish platformalari va turli onlayn ta'lim resurslaridan foydalanish imkoniyatini kengaytirdi. Biroq bu jarayonning teskari tomoni sifatida, axborot xavfsizligiga oid muammolar ham dolzarb bo'lib, har kuni turli xildagi kiberhujumlar soni ortib bormoqda. Xususan, Brno [1] tadqiqotlariga ko'ra, oliy ta'lim muassasalari va maktablarning IT-infratuzilmasiga uyushtirilayotgan noqonuniy kirishlar soni global miqyosda yildan-yilga oshib bormoqda.

Shunday sharoitda, ta'lim muassasalari rahbariyati hamda texnik xodimlari o'quv jarayonining raqamlashtirilishidan kelib chiqadigan xatarlarni chuqur tahlil qilishlari va axborot xavfsizligini ta'minlash bo'yicha samarali strategiyalar ishlab chiqishlari muhimdir. Ushbu maqolaning maqsadi – ta'lim jarayonida yuzaga kelayotgan axborot xavfsizligi muammolarini aniqlash va ularni hal etish bo'yicha kompleks yechimlarni taklif qilishdan iborat.

2. Usullar (Methods)

Ushbu tadqiqotda bir nechta ilmiy-tadqiqot usullaridan foydalanildi:

Adabiy manbalarni tahlil qilish: Xorijiy va mahalliy ilmiy maqolalar, standartlar, hisobotlar o'rganildi. Mazkur tahlil raqamlashtirish va axborot xavfsizligini ta'lim tizimida joriy etish bo'yicha mavjud tendensiyalarni aniqlashga yordam berdi[2].

Tizimli yondashuv va taqqoslash: Ta'lim jarayonida qo'llaniladigan raqamli platformalar (masalan, LMS, virtual sinf, onlayn test tizimlari) xususiyatlari boshqa sohalaridagi (bank, davlat boshqaruvi) raqamlashtirish jarayonlari bilan taqqoslanib, xavfsizlik me'yorlari bo'yicha o'xshash va farqli jihatlar tahlil qilindi[3].

So'rovnoma (survey): Oliy ta'lim va umumta'lim muassasalari xodimlari hamda o'quvchilar o'rtasida o'tkazilgan so'rovnoma ularning raqamli resurslardan foydalanish savodxonligi va axborot xavfsizligi madaniyati darajasini aniqlashga xizmat qildi.

Ekspert baholash: Axborot xavfsizligi bo'yicha mutaxassislar ta'lim muassasalarida mavjud texnik va dasturiy himoya vositalarining darajasi hamda zaif tomonlarini aniqlashdi. Bu esa muammolarga tezkor yechimlar ishlab chiqishga zamin yaratdi.

3. Natijalar (Results)

Tadqiqot natijasida quyidagi asosiy holatlar aniqlandi:

Noqonuniy kirishlar: LMS yoki boshqa o'quv platformalariga buzib kirish holatlari ko'p uchrayotgani qayd etildi. Bunga asosan oddiy yoki takrorlanadigan parollar foydalanilishi sabab bo'lmoqda.

Shaxsiy ma'lumotlarning o'g'irlanishi: Onlayn sinf va test tizimlarida saqlanadigan baholar, test savollari yoki foydalanuvchilarning shaxsiy ma'lumotlari (ismi, familiyasi, shaxsiy identifikatsiya raqami) kiberhujumlar uchun nishonga aylangan[4].

Keng tarqalgan fidyevirus (ransomware) hujumlari: Ta'lim muassasalarida bir necha marotaba server yoki ishchi kompyuterlarni bloklab qo'yish orqali to'lov talab qilish holatlari kuzatilgan.

Fisherlik (phishing) xurujlari: O'qituvchilar va talabalarni aldab, login-parol kabi maxfiy ma'lumotlarni qo'lga kiritish maqsadida soxta xabarnomalar yuborish hollari aniqlangan.

Texnik savodxonlik darajasi pastligi: So'rovnoma natijalariga ko'ra, qatnashchilarning 37%i raqamli platformalarda murakkab parol siyosatiga e'tibor qaratmasligi, 42%i esa shubhali havola yoki fayllarni tanib olish qoidalaridan xabardor emasligi ma'lum bo'ldi.

Tashkiliy standartlarning mavjud emasligi: Ba'zi ta'lim muassasalarida raqamli resurslarni boshqarish va himoya qilish bo'yicha ichki ko'rsatmalar aniq ishlab chiqilmagan. Natijada faoliyat yakka tartibda, bir xil mezonlarsiz olib borilmoqda.

4. Muhokama (Discussion)

Raqamlashtirish jarayonida axborot xavfsizligi nafaqat texnik, balki tashkiliy va inson omiliga ham bog'liq murakkab jarayon ekanini ko'rish mumkin. Ta'lim muassasalarida kuzatilayotgan buzib kirishlar va ma'lumotlar o'g'irlanishining asosiy sabablari – texnik himoyaning sustligi, foydalanuvchilarning past savodxonligi va aniq tartibga soluvchi me'yorlarning yo'qligidir. Shuningdek, soxta xabarnomalar orqali shaxsiy ma'lumotlarni qo'lga kiritish kabi xuruj turlari ham dolzarbligini yo'qotmayapti[5].

Muhokama jarayonida aniqlanganki, axborot xavfsizligi masalalari ta'limdagi raqamlashtirish jarayoni tez va samarali kechishiga to'siq bo'lishi mumkin. Ammo kuchli metodik, texnik va huquqiy yechimlar bilan bunday xatarlarni ancha kamaytirish yoki bartaraf etish mumkin. Quyida keltirilgan takliflar, bu masalani kompleks yondashuv asosida hal qilish lozimligini ko'rsatadi.

5. Yechim (Solutions)

Ta'lim jarayonida axborot xavfsizligini mustahkamlash uchun quyidagi chora-tadbirlar tavsiya etiladi[6]:

Texnik himoya vositalarini takomillashtirish.

Murakkab parol siyosati: Foydalanuvchilarni har 3-6 oyda parolni almashtirishga majbur qiladigan tizim joriy etish. Parollarda katta-kichik harflar, raqamlar va maxsus belgilar aralash bo'lishini talab qilish.

Ko'p bosqichli autentifikatsiya (2FA, MFA): Shaxsni tasdiqlashda SMS, elektron pochta yoki maxsus autentifikatsiya ilovalaridan foydalanish.

Shifrlash (Encryption): Ma'lumotlar almashinuvini, xususan, foydalanuvchilarning login-parollarini shifrlash protokollari orqali himoya qilish (masalan, HTTPS, SSL/TLS).

Zaxira nusxalar (Backup): Ma'lumotlar omborlari va serverlardan doimiy ravishda zaxira nusxalar olish hamda bunday nusxalarni alohida saqlash.

Foydalanuvchilarni o'qitish va xabardorlikni oshirish

Maxsus trening va seminarlar: Har bir semestr yoki chorak yakunida o'qituvchilar, texnik xodimlar va talabalarga axborot xavfsizligi bo'yicha treninglar o'tkazish.

Rasmiy ko'rsatmalar: Fisherlik xabarlar, zararli dasturlar, shubhali linklar kabi xuruj turlarini aniqlash qoidalarini sodda va tushunarli shaklda taqdim etish.

Muntazam xabarnoma: Yangi turdagi kiberxavf yoki zararlovchi dastur paydo bo'lganida barcha foydalanuvchilarni rasmiy kanallar orqali tezda xabardor qilish.

Tashkiliy boshqaruv va me'yoriy hujjatlar

Ichki nizomlar va siyosatlar ishlab chiqish: Raqamli platformalar, ma'lumotlar almashinuvi, foydalanuvchi huquqlari va majburiyatlari bo'yicha aniq talablarga ega hujjatlar yaratish.

Maxsus bo'linma yoki mas'ul shaxs tayinlash: Axborot xavfsizligini muntazam kuzatish, zaifliklarni aniqlash va chora ko'rish uchun maxsus bo'linma yoki mas'ul xodim bo'lishi zarur.

Davlat miqyosida regulatsiya: Ta'lim muassasalarida raqamli xavfsizlik bo'yicha yagona standart va sertifikatlashtirish tizimi joriy etish, bu borada tekshiruvlar o'tkazish.

Kiberxavfsizlik infratuzilmasini mustahkamlash

Antivirus va tarmoq xavfsizligi: Doimiy ravishda yangilanib turadigan antivirus dasturlari va tarmoq filtrlari yordamida zararli faoliyatni bloklash.

Monitoring tizimlari: Tarmoqda yuz berayotgan kirish-chiqish jarayonlarini avtomatik ravishda tekshiradigan vositalar (IDS/IPS) dan foydalanish.

Favqulodda vaziyatlar rejasi: Agar tizimga kiberhujum bo'lsa, ma'lumotlar yo'qotilishi yoki buzilishi sodir bo'lsa, qanday choralar ko'rilishi lozimligini oldindan rejalab olish.

Mazkur yechimlar texnik, tashkiliy hamda pedagogik yondashuvlarni o'z ichiga oladi. Har bir ta'lim muassasasi o'zining infratuzilma, kadrlar resursi va ichki imkoniyatlarini inobatga olgan holda bosqichma-bosqich ushbu chora-tadbirlarni joriy etishi lozim.

6. Xulosa (Conclusion)

Ta'lim jarayonining raqamlashtirilishi – zamon talabi. Shu bilan birga, kiberxavfsizlik bilan bog'liq xavf-xatarlar ortib borayotganligi raqamli platformalarda katta mas'uliyat bilan ishlashni talab qiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, texnik himoyaga e'tibor qaratish bilan birga foydalanuvchilarni muntazam o'qitish, ichki nizomlar hamda davlat miqyosidagi me'yorlarni joriy etish ham zarur[7].

Taklif etilgan yechimlar raqamlashtirish jarayonida axborot xavfsizligi bo'yicha eng ko'p kuzatiladigan muammolarni kamaytirish, ta'lim sifatini va o'quv jarayonining uzluksizligini

ta'minlash imkonini beradi. Kelgusida sun'iy intellekt bilan integratsiya qilingan xavfsizlik tizimlarini qo'llash, ta'lim platformalarida foydalanuvchilarni tanib olish (identifikatsiya) jarayonlarini takomillashtirish kabi masalalar ham dolzarb bo'lib qoladi.

Adabiyotlar (References)

- 1.Brno, L. (2018). Cybersecurity in Higher Education: Assessing the Risks and Mitigations. International Journal of Education and Technology, 12(3), 45–54.
- 2.O'Connor, E. (2019). Digitalization of Teaching and Security Threats. Computers & Education, 134, 20–29.
- 3.Abdukarimov, A., & Ismatov, M. (2021). Raqamlashtirish sharoitida ta'lim tizimi rivoji. Toshkent: Ma'rifat nashriyoti.
- 4.North, C., & Baumeister, H. (2020). Phishing Attacks in E-Learning Platforms. Journal of Educational Data Security, 5(2), 67–75.
- 5.Hasanov, X. (2022). "Axborot xavfsizligi talablarini ta'limda qo'llash muammolari." Oliy ta'limda innovatsiyalar, 8(1), 101–109.
- 6.Yakubov, R. (2023). Masofaviy o'qitish platformalarining axborot xavfsizligi. Ta'lim texnologiyalari, 2(1), 35–46.
- 7.Khamidova, F. (2020). Elektron o'qitish tizimlarida kiberhujumlarni oldini olish strategiyalari. Innovative Education, 6(3), 75–80.

“TEXNIK TIZIMLARDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARI” FANINI O'QITISHDA ELEKTRON INTERAKTIV DASTURDAN FOYDALANISH

Yeshmuratova Amangul Artikbayevna

assistent-o'qituvchi

Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti huzuridagi

Nukus konchilik instituti, Qoraqalpog'iston, Nukus

Annotatsiya: Ushbu maqolada konchilik sohasida kadrlar tayyorlashda innovatsion ta'lim texnologiyalari, axborot kommunikatsiya texnologiyalari, elektron va multimedia darsliklaridan hamda elektron interaktiv dasturlardan foydalanib talabalarning kasbiy kompetensiyalarni shakllantirish usulari tavsiflanadi.

Kalit so'zlar: ta'lim, talaba, kompetensiya, axborot texnologiyalari, elektron interaktiv dastur.

Kirish: Hozirgi vaqtda konchilik sohasida kadrlar tayyorlashda innovatsion ta'lim texnologiyalari va axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanib talabalarga chuqur nazariy bilim, malakalar va amaliy ko'nikmalar berish, ularning kasbiy bilim, malaka va ko'nikmalarini shakllantirish, qobiliyatlarini rivojlantirishda kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish dolzarb masalalarning biridir [1.87].

So'ngi yillarda mamlakatimizda ta'lim jarayonini tashkil etish va boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish, demokratik tamoyillarga asoslangan innovatsion ta'lim boshqaruvini amalga oshirish, uzluksiz ta'lim tizimiga ilg'or pedagogik texnologiyalarni qo'llashga qaratilgan salmoqli ishlar amalga oshirildi.

O'qitishda ilg'or pedagogik texnologiyalar, axborot-kommunikatsiya tizimlari, elektron va multimedia darsliklarini yaratish vazifalarini amalga oshirish taqozo etilayotganligi yangi mazmundagi turli axborot-kommunikatsiyalari xizmatidan foydalana olishga asoslangan ta'lim jarayonini tashkil qilish, uning mazmunini takomillashtirish, pedagogik jarayonni

innovatsiyalarga asoslanib yangicha tarzda tashkil qila olishda pedagogning o‘rni, uning mehnati va mehnat jarayonini tashkil qila olishi muhim ahamiyat kasb etadi [2.269].

O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 10-oktabrdagi 816-sonli “Oliy ta’lim muassasalarini o‘quv adabiyotlari bilan ta’minlash to‘g‘risida” gi qaroriga asosan “Raqamli ta’lim muhitida elektron axborot-ta’lim resurslarini ya’ni elektron darsliklarni yaratish tamoyillari va ularga qo‘yiladigan talablar” belgilab qo‘yilgan [3].

Elektron o‘quv resurslari zamonaviy axborot texnologiyalari muhitida o‘qitishning didaktik, dasturiy va texnik interfaol majmuasidan iborat bo‘lib, o‘qitishning kompyuter va an’anaviy texnologiyalari majmuasi sifatida ta’limda namoyon bo‘ladi [4.7].

Asosiy qism: Mamlakatimizda ta’lim samaradorligini oshirish omillaridan biri bu elektron dasturiy mahsulotlardan, jumladan elektron darsliklar, dasturlar va elektron interaktiv dasturlardan foydalanishdir. Elektron interaktiv dastur - bu foydalanuvchi bilan real vaqt rejimida o‘zaro aloqada bo‘ladigan va uni o‘qitish, o‘zlashtirish darajasini sinash yoki kasbiy tayyorgarlik jarayonini samarali tashkil qilish uchun ishlatiladigan dasturiy ta’minotdir.

Elektron interaktiv o‘qitish va ta’lim vositalari ma’lum bir fanga yoki hatto fanning alohida bo‘limlari yoki mavzulariga tegishli, nisbatan kichik hajmdagi elektron resursdir. Tegishli elektron interaktiv dasturlar talabalarning nazariy va amaliy materiallar bilan tanishishini, o‘qitish va ta’lim samaradorligini nazorat qilishni ta’minlaydi [5.106].

“Texnik tizimlarda axborot texnologiyalari” fanini o‘qitishda elektron interaktiv dasturni ishlab chiqish va “Texnik tizimlarda axborot texnologiyalari” elektron dasturidan foydalanish ta’lim jarayonini sezilarli darajada takomillashtirishga yordam berdi. Ushbu yondashuv orqali talabalarning texnik bilimlarini yanada chuqurlashtirish va zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish ko‘nikmalarini oshirish mumkin. (1-rasm).

1-rasm. Elektron interaktiv dastur interfeysi

Elektron interaktiv dasturlarni yaratishda HTML5, JavaScript kabi dasturlash tillari hamda Python va C++ kabi yuqori darajadagi tillar ishlatiladi. Shuningdek, o‘qitish jarayonini qo‘llab-quvvatlovchi laboratoriyalar, amaliy mashgulotlar va boshqa o‘quv platformalaridan ham foydalanildi.

“Texnik tizimlarda axborot texnologiyalari” fanini o‘qitishda elektron interaktiv dastur ishlab chiqish va joriy etish talabalarning o‘qish jarayonini yanada samarali qilishga yordam beradi

Elektron interaktiv dastur quyidagicha funksional imkoniyatlarga ega:

Dars jarayoni monitoring qilinadi - Talabalar o'z bilimlarini qanday darajada o'zlashtirganliklarini kuzatishlari va pedagoglar tomonidan berilgan tahlillarni, xulosalarni ko'rishlari mumkin bo'ladi.

Mobil ilova yoki veb-versiyalardan foydalaniladi - Dastur mobil qurilmalar va kompyuterlar uchun moslashtirilgan, bu esa talabalarga dars materiallaridan istalgan joyda foydalanish imkoniyatini beradi.

Integratsiyalangan - Oliy ta'lim muassasasining mavjud ta'lim platformalari (Hemis) va Google Disk bilan integratsiya qilingan.

Elektron interaktiv dasturni amaliyotga tatbiq qilish jarayonida quyidagi ijobiy natijalarga erishildi:

Talabalar nazariy bilimlarni tezda o'zlashtiradi va real hayotdagi vaziyatlarda qo'llashni o'rgandilar.

Interaktiv elementlar va muloqot vositalari orqali talabalarning faol ishtiroki va pedagog bilan bog'lanishi yaxshilandi.

Talabalar o'z natijalarini darhol ko'rish imkoniga ega bo'lib, kamchiliklarini aniqlash va darhol tuzatish choralarini ko'rish imkoniyatiga ega boldilar.

Olib borilgan ilimiy tadqiqotlarimiz shuni ko'rsatdiki, elektron interaktiv dastur talabalarning texnik tizimlarda axborot texnologiyalari bo'yicha bilimlarini samarali tarzda o'zlashtirishda va kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda asosiy vositalardan biriga aylandi.

"Texnik tizimlarda axborot texnologiyalari" fanini o'qitishda elektron interaktiv dasturni ishlab chiqish konchilik ishi sohasi talabalarining kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishda quyidagi ahamiyatli jihatlarni ta'minlaydi:

Interaktiv dastur konchilik sohasi uchun zarur bo'lgan real texnologik jarayonlarni texnik tizimlarda amaliy qollanish imkonini beradi. Bu talabalar uchun nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq qilishga yordam beradi va ularni texnik yechimlarni real vaziyatlarda qo'llashga o'rgatadi. Natijada: amaliy texnik ko'nikmalar rivojlanib, muammolarni tahlil qilish va hal qilish qobiliyatlari, kasbiy kompetensiyalari shakllanadi.

Elektron interaktiv dastur orqali texnik tizimlarda axborot texnologiyalarini qo'llash bo'yicha nazariy bilimlarni interaktiv o'quv materiallari yordamida kengaytirish mumkin bo'ladi. Talabalar konchilik avtomatizatsiyasi, texnologik jarayonlar monitoringi va boshqaruv tizimlari bilan yaqindan tanishadilar, bu esa ularning texnik bilimlarini chuqurroq shakllantiradi, axborot texnologiyalari bo'yicha bilimlarini qo'llash ko'nikmalari oshadi, innovatsion fikrlash va yangi texnologiyalarga moslashish rivojlanadi, jamoaviy ishlash ko'nikmalari shakllanadi.

Elektron interaktiv dastur bilan ishlash ko'pincha guruhli ishlash imkonini beradi. Talabalar birgalikda amaliy topshiriqlarni bajarish orqali konchilik ishlaridagi jamoaviy hamkorlikni rivojlantiradi. Bu ularga murakkab kon loyihalarini birgalikda amalga oshirish va samarali foydalanishni o'rgatadi. Buning natijasida jamoaviy hamkorlik qobiliyati shakllanadi, *liderlik va tashabbuskorlik* kompetensiyalari rivojlanadi.

Elektron interaktiv dastur talabalar uchun o'z bilimlarini doimiy ravishda baholab borish imkonini beradi. Avtomatlashtirilgan testlar va real vaqt rejimida o'zlashtirish monitoringi orqali talabalar o'z bilim darajasini kuzatadi va kamchiliklarni tezda tuzatadi. Bu jarayon *o'zini-o'zi baholash* va *o'z ustida ishlash* kompetensiyasini shakllantiradi.

Konchilik sohasi tobora raqamli texnologiyalar va avtomatlashtirilgan tizimlar bilan bog'lanib rivojlanib borayotgan bugungi kunda elektron interaktiv dastur talabalarni zamonaviy

texnologiyalar bilan tanishtirish, ularni qo'llash va ulardan foydalangan holda yangi texnologik yechimlar topishga tayyorlaydi, texnik innovatsiyalarni o'zlashtirish qobiliyati oshadi va texnologik yangiliklarga *moslashuvchanlik* kompetensiyalari shakllanadi.

Xulosa: Elektron interaktiv dastur yordamida konchilik yo'nalishi talabalari nafaqat nazariy bilimlarni, balki ularni real ish jarayonlarida qo'llash uchun zarur bo'lgan *amaliy* kompetensiyalarni ham o'zlashtiradi. Bizning fikrimizcha, ushbu dastur texnik bilimlarni mustahkamlash, zamonaviy axborot texnologiyalari bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish va konchilik sohasidagi kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishda muhim vositaga aylanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar royxati:

1. Yeshmuratova A.A. Konchilik sohasida kadrlar tayyorlashda talabalarining kasbiy kompetensiyasini shakllantirish // Ilim hám jámiyet. – Нөкис, 2024. – №2/2. – B. 87-89.
2. Abdullayeva Sh. A., Askarov A. D. Umumiy pedagogika. Nopedagogik oliy ta'lim muassasalari bakalavrlari uchun o'quv qo'llanma., Toshkent: "ZUXRA BARAKA BIZNES" MChJ, 2019-yil, 360 b.
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 10-oktyabrdagi 816-sonli Qarori // Oliy ta'lim muassasalarini o'quv adabiyotlari bilan ta'minlash to'g'risida. -Toshkent, 2018.
4. Mardonov Sh.Q. Pedagogika fanidan o'qitishning electron-modulli didaktik ta'minotini ishlab chiqish texnologiyasi O'quv-uslubiy qo'llanma, Chirchiq.: Ishonchli hamkor – nashriyoti 2021 84b.
5. Гриншкун В.В., Краснова Г.А. Современная цифровая образовательная среда: ресурсы, средства, сервисы. Монография Издательство "Проспект", 24 янв. 2022 г. – стр.189

SUN'IY INTELEKTNING BOLALARNING INTELEKTUAL RIVOJLANISHIGA TA'SIRI

Sagindikova Nargiza Jubatkanovna

Qorqalpoq Davlat Universiteti, "Pedagogika va psixologiya" kafedrası

Professor v.v.b., psixologiya i.b. DsC

Esemuratova Gulbanu Sultanbek qizi

Qorqalpoq Davlat Universiti, 70310301-Psixologiya mutaxassisligi magistranti

....

Annotaciya: Ushbu tezisdagi sun'iy intellektning bolalarning intellektual rivojlanishidagi o'rni, ta'lim jarayonida sun'iy intellektdan foydalanish imkoniyatlari, shuningdek, sun'iy intellektdan foydalanishning psixologik salbiy oqibatlari haqida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar: intellekt, sun'iy intellekt, o'smir, rivojlanish, ta'lim, maktab, mantiqiy fikrlash, tanqidiy fikrlash, tafakkur, ilimiy tadqiqot.

Kirish. Inson intellektining shakllanishi va rivojlanishi ko'plab ilmiy tadqiqotlarning markaziy mavzularidan biri bo'lib kelgan. Psixologiyada intellektning rivojlanishi Jean Piaget [5], Lev Vygotsky [3] va Howard Gardner [4] kabi olimlarning nazariyalari asosida o'rganilgan. Piaget o'smirlik davrini tafakkurning abstrakt darajaga o'tish bosqichi deb belgilagan bo'lsa, Vygotsky ijtimoiy omillar va atrof-muhitning intellektual rivojlanishga ta'sirini ta'kidlagan.

Global miqyosda ta'lim sohasida sun'iy intellektdan foydalanish sur'at bilan oshmoqda. 2023 yilda AQShda o'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, maktab o'quvchilarining 68% SI asosida individual ta'lim dasturlaridan foydalangan, bu esa ularning mantiqiy tafakkur va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga yordam bergan. Yevropa mamlakatlarida

esa SI asosidagi o'quv platformalaridan foydalanish o'quvchilarning akademik natijalarini 25% ga yaxshilagani aniqlangan.

Biroq, boshqa tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellektdan haddan tashqari foydalanish bolalarning mustaqil fikrlash qobiliyatini susaytirishi mumkin. Masalan, 2024-yilda Kanadada o'tkazilgan tadqiqot natijalariga ko'ra, o'quvchilarning 37% I doimiy ravishda sun'iy intellekt vositalariga tayanib, o'zlarining analitik va kreativ tafakkurini kamroq rivojlantirayotganini bildirgan. Bu esa mavzuning dolzarbligini yanada oshiradi. [11]

O'zbekistonda ham sun'iy intellekt texnologiyalari ta'lim tizimiga joriy etilmoqda. 2023-yil dekabr oyida qabul qilingan "Sun'iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish strategiyasi"ga ko'ra, O'zbekistonda kelgusi 5 yil ichida SI asosidagi ta'lim platformalaridan foydalanish hajmini 40% ga oshirish rejalashtirilgan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi SI vositalaridan foydalanish bo'yicha tajriba maktablarini yaratishni boshlagan. [10]

Biroq, mamlakatimizda hali ham SI ning bolalar intellektual rivojlanishiga ta'sirini tizimli ravishda o'rganish bo'yicha yetarli tadqiqotlar mavjud emas. Shu sababli, ushbu mavzu bo'yicha ilmiy asoslangan tahlillar o'smirlarning intellektual rivojlanishiga SI texnologiyalarining ijobiy va salbiy ta'sirlarini aniqlashda muhim rol o'ynaydi.

Zamonaviy ta'lim jarayonida sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarining joriy etilishi o'quvchilarning intellektual rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatayotgani muhim masala bo'lib qolmoqda. Bir tomondan, SI texnologiyalari o'quv materiallarini individuallashtirish, tezkor tahlil qilish va o'quvchilarning bilim olish jarayonini samarali tashkil etish imkonini beradi. Shuningdek, bunday vositalar orqali o'quvchilarning mantiqiy tafakkur, tahliliy fikrlash va muammolarni hal qilish qobiliyatlarini rivojlantirish mumkin.

Biroq, boshqa tomondan, SI dan haddan tashqari foydalanish o'smirlarning mustaqil fikrlashiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, SI asosidagi o'quv platformalaridan muntazam foydalanadigan bolalar o'zlarining muammolarni mustaqil yechish qobiliyatlarini kamroq ishga soladilar. Bundan tashqari, SI orqali taqdim etilgan materiallar ko'pincha shaxsiy yondashuvdan mahrum bo'lib, insoniy omil va ijtimoiy muloqot yetishmovchiligi sababli o'quvchilarning intellektual o'sishiga to'siq bo'lishi mumkin.

O'zbekistonda SI texnologiyalarining ta'limga integratsiyasi jadallashayotgan bo'lsa-da, bu jarayonning o'smirlarning intellektual rivojlanishiga ta'siri bo'yicha ilmiy tadqiqotlar yetarlicha amalga oshirilmagan. Shu sababli, mazkur mavzuni batafsil o'rganish SI texnologiyalarining afzallik va kamchiliklarini aniqlash, shuningdek, ularni ta'lim jarayonida to'g'ri qo'llash strategiyalarini ishlab chiqish uchun dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Sun'iy intellekt (SI) – bu inson intellektining ayrim xususiyatlarini (mantiqiy fikrlash, o'rganish, qaror qabul qilish) imitatsiya qiluvchi texnologiyalarning majmuasi [2]. Ta'lim sohasida SI texnologiyalarining rivojlanishi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Moslashtirilgan o'qitish (adaptive learning) – Har bir o'quvchining individual ehtiyojlariga mos ravishda materiallarni taqdim etish (masalan, Khan Academy AI).

2. Virtual o'qituvchilar va chatbotlar – O'quvchilarga savollariga tezkor javob olish imkonini berish (masalan, ChatGPT, Duolingo SI tizimi).

3. Katta hajmdagi ma'lumotlarni tahlil qilish – O'quvchilarning yutuqlari va kamchiliklarini avtomatik tahlil qilish.

4. Sun'iy intellekt vositalari o'smirlarning bilim olish jarayonini soddalashtiradi, lekin ularning mustaqil fikrlash qobiliyatiga qanday ta'sir qilishi haligacha bahsli masala bo'lib qolmoqda.

Bugungi kunda sun'iy intellekt texnologiyalari o'quv jarayoniga tobora chuqur kirib bormoqda. Ular bolalarning intellektual rivojlanishiga turli yo'nalishlarda ta'sir ko'rsatmoqda. Sun'iy intellekt asosidagi o'quv platformalari va dasturlar o'quvchilarga tezkor va interaktiv ta'lim olish imkonini beradi. Masalan, moslashtirilgan o'qitish tizimlari har bir bolaning bilim darajasiga mos keladigan materiallarni taqdim etishi mumkin. Bu esa o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini oshirishga yordam beradi.

Biroq, sun'iy intellektning intellektual rivojlanishga ta'siri bir yoqlama emas. Ushbu texnologiyalarning ijobiy jihatlari qatorida mustaqil o'rganish imkoniyatining ortishi, individual ta'lim yo'nalishlarining yaratilishi va muammolarni hal qilish qobiliyatining rivojlanishi kabi jihatlarni sanab o'tish mumkin. Masalan, sun'iy intellekt asosida ishlovchi ta'lim platformalari o'quvchilarga o'z sur'atida o'qish imkonini beradi, bu esa har bir bolaning o'ziga xos qobiliyatlarini inobatga olishga xizmat qiladi. Bundan tashqari, SI yordamida katta hajmdagi axborotni tez va samarali o'zlashtirish mumkin, bu esa bolalarning umumiy bilim darajasini oshirishga yordam beradi.

Shu bilan birga, sun'iy intellektidan haddan ortiq foydalanish ayrim salbiy oqibatlariga ham olib kelishi mumkin. Misol uchun, SI vositalariga haddan tashqari ishonish natijasida o'quvchilarda tanqidiy fikrlash qobiliyati susayishi ehtimoli mavjud. Agar bolalar sun'iy intellekt orqali tayyor bilimlarni olishga odatlanib qolsa, mustaqil izlanish va ijodiy tafakkur rivojlanmay qolishi mumkin. Bundan tashqari, an'anaviy ta'lim usullari bilan taqqoslaganda, SI texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilarning real hayotdagi muammolarni hal qilish qobiliyatiga qanday ta'sir qilishi haqida yetarlicha ma'lumot mavjud emas.

Shunday qilib, sun'iy intellekt texnologiyalari o'smirlarning intellektual rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Biroq, bu ta'sirni faqat ijobiy yoki salbiy deb baholab bo'lmaydi. Eng muhim jihat shundaki, sun'iy intellektidan foydalanish muvozanatli bo'lishi kerak, shunda u bolalarning tafakkur qobiliyatini oshirish bilan birga, ularning mustaqil fikrlash va tanqidiy tahlil qilish ko'nikmalariga ham salbiy ta'sir ko'rsatmaydi.

O'zbekistonda sun'iy intellektning ta'lim tizimiga integratsiyalashuvi hali to'liq shakllanmagan. Shunga qaramay, so'nggi yillarda mamlakatda raqamli ta'lim texnologiyalarini rivojlantirish bo'yicha bir qator tashabbuslar amalga oshirilmoqda. Prezident farmoni asosida "Raqamli O'zbekiston – 2030" strategiyasi ishlab chiqilgan bo'lib, bu strategiya ta'lim tizimida sun'iy intellektidan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirishga qaratilgan. 2022-yilda Toshkentda Sun'iy intellekt bo'yicha xalqaro konferensiya tashkil etilgan bo'lib, unda ta'lim sohasida SI dan foydalanish imkoniyatlari muhokama qilingan. [1]

Bugungi kunda O'zbekistonda elektron ta'lim platformalari, masalan, "Bilim Makoni" va "Edu Market" rivojlanmoqda, lekin hali sun'iy intellekt to'liq joriy etilmagan. Bu ma'lumotlar sun'iy intellektning ta'lim tizimidagi roli O'zbekistonda hali ham shakllanib borayotganini ko'rsatadi. Shu sababli, uning o'quvchilarning intellektual rivojlanishiga ta'sirini o'rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

O'zbekistonda sun'iy intellektning ta'lim tizimiga integratsiyasi hali dastlabki bosqichda bo'lib, uning ta'siri chuqur o'rganilmagan. Shu sababli, kelajakda sun'iy intellektning o'quv jarayoniga ta'sirini batafsil tadqiq qilish muhim hisoblanadi. Biz psixolog sifatida mavzuni analiz qilgan holda quyidagilarni ayta olamiz:

1. Intellektual rivojlanishga ijobiy ta'siri. Sun'iy intellekt individual ta'lim olish imkoniyatlarini kengaytirib, o'quvchilarning mustaqil o'rganish jarayonini qo'llab-quvvatlaydi. Kognitiv qobiliyatlarni rivojlantirishda, ayniqsa, muammolarni hal qilish va kreativ fikrlashni

shakllantirishda sun'iy intellekt muhim rol o'ynaydi. Sun'iy intellekt bilan ishlash texnologik savodxonlikni oshiradi, bu esa kelajakdagi mehnat bozorida muhim kompetensiyalardan biri hisoblanadi.

2.Ehtimoliy salbiy ta'sirlari. Sun'iy intellektidan ortiqcha foydalanish o'quvchilarning mustaqil fikrlash va muloqot ko'nikmalarining pasayishiga olib kelishi mumkin. Sun'iy intellekt yordamida bajariladigan vazifalar o'quvchilarning tanqidiy tafakkurini zaiflashtirish ehtimolini oshirishi mumkin. Texnologiyaga haddan tashqari bog'lanish bolalarning psixologik holatiga ham ta'sir qilib, stress va ijtimoiy izolyatsiya xavfini keltirib chiqarishi mumkin.

Xulosa. Sun'iy intellektning ta'lim jarayoniga ta'siri tobora kuchayib borayotgan hozirgi davrda uning o'quvchilarning intellektual rivojlanishiga ta'siri masalasi dolzarb hisoblanadi. To'g'ri yondashilgan taqdirda sun'iy intellekt ta'lim jarayonini samaraliroq qilishga yordam beradi, lekin texnologiyaga ortiqcha bog'lanish o'quvchilarning mustaqil fikrlash va ijtimoiy muloqot qobiliyatiga salbiy ta'sir qilishi mumkin. Shu sababli, sun'iy intellektidan ta'lim jarayonida foydalanish muvozanatli va ilmiy asoslangan bo'lishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh. Mirziyoyevning "Sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori. — 2021-yil 17-fevral;
- 2.Андреев, А. А. Искусственный интеллект и образование: современные технологии и перспективы / А. А. Андреев. — Москва: Наука, 2021. — 312 с;
- 3.Выготский, Л. С. Психология развития ребенка / Л. С. Выготский. — Москва: Педагогика, 2020. — 432 с;
- 4.Gardner, H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences / H. Gardner. — New York: Basic Books, 2011. — 528 p;
- 5.Piaget, J. The Psychology of Intelligence / J. Piaget. — London: Routledge, 2001. — 182 p.
- 6.Холл, Н. Эмоциональный интеллект: как определить и развивать / Н. Холл. — Санкт-Петербург: Питер, 2019. — 256 с;
- 7.Румянцева, С. Ю. Искусственный интеллект в образовании: теория и практика / С. Ю. Румянцева. — Санкт-Петербург: СПбГУ, 2022. — 290 с;
- 9.Фельдштейн, Д. И. Психологические аспекты развития интеллекта у детей / Д. И. Фельдштейн. — Москва: Академия, 2018. — 276 с;
- 11.O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi. Sun'iy intellekt va ta'lim: yangi imkoniyatlar. — Toshkent: O'zbekiston, 2023. — 198 b;
- 12.Internet resurslari:
- 13.www.edu.uz
- 14.www.Scienceweb
- 15.www.lex.uz
- 16.www.fayllar.org

ELEKTRON RESURLARINI WEB FAOLIYATGA TAYYORLASH NEGIZIDA YARATISH VA JORIY ETISH METODIKASI NAZARIYASI

Reymbaeva Nilufar Kadirbaevna

Ózbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Nukus "Temurbeklar maktabi" harbiy akademik
litseyi informatika va axborot texnologiyalar fani o'qituvchisi

Annotatsiya: Mazkur maqolada axborotlashgan jamiyatda ta'limni axborotlashtirish masalalari, web faoliyatga tayyorlash masalalari, zamonaviy ta'lim tizimida AKT va ta'lim resurslarining o'ri, elektron o'quv resurslarining namunaviy tarkibi, ularni yaratishga qo'yilgan talablar, elektron ta'lim resurslarining mohiyati, tasnifi, yaratish tamoyillari va metodikasi yoritilgan.

Kalit so'zlar: axborotlashtirish, web faoliyat, jamiyat, ta'lim, dasturlash, elektron, masofaviy, resurs.

Zamonaviy elektron resurslar va o'qish, mustaqil ta'lim olish va olingan bilimlarni tekshirish uchun maxsus dasturlar birgalikda «Elektron ta'lim resurslari» deb ataladi[3].

Elektron ta'lim resurslari deganda, foydalanuvchi, ya'ni o'quvchining shaxsiy xususiyatlarini hisobga olgan holda avtomatik rostdanish imkonini beruvchi, egallangan bilimni avtomatik nazorat qilish tizimi bilan birlashgan o'quv materiallarini uzatish (yetkazish) tizimi tushuniladi.

Elektron ta'lim resurslarini saqlash va ma'lumotlarni taqdim etish shakliga ko'ra quyidagicha tasniflash mumkin [4]:

alohida fayllar – an'anaviy resurslarning faylli ekvivalentlari (jadvallar va grafik illustrasiyalardan iborat matnli hujjatlar, illustrasiyalarning grafik fayllari, audio-video formatli fayllar va boshqa);

gipermatnli materallar – matn, grafiklar;

multimedia elementlari kabi elektron o'quv adabiyotlarining elementlaridan tashkil topgan elektron o'quv adabiyotlari va muayyan an'anaviy resurslarning elektron ekvivalenti.

Elektron ta'lim resurslarini shartli ravishda quyidagi turlarga bo'lish mumkin [5]:

elektron o'quv-tarbiyaviy resurslar;

o'quv materiallarini uzatish elektron resurslari;

o'qishni tashkil etish elektron resurslari;

ta'lim-tarbiyani boshqarishni tashkil etish elektron resurslari.

Elektron o'quv-tarbiyaviy resurslar o'z navbatida quyidagilardan tashkil topadi:

elektron o'quv adabiyotlari (elektron darslik va o'quv qo'llanmalar, nashrlar, ma'lumotlar banki, elektron ma'ruza matnlar, o'quv-uslubiy majmualar) mashg'ulotlar, mashqlar va boshqalar;

uslubiy materiallar: dars rejasi, uslubiy tavsiyalar, tadbirlar ssenariysi (intellektual o'yinlar, teleko'rsatuvlar, adabiy kechalar va boshqalar), didaktik materiallar, ko'rgazmali namoyish materiallari (dars bo'yicha prezentatsiyalar, diagrammalar, jadvallar, rasmlar, videorasm materiallari);

lug'atlar: onlayn-ensiklopediya, lug'at, to'liq matnli kutubxona, ma'lumotnomalar;

mediaresurslar: virtual laboratoriyalar, virtual sayohatlar, virtual muzeylar, ko'rgazmali qo'llanmalarning raqamli kutubxonasi va boshqalar.

O'quv materiallarini uzatish elektron resurslari: elektron pochta, chat, chat-forum, ovozli chat, audio-video chat (videochat), ISQ, IP-telefoniya (internet-telefoniya), forum, bloglar, videoblog, jonli jurnallar, vikipediya, multimedia, interaktiv mediatexnologiya, onlayn videokonferensiya va boshqa.

O'qishni tashkil etish elektron resurslari: masofaviy o'qitish, elektron ta'lim, ochiq ta'lim.

Ta'lim-tarbiyani boshqarishni tashkil etish elektron resurslari: internet, intranet (Intranet) korporativ tarmog'i va turli xil dasturlar («Rektor» dasturi, dars jadvali dasturi, ta'lim disptcheri dasturi, elektron dekanat dasturi va boshqa).

Albatta, ta'lim sifatini ta'minlashda elektron ta'lim resurslari tarkibida elektron o'quv resurslari muhim o'rin egallaydi. Elektron o'quv resurslari nafaqat masofaviy ta'lim, elektron ta'lim yoki ochiq ta'limda, balki an'anaviy ta'limda ham keng qo'llaniladi.

Elektron o'quv resursining **namunaviy tarkibi** quyidagilardan iborat bo'lishi muallif tomonidan tavsiya etiladi [6]:

Fanning dasturiy-me'yoriy ta'minoti: ta'lim standarti, o'quv rejalar, o'quv jarayongrafi, o'quv dasturlari, kalendar rejalar, dars jadvali, yo'riqnoma.

Fanni o'qitishning innovatsion texnologiyalari: fanni o'qitishda foydalaniladigan internet texnologiyalari, innovatsion pedagogik texnologiyalar, interaktiv uslublar va boshqa.

O'quv materiallari: elektron darslik va o'quv qo'llanmalar, elektron o'quv kursi, ma'ruzalar matni (ma'ruzalar kursi), virtual laboratoriyalar, glossariy.

O'quv-uslubiy materiallar: uslubiy qo'llanma va ko'rsatmalar, didaktik materiallar, diagrammalar, jadvallar, rasmlar, videorasm materiallari.

Ma'lumotnoma materiallari: ensiklopediya, lug'at, ma'lumotnoma, ma'lumotlar bazasi, geoaxborot/kartografik tizim.

Illustrativ va namoyish materiallari: atlas, kolleksiya, xarita, ko'rgazmali qo'llanmalar, slaydlar.

Qo'shimcha axborot materiallari: xrestomatiya, nashr materiallari (kitoblar), ilmiy-ommabop xarakterdagi internet nashrlari, reklama-axborot xarakterdagi materiallar, bibliografiya, turli xil krossvordlar va fanga oid intellektual o'yinlar.

Ilmiy materiallar: dissertatsiya avtoreferatlari, dissertatsiya, maqolalar, monografiyalar, tahliliy materiallar.

Elektron davriy nashrlar: to'liq matnli nashrlar, ta'lim saytlari, dasturiy mahsulotlar, ta'lim muassasalari uchun dasturiy majmua.

Fanni o'zlashtirish bo'yicha o'z-o'zini baholash tizimi: nazorat savollari, test savollari va boshqa turdagi elektron dasturiy nazoratlar.

Elektron o'quv resurslarini yaratishga quyidagi umumiy, didaktik, uslubiy, psixologik-pedagogik, texnik-texnologik, estetik, ergonomik va sanitar-gigienik talablar qo'yiladi.

– **Umumiy talablar:** elektron darslikning tuzilmasi va mazmuni o'quv dasturiga mos kelishi, o'qitishda ilmiylik, muammoviylik, ko'rgazmalilik, ongliklik, ta'lim oluvchining mustaqilligi va faolligini ta'minlashi, fan, texnika va texnologiyalarning so'nggi yutuqlarini hisobga olishi, foydalanishda o'qitishning tizimlilik va ketma-ketligi, ta'lim oluvchilarning chuqur fikrlash, xotirada saqlash kabi qobiliyatlarini rivojlantirishi, o'qitishning rivojlantiruvchi va tarbiyaviy funksiyalarini bajarishi, o'quv faoliyatining izlash, yig'ish, saqlash, tahlil, ishlov berish kabi ko'rinishlarini hamda hisoblashlarni, loyihalash va konstruksiyalashni, tajriba, eksperimentning natijalariga ishlov berish, nazorat topshiriqlar, axborotli ishlov berishni

avtomatlashtirishni ko'zda tutishi, murakkab ob'ektlar (mashina, uskuna, apparat, moslama va h.k.) ishining imitatsiyasini, turli xildagi jarayonlarni real, tezlashtirilgan yoki sekinlashtirilgan vaqt masshtabida o'tish vositalarining tarkibida saqlashi kerak, ularning trening vositalari ta'lim oluvchini kelajakdagi kasbiy faoliyatiga bog'liq holda virtual muhitda tayyorlashni amalga oshirish.

Didaktik talablar: moslashuvchanlik, interfaollik, kompyuter vizuallashtirish imkoniyatlari, ta'lim oluvchining intellektual qobiliyatini rivojlantirishi, fikrlash, murakkab vaziyatlarda mustaqil qarorlar qabul qila olish mahoratini oshirishi, axborotga ishlov berish bo'yicha ko'nikmalarni shakllantirishi, o'quv materialini namoyish qilishning tizimlilik va funksional bog'liqligini, ta'lim berishning to'liqligi va uzluksizligini ta'minlashi hamda muammoli va izlanish topshiriqlarining intellektual o'rgatuvchi tizimiga ega bo'lishi.

Uslubiy talablar: o'quv materialini taqdim etishning tushunchali, obrazli va harakatli komponentlarining o'zaro bog'liqligiga tayangan holda yaratilishi, o'quv materialini yuqori tartibli tuzilma ko'rinishida ta'minlashi, fanlararo mantiqiy o'zaro bog'liqlik hisobga olinishi, ta'lim oluvchiga o'quv materialini bosqichma-bosqich o'zlashtirish uchun turli xildagi nazoratlarni amalga oshirish imkoniyati yaratilishi, barcha amalga oshiriladigan hisoblashlar vizuallashtirishning ochiq tizimiga ega bo'lishi, o'zgaruvchan ob'ektlar yoki jarayonlarning bog'liqligi namoyish qilinishi.

Psixologik talablar: o'quv materialini namoyish qilish nafaqat verbal, balki kognitiv jarayonning sensorlik va namoyish qilish holatlariga ham mos kelishi, qabul qilish, diqqat, fikrlash, tasavvur qilish, xotirada saqlash kabi psixologik jarayonlar xususiyatlarini hisobga olishi, o'quv materialini mazmunida ta'lim oluvchilarning yoshi, tayanch bilimlari inobatga olinishi, obrazli va mantiqiy fikrlashni rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lishi, o'qitishning ko'rgazmaliligini ta'minlashi, talabalar tomonidan o'rganilayotgan ob'ektlar, ularning maketlari yoki modellarini sezgili, anglangan holda qabul qilishi va shaxsan kuzatishi, hayotiy tajribasini hisobga olish zaruriyatini ko'zda tutishi.

Texnik, texnologik talablar: lokal va boshqa tashqi axborot tashuvchilarda va tarmoqli tartibotda harakatlanishi, multimedia va telekommunikatsiya texnologiyalarining zamonaviy vositalarini maksimal qo'llash imkonini berishi, ishlashda puxtalik va turg'unlik ta'minlanishi, geterogenligi (elektron darslik spesifikatsiyasida ko'zda tutilgan turli xildagi kompyuterli va boshqa shunga o'xshash vositalarda turg'un ishlashi), resurslardan samarali va to'g'ri foydalanish imkoniyati yaratilishi va testlashtirilgan bo'lishi.

Yuqoridagilardan tashqari elektron o'quv resurslarining turli xildagi ko'rinishlariga nisbatan quyidagi maxsus texnologik talablar ham qo'llanishi mumkin [7]:

turli xildagi elektron tashuvchilardan foydalanishni qo'llash imkoniyati;

elektron va qog'ozli tashuvchilarni kombinatsiyalashtirish imkoniyati;

lokal va tarmoqli tartibotda ishlash imkoniyati;

tarmoqda lokallashtirilgan va tarqatilgan komponentlar miqdori;

o'qitishni boshqarish jarayoni va umumiy axborot;

bazalarining vositalari miqdori;

jamoaviy ishlarni tashkil qilish vositalari miqdori (o'qituvchi yoki boshqa ta'lim oluvchilar bilan teskari aloqa).

Sanitar-gigiyenik talablar: shrift turi va o'lchovi, fon belgisi va rangi, shrift va fon orasidagi farq, satrlar orasidagi masofa, ekranga bezak berish talablari.

Elektron o'quv resurslarini yaratishda quyidagi asosiy tamoyillarga amal qilish talab etiladi: modullilik, to'liqlik, ko'rgazmalilik, tarmoqlanish, boshqaruvchanlik, ko'ni- kuvchanlik, kompyuterli qo'llab-quvvatlash va yig'iluvchanlik tamoyillari.

Fikrimizcha, elektron o'quv resurslarini yaratish quyidagi tartibda bosqichma-bosqich amalga oshirilishi maqsadga muvofiqdir [8]:

- fanga oid manbalarni tanlab olish;
- mundarija va tushunchalar ro'yxatini ishlab chiqish;
- bo'limlardagi (modullardagi) matnlarni qayta ishlash va yordam berish bo'limini tuzish;

- gipermatnni elektron shaklda amalga oshirish;
- kompyuterli qo'llab-quvvatlashni ta'minlash;
- materiallarni multimediali ob'ektlarga keltirish uchun tanlab olish;
- tovush jo'rligini tatbiq etish;
- materialni vizuallashtirish;
- foydalanishga tayyorlash;
- foydalanish uslubiyo'tini ishlab chiqish.

Yuqoridagi talablar asosida tayyorlangan elektron-o'quv resurslarini foydalanishga tayyorlash uning tarkibiy qismlariga ba'zi bir o'zgartirishlar kiritishni ko'zda tutishi mumkin. Yuqoridagi talablar darajasida tayyorlangan elektron-o'quv resursiga undan foydalanish bo'yicha uslubiy qo'llanma ilova qilinishi zarur. To'liq tayyorlangan elektron o'quv resurslari sinovdan va tegishli vakolatli Kengashlardan rasmiy ro'yxatdan o'tkazilib, foydalanishga ruxsat olinishi maqsadga muvofiqdir.

Hozirgi kunda Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Qarshi filialida ushbu talablar va yuqorida keltirilgan namunaviy tarkibga ijodiy yondashgan holda 30ga yaqin umumkasbiy va mutaxassislik fanlari, jumladan, «S++ da dasturlash», »Kompyuter tizimlari va tarmoqlari», «Ma'lumotlar banki va bazasi»,

«Axborot xavfsizligi», «Operatsion tizimlar va laboratoriya», «Kompyuter arxitekturasini», «Elektron hukumat tarmoqlarini tashkil etish» kabi fanlardan **elektron o'quv resurslar** yaratilib, an'anaviy ta'lim tizimida keng foydalanilmoqda hamda ularni OO'MTVning «Elektron ta'lim» milliy tizimiga kiritish ishlari olib borilmoqda [9].

Elektron resurslar tizimi (ERT) – har xil formatdagi hujjatlarning tizimlashtirilgan to'plami (shu jumladan kitoblar, metodik qo'llanmalar va shu kabi o'quv uslubiy materiallar) bo'lib, u navigatsion va qidirishfunktsiyalari bilan ta'minlangan. Bu tizim Web shaklida tayyorlangan, mahalliy va internet tarmog'ida ishlaydi. Ta'lim muassasasi resurs markazi tomonidan jamlangan, mutaxassis tayyorlash uchun zarur bo'ladigan barcha o'quv uslubiy materiallarni tizimlashtirilgan holda foydalanish imkoniyatini beradi.

Dasturni boshqarish **“dastur administratori”** tomonidan, o'quv- uslubiy materiallarni boshqarish esa **“muharir-baza redaktori”** tomonidan amalga oshiriladi.

Dasturdan ta'lim muassasasi o'qituvchilari, o'quvchilari va shu sohada faoliyat olib boruvchi izlanuvchilar foydalanishi mumkin.

Mazkur elektron resurslar tizimini tashkil qilishda “Daraxt” (Tree) usulidan foydalanilgan. Bu usulda daraxt tarkibiga kiritilgan barcha resurslar teng huquqli bo'lib, bir biridan faqat xossalari bilan ajraladi. Har bir resurs boshqa resursga egalik qilishi yoki tobe bo'lishi mumkin.

Elektron resurslar tizimi bazasiga katta hajmdagi (server imkoniyatlaridan kelib chiqib) resurslar qo'shish mumkin. Elektron resurslar tizimida resurslar quyidagi ketma-ketlikda joylashtiriladi [10]:

Soha → Yo'nalish → Kasb → Kitob → Bo'lim → Bob → Mavzu.

Muhit bazasiga matn, rasm, video va animatsion roliklarni jamlash imkoniyati mavjud.

Elektron resursning amaldagi bazasiga "Qishloq va suv xo'jaligi" sohasining "Suv xo'jaligi va melioratsiya" va "Muhandislik kommunikatsiyalari qurilishi va montaji" yo'nalishlariga taalluqli o'quv uslubiy materiallar joylashtirilgan.

Elektron resurslar tizimida qidiruv tizimi mavjud bo'lib, dastlab unda kalit so'zlar orqali resurs bazasidan qidiriladi. Qidiruv natijalari chiqqanidan keyin esa, ekranga chiqarilgan natijalarning yuqorisida kengaytirilgan qidiruvni amalga oshirish mumkin bo'lgan oynaga o'tiladi. Kengaytirilgan qidiruv qismida kitob nomi, uning mualliflari, nashr qilingan yili, nashriyoti, ISBN raqami kabi parametrlar yordamida kengaytirilgan qidiruvni amalga oshirishimiz mumkin.

Bu tizim "Mijoz-server" arxitekturasida mahalliy tarmoqda ishlaydi. Ya'ni, dastur ta'lim muassasasi serveriga o'rnatiladi va u tizim administratori tomonidan boshqariladi. Foydalanuvchilar shu mahalliy tarmoqqa ulangan kompyuterlar orqali Web brauzer manzillar satriga kutubxona so'zini yozib kirishlari mumkin. Foydalanuvchilarni ro'yxatdan o'tkazish tizim administratori tomonidan amalga oshiriladi.

Adabiyotlar ro'yxati:

- 1.«Yuksak bilimli va intellektual rivojlangan avlodni tarbiyalash – mamlakatni barqaror taraqqiy ettirish va modernizatsiya qilishning eng muhim sharti» mavzusi- dagi Xalqaro konferensiya materiallari. – T.: «O'zbekiston», 2012.
- 2.Elektron ta'lim resurslariga umumiy talablar. – OO'MTV, 2013. -10, 14-b.
- 3.Bolat E.S., Buxarkin M.Yu. Ta'lim tizimida zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalari. – M.: "Akademiya", 2018. –b 364.
- 4.Raximov O.D. va b. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – T.: «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2013.
- 5.Raximov O.D. va boshqalar. Ta'lim sifati va innovatsion texnologiyalar. – T.:«Fan va texnologiya» nashriyoti, 2015.
- 6.Gaynazarov S.M., Xakimov M.X. Berilganlar bazasini boshqarish tizimlari. – T.: "Fan va texnologiya", 2013. – 648 b. – ISBN 978-9943-4263.
- 7.Schlossnagle D. PHPda professional dasturlash. – M.: "Uilyams", 2006. – 624 b. – ISBN 5-8459-0925-2.
- 8.D.E.Abduraimov, A.N.Adilov, J.A.Nurqulov "Ta'limni raqamlashtirish sharoitida pedagogika va psixologiyaning muammolari va istiqbollari" mavzusidagi Yuksak pedagogik mahorat sohibi Omon Suvonovning 80 yillik yubileyiga bag'ishlangan respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari 2022-yil, 6-7-may, Guliston, O'zbekiston 287-289 betlar.
- 9.Abduraimov D. E. Algoritmning tavsifi va Crocodile AKT dasturining ahamiyati // Ilmiy konferentsiyalar xabarnomasi. – MChJ konsalting kompaniyasi Ucom, 2019. – No. 4-3. – 8-9-betlar.

www.ziyounet.uz

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИНТЕРАКТИВНЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ

Г. А. Альджанова

*доцент, доктор философии (PhD) по педагогическим наукам
кафедра «Педагогики и психологии»*

Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Аннотация. Анализируются результаты внедрения интерактивных технологий, виртуальных лабораторий и онлайн-платформ на активность студентов и развитие критического мышления. Исследование также выделяет психологические особенности интерактивных методов обучения гибридного подхода в обучении.

Ключевые слова. Психология обучения, активные и интерактивные методы обучения, практико - ориентированное обучение, компетентностный подход.

Важным аспектом психологии обучения является направленность образовательного процесса на создание условий для раскрытия и развития интересов, возможностей и способностей личности, в первую очередь за счет коммуникации. Взаимоотношения между педагогом и обучающимися отводятся значительная роль в развитии личности, ее самореализации, формировании системы социальных отношений. Гуманистическая концепция предполагает демократическую модель обучения, которая ориентирована на создание педагогических, психологических, дидактических условий, способствующих переориентации коммуникации в процессе обучения с воздействия на взаимодействие [2].

Такая модель позволяет стимулировать активную учебно - познавательную и исследовательскую деятельность обучающихся, реализовывать компетентностный подход – тренд современного образования. Компетентностный подход нацелен на практико - ориентированное обучение и актуализирует значимость применения активных и интерактивных методов обучения.

В современной педагогической науке и образовательной практике сложилась и получила широкое распространение классификация форм взаимодействия, обучающего и обучающегося. В основу этой классификации положен критерий активности участников процесса обучения.

Форма взаимодействия, обучающего и обучающегося, при которой центральной фигурой, источником информации, основным действующим лицом, управляющим процессом является педагог, называется пассивной. Именно преподаватель является источником активности, а студенты выступают в роли пассивных слушателей, подчиненных директивам педагога.

Активная форма – это форма взаимодействия студентов и преподавателя, при которой уровень активности обучающихся взаимодействуют не только с преподавателем, но и друг с другом. При реализации такой формы обучения студент перестает быть пассивным слушателем и превращается в активного участника процесса обучения. Для этой формы характерен демократический стиль взаимодействия.

Более высокий уровень включенности студентов в учебный процесс предполагает интерактивная форма обучения. Она отличается еще более широким взаимодействием студентом между собой, активность студентов становится доминирующей. Преподаватель

уходит на второй план, его задача создание условий и направление деятельности студентов на достижение целей занятия.

Учебный процесс, с применением активных и интерактивных методов, строится на основе включенности в него всех студентов группы без исключения, причем каждый из них вносит свой индивидуальный вклад в решение поставленной задачи с помощью активного обмена знаниями, идеями, способами деятельности.

Активные и интерактивные методы обучения используются в разных формах организации учебного процесса. Лекции могут быть проблемными и с разбором конкретных ситуаций, лекции - провокации (с запланированными ошибками) и лекции вдвоем, лекции - визуализации и «пресс - конференции», лекции - диалог и лекции - дискуссии.

Рассмотрим инновационные активные и интерактивные методы обучения, используемые на семинарских и практических занятиях в образовательном процессе. Майндмэпинг (ментальные карты) – интерактивный объяснительно - наглядный метод обучения, техника визуализации мышления, с помощью которой можно лучше и эффективнее работать с информацией [1]. Майндмэпинг позволяет: — фиксировать информацию. Ментальные карты — удобная форма записи данных, позволяющая даже при большом объеме представить ее в емкой форме. — запоминать информацию. Когда что - то записывается в удобной легкой форме, это заметно облегчает процесс запоминания. — получить легкий доступ к информации. Данные ментальных карт, легко вспомнить, так как записываются в компактной и образной форме. — анализировать информацию. Ментальная карта построена таким образом, что позволяет увидеть ранее не замеченные связи между ее частями, мелкие неучтенные детали, что бывает очень ценно при принятии решений. Также с ее помощью можно окинуть всю информацию в целом, комплексно, что в целом помогает разобраться в теме и лучше понять эти данные.

Карта позволяет структурировать любую информацию. Составленная схема наглядно отображает, какими свойствами, достоинствами или недостатками обладает тот или иной объект, как его можно использовать и т. д.

При помощи ментальных карт легко разбить любой вопрос на составляющие, а их, в свою очередь, раздробить на еще более мелкие подпункты. Таким образом, вы получаете подробный целостный разбор любого вопроса, который будет представлен в виде четкой схемы.

Еще одним методом групповой работы активно используемых в образовательном процессе является мозговой штурм — метод активного обучения и решения проблемы на основе стимулирования творческой активности, при котором участникам студентам предлагают высказывать как можно большее количество вариантов решения. Мозговой штурм один из наиболее популярных методов стимулирования творческой активности. Существует большое многообразие видов мозговых штурмов, например, обратный и теневой, комбинированный и письменный, массовый и прогрессирующий, а так же брейнрайтинг, методы «World café», «конференции идей», «корабельного совета», «соло» и целый ряд других. Каждый из видов этого метода имеет свои цели, временные рамки, особенности и технологию проведения [3].

Использование активных и интерактивных методов обучения повышает уровень взаимно направленной активности субъектов взаимодействия, эмоциональное, духовное единение всех участников, вовлеченность студентов в процесс обучения.

Список используемой литературы:

1. Груздилов М. Г. Майндмэппинг как один из инновационных приемов наглядного метода обучения.
2. Висторобская, В. Д. К вопросу об учебной коммуникации в педагогическом взаимодействии участников образовательного процесса / В. Д. Висторобская. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2017. — № 15 (149). — С. 556 - 560.
3. Полисадов С.С. Практико - ориентированное обучение в вузе.

JASLAR ARASINDA KONFORMIZM, SOCIAL HÁM PSIXOLOGIYALIQ BASIM JAĞDAYLARI

*QMU pedagogika hám psixologiya kafedrası dotsenti Yu.E.Purxanov
Tarix fakulteti Sociologiya qániygeligi 3-kurs talabası A.Abdullaeva*

Annotaciya. Bul maqalada jaslar arasında konformizm hádiyesi social hám psixologiyalıq basım faktorları kóz-qarasınan analiz etiledi. Konformizm - bul individtıń gruppı normaları hám ku'tilmelerine kelisiwi bolıp, ol ásirese óspirimlik hám dáslepki jaslıq dáwirinde kúshli kórinedi. Konformizmniń unamlı hám unamsız tárepleri, sonıń menen birge, onnan kelip shıǵ'atug'ın social aqıbetler jarıtıp berilgen.

Tayanış so'zler: jaslar, konformizm, social ha'm psixologiyalıq basım, adaptaciya, topar normasi, ruwxıy jag'day, social tarmaqlar.

Jaslar - hár qanday jámiyettiń eń belsendi, eń kóp qırlı hám perspektivalı qatlamı bolıp tabıladı. Ózbekstan Respublikası Prezidenti Shavkat Mirziyoevniń aytıp ótkenindey: "Jaslar - biziń erteńimiz, erteńgi rawajlanıwımızdı sheshiwshi kúshi." [1] Sol sebepli, jaslardıń jeke rawajlanıwı, dúnyaǵa kóz-qarası hám qarar qabıl etiwdegi erkinligi jámiyet turaqlılıǵınıń zárúr faktori esaplanadı. Jaslar - jámiyettiń eń dinamikalıq hám ózgeriwshen qatlamı. Olar sociallıq tásirlerge, ásirese tásirshen bolıp, konformizm jaǵdayları áyne usı dáwirde eń kóp baqlanadı. Bul jaǵdaydı sociologiyalıq hám psixologiyalıq qatnaslar arqalı tan'law áhmiyetli esaplanadı.

Konformizm (latinsha conformis - uqsaslıq, sáykes keliwshilik, beyimlesiwshenlik) - shaxstıń minez-qulqı hám pikir-usınısların basqa adamlardıń talaplarına, minez-qulqına sáykes keliwi ushın olarǵa beyimlestiriwge qaratılǵan beyimlesiw, onıń házirgi jaǵdayǵa, húkimdar kózqarası hám pikir-usınıslarǵa beyimlesiwshenligi, olarǵa qarata tómén múnásibetti an'latadı. Mısalı, konformizm, konformlıq haqqında hár qıylı qarama-qarsı teoriyalar bar:

- R.Merton teoriyasında sociallıq turaqlılıqtı támiyinleytuǵın qádiriyatlar konformlıq kózqarasınan úyreniledi.

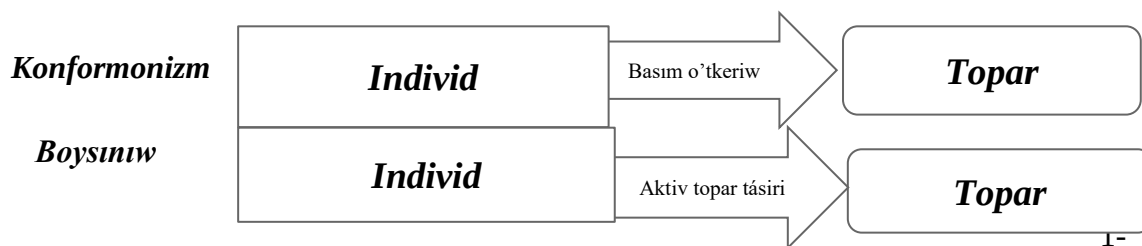
- Z. Freyd, G. Yung, V. Rayxo izertlewlerinde konformnost beyimlesiwge subyektiv uqıplılıq sıpatında belgilenedi;

- V.E. Chudnovskiy, A.I. Titarenko, I.L. Zelenkova, E.V. Belyayeva shig'armalarda konformizmniń ádep-ikramlılıq ózgeshelikleri sáwlelendirilgen.

- D. Uaylder, M. Doych, G. Jerard, S. Moskovichler kópshilik hám azshılıqtıń tásir ózgesheliklerin analizleydi;

- I.S.Kon, B.D. Parigin, A.L. Leontev, G.M. Andreeva, E.P. Belinskaya, O.P. Tixomandritskayalar konformizm sociallasıwdıń áhmiyetli tárepi sıpatında –dep kórsetedi. [2]

Joqarıdaǵı barlıq izertlewler konformizmdi anıqlaydı. Ádewir kúshke iye bolǵan minez-qulıq úlghilerine ámel etiw sıpatında óz pikiri bolmaǵan jaǵdayda individke tásir kórsetiw yamasa jaǵdaylarda (topardıń pikiri, topardıń normaları hám dástúrleri hám t.b.

suwret [3]

Konformizmge shaxstın ózi umtıladı, óz wákillerine uqsap, óz komandasının bir bólegi bolıwdı qáleydi. Topar bar ekenliginen áshkaralamawıda múmkin. Bunday halda, insannın' minez-qulqı buzıladı. Qálegen tańlawının nátiyjesin kórsetip beredi.

Bağınıw sondaylıǵı menen ajralıp turadı háreketler shaxsqa aktiv tásir kórsetetuǵın mápdar tárepten kelip shıǵadı yamasa bir topar shaxslar. İnsan óz qa'lewi menen emes, bálki onıń astında háreket etedi oǵan buyırıq, sankciya formasında qaratılǵan basım. [3]

Social basım - topar aǵzalarınıń minez-qulqlarına tásir kórsetiwshi hám olardıń jeke ádetleri, kózqarasları, qádiriyatları hám minez-qulıq normaların gruppaga muwapıqlastıratuǵın topardıń (psixologiyalıq) tási. Konformizm, yaǵnıy shaxstın topardıń pikirine hám minez-qulqlarına iykemlesiw, social basımınń nátiyjesi retinde júzege keledi hám geyde shaxstın óz ishki qarawlarına qarsı bolsa da ámelge asadı.

Psixologiyalıq basım - bul shaxstın psixikalıq jaǵdayına tásir etiwshi ishki yamasa sırtqı faktorlar nátiyjesinde júzege keletuǵın psixikalıq zorıǵıw jaǵdayı bolıp tabıladı. Bul jaǵday, ásirese, jaslar arasında ayırıqsha kóriniste kórinetuǵın boladı, sebebi olar turmıstın ótiw dáwirinde - balalıqtan úlken jasqa ótiw, ózlikti ańlaw, jámiyette óz ornın tabıw basqıshında boladı. Ayırım jaǵdaylarda ata-analar yamasa oqıtıwshılar jastan joqarı bahalar, jaqsı qulıq, málim kásip tańlawı sıyaqlı pikirler menen oǵan basım ótkeredi. Bul basım jaslarda qáweter, ózine isenimsizlik, qáweter, hátte depressiv jaǵdaylardı keltirip shıǵaradı. Social tarmaqlarda basqalardıń jetiskenlikleri, sırtqı kórinisi, turmıs tárizi menen salıstırıw, jaslardıń óz turmısınan narazılıǵın kúsheytedi. Olar “ideal” turmısqa umtılar eken, óz real turmısınan kewli tolmay qaladı, bul bolsa psixikalıq basımdı asıradı.

Adaptaciya - shaxstın' óziniń ishki qásiyetlerin ózi jasap atırǵan ortalıq qásiyetlerinen kelip shıqqan halda ózgertiwi. Social adaptaciya - mexanizmleri shaxsda ózgergen jaǵdayǵa jeke qatnasın qalıplestiriw imkaniyatın beredi hám usınıń menen birge shaxs iskerligi nátiyjesinde kelip shıǵatug'ın keskinlikti bosatıw imkaniyatın beredi.[4]

Konformizmniń eń zárúrli psihologiyalıq tárepi -bul social basımınń tásirinde júzege keletuǵın qararlar qabıl qılıw procesi bolıp tabıladı. Social basım adamlardı topardıń ku'tken nátiyjeleri yamasa social normativliklerge iykemlesiwge májbúr etedi. Mısalı, bir topardıń pikirine uyqas kelmesten, óz pikirin ańlatıw, shaxsqa social izolyaciya yamasa topardan shetletiliw qáwpin tuwdıradı. Solay etip, social basım topar aǵzaların bir-birine jaqınlastıradı hám topardıń ulıwma pikirin qalıplestiredi. Bunda topardıń óz qararların qalıplestiriwde kúshli tásir kórsetetuǵın faktor -bul topar ishindegi baslıq yamasa liderlerdin' poziciyasi hám olardıń tási esaplanadı. Liderler óz qararların qabıllawda topardı birlestiredi jáne social basımdı kúsheytedi. [5]

Jaslar arasındagı konformizm, yaǵnıy topargá kelisiw, sociologiyada zárúrli túsiniklerden biri esaplanadı. Bul process jaslardıń óz átirapındaǵı topar (doslar, klaslaslar, social tarmaqtaǵı

adamlar hám taǵı basqa) talap hám ku'tilmege qaray óz minez-qulqların ózgertiwi menen baylanıslı. Jaslar kóbinese topar tárepinen qabıl etiliwin qáleydi. Olar basqalar menen "birdey" bolıwǵa umtıladı - bul bolsa olardıń pikir, kiyiniw usılı, turpayı hám hátte qádiriyatlarına tásir etedi. Jaslıq - bul o'zligini ańlaw dáwiri. Kóbinese jaslar ózlerin topar arqalı tańlaydı: kimler menen bolsa, ózin sonday adam dep sezedi. Bul bolsa olardı topar qaǵıydalarına kóbirek iykemlesiwge iyermeleydi. Búgingi kúnde konformizmge social tarmaqlar kúshli tásir etedi. "Trend" ler, "challenge" ler, bloggerler minez-qulqları kópshilik jaslar ushın u'lgi bolıp xızmet etedi.

Juwmaqlap aytqanda, jaslar - jámiyettiń eń belsendi hám perspektivalı qatlamı bolıp, olardıń qarar qabıl etiwdegi erkinligi hám kózqarası jámiyettiń rawajlanıwında áhmietli rol atqaradı. Usı izertlew dawamında anıqlanıwınsha, jaslar arasında konformizm qubılısı keń tarqalǵan bolıp, bul jaǵdayǵa sociallıq hám psixologiyalıq basımlar sezilerli tásir kórsetpekte.

Konformizm kóbinese unamsız mánilerde isletilse de, onıń jámiyettegi unamlı tárepleri de bar. Konformizm adamlardı jámiyettegi ulıwma qaǵıydalar, normalar hám qádiriyatlardıń ámel etiwge shaqıradı. Topardı iykemlesiw arqalı adamlar óz-ara jaqınlasadı, ulıwma maqsetlerge xızmet etedi. Jámiyette yamasa toparda hámme ulıwma qaǵıydalarǵa ámel qılsa, túsinbewshilik hám qarama-qarsılıqlar azayadı. Shańaraq, mektep, dinge sıynıw, mámleket sıyaqlı social institutlar óz funkciyaların nátiyjeli orınlawı ushın konformizm zárúrli. Konformizm arqalı jańa áwladlar ata-babalardıń qádiriyatlarına ámel etedi, olardı dawam ettiredi. Bul bolsa milliy identitet hám mádeniy miyrasları saqlap qalıwǵa xızmet etedi.

Paydalanılǵan a'debiyatlar

1. Mirziyoyev Sh. M. (2020). Yangi O'zbekiston – yangi imkoniyatlar mamlakati. T.: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Matbuot xizmati.
2. Андреева Г.М. Социальная психология. - М.: Аспект Пресс, 2001. – С. 123.
3. Rudakova I. A. The specificity of the conformism and its differences from other phenomena of social reality. Electronic scientific journal «Science. Society. State», 2016, vol. 4, no. 2, available at: <http://esj.pnzgu.ru> (In Russian).
4. N. S. Aliqoriyev, R.T. Ubaydullayevlar " UMUMIY SOCIALOGIYA " TOSHKENT. 1999
5. G.Abdushukurova.G. Konformizm va ijtimoiy bosim: ijtimoiy psixologiyaning markaziy tushunchalari. 2025. The Latest News and Research in Education, 2(1), 56–62. Retrieved from <https://incop.org/index.php/tn/article/view/578>

TARBIYA FANIDA ZAMONAVIY INTERFAOL METODLARNI QO'LLASHDA AXBOROT TEXNOLOGIYALARINING SAMARADORLIGI

Tleumuratova Nurjamal-

Qoraqalpog'iston Respublikasi pedagogik mahorat markazi katta o'qituvchisi

Bugungi kunda ta'lim tizimining innovatsion rivojlanishi pedagogik metodlarga yangicha yondashuvni talab qilmoqda. An'anaviy ta'lim usullari o'rniga interfaol yondashuvlar keng qo'llanilmoqda. Ayniqsa, tarbiya fanida zamonaviy metodlar yordamida o'quvchilarning intellektual va axloqiy rivojlanishiga katta hissa qo'shish mumkin. Interfaol metodlar o'quvchilarning faolligini oshirish, muloqot madaniyatini shakllantirish va mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Axborot texnologiyalari ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Elektron ta'lim resurslari, multimediali darsliklar, sun'iy intellekt va raqamli platformalar orqali o'quv jarayoni interaktiv shaklda tashkil qilinadi. Bunday texnologiyalar yordamida o'quvchilarga yanada tushunarli va qiziqarli ta'lim berish imkoniyati yaratiladi.

Shuningdek, zamonaviy ta'lim muhitida raqamli texnologiyalar tarbiya fanini o'qitishda muhim rol o'ynaydi. O'quvchilarning axloqiy qarashlarini rivojlantirish, ularni jamiyatga moslashishiga ko'maklashish, o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini shakllantirish kabi jarayonlarni interfaol metodlar orqali samarali tashkil qilish mumkin. Ushbu maqolada tarbiya fanida zamonaviy interfaol metodlarni qo'llashda axborot texnologiyalarining samaradorligi va ular ta'lim jarayoniga olib keladigan ijobiy natijalar tahlil qilinadi.

Interfaol metodlar – bu o'quvchilarning dars jarayonida faol ishtirok etishiga imkon beruvchi pedagogik texnologiyalardir. Ular quyidagi maqsadlarga xizmat qiladi:

O'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirish.

O'zaro muloqot va guruh bo'lib ishlash malakalarini shakllantirish.

Amaliy mashg'ulotlar orqali real hayotiy vaziyatlarga moslashish.[1;61]

Axborot texnologiyalari interfaol metodlarni yanada takomillashtirish imkonini beradi.

Masalan:

Virtual ta'lim muhitlari – Moodle, Google Classroom kabi platformalar.

Multimediali darsliklar – video va animatsion materiallar orqali tushuntirish.

Sun'iy intellekt va chat-botlar – shaxsiylashtirilgan o'qitish tizimlari.

Onlayn test va interfaol mashqlar – Kahoot, Quizizz kabi vositalar yordamida bilimlarni mustahkamlash.[2;829]

Elektron darsliklar o'quvchilarga istalgan joyda mustaqil ta'lim olish imkonini yaratadi. Masalan, interfaol kitoblar, audio-video materiallar va virtual laboratoriyalar yordamida tarbiyaviy mavzular chuqur o'rganiladi. Bu resurslar nafaqat o'qitish jarayonini qulaylashtiradi, balki o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini oshirishga ham xizmat qiladi. Shuningdek, elektron darsliklar yangilanib borish xususiyatiga ega bo'lib, ularga yangi pedagogik yondashuvlar va interfaol elementlar qo'shish imkonini beradi.

O'yinlashtirish (Gamification) usuli. O'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishini oshirish maqsadida tarbiya fanida o'yin elementlari kiritiladi. Masalan, interfaol kvestlar, viktorinalar va topshiriqlar orqali o'rganish samaradorligi ortadi. O'yinlashtirish metodikasi bolalarda qiziqish uyg'otish, dars jarayoniga faol jalb etish hamda ularning motivatsiyasini oshirishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Ushbu metod o'quvchilarning ijtimoiy faolligini oshirishga ham yordam beradi.

Virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR) texnologiyalari. VR va AR texnologiyalari orqali o'quvchilar tarixiy voqealarni vizual ko'rish yoki turli madaniy meros obyektlarini virtual sayohat qilish orqali o'rganishlari mumkin. Bu texnologiyalar tarbiya fanida real hayotiy tajribalarni yaratish orqali o'quvchilarning tushunchalarini boyitadi. Masalan, tarixiy shaxslar bilan virtual uchrashuvlar yoki muayyan etika me'yorlarini simulyatsiya qilish orqali ta'lim olish mumkin. Bu usul o'quvchilarning amaliy tajriba orttirishiga ham xizmat qiladi.

Onlayn forumlar va muhokama maydonchalari. Jamiyatga oid axloqiy masalalarni muhokama qilish uchun onlayn forumlar va ijtimoiy tarmoqlardagi ta'lim guruhlarini tashkil etilishi mumkin. Bu o'quvchilarni muloqotga jalb qiladi va ularning analitik fikrlash ko'nikmalarini oshiradi. Bunday maydonchalar orqali o'quvchilar o'z fikrlarini erkin ifoda etishlari, o'zaro bahslashishlari va o'rganilgan mavzular yuzasidan chuqur mulohaza yuritishlari

mumkin. Shuningdek, o'qituvchilar onlayn muhokamalar orqali o'quvchilarning tarbiyaviy qarashlarini rivojlantirishga yordam bera oladilar.[3;680]

Interfaol texnologiyalar orqali o'qitish natijalari aniq kuzatib borilishi va baholanishi mumkin. O'qituvchilar har bir o'quvchining rivojlanishini tahlil qilish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Sun'iy intellekt asosidagi baholash tizimlari yordamida o'quvchilarning o'zlashtirish darajasi doimiy monitoring qilinadi.

Onlayn darslar, video materiallar va masofaviy ta'lim platformalari orqali o'quvchilar istalgan vaqtda bilim olishlari mumkin. Bu esa ularning mustaqil o'qish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, o'z-o'zini baholash tizimlari ham mustaqil o'rganish jarayonini rivojlantirishga yordam beradi.

Tarbiya fanida zamonaviy interfaol metodlar va axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish o'quv jarayonini yanada rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu texnologiyalar ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarni faol ishtirokchi qilish va ularning mustaqil o'rganish imkoniyatlarini kengaytirishga yordam beradi. Shuningdek, bu usullar orqali o'quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyati rivojlantiriladi, ularda tanqidiy fikrlash ko'nikmalari shakllanadi va kelajakda mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatlari mustahkamlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Avliyakov N.X., Musaeva N.N. Pedagogik texnologiya: Oliy o'quv yurtlari uchun darslik / - Toshkent: Cholpon NMIU, 2012.208 b.
- 2.Sayibova Z. Yu. Innovatsion texnologiyalarning ta'lim sohasidagi o'rni//Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 3(3), March, 2023
- 3.Muratova N.I. Pedagogik faoliyatda ta'lim metodlari va innovatsion metodlarning o'rni va afzallik tomonlari//Academic Research in Educational Sciences volume 2, 2021

OQIWSHI JASLAR TÁRBIYASÍNDAGÍ VIRTUAL INFORMACIYA QURALLARÍ: MASHQALALAR HÁM SHESHIMLER.

Klishov Kadirbay Uzaqbaevich

Qaraqalpaqstan Respublikası pedagogikalıq sheberlik orayı "Pedagogika, psixologiya hám talim texnologiyaları metodikası" kafedrasınıń aǵa oqıtıwshısı.

Jáhán ǵalaba xabar quralınıń globalıasınıń házirgi sharayatında insan sanası, qálbi, milliy mentaliteti, salamat isenimi, watandı súyiwshilik hám pidayılıq sezimleriniń kámalǵa keliwine unamsız tásir kórsetiwı múmkin bolǵan ideyalıq-ideologiyalıq, málimlemeler arqalı qáwip-qáterleri tásiiri sezilmekte.

Globalıaw procesi jedellik penen ótip atırǵan házirgi waqıtta hár qanday ǵalaba xabar quralınıń jáhán málimleme mákanında óz ornına iye bolıwı, rawajlanıwı onıń aldında turǵan eń tiykarǵı wazıypa esaplanadı. Sonıń ushın búgingi dúnyanı, uzaq-jaqında jasap atırǵan adamlardıń turmısın ǵalaba xabar qurallarınan tısqarı kóz aldımızǵa keltirip bolmaydı. Demek, GXQ insaniyat turmısınıń barlıq tarawları menen tıǵız baylanısıp ketken.

Mámleketimiz basshısı Múrájatta "Eń úlken baylıq - bul aqıl-parasat hám ilim, eń úlken miyras - bul jaqsı tárbiya, eń úlken kámбаǵallıq - bul bilimsizlik!" dep keltirip, aldımızǵa kóplegen maqset hám wazıypalardı belgilep berdi.

Búgingi globalıaw sharayatında informaciyaǵa bolǵan talap bargan sayın kúsheyip barmaqta. Sonlıqtan, búgingi kúnde qalıs hám haqıyqıy málimlemenı tarqatıw, xalıqtıń, birinshi

gezekte, jaslardıń málimlemege bolǵan talabın qanaatlandırıw hár qashanǵıdan da úlken áhmietke iye bolmaqta. Málimleme hújimi háwij alǵan ásirde átirapta júz berip atırǵan waqıyalar haqqında haqıyqıy maǵlıwmatlarǵa iye bolıw, hár qanday ádil emes málimlemeler tiykarında jat ideyalardıń bar ekenligin xalıqqa hám bárinen burın jaslarımızǵa túsindiriwde ǵalaba xabar qurallarınıń ornı hám tásir kúshiniń sheksiz ekenligi ayqın bolmaqta. Ǵalaba xabar quralları arqalı júdá tez waqıt ishinde tarqalıp atırǵan jámiyetlik-siyasiy, ideologiyalıq xabarlardıń kóp procenti dúnyanıń túrli mámleketlerinde táshwısh oyatpaqta.

Dúnyaǵa iyelik etiwge umtılıp atırǵan kúshler áyne informaciya qural sıpatında paydalanıwǵa urınbaqta. Basqasha aytqanda, bir tárepten, málimleme insaniyattıń ruwxıy dúnyasınıń keńeytiw, insan ilim-pikirin bayıtıwǵa xızmet etetuǵın dárek sıpatında áhmietke iye bolıp atırǵan bolsa, ekinshi tárepten, málimleme insandı ózligi, milleti, watanınan ajratatuǵın hám aqır-ayaǵında pútkilley manqurtqa aylandıratuǵın "qural"ǵa da aylanıp baratırǵanı búgin hesh kimgе sır emes. Házirdiń ózinde kóplegen mámleketler óz mádeniyatı, dástúrleri hám ruwxıy qádiriyatların jat málimleme tásirinen qorǵaw ushın arnawlı ilajlar kóriwge májbúr bolmaqta. Sol sebepli jedellik penen ótip atırǵan waqıya-hádiyseler aǵımında kirip kiyatırǵan informaciyanıń mazmunın ańlaw, onı durıs talqılap, juwmaqlar shıǵarıw oǵada áhmietli esaplanadı. Búgin xalıq, sonıń ishinde, jaslar kúndelikli turmısı, bilimlendiriw procesi, jumıs iskerliginde de túrli mazmundaǵı maǵlıwmatlarǵa ǵalaba xabar quralları arqalı iye bolmaqta. Olar kórip atırǵan filmler, kórsetiwler, tıńlap atırǵan radio esittiriwler mazmun-mánisi kózqarasınan kelip shıǵıp, olardıń ruwxıy dúnyasına túrlishe tásir kórsetedi. ǴXQ lar arqalı tásir etiwdiń unamlı hám unamsız kórinislerin esapqa ala otırıp, insannıń ruwxıy jetilisiwinde ol qabıl etip atırǵan informaciyalıq ortalıqtıń roli úlken ekenligin aytıw múmkin. Demek, búgin jaslardıń ne kórip, ne tıńlap atırǵanı birinshi gezekte ol ósip kiyatırǵan shańaraq, sonıń menen bir qatarda bilimlendiriw mákemeleriniń itibarınan da shette qalmawı kerek.

Informaciya mákanınıń eń jedel qurallarınan jáne biri Internet esaplanadı. Informaciya almasıw imkaniyatınıń bar ekenligi hám úlkenligi bizge keń imkaniyatlar beredi, sonıń menen birge insandı sergeklikke shaqıradı.

Sebebi, internet tarmaǵında bizge kerekli hám zárúr bolǵan málimlemeler menen bir qatarda milliy ideologiyamızǵa jat bolǵan, mádeniyatımızǵa sáykes kelmeytuǵın buzǵınshı hám agressivlik ideyalardı úgit-násiyatlaytuǵın betler de bar. Ásirese, keyingi jılları xalıqaralıq sistemada insan sanasın záhárlewshi maǵlıwmatlar - agressivlik, jawıngerlik, adam óltiriwshilik ruwxındaǵı, jalǵansılıq jáne adamgershilikke, jámiyetke qarsı bolǵan basqa da málimlemelerdi úgit-násiyatlaytuǵın betlerdiń kóbeygeni hár birimizdi sergeklikke shaqıradı. Odnoklassniki, Facebook, Twitter, You Tube sıyaqlı sociallıq tarmaqlarda jaslardıń qandayda bir másele - kitaplar, súwretler, filmler, qosıqlar haqqında tartısıp atırǵanına kóp gúwa bolamız[2].

Internet, uyalı telefonlar, xabar texnikası - bulardıń hámmesi insan aqlı, potencialınıń jemisi, insan ushın, onıń sanasın jeńil, óz sanasın jaqın etiw ushın xızmet etedi, biraq ashıǵın aytqanda, hesh qanday avtomatlar, mashinalar, kompyuterler insannıń ornın basa almaydı, insan qálbine, ruwxına ruwxıy azıq bola almaydı. Biziń maqsetimiz olardan waz keshiw emes, olardan aqlǵa uǵras paydalanǵan halda, ózligimizdi, qádiriyatlarımızdı saqlap qalıwdan ibarat. Bunda álbette, shańaraq, máhálle, bilimlendiriw mákemeleri, jámiyetlik hám mámleketlik shólkemlerdiń roli oǵada úlken. Usılardı esapqa alǵan halda, globallasqan málimleme sharayatında jaslardıń ideyalıq immunitetin qalıplestiriw máseleleri boyınsha tómendegi usınıslardı bildiriw múmkin:

- málimleme tarawında jaslarda jámiyetlik pikirdi tallaw sistemasın kúsheytiw;

- jaslardín "virtual" málimleme maydanındaǵı dúnyaqarasın úyreniw, bul baǵdardaǵı jumıs nátiyjeliligini arttırıw;

-shet el sociallıq tarmaqlarınıń kópshiliginde biziń milliy mentalitetimizge sáykes kelmeytuǵın unamsız tárepleri de bar ekenligini oqıwshılardıǵa sabaqlar dawamında túsindirip barıw (máselen, informatika pániniń internetti úyreniw bóliminde, tárbiyalıq saatlardıń belgili bir minutlarında);

- internetten paydalanıw mádeniyatın qalıplestiriw;

- milliy qádiriyatlar hám ózligimizdi ańlaw, mánawiyatımızǵa qáwip keleshegimizge qáwip ekenin, málimleme mákanında globallasıw hám kúshli báseki sharayatında ideologiyalıq immunitetti qalıplestiriw;

- ósip kiyatırǵan jas áwladtıń media sawatlılıǵı hám málimleme texnologiyalarınan paydalanıw mádeniyatın arttırıw, ideologiyalıq immunitetin arttırıw;

- oqıwshılardıǵa ruwxıy-ádep-ikramlılıq tárbiya beriwde media-bilimlendiriwdiń, atap aytqanda, ǵalaba xabar qurallarınıń rolin arttırıw kerek.

Bul ilajlardı ámelge asırıwda ilimiylık, muwapıqlastırıw, sistemalı basqarıw principlerine ámel etiw hám tárbiyalanıwshılardıń jas ózgesheligin esapqa alıw júdá áhmiyetli bolıp, jámiyetimizdiń keń qatlamları: mámleketlik hákimiyat hám basqarıw uyımları, puqaralıq jámiyeti institutları, jámiyetlik shólkemler, puqaralardıń ózin-ózi basqarıw uyımları, ata-analar hám pedagoglardı tartıw maqsetke muwapıq. Ulıwma alganda, sóz insan ruwxıy dúnyası haqqında barar eken, ruwxıy tárbiya mámleketimiz hám puqaralıq jámiyeti rawajlanıwınıń áhmiyetli faktori ekenligi bárshemizge belgili[3].

Haqıyqatında da, globallasqan málimleme sharayatında, hár bir háreketinde Watan hám xalıq máplerini oylap jasaytuǵın barksamal insandı tárbiyalaw baslı maqsetke aylanıwı kerek. Biziń pikirimizshe, jaslardıń sanası, pikirlew tárbiyasına itibar qaratıw olardıń ruwxıy dúnyasına qol qatılmaslıǵın támiyinlewde úlken áhmietke iye. Usı kózqarastan kelip shıǵıp, juwmaq ornında aytıw múmkin, jaslarda ideologiyalıq immunitetin qalıplestiriw procesi zamannıń búgingi talapları hám anıq ilajları tiykarında, respublika bilimlendiriw sistemasınıń barlıq basqırshlarında, ǵalaba xabar qurallarınıń jumısı dawamında turaqlı hám úzliksiz alıp barılıwı kerek.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

- 1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlisga Murojaatnomasi. 2020 yil 24 yanvar
- 2.Tailakova Sh.N. Axborot texnologiyalari globallashuvi sharoitida ommaviy axborot vositalari asosida yosh talabalarning mafkuraviy immunitetini shakllantirish. Zamonaviy ta’lim 2015 yil, 5-son 5-bet.
3. Usmonova Z.B. Talaba yoshlarning siyosiy-huquqiy faolligini shakllantirishda ommaviy axborot vositalarining o‘rni. Zamonaviy ta’lim 2017 yil, 1-son.

MAKTABGACHA YOSHDAGI BOLALAR NUTQINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK JIHATLARI

GULMURATOVA AYDIN AXMATALIEVNA

Xalqaro Norlik Universiteti

2-bosqich magistanti

Annotatsiya. Nutq ilk va maktabgacha yoshdagi bolalarning taraqqiy etishlarida katta o'rin tutadi. Shuning uchun ham maktabgacha yoshdagi bolalarning kommunikativ nutqini o'stirish va rivojlantirishda atrofdagi insonlarning shuningdek tarbiyachilarning nutq madaniyati rivojlangan bo'lishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu maqolada maktabgacha yoshdagi bolalarning nutqini rivojlantirishning pedagogik-psixologik jihatlariga e'tibor qaratilgan bo'lib, nutqiy rivojlanish, tilni egallash va aqlni, bilishni rivojlantirish o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik, maktabgacha yoshdagi bolalar nutqining asosiy funksiyalari hamda bola nutqining grammatik to'g'riligini shakllantirish yo'llari yoritilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim-tarbiya ishlari, nuqtani rivojlantirish, maktabgacha yoshdagi bolalar, tafakkurni rivojlantirish, dialogni rivojlantirish, nutqining funksiyalari, bolalarda nutqiy faollikni shakllantirish.

Kirish. Bugungi kunda mamlakatimizda ta'lim-tarbiya ishlarini tashkil etish va ta'lim samaradorligiga erishish borasida bir qancha islohatlar amalga oshirilmoqda. Ta'lim tizimini takomillashtirish bo'yicha huquqiy-me'yoriy hujjatlarda belgilangan vazifalardan asosiy maqsad o'quvchi yoshlarni har tomonlama barkamol, yetuk insonlar qilib tarbiyalashdan iborat. Shu jumladan, maktabgacha ta'lim muassasalarida amalga oshirilish lozim bo'lgan masalalar ham talaygina. Xususan, maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqiy faollikni shakllantirish masalalari birlamchi holatdir. Muloqot madaniyatini shakllantirish muammosi kishilik jamiyatining ehtiyojlari va talablaridan kelib chiqqan holda hal qilinadi. O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni[1]ning qabul qilinishi bilan mamlakatimizda maktabgacha ta'lim tashkilotlarining faoliyatini samarali yo'lga qo'yish masalalarining qay darajada dolzarb ekanligidan dalolat beradi.

Muammoning qo'yilishi. Ilk bolalik chog'iga taalluqli bo'lgan nutq o'sishi va rivojlanishi bosqichlari turli sohalar olimlarini, jumladan pedagog-psixologlar, lingvistlarni, eng avvalo, bu nutq rivojlanishidagi o'ziga xos davr bo'lganligi uchun ham qiziqtiradi. Uning o'ziga xosligi shundaki, u nutqni o'stirish va rivojlantirish uchun senzitiv hisoblanadi: bu davrda nutq muloqot vositasi sifatida paydo bo'ladi va takomillashadi; u shunchalik jadal sur'atlarda rivojlanadiki, nutqning keyingi butun ontogenezi jarayonida ushbu holat boshqa kuzatilmaydi.

K.D.Ushinskiyning ta'kidlashicha, "...bola ikki-uch yilda shuncha narsani oson va tez o'rganib oladiki, keyin yigirma yil qunt bilan astoydil o'qigan taqdirda ham uning yarmini o'zlashtira olmaydi". Ilk yoshda nutqni o'stirish va rivojlantirish ikki yo'nalish bo'yicha ro'y beradi:

1 – nutqni tushunishni takomillashtirish;

2 – bola nutqining faolligini shakllantirish [5.29].

Tadqiqot va o'rganish natijalari. Tilga o'rgatish, nuqtani rivojlantirish nafaqat lingvistik sohada (bolaning til ko'nikmalarini – fonetika, leksika, grammatikani egallab olishi), balki, bolalarning o'zaro hamda kattalar bilan muloqotini shakllantirish sohalarida ham ko'rib chiqilmoqda. Shundan kelib chiqqan holda, e'tiborga molik vazifa nafaqat nutq madaniyatini,

balki, muloqot madaniyatini ham shakllantirishdan iborat bo'ladi. Fanning turli yo'nalishlari vakillarining asarlari to'g'ri yo'lga qo'yilgan kommunikatsiyaning nutqni rivojlantirishda qanchalik muhim ahamiyatga ega ekanligini isbotlab bermoqda [2].

Maktabgacha yoshdagi bola nutqini rivojlantirishning asosiy vazifasi bola tomonidan ona tilining har bir yosh bosqichi uchun belgilangan normalari va qoidalarini o'zlashtirilishi hamda uning kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirishdan iboratdir. Qayd etish lozimki, bir xil yoshdagi bolalarning nutqiy darajasi bir-biridan mutlaqo farq qilishi mumkin. Maktabgacha yoshda nutqni o'stirish va rivojlantirish (ona tilini egallash) o'z tabiatiga ko'ra ko'p qirrali jarayon hisoblanadi. U aqliy rivojlanish bilan uzviy bog'langan, chunki insonning rivojlangan tafakkuri – bu nutqiy, til, so'z-mantiqiy tafakkurdir.

Nutqiy rivojlanish, tilni egallash va aqlni, bilishni rivojlantirish o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tafakkurni rivojlantirish uchun tilning qanchalik muhim ahamiyatga egaligidan dalolat bermoqda [4]. Shu bilan birga nutqiy (til) va intellektual rivojlanishdagi o'zaro bog'liqlikni teskari yo'nalishda – intellektidan tilga qarab ham ko'rib chiqish zarur. Bunday yondashuvni shartli ravishda intellektning til (lingvistik) funksiyasini tahlil qilish, ya'ni intellekt, fikrlash faoliyatining tilni egallashdagi ahamiyatini aniqlash sifatida ham belgilash mumkin. Ayniqsa, ravon nutqni, ya'ni mazmunli, mantiqiy, izchil nutqni shakllantirishda nutqiy va intellektual rivojlanish o'rtasidagi uzviy aloqa yanada aniqroq ko'rinadi.

Biron-bir narsa haqida tushunarli qilib so'zlab berish uchun hikoya ob'ektini (predmet, voqeani) aniq tasavvur qilish, tahlil qila olish, asosiy xususiyat va sifatlarni tanlab olish, predmet bilan hodisalar o'rtasida turli nisbatlarni (sabab-oqibat, vaqt) o'rnatish lozim. Bundan tashqari, ushbu fikrni ifodalash uchun eng maqbul so'zlarni tanlay olishni, oddiy va qo'shma gaplarni tuzishni bilish, alohida gaplar va fikrlarning bo'laklarini bog'lash uchun turli vositalardan foydalanish zarur. Ona tilini to'laqonli egallash, til qobiliyatlarini rivojlantirish maktabgacha yoshdagi bola shaxsini to'laqonli shakllantirishning o'zagi hisoblanadi. Maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishda erishilgan asosiy natijalar tengdoshlar bilan muloqot asosiy o'rin egallaydigan muloqot sohasidagi chuqur o'zgarishlar bilan bog'liq [6.112].

Bola katta yoshdagi odamdan ko'ra o'z tengdoshini afzal ko'ra boshlaydi. Birga o'ynayotgan o'rtog'iga qaratilgan nutq kattalar bilan bo'lgan nutqdagiga nisbatan mazmunliroq bo'lib boradi. Sherik bilan dialog muvofiqlashtirilgan predmetli va nutqiy harakatlar tusiga ega bo'ladi. Bola endi qo'shnisining e'tiborini o'ziga jalb qilishni biladi, uning o'zi o'rtoqlarining ishlari va fikrlari bilan qiziqadi.

Maktabgacha katta yoshdagi bolalar nutqining funksiyalari ko'p qirralidir. Bunda bola nutqdan atrofdagilar bilan muloqot o'rnatish, o'ziga, o'z ishlari va kechinmalariga e'tiborni jalb qilish, bir-birini tushunish, sherigining xulqiga, fikr va hissiyotlariga ta'sir qilish, o'z faoliyatini yo'lga qo'yish, o'zining va birga o'ynayotgan o'rtoqlarining harakatlarini muvofiqlashtirish uchun foydalanadi. Nutq atrofdagilar haqidagi bilimlarning muhim manbai, tabiat, narsalar va kishilar olami haqidagi tasavvurlarni qayd etish vositasi, bilish faoliyatining vositasi bo'lib xizmat qiladi.

Maktabgacha katta yoshdagi bola uchun nutq ob'ektiv munosabatlarning alohida sohasi bo'lib, bola ularni so'zlar, tovushlar, qofiyalar, ma'nolar bilan o'ynash orqali anglab etadi [7.84]. Bola o'zining amaliy, bilish va shaxsiy ehtiyojlarini qondirish uchun o'zida mavjud bo'lgan barcha vositalardan va noixtiyoriy vaziyatlarda fikr bildirishdan, nonutqiy vositalardan (imoishoralardan, mimika va harakat) va bevosita nutqning o'zidan foydalanadi. Nutqning

barcha turlari va shakllari til shaxsining takrorlanmas individual portretini hosil qilgani holda o'zaro birgalikda mavjud bo'ladi.

Dialogni rivojlantirish faqatgina nutqning muayyan kompozitsion shaklini o'zlashtirishdan iborat bo'lib qolmay, balki u bolaning ijtimoiy jihatdan rivojlanishi va uning shaxsi shakllanishining muhim tarkibiy qismi bo'lib ham hisoblanadi. Dialogik muloqot nafaqat xabar qilishga (intellektual mazmundagi xabarga) va o'z manfaatlariga yo'naltirilishni, balki sherigining mavqesisini, uning manfaatlari, istak-xohishlari va kayfiyatini ham hisobga olishni nazarda tutadi. Dialogda nutqiy harakatlarni muvofiqlashtirish to'g'ridan-to'g'ri sherigini tushuna olish, uning nuqtai-nazarini qabul qilishni bilishga ham bog'liqdir. Bunday tajribani bolalar o'zaro uyushgan faoliyatda (birgalikda yasash, rasm chizish, hikoya qilish, jamoaviy o'yinlar) orttiradilar.

Tengdoshlar bilan muloqotda bola nutqi mazmunlilik (muloqot vaziyatidan qat'iy nazar til vositalaridan foydalanish asosida mazmunning tushunariligi) kasb etadi. Maktabgacha katta yoshdagi bolalarning dialogik muloqoti jarayonida nutqning yangi shakli – monolog vujudga keladi va shakllanadi. U bolaning o'z fikrlari, hissiyotlari, atrofdagi olam haqidagi bilimlari bilan o'rtoqlashishni istashi tufayli vujudga keladi. Bunda nutq qisqa hikoya shaklida ro'y beradi. Hikoyada bolani hayron qoldirgan va hayajonga solgan qandaydir qiziq narsa (yangi o'yinchoq sotib olish, oila a'zolarining kulgili vaziyatlarga tushib qolishi va h.k.) aks etadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar tanish ertaklarni hikoya qilish, multfilmlar mazmunini aytib berish, o'qigan narsalarini aytib berishni yaxshi ko'radilar.

Nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash ham til borlig'ini eng oddiy anglashni shakllantirish bilan o'zaro bog'liqdir. Maktabgacha yoshdagi katta bolalar so'zlar, tovushlar, qofiyalar bilan faol o'ynaydilar [8.32]. Ular so'z jaranglagandagi umumiy va alohida jihatlarni payqay oladilar, artikulyasion va akustik jihatdan bir-biriga yaqin bo'lgan tovushlarni (S-SH, S-Z) farqlay oladilar, maqol, matal va tez aytishlardagi 4-5 ta so'zda uchragan tovushlarni sezadilar.

Maktabgacha katta yoshda nutqning grammatik to'g'riligini shakllantirish nutqqa nisbatan tanqidiy munosabat paydo bo'lishi hamda rivojlanishi, aniq va to'g'ri so'zlashga intilish bilan bog'liq. To'g'ri so'zlashga intilish grammatikaning barcha sohaları – morfologiyada (aniq shakl hosil qilishda, shakllarning turli-tumanligini o'zlashtirishda: stollar, stullar, qavatlar va boshq.), so'z hosil qilishda, (non uchun – nondon, tuz uchun tuzdon va boshq.) sintaksisda (og'zaki nutq qurilmasini engib o'tish: va bog'lovchisini ko'p marta qo'llash orqali gapni cho'zib yuborish, bitta gapda to'g'ri va bilvosita nutqni aralashtirib yuborish va boshq.) ko'zga tashlanadi.

Nutqning grammatik to'g'riligiga intilish ko'proq etti yoshli bolalarga xosdir. Besh yoshli bolakay hali ham grammatik shakllar ustida zavq bilan mashq qiladi va aynan mana shu so'z bilan mashqlar kelajakda grammatik jihatdan to'g'ri ifodalangan nutq uchun poydevor yaratadi. Lug'atni rivojlantirish, nutqning tovush madaniyatini tarbiyalash, grammatik jihatdan to'g'rilikni shakllantirish ravon nutqni tuzish usullarini (gaplarni bog'lovchilar, leksik takrorlashlar, sinonimlar yordamida bog'lash vositalari; tavsiflash, bayon qilish, mulohaza yuritish tuzilmasi) o'zlashtirish bilan uzviy bog'liqdir [9.44]. Turli funksiyalarni bajarish bilan bog'liq dialogli muloqot negizida rivojlangan nutqning barcha tomonlari til ongining shakllanishiga bevosita bog'liq bo'ladi va ular buning uchun bolaning kattalar bilan muayyan shakldagi muloqotiga, to'g'rirog'i, nafaqat tashqi olam va boshqa odamni bilishga qaratilgan

muloqotga, balki tilning o'zini, uning tuzilishi va faoliyatini anglab etishga qaratilgan muloqotga muhtoj bo'ladilar.

Nutqiy rivojlanishdagi individual qobiliyatlar kirishimlilikda ham, til hamda ravon nutqni o'zlashtirish sur'atlarida ham ifodalanadi. Ko'pchilik bolalar o'z harakatlarini sharhlashni, atrofdagilarning diqqat-e'tiborini o'ziga jalb qilishni yoqtiradilar. Shu bilan birga bunda ayrim bolalarning nutqiy rivojlanishi ularning amaliy faoliyatiga mos kelmaydi, natijada bunday sergap bola ish bajarishda guruhdagi boshqa bolalardan ortda qoladi [10.106]. Unchalik kirishimli bo'lmagan bolalar kam gapiradilar, biroq odatda amaliy vazifalarni boshqalardan ko'ra tezroq va to'g'riroq bajaradilar.

Xulosa va tavsiyalar. Maktabgacha yoshdagi bolalarda nutqiy faollikni shakllantirish masalalarini nutqiy faoliyat nazariyasi asosida tadqiq etish maktabgacha ta'lim va tarbiya nazariyasi uchun ham, amaliyoti uchun ham dolzarb va ahamiyatga molik masala hisoblanadi. O'tkazilgan tadqiqotlar natijasida bolalarda nutq paydo bo'lishi va rivojlanishi ularning atrofdagi kishilar bilan muloqoti jarayonida ro'y beradi, degan tezisni aks ettiruvchi qarashlar tizimi shakllandi. Bunda bola kattalar nutqiy namunalarini passiv ravishda qabul qilmaydi, balki umuminsoniy tajribaning bir qismi sifatida nutqni faol o'zlashtiradi. Bola nutqni o'stirish va rivojlantirish – bu eng avvalo, egallash uchun til qobiliyatini shakllantirishni talab qiluvchi muloqot shakllarini rivojlantirishdir.

Nutqni egallashda eng muhim bosqich maktabgacha yoshga to'g'ri keladi. Chunki, verbal davrgacha bo'lgan (tayyorlov) bosqichda nutqning muhim omillari yaratiladi. Bola o'z hayotining birinchi yili davomida atrofdagi kattalar bilan muloqot qilishning ikki shaklini o'zgartiradi. 1 – vaziyatli-shaxsli muloqot (2-oylarga kelib), 2-vaziyatli-amaliy. Ilk yoshda nutqning rivojlanishi nutqni tushunish ko'nikmalarini takomillashtirish yo'nalishi bo'yicha va bola nutqining faolligini shakllantirish yo'nalishi bo'yicha ro'y beradi. Ravon nutq bolaning aqlan, estetik, emotsional jihatdan rivojlanish darajasini aks ettiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

- 1.O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. - O'zbekiston Respublikasi Qonun xujjatlari to'plami, 2020 y., 23-sentyabr.
- 2.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Maktabgacha ta'limni 2030 yilgacha rivojlantirish Konsepsiyasi" PQ-4312-sonli qarori – T.: 2019 yil 8 may.
- 3.O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Maktabgacha ta'lim tizimini boshqarishni takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida" PQ-3955 –T.: 2018 yil 30 sentabr.
- 4.O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatini yanada takomillashtirish chora tadbirlari to'g'risida" gi 391-sonli VM-391qarori T.: 2019 yil 13 may.
- 5.Maktabgacha ta'lim tashkilotlarining takomillashtirilgan o'quv dasturi "Ilk qadam" T.: 2022 yil.
- 6.Babayeva D.R. "Nutq o'stirish nazariyasi va metodikasi" o'quv- uslubiy majmua. Toshkent-2018.
- 7.Mingalimova M.R. Bolalarni o'yin faoliyati orqali maktab ta'limiga tayyorlash./ "Maktabgacha ta'lim mazmunini takomillashtirish muammolari, yechimlari va istiqbollari" mavzuidagi ilmiy va ilmiy-uslubiy maqolalar to'plami/. T.: 2012.
- 8.Xudayqulov X., F. Abdurazaqov. Yoshlar orasida nutq madaniyati rivojlantirish texnologiyalari // Science and innovation, – 2022. // № 7. –B.815-821

9.Dursunov S, N.Axtamova. Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish // Academic research in educational sciences, - 2023. // № 4, - B. 1040-1045.

10.Usmanova M., S.Sanakulova. Development of Speech in Preschool Children through Constructive Methods // Spanish Journal of Innovation and Integrity, – 2024. // № 36, –B.35-38.

TALABALARNING SHAXSIY-KASBIY SIFATLARINI RIVOJLANTIRISHNING NAZARIY ASOSLARI

Yuldashev Murodjon Komiljonovich

*Innovatsion texnologiyalar universiteti assistent o'qituvchisi, TDPU mustaqil
izlanuvchisi*

Annotatsiya: Maqolada talabalarning shaxsiy-kasbiy sifatlarini rivojlantirish masalasining dolzarbligi yoritiladi. Jahon tajribasiga asoslangan holda, kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishda ijodiy yondashuv, shaxsiy fazilatlar va menejment salohiyatining ahamiyati ko'rsatiladi. Pedagogik va psixologik nazariyalar asosida zamonaviy metodik yondashuvlar tahlil qilinadi hamda amaliy tavsiyalar taqdim etiladi.

Kalit so'zlar: talaba, shaxsiy sifatlar, kasbiy sifatlar, rivojlanish, pedagogik tahlil, kompetentlik, psixologik tahlil, kasbiy tayyorgarlik, maktabgacha ta'lim, innovatsion yondashuv, samaradorlik, motivatsiya, ijodkorlik, pedagogik faoliyat, kasbiy kompetensiyalar.

Kirish

Jahonda oliy kasbiy ta'lim muassasalari Evropa assotsiatsiyasi EURASHE, ENIC-NARIC tizimi hamda "XXI asr ta'lim sifatini nazorat qilish bo'yicha Xalqaro komissiya" tomonidan shaxs kamoloti, iqtisodiy taraqqiyot va ijtimoiy rivojlanishning uzviy bog'liqligi e'tirof etilmoqda. Ayniqsa, Garvard universitetining Career Services markazi va Nan'yan texnologiya universitetining tadqiqot natijalari asosida, talabaning kasbiy muvaffaqiyati ko'p jihatdan shaxsiy sifatlar va ijodiy kompetensiyalarga bog'liq ekanini aniqlangan.

Asosiy qism

Talabalarning shaxsiy-kasbiy faoliyatini pedagogik-psixologik tahlili Mamlakatimizda so'nggi yillarda dunyoda ro'y berayotgan ilmiy-texnik rivojlanish tufayli aholini ta'lim bilan qamrab olishga nisbatan ehtiyoj kuchaydi. Bu pedagog-talabalarni kasbiy jihatdan tayyorlash sifatiga qo'yiladigan talablarning oshishiga sabablardan biridir. Jahon ta'lim amaliyotida pedagog-talabalarlar tayyorlashga yondashuv ko'p davlatlarda o'xshash, biroq shu bilan birga zamonaviy ta'lim islohatlar sharoitida tarixiy, madaniy, milliy an'analar, shuningdek, iqtisodiy imkoniyatlardan kelib chiquvchi pedagog-talaba kadrlar tayyorlash bilan bog'liq muammolar ham mavjud. Faoliyat tushunchasi I. Kant va I. Fichte [76,77] ishlaridan boshlab falsafiy ildizlarga egaligi ma'lumdir. Faoliyat va shaxsning aloqadorligi fanning asosiy masalalari sifatida S.L. Rubinshteyn [102] va A.N. Leontev [96] tomonidan o'rganilgan. Ularning tasavvurlariga ko'ra, faoliyat – xulqning anglangan va maqsadga yo'naltirilgan shakli. A.N. Leontev [96] ishlarida faoliyat jarayonining chuqurroq strukturaviy tahlili keltirilgan.

A.N. Leontev [96] ixtiyoriy ongli faoliyatning predmetliligiga urg'u bergan bo'lib, bunda predmet ikki yoqlama tabiatga egadir: birinchidan, bu insonning faolligi yo'naltirilgan, uning ongidan mustaqil mavjud bo'lgan haqiqiy ob'ekt; ikkinchidan, predmet sifatida haqiqiy hodisalar va ob'ektlarning psixik aks etish mahsuli sifatida xizmat qilishi mumkin. Muayyan faoliyatning tashqi predmetli tomoni mavjud ichki psixik holatning eksteriorizatsiyasi jarayoni bo'lib xizmat qilishi mumkin. Umuman olganda ixtiyoriy faoliyat tashqi munosabatlar va hatti-harakatlarda ifodalanib va bir vaqtda ichki psixik jarayonlarga ta'sir etib tizimli xususiyatga ega bo'ladi.

Inson faolligining bunday oliy shaklining o'ziga xosligi etuk tafakkur va rivojlangan refleksiyaning talab etadi.

Kasbiy faoliyatda shaxsdan amaliy yo'nalgan maxsus sifatlar, xususiyatlar, kompetentliklarning mavjudligi va yanada rivojlanishi talab etiladi. Masalan, talabalar samaradorligining tahlilida bolalarning bilimlari, alohida psixik jarayonlar (tafakkur, xotira, diqqat va boshqalar) va alohida shaxs sifatlari (haqqoniylik, mehnatsevarlik va boshqalar) bilan cheklanmaslik, balki bolalikning zamonaviy konsepsiyalariga tayanish, maktabgacha ta'lim muassasasi tarbiyalanuvchisini yaxlit shaxs, rivojlanish va o'z-o'zini rivojlantirish sub'ekti sifatida belgilovchi ko'rsatkichlarga intilish; nafaqat dasturiy talablarga erishishni, balki bola, pedagog shaxsi imkoniyatlarini faollashtirish, ularning individualliklarini inobatga olish; katta inson va bolaning nafaqat erishgan mavjud rivojlanish darajasini, balki yaqin rivojlanish sohasini ham e'tiborga olish muhimdir [1.10].

Talaba uchun pedagog ishidagi ustuvor ko'rsatkich samaradorligi – maktabgacha ta'lim muassasasi tarbiyalanuvchisidagi ijobiy o'zgarishlar, shaxs rivojlanishidagi ilgari hisoblanishini bilish zarur. Shu bilan birga protsessual ko'rsatkichlarning – muayyan natijalarga erishishga ko'maklashuvchi ta'sir etish vositalari va muhitning roli kattadir.

O'z mehnati va pedagog mehnatining samaradorligiga erishish, uni baholay olishni bilish talabalarning kasbiy kompetentligini tavsiflaydi. Qo'llaniladigan tushunchalarning nisbati 1-jadvalda keltirilgan.

Pedagog ishidagi mahsuldorlik	Samaradorlik	Optimallik
Bolalar va pedagogning o'zida shaxsiy rivojlanishida sifatli o'zgarishlarning mavjudligi (ijobiy, progressiv va salbiy, regressiv), qo'yilgan vazifalarga erishish	Olingan natijalarning qo'yilgan vazifalarga mosligi (bunda mazmuni bo'yicha «muvaffaqiyatlilik» tushunchasi yaqin hisoblanadi), rejalashtirilgan ijobiy natijalarga erishish. Pedagogik samaradorlik qo'yilgan yoki mumkin bo'lgan o'quv maqsadlarini amalga oshirish darajasi hisoblanadi (masalan, bolaning bilimsizlikdan bilimlilikka o'tishi)	Mavjud sharoitlarda ishtirokchilarning vaqt va kuchlarining minimal sarfida eng yaxshi natijalarga erishish. Taqqoslash uchun "optimal" atamasining uchta tushunchasini keltiramiz: ma'lum mezonlar nuqtai nazaridan eng yaxshi, ma'lum sharoitlar uchun eng yaxshi, bir necha variantlardan eng yaxshi (M.M. Potashnik)

4. Ilmiy-amaliy tavsiyalar

Tadqiqotlar asosida quyidagi yo'nalishlar bo'yicha ish olib borish taklif etiladi:

Pedagogik faoliyatda refleksiya va o'z-o'zini tahlil qilish madaniyatini shakllantirish;

Kasbiy kompetensiyalarni baholash tizimini joriy etish;

Motivatsion-trening dasturlarini ishlab chiqish;

Pedagogik mahoratni oshiruvchi sinergetik-sotsiodinamik yondashuvlarni amaliyotga tatbiq qilish.

Xulosa

Talabalarning shaxsiy-kasbiy sifatlarini rivojlantirish nafaqat ularning kasbiy muvaffaqiyati, balki jamiyatda faol ijtimoiy rol o'ynashi uchun muhimdir. Shaxs va kasb uyg'unligi orqali sog'lom ta'lim muhiti shakllanadi. Shu bois, pedagogik ta'limda bu masalani chuqur ilmiy o'rganish va amaliy dasturlar bilan ta'minlash dolzarb ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.A.N. Leontev. Faoliyat, ong va shaxs. – M.: Pedagogika, 1977.
- 2.S.L. Rubinshteyn. Inson va olam. – M.: Nauka, 1997.
- 3.Markova A.K. Pedagogik mehnat psixologiyasi. – M., 2000.
- 4.EURASHE, ENIC-NARIC – rasmiy veb-manbalar, 2024-yil statistik hisobotlari.
- 5.Garvard universiteti Career Services hisobotlari, 2023.

ГАРМОНИЯ МЫШЛЕНИЯ И ТЕХНОЛОГИЙ: СИЛА ИНТЕРАКТИВНОСТИ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Раманов Ботирбек Пархадович Студент направления «Практическая психология»
Каракалпакский государственный университет

Аннотация: В данной статье рассматривается трансформация психологического портрета обучающегося в условиях цифровой эпохи. Проанализированы когнитивные изменения, вызванные технологическим воздействием, и раскрыты возможности интерактивных методов как инструмента развития мышления. Основное внимание уделено синергии между инновационными платформами и психологическими подходами. Статья содержит научно обоснованные выводы и рекомендации для специалистов в области образования и психологии.

Цифровая эпоха трансформировала не только способы коммуникации, но и саму структуру человеческого сознания, особенно в контексте обучения. Молодёжь XXI века формирует свою идентичность в условиях информационного шума, гиперсвязности и постоянного когнитивного напряжения. Эти реалии требуют от психологов и педагогов переосмысления традиционных подходов к развитию мышления и личности обучающегося.

Как подчёркивал Л.С. Выготский, «психические функции формируются в процессе социальной деятельности» [1.89]. Современные цифровые технологии стали новой формой такой деятельности, в которой развиваются или, напротив, тормозятся ключевые когнитивные процессы. Сегодняшний обучающийся живёт в «режиме многозадачности», что, по данным Дж. Брунера, «может привести к поверхностному усвоению знаний и снижению способности к длительному сосредоточению» [2.45].

Исследования подтверждают, что технологическая среда оказывает сложное воздействие на когнитивные функции. С одной стороны, она стимулирует развитие цифрового интеллекта и навыков обработки информации, с другой — провоцирует «эффект клипового мышления», выражающийся в фрагментарности восприятия и снижении глубины анализа. Ж. Пиаже, анализируя стадии когнитивного развития, подчёркивал, что устойчивое мышление возможно только при условии целенаправленного когнитивного взаимодействия с материалом [3.134]. Однако цифровая среда часто

препятствует такому взаимодействию, заменяя его реактивным и фрагментарным потреблением контента.

Современные вызовы цифровизации образования состоят не только в технической трансформации среды, но и в необходимости сформировать устойчивый психологический портрет обучающегося, способного к критическому мышлению, эмоциональному саморегулированию и мотивационной устойчивости. Психологическая наука должна предложить концептуальные решения, направленные на адаптацию педагогики к цифровому мышлению. Как отмечает Д. Сальво, «технология не является врагом, если мы научимся формировать осознанную и контролируемую среду обучения» [4.102].

Цель данной статьи — исследовать психологические изменения в мышлении молодёжи под влиянием цифровой среды, а также обосновать необходимость трансформации педагогических стратегий на основе современных психологических данных. Актуальность темы определяется стремительным развитием технологий и недостаточной подготовленностью образовательных систем к этим изменениям. Научно-психологическое значение заключается в выработке подходов, способствующих гармоничному развитию когнитивных и личностных характеристик обучающихся в условиях цифровизации.

Современное мышление формируется в условиях цифровой трансформации реальности, где информационные технологии становятся не только инструментом, но и фактором когнитивного развития. Вопрос о том, являются ли технологии союзником или антагонистом мышления, требует комплексного психологического анализа.

С позиций конструктивизма, мышление формируется через активное взаимодействие с окружающей средой. Жан Пиаже утверждал: «Познание развивается на основе действия субъекта над объектами и в ходе построения ментальных структур» [5.62]. В цифровой среде такое взаимодействие приобретает виртуальный характер, где материальная предметность заменяется интерфейсом. Это влияет на глубину и устойчивость когнитивных операций: мышление становится более реактивным, клиповым, поверхностным.

Лев Семёнович Выготский подчеркивал: «Инструментально опосредованная деятельность — основа развития высших психических функций» [6.59]. Современные цифровые технологии можно рассматривать как новые «психологические инструменты», однако их избыточное или неграмотное использование приводит к снижению критического мышления, нарушению процессов рефлексии и осознания. Особенно это заметно в снижении способности обучающихся к логическим рассуждениям и аргументации при наличии «готовых» решений в сети.

Джером Брунер отмечал важность обучения через открытие и концептуальную переработку информации: «Мышление активизируется, когда учащийся вынужден реконструировать знание» [7.113]. Однако в цифровой среде обучающийся часто выступает не как субъект, а как потребитель информации, не вовлечённый в процесс реконструкции смысла. Это ведёт к снижению метакогнитивной активности и осознанного мышления.

Эмпирические исследования подтверждают: постоянное взаимодействие с экранами снижает способность к концентрации и углублённому анализу. В исследовании К. Гринфилд показано, что «цифровые медиа изменяют нейрокогнитивные паттерны у подростков, усиливая визуально-пространственные навыки, но ослабляя вербальные и

логико-последовательные функции» [8.78]. Это требует пересмотра методик преподавания, чтобы они не только учитывали изменения, но и формировали у обучающихся устойчивую способность к аналитическому мышлению.

Для преодоления рисков технозависимости необходимы инновационные решения, направленные на развитие метапознания и когнитивной рефлексии. Использование интерактивных платформ (например, MindMeister, Miro, Padlet) способствует развитию когнитивных карт, логических схем и аналитических стратегий. Важно интегрировать методики, активизирующие внутреннюю речь, аргументацию, сравнение и обобщение — как основы критического мышления.

Таким образом, цифровая среда не является однозначным врагом мышления, но требует целенаправленного сопровождения со стороны психолога и педагога. Необходима разработка когнитивно-развивающих программ, способных интегрировать цифровые инструменты в русло глубокого, осмысленного мышления. Это обеспечит формирование личности, способной не только адаптироваться, но и осознанно управлять информационными потоками в условиях цифровой реальности.

Современное образование требует перехода от пассивного потребления знаний к активному познанию, в центре которого — интерактивность как механизм развития рефлексивного и критического мышления. Интерактивная образовательная среда выступает как пространство для диалога, сотрудничества и смысловой активности. Л.С. Выготский подчёркивал: «Обучение должно вести за собой развитие» [9.285], и именно интерактивные методы реализуют этот принцип, активизируя зону ближайшего развития учащегося.

Психологическая ценность интерактивности заключается в её способности вызывать когнитивное напряжение, стимулирующее умственные операции. Исследования показали, что такие технологии, как геймификация, ментальные карты, VR/AR, значительно усиливают мотивацию, внимание и глубину переработки информации [10.44]. Использование визуальных платформ (например, Canva, MindMeister, Kahoot) улучшает визуализацию и структурирование знаний, что особенно эффективно при работе с подростками, склонными к клиповому мышлению.

Сравнительный анализ традиционного и интерактивного подходов демонстрирует: там, где классическая лекция вызывает пассивность, интерактивное взаимодействие формирует когнитивную инициативу и саморефлексию. Дж. Брунер отмечал: «Процесс обучения — это прежде всего процесс активного смыслопоиска» [11.20], и цифровые инструменты создают условия для этого поиска через участие, обратную связь и адаптацию под индивидуальные особенности обучающегося.

Практика показывает: устойчивые когнитивные эффекты достигаются тогда, когда цифровая интерактивность сочетается с психолого-педагогическим сопровождением. Рекомендуется проектировать обучающие модули на основе рефлексивных заданий, группово-диалогических форм и цифрового самоконтроля, чтобы не просто использовать технологии, а развивать мышление средствами технологий.

Современная образовательная среда сталкивается с парадоксом: технологический прогресс опережает психологическую готовность педагогов и обучающихся к его осмысленному освоению. Препятствия к эффективной интеграции интерактивных технологий включают низкую мотивацию, цифровую усталость, техническую неграмотность и отсутствие адаптированных методик. Как подчеркивал А. Бандура,

«самоэффективность влияет на то, как люди думают, чувствуют, мотивируют себя и действуют». Следовательно, необходимо не только внедрение технологий, но и развитие у субъектов образования чувства контроля и уверенности в их использовании.

Психологически продуктивная цифровая среда должна быть рефлексивной, эмоционально безопасной и когнитивно стимулирующей. Личностно-ориентированный подход, подкреплённый технологией адаптивного обучения (adaptive learning), позволяет учитывать индивидуальные траектории мышления. Эксперименты Гарвардского центра инноваций подтверждают, что сочетание искусственного интеллекта и геймифицированных элементов повышает вовлечённость и устойчивость внимания на 32% (Harvard Innovation Labs Report, 2021).

Будущее образования видится в формировании психологически устойчивой, интеллектуально гибкой личности, способной критически воспринимать информацию и продуктивно работать в высокотехнологичной среде. Как писал Х. Гарднер, «в цифровую эпоху интеллект — это способность находить смысл, различать важное и действовать эффективно». Развитие этих способностей требует переосмысления концептов преподавания и внедрения гибридных моделей обучения, сочетающих технологии с глубоким психологическим сопровождением.

Рекомендуется разработка междисциплинарных программ, где психология, педагогика и ИТ взаимодействуют в единой рамке. Внедрение цифровых решений должно идти параллельно с подготовкой педагогов в области психологии мышления и цифровой медиаграмотности. Только при таком подходе синергия технологии и мышления станет устойчивым фундаментом образования будущего.

Цифровая эпоха диктует необходимость глубокого переосмысления традиционных образовательных парадигм с учётом новых психологических реалий. Психологический портрет современного обучающегося трансформируется под воздействием технологий, что требует гибкости, критичности и высокой адаптивности как от самих учащихся, так и от педагогов. Как утверждал Л.С. Выготский, «в обучении должны учитываться не только достигнутые результаты, но и потенциальные возможности развития» [13.215], что делает необходимым создание обучающей среды, раскрывающей именно эти возможности.

Интерактивные методы, подкреплённые новейшими цифровыми платформами, доказали свою эффективность в развитии метапознания, когнитивной гибкости и устойчивой мотивации. Однако для устойчивого эффекта требуется соблюдение ряда психологических условий: индивидуализация обучения, эмоциональная поддержка, рефлексия и развитие навыков цифровой саморегуляции.

На основе проведённого анализа предлагаются следующие рекомендации:

- разработка гибридных обучающих моделей, в которых технологии не заменяют, а дополняют педагогическую и психологическую работу;
- внедрение интерактивных платформ (например, Edmodo, Padlet, Nearpod) в сочетании с когнитивно-развивающими стратегиями;
- подготовка педагогов в области психологии мышления, цифровой педагогики и медиаграмотности;
- системная поддержка цифровой среды: обеспечение технических ресурсов, психологическое сопровождение, мониторинг когнитивных и эмоциональных эффектов.

Только в условиях целенаправленного и научно обоснованного синтеза педагогики, психологии и технологий можно построить образование, способное формировать личности, готовые к вызовам цифрового мира — гибкие, осознанные и мыслящие.

Список использованной литературы

1. Выготский Л.С. Избранные психологические исследования. — М.: Педагогика, 1983. — 285 с.
2. Выготский Л.С. Психология развития. — М.: Айрис-пресс, 2005. — 320 с.
3. Пиаже Ж. Психология интеллекта. — М.: Просвещение, 1994. — 348 с.
4. Брунер Дж. Культура образования. — М.: Просвещение, 2001. — 288 с.
5. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. — New York: W.H. Freeman and Company, 1997. — 604 p.
6. Gardner H. Five Minds for the Future. — Boston: Harvard Business Press, 2007. — 196 p.
7. Johnson A., Becker S., Cummins M. et al. Gamification in Education: Horizon Report. — London: Springer, 2021. — 102 p.
8. Harvard Innovation Labs. Digital Engagement and Cognitive Impact Report. — Harvard University, 2021.
9. Бабанский Ю.К. Оптимизация процесса обучения: Общедидактический аспект. — М.: Педагогика, 1982. — 192 с.
10. Эльконин Д.Б. Психология обучения младшего школьника. — М.: Просвещение, 1996. — 240 с.

TA'LIM JARAYONIDA INTERAKTIV METODLAR VA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARINING QO'LLANILISHI AHAMIYATI

*Joldasbaeva Ramuza Kuatbaevna- Qaroqalpoq davlat universiteti pedagogika va
psixologiya kafedrası o'qituvchisi*

*Kubeysinova Nilufar Maxmutovna- Qaroqalpoq davlat universiteti pedagogika va
psixologiya kafedrası o'qituvchisi*

Annotatsiya: Bugungi kunda ta'lim jarayonida interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalar, pedagogik va axborot texnologiyalarni o'quv jarayonida qo'llashga bo'lgan qiziqish va e'tibor kundan-kunga kuchayib bormoqda, bunday bo'lishning sabablaridan biri, shu vaqtgacha an'anaviy ta'limda o'quvchi, talabalarga faqat tayyor bilimlar berib kelingan bo'lsa, zamonaviy texnologiyalar ularni egallayotgan bilimlarini o'zlari qidirib topib, mustaqil ravishda o'rganib va tahlil qilib, ushbu qilingan ishlardan xulosalar keltirib chiqarishlariga undaydi. O'qituvchi bu jarayonda shaxsni rivojlanishi, shakllanishi, bilim olishi va tarbiyalanishiga sharoit yaratadi, shu bilan birgalikda boshqaruvchilik funksiyasini bajaradi.

Kalit so'zlar: ta'lim, interaktiv metodlar, innovatsion texnologiyalar, interfaol metodlar, moderator, fasilitator, tyutor, mentor, kouch.

Interfaol metodlar deganda - ta'lim oluvchini faollashtiruvchi va mustaqil fikrlashga undovchi, ta'lim jarayonining markazida ta'lim oluvchi bo'lgan metodlar tushuniladi. Bu metodlar qo'llanilganda ta'lim beruvchi ta'lim oluvchini faol ishtirok etishga chorlaydi. Interfaol metod biror faoliyat yoki muammoni o'zaro muloqotda, o'zaro bahs-munozarada fikrlash asnosida, hamjihatlik bilan hal etishdir. Bu usulning afzalligi shundaki, butun faoliyat

o'quvchilarni mustaqil fikrlashga o'rgatib, mustaqil hayotga tayyorlaydi. Interfaol metodlar orqali o'quvchilarning tashabbuskorligi hamda jamoaviy izlanuvchanligini oshiriladi. Interfaol metodlardan foydalanib darslar tashkil etilsa, o'quvchining darsga bo'lgan qiziqishi yanada oshadi va ta'lim sifati yaxshilanadi. Interfaol usullar orqali o'tilgan darslar o'quvchini ijobiy fikrlashga, olingan axborotlarni faollikda hal etishga, fikrini erkin bayon qilishga, hamkorlikda ish yuritishga, fikrni yozma bayon etishga chorlaydi. Interfaol metodlar orqali o'tiladigan darslarda an'anaviy usullardan voz kechish degani emas, balki mazmunni o'zaro faollikda hal eta olishdir. Interfaollik bu faollikdir, ya'ni o'quvchi va o'qituvchi o'rtasidagi o'zaro muloqoti asosida kechadi.[1] Albatta, har bir ishning maqsadi bo'lgani kabi interfaol usullarni qo'llashdan maqsad bo'ladi. Interfaol usulning bosh maqsadi o'quv jarayoni uchun eng qulay vaziyat yaratish orqali o'quvchilarning faol, erkin fikr yuritishga muhit yaratishdir. U o'zining intellektual salohiyatini, imkoniyatlarini namoyon etibgina qolmay, balki o'quv sifatini va samaradorligini oshiradi, ta'minlaydi.

Interfaol mashg'ulotlar o'ziga xos tashkiliy tuzilishga ega bo'lib, uni tashkil qilish va olib borish bo'yicha faoliyat turlari alohida ajratilgan va har biri bo'yicha alohida vazifalar shaklida nomlar berilgan. Bunda bir mashg'ulot jarayonida shu mashg'ulotni olib boruvchi bir vaqtda ushbu turli vazifalarni bajarishi ko'zda tutiladi. Shu bilan birga bir mashg'ulotni ikki yoki uch pedagog yoki yordamchilar birgalikda olib borishi ham qo'llaniladi. Ular bajaradigan vazifalariga ko'ra quyidagicha nomlanadilar:

Moderator – ta'lim mazmunini yaratish, modullarini ishlab chiqish.

Trener–o'quvchilarning ko'nikmalarini rivojlantiruvchi mashqlar o'tkazuvchi maxsus tayyorgarlikdan o'tgan mutaxassis.

Tyutor–masofadan o'qitish dasturlarini yaratish va bajarilishini ta'minlash.

Fasilitator–darsda ko'makchi, yo'naltiruvchi, jarayonga javob bermaydi, xulosa chiqarmaydi.

Mentor–ustoz, o'rgatuvchi (yakka va guruhli tartibda).

Kouch–ta'lim oluvchilarning to'liq o'zlashtirishlari uchun yordam ko'rsatuvchi repetitor, instruktor, trener. Amaliyot davomida amaliy mashg'ulotni, ish jarayonini nazorat qiluvchi, kuzatuvchi. (Kouching–imtihonlarga yoki sport bo'yicha tayyorgarlik ko'rish).

Konsultant–maslahat berish, tushuntirish, qo'shimcha ma'lumot berish.

Lektor–nazariy ma'lumotlar bilan tanishtiruvchi.

Ekspert – kuzatish, tahlil, tekshirish, xulosa, tavsiya, taklif, mulohaza bildirish.

Innovator–yangiliklarni ta'lim mazmuni va mashg'ulotlar jarayoniga joriy q

Kommunikator–o'zaro muloqotlarning sifati va samaradorligini oshirish, takomillashtirish.

O'qituvchi–mashg'ulot mavzusi bo'yicha ko'zda tutilgan mazmunni tushuntirish, o'quv jarayoniga rahbarlik.

Menejer–tashkiliy–pedagogik va iqtisodiy masalalarni hal etish.

Spekter–kuzatish, tahlil qilish va xulosalarni bayon qilish.

Assistent–mashg'ulot uchun tayyorlangan vositalarni amalda qo'llashga tayyorlash, mashg'ulot ishtirokchilariga yordam ko'rsatib turish.

Sekretar–zarur ma'lumotlarni yozib borish, tegishli hujjatlarni rasmiylashtirish, o'rnatilgan tartibda saqlash.

Texnolog–pedagogik texnologiya mutaxassisi. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosidagi dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirishni ta'minlash bilan bog'liq masalalarni hal etib boradi.

Metodist-ta'lim-tarbiya metodlari bo'yicha mutaxassis. Dasturlarni ishlab chiqishda va amalga oshirish jarayonida metodik masalalarni hal etib boradi.

Koordinator-loyihalar, dasturlarni ishlab chiqishga rahbarlik, ularni amalga oshirishni rejalashtirish, muvofiqlashtirish, tashkiliy va moliyaviy masalalarni hal etish.

O'quvchilar – ta'lim oluvchilar.

Interfaol ta'lim bir vaqtda bir nechta masalani hal etish imkoniyatini beradi. Bulardan asosiysi-o'quvchilarning muloqot olib borish bo'yicha ko'nikma va malakalarini rivojlantiradi, o'quvchilar orasida emostional aloqalar o'rnatilishiga yordam beradi, ularni jamoa tarkibida ishlashga, o'z o'rtoqlarining fikrini tinglashga o'rgatish orqali tarbiyaviy vazifalarning bajarilishini ta'minlaydi.

Shu bilan birga, amaliyotdan ma'lum bo'lishicha, dars jarayonida interfaol metodlarni qo'llash o'quvchilarning asabiy zo'riqishlarini bartaraf qiladi, ular faoliyatining shaklini almashtirib turish, diqqatlarini dars mavzusining asosiy masalalariga jalb qilish imkoniyatini beradi.[2]

Interfaol mashg'ulot turlari ko'p bo'lib, ularni dars mavzusining xususiyatlari hamda ko'zda tutilgan maqsadlarga muvofiq tanlanadi va tegishlicha tayyorgarlik ko'riladi. Interfaol mashg'ulotda ishtirok etish uchun o'quvchilarning tayyorliklariga o'ziga xos talablar qo'yiladi, bular mashg'ulotda faol ishtirok etish uchun zarur bilimlarni o'zlashtirganlik, muloqotga tayyorlik, o'zaro hamkorlikda ishlash, mustaqil fikrlash, o'z fikrini erkin bayon qilish va himoya qila olish ko'nikmalari va boshqalardan iborat.

Mashg'ulotda vaqtdan unumli foydalanish zarur shart hisoblanadi. Buning uchun zarur vositalarni to'g'ri tanlash, tayyorlash hamda mashg'ulot o'tkazuvchilar va ularning vazifalari aniq belgilangan bo'lishi lozim. Interfaol metodlar bilan an'anaviy ta'lim usullari orasida o'ziga xos farqlar mavjud bo'lib, har bir o'qituvchi bu farqlarni qiyoslashi, ularning bir-biriga nisbatan afzalliklari va kamchiliklarini darsni rejalashtirish va uni o'tkazish usullarini tanlashda to'g'ri hisobga olishi zarur.

Bunda yangi bilimlarni berish, ko'nikmalarni shakllantirish, rivojlantirish, mustahkamlash, bilimlarni takrorlash, amalda qo'llash mashg'ulotlarida hamda o'quv fanining xususiyatlarini hisobga olgan holda har bir mavzu bo'yicha mashg'ulot uchun eng maqsadga muvofiq bo'lgan interfaol yoki boshqa metodlarni to'g'ri tanlash nazarda tutiladi.

To'g'ri tanlangan metodlarni qo'llash mashg'ulotning qiziqarli va samarali bo'lishini ta'minlaydi.

Interfaol metodlar konstruktivizm nazariyasi bilan bog'liq bo'lib, bu metodlardan amalda foydalanishda konstruktivizmning quyidagi asosiy xulosalarini hisobga olish lozim:

- O'quvchi o'zi o'rganishi kerak, aks holda unga hech kim hech narsani o'rgata olmaydi;
- O'qituvchi o'quvchilarga bilimlarni «kashf qilishga» yordam beradigan jarayonni tashkil qiladi;
- Bilim borliqdan ko'chirilgan nusxa emas, uni odam shakllantiradi.[3]

REFERENCES:

1.Ishmuhamedov R., Mirsalieva M "O'quv jarayonida innovatsion ta'lim texnologiyalari" Toshkent 2014 y.

2.Fayzullaeva D.M., Ganieva M.A., Ne'matov I. Nazariy va amaliy o'quv mashg'ulotlarda o'qitish texnologiyalari to'plami. Metodik qo'llanma / O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limida innovatsion ta'lim texnologiyalari seriyasidan – T.: TDIU, 2013. – 137 b.

3.S.Nishonova, M.Imomova, R.Xasanov. Pedagogika tarixi. Darslik Toshkent O'qituvchi 1996-yil

KELAJAK KASBLARI VA O'ZBEKISTONDA TA'LIM TIZIMINING MOSLASHUVI

Rajabov Elyor Baxtiyarovich

Nukus "Temurbeklar maktabi" harbiy-akademik

litseyi fizika fani o'qituvchisi

Yangi O'zbekiston sharoitida ta'lim va ilm-fan tizimi jadal rivojlanmoqda. Davlat tomonidan ta'lim sifatini oshirish, zamonaviy bilimlarni yosh avlodga yetkazish va xalqaro standartlarga mos keladigan o'quv tizimini yaratish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Ushbu jarayonda talaba-yoshlarning o'rni beqiyos bo'lib, ular mamlakat kelajagini belgilovchi asosiy kuch sanaladi. Bugungi kunda dunyo mehnat bozori tez sur'atlarda o'zgarib bormoqda. Sun'iy intellekt, avtomatlashtirish, raqamli texnologiyalar va global tendensiyalar tufayli yangi kasblar paydo bo'lmoqda. O'zbekiston ta'lim tizimi ushbu o'zgarishlarga moslashish uchun qator islohotlarni amalga oshirmoqda[1].

Kelajak kasblari quyidagi sohalar eng muhim yo'nalishlardan biri bo'lishi kutilmoqda:

1. Axborot texnologiyalari va dasturlash (Sun'iy intellekt muhandislari, ma'lumotlar analitiklari, kiberxavfsizlik mutaxassislari).
2. Biotexnologiya va sog'liqni saqlash (Gen muhandisligi, telemeditsina mutaxassislari, biotibbiyot injenerlari).
3. Raqamli media va marketing (Kontent yaratuvchilar, virtual reallik dizaynerlari, SEO mutaxassislari).
4. Robototexnika va avtomatlashtirish (IT mutaxassislari, avtomatlashtirish injenerlari).
5. Ekologiya va yashil texnologiyalar (Atrof-muhit muhandislari, ekologik texnologiya ekspertlari).

Axborot texnologiyalari (IT) va dasturlash sohasi hozirda dunyo bo'ylab eng talabgir yo'nalishlardan biri bo'lib, kelajakda uning ahamiyati yanada ortishi kutilmoqda. Sun'iy intellekt, kiberxavfsizlik, ma'lumotlar tahlili, blokcheyn kabi sohalarining rivojlanishi yangi kasblarning shakllanishiga olib kelmoqda. Sun'iy intellekt – bu inson aqliy faoliyatini taqlid qiluvchi kompyuter tizimlari va dasturlar majmuasi bo'lib, u mustaqil fikrlash, o'rganish, qaror qabul qilish va muammolarni hal qilish qobiliyatiga ega. Sun'iy intellekt so'nggi yillarda dunyo bo'ylab sanoat, biznes, tibbiyot, ta'lim va boshqa ko'plab sohalarda inqilobiy o'zgarishlarga sabab bo'lmoqda[2].

O'zbekiston ham IT sohasini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratib, ta'lim tizimini moslashtirish bo'yicha keng ko'lamli islohotlarni amalga oshirmoqda. O'zbekiston axborot texnologiyalari bo'yicha yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlash maqsadida qator islohotlarni amalga oshirmoqda. Quyida ushbu sohada qilingan asosiy o'zgarishlar keltirilgan:

1. IT sohasiga yo'naltirilgan oliy ta'lim muassasalari
 - Toshkent shahrida **IT Park** va **Muhammad al-Xorazmiy nomidagi IT maktab** kabi markazlar faoliyat yuritmoqda.

- **TATU (Toshkent Axborot Texnologiyalari Universiteti)** va uning filiallari IT mutaxassislarini tayyorlashda yetakchi oliygohlardan hisoblanadi.

- O'zbekistonda xalqaro IT universitetlari va filiallari (INHA, Amity, MDIST) ochilib, talabalar uchun zamonaviy bilim olish imkoniyatlari kengaymoqda.

2. Dasturlash bo'yicha o'quv kurslari va akademiyalar

- **"One Million Uzbek Coders"** dasturi doirasida minglab yoshlar bepul dasturlash bilimlarini egallamoqda.

- **IT Park rezidentlari** tomonidan bepul va pullik dasturlash kurslari tashkil qilinmoqda.

- **Najot Ta'lim, PDP Academy, IT Academy** kabi markazlar orqali yosh dasturchilar tayyorlanmoqda.

Biotexnologiya va sog'liqni saqlash sohalari jahon miqyosida tez rivojlanayotgan yo'nalishlardan biridir. Sun'iy intellekt, genom muhandisligi, biotibbiyot va telemeditsina kabi texnologiyalar inson salomatligini yaxshilash, kasalliklarni oldini olish va tibbiy xizmatlarni avtomatlashtirishga katta hissa qo'shmoqda. O'zbekiston ham ushbu tendensiyalarga mos ravishda ta'lim tizimini rivojlantirib, biotexnologiya va sog'liqni saqlash sohasida kadrlar tayyorlashni kengaytirmoqda.

Raqamli texnologiyalar – bu axborotni olish, boshqarish, saqlash va qayta ishlash jarayonlarini avtomatlashtirilgan texnologik texnologiyalar majmuasidir. Ular bugungi kunda iqtisodiyot, ta'lim, texnika ishlab chiqarish va boshqa sohalarni o'zgartirib, jamiyat hayotiga chuqur kirib bormoqda. Raqamli texnologiyalar jadal rivojlanishi natijasida marketing va media sohasi ham tubdan o'zgarib bormoqda. An'anaviy reklama va marketing usullari o'rni internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali targ'ibot olib borish jarayonlari egallamoqda. O'zbekiston ham global tendensiyalarga mos ravishda raqamli marketing va media sohasini rivojlantirish uchun ta'lim tizimida yangiliklarni joriy etmoqda[3].

Butun dunyo bo'yicha rivojlanib borayotgan yo'nalishlardan biri bu kiberxavfsizlik – bu axborot tizimlari, ma'lumotlar va tarmoqlarni himoya qilish vositalarini ta'minlashga yo'naltirilgan texnologiyalar majmuasi, usullar va strategiyalardir. Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi axborot butun dunyoda, O'zbekistonda ham eng muammolardan biriga aylandi.

O'zbekistonning **ekologiya va yashil texnologiyalari** yo'nalishidagi asosiy yo'nalishlarda olib borilmoqda. Oliy ta'lim muassasalarida yangi yo'nalishlarning ochilishi:

- Toshkent Davlat Texnika Universiteti (TDTU) – qayta tiklanadigan energiya manbalari va ekologik muhandislik yo'nalishlari rivojlantirilmoqda.

- O'zbekiston Milliy Universiteti (O'zMU) – ekologiya va tabiatni saqlash bo'yicha zamonaviy dasturlar joriy etilgan.

- Samarqand Davlat Universiteti – yashil texnologiya va ekologik monitoring bo'yicha maxsus yo'nalishlar ochilgan.

- Qarshi Muhandislik-Iqtisodiyot Instituti – ishlarni qayta ishlash va ekologik toza texnologiyalarni o'rganish bo'yicha yangi kurslar taklif qilmoqda.

Robototexnika va avtomatlashtirish sohalari zamonaviy texnologiyalarning eng muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib, sanoat, qishloq xo'jaligi, sanoat va transport sohasida katta inqilob qilmoqda. O'zbekiston ham ushbu texnologiyalarni yaratish va rivojlantirishga e'tibor qaratib, ta'lim yo'lida jiddiy qadamlar.

O'zbekistonda ta'lim tizimining moslashuvi ta'lim tizimi quyidagi yo'nalishlarda o'zgarishlarni amalga oshirmoqda:

- STEM ta'limiga urg'u berish – maktab va oliy ta'lim tizimida fan, muhandislik va dasturlash yo'nalishlariga e'tibor kuchaymoqda.
- Raqamli ta'lim va masofaviy o'qitish – onlayn kurslar, elektron darsliklar va IT Park singari loyihalar orqali zamonaviy kasblarga yo'naltirish.
- Xalqaro universitetlar bilan hamkorlik – ikki diplomli ta'lim dasturlari va akademik almashinuv loyihalari yo'lga qo'yilmoqda.

STEM (Science, Technology, Engineering, Mathematics) – bu fan (science), texnologiya (technology), muhandislik (engineering) va matematika (mathematics) yo'nalishlarini o'z ichiga olgan innovatsion ta'lim tizimi hisoblanadi. STEM ta'limining asosiy maqsadi – o'quvchilarga nazariy bilimlarni amaliyot bilan bog'lash orqali muammolarni hal qilish, tahliliy fikrlash va ijodiy yondashuv ko'nikmalarini shakllantirishdir.

Raqamli ta'lim – bu zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) tizim holda bilim berish tizimi bo'lib, an'anaviy ta'lim jarayonlarini onlayn platformalar, elektron darslar va virtual laboratoriyalar orqali qo'llab-quvvatlashni nazarda tutadi.

Masofaviy o'qitish esa internet va kompyuter texnologiyalari yordamida joydan ta'lim olishni ta'minlaydi. Bu sohada ayniqsa pandemiya va geografik uzoq masofada istiqomat uchun talabalar uchun qulay foydalanish mumkin.

Umuman xulosa qilinganda O'zbekistonda ta'lim tizimi qanday tashkillashtirilgan? O'zbekistonda ta'lim tizimi va xalqaro standartlarga mos ravishda shakllangan bo'lib, u maktabgacha ta'limdan tortib, oliy ta'lim va ilmiy-tadqiqot institutlarigacha bo'lgan milliy bosqichlarni o'z ichiga oladi [4].

Ta'lim tizimlari: **Maktabgacha ta'lim** 3-7 bolalar uchun Davlat va xususiy bog'chalar, shaxsiy uy bog'chalar mavjud.

Umumiy o'rta ta'lim: 9 yillik ta'lim (1-9-sinflar) Davlat, xususiy va ixtisoslashtirilgan maktablar faoliyatini yuritadi.

O'rta maxsus va kasb-hunar ta'limi: 10-11-sinf yoki kollej va texnikumlar, Professional ta'limga ixtisoslashgan kasb-hunar maktablari faoliyatini yuritadi.

Oliy ta'lim: Bakalavriat (4 yil), magistratura (2 yil) va doktorantura (PD, DSc) bosqichlarda Davlat va xususiy universitetlar faoliyatini yuritadi.

Ilmiy-tadqiqot va innovatsion ta'lim: Doktorantura va tadqiqotchilik orqali ilmiy darajalar beriladi va akademik institutlar va ilmiy markazlar faoliyatini yuritadi [5].

Xulosa

Kelajak kasblari O'zbekiston iqtisodiy rivojlanishining ajralmas qismiga aylanmoqda. Ushbu yo'nalishda ta'lim tizimining moslashuvi yosh avlodni zamonaviy kasblarga yo'naltirish va mamlakatni innovatsion taraqqiyotga olib chiqish uchun muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston ta'lim tizimi zamonaviy talab va global tendensiyalarga mos ravish isloh qilinmoqda. Raqamli texnologiyalar, innovatsion ishlab chiqarishlar va pedagogik metod ilg'or ishlab chiqarish, ta'lim tizimlarining samarali va zamonaviy kasb-hunarga oid ishlab chiqarish jarayonlari. O'zbekiston ta'lim tizimi zamon mos ravishda o'zgarib, yangi avlod mutaxassislarini tayyorlashga yo'naltirilgan. Kelajak kasblariga tayyorgarlik ko'rish uchun davlat, ta'lim shaxsiy va xususiy sektor o'zaro hamkorlikda ishlashni davom ettirmoqda. Shu sabab, yoshlarning texnologiyalarni chuqur o'rganish va zamonaviy kasblarga tayyorlanishi mamlakat iqtisodiy taraqqiyotining muhimidan biri bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Muhammadjon Ashurov. Zamonaviy sharoitda O'zbekistonda innovatsion faoliyatning holati va uni rivojlantirishning barqaror yo'nalishlari//International journal of theoretical and practical research, 2(2), 15-30, 2022.
 2. M. Barakayev, M. Tojiyev, D. Yunusova, K. Mamadaliyev Matematika o'qitish texnologiyalari va loyihalash// Toshkent "Innovatsiya-Ziyo" 2020
 3. "Yangi O'zbekistonda ma'rifatli shaxs tarbiyasi: muammo va yechimlar": Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. Toshkent: «Ganjina» nashriyoti, 2023. 636-bet.
 4. "Ta'lim tizimidagi islohotlar: olimlar va yoshlar nigohida" mavzusidagi ilmiy-amaliy konferensiya to'plami // Toshkent, 2023-yil 13-aprel. – 717 b.
- Internet sayti: <https://uz.wikipedia.org/wiki/>

O'QUVCHILARNING O'QUV-BILISH FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA INNOVASION TA'LIM TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH

Almatova Visola Axmatalievna

Xalqaro Norlik Universiteti

2-bosqich magistanti

Annotatsiya. O'quvchilarning intellektual salohiyati hamda amaliy faoliyat ko'nikmalarga egaliklari jamiyatning istiqbolli taraqqiyotini ta'minlovchi eng muhim omillardan sanaladi. Shu sababli, respublikamizda umumta'lim maktablarida o'quvchilarning jamiyatda sodir bo'layotgan o'zgarishlarga moslashtirishga hamda jahon yoshlari bilan raqobatlasha oladigan shaxslar qilib tarbiyalashga katta e'tibor qaratilmoqda. Bu o'z o'rnida ularning ta'lim jarayonlarida o'quv-bilish faoliyati ko'nikmalarini talab darajasida rivojlantirish zarur ekanligini bildiradi. Ushbu maqolada o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatini rivojlantirishning pedagogik jihatlari hamda bu jarayonda innovatsion ta'lim texnologiyalardan foydalanishning ahamiyati yoritilgan bo'lib, bu borada pedagog olimlar hamda buyuk Sharq mutafakkirlarining ilmiy-falsafiy qarashlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: ta'lim tizimi, o'quvchilar, bilish faoliyati, o'quv-bilish ko'nikmalari, innovatsiya, innovatsion texnologiyalar, innovatsion jarayonlar, ingliz tili darslari, samarali muloqot, zamonaviy ta'limni tashkil etish.

Kirish. Bizga ma'lumki, har bir jamiyatning kelajagi uning ajralmas qismi va hayotiy zarurati bo'lgan ta'lim tizimining qay darajada rivojlanganligi bilan belgilanadi. Bugungi kunda mustaqil taraqqiyot yo'lidan borayotgan mamlakatimizning uzluksiz ta'lim tizimini isloh qilish va takomillashtirish, yangi sifat bosqichiga ko'tarish hamda ta'lim samaradorligini oshirish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Yangi tahrirdagi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun [1] ning qabul qilinishi bilan uzluksiz ta'lim tizimi orqali zamonaviy kadrlar tayyorlashning asosi ham takomillashtirildi. Mazkur Farmonda belgilangan ustuvor vazifalar ta'lim tizimidagi barcha fanlar qatori ingliz tili fanini o'qitish sifatini oshirish, o'quvchilarning bilish faolligini oshirish hamda rivojlantirishni taqozo etadi.

Umumta'lim maktablarida o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatini rivojlantirish jarayonini tizimli tashkil etish ingliz tili fanini o'qitishning samarali va natijali bo'lishiga asos bo'ladi. Kasbiy mahorati yuqori bo'lgan o'qituvchilar hamda yangiliklarga intiluvchan va o'quvchilar tajribasidan shu narsa ma'lum bo'ladiki, ularning o'quv-bilish faoliyatini ham

ta'limning turli xil zamonaviy shakllari, turlari, innovatsion texnologiyalar vositasida rivojlantirish maqsadga muvofiq.

Mavzuning dolzarbligi. Umumta'lim maktablarida faoliyat olib borayotgan barcha o'qituvchilar ham o'quvchilarning faoliyatini samarali tashkil etishga oid tajribalarga ega deya olmaymiz. Aksariyat o'qituvchilar o'quvchilarning o'quv-bilish ko'nikmalarini rivojlantirishda innovatsion ta'lim texnologiyalari va xorijiy tajribalardan samarali foydalana olmaydilar. Ular bu jarayonda o'quvchilarda duch kelayotgan pedagogik-psixologik muammolar (yosh xususiyatlari, individual imkoniyatlari va boshqalar)ni kasbiy tajribalariga tayangan holda aniqlay olmaydilar. Shu sababli, bugungi kunda barcha ingliz tili fani o'qituvchilarining o'quvchilarda o'quv-bilish ko'nikmalarini rivojlantirishga hamda bu jarayonda innovatsion texnologiyalardan foydalanishga bo'lgan e'tiborini oshirish zarur bo'ladi.

Muammoning qo'yilishi. Innovatsion ta'lim texnologiyalariga asoslangan ta'lim jarayonlarida o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatini olib borish imkoniyatlari kengayadi. Bu jarayonda o'qituvchi yuqori pedagogik mahoratga, tajribaga ega bo'lishi, o'z-o'ziga bo'lgan ishonchi yuqori bo'lishi talab etiladi. O'ziga ishonchi yuqori bo'lgan o'qituvchi o'quvchilar bilan samarali muloqot o'rnatadi, ularning o'quv-bilish va amaliy faoliyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi innovatsion ta'lim texnologiyalaridan foydalana oladi.

Pedagogik adabiyotlarda "Innovatsiya", "innovatsion yondashuv", "innovatsion faoliyat" kabi tushunchalarga turlicha yondashuvlar mavjud. Aslida "innovatsiya" tushunchasi lotinchada "novatio" so'zidan olinib, "yangilik kiritish, yangilanish" (yoki "o'zgarish"), "in" qo'shimchasi lotinchadan "yo'nalishda" deb tarjima qilinadi, agar buni yaxlit "innovatio" ko'rinishida tarjima qilinsa – "o'zgarishlar yo'nalishida" deb izohlanadi.

N.Muslimov [2.315.] innovatsiyani jarayonga yangilik olib kiradi degan g'oyani ilgari suradi, G.M.Kodjaspirova, A.Yu.Kodjaspirovlar [3.105.] innovatsiya so'zlari bir-biriga sinonim "yangilik, yangi tartib-qoidalar, degan ma'noni anglatishini bildirganlar, M.M.Potashnik [4.11.], O.G.Xomerikilar [5.28.] esa "yangi yangilik", "innovatsiya – yangilik kiritish" so'zlarining sinonimi deb hisoblaganlar. Aslida yangilik bu – aynan vosita, metod, usul va uslubning yangiligi bo'lsa, innovatsiyalar esa jarayonga, uning tarkibiy qismlariga, muhitga yangiliklarni kiritish asosida tizimni bir holatdan ikkinchisiga o'tishini bildiradi.

"Innovatsiya"ni mazmunan "yangi", "yangilik" tushunchalarini jarayonga kiritish emas, balki u yoki bu yangilik kutilgan natijaning yuqori samarasini ta'minlash hamda keng ko'lamli ehtiyoj ob'ekti bo'lsagina, tom ma'nodagi innovatsiya deyish mumkin.

I.L.Balabanov [6.303.] fikricha: "Innovatsiya – kapitalni yangi texnika yoki texnologiyaga, ishlab chiqarishni tashkil qilish, mehnat, xizmat ko'rsatish va boshqaruvning yangi shakllariga, jumladan, yangicha nazorat va hisob shakllari, rejalashtirish va tahlil usullariga kiritishdan olingan, moddiy tus olgan natijadir.

Innovatsion ta'lim texnologiyalari asosida tashkil etilgan ingliz tili darslarida o'qituvchining pedagogik mahorati o'quvchilar bilan munosabatga kirishishida muhim hisoblanib, mana shu munosabat tufayli o'quvchilar o'qituvchini tinglaydilar, u tomonidan taqdim etilgan o'quv topshiriqlarini astoyidil bajaradilar. Bu jarayonda o'qituvchi o'quvchilar tomonidan berilgan har bir fikrni qo'llab-quvvatlashi, noto'g'ri bildirilgan fikrlarga nisbatan tanbeh bermasligi, o'quvchilarning hissiyotlariga ta'sir ko'rsata olishi hamda faoliyatning izlanuvchan harakterga ega bo'lishini ta'minlay olishi lozim.

Tadqiqot va o'rganish natijalari. Tadqiqot davomida ingliz tili darslarida o'quvchilarning o'quv-bilish ko'nikmalarini innovatsion usullar yordamida takomillashtirishning

ijobiy jihatlarni umumlashtirib, an'anaviy hamda innovatsion usullar asosida tashkil etilgan ta'limning o'zaro farqli jihatlarni ajratildi (1-jadval). Ma'lum bo'lishicha, an'anaviy ta'limning o'quv mashg'ulotlarini tashkil etishda yuqori o'zlashtiruvchi o'quvchilar mo'ljalga olinadi, o'quvchilarning mustaqil faoliyati inobatga olinmaydi. Bu jarayon an'anaviy ta'lim bilan innovatsion usullar asosida tashkil etilgan ta'lim bilan taqqolsanganida yaqqol namoyon bo'ladi. Aynan innovatsion usullar asosida tashkil etilgan darslarda o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatini rivojlantirishga sharoit yaratiladi.

1-jadval

O'quvchilarning o'quv-bilish faoliyat ko'nikmalarini rivojlantirishning o'ziga xos bosqichlarida an'anaviy va innovatsion usullar asosida tashkil etilgan ta'lim jarayonlaridagi farqli jihatlar

Ta'lim jarayonining bosqichlari va xususiyatlari	An'anaviy ta'lim jarayoni	Innovatsion usullar asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni
O'qituvchi va o'quvchi munosabatlari	Avtoritar	O'zaro hamkorlik, demokratik va insonparvarlik tamoyillari
Dars maqsadi	O'quvchilarda BKM (bilim, ko'nikma, malaka) hosil qilish. O'quv materiallarini to'liq tushunishlarini ta'minlash.	O'quvchilarning shaxs sifatida rivojlanishini ta'minlash.
Dars mazmuni	Darslikdagi o'quv materiallari, dastur talablari	O'quvchilarning o'quv bilish va amaliy faoliyat ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi didaktik materiallar.
Harakatlantiruvchi kuch	O'quvchilarga buyruq berish, jazo berish, tanqid qilish, kamsitish, ta'qiqlash, rag'batlantirish	O'quvchilarning o'ziga bo'lgan ishonchi, yutuqlaridan zavqlanish, o'qituvchi va tengdoshlariga hurmat xissining shakllanishi.
Faoliyat usuli	Yangi o'quv materialini tushuntirish, takrorlash, mustahkamlash, mashg'ulotlarni bajarish, yod olish	Loyihalarda ishlash, kichik tadqiqotlar o'tkazish, savol-javoblar, muammoli vaziyatlar yechimi, Keys topshiriqlarini bajarish.
Darsni tashkil etish	O'tilgan mavzuni takrorlash, yangi mavzuni bayon etish, yangi mavzuni mustahkamlash, baholash	O'quvchilarni mavzu bo'yicha muammoli situatsiyaga olib kirish, muammoli savollarga javob topish, muammolarni mustaqil hal etish, qarorlar qabul

		qilish, avvl o'zlashtirgan bilimlarini kutilmagan vaziyatlarda qo'llash, hamkorlikda faoliyat olib borish.
Ta'limda o'qituvchining vazifasi	Darsni tashkil etish, boshqarish, o'quv materialini o'quvchilarga eng oson shaklda yetkazish	O'quvchilarning o'quv-bilish va amaliy faoliyatlarida faolligini oshirish, o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatini rag'batlantirib borish
Ta'limda o'quvchining vazifasi	O'quv materiallarini o'zlashtirish, yodlash, savollarga javob berish, o'qituvchining topshiriqlarini bajarish, baho olish.	O'quv materiallarini puxta o'zlashtirish, o'z ustida muntazam ishlash, bilimlarini boyitib borish, ijodiy izlanishda bo'lish.
Ta'lim natijasi	Davlat ta'lim standartlari talablariga mos BKMLarning shakllanishi	O'quvchilarning kamol topishiga erishish, ularning ma'naviy-axloqiy, ruhiy, jismoniy barkamolligiga erishish, egallagan bilimlarini hayotiy vaziyatlarda qo'yilay olishlarini ta'minlash, individual xususiyatlarini rivojlantirilishiga erishish.

Shaxs komolotiga erishish, ta'lim-tarbiya ishlarini tashkil etish, ilm egallash hamda ta'lim oluvchilarning bilim, ko'nikmalarini rivojlantirish masalalari qadimdan, xususan Sharqning buyuk mutafakkir olimlarining ilmiy merosida ham o'z aksini topgan. Jumladan, Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sino, Imom al-Buxoriy, Abu Rayhon Beruniy kabi qomusiy olimlarning asarlarida yuqoridagi muammo bo'yicha juda keng ma'lumotlar keltirilgan.

O'z davrining buyuk mutafakkirlaridan bo'lgan Imom al-Buxoriy shaxsga ilm o'rgatishni asosiy o'ringa qo'yib, o'z ilmiy merosida shunday fikrlarni yozib o'tadi: "Kishi ilm bobida nafaqat o'zidan yuqori yoki tengdoshlaridan, balki, o'zidan past bo'lganlardan hidis olmaguncha, yetuk mutaxaddis bo'la olmaydi" [7.672.]. Imom al-Buxoriy mazkur fikri bilan ta'lim oluvchilarning o'quv-bilish ko'nikmalarining rivojlantirilishi ustozlar tomonidan shakllantirilishi, rivojlantirilishi lozim ekanligiga urg'u beradi.

Forobiy tushunishni, bilimning mohiyatini uqib, anglab olishni quruq yodlashdan ustun qo'yadi, o'quvchiga umumiy qonun-qoidalarini anglash, uning e'tirofiga ko'ra, juda katta ahamiyatga ega [8.244.].

Buyuk mutafakkir oli Abu Ali ibn Sinoning fikriga ko'ra, inson tafakkuri, aqlining kuchi bir nechta bosqichlardan iborat. Aqliy kuchlar dastlab mutlaq tinch, sokin holatda bo'ladi. Bolalardagi yozishni, o'qishni o'rganishdagi potensial kuchlar shunga misol bo'la oladi. Olim bu kuchlarni moddiy kuchlar deb nomlaydi, ya'ni ushbu kuchlarni tashqi motivlar deb hisoblash mumkin bo'ladi [9.304.].

Xulosa va tavsiyalar. Hozirgi kunda umumta'lim maktablarida o'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'limni tashkil etishga alohida ahamiyat

berilmoqda. Bunday ta'lim mazmunini ishlab chiqish esa o'z navbatida fan o'qituvchilarining kasbiy mahorati, malakasi hamda o'quvchilarning shaxs sifatida rivojlanishiga xissa qo'shadigan pedagogik faoliyat usullarini chuqur o'zlashtirishini talab etadi. Qolaversa, zamonaviy ta'lim sharoitida o'quvchi-yoshlarni dunyo yoshlari bilan raqobatlasha oladigan, kuchli bilim-salohiyatga, mustaqil fikrga ega qilib tarbiyalash zamon talabi hisoblanadi.

Bizga ma'lumki, har qanday amaliy faoliyatni egallash uchun uni tashkil etadigan harakatlar va operatsiyalarni amalga oshirishdan boshlanadi. Ushbu harakatlar zahirida ular ma'lum bir faoliyatni o'zlashtirish va tahlil qilish usullarini egallaydilar. Aynan mana shu usullar orqali o'quvchilar o'z oldilariga qo'ygan maqsadlariga erishadilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

- 1.O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. - O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari to'plami, 2020 y., 23-sentyabr.
- 2.Muslimov N.A. Kasb ta'limi o'qituvchisini kasbiy shakllantirishning nazariy-metodik asoslari: Ped. fanl. d-ri ... Dis. – T., 2007. – 337 b.
- 3.Коджаспирова Г.М., Коджаспиров А.Ю. Педагогический словарь: Для студентов высших и средних педагогических учебных заведений. – М.: Академия, 2010.
- 4.Raxmanova M.Q. Oliy ta'lim muassasalari talabalarida ijtimoiy faollikni rivojlantirish. pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ... dis. avtoref. Samarqand – 2019. 5b.
- 5.Хомерики О.Г. Системное управление инновационным процессом в общеобразовательной школе: дисс. ... канд.пед.наук. – М., 1996
- 6.Балабанов И.Л. Инновационный менеджмент: Учебное пособие для вузов. – СПб.: Питер, 2001. – 303 с.
- 7.Олтин силсила - Саҳиҳул Бухорий. 1-жуз. – Т.: "HILOL NASHR" нашриёти, 2019. – 672 б.
- 8.Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шахри. – Тошкент.: А.Қодирий номидаги нашриёт, 1993. – 224 б.
- 9.Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. Сайланма. 1-жилд. – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси, 1993. – 304 б.

TA'LIM OLUVCHILARGA QULAY PSIXOLOGIK MUHITDA TA'LIM OLISHLARINI TA'MINLASHNING SAMARALI YO'LLARI

Arziev Alijan Kuljanovich -Qoraqalpog'iston Respublikasi Pedagogik mahorat markazi.
Pedagogika, psixologiya va ta'lim texnologiyalari metodikasi kafedrasida katta o'qituvchisi

Ta'lim jarayoni nafaqat bilim olish, balki shaxsning rivojlanishi, ijodiy qobiliyatlarini namoyon etishi va ijtimoiy munosabatlarda muvaffaqiyat qozonishi uchun muhim shart-sharoitlarni talab qiladi. Psixologik jihatdan qulay muhit ta'lim oluvchilarning bilim olish jarayoniga faol va ijobiy munosabati, o'qishga motivatsiyasi va shaxsiy rivojlanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Ushbu maqolada ta'lim oluvchilarga qulay psixologik muhit yaratishning samarali yo'llari va ularning ahamiyati haqida to'xtalib o'tamiz.

Psixologik muhitning ta'limga ta'siri. Psixologik muhit – bu shaxsning ruhiy holati, his-tuyg'ulari, xatti-harakatlari va munosabatlarini shakllantiruvchi tashqi va ichki omillarning majmuidir. Ta'lim jarayonida psixologik muhitning qulayligi talabaning o'qishga bo'lgan qiziqishi, bilim olish samaradorligi va shaxsiy rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Qulay

psixologik muhitda o'quvchilar o'zlarini xavfsiz, qadrlanadi va qo'llab-quvvatlanadi deb hisoblashadi,[1.15] bu esa ularning ijodiy qobiliyatlarini ochishga yordam beradi.

Ta'lim oluvchilar uchun qulay psixologik muhit yaratish ularning bilim olish jarayonini samarali va samarador qilishning muhim omillaridan biridir. Quyida bunday muhitni ta'minlashning samarali usullari keltirilgan:

O'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida ishonchli munosabat o'rnatish

O'quvchilarning fikrlarini qadrlash va ularni hurmat qilish.

Ijobiy muloqot va samimiy muhit yaratish.

Har bir o'quvchining qiziqishlarini hisobga olish.

Motivatsiya va ijobiy baholash tizimini shakllantirish

O'quvchilarning yutuqlarini e'tirof etish va rag'batlantirish.

Xatolarni o'rganish imkoniyati sifatida qabul qilish.

Individual yondashuvni qo'llash va har bir bolaning qobiliyatlarini rivojlantirish.

Stress va bosimni kamaytirish

Haddan tashqari qattiq talablar qo'ymaslik.

O'yin va interaktiv mashg'ulotlardan foydalanish.

Dam olish va nafas olish mashqlarini kiritish.

Jamoaviy muhitni shakllantirish

O'quvchilar o'rtasida do'stona va hamkorlik ruhidagi muhit yaratish.

Guruhda ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish.

Birgalikda muammolarni hal qilish va muloqotni rivojlantirish.

Ta'lim muhitini qulay qilish

Sinf xonasini qulay va estetik jihatdan yoqimli tarzda bezash.

Shovqin va bezovtalikni kamaytirish.

Texnologiyalar va vizual materiallardan foydalanish.

Emotsional intellektni rivojlantirish

O'quvchilarga o'z his-tuyg'ularini ifodalashga o'rgatish.

Stressni boshqarish bo'yicha treninglar o'tkazish.

Empatiya va tushunish ko'nikmalarini rivojlantirish.

Bu usullar o'quvchilarning o'zlarini qulay his qilishlariga, ta'lim jarayonidan zavqlanishlariga va yanada faol ishtirok etishlariga yordam beradi.

Qulay psixologik muhit yaratishning samarali yo'llari

1. O'quvchilar bilan ishonchli munosabatlar o'rnatish
O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi ishonchli munosabatlar psixologik jihatdan qulay muhit yaratishning asosiy shartlaridan biridir. O'qituvchi o'quvchilarning har biriga alohida e'tibor berib, ularning shaxsiy qiziqishlari, qobiliyatlari va muammolarini tushunishi kerak. Bu esa o'quvchilarga o'zlarini qadrlanadi va qo'llab-quvvatlanadi deb hisoblash imkoniyatini beradi[2.47].

2. Ijtimoiy va psixologik qo'llab-quvvatlash
O'quvchilarning psixologik holatini doimiy monitoring qilish va ularga kerakli yordam ko'rsatish muhim ahamiyatga ega. Psixologik qo'llab-quvvatlash orqali o'quvchilarning stress, tashvish va boshqa salbiy his-tuyg'ularini bartaraf etish mumkin. Shuningdek, o'quvchilar o'rtasida hamkorlik va o'zaro hurmatni rivojlantirish orqali ijtimoiy jihatdan qo'llab-quvvatlangan muhit yaratish mumkin.

3. Individual yondashuvni qo'llash
Har bir o'quvchi o'ziga xos qobiliyatlar, qiziqishlar va bilim darajasiga ega. Shuning uchun o'qituvchi har bir o'quvchiga individual

yondashuvni qo'llashi kerak. Bu esa o'quvchilarning o'z qobiliyatlarini to'liq namoyon etishiga va o'qishga bo'lgan qiziqishini oshirishiga yordam beradi.

4. Ijodiy va faol o'qitish metodlaridan foydalanish An'anaviy o'qitish metodlari o'rniga ijodiy va interfaol metodlardan foydalanish o'quvchilarning qiziqishini uyg'otadi va ularni bilim olish jarayoniga faol jalb qiladi. Masalan, loyihalar, guruhli ishlar, diskussiyalar va o'yinlar orqali o'quvchilarning bilim olish jarayoniga qiziqishi va ishtiroki oshirilishi mumkin[4.76].

5. Ijodiy motivatsiya va rag'batlantirish O'quvchilarning har qanday yutuqlarini rag'batlantirish va ularga ijobiy fikr bildirish ularning o'ziga ishonchini oshiradi va o'qishga bo'lgan qiziqishini saqlab qoladi. O'qituvchi o'quvchilarning har bir kichik yutuqlarini qadrlashi va ularni rag'batlantirishi kerak.

6. Qulay fizik muhit yaratish Psixologik muhitning qulayligi bilan bir qatorda fizik muhit ham muhim ahamiyatga ega. Sinf xonalarining yorug'ligi, havo almashinuvi, mebellarning qulayligi va boshqa shart-sharoitlar o'quvchilarning ruhiy holatiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi[5.42].

Ta'lim oluvchilarga qulay psixologik muhit yaratish ularning bilim olish jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatadi va shaxsiy rivojlanishiga yordam beradi[3.14]. O'qituvchilar o'quvchilar bilan ishonchli munosabatlar o'rnatib, ularga individual yondashuvni qo'llashlari, ijodiy metodlardan foydalanishlari va ularni rag'batlantirishlari orqali samarali ta'lim muhitini shakllantirishlari mumkin. Psixologik jihatdan qulay muhit nafaqat o'quvchilarning bilim darajasini oshiradi, balki ularning ijtimoiy va ruhiy salomatligini ham mustahkamlaydi.

Adabiyotlar

- 1.Maslow, A. H. (1943). A theory of human motivation. *Psychological Review*, 50(4), 370-396.
- Rogers, C. R. (1969). *Freedom to Learn: A View of What Education Might Become*. Columbus, OH: Charles E. Merrill.
- 2.Vygotsky, L. S. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- 3.Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985). *Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior*. New York: Plenum.
- 4.Bandura, A. (1997). *Self-Efficacy: The Exercise of Control*. New York: W.H. Freeman.

OLIV TA'LIM MUASSASALARIDA MASOFIVY TA'LIM TEKNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISH IMKONIYATLARI Kunnazarov Aliy Bisenbayevich - Ajiniyoz nomidagi NDPI mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada OTM da o'quv jarayoni va unda masofaviy ta'lim texnologiyalaridan (MTT) samarali foydalanish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: masofaviy ta'lim, masofaviy ta'lim platformasi, virtual ta'lim.

Insoniyat o'z taraqqiyotining yangi axborot bosqichiga qadam qo'yar ekan, axborot jarayonlari inson va jamiyat hayot faoliyatining eng muhim tarkibiy qismlaridan biriga aylanmoqda. Shu munosabat bilan ko'plab tadqiqotchilar mavjud ta'lim amaliyotidagi maqsadlar, mazmun va texnologiyalar insonni shiddat bilan yaqinlashib kelayotgan axborot kelajagiga o'z vaqtida va yetarli darajada tayyorlashni ta'minlashi kerak, deb hisoblashadi.

Ta'lim amaliyoti rivojlanishining hozirgi bosqichida o'quv jarayonini tashkil etishning yangi, intensiv shakllarini izlash muammosi dolzarblashib bormoqda, bu esa ta'lim jarayoniga axborot texnologiyalarini integratsiyalash va masofaviy o'qitish texnologiyalarini ta'lim shakli sifatida ajratish va masofaviy ta'limning alohida turini shakllantirishga olib keldi.

Zamonaviy axborot texnologiyalari, kompyuter telekommunikatsiyalaridan foydalanishga asoslangan masofaviy ta'lim ko'p maqsadli, shu jumladan aholining turli ijtimoiy guruhlari uchun ochiq bo'lgan ta'lim dasturlarini amalga oshirish imkonini beradi. Masofaviy ta'lim qishloq joylarda, chekka hududlarda ta'lim muassasalarini rivojlantirish, shuningdek, nogironligi bo'lgan shaxslarning ta'lim olishida alohida ahamiyat kasb etadi [1].

Masofaviy ta'lim texnologiyalari deganda, asosan, ta'lim oluvchi va pedagog xodimning bilvosita (masofaviy) yoki to'liq bilvosita bo'lmagan o'zaro ta'sirida axborot va telekommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash orqali amalga oshiriladigan ta'lim texnologiyalarini tushunamiz.

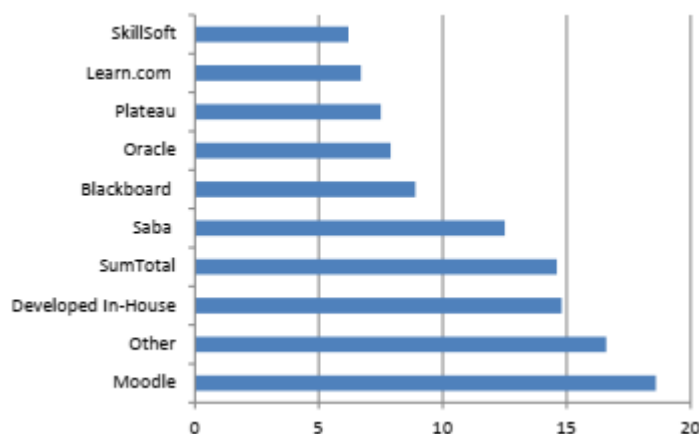
Hozirgi vaqtda ta'lim darajalarini olish, tushunish va o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlar soni ortib bormoqda. Sinf-dars tizimi doirasidagi oddiy maktab bugungi kunda har bir o'quvchi uchun ta'lim faoliyatini yanada kengaytirish uchun yetarli bo'lmaydi. Oliy ta'lim muassasasida talabalar o'rganilayotgan fanlarning aksariyat qismini o'qituvchi bilan shaxsiy aloqasiz, mustaqil ravishda o'rganishga majbur. Shu bilan birga, maktab va oliy ta'lim muassasalarini moddiy-texnik vositalar bilan zamonaviy jihozlash talabaning ta'lim jarayonida bo'lish vaqtini qisman virtuellashtirish yoki ushbu ta'lim jarayonini tezlashtirish hisobiga ortiqcha xarajatlarsiz oshirish imkonini beradi. Bunga ta'lim jarayoni ishtirokchilari o'rtasida Internet tarmog'i orqali ma'lumot almashish (erkin ilmiy adabiyotlarni tarqatish, amaliy va mustaqil topshiriqlarni yechish va boshqalar, o'rganilayotgan fanlarning nazariy jihatlarini o'rganish) kabi axborot texnologiyalari yordam beradi [2].

"Virtual ta'lim jarayoni"ni markazlashgan holda boshqarish uchun masofaviy o'qitish tizimlaridan (MO'T) foydalaniladi. Bu tizimlar an'anaviy o'qitish tizimini bekor qilmaydi, balki uni to'ldirib boradi xolos. Ular ta'lim sohasidagi dasturiy mahsulotlar bozorida 1995-yilda paydo bo'ldi. Masofaviy ta'lim uchun dasturiy ta'minot bozorining rivojlanishi bilan ushbu vositalar foydalanish uchun tobora qulay bo'lib bordi, foydalanuvchilarga taqdim etilgan funksional imkoniyatlar doirasini kengaytirdi.

Masofaviy ta'lim platformasi - bu masofaviy ta'limni tashkil etish va o'tkazish uchun mo'ljallangan o'zaro bog'langan kompyuter dasturlari majmuasidir. Zamonaviy masofaviy ta'lim platformalari ko'pincha ta'limni boshqarish tizimlari (learning management system, LMS) deb ataladi, shuningdek, LCMS (learning content management system) atamasi ham qo'llaniladi.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, zamonaviy to'liq funksional MO'Tlarning ba'zilar erkin dasturiy ta'minot (EDT) sinfiga kiradi, bu, xususan, bunday tizimlarni sotib olish, foydalanish va hatto qo'llab-quvvatlashni foydalanuvchilar uchun bepul qiladi [2].

Butun jahon masofaviy o'qitish tizimlarini taxlil qilish asosida shunday xulosa qilish mumkinki, eng mashhur masofaviy ta'lim tizimi Moodle platformasi hisoblanadi (1-rasmga qarang).

1-rasm. Dunyodagi eng mashhur MO'Tlarning birinchi o'ntaligi

Moodle tizimining afzalliklari:

- ochiq kodda tarqatiladi;
- hamkorlikda o'qitish texnologiyalariga yo'naltirilgan;
- muloqot qilish uchun keng imkoniyatlarga ega;
- har bir ta'lim oluvchining portfoliosini yaratadi va saqlaydi;
- har qanday baholash tizimidan foydalanish imkonini beradi.
- material istalgan joyda taqdim etilishi mumkin
- tanlangan fan bo'yicha o'z, murakkab va integratsiyalashgan kursni yaratish imkonini beradi;
- kurslarni shunday tashkil etish imkonini beradiki, talabalar ulardan real vaqt rejimida o'qituvchi bilan aloqasiz foydalanishlari mumkin.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, MO'Tdan foydalanishni samarali tashkil etish bilan nafaqat o'qitishning ijobiy natijalariga erishish, balki bir qator hollarda o'quv jarayonini tashkil etishning o'tkir muammolarini hal qilish mumkin. Biroq, shuni yodda tutish kerakki, ta'lim jarayoni tuzilmasidagi barcha o'zgarishlar, ayniqsa, o'quv faoliyati elementlarining "virtuallashuvi" alohida e'tibor va moliyaviy mablag'lar hissasini talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Педагогические технологии дистанционного обучения [Текст]: учебное пособие для студентов высших учебных заведений, обучающихся по педагогическим специальностям / [Е. С. Полат и др.]; под ред. Е. С. Полат. — Москва: Academia, 2006. — 391 с.
2. Никуличева Н.В. Внедрение дистанционного обучения в учебный процесс образовательной организации // М.: ФИРО. 2016. - 72 с.

MULOQOT MADANIYATINI O'RGANILISHGA DOIR MULOHAZALAR.

D.Ametova

Qoraqalpog'iston Respublikasi Beruniy tumani 63-sonli maktabning psixologi

Arziev Alijan

Qoraqalpog'iston Respublikasi Pedagogik mahorat markazi. Pedagogika, psixologiya va ta'lim texnologiyalari metodikasi kafedrasida katta o'qituvchisi

O'zbekiston jahon hamjamiyatida o'zining boy tarixiy merosi bilan e'tibor qozonib kelmoqda. O'zbek xalqi o'zining bag'rikengligi, samimiyligi, o'ziga xos mintaliteti bilan ajralib turadi. XXI asr boshlarida global o'zgarishlar va globallashtiruvning keng quloch ochishi umuminsoniy qadriyatlarning yanada yaqinlashuvi va umummadaniyat tushunchasining

kengayib borishiga sabab bo'lmoqda. Tehnika taraqqiyoti insoniyat hayotining yaxshilanishiga ko'mak beribgina qolmasdan, o'zining salbiy ta'sirlariga ega ekanligini ham ko'rsatmoqda. Bunday ta'sirlar insoniyatning moddiy dunyosidan ham ko'proq ma'naviy hayotida namayon bo'lib bormoqda. Bir tomondan, globallashtirish, ikkinchi tomondan, milliylashuv kabi ziddiyatli jarayonlar avjga chiqqan davrda yashayapmiz. Bunday vaziyatda g'arblashtirishning universallikka da'vo qilishdan voz kechib, o'ziga ajratilgan madaniy makonda samarali faoliyat olib borish mavridi etdi.[1.11] O'z-o'zidan bu O'zbek davlatchiligida muxim masalalardan biri o'zligimiz aks etgan milliy ma'naviyatimiz tarixini tadqiq etish va o'ziga xos ma'naviyatimiz bilan dunyo davlatlari orasida etakchi o'rinlarni egallashdir. Biz milliy ma'naviyatni har tomonlama yuksaltirish masalasini o'z oldimizga asosiy vazifa qilib qo'yar ekanmiz, bugungi kunda ma'naviyatimizni shakllantiradigan va unga ta'sir o'tkazadigan barcha omil va mezonlarni chuqur tahlil qilib, ularni bu borada qanday o'rin tutishini yaxshi anglab olishimiz maqsadga muvofiq bo'ladi[1.42]. SHunday ekan milliy ma'naviyatimizni qadimiyligi va uzviyligini davom ettirib kelayotgan muloqot madaniyati va unda aks etgan an'anaviy etiketlar masalasini o'rganish, tadqiq etish, rivojlantirish va bardavomiyligini ta'minlashni ta'lab etadi.

Umumjahon halqlarida insonlar o'rtasidagi o'rni va maqomini anglashga intilayotgan kishilar tomonidan o'z-o'ziga berilayotgan savollarga topilgan eng ixcham ilmiy asosga ega javoblardan biri shuki, insonning kimligi uning ikki jihati: hatti harakati va so'zi (nutqi) odamlar bilan o'zaro muomilasida namayon bo'ladi[2.15]. SHuning uchun odamlar insonlar ruhiyati bilan chambarchas bog'liq bo'lgan bu masala bilan qadimdan shug'ullanib kelganlar. Madaniyatlarning xilma-xillilashuvi unda aks etgan muloqot etiketlarini o'rganishga bo'lgan qiziqish xalqaro diplomatiyani yanada kengayishi uchun keng yo'l ochib bera boshladi. Muloqot madaniyati muammolari bilan ilmiy asosda jiddiy shug'ullanish masalasi birinchi marta Praga lingvistika to'garagi rahbarlari tomon o'rtaga tashlangan.[2.24] Ular 1929 yilda Pragada bo'lib o'tgan slavistlarning 1-se'zdi uchun tayyorlangan maxsus tezizlar va keyinchalik nashr etilgan ilmiy izlanishlarida to'xtab o'tganlar. Rivojlangan mamlakatlar AQSH, Yaponiya, Germaniya, Angliya, Fransiya kabi davlatlarda bu masalada olib borilayotgan ilmiy izlanishlarda alohida e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, Madelin Berkli-Alen, R. Bugikman, R. Kershner, V. Birkenbil, CH. Likson, D.Karnegi, A. Piz, F. Nitsshe, L.N. Gumilyov kabilarning ilmiy izlanishlarini misol qilib olish mumkin. G'arb mamlakatlarida muloqot madaniyatini sotsiolingvistik, psixologik, pragmatik jihatlarini o'rganishga bag'ishlangan jurnallar chop etilmoqda. So'ngi yillarda AQSHda ham muloqot jarayonidagi etiket masalariga bag'ishlangan ko'plab ilmiy jamiyatlar va assotsialar tashkil topganini va ularda ilmiy tadqiqotlar olib borilayotganligini ta'kidlash joizdir. [3.12] 1977 yilda Maskvada o'tkazilgan "Natsionalno kulturnaya spetsifika rechevego povedeniya" nomli mualliflar hamkorligida chop etilgan ishlarda muloqot jarayonidagi etiketlar masalasiga oid ishlar qilingan. O'rta Osiyo olimlari o'rtasida turkiy tilda so'zlashuvchi xalqlarning o'zaro muloqotga kirishish jarayonlariga oid ilmiy izlanishlarni kuzatish mumkin. O'zbek xalqi an'anaviy muloqot madaniyatini o'rganilishi masalasini unga bo'lgan yondashuvlardan kelib chiqib ikki yo'nalishga bo'lish mumkin:

Birinchisi, O'rta Osiyo va mamlakatimizda olib borilgan etnografik tadqiqotlarda, ya'ni aholining diniy urf-odatlarini, marosimlari, xo'jaliklari bilan bog'liq an'analari, shuningdek xalq folklorshunosligini o'rganish jarayonida keltirilgan ilmiy tavsilotlarda asosiy ob'ekt sifatida yondashilmagan tarqoq holda o'rganilganligi.

Ikkinchisi, o'zbek xalqining tili va unda aks etgan ko'plab dialektlarni til nuqtai nazaridan morfologik, fonetek va lisoniy tatqiq etilishidir. Bu ikki yunalishda ham muloqot etiketlari tarixiy, etnografik ob'ekt sifatida yondashilma..

O'zbeklarda muloqot madaniyati, uning o'ziga xos jihatlarini ilmiy o'rganish XX asrning o'rtalarida tilshunoslik nuqtai nazaridan o'rganila boshlangan. 1969 yil Toshkenda o'tkazilgan I-Respublika konfrensiyasi o'zbek tili nutqi rivojlanishiga bag'ishlangan bo'lib, Unda ishtirok etgan tilshunos va folklorshunos olim E.Begmatov ishtirok etib ” ..Nutq madaniyati muammosi tarixda nutq odobi deb o'rganilganki, bu masalani ko'hna tarixga ega ekanligini ko'rsatadi” deb ta'kidlaydi. O'zbek tilidagi muloqot madaniyatiga oid ishlarda uni nazariy jihatdan o'rganish o'rta jiddiy qo'yilgan emas. Asosan muomila jarayonidagi talaffuz masalasi, uslubiy asoslari, muloqot shakllari masalalariga asosiy e'tibor qaratilgan bo'lib, muloqot madaniyatini hududiy qiyoslash, uni etnik xususiyatlarda farqlanishi masalalariga, urf-odat va an'analarda aks etkanligi, ulardan kelajak avlodni tarbiyalashda unumli foydalanish masalalariga urg'u berilmagan. Ta'kidlab o'tilgan mualliflarning ishlarida ma'lum bo'ladiki, o'zbek tilshunosligida ham muloqot madaniyati va uning nazariy masalalari bo'yicha izlanishlar olib borilgan. Biroq, bu ishlanishlarning aksariyati muloqot madaniyatining sof lingvistik, uslubiy yoki pedagogik maqsadda yoritib berishga qaratilgan bo'lib, masalaga etnografik nuqtai nazaridan yondashilmagan.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash kerakki, asrlar mobaynida kishilarni qiziqtirib kelgan muomila madaniyati va unda ishtirok etuvchi etiketlarni o'rganish ilmiy muammo sifatida tan olinganligini kuzatishimiz mumkin.

SHunday ekan, O'zbekiston dunyoga, dunyo xalqlari O'zbekistonga katta qiziqish bilan nazar tashlayotgan bir vaqtda, butun o'zbek xalqi o'z vatani rivojida tobora mustahkam jipirlashib milliy-umuminsoniy ma'naviyat, milliy g'oya va mafkura haqida har qachongidan ham ko'proq qayg'urayotgan bugungi kunda biz bilan do'stlashishga, samimiy muloqotda bo'lishni istovchi davlatlar va millatlardan o'zbeklarning o'ziga xos muloqot xulqini sir tutmaymiz, aksincha bu madaniyatning uzoq o'tmish tarixi, unda aks etgan milliylik, o'zaro muloqot vaqtida nimalarga e'tibor berishimiz lozimligini avvalo o'zimizga va ularga o'rgatamiz. Zero, hech bir inson, hech bir millat o'zligini teran anglamasdan turib o'zgani yaxshi tushunib etmagan.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Boltaboyev A.A. Muloqot olami: sub'ektlararo munosabatlar muammosi. – T.: O'zMU axborotnomasi, 2019. №2.
2. Kon I.S. Kul'turologiya. Sankt-Peterburg: Lan', 2021.
3. Leontiev A.A., Rustamova L.M. Muloqot psixologiyasi. – M.:Akademiya markazi, 2019.
4. Tursunov N.D. Shaxsni muloqotni boshqarish psixologiyasi. – T.: Ilm-fan, 2019.

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINI O'QISH-BILISH FAOLIYATINI RIVOJLANTIRISHDA PSIXOLOGIK YONDASHUVLAR

*Annayeva Maya Radjapbayevna – Nukus davlat pedagogika instituti, boshlang'ich ta'lim
kafedrası assistent o'qituvchisi*

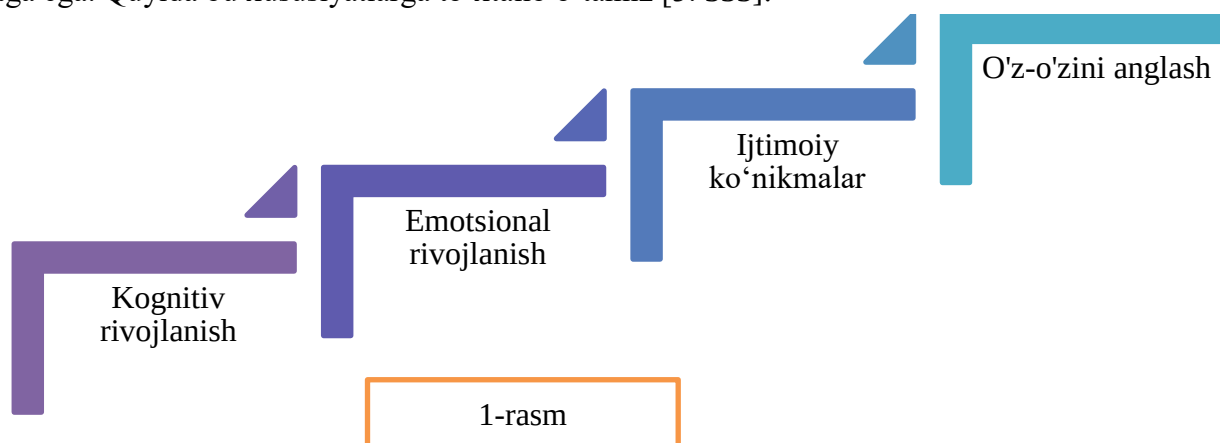
Bugungi kunda ta'lim poydevori bo'lgan maktab ta'lim tizimi va unda o'quvchilarga berilayotgan e'tibor har qachongidan ortib bormoqda. Ayniqsa, Respublikamizda uzluksiz ta'lim tizimining ilk bo'g'ini boshlang'ich sinflarida o'qish-bilish faoliyatini sifatli va zamon talabi darajasida tashkil etilishini ta'minlash borasida keng qamrovli islohotlar va bir qator chora-tadbirlarni amalga oshirilayotgani guvohi bo'lamiz. Boshlang'ich sinf yoshidagi bolalarni ham pedagogik, ham psixologik tayyorlash hamda ta'lim-tarbiya jarayoniga zamonaviy ta'lim dasturi, texnologiyalarini tatbiq etish, bolalarni har tomonlama intellektual, axloqiy, estetik va jismoniy rivojlantirish uchun shart-sharoitlar yaratilmoqda. Shu maqsadda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ta'lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi qarori qabul qilindi [1. 03]. Mazkur yosh davridagi bolalarning kognitiv jarayonlari ya'ni o'qish-bilish faoliyatini rivojlantirishda psixologik yondashuvlar asosida o'quvchilarning o'z-o'zini boshqarish ko'nikmasi, ichki qat'iyat va ma'lum bilimlarni o'rganish ta'lim tizimi oldidagi birlamchi vazifalardan biridir. Shuning uchun ham aynan boshlang'ich sinfdan bu masalaga jiddiy qarash kerakligini ko'rsatadi. Misol uchun ko'pgina olimlar tomonidan kognitiv jarayonlar haqidagi asarlar yozilgan bo'lib, ularda, kognitiv faoliyatni maktab yoshdagi bolalarning o'rganishga bo'lgan tabiiy istagi sifatida belgilagan. Mashhur bolalar psixologik olimi M. Montessori ilk maktab yoshdagi bolalarda kognitiv faoliyatning xususiyatlarini va uni qanday faollashtirishni o'rganishdi", - degan risolasida qiymatli maslahatlarini berib o'tadi [2. 17]. Masalan, bolalarga berilayotgan ta'lim va tarbiya jarayonida birinchi maqsad ularining aqliy qobiliyatini uning kuzatuvchanligini, xotirasi, hayoli, fantaziyasi va fahm-farosatini rivojlantirishdan iborat ekanligiga qaratish va uning yuzaga chiqaruvchi omillardan bir sifatida qaragan. Shundan kelib chiqib ta'limda o'quvchilar uchun biron-bir ma'lumot beribgina qolmay, balki ya'ni faqat kitoblardangina emas balki uni qurshab turgan predmetlardan, hayotiy hodisalardan, ayniqsa bolaning oilasi shajarasi tarixidan ham foydalanib tegishli bilimlar hosil qilib tegishli vosita sifatida berish kerakligini doim yodda tutish kerakligini ham nazarda tutadi, bu esa o'quvchilarning o'qish-bilish faoliyatining asosiy psixologik qoidalaridan hisoblanadi. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda o'quvchilarning intellektual, ijtimoiy va shaxsiy rivojlanishi uchun muhim poydevor shu bosqichda hosil bo'ladi, ayniqsa, o'qish bilish faoliyati bolaning keyingi ta'lim jarayonidagi muvaffaqiyatlarini belgilovchi asosiy ko'nikma sifatida e'tirof etiladi.

O'qish-bilish faoliyati nafaqat texnik ko'nikma, balki kognitiv, emotsional va motivatsion omillarni o'z ichiga olgan murakkab jarayon ekanligini, bolalar psixologiyasi nuqtayi nazaridan, 6-10 yosh oralig'idagi o'quvchilarning diqqat, xotira va motivatsiya darajasi ularning o'qishdagi muvaffaqiyatiga bevosita ta'sir qilishini inobatga olishi kerakligini ko'rsatadi. Shu sababli, psixologik yondashuvlar o'qituvchilarga o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ta'lim jarayonini samarali tashkil etish imkonini beradi.

Ta'lim jarayonida boshlang'ich sinf o'quvchilarining psixologik xususiyatlarini inobatga olish, ularning hissiy va aqliy rivojlanishini tezlashtiradi. Bu esa o'z navbatida o'quvchilarning ta'limga bo'lgan qiziqishini oshiradi, ularning o'rganish motivatsiyasini kuchaytiradi va ijtimoiy moslashuvini osonlashtiradi. Shuningdek, pedagogik yondashuvlarni to'g'ri tanlash va

o'quvchilarni individual ehtiyojlariga qarab qo'llash, ularning har tomonlama rivojlanishini ta'minlaydi. Bu jarayonlar o'quvchilarni muvaffaqiyatli ta'lim olishga yo'naltiradi va ularning kelajakdagi ijtimoiy, ma'naviy va aqliy rivojlanishida mustahkam asos yaratadi. Shu sababli, boshlang'ich sinf o'quvchilarining psixologik va pedagogik xususiyatlarini o'rganish bugungi ta'lim tizimining rivojlanishi uchun dolzarb bo'lib qolmoqda. Bu mavzu o'qituvchilarning pedagogik malakalarini oshirishga yordam beradi, shuningdek, ta'lim jarayonini yanada samarali va muvaffaqiyatli tashkil etish uchun zarur bo'lgan bilimlarni taqdim etadi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining psixologik xususiyatlari ta'lim jarayonida katta ahamiyatga ega. Quyida bu xususiyatlarga to'xtalib o'tamiz [3. 333]:

Yuqorida sanab o'tilgan psixologik xususiyatlar o'quvchilarning aqliy, hissiy ko'nikmalarni rivojlantirish keyinchalik ularda ijtimoiy ko'nikma ya'ni atrofdagi do'stlari va jamiyat bilan aloqaga kirishishga xizmat qiladi. Bundan tashqari bu uch ko'nikmaning rivojlanishi o'z-o'zini nazorat qilishiga yo'l ochadi.

Bu borada fransuz psixologi P. Janening fikricha, ijtimoiy harakat hamkorlikdagi faoliyatda o'z ifodasini topishi, shaxslararo tashqi munosabatlar rivojlanishning prinsipi ekanligini ta'kidlaydi va o'z tadqiqotlarida psixikaning to'rt darajasini ko'rsatib o'tadi. Bular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- harakat reaksiyasining o'sishi;
- idrok qilish harakatining o'sishi;
- shaxsiy-ijtimoiy harakatning o'sishi (o'zining harakatini boshqa kishilarga moslashtirish);
- aqliy sodda xatti-harakatning o'sishi (nutq va tafakkurning rivojlanishi) mavjud ekanligini asoslagan [4. 29].

Pedagogik jihatdan olib qaraydigan bo'lsak, yuqoridagi psixologik ko'nikmalardan tashqari o'quvchilarda o'qish-bilish ko'nikmasini rivojlantirishda, fanlararo aloqadorlik mexanizmidan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu esa o'quvchilarning o'qish-bilish faoliyatini rivojlantirishda integrativ ishlab chiqarishdan o'ziga xos samara beradi. O'quv fanlarini o'rganish jarayonida hosil qilingan bilimlarni umumlashtirgan holda o'quvchilarda fanlar bo'yicha o'quv fanlarni, fanlararo aloqadorlik asosida muayyan ko'nikma va malakalar orqali shakllantirish zarur. Ta'lim jarayonini kuzatishlar orqali amin bo'ldikki, dunyodagi rivojlangan mamlakatlarning ta'lim tizimida, fan va texnologiyani bu tizimga joriy etish jadal sur'atda davom etmoqda. Bunday jarayonda interaktiv ta'lim strategiyalari va mexanizmlarini zamonaviy ta'lim tamoyillari asosida takomillashtirish, tabiat va jamiyat taraqqiyoti qonuniyatlari haqidagi nazariy va amaliy bilimlarni ta'lim mazmuniga singdirish, barcha

fanlardan o‘zaro aloqadorlikda zarur bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiyalarni shakllantirish uchun ijodkor mutaxassislarni tayyorlash ustuvor sanaladi. Shuning uchun ham shartli ravishda bu faoliyatning pedagogik xususiyatlarini ham keltirib o‘tamiz:

a) shaxsga yo‘naltirilgan ta‘lim: Boshlang‘ich sinfda ta‘lim jarayoni bolalarning individual xususiyatlariga mos ravishda tashkil etilishi kerak, chunki har bir bola o‘ziga xos qobiliyatlarga ega.

b) o‘yin faoliyati: O‘yin orqali ta‘lim berish usuli boshlang‘ich sinfda juda samarali hisoblanadi, chunki bolalar ko‘p vaqtlarini o‘yinlarda o‘tkazadilar va bu ularga yangi bilimlarni egallashda yordam beradi.

c) ko‘rish va eshitish orqali ta‘lim: Bolalar ko‘p narsalarni ko‘rib va eshitib bilib olishadi, shuning uchun darslarda vizual materiallardan foydalanish muhimdir.

d) ijtimoiy muhit yaratish: Ta‘lim jarayonida ijtimoiy muhitni yaratish orqali bolaning stress darajasini kamaytirish mumkin. Bu ularning muvaffaqiyatli rivojlanishi uchun zarurdir.

e) tajriba asosidagi ta‘lim: O‘quvchilarga amaliy mashg‘ulotlar o‘tkazish orqali bilimlarni mustahkamlash va ularga real hayotdagi vaziyatlarda qo‘llanishini ko‘rsatish zarur [5. 334].

Shuning uchun ham o‘quvchilarning o‘qish-bilish faoliyatida psixologik va pedagogik yondashuvlar asosida ta‘lim jarayoni bolalarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etish, ularning intellektual, axloqiy va jismoniy rivojlanishiga zamin yaratadi. Natijada, ushbu bosqichda shakllangan mustahkam poydevor bolalarning keyingi ta‘lim jarayonidagi muvaffaqiyatlari va ijtimoiy moslashuviga yordam beradi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining psixologik va pedagogik xususiyatlarini o‘rganish ta‘lim tizimining samaradorligini oshirish va o‘qituvchilarning malakasini yuksaltirish uchun dolzarb vazifalaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Ta‘lim-tarbiya tizimini yanada takomillashtirishga oid qo‘shimcha chora-tadbirlar to‘g‘risida”gi qarori <https://lex.uz/uz/docs/-5085887?ONDATE=25.06.2024%2000>

2.P. I. Ivanov., M. Zufarova “Umumiy psixologiya”, -T.: 2008.

3.S. S. Farhodova Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining psixologik va pedagogik xususiyatlari, “Journal of science-innovative research in Uzbekistan” jurnali, volume 3, issue, 02, 2025.

4.E. G‘oziyev. Ontogenez psixologiyasi (darslik). -Toshkent: “NIF MSH”, 2020, 288 bet

5.M. Matkarimova. Kichik maktab yoshidagi o‘quvchilarning o‘quv jarayonida psixologik xususiyatlar, Society and innovations Journal, home page: <https://inscience.uz/index.php/socinov/index>

O‘SMIRLARNI HARBIY AKADEMIK LITSEY HAYOTIGA IJTIMOIIY PSIXOLOGIK MOSLASHUVI.

Dauletova Go‘zal Muratbayevna

Qoraqalpoq davlat universiteti “Pedagogika va psixologiya” kafedrası o‘qituvchisi

Rezyume:. Maqolada o‘smirlik yoshdagi psixologik o‘zgarishlar, moslashish muammosi, adaptatsiya, ulardagi hissiy kechinmalar, qo‘quv, sezgirlik, o‘quv faoliyati, o‘smirlardagi faollik va mustaqillikka bo‘lgan intilishi, tengdoshlar bilan muloqot qilishi haqidagi masalalar yoritib berilgan.

Tayanch so‘zlar. O‘smirlik davri, moslashish, adaptatsiya, individuallik, ijodiy faoliyat, sezgirlik, hissiyot, qo‘quv, muloqot, idrok, tasavvur.

Jahon miqyosida ijtimoiy-gumanitar, madaniy-ma'rifiy va ilmiy-texnologik tadqiqot sohalarini yanada takomillashtirish bo'yicha hamkorlikni yo'lga qo'yish, adolatli va sifatli ta'limiy munosabatlarni chuqurlashtirish, turli xalqaro kelishuvlar doirasida harbiy innovatsion aloqalarni kengaytirish, ilm-fanga oid loyihalarni tashkil etish, shuningdek, samarali ta'lim-madaniy hamkorlik, atrof-muhit va salomatlikni muhofaza qilishga oid sohalaridagi munosabatlarni takomillashtirish, shaxslararo aloqalarni, shaxsning o'quv jarayoniga optimal moslashuviga erishish hamda hissiy zo'riqishlarni bartaraf etishning ijtimoiy-psixologik jihatlarini bartaraf etish bo'yicha hamkorlikda ilmiy tadqiqot ishlari olib borilmoqda.

Shuningdek, ta'limiy munosabatlarda kasbiy burchni anglash, kasbga doir fazilatlarini tarkib toptirishning ijtimoiy-psixologik sohalarini rivojlantirish, o'smir shaxsining harbiy akademik litsey hayotiga ijtimoiy maqbul moslashuvi bilan bog'liq tajribalarni amaliyotga tatbiq etishning samarali vosita va usullarini ishlab chiqish, harbiy akademik litsey ta'limi sharoitida psixolog-xodimlar, mutaxassislar va o'smir o'quvchilar o'rtasidagi munosabatlar mazmunining ijtimoiy-psixologik asoslarini takomillashtirish bo'yicha ahamiyatli tadqiqotlarga alohida e'tibor berilmoqda.

Respublikamizda so'nggi yillarda amalga oshirilayotgan islohotlar negizida ta'lim sifatini tubdan takomillashtirish, o'quvchi yoshlarni kelgusida barkamol shaxs sifatida voyaga yetishini qo'llab-quvvatlash, jamiyat tomonidan qo'yiladigan talablarga hozirjavobligini rivojlantirish asnosida muvaffaqiyatli ijtimoiy-psixologik moslasha olgan shaxslarni shakllantirishning me'yoriy asoslari yaratilmoqda.

Jumladan, Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida "yoshlarning ma'naviy, intellektual, jismoniy va axloqiy jihatdan kamol topishiga ko'maklashish, yoshlar uchun ochiq va sifatli ta'limni ta'minlash, ta'limning barcha bosqichlarida yoshlarning mukammal ta'lim olishini ta'minlash, hududlarda inklyuziv ta'lim rivojlanishi uchun shart-sharoit yaratish, yoshlarni vatanparvarlik, fuqarolik tuyg'usi, bag'rikenglik, qonunlarga, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida, zararli ta'sirlar va oqimlarga qarshi tura oladigan, hayotga bo'lgan qat'iy ishonch va qarashlarga ega shaxs sifatida tarbiyalash" [1] kabi maqsadlarni belgilanganligi o'smir shaxsining harbiy akademik litsey hayotiga moslashuvining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari va mezonlarini aniqlashtirish, moslashuv jarayoniga ta'sir etuvchi omillarini o'rganish asosida o'smirlarning harbiy akademik litsey hayotiga moslashuvi jarayoni mazmuni va modelini takomillashtirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

"Temurbeklar maktabi" harbiy akademik litseyi to'g'risida Nizomning 4-bobida "Temurbeklar maktabi" o'quvchilarini saralash tartibi belgilab berilib, unga ko'ra "Temurbeklar maktabi"ga umumta'lim va ixtisoslashtirilgan maktab-internat maktablarining 9-sinfni tamomlagan, sog'lig'ining holatiga ko'ra o'qishga yaroqli deb topilgan hamda haqqoniy va shaffoflik tamoyillariga asoslangan saralash tanlovidan muvaffaqiyatli o'tgan, erkak jinsli O'zbekiston Respublikasining fuqarolari o'qishga qabul qilinishi [2] belgilab berilgan. Pedagogik-psixologik adabiyotlar tahliliga ko'ra 9-sinfni tamomlagan o'quvchilar yosh davrlari nuqtai nazaridan o'smirlik davriga mansub va ushbu davr o'ziga xos inqirozli davr sifatida tafsiflanadi.

Tadqiqot ishimiz doirasida o'smirlarni harbiy akademik litsey hayotiga moslashishining ijtimoiy-psixologik asoslarini tadqiq etishda, avvalo, o'smir shaxsining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari mazmunini ifodalovchi moslashish fenomenining mazmunini, tuzilishini, tarkibiy qismlarini tahlil etishni joiz deb hisoblaymiz.[3, 114]

Birinci marta “moslashish” atamasi (lotincha adapto - moslashtiraman) 18 asrning ikkinchi yarmida nemis fiziologi Aubert tomonidan ko’rish va eshitish organlarining harakatlarga javoban sezgirligini moslashtirish hodisasiga nisbatan foydalanildi.[4, 22]

Q.Turg’unovning ruscha-o’zbekcha psixologiya terminlarining izohli lug’atida adaptatsiya tushunchasi quyidagicha izohlanadi: adaptatsiya – (lat. Adaptatio – to’g’rilanmoq, moslanmoq, sozlanmoq) – adaptatsiya, sezgi organlari (analizatorlar)ning ta’surot kuchiga moslashuvi natijasida muayyan sezgirlikning o’zgarishi. Adaptatsiya hodisasida sezgirlik ortish tomoniga ham, kamayish tomoniga ham o’zgarishi mumkin; kuchli ta’surotdan kuchsiz ta’surotga o’tganda sezgirlik asta-sekin ortib boradi, ta’surot kuchayganda esa, sezgirlik, aksincha, kamayib boradi. Adaptatsiya qonuniyati, organik sezgilardan boshqa, barcha sezgilar sohasiga xosdir. [5, 8]

O’smirlarni harbiy akademik litsey hayotiga moslashishi o’smir shaxsida muvaffaqiyatga intiluvchanlik va motivatsion xususiyatlarni ifodalovchi motivatsion tarkibiy qism, muloqotchanlik, muloqotda o’z-o’zini boshqarish, hamkorlik ko’nikmalaridan iborat kommunikativ komponent, shaxsda ijtimoiy intellektni, mas’uliyatlilikni, boshqalarni va o’z-o’zini qabul qilishning ijtimoiy-psixologik jihatlarini aks ettiruvchi intellektual, shuningdek, o’smir shaxsida liderlik sifatlari, irodaviy sifatlar hamda hissiy qulaylikni rivojlantirishdan iborat ijtimoiy maqbul shaxs xususiyatlarini o’zida mujassamlashtiruvchi xulq-atvor komponentini rivojlantirishni taqozo etadi.

Ensiklopedik lug’atda adaptatsiya (lot.), biologiyada – organizmlar (va ularning gruppalari) tuzilishi va funksiyalarining yashash sharoitiga moslashuvi. Fiziologiya va maditsinada ko’nikish jarayonini bildiradi.[6, 17]

Pedagogik atamalar lug’atida adaptatsiya – o’quv jarayoni, o’quv faoliyatiga moslashuv sifatida izohlanadi.[7, 6]

Moslashuv muammosi shaxsning o’ziga xos xususiyatlari va xulq-atvor jihatlarini bilan bog’liq ko’plab omillarni o’zida mujassamlashtiruvchi ijtimoiy psixologik hodisa hisoblanadi. O’smirlarni harbiy akademik litsey hayotiga moslashuvi ular uchun yetakchi faoliyat bo’lgan o’quv faoliyati va shaxslararo munosabatlarga muvaffaqiyatli javob qaytara olishini anglatadi.

Falsafa qomusiy lug’atida esa adaptatsiya (lot. Adaptatio – moslashuv) – jonli organizmlarning funksiyalari va a’zolarining tashqi muhit sharoitiga moslashuvi. Adaptatsiya tushunchasi hozirgi kunda faqat biologiya fanida qo’llanibgina qolmay, balki texnika, tabiiy va gumanitar fanlarda ham qo’llanishi ta’kidlab o’tiladi.[8, 14-15]

Moslashuv tushunchasi shaxsga ta’sir etuvchi ijtimoiy-psixologik voqelikka moslashuvi natijasida muayyan sezgirlikning o’zgarishi, ya’ni o’quvchilarning o’quv jarayoniga, ularga qo’yilayotgan talablarga, o’quv faoliyatiga oid shaxslararo munosabatlarning barqaror ko’rsatkichlariga moslashishi, ko’nikishi jarayonini anglatuvchi fanlararo (biologiya texnika, tabiiy, gumanitar fanlar) tushunchadir deb xulosa qilishimiz mumkin.

O’smirlarni harbiy akademik litsey hayotiga muvaffaqiyatli moslashuvini ta’minlashga doir rivojlantiruvchi mashg’ulotlarni amalga oshirish jarayonida individual yondashuv, jamoaviy qo’llab-quvvatlash, psixologik bardoshlilik va stressga moslashuv, ijtimoiy hamkorlik, shaxsiy o’sish va rag’batlantirish tamoyillarini hisobga olish kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining , 2023-yil 29-iyuldagi “Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash ishlari samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida”gi 267-son Qarori (Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 03.07.2023-y., 09/23/267/0438-son)
2. Dauletova G.M. Personality development in adolescence. **Science and Education in Karakalpakstan 2023. 114**
3. 2022-yil 11-maydagi “2022-2026-yillarda Xalq ta'limini rivojlantirish bo'yicha Milliy dasturni tasdiqlash to'g'risida”gi PF-134-son Farmoni (Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 11.05.2022-y., 06/22/134/0407-son).
4. Маклаков. А.Г. Личностный адаптационный потенциал: его мобилизация и прогнозирование в экстремальных условиях // Психологический журнал. 2001. Т. 22, № 1.
5. Турғунов Қувват. Русча-ўзбекча психология терминларининг изоҳли луғати. “Ўқитувчи” нашриёти. – Тошкент – 1975. - 8 б.
6. Энциклопедик луғат: 2 томлик. 1 том. Ўзбек совет энциклопедияси бош редакцияси. Т – 1988. 17 бет.
7. Педагогик атамалар луғати. – Т.: Фан, 2008. – 6 б.
8. Фалсафа қомусий луғат. – Т.: “Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти” нашриёти, 2004. – Б. 14-15.

MAQSADGA ERISHISHDA FRUSTRATSIYA TO'SIQ BO'LUVCHI OMIL SIFATIDA

Nurg'alieva Xurshida

Amaliy psixologiya yo'nalishi talabasi.

Annotatsiya. Ushbu maqolada frustratsiya tushunchasining mohiyati, uning kelib chiqish sabablari va insonning maqsad sari harakatlariga qanday ta'sir qilishi tahlil qilinadi. Frustratsiya psixologik to'siq sifatida harakatlarni cheklashi, motivatsiyani pasaytirishi va shaxsning ijtimoiy-psixologik muvozanatini buzishi mumkinligi yoritilgan. Tadqiqot davomida frustratsiyaning turli shakllari va ularga qarshi kurashish strategiyalari ham ko'rib chiqiladi. Shuningdek, bu holatning ijobiy tomonlari — ya'ni frustratsiya natijasida yuzaga keladigan yangi motivatsiyalar haqida ham fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: frustratsiya, motivatsiya, psixologik to'siqlar, maqsad, emotsional muvozanat, stress, ichki ziddiyat.

Kirish

Inson o'z hayotida turli maqsadlar sari intiladi. Bu yo'ldagi har qanday muvaffaqiyatli harakatlar motivatsiya, ichki ishonch, tashqi sharoit va psixologik holatga bog'liq. Ammo maqsad sari harakat jarayonida turli to'siqlar yuzaga keladi. Ushbu to'siqlardan biri — frustratsiyadir. Frustratsiya shaxsning istagan narsasiga erisholmaganda yoki kutilgan natija sodir bo'lmaganda paydo bo'ladigan salbiy emotsional holatdir. Frustratsiya shaxsning motivatsion tizimi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, maqsadga erishish jarayonida to'siqlarga duch kelganda yuzaga keladigan norozilik, umidsizlik, bezovtalik yoki agressivlik shaklida namoyon bo'lishi mumkin.[2,15]

Frustratsiya tushunchasi va uning sabablari

Frustratsiya (lotincha frustratio — chalg'itish, umidsizlik) — bu psixologik holat bo'lib, unda shaxs o'z istak va maqsadlariga erishishda to'siqqa uchraganda yuzaga keladi. Asosiy sabablari quyidagilardan iborat:

- Tashqi omillar: moddiy imkoniyatlar yetishmasligi, ijtimoiy muhitning salbiy ta'siri, byurokratik to'siqlar.[3,87]

- Ichki omillar: o'ziga ishonch yetishmasligi, past o'z-o'zini baholash, ruhiy charchoq.

Frustratsiya ko'pincha g'azab, tushkunlik, xavotir, yoki befarqlik kabi emotsiyalar orqali namoyon bo'ladi.

Germaniyalik psixolog K. Levin frustratsiyani yengish jarayonida kognitiv qayta baholash va alternativ yo'llarni izlash muhimligini ta'kidlagan. Uning fikricha, inson maqsad sari intilish jarayonida to'siqlarga duch kelsa, vaziyatni yangicha ko'rib chiqishi va o'z harakatlarini moslashtirishi kerak.[4,78] Bu munosabat frustratsiya natijasida yuzaga keladigan ruhiy bosimni kamaytirishga va insonni konstruktiv harakatlarga yo'naltirishga yordam beradi. Kognitiv qayta baholash — bu insonning vaziyatni turli nuqtayi nazardan tahlil qilish qobiliyati. Agar inson o'z maqsadiga erisha olmasa, u vaziyatni qayta baholab, boshqa imkoniyatlarni izlash orqali frustratsiyaning salbiy ta'siridan qochishi mumkin.

Frustratsiyaning maqsadga erishishdagi roli

Frustratsiya insonning oldiga qo'ygan maqsadiga erishishiga sezilarli darajada to'sqinlik qiladi:

1. Motivatsiyaning pasayishi: inson to'sqinliklarni ko'rib, maqsadidan voz kechishi mumkin.

2. Irodaviy resurslarning zaiflashuvi: salbiy emotsiyalar tufayli ichki resurslar kamayadi.

3. Ijtimoiy ajralish: inson o'zini yolg'iz his qila boshlaydi va jamiyatdan uzoqlashadi.

Shunga qaramay, ba'zi holatlarda frustratsiya yangi imkoniyatlar yaratadi. U shaxsni yangicha yo'llarni izlashga, muqobil strategiyalarni ishlab chiqishga majbur qiladi.

Frustratsiyani yengish yo'llari

Frustratsiyadan samarali chiqish va maqsadga erishishni davom ettirish uchun quyidagilar muhim:

- Muqobil rejalashtirish: maqsadga erishishda bir nechta variantlar ishlab chiqish.

- Ichki dialog va refleksiya: o'z fikr va his-tuyg'ularini tahlil qilish.

- Qo'llab-quvvatlovchi muhit: do'stlar, oila yoki psixolog yordamida emotsional yordam olish.

- Yengil sport va meditatsiya: stressni kamaytirish orqali ruhiy holatni tiklash.

Xulosa

Inson hayotida maqsad belgilash va unga erishish — rivojlanish va o'zini namoyon etishning ajralmas qismidir. Biroq, bu jarayonda turli ichki va tashqi to'siqlar paydo bo'lishi tabiiy holat bo'lib, ayniqsa, frustratsiya maqsad sari intilishda jiddiy to'siq bo'luvchi omil sifatida e'tirof etiladi. Frustratsiya — bu shaxsning orzu, ehtiyoj yoki maqsadiga erishishga qaratilgan harakatlari ma'lum sabablarga ko'ra to'xtab qolishi yoki buzilishi natijasida yuzaga keladigan salbiy hissiy holatdir. Frustratsiya shaxsning motivatsion tizimiga bevosita ta'sir etib, uning ishonch darajasini pasaytiradi, o'z imkoniyatlariga shubha uyg'otadi va faoliyatga nisbatan befarqlikni kuchaytirishi mumkin. Bu esa maqsad sari oldinga siljish jarayonini sekinlashtiradi yoki butunlay to'xtatib qo'yadi. Ayniqsa, uzoq davom etgan yoki takroriy frustratsion holatlar insonda o'ziga nisbatan salbiy qarashlar va depressiv kayfiyat shakllanishiga olib keladi. Shu sababli, maqsadga erishish jarayonida frustratsiyani erta aniqlash va unga qarshi samarali

psixologik strategiyalarni qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi. Moslashuvchanlik, pozitiv tafakkur va o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish frustratsion holatlarning zararli ta'sirini kamaytirishga yordam beradi. Frustratsiya maqsad sari yo'ldagi kuchli to'siq bo'lsa-da, uni to'g'ri boshqarish orqali inson o'zining shaxsiy o'sishi va muvaffaqiyat sari harakatini davom ettira oladi.

REFERENCES

1. Абдурахманова Г. "Психология личности". – Тошкент: Ўқитувчи, 2020.
2. J.Dollard, L.Doob, N.Miller, O.Mowrer, R.Sears "Frustration and Aggression". New Haven: Yale University Press. 1939.
3. B.Dodonov "Psixologicheskiye sostoyaniya cheloveka". Moskva: Nauka. 1983.
4. K.Levin "Dynamic Theory of Personality". New York: McGraw-Hill, 1947.
5. Карл Роджерс. "Становление личности". – Москва: Прогресс, 2002.
6. Ziyonet.uz
7. Wikipedia.uz

BAS MIYDĠN QAN MENEN TÁMIYNLENIWI

Jabbarbergenova Sevara Baxadirovna

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq Mamleketlik Universiteti Ámeliy psixologiya qániygeligi
studenti:

Annotatsiya: Bul maqalada bas miydiń qan menen támiyinleniw sisteması, onıń tiykarǵı strukturaları, autoregulyatsion mexanizmleri, qan aylanıwınıń fiziologikalıq áhmiyeti hám kesellik jaǵdaylarıdaǵı buzılıwlar analiz etilgen. Maqala nevrologiya, anatomiya, hám patofiziologiya tarawı izertlewshiler ushın paydalı bolıwı múmkin.

Gilt sózler: Bas miy, qan aylanıwı, arterial sistema, venoz drenaj, viliziy halqası, ishemiya, autoregulyatsiya.

Bas miy insan organizminde eń zárúrli hám quramalı dúzilgen aǵzalardan biri bolıp, onıń normal iskerligi turaqlı jáne turaqlı qan támiynatına baylanıslı. Bas miy ulıwma dene salmaǵınıń tek 2% in qurasada, júreктen shıǵıs ulıwma qan aǵımınıń shama menen 15-20% in aladı. Sol tárepten onıń qan menen támiyinleniw sistemasın úyreniw tekǵana anatomiya hám fiziologiya ushın, bálki nevrologik hám neyroxirurgik keselliklerdi anıqlaw hám emlewde zárúrli áhmiyetke iye. Bas miy insan organizminiń eń quramalı hám joqarı dárejede shólkemlestirilgen strukturası bolıp, onıń turmıslıq iskerligin turaqlı túrde támiyinlewde qan aylanıw sisteması bólek áhmiyetke iye boladı. Oraylıq nerv sistemasınıń joqarı buwını retinde bas miydiń normal funksional jaǵdayın saqlap turıw, birinshi náwbette, onı kislorod hám azıq elementlar menen turaqlı támiyinlep turıwshı qan aylanıw sistemasına baylanıslı. Bas miy kletkaları, atap aytqanda, neyronlar, energiyaǵa joqarı mútajlik sezganligi sebepli, bir neshe minuta dawamında qan támiynatınıń toqtap qalıwı hátte qaytarılmas morfo-funksional ózgerislerge alıp keliwi múmkin. Sol sebepli, bas miy qan aylanıwınıń strukturalıq hám fiziologikalıq tiykarların tereń úyreniw tekǵana nevrologiya, bálki anesteziologiya, neyroxirurgiya, intensiv terapiya sıyaqlı kóplegen medicina tarawları ushın aktual áhmiyetke iye[1.197].

Bas miydiń qan menen támiyinleniwi eki tiykarǵı arterial sistema – ishki uyqı (a. Carotis interna) hám omırtqa (a. Vertebralis) arteriyalarınan baslanadı. Bul eki sistema viliziy halqası (Circulus arteriosus cerebri) dep atalıwshı arterial halqada birlesedi. Bul halqa miyada qan

aylanıwın teń salmaqlılıqlaw hám kompensatsiya qılıw mexanizmleriniń oraylıq komponenti bolıp xızmet etedi. Viliziy halqasınıń morfologiyalıq ózgerisleri yamasa onı quraytuǵın arteriyalardıń patologikalıq torayishi mıy toqımalarınń hipoksik jaǵdayǵa túsiwine sebep bolıwı múmkin. Bunnan tısqarı, bas mıy qan aylanıwı sisteması quramalı autoregulyatsion mexanizmler menen basqarıladı. Bul mexanizmler arterial basım ózgeriwine qaramay, mıy perfuziyasınıń turaqlılıǵındı támiyinleydi[3.229].

Sonı atap ótiw kerek, bas mıy qan aylanıw sisteması tek arterial támiynat menen sheklenip qalmaydı. Mıy venoz drenaji, dural venoz sinuslar arqalı ámelge asadı hám ol da mıy ishki basımın tártipke salıwda zárúrli rol oynaydı. Sonıń menen birge, likvor (arqa mıy sıyıqlıǵı) aylanıwı jáne onıń dinamikası da bas mıy basımın belgileytuǵın faktorlardan biri esaplanadı. Likvor aylanıwınıń buzılıwı bas mıy qan aylanıwına da unamsız tásir kórsetedi[2.171].

Zamanagóy ilimiy izertlewler, ásirese, neyroximoya, funktsional magnit -rezonans tómbeografiyası (fMRI), transkraniyal dopplerografiya sıyaqlı texnologiyalar jardeminde bas miydiń qan menen támiyinleniwindegi fiziologikalıq hám patologikalıq jaǵdaylardı anıqlawda keń qollanılıp atır. Bul texnikalar arqalı mıy qan aylanıwıdaǵı názik mexanizmler, autoregulyatsion juwaplar hám patologikalıq jaǵdaylar (mısalı, ishemik insult, gemorragik insult, gipertenziv ensefalopatiya) diagnostikası hám profilaktikası boyınsha jańa maǵlımatlar alınıp atır.

Sol kózqarastan kelip shıqqan halda, bul maqalada bas miydiń qan menen támiyinleniw sisteması, onıń anatomik, fiziologikalıq hám klinikalıq áhmiyetke iyelik etiw qásiyetleri keń analiz etiledi. Izertlewdiń aktuallıǵı mıy qan aylanıwı menen baylanıslı keselliklerdiń keń tarqalǵanlıǵı, olar menen keselleniw jaǵdaylarınń jasqa baylanıslı túrde artıp baratırǵanı jáne bul mashqala global den sawlıqtı saqlaw sisteması ushın da úlken qawıp tuwdırayotganida bolıp tabıladı.

Bas miydiń tiykarǵı qan támiynatı tórtew tiykarǵı arteriya arqalı ámelge asadı : eki ishki uyqı arteriyası (a. Carotis interna) hám eki omırtqa arteriyası (a. Vertebralis). Bul arteriyalar bas mıy bazisida óz-ara birlesip, viliziy halqası (Circulus arteriosus cerebri) dep atalıwshı arteriyalar halqasın payda etedi. Viliziy halqası qan támiynatıdaǵı teń salmaqlılıqtı támiyinlew, yaǵnıy bir tárepdegi aǵıs buzılǵanda basqa tárepden kompensatsiya qılıwda zárúrli rol oynaydı. Ishki uyqı arteriyası bas mıy aldǵı bólegin (aldıńǵı hám orta mıy arteriyaları arqalı), omırtqa arteriyaları bolsa arqa bólegin (arqa mıy hám arqa mıy arteriyası arqalı) támiyinleydi. Hár bir arteriya óziniń segmental tarmaqları menen málim mıy zonaların azıqlantıradı. Bul tarmaqlar arasında kollateral baylanısıwlar ámeldegi bolıp, olar mıy ishemiyasiga qarsı zárúrli qorǵaw sistemasın qalıplestiredi[6.23].

Bas mıy venoz qanınıń drenaji bas mıy sinusları arqalı ámelge asadı. Bul sinuslar ishki mıy venaları hám júzeki venoz sistemadan keletuǵın qan aǵımın jıynap, ishki qalın vena (v.jugularis interna) arqalı júrek tárepke júrgizedi. Venoz qan shıǵıwıdaǵı hár qanday buzılıw intrakraniyal basımdıń artıwına alıp keledi.

Bas mıy qan aylanıwı hám mıy-moyak sıyıqlıǵı (likvor) aylanıwı óz-ara tıǵız baylanıslı. Likvor qan plazmasidan filtrlenedi hám mıy juwan qarınları arqalı aylanadı. Qan aylanıwıdaǵı ózgerisler likvor basımına, mıy isikine hám neyrotavmalarda oǵada zárúrli rol oynaydı.

Bas mıy qan aylanıwı kúshli autoregulyatsiya mexanizmine iye. Arterial qan basımı 60-160 mmHg aralığında bolǵanında mıy qan aǵımı derlik turaqlı saqlanadı. Bul process tiykarlanıp arteriolalarınń óz-ózin taraytırıw yamasa keńeytiw qásiyetleri arqalı basqarıladı. Autoregulyatsiya mexanizmi buzılǵan jaǵdaylarda mıy ishemiyası, gipoperfuziya, gemorragik

insult, gipertenziv ensefalopatiya sıyaqlı kesellikler júzege keledi. Sonın menen birge, bas mıy qan aylanıwınıń aynıwı Altsgeymer keselligi, Parkinson sindromi sıyaqlı neurodegenerativ jaǵdaylar menen de baylanıslı bolıwı múmkin[7.238].

Bas miydıń qan menen támiyinleniw sisteması joqarı dárejede islengen autoregulyatsion mexanizmge iye bolıp, ol arterial basım ózgerislerine qaramay, miyada turaqlı perfuziyani támiyinleydi. Viliziy halqası kompensator-mexanik principke tiykarlanadı. Qandayda bir bir tiykarǵı arteriya (mısalı, a. Carotis interna) de stenoziya yamasa tutılıw bolsa, basqa arteriyalar arqalı kollateral qan aylanıwı baslanadı. Usınıń sebebinen, viliziy halqası insultdan keyingi reabilitatsiya hám neyroxirurgik operatsiyalar aldından bahalanishi zárúr.

Bas mıy kapillyarları endoteli ayırıqsha dúzilıwǵa iye bolıp, olar joqarı dárejede selektiv ótkezgishlikke iye. Bul tosıq metabolitlar hám júzimsinlarning mıy toqımasına kirip barıwın chekleydi. Sonın menen birge, ayırım farmakologik qurallardıń BBB arqalı topırlıǵı dári terapiyasın shekleydi. Dural sinuslar arqalı orınlanatuǵın venoz drenaj mıy ishki basımın teń salmaqlılıqta uslap turadı. Venoz tromboz jaǵdaylarında drenaj buzilib, intrakranial gipertenziya júzege keledi. Bul bolsa bas awırıwı, kóriw aynıwı hám hátte turmıs ushın qáwipli jaǵdaylarǵa alıp keliwi múmkin.

Ischemik insult: Ádetde tromb yamasa embol menen baylanıslı bolıp, qan aǵımı toqtap qalıwı nátiyjesinde miydıń málim bólimleri nekrozga ushraydı.

Gemorragik insult: Arterial diywal jarılıwı yamasa gipertenziya nátiyjesinde qan mıy toqımasına to'kiladi hám intrakranial basım artadı.

Gipertenziv ensefalopatiya: Qan basımı demde asqanında autoregulyatsiya izdan shıǵadı, mıy isikip, neyronlar iskerligi izdan shıǵadı.

Zamanagóy diagnostika metodları :

fMRI – mıy iskerligin qan aǵımına baylanıslı halda baqlaw imkaniyatın beredi.

CT-Angiografiya – qan tamirlarınıń strukturasın anıqlawda qollanıladi.

Transkranial Doppler – real waqıt rejiminde mıy ishki qan aǵıs tezligin ólshew imkaniyatın beredi[5.428].

Jáhán den sawlıqtı saqlaw shólkemi (WHO) maǵlıwmatlarına kóre, hár jılı dúnyada 15 millionǵa jaqın insan insultqa ushraydı, olardıń 5 millionı qaytı boladı hám taǵı 5 millionı turaqlı mayıplıqqa sebep bolıwshı tásirlerge ushraydı. Bul jaǵdaylardıń kópshiligi bas mıy qan aylanıwınıń aynıwı menen baylanıslı.

Juwmaqlaw

Bas miydıń qan menen támiyinleniwi organizm turmıslıq iskerligi ushın oǵada zárúrli sistema esaplanadı. Onıń quramalı dúzilisi hám funksional ózgeriwshenligi mıy sawlıǵın támiyinleydi. Sol sebepli mıy qan aylanıw sistemasın tereń úyreniw, patologiyalarnı waqtınan burın anıqlaw hám profilaktika ilajların islep shıǵıw zamanagóy nevrologiya hám neyroxirurgiya ushın ústin turatuǵın jónelis esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

- 1.Guyton, A.C., & Hall, J.E. (2016). Textbook of Medical Physiology (13th ed.). Elsevier.
- 2.Standring, S. (2016). Gray's Anatomy: The Anatomical Basis of Clinical Practice (41st ed.). Elsevier.
- 3.Tatu, L., Moulin, T., Bogousslavsky, J., & Duvernoy, H. (1998). Arterial territories of the human brain: cerebral hemispheres. Neurology, 50(6), 1699–1708.
- 4.Chuang, Y., & Lin, Y. (2012). Cerebral autoregulation in clinical practice. Neurological Research, 34(4), 391–398.

- 5.Haines, D.E. (2013). Neuroanatomy: An Atlas of Structures, Sections, and Systems (9th ed.). Lippincott Williams & Wilkins.
- 6.Sarti, C., Pantoni, L., Minicucci, F., et al. (2002). Neuroimaging of cerebrovascular disorders. Journal of Neurology, 249(8), 1001–1013.
- 7.Netter, F.H. (2014). Atlas of Human Anatomy (6th ed.). Saunders/Elsevier.

INTELLEKTUAL DEPRIVATSIYA HA'M ONIN' SHAXS RAWAJLANIWINA UNAMSIZ TA'SIRI.

A.Ibraymova

Nókis innovacion institutı assistent oqıtıwshısı

N. Jańabaeva

Nókis innovacion institutı psixologiya baǵdarı 2-kurs talabası

Annotatsiya: Maqalag'a intellektual deprivaciya haqqında tu'sinik, onın' shaxs rawajlanıwına unamsız ta'sir ko'rsetiw mu'mkinligin anıqlaw, insannın' pikirlew qa'biletinin' to'menlewı , ta'lim processinde jetiskenliklerine, social maslasıw processindegi qıyınshılıqları ha'm onın' aldın alıwg'a qaratılǵ'an.

Tayanış sózler: rawajlanıw, aqılıy rawajlanıw, deprivaciya, intellectual deprivaciya, deprivaciyaǵa alıp keliwshı sebepler.

Insannın' zaman menen birge rawajlanıwı ha'zirgi da'wir talabı. Sol menen bir qatarda insannın' aqılıy rawajlanıwı da'slepki balalıq da'wirinen baslap qa'liplesip baradı. İnsan da'slepki balalıq da'wirden baslap a'tirapındag'ı na'rse, ha'diyselelerdi ha'm olar arasındag'i baylanıslardı an'lawg'a ha'reket etedi. Bul da'wir aqılıy rawajlanıwdın' tiykarın, oylaw processlerinin' jan'a ko'rinislerin payda etedi. Zaman rawajlanıwı menen insannın' intellektual rawajlanıwı onın' jetiskenliklerine tikkeley ta'sir etedi. Bıraq ayırım jag'daylar sebepli shaxstın' aqılıy rawajlanıwı jeterli da'rejede qollap quwatlanbaydı. Ha'zirgi ku'nde zaman rawajlang'anı menen ayırım balalar intellektual rawajlanıwdan shette qalmaqta. Shan'araqta balada ta'lim alıwg'a jeterli resurslardın' jetispewshiligi, bilim alıwg'a bolǵ'an itibardıń' pa'sligi, zamanago'y bilim alıwg'a arnalǵ'an qurallar menen ta'miynlenbewi ha'm ata-analardıń' itibarsızlıǵı bug'an sebep bola aladı. Bul jag'day intellektuallıq deprivaciya dep ataladı. Ol insannın' pikirlew qa'biletinen baslap social beyimlesiwine shekemgi bolǵ'an processlerge ta'sir ko'rsetedi.

Deprivaciya – latin tilinen alıng'an bolıp «jog'altıw» ma'nisin an'latadı. Baqsha jasındag'ı balalarda intellektual deprivaciya aqıbetinde za'ru'r bolǵ'an ortalıq ha'm stimul jetispewshiligi na'tiyjesinde onın' aqılıy potenciyaǵı tolıq rawajlana almawı mu'mkin. Bul jag'day balanın' biliw processlerine ha'm social beyimlesiwine unamsız ta'sir ko'rsetedi. Baqsha jasındag'ı balalar ushın intellektual stimullar jeterli bolıwı kerek. Sebebi bul da'wirde balada tiykarǵı kognitiv funkciyalar qa'liplesedi. Bul da'wirde balada intellektual rawajlanıw ha'r dayım bilmegen na'rselerin u'yreniw, jan'a bilimlelerdi o'zlestiriwge ata-analar ta'repinen ha'r ta'repleme sha'rt-sharayatlar jaratıp beriliwı kerek. Sonıń ushın erte balalıq dáwirden-aq, balanıń aqılıy funkciyaların aktivlestiriw ushın hár túrli emocional stimullardan paydalanıw zárúr. Intellektual deprivaciya, bir tárepten, adekvat pikirlew funkciyaların ámelge asırıwdıń ishki imkaniyatınń bolmawı menen baylanıslı bolsa; ekinshi tárepten, basqalar menen intellektual baylanıstı sheklew menen ámelge asadı. Intellektual deprivaciya emocional deprivaciyadan keyingi dáreje boladı. Ol sırtqı ortalıq haqqında jeterli maǵlıwmattıń joqlıǵı, miy xızmetiniń ulıwma páseyiwı hám

barliq aqiliy processler sebepli qaliplesiwi mumkin. Deprivaciya shaxslar arasindagi munasibetlerge kerri tasirin tiygizedi, bul da az nawbetinde intellektual buzilwı kúsheytedi.

Joqarida aytıp o'tilgenindey, bul da'wirde balada biliw processleri jaqsı rawajlanadı. Eger bunday sha'rt sharayatlar ta'miynlenbese balada bir qatar mashqalalar ju'zege keledi. Atap aytqanda;

- So'ylewdin' keshigiwi, bala óz pikirlerin emin erkin bildiriwde qiyınshılıqlarg'a dus keliwi mu'mkin.

- Dıqqat ha'm yad rawajlanıwınıń pa'sligi – oylaw processinin' pa'seyiwi (tarayıwı), jan'a bilimlerdi o'zlestiriwde qiyınshılıqlarg'a ushırawı.

- Social beyimlesiwdiń pa'seyiwi – bala o'z ten'lesleri menen sa'wbetlesiwde qiyınshılıqqa ushırawı ha'm toparlıq oynılarda qatnasıwdan ko'pshilik jag'daylarda bas tartıwı h.t.b.

Bunnan kelip shıg'adı intellektual deprivaciya balalardıń keyingi ta'lim alıw processlerinde anag'urlım unamsız aqibetlerge alıp keliwi mu'mkin. Ma'selen o'zine isenimsizlik, bilim alıwında ha'r tu'rli aqiliy mashqalalı jag'daylarga dus keliwi h.t.b. L.Vigotskiy balalardıń intellektual rawajlanıwında social ortalıq, til ha'm ma'deniyattın' ornın to'mendegishe ta'riyp beredi. Bala rawajlanıwı, bilimlerdi o'zlestiriwi, o'zi jeke a'melge asıra almaytug'ın zatlardı u'lkenler yaki bilimli ten'lesleri ja'rdeminde a'melge asırıwı mu'mkin.

Intellektual deprivaciyag'a alıp keliwshi sebepler tu'rlish boladı: shan'araqta balag'a jaqınlarınin' unamsız ha'm itibarsız mu'nasibette bolıwı, ata-anasınıń biyparwalıg'ı, aqiliy rawajlanıw ushın jeterli sharayat jaratıp bermesligi sebep boladı. Social ortalıqta oqıtıwshı ha'm ten'leslerinin' biyparwalıg'ı yaki balanı baslang'ısh oqıw da'wirinde jeterli qollap quwatlamag'anlıg'i sebep boladı. Na'tiyjede balada joqarida aytıp o'tilgenindey kognitiv qa'biletlerinin' pa'seyiwine bunnan tısqarı psixologiyalıq jag'daylarınada kerri ta'sir etedi. Tiyykarınan emotsional jag'daylarınin' yag'nıy o'z-o'zine pa's baha beriwı, depressiya, stress ha'm qa'weterleniw sezimlerinin' joqarılıp ketiwine, insanlar menen mu'nasibetke kirisiwde qiyınalıwına alıp keledi. Bunın' aldın alıw ushın shan'araq ag'zaları balağa itibardı joqarılatıwı, ruwxıy basım bermewı, onın' qızıg'ıwshılıqları, qábiletleri menen qızıgıwı kerek. Mektep jasındağı balalarda ustazları baladağı jasırın qábiletlerin anıqlaw, aqiliy ta'repten xoshametlep, ha'r tu'rli jasına say kitaplarga qızıqtırıp, balalar menen individual ta'rizde waqtın ajratıp shug'ıllanıwı kerek.

Ulıwma alg'anda intellektual rawajlanıw bul tek bu'gingi kúndi emes, bálkim keleshegimizdi ta'miynlep beriwshi qural esaplanadı. Sol sebepli ha'zirgi texnologiyalar rawajlang'an da'wirde jas awladtı bilimli ha'm sanalı etip ta'rbiyalaw global jag'daylardın' biri bolıp qalmaqta.

Paydalang'an a'debiyatlar:

- 1.B.П.Иванова, В.В Еременко. «Практикум по общей психологии». Bishkek, 2014
- 2.Z.Nishanova. G.Alimova. «Balalar psixologiyası ha'm psixodiagnostikası» Tashkent 2017.
- 3.Nishanova.Z, Kamilova.N, Abdullayeva.D, Xolinazarova.M, «Rivojlanish psixologiyasi, Pedagogik psixologiya» Toshkent -2017.

**K.RODGERSTIŇ PACIENT-ORAYINDAĞI KÓZQARASINA TIYKARLANGAN
JÁRDEM KÓRSETIWDIŇ MAQSETI HÁM USILLARI**

Z.Turumbetova

***Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Pedagogika ilimleri boyınsha filosofiya doktori
(PhD), docent***

1-kurs magistranti Allabergenov Alisher

Annotaciya Maqalada avtorlar tárepinen K. RodjerstiŇ psixoterapiyalıq sóylewiniŇ intent-analizi nátiyjeleri keltirilgen. Klient hám pacient ortasındağı múnásebet Karl RodjerstiŇ iskerligi hám ómiri haqqında maǵlıwmat berilgen

Gilt sózler: psixoterapiya procesi, texnikalıq usıllar, verwalizaciya, Sóylew intenti, Klientke-oraylasqan jantasıw texnikası, disorganizaciya

XX ásir psixologiyasınıŇ áhmiyetli wákillerinen biri bolǵan Karl Rodgers insan qatnasıqları hám jeke ósiwdi úyreniwde jańa jantasıwları alǵa súrdi. Onıń "pacientke-oraylasqan terapiya" (házirgi zamanda kóbirek shaxsqa baǵdarlangan terapiya dep júritiledi) qatnası insanńıń ishki potencialına hám ózin-ózi ańlawǵa bolǵan uqıbına tiykarlanadı. RodjerstiŇ pikirinshe, adamlarǵa járdem beriwde olarǵa emes, al olardıń ishki dúnyasına súyeniwi kerek. RodjerstiŇ izleniwlerinde psixoterapiyalıq diskurs óz aldına áhmiyetli proces esaplanadı. Kóplegen izertlewler RodjerstiŇ psixoterapiyalıq diskursti úyreniwge bolǵan qızıǵıwshılıǵı házirge shekem aktual ekenligin kórsetedi. Izertlewshiler RodjerstiŇ úsh tiykarǵı sharti terapiya nátiyjeliligi ushın jeterli me yaki olarǵa hár túrli psixoterapevtik texnika hám intervenciyalardı qosıw kerek pe degen sorawdı kóteredi.

Pacientke-oraylasqan psixoterapiya Rodgers tárepinen islep shıǵılǵan hám gúmanistlik psixoterapiyanıń bir túri esaplanadı. Onıń "klient" atamasın qollanıwı nawqastıń óz betinshelik hám belsendilik ushın potencialın tán alıwdı ańlatadı. Rodgers insanda óz potencialın rawajlandırıw hám saqlawǵa tuwma beyimlik bar ekenligin tastıyıqlaydı. Bul processte individ óz tájiriybesin bahalaw mexanizminen paydalanadı: onı quramalastratuǵın hám saqlaytuǵın stimullar yamasa háreketler qanaatlanıwshılıq tuwdıradı, bolmasa ol onnan qashadı. Shaxs óz "Men" in ańlaǵan sayın, ol ózin qorshaǵan ortalıqtıń unamlı bahasına mútaj boladı. Waqıt ótiwi menen bul zárúrlık óz betinshe payda bolıp, ózin-ózi bahalaw formasında rawajlanadı. Biraq shaxs óz tájiriybelerin átiraptaǵılar tárepinen qalay qabıl etiliwine qarap, olardı tańlap qabıl ete baslaydı. Sol sebepli, tájiriybeler buzılıwı yamasa biykarlanıwı múmkin. Bul bolsa shaxsta ishki qarama-qarsılıqtı keltirip shıǵaradı: "Men" koncepciyası óz tájiriybelerin nadurıs sáwlelendiredi hám nátiyjede shaxs ózin nadurıs túsinedi. Bul jaǵday shaxsta qorǵanıw mexanizmlerin iske qosadı, biraq eger ishki qarama-qarsılıq júdá kúshli bolsa, shaxs ishki **disorganizaciya** jaǵdayına túsiwi múmkin. Rodgers psixoterapiyalıq proceste tómendegilerdi áhmiyetli dep esaplaydı. [1. 68 b]

Verwalizaciya: KlienttiŇ sózlerin basqasha táriplew, biraq túsindirmey, jeke pikir qospastan qayta bayanlaw. Bul usıl nawqastıń tiykarǵı mashqalaların anıqlaw hám itibardı áhmiyetli táreplerge qaratıwǵa járdem beredi.

Únsizlikten paydalanıw: Artıqsha sóylewden góre, nawqastıń sezimlerin únsizlik arqalı qabıl etiw.

Sezimlerdi sáwlelendiriw: Klient tárepinen bildirilgen sezimlerdi dál tákirarlaw hám olardıń áhmiyetin tán alıw.

Bul usullar psixoterapevtiń poziciyasın bekkemleydi hám terapevtik procesti nátiyjelirek etiwge járdem beredi. Karl Rodjers atap kórsetkenindey, tiykarǵı másele psixoanalitik qanday háreket etiwı kerekligi emes, al ol qanday insan bolıwı kerekliginde. Konceptciyanıń bul bólimindegi tiykarǵı tárepi kongruentlik yamasa psixoterapevtiń haqıqatshılıǵı. Ol óziniń haqıyqıy sezimlerin durıs sáwlelendiriwı kerek. Biraq, psixoterapevtten hár bir waqıtta pútkilley kongruent shaxs bolıwı talap etilmeydi. Kongruent shaxs - bul ishki sezimleri, pikirleri hám sırtqı is-háreketleri bir-birine sáykes keletuǵın, yaǵnıy ózin shın kewilden hám tábiyiy tutatuǵın insan. Bul túsiniń K. Rodjerstiń shaxs oraylıq terapiya teoriyasında áhmiyetli orın iyeleydi. **Psixoterapiya procesi** Joqarıdaǵı sharayatlar jaratılǵanda tómendegi ózgesheliklerge iye bolǵan psixoterapiyalıq process ámelge asırıladı:[2.352 b]

1. Nawqas óz sezimlerin erkinirek kórsete baslaydı (verbal hám motor kanallar arqalı).
2. Onın sezimleri kóbirek óziniń "Men"ine tiyisli bolıp baradı hám jekelikten uzaq emes.
3. Ol óz sezimleriniń obiektlerin anıǵıraq parıqlaydı, atap aytqanda, qorshaǵan ortalıq, qorshaǵan shaxslar, jeke tájiriybeleri hám óz ara qatnasıqları.
4. Onın bildirgen sezimleri óz tájiriybeleri hám "Men" koncepciyası ortasındaǵı sáykessizlikke kóbirek baylanıslı bolıp baradı.
5. Ol bunday teńsizlik qáwpin ańlay baslaydı.
6. Aldın biykar etilgen yaki buzıp kórsetilgen sezimlerin seziwdi baslaydı.
7. Onıń "Men" koncepciyası sonday qayta qalıplesedi, burın biykar etilgen hám qısıp shıǵarılǵan tájiriybelerdi óz ishine alıw imkanıyatı payda boladı.
8. "Men" koncepciyası qayta qalıplesken sayın, aldın ańlaw qıyın bolǵan tájiriybeler de qabıl etilip baradı hám qorǵanıw mexanizmleri ázzilesedi.
9. Nawqas psixoterapevtiń shártsiz unamlı qatnasıǵın qáwip sıpatında qabıl etpesten seze baslaydı.
10. Ol ózin shártsiz unamlı qabıl etiw sezimin bargan sayın anıq túsiniw baradı.
11. Onıń ózin bahalaw deregi sırtqı tásirlerden kóre, óziniń sezim tájiriybelerine tiykarlana baslaydı.
12. Nawqas basqalardıń bahalarına qarap háreket etiw ornına, óz jeke mútájliklerine kóbirek súyenedi hám ózin rawajlandırıwshı tájiriybelerdi qımbatlı dep esaplaydı.

Rodjers óziniń klientke baǵıshlangan psixoterapiya teoriyasın rawajlandırıp barıp, psixoterapevtiń róline bolǵan qatnasıǵın birneshe márte ózgerken. Dáslepki basqısha psixoterapevtiń wazıypası aralasıwdan awlaq ortalıq jaratıwǵa qaratılǵan edi. Keyingi basqısha terapevtiń tiykarǵı roli nawqastıń sezimlerin sáwlelendiriw ("ayna" rolin orınlaw) hám qatnasıqlarda qáwiptiń aldın alıwdan ibarat bolǵan. Úshinshi basqısha psixoterapiya toparlarındaǵı processler hám tájiriybelerdi analiz etiw áhmiyetke iye bolǵan. Bul basqısha psixoterapevt óz sezimlerin ashıqraq bildiriw zárúrligi, bul bolsa psixoterapiyalıq procestiń nátiyjeliliginiń asıradı dep atap ótken. Klientke-oraylasqan psixoterapiya rawajlangan sayın, terapevtiń jeke qatnasıwı da artqan.[1. 368 b]

Karl Rodjerstiń ómiri hám iskerligi; Karl Rensom Rodjers 1902-jılı Illinois shtatı, Ouk-Park qalasında tuwılǵan. Ol Viskonsin universitetinde oqılǵan, soń Nyu-Yorktaǵı Teologiya seminariyasında oqılǵan hám soń Kolumbiya universitetinde psixologiya boyınsha oqıp, 1931-jılı doktorlıq dárejesin alǵan. 1927-jılı Nyu-Yorktaǵı balalar tárbiyası institutında jumıs baslaǵan. 1928-jılı Rochester qalasındaǵı Balalarga qarata zorlıqtıń aldın alıw jámiyetinde islep, óz psixoterapiya sistemasın qalıplestirgen. 1940-jıldan Ogayo shtatı universitetinde psixologiya professorı bolǵan hám studentler arasında belgili bolǵan. 1945-jıldan Chikago universitetinde

másláhát orayınıń atqarıwshı xatkeri bolıp islegen. Keyin Viskonsin universitetine qaytqan hám 1950-jıllarda psixoterapiyadan tısqarı tarawlarda da belgili bolǵan. Amerikanıń psixiatriya hám psixoterapiya tarawlarında áhmiyetli lawazımlardı iyelegen. 1966-jıldan baslap insan izertlewleri orayında jumıs alıp barǵan hám usı oraydı shólkemlestiriwde qatnasqan. Analizlenip atırǵan psixoterapiya túri individual hám topar túrlerinde ámelge asırıladı. K. Rodjerstıń klient orayındaǵı kózqarası zamanagóy psixologiyalıq járdem kórsetiw sistemasında insan shaxsına húrmet, empatiya hám ashıq-aydınlıq principlerine tiykarlanganlıǵı menen ajıralıp turadı. Bul qatnasta terapevt nawqastıń ishki dúnyasın túsiniwge, onıń jeke ósiwi hám ózin-ózi ańlaw procesin qollap-quwatlawǵa háreket etedi. Járdem kórsetiwdiń tiykarǵı maqseti - shaxstıń mashqalaların sheshiwden kóre, onıń ishki resursların jedellestiriw hám unamlı ózgerislerge ilhamlandırıw bolıp tabıladı. Rodgers tárepinen usınılǵan tiykarǵı usıllar - empatikalıq tıńlaw, shártsiz qabıl etiw hám haqıyqatlıq - klient penen isenimli hám shın kewilden terapevtlik baylanıs ornatiwǵa xızmet etedi. Bul qatnas tek ǵana psixoterapiya ámeliyatında emes, al bilimlendiriw, densawlıqtı saqlaw hám sociallıq jumıs tarawlarında da tabıslı qollanımaқта. Sol arqalı Rodjerstıń klient-oraylıq modeli insaniylıq hám individual qatnasqa tiykarlangan nátiyjeli járdem kórsetiwdiń universal usılı bolıp tabıladı. K. Rodgers tárepinen islep shıǵılǵan klient-oraylıq jaqınlasıw zamanagóy psixologiyalıq járdem sistemasında revolyuciyalıq bolǵan jaqınlasıwlardan biri. Onıń tiykarǵı ideyası - insandı óz mashqalalarınıń passiv qurbanı emes, al olardı ańlaw hám jeńiwde belsendi qatnasıwshı sıpatında kóriw bolıp tabıladı. Rodgers insandı haqıyqıy ózgerislerge alıp baratuǵın kúsh bul sırtqı tásir emes, al onıń ishki potencialı ekenligin atap ótedi. Sol sebepli, klient-oraylıq járdem insannıń ózin-ózi ańlawına, óz mıtájlikleri, sezimleri hám qádiriyatların túsiniwge qaratılǵan. Bul kózqarasta terapevttiń roli - buyırıq beriwshi yamasa húkim shıǵarıwshı emes, al empatikalıq tıńlawshı, jol kórsetiwshi hám qawipsiz psixologiyalıq ortalıq jaratiwshı shaxs sıpatında kórinedi. Terapevttiń empatiya, shártsiz qabıl etiw hám kongruentlik principlerine ámel etiwı nawqasta ashıqlıq, isenim hám ózgeriske tayarlıqtı kúsheytedi. Usı kózqarastan, K. Rodjerstıń klient-oraylıq jaqınlasıwı tek ǵana psixologiyalıq járdem kórsetiw metodikası emes, al insanpárwarlıq filosofiyasına tiykarlangan jaqınlasıw sıpatında qádirlenedi. Bul usıl arqalı insan óziniń haqıyqıy "Men" in ashadı, óz ómirin mazmunlı tárizde baǵdarlawǵa uqıplı boladı. Demek, bunday qatnas insan qálbine itibar qaratatuǵın, onıń ishki dúnyasın ańlawǵa baǵdarlangan qatnas sıpatında búgingi kúnde de óz áhmiyetin joǵaltpay atır, al jáne de keńirek tarawlarda qollanıw imkaniyatına iye bolmaқта.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека. — М.: Прогресс, 1994.
2. Роджерс К. О становлении личности: Взгляд на психотерапию. — СПб.: Речь, 2002.
3. Corey G. Theory and Practice of Counseling and Psychotherapy. — Belmont, CA: Brooks/Cole, 2017.

QARAQALPAQ XALQINIŇ ETNOPSIXOLOGIYALIQ ÖZGESHELİKLERI.

Mırzamuratova Eleanora Nókisbay qızı- Innovacion texnologiyalar universiteti,
psixologiya tálım baǵdarı 2-kurs studenti

Annotatsiya: bul maqalamda qaraqalpaq xalqınıñ etnopsixologiyasınıñ özgeshelikleri haqqında sòz ju'ritiledi. Qaraqalpaqlar ótmishte Orta Aziyaniñ àyemgi yarım kòshpeli xalıqlarınan biri bolıp tariyixta óziniñ bay milliy ma'deniyati ótmishi hám bay tariyxiy erlikleri menen óz ornın qaldırǵan. Sol ushında tariyx betlerinde qaraqalpaq xalqı man'gi jasap kelmekte.

Gilt sòzleri: U'rip àdet, milliy ma'deniyat, mánawiyat, ja'miyet, etnopsixologiya,

Ilimde psixologiyaniñ 300 den aslam tu'ri bar bolsa sonıñ eñ a'hmiyetli tarawlarınan biri bul etnopsixologiya bolıp esaplanadı. Etnopsixologiya hàzirgi da'wirde jeke hám quramalı bilim tarawı sıpatında insan ha'm bir topar adamlardıñ ruhiyatın milliy mánawiyatın hám qa'siyetleriniñ turli täreplerin u'yreniwshi taraw. Etnopsixologiyaniñ tikargı wazıypası jergilikli social toparlardaǵı etnik qasiyetleri hám etnik birlesiw ta'repin belgileytuǵın adamlar ruhiyatın hám minez qulqın u'yreniw tarawı bolıp tabıladı. Etnopsixologiya pa'n tarawı jeke taraw bolǵanı menen aldınǵı dâwirde eki taraw bolǵan yaǵnıy etnologiya hám psixologiya waqıtlar ótip bul pa'nler rawajlanıp bir taraw sıpatında qalıplesedi. “Etnos” sòzi grek tilinen alınǵan bolıp qáwım sózinen kelip shıqqan.

Qaraqalpaq milletiniñ ózine tán ta'repi etnik qasiyetlerin jazıp qaldırǵan ullı shaxslar shıǵarmasınan bilsek boladı. Qaraqalpaqtıñ kelip shıǵıwı u'lken tariyxiy da'wirdi óz ishine aladı. Ólar kòshpeli turmis ta'rizinde jasaǵan lekin soǵan qaramay tek ǵana Aral boyı a'tıraplarında ǵana hukım surgen. Bunnan sonı bilsek boladı qaraqalpaqlar óz jerlerine mehir muhabbatlı ózgeshe bolǵan. Biz áynen xalqtı bul pazıyetlerin awızsha jetip kelgen xalıq ańızları hám aforizmlerinde ushıratamız. Xalıq ishinde sol tárzdegi sòz dizbekler mudam tákirarlanadı “Úsh ay qawınım, úsh ay qabaǵım, úsh ay sabınım, úsh ay shabaǵım”, bul óz gezeginde Aral boyı regionında jasawshı xalqtı awqatlanıw tártibi hám oǵan ámel qılıwdı kórsetedi [5.12]. Sonday eken, úsh ay qawınım degeni qawın pisken mezgilde tek soǵan tán bolǵan awqat túrlerin tutınıw etkenligi, olar “Aqsawlaq”, “Qawın qurt”, “Qawın sherbeti” sıyaqlılar. Úsh ay qabaǵım dese sol barlıq awqatları qabaq salıp pisirgen jáne onıñ shıpalı ekenligin mudam aytıp kelgen. Qaraqalpaq xalqı balıqshılıq hám sharwashılıq penen shuǵıllanǵan. “Sabınım-shabaǵım” degende, bunda da keyingi náwbettegi sıyr sút qatıqlarınan hám de balıqlardan túrli milliy taǵamlar tayarlap kelgenliginen belgi beredi.

Qaraqalpaq millettine tiyisli bolǵan háyeller balıqtan tayarlanatuǵın tamaqlardı hár qıylısın biliwi hám olar tiykarǵı tamaqlardan ekenligin aytıp ótedi. Bul tárzdegi ilimiy psixologiyalıq jantasıwda sonı juwmaq qılıw múmkin, xalıq siyir góshinen góre onıñ sút hám qatıqların etkenligi málim, bul bolsa tábiyat ob'ektlerine xalıqta sub'ektiv qatnastıń bolǵanlıǵın ańlatadı. Qara maldıń góshinen go're balıqtı jaqsı kórip pisirip jewi málim, balıqlardan 200 qıylı taǵam túrlerin biletuǵın qız-kelinsheklar onıñ tez sınıriw bolatuǵın shıpalılıǵında pát berip ótedi. Bunı taǵı xalıq naqıllarında balıq jegen toq bo'lar, hár dármanı joq bo'lar dep gápın tawıp sóylep júrgenligin guwası bolamız. Bul kisilerdi salamatlıǵına biyparıq bolmaǵanlıǵı, tábiyiy resurslarına zálel jetkizbewlikge háreket qılıp atırǵanlıǵın kóriwimiz múmkin. Qaraqalpaq xalqınıñ etnik psixologiyalıq qásiyetlerin ashıp beriw ushın xalıqtıń jasaw tárizi, milliy mádeniyatı, kórkem óneri, klassik ádebiyatı, folklor janrı, milliy programmaları hám úrip-

ádetlerine de toqtalıp ótsek boladı, biraq bular kúta úlken ilimiy derek hám olar ayrıqsha tárzdegi jantasıwları da talap etedi.

Atap aytqanda, Qaraqalpaqlar bay awızeki xalıq dóretiwshiligine iye, 20 tomnan ibarat qaraqalpaq folklorı buǵan dálil bola aladı [3.45]. Qaraqalpaq folklorı júdá áyyemgi tariyxǵa iye. Bul xalqtı etnik psixologiyalıq qásiyetlerin, xalqtıń psixologiyalıq mádeniyatların sáwlelendiredi. Qaraqalpaqlar bay xalıq awızeki derekleri bir neshe ásirler dawamında rawajlanǵan. Onıń tiykarın xalıq awızeki dóretiwshiliginiń barlıq janları: ertekler, naqıllar, ráwiyatlar, qosıqlar hám basqalardı quraydı. Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretiwshiliginiń eń jaqtı kórsetiwleri bul epos yamasa qosıqlar (dástanlar) esaplanadı. Bul janrdáǵı dóretiwshilik úlgileri bes mıńnan aslam bolıp, olar óz jumısına: qaharmanlıq, lirik, social-xojalıq, ertek-roman hám basqa túrdegi dástanlardı óz jumısına aladı. Olar dástan qosıqshılar baqsılar hám jırawlar tárepinen, muzikalıq ásbaplar qobız hám duwtar menen birge atqarǵan. Dástanlar qaraqalpaqlar arasında X-XII ásirlerden ilgeri payda bolǵan degen pikirler bar. Dástan jalǵız halda ámelde bolmaǵan, biraq xalıq ishinde aldın awızeki tárzde júzege kelgen hám adamlarǵa qosıq táriz usılında jetkizilgen. Dástanlar xalıq tariyxı haqqında sóylegen. .

Folklor kórkem ónerinde zárúrli orındı XI-XVIII ásirlerdegi dóretiwshilik úlgileri: Sharyar, Qoblan, Edige, Jer Shora, Alpamıs, Jábirleniwshibek, Jer Ziyar, Qırıq qız hám basqalar quraydı. XIX ásir aqırı XX ásir baslarında Qaraqalpaq folklorın toplaw hám úgit-nasiyatlaw orıs izertlewshilerdiń I. Belyaev, A. Divaev, O. Ostroumov, V. Rablov, A. Samoilovichlar úlken úleslerin qosǵan [3.27] Qaraqalpaqlar óz ana jurtına bolǵan úlken muhabbatı saqlap qalǵan. Kóp ásirlik tariyx dawamında olar bir neshe márte qural alıp, óz watanların, úylerin qorǵaǵan. Joqarıda keltirilgen hár bir janırda olardıń sanasında joqarı patriotlıq, insaniylik sezimlerin kóriwimiz tábiyiy. Izertlewler sonı kórsetedi, qaraqalpaqlar ózleriniń kásiplik wazıypaların orınlawda aktiv esaplanǵan, turmıs qıynshılıqlarına sabır menen gúresip kelgen. Óz jurtına bolǵan muhabbat óz milletindegi ulıwma maqtanış penen toldırılıp kelgen hám keyingi áwladlarǵa jetkizilgen.

Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretiwshiliginiń kóplegen janlarında házil dóretpeler kóp ushıraydı. Olarǵa misal jol menende xalıq awızeki nasriy ijadı úlgisi kúlkili waqıya haqqındaǵı qısqa gúrrińdi keltiriw múmkin. Yamasa kúlgili qosıq dialoglar-aytıw yamasa juwaplar da bul janrdáǵı ijadına kiredi. Olarǵa tiykarlanıp jas jigit hám qızlar arasındaǵı sóz oınlarında qollanılǵan. Soraw-juwaplardı qısqa, jetiliskeń, dóretiwshilik hám uyqaslasqan formada beriwge hám demde, ózin joǵatpastan, házil-juwaplıq penen juwap qaytarıw qábiyetine tiykarlanadı. Olar muzikasız, biraq, sesler uyǵınlıǵı menen hám ritimlik tárzde atqarǵan. Sonıń menen birge, xalıq shayırları arasındaǵı sóz aytısıwları da ataqlı bolǵan. Sonday eken, sol orında juwmaqında, sol dáwirdegi kisilerdi psixologiyalıq qásiyetleri ayrıqshalıǵı, áynen awızeki sóylewdi rawajlanıwı, olardı yadı kúshliligi menen bólek kózge taslanadı. Bunnan tisqari, qaraqalpaqlardı ayırım páziyetleri olardı milliy mádeniyatı, kórkem óneri, milliy programmaları hám úrp-ádetlerde sáwlelenedi. Berdaq shayır “Shejire” shıǵarmasında “Sahra xalqı kóship, gezbek, keńli jerden watan dúziw”, óz gezeginde xalıq kóship ózlerine qolay jerlerdi tańlap watan etkenligi ayılmaqta [4.23]. Usınıń sebebinen de Aral teńizi jaǵalarına diyqansılıq, ańshılıq, balıqshılıq hám sharwashılıq penen shuǵıllanǵan.

Qaraqalpaq xalqı aqsaqalları hám shopanlardan esitken júdá kóplegen ańız, ráwiyat hám waqıyalar tolıq maǵlıwmatların kúshli yadında saqlap qalǵan. Qaraqalpaqlarda bir kún dúz jegen úyge qırıq kún sálem ber - dep miymanlar óz minnetdarshılıǵın uzaq saqlap júrgen jáne onıń qádirin joqarı bahalaǵan. Qaraqalpaqlardıń óz turmısı hám ǵárezsizligi ushın turaqlılıq-

shıdamlılıq penen alıp barğan gúres processlerin kóriwimiz múmkin, olardı Jiyen Jiraw, Ku'nxoja, A'jinyaz, Berdaq, Ótेश sıyaqlı xalıq shayırlardı jaratqan dóretpelerinde el-jurt ushın gúresip jasağan, hár qanday qıyın jaǵdaylarǵa kónligip, óz milliy namısların saqlap qalıwǵa urınǵan qahramanlardı súwretlep bergen [4. 51] Qaraqalpaq xalqınıń milliy xarakterinde isenimlilik, qatańlıq hám sabırılıqtı ayqın kóriwimiz múmkin. Qaraqalpaq xalqınıń milliy xarakterin áwele, olardı social-mádeniy normaları áyyemgiden jasaw tárizi tiykarında qalıplesip kelgenine gúwa bolamız. Qaraqalpaq xalqınıń milliy ózlikti saqlawı etnik ayırqshalıqlarǵa iye stereotiplerden de ibarat. . Sol tárzdegi maǵlıwmatlarǵa tiykarlanıp qaraqalpaq xalqınıń etnik psixologiyalıq qásiyetleri qaǵıydalarda kórinetuǵın boladı.

Qaraqalpaq xalqınıń etnik psixologiyalıq qásiyetleri

Qaraqalpaq xalqınıń tariyxı

Qaraqalpaq xalqınıń jasaw aymaǵı

Qaraqalpaq milletine tiyisli shaxslarara qatnasları

Qaraqalpaq xalqınıń mádeniyatı, kórkem-óneri, klassik ádebiyatı, folklor janrı, milliy dástúrleri hám úrp-ádetleri

Qaraqalpaq xalqınıń jasaw tárizi

Basqa milletlerge bolǵan múnásiyetleri

Qaraqalpaq xalqınıń etnopsixologik qásiyetlerin biz sol tárzde sáwlelendiriwge túrtki berdik, biraq olardı hár biri kútá úlken derekler, maǵlıwmatlarǵa iye. Sizlerdi tolıq emes tanıstırıp ótiwge de háreket etemiz. Atap aytqanda olar, tómendegishe táriyplenedi:

Qaraqalpaq xalqınıń jasaw aymaǵında adam sońǵı paleolit dáwirinen jasay baslaǵanlıǵı, oǵan tiykar arxeologik qalalar bola aladı. Qaraqalpaq xalqınıń jasaw tap Ózbekstanınıń arqa-batıs bóleginde, Ámiwdáryanıń tómén bólegi, Aral teńiziniń qubla jaǵında jaylasqan[5.14]. Qaraqalpaq xalqınıń mádeniyatı haqqında gáp ketkende, túrk tili xalıqlar arasında qaraqalpaq xalqı óziniń hám kóp qırılı folklor eposı menen ataqlı bolıp tabıladı, biz bilgen 5 mıńnan 20 mıń qatarǵasha bolǵan derlik 50 dana dástanlarımız bar ekenligi adamdı hayratqa saladı [2.12]. Tólepbergen Qayıpbergenovtıń “Qaraqalpaqnama”, “Qaraqalpaq dástanı” “Qaraqalpaq qızı” sıyaqlı dóretpeleri de aynan xalıqtıń etnik qásiyetlerin ashıp beredi. I. V. Savitskiy atındaǵı Qaraqalpaqstan mámleket kórkem óner muzeyi respublikada iri muzeylerden esaplanadı. Muzey fondında 85 mıńnan aslam eksponat bar.

Qaraqalpaq xalıq ustaları tárepinen jaratılǵan zergerlik, aǵash naǵıs oyıwshılıǵı, kestelik, toqımashılıq (ásirese, otaw úskeneleri) hám basqa dóretpeler ámeliy kórkem óner bóliminde jıynalǵan. Qaraqalpaq milletine tiyisli shaxslarara qatnaslarına keletuǵın bolsaq, adamlar bir-birine júdá ashıq bolıp tabıladı. Adamları neni oylap turǵan bolsa sonı jasırmastan ashıq ayta alatıǵın páziyetlerge iye. Ajinyaz Qosıbay ulı shayırnıń “Ellerim bardı” qosıǵında “Sorasań elimdi Qojban bizlerden, Qalpaǵı qazanday ellerim bardı, qáte shıqsa keshirińler sózlerden, Qıtay, Qonırat atlı ellerim bardı”- dep aytıp ótken. Bul qosıq qatarlarda qaraqalpaqlardı keshirimli, házil juwaplılıǵın sáwlelendirgen.

Qaraqalpaq naqıllarında da jası úlkenler óz perzentlerine jedeli bolıwın tayınlap kelgenligin kóriwi múmkin. Atap aytqanda, “Atańızdıń miyrasxorı bolmań, er adam balası bolıń” perzent tárbiyasına júdá juwapkerli ekenliginen belgi beredi [3.15]. Basqa milletler bolǵan qatnaslarında basqa adamlardı húrmet etiwı, dos sıpatında, kásiplik hám jeke qatnaslarda, úlken dos sıpatında hám qayırqomlıqtı kórinedi. Qaraqalpaqlar qazaq, ózbek, túrkmen xalıqları genotip, til, mádeniyat, ulıwma tariyxı rawajlanıwı kóz-qarasınan bir-birine júdá jaqın bolǵan

xalıqlar bolıp tabıladı. Joqarıdan juwmaq qılıw múmkin, qaraqalpaq xalqınıń etnik psixologiyalıq qásiyetlerin sáwlelendiriw xalıqtıń uzaq tariyxın úyreniwge baylanıslı.

Qaraqalpaq milletiniń etnopsixologiyası ayrıqsha milliy psixologiyalıq ayrıqshalıqlardı sáwlelendiredi. Qaraqalpaq xalqınıń etnopsixologiyasında motivacion hám basqa da pazıyetlerdiń kórinetuǵın bolıwı, mısalı baslamashılıq, miynetsúyiwshilik dárejesi hám basqalardı analiz qılıw hám ulıwmalastırıw ushın adamlardıń milliy psixikasınıń motivacion fon salasınıń ayrıqsha qásiyetlerin úyrenip barıw xalqtı milliy xarakterin sáwlelendiredi. Xalıqtıń milliy aqıl etiw stereotiplerinde aldınıǵı dáwirlerdegi ulıwma jasaw tárizi hám házirgi kúndegi jasaw sharayatlarına baylanıslı sezimiy bahalawı hám de házirgi kúndegi jasaw tárizi menen baylanıslı ózgerip baratırǵan milliy stereotiplerdi de kóriwimiz múmkin. Qaraqalpaqlar milliy psixologiyanıń ayrıqsha qásiyetlerine iye qatańlıq, qıyın jaǵdaylarǵa shıdamlılıq, pútinlik, basıqlıq, biymálellik, joqarı milliy namıs sezimi, milliy dástúr hám ádetlerine sadıqlıq, etnik-mádeniy birshilik hám juwapkerlilik, bir sózlilik, tiykarlanıp, xolerik hám sangvinik temperament tipleri qásiyetleri, geyde partlaytuǵın sezimlerde de iye, basqa adamlardıń háreketleri hám húkimlerine joqarı seziwshenlik sıyaqlı tiykarǵı etnopsixologik qásiyetlerine iye esaplanadı.

Paydalanǵan ádebiyatlar dizimi:

- 1.Qaraqalpaq folklorı mnogotomnik tom I. Nukus-1977
2. Qaraqalpaq folklor Kóp tomlı 43-56-tomlar.
- 3.Davqaraev N. Revolyuciyaǵa shekemgi qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri, Nókis, 1961, str. 62
- 4.Koshanov B.A."Qaraqalpaǵıstan tariyxı " páni boyınsha lekciyalar.2008 6.
- 5.Каранацшви Г.В. Этническое самосознание и традиции.Тбилиси, 2005
- 6.Этнопсихологический словарь: МПСИ, 1999. — 343 с.

PSIXOLOGİYALIQ ADAPTACIYA HÁM SHAÑARAQ INTEGRACIYASI

Mambetyarova Venera

Pedagogika ha'm Psixologiya kafedrası asisstent oqıtıwshısı

Tursinbaxieva Gulzabira

QMU Pedagogika ha'm Psixologiya karerası 3- kurs studenti

Annostatsiya: Bul maqalada psixologiyalıq adaptaciya hám shañaraq integraciyasınıń teoriyalıq hám ámeliy tárepleri analiz etiledi. Psixologiyalıq adaptaciya insannıń jańa ortalıqqa iykemlesiw procesi bolıp, onıń shañaraqqa tiyisli jáne social párawanlıǵına tikkeley tásir kórsetedi.

Gilt sózler:Psixologiyalıq adaptaciya, shañaraq integraciyası, psixologiyalıq kelisiw, social integraciya, shañaraqqa tiyisli turaqlılıq, psixologiyalıq párawanlıq, mámleket siyasatı, Prezident pármanleri, shañaraqqa tiyisli qádiriyaqlar, jámiyet turaqlılıǵın.

Jámiyet rawajlanıwınıń tiykarǵı faktorlarınan biri insannıń social ortalıqqa iykemlese alıwı, ózin sol jámiyettiń ajıralmaytuǵın bólegi retinde seziwi hám óz-ara qatnaslardı birlestire biliwi bolıp tabıladı. Insannıń ómiri dawamında túrli basqışlarda jańa sharayatlarǵa iykemlesiw procesin basınan keshiredi. Bul process psixologiyalıq adaptaciya dep atalıp, ol shaxstıń jańa social-mádeniy, shañaraqqa tiyisli yamasa kásiplik ortalıqqa psixologiyalıq iykemlesiwın ańlatadı. Ásirese, shañaraqqa tiyisli ortalıqta psixologiyalıq iykemlesiw zárúrli áhmiyetke iye

bolip, ol insannıń emotsional turaqlılıǵın, social tabısı hám ulıwma párawanlıǵı menen tikkeley baylanıslı. Usınıń sebebinen, psixologiyalıq adaptaciya hám shańaraq integraciyası tekǵana individual dárejede, bálki jámiyet kóleminde keń qamtılgan aktual másele retinde qaraladı.

Ózbekstan Respublikasında shańaraqtı bekkemlew, hayal-qızlar hám jaslardı qollap-quwatlaw, jámiyette saw psixologiyalıq ortalıqtı qalıplestiriw boyınsha keń kólemli reformalar ámelge asırılıp atır. Ásirese, sońǵı jıllarda qabıl etilgen mámleket programmaları hám Prezident pármanları shańaraqqa tiyisli qádiriyatlardı saqlaw, shańaraқтаǵı psixologiyalıq ortalıqtı jaqsılaw jáne social integraciyanı támiyinlewge baǵdarlangan. Atap aytqanda, 2022-jıl 7-martdaǵı «Shańaraq hám hayal-qızlardı sistemalı qollap-quwatlawǵa tiyisli islerdi jáne de jedellestiriw ilajları tuwrısında»[1:12] ǵı PF-87-sanlı Prezident pármanı hám 2020 -jıl 18-fevraldaǵı «Ózbekstan Respublikası máhelle hám shańaraqtı qollap-quwatlaw ministrligin shólkemlestiriw tuwrısında»[2:9]gi PF-5938-sanlı párman mámlekette shańaraqtı bekkemlew jáne social qollap-quwatlaw sistemasın jetilistiriwge qaratılǵan huqıqıy tiykarlardı jarattı.

Psixologiyalıq adaptaciya procesi insannıń ómiriniń túrli iskerlik tarawlarında kórinetuǵın bolıp, ol shańaraq, jumıs, tálim, migratsiya hám basqa tarawlarda zárúrli orın tutadı. Shańaraq bolsa insannıń social rawajlanıwındaǵı tiykarǵı institut bolıp, odaǵı turaqlılıq hám uyqaslıq shaxstıń psixik jaǵdayı hám jámiyet menen integraciyalashuviga tásir kórsetedi. Shańaraqqa tiyisli integraciya shańaraqtıń barlıq aǵzaları arasındaǵı psixologiyalıq teń salmaqlılıqtı saqlaw, óz-ara húrmet hám isenim tiykarında qalıplesetuǵın bekkem qatnaslar sistemasın ańlatadı. Shańaraqtıń ishki awızbirshilikligi jáne onıń jámiyet menen muwapıqlıǵı tikkeley psixologiyalıq adaptaciya procesine baylanıslı bolıp, bul óz-ara baylanıslılıq ilimiy hám ámeliy izertlewlerde bólek úyrenilip atır.[4:17]

Insannıń jámiyetke hám shańaraqqa kelisiwi onıń jeke párawanlıǵı jáne social tabısı bolıwın belgileytuǵın tiykarǵı faktorlardan biri bolıp tabıladı. Psixologiyalıq adaptaciya – shaxstıń jańa ortalıqqa iykemlesiwi, ózin qolay sezim etiw hám jańa sharayatlarda nátiyjeli iskerlik júrgize alıwı menen baylanıslı quramalı psixologiyalıq process bolıp tabıladı. Shańaraq bolsa bul processtıń eń zárúrli buwınlarınan biri esaplanadı, sebebi insannıń social hám psixologiyalıq turmısı aynan shańaraq ortalıǵı arqalı qalıpleseı. Bul maqalada psixologiyalıq adaptaciya hám shańaraq integraciyasınıń teoriyalıq tiykarları, olardıń óz-ara baylanıslılıǵı, tiykarǵı basqıshları hám tásir faktorları keń jaratıladı.[3:45]

Psixologiyalıq adaptaciya shaxstıń jańa social, mádeniy yamasa ekologiyalıq jaǵdayǵa iykemlesiw procesi bolıp, bul tómendegi strukturalıq bólimlerdi óz ishine aladı :

Emotsional adaptaciya – insannıń ózin jańa sharayatta qolay sezim etiw hám stresske shıdamlılıǵı.

Intellektuallıq adaptaciya – jańa informaciylardı ózlestiriw hám analiz qılıw qábileti.

Minez-qulıq adaptaciyası – jámiyet qaǵıydaları hám normalarına iykemlesiw procesi.

Motivatsion adaptaciya – jańa sharayatlarda jeke maqset hám mútajliklerdi uyqaslastırıw.

Shaxstıń jańa ortalıqqa iykemlesiw procesi tómendegi basqıshlardı óz ishine aladı :

1. Orientatsiya – jańa sharayat hám talaplarǵa iykemlesiw procesi baslanadı.

2. Iykemlesiw – shaxs jańa ortalıqta óz ornın tapa baslaydı.

3. Integraciya – ortalıq menen uyqaslasıw hám aktiv qatnas etiw procesi.

4. Identifikaciya – shaxs ózin ortalıqtıń ajıralmaytuǵın bólegi retinde qabıl etedi.

Psixologiyalıq adaptaciyanıń nátiyjeliligi bir qatar faktorlarǵa baylanıslı :

Individual psixologiyalıq ayrıqshalıqlar – temperament, xarakter, stresske shıdamlılıq.[6:124]

Social ortalıq – jámiyet, jumıs jayı, shańaraq ortalıǵınıń qollap-quwatlawı.

Mádeniy jáne social faktorlar – milliy úrp-ádetler, qádiriyatlar hám mádeniy ayırmashılıqlar.

Psixologiyalıq resurslar – shaxstıń mashqalalardı sheshiw strategiyaları hám maslasıwshılıǵı.

Shańaraq – insannıń psixologiyalıq jáne social rawajlanıwda tiykarǵı institutlardan biri bolıp, ol shaxstıń emotsional turaqlılıǵın jáne social kelisiwine úlken tásir kórsetedi. Shańaraq integraciyası bul shańaraq aǵzaları arasındǵı qatnaslardıń bekkemligi, olar arasındǵı sheriklik hám óz-ara túsiniwdi ańlatadı.[7:218]

1. Birinshi integraciya – jańa shańaraq dúzilgeninde er-hayal arasında óz-ara muwapıqlıq qalıpleseıdi.

2. Shańaraqqa tiyisli roldı bólistiriw – shańaraq aǵzaları óz funkciyaların belgileydi.

3. Sırtqı faktorlar menen uyqashuv – social ortalıq hám ekonomikalıq sharayatlarga iykemlesiw.

4. Shańaraqqa tiyisli turaqlılıq – shańaraq ishki normativliklerin qalıplestiredi hám olarǵa ámel etedi.

Psixologiyalıq faktorlar – jeke pazıyetler, emotsional kelisiw.

Social faktorlar – shańaraq aǵzalarınıń social mártebesi hám átirap-ortalıq menen qatnasları.

Ekonomikalıq faktorlar – materiallıq turaqlılıq, turaq-jay sharayatlari.

Kommunikativ faktorlar – shańaraqqa tiyisli baylanıs sapası hám natıyjeliligi.

Juwmaqlaw

Juwmaqlap aytqanda psixologiyalıq adaptaciya hám shańaraq integraciyası bir-biri menen bekkem baylanıslı. Insannıń shańaraqqa tiyisli ortalıǵı onıń psixologiyalıq kelisiwine tikkeley tásir kórsetedi. Baxıtlı shańaraqqa tiyisli qatnaslar stress dárejesin pasaytıradı, emotsional turaqlılıqtı támiyinleydi hám shaxstıń social ortalıqqa tezirek iykemlesiwine járdem beredi. Psixologiyalıq adaptaciya hám shańaraq integraciyası insannıń ómiriniń ajıralmaytuǵın bólegi bolıp, olardıń muwapıqlıǵı jeke párawanlıq jáne social tabıstıń zárúrli faktori bolıp tabıladı. Shaxstıń shańaraqtaǵı ornı, shańaraqqa tiyisli qatnaslardıń sapası jáne social qollap-quwatlaw dárejesi onıń kelisiw procesine tikkeley tásir etedi. Sol sebepli psixologiyalıq adaptaciya hám shańaraqqa tiyisli integraciyanı bekkemlew social rawajlanıw hám turaqlı jámiyet qalıplesiwinde zárúrli áhmiyetke iye boladı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

- 1.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. «Oila va xotin-qizlarni tizimli qo‘llab-quvvatlashga doir ishlarni yanada jadallashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida» PF-87-son Farmon. 7-mart, 2022-yil.
- 2.O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. «O‘zbekiston Respublikasi mahalla va oilani qo‘llab-quvvatlash vazirligini tashkil etish to‘g‘risida» PF-5938-son Farmon. 18-fevral, 2020-yil.
- 3.Jalolov U., Xolmatova N. «Psixologik moslashuv va ijtimoiy integratsiya». – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.
- 4.Vygotsky L.S. «Psixologik rivojlanish nazariyalari». – Moskva: Pedagogika, 1986.
- 5.Bronfenbrenner U. «The Ecology of Human Development». – Harvard University Press, 1979.
- 6.Oila va xotin-qizlar qo‘mitasi. «Oila psixologiyasi va zamonaviy yondashuvlar». – Toshkent, 2021.
- 7.Erikson E.H. «Identity and the Life Cycle». – New York: Norton, 1959.

SHAXS KAMOLATI IJTIMOIIY BIOLOGIK HODISA, PEDAGOGIK JARAYON OBYEKTI VA SUBYEKTI SIFATIDA

Joldasbaeva Ramuza Kuvatbaevna -Qoraqalpoq davlat universiteti o'qtuvchisi
Tozaboyeva Sevinch -Qoraqalpoq davlat universiteti Amaliy psixologiya yo'nalishi 2-guruh
talabasi

Annotatsiya: Shaxsning shakllanishiga ta'sir qiluvchi ijtimoiy omillar, biologik xususiyatlar, tarbiya va ta'limning o'zaro bog'liqligi tahlil qilinadi. Pedagogik jarayonda shaxsning faol ishtirokini ta'minlash, uning rivojlanishini rag'batlantirish va ijtimoiy hayotga tayyorlash bo'yicha samarali yondashuvlar ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Shaxs, pedagogika, individuallik, tarbiya

Odamning ijtimoiy mavjudot sifatida shaxsga aylanishi uchun ijtimoiy muhit sharoitlari va tarbiya kerak bo'ladi. Ana shular ta'sirida odam inson sifatida rivojlanib boradi va shaxsga aylanadi. Rivojlanishning o'zi nima? Rivojlanish shaxsning fiziologik va intellektual o'sishida namoyon bo'ladigan miqdor va sifat o'zgarishlar mohiyatini ifoda etuvchi murakkab jarayondir. Rivojlanish mohiyatan oddiydan murakkabga, quyidan yuqoriga, eski sifatlardan yangi holatlarga o'tish, yangilanish, yangining paydo bo'lishi, eskining yo'qolib borishi, miqdor o'zgarishining sifat o'zgarishiga o'tishini ifodalaydi. Rivojlanishining manbai qarama-qarshiliklarni o'rtasidagi kurashdan iboratdir. Bola shaxsining rivojlanishi inson ijtimoiy mavjudotdir degan falsafiy ta'limotga asoslanadi. Ayni vaqtda inson tirik, biologik mavjudot hamdir.

Demak, uning rivojlanishida tabiat rivojlanishining qonuniyatlari ham muhim ahamiyatga ega. SHuningdek, shaxs bir butun mavjudot sifatida baholanar ekan, uning rivojlanishiga biologik va ijtimoiy qonuniyatlar birgalikda ta'sir etadi, ularni bir-biridan ajratib bo'lmaydi. CHunki shaxsning faoliyati, hayot tarziga yoshi, bilimi, turmush tajribasi bilan birga boshqa fojiali holatlar, kasalliklar ham ta'sir etadi. Inson butun umri davomida o'zgarib boradi. U ham ijtimoiy, ham psixik jihatdan kamolga etadi, bunda bolaga berilayotgan tarbiya maqsadga muvofiq bo'lsa, u jamiyat a'zosi sifatida kamol topib, murakkab ijtimoiy munosabatlar tizimida o'ziga munosib o'rin egallaydi. CHunki rivojlanish tarbiya ta'siri ostida boradi. SHaxsning fazilatlarini to'g'ri ko'rish va bexato baholash uchun uni turli munosabatlar jarayonida kuzatish lozim. Demak, shaxsni rivojlantirish vazifasini to'g'ri hal etish uchun uning xulqiga ta'sir etuvchi omillar hamda shaxs xususiyatlarini yaxshi bilish zarur. Tarbiya bolaga samarali ta'sir etishi uchun o'sish varivojlanish qonuniyatlarini bilish va hisobga olish maqsadga muvofiq. SHunday qilib, rivojlanish va tarbiya o'rtasida ikki tomonlama aloqa mavjud. [1]

Shaxs rivojlanishida faoliyatni o'rni. SHaxs rivojlanishida irsiyat, muhit, tarbiya bilan bir qatorda inson faoliyati ham muhim ahamiyat kasb etadi. Bu degani inson qanchalik mehnat qilsa, uning rivojlanishi shunchalik yuqori bo'ladi. Faoliyat o'zi nima? Faoliyat shaxs tomonidan tabiiy va ijtimoiy hayotnimaqsadga muvofiq tashkil etiluvchi kundalik, ijtimoiy yoki kasbiy harakatlarning muayyan shakli, ko'rinishi. Insonning qobiliyati va yoshi u tomonidan tashkil etilayotgan faoliyat mohiyatiga ko'ra belgilanadi. Faoliyat jarayonida inson shaxsi, har tomonlama va bir butun, yaxlit holda rivojlanadi. Lekin faoliyatni maqsadga muvofiq amalga oshirishi uchun uni to'g'ri tashkil etish lozim. Lekin ko'p holatlarda shaxsning rivojlanishi uchun imkoniyatlar yaratilmaydi, tarbiyalanuvchilarning ijtimoiy mehnat, bilish faoliyatlari

cheklangan bo'ladi. O'smir va o'spirinlar faoliyatining asosiy turlariga o'yin, o'qish va mehnat kiradi. Ular yo'nalishiga ko'ra bilishga doir, ijtimoiy, sport, badiiy, texnik, hunarmandchilik hamda shaxsiy qiziqishga ko'ra tanlangan sohalaridan iborat. Faoliyatning asosiy turi –muloqotdir. Faoliyat faol va passiv bo'lishi mumkin. O'smir faoliyati muhit va tarbiya ta'sirida faollashishi yoki susayishi mumkin. Inson shaxsining rivojlanishida uning butun vujudi bilan sevib, o'z imkoniyatlarini namoyon etib, mehnat qilish, o'zini shaxs sifatida ko'rsata olishi unda o'z faoliyatidan qoniqish hosil qiladi. Uning ijtimoiy mehnatdagi ishtirokida faollik ko'zga tashlanadi.

Ta'lim jarayonidagi faollik o'quvchiga bilimlarni chuqur va mustahkam egallashga, o'z qobiliyatini namoyon etishga yo'llaydi. Bilishga bo'lgan faollik o'quvchining intellektual rivojlanishini ta'minlaydi. Faollik ko'rsatishning asosini esa hamma vaqt ehtiyoj tashkil etadi. Ehtiyojlarning xilma-xilligi faoliyatning ham turlarini kengaytiradi. SHunga ko'ra, o'quvchining turli yosh davrlarida ularning faoliyati turlcha bo'ladi. Ta'lim muassasasida, hamma vaqt bir xil talab shaxs rivojlanishida ijobiy natija beravermaydi. Turli yosh davrlarida faoliyatning turlari va mohiyati o'zgarib turishi kerak. Insonning ijtimoiy faolligi, qobiliyati barcha muvaffaqiyatlarining garovidir. CHunki har bir inson o'z mehnati, g'ayrati, intilishi bilangina faollashadi. O'qituvchi qanchalik yaxshi o'qitmasin yoki tarbiya bermasin, tarbiyalanuvchining o'zi harakat qilmasa, rivojlanish muvaffaqiyatli kechmaydi. Zero, barcha ma'naviy-axlohiy kamchiliklarning asosiy sababi ham insonning o'z faoliyatini to'g'ri yo'lga qo'ymaganligidir. [2]

O'zbekiston Respublikasining mustaqil bo'lishi munosabati bilan maktablardagi ta'lim-tarbiya ishlari rivojlanib, takomillashib borayotir. Mamlakatimizda ijtimoiy sohalarida o'tkazilgan ijobiy islohotlar natijasida shaxsning erkin fikrlashi va mantiqiy mushohada qilish ko'nikmalarini yanada takomillashtirish, fuqarolarning huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishni kuchaytirish tobora katta ahamiyat kasb etmoqda. Shaxs erkin, mantiqiy izchillikda fikrlay olmasa, demokratik tamoyillar tantana qilmasa, shaxsning ta'lim olish huquq va erkinliklarini amalga oshirib bo'lmaydi. Biz uchun mustaqillik, eng avvalo, o'z taqdirimizni qo'limizga olish, o'zligimizni anglash, milliy qadriyatlarni, urf-odatlarini tiklash, m o'tabar shu zaminda, tinchlik-osoyishtalikni, barqarorlikni saqlash. Shu nuqtayi nazardan, shaxsning har tomonlama kamol topishini amalga oshirish, yangicha fikr yurituvchi erkin fuqaroni tarbiyalash davr talabi bo'lganligi bilan belgilanadi va u quyidagilarda o'z aksini topadi:

Inson shaxsining eng xarakterli tomonlaridan bin uning individualligidir. Individuallik deganda shaxs ruhiy xususiyatlarining qaytarilmaydigan birikmasi tushuniladi. Individuallik tarkibiga xarakter, temperament, ruhiy jarayonlarning o'tib borish xususiyatlari, hissiyotlar, faoliyat motivlari, tarkib topgan qobiliyatlar kiradi. Individ va shaxs o'rtasidagi o'xshash tafovutlar: shaxsning biologik va psixologik rivojlanishi; shaxsning jismoniy, aqliy, ma'naviy kamol topish jarayoni; bolalik, o'smirlik va o'spirinlik yillarida shaxsning kamol topishi. Pedagogika shaxsning kamolotga yetishini murakkab va ziddiyatli jarayon deb biladi. Shaxsning kamolga yetishida irsiyat, muhit, maqsadga muvofiq amalga oshiriladigan ta'lim-tarbiya va nihoyat o'zining mustaqil faoliyati ham m uhim ahamiyatga egadir. Shunday qilib, ijtimoiy muhitning shaxs shakllanishidagi o'rni nihoyatda beqiyosdir. Irsiy belgilarning rivojlanishi hamda insoniy-ijtimoiy muhitda yashashga bog'liqligiga ko'plab misollar keltirish mumkin. Inson bolasi, agar ijtimoiy-insoniy muhitga emas, boshqa muhit, aytaylik, hayvonlar muhitiga tushib qolsa, unda irsiy belgilarning ayrim biologik ko'rinishlari saqlanadi, lekin insoniy fikr, faoliyat, xatti-harakat bo'lmaydi. Irsiyat nishonalari shaxsni shakllantirishning obyektiv omillariga kiradi. [3]

Xulosa qilib aytganimizda ta'lim oluvchilarning shaxsiy-xarakterologik sifatlarini aniqlashning, hech bo'lmaganda, oddiy metodikasini egallash, uni tatbiq etish, kasbiy-pedagogik tayyorgarlikning muhim unsurlaridan biridir. Oliy va o'rta maxsus o'quv maskanlari o'qituvchilari, ko'pincha, o'quvchi-yoshlarning aqliy qobiliyatlarini o'rganishga e'tibor qaratadilar, ammo ularning tarbiyalanganlik darajalarini (keng ma'noda) va xulqiy nuqsonlarini korreksiyalash muammolarini uzluksiz ta'lim tizimida yagona uzviylik va yaxlitlik nuqtayi nazaridan talqin qilishga, uning yechimlarini topishga urinishmaydi. O'quvchilar va talabalarning aqliy rivojlanishlari ko'p jihatdan mustaqil fikrlashga, umumiy tarbiyalanganlik darajasiga bog'liq. Ularning tarbiyalanganlik darajasini diagnostika qilish, ma'naviy-ma'rifiy rivojlanish xususiyatlarini o'rganish, zarur bo'lsa, xulqiy nuqsonlarini bartaraf etish hozirgi davrning muhim talablaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

- 1.Hikmatovna, M. N. (2023). Tarbiyaning Maqsad Va Vazifalari.American Journal of Public Diplomacy and International Studies (2993-2157),1(9), 386-388
- 2.Tursunov I., Nishonaliyev U. Pedagogika kursi. — T.: «O'qituvchi», 1993.
- 3.S.R. Baxadiro'va "Pedagogika va psixologiya asoslari" 2016 yil

KISHI MEKTEP JASINDAGI BALALARDIN QABIL ETIW PROCESSI

Shayxımanova Shaxnoza Joldasbay qızı

Innovatsiyalıq texnologiyalar universiteti

Pedagogika hám psixologiya kafedrası assistent oqıtıwshısı

Annotatsiya: Usı maqalada kishi mektep jasındaǵı balalardıń qabil etiwı, túrleri, qabil etiwdıń zárúr ózgeshelikleri, balalardıń psixologiyalıq ózgeshelikleri, oqıw xızmeti, sabaqqa qızıǵıwshılıqları, rawajlanıwı tuwrısında sóz etiledi.

Tayanış sózler: Kishi mektep jası, qabil etiw, balalar, tálim basqısı, oqıw dáwiri, rawajlanıw, maslasıw, bilim alıw.

Kishi mektep jasındaǵı oqıwshılardı hár tárepleme jetik, gózzal minez-qulıqlı, jaqsı ádepli insan etip kamalǵa keltiriw házirgi kúnniń áhmiyetli wazıypalarınan biri. Kishi mektep jasında balada kóp ózgerisler júz beredi. Bul oqıw xızmeti kónlikpeleriniń qalıplesiwi, ózin-ózi basqarıw, dúnyanı biliw múnásibetiniń qalıplesiwi ushın sezgirlik dáwiri esaplanadı. Bala óz minez-qulqın basqara baslaydı. Úyde hám jámiyetlik orınlarda ózin qanday tutıw kerekligi haqqında minez-qulıq normaların anıq túsinedi, úlkenler hám qatarları menen shaxslar aralıq múnásibette óz emociyaların basqara aladı.

Oqıw xızmeti kishi mektep jasındaǵı oqıwshınıń qabil etiwı, sezgirligi, baqlawshılıǵı, eslep qalıw hám eske túsiriw imkanıyatlarınń rawajlanıwı ushın áhmiyetli shárayatlar jaratadı, esaplaw kónlikpelerin qalıplestiredi. Usı jastaǵı balanıń seziminiń ótkirliǵı, anıqlıǵı, tazalıǵı, anıqlıǵı, qıyalınıń jarqınlıǵı, yadınıń kúshliligi, oylawınıń anıqlıǵı óziniń qızıǵıwshılıǵı menen basqa jastaǵı balalardan ajralıp turadı.

Kishi mektep dáwirinde oqıw xızmeti menen shuǵıllanıw, atap aytqanda, materiallıq zatlardıń hár túrli qásiyetleri menen tanısıw seziwlerdiń ósiwine úlken tásir kórsetedi. Kishi mektep jasındaǵı oqıwshılarda tiykarınan ajırata alıw, kóriw hám esitiw sezimleri ásirese tez ósedi. 7-10 jaslı balalarda reńlerdiń túslerin seziw 45% artıwı, 10-12 jasqa shekemgi balalarda bolsa 65% ke shekem artıwı rus alımları tárepinen anıqlanǵan. Kishi mektep oqıwshılarınıń

súwreti sızıwǵa úyretiw reńlerdi parıqlaw sezgirliginiń ósiwine úlken tásir etedi. Sezimlerdiń ósiwinde, sonday-aq dene tárbiyası shınıǵıwlarınńda áhmiyeti úlken.

Kishi mektep dáwirine kelip seziwdiń barlıq túrleri tiykarınan tálim-tárbiya sebepli mazmunı, anıqlıǵı jaǵnan kóp dárejede jetilisedi. Bul jastaǵı balalar ózleriniń seziwleriniń anıqlıǵı, ótkirliǵı menen basqa jastaǵı insanlardan keskin ajıraladı. Olar hár nársese berilip, júdá dıqqat penen qarasları sebepli seziwdiń áhmiyetli ózgesheliklerin ózlestiriw imkaniyatına iye boladı.

Birinshi klasqa kelgen bala predmetlerdiń reńin, formasın, úlkenligin, olardıń keńislikte jaylasıwın biliw menen birge, olardı salıstıra aladı. Mektepte tabıslı oqıw ushın bala sensor rawajlanǵanlıq dárejesiniń joqarı bolıwı júdá áhmiyetli esaplanadı. Mektep jasına kelip, normal rawajlanıp atırǵan balalar súwretleri real turmıstı sáwlelendirip atırǵanın jaqsı túsinedi. Sonıń ushın da súwret hám súwretlerde neler sáwlelengenin real turmısqa salıstırıp biliwge háreket etedi.

Bala súwretlerde átiraptaǵı zatlardıń kishireytip súwretlengenin ańlay aladı. Bul súwretler balalarda estetikalıq hám kórkemlikti rawajlandıradı. Sebebi, bala usı súwretler arqalı álem gózzallıǵın, onıń hár túrli reńlerden ibarat ekenligin ańlaydı, ajıratadı hám óz múnásibetin bildiriwi múmkin. Tálim-tárbiya procesinde balalarda ıqtıyarıy qabıllaw hám baqlaw qábileti ósedı. Baqlawshańlıq tabıslı oqıw ushın zárúr shártlerden biri. Oqıwshılarda baqlay alıw qábileti olardıń pikirlewi, erki, qızıǵıwshılıǵı, háwesleri menen birgelikte ósip baradı. Bul jastaǵı oqıwshılar óz qabıl etiwlerin óz betinshe basqara aladı. Baslawısh klass oqıwshıları úlken jastaǵı adamlardan derlik qalıspay tuwrı sızıqtı kóz benen shamalap teń eki bólekke bóle aladı, zat hám sızıqlardı úlken-kishiligine qarap salıstırıp aladı, zatlardıń keńislikte turǵan ornın, olardıń qaysısı jaqınaraq yamasa uzaqlaw, qaysısı biyiklew yamasa tómenelew jaylasqanın kóz benen shamalap, sol aralıqtı basıp ótiw ushın talap etiletuǵın waqıttı da shamalap esaplay aladı.

Belgili psixolog hám pedagoglardıń ilimiy shıǵarmalarında kishi mektep jasındaǵı oqıwshınıń oqıw xızmetindegi ǵárezsizligi ushın sharayatlardı jaratıw júdá áhmiyetli ekenligi haqqında pikirler bar. Usınday shártlerden biri baslanǵısh dáwirde oqıw xızmetin jámáátlik xızmet sıpatında shólkemlestiriliwi bolıp tabıladı. Tómenдеgi belgiler bar bolǵan jaǵdayda ǵana jumıstı jámáátlik dep esaplaw múmkin.

1. Oqıtıwshı tárepinen berilgen oqıw tapsırması yamasa ayrıqsha bir mikrogruppa tárepinen birdey orınlaw qabıl etilse.

2. Wazıypalardı óz ara bólistirgen halda birgelikte qanday da bir jumis orınlansa.

3. Óz ara qadaǵalaw hám juwapkershiliktiń bar ekenligi.

4. Jumislardı bólistiriwdi shólkemlestiriw hám onıń ótiwin oqıwshılardıń ózleri qadaǵalawı. [1]

Bilimlendiriw processı kishi mektep jasındaǵı oqıwshılardıń ıqtıyarlı, turaqlı, bekkem, kúshli, sanalı dıqqattı rawajlandırıwǵa qolaylı sharayat jaratadı. Bilim alıw procesinde óz betinshe aqlıy miynet, mısál-máseleler sheshiw, shınıǵıwlar orınlaw, tákirarlaw, ıqtıyarlı kúsh salıw procesinde ıqtıyarlı, sanalı dıqqat payda boladı. Oqıw xızmeti baladan berilgen oqıw materialların este saqlap qalıwdı talap etedi, oqıtıwshı oqıwshısına nelerdi eslep qalıwı zárúrligi haqqında kórsetpeler beredi. Oqıwshı neni eslep qalıwı kerekligin tákirarlaydı, onı túsiniw alıwǵa háreket qıladı. Biraq bul jasta eriksiz este saqlap qalıw, sózsiz, ústinlik qıladı. Balanıń yadında saqlap qalıwın tiykarınan onıń jumısına bolǵan qızıǵıwshılıǵın belgilep beredi. Oqıw materialın túsiniw, eslep qalıwdıń tiykarǵı shárti esaplanadı.

Kishi mektep jasındaǵı balalardıń tiykarǵı xızmeti oqıw esaplanadı. Balanıń mektepke barıwı, onıń psixologiyalıq rawajlanıwı hám minez-qulqındaǵı ornı oǵada úlken. Bul dáwirde ádep-ikramlılıq minez-qulıq qaǵıydaları ózlestiriledi, shaxstıń sociallıq baǵdarı qalıplese baslaydı.

Qabıl etiw - bul insannıń sırtqı dúnyadaǵı predmetler, hádiyseler hám ortalıqtı seziw, olar haqqında túsiniw payda etiw hám bul túsiniwlerden paydalanıp, bilim alıw procesi. Kishi mektep jasındaǵı balalardıń qabıl etiw procesi tómendegishe úyreniledi:

1. Kóriw hám túsiniwler: Bul jastaǵı balalar óz dúnyasın tek seziwler arqalı qabıl etedi. Kóriw, esitiw hám teri seziwler balalarǵa jańa maǵlıwmatlardı qabıl etiwde járdem beredi. Balalar jańa túsiniwlerdi qalıplestiriwde kóbinese óz tájiriybelerine súyenedi.

2. Tájiriybe tiykarında úyreniw: Balalar ushın qabıl etiw procesi, á sirese oyın hám tájiriybe arqalı rawajlanadı. Olar dúnyanı úyreniwde oyınlar arqalı ózlerin sınap kóredi. Máselen, oyınshıqlar menen oynaw, tábiyattı baqlaw yamasa basqalar menen qarım-qatnas arqalı balalar qorshaǵan ortalıqtı úyrenedi.

3. Túsiniwler hám real dúnya: Kishi jastaǵı balalar ózleriniń kóz aldına keltiriwlerin hám real dúnyanı birlestirip túsiniwge háreket etedi. Olar geyde qıyalları menen real dúnya arasındǵı ayırmashılıqtı ańlawda qıynalıwı múmkin. Biraq, waqıtıń ótiwi menen balalar bul ayırmashılıqtı jaqsıraq túsiniw baslaydı.

4. Reńler hám formalar: Balalar kishi mektep jasında reńler hám formalarǵı ajratıwda kóbirek ózlestiredi. Olardıń qabıl etiw qábileti reń, formalar, ólshemlerdi anıqlawdı óz ishine aladı, bul bolsa keleshektegi matematika hám kórkem óner sabaqlarında olarǵa járdem beredi.

Balalar kishi mektepte úyrenen bilimlerin tolıq túsiniw ushın qabıl etiw procesiniń rawajlanıwına mıtájlik sezedi. Olardıń aqılıy qábiletleri ósip barıwı menen, olar dúnyanı jáne de tereńirek ańlay baslaydı. Bul procesi tezlestiriw ushın pedagoglar hám ata-analar balalarǵa ortalıqtı keńeytiretuǵın hám olardıń pikirlew qábiletlerin rawajlandıratuǵın sharayatlar jaratıwı zárúr.

Juwmaqlaw. Kishi mektep jasındaǵı qabıl etiw procesi balalardıń dúnyanı túsiniw hám jańa bilimlerdi úyreniwdiń tiykarǵı quralı esaplanadı. Bul process balalardıń intellektual rawajlanıwın qalıplestiriwde úlken rol oynaydı. Muǵallimler hám ata-analar balalardıń pikirlew qábiletlerin qollap-quwatlaw ushın olardı hár qıylı xızmetlerge tartıwı hám olardıń tájiriybelerin bayıtıwı zárúr.

Foydalanılǵan adabiyotlar

1. Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya [Matn] : darslik / Z.T. Nishanova va boshq. – Toshkent: «O‘zbekiston faylasuflari milliy jamiyati» nashriyoti, 2018. – 600 b.
2. Z.T. Nishanova, N.G. Kamilova. D.U. Abdullayeva, M.X. Xolnazarova Rivojlanish psixologiyasi. Pedagogik psixologiya. Toshkent-2017
3. Ergash G‘oziyev „Umumiy psixologiya“ Toshkent 2010. { 417-419-b}
4. Internet saytlari: www.ziyo.uz

SHAÑARAQTIN TURMISLIQ CIKLI

Sarsenbaeva Dilnoza

QMU Pedagogika ham psixologiya kafedrası 3- kurs studenti

Annostatsiya: Usı maqalada shañaraqtın turmıslıq ciklı jáne onıń túrli basqıshları ilimiy-teoriyalıq hám de ámeliy tárepten analiz etiledi. Shañaraqtın qalıplesiwi, rawajlanıwı hám transformaciyası processleri psixologiyalıq, sotsiologik jáne social tárepleri menen úyrenilini, hár bir basqıshdağı máseleler hám olardı saplastırıw jolları kórip shıǵıladı.

Gilt sózler: Shañaraq turmıslıq ciklı, shañaraqqa tiyisli qatnaslar, shañaraqqa tiyisli turaqlılıq, psixologiyalıq kelisiw, social integraciya, shañaraqqa tiyisli siyasat, shañaraqtın rawajlanıw basqıshları, mámleket qollap-quwatlawı, shañaraqqa tiyisli máseleler, demografik ózgerisler.

Shañaraq insan jámiyetiniń eń áyyemgi hám turaqlı social institutı bolıp, onıń qalıplesiwi, rawajlanıwı hám transformaciyası arnawlı bir nızamlıqlar tiykarında keshedi. Hár qanday jámiyettiń social strukturası xojalıqsız oyda sawlelendiriw etip bolmaydı, sebebi shañaraq tekǵana násildi dawam ettiriw, bálki shaxstın qalıplesiwi, sociallashuvi hám mádeniy qádiriyatlardıń úzliksiz uzatılıwında da zárúrli orın tutadı. Usınıń sebebinen, shañaraq turmıslıq ciklın úyreniw tek ǵana psixologiyalıq yamasa sotsiologik áhmiyetke iye bolıp qalmay, bálki ekonomikalıq, demografik hám siyasiy tárepten de aktual másele esaplanadı. Ilimiy dereklerde shañaraq turmıslıq ciklı insan rawajlanıw procesi menen baylanıslı halda klassifikaciyalanadı. Shañaraq dinamikalıq sistema retinde turaqlı ózgeris jaǵdayında bolıp, hár bir basqısh arnawlı bir rawajlanıw wazıypaların orınlawdı talap etedi. Bul basqıshlardıń hár biri psixologiyalıq, social hám ekonomikalıq ózgerislerdi óz ishine aladı. Shañaraqtın bir basqıshdan ekinshisine ótiwi shañaraqqa tiyisli qatnaslarda sezilerli ózgerislerge alıp keledi, bul bolsa óz gezeginde kelisiw hám integraciya mexanizmlerin talap etedi. [1:207]

Zamanagóy jámiyette shañaraqtın funksional wazıypaları bargan sayın quramalılısıp barıp atır. Cifrlı texnologiyalar hám globalizatsiya processleri shañaraqlıq turmısqa tásir kórsetip, shañaraqqa tiyisli qádiriyatlar hám dástúriy roldıń qayta qalıplesiwine sebep bolıp atır.[2:176] Mısalı, dástúriy jámiyetlerde shañaraqlıq turmıs anıq gender rolı menen belgilengen bolsa, házirgi kúnde bul rol maslasıwshı xarakter kásip etip, er-hayal qatnasları hám ata-analıq minnetlemeleriniń qayta bólistiriliwine alıp kelip atır. Shañaraq turmıslıq ciklın teoriyalıq tárepten úyreniw boyınsha túrli ilimpazlardıń qarawları bar. Mısalı, amerikalıq psixolog E. Duvalldıń shañaraqlıq turmıs ciklı modeli shañaraqtın rawajlanıwın segiz tiykarǵı basqıshqa ajratadı hám hár bir basqıshdıń ayırıqsha qásiyetlerin kórsetip beredi. Sonıń menen birge, K. Carter hám M. McGoldrick tárepinen usınıs etilgen shañaraqlıq turmısiy cikl modeli shañaraqtın ózgeriwshen dinamikasın jáne de tereńrek kórsetip, shañaraqqa tiyisli sistema ishindegi óz-ara baylanıslılıqtı analiz etiwge járdem beredi. Ózbekstan Respublikasında shañaraq institutı bekkemlew hám shañaraqqa tiyisli turaqlılıqtı támiyinlew mámleket siyasatınıń ústin turatuǵın baǵdarlarınan biri esaplanadı. Atap aytqanda, Prezident tárepinen qabıl etilgen “Shañaraq hám hayal-qızlardı sistemalı qollap-quwatlawǵa tiyisli islerdi jáne de jedellestiriw ilajları tuwrısında” (PF-87, 2022-jıl) pármanı shañaraqtın hár bir basqıshında júzege keletuǵın mashqalalardı saplastırıw hám shañaraqqa tiyisli párawanlıqtı asırıwǵa qaratılǵan.[2:208]

Shañaraq – insanń ómiriniń tiykarǵı social institutı bolıp, onıń qalıplesiwi, rawajlanıwı hám ózgeriwi arnawlı bir nızamlıqlarǵa tiykarlanadı. Hár bir shañaraq óz turmıslıq ciklın basıp

ótedi, bul process waqıt ótiwi menen ózgerip, shańaraqtıń ishki dinamikası hám sırtqı social tásirinler menen bekkem baylanıslı boladı. Shańaraqtıń turmıslıq ciklı arnawlı bir basqıshlardan ibarat bolıp, hár bir basqısh ayırıqsha psixologiyalıq, ekonomikalıq jáne social mashqalalardı keltirip shıǵaradı. Bul maqala shańaraq turmıslıq ciklınıń teoriyalıq tiykarları, onıń basqıshları hám mámleket siyasatı kózqarasınan analizin óz ishine aladı.[4:78] Shańaraqtıń turmıslıq ciklına tiyisli bir neshe teoriyalıq jantasıwlar bar. Olardan eń kózge kóringenleri tómendegiler:

Duvalldıń Shańaraqqa tiyisli Turmıs Ciklı Teoriyası

Amerikalıq psixolog Evelyn Duvall (1957) shańaraqlıq turmıstıń rawajlanıwın 8 tiykarǵı basqıshqa ajratqan bolıp, bul basqıshlar turmıs qurıwdan baslap ǵarrılıq dáwirige shekem bolǵan processni óz ishine aladı.

Carter hám McGoldricktiń Shańaraq Turmıslıq Ciklı Teoriyası

Bul teoriyaǵa kóre, shańaraq turaqlı ózgeris processinde bolıp, hár bir basqıshda jańa rawajlanıw máseleleri hám adaptaciya processleri júzege keledi.

Bronfenbrennerdiń Ekologiyalıq Jantasıwı

Bul jantasıw shańaraqtıń rawajlanıwın mikro, mezo, ekzo hám makrosistema dárejelerinde kórip shıǵadı. Shańaraqtıń sırtqı ortalıq menen óz-ara tásiiri bul cikldı qalıplestiriwshi tiykarǵı faktorlardan biri esaplanadı.[6:198]

Shańaraqtıń turmıslıq ciklı basqıshları

Neke hám jańa shańaraq qalıplesiwi

Bul basqıshda er-hayal arasında rol bólistiriledi, shańaraqqa tiyisli qádiriyatlar qalıpleseedi hám psixologiyalıq kelisiw procesi keshedi.

Tiykarǵı máseleler:

Jeke erkinlik hám shańaraqqa tiyisli minnetlemeler teń salmaqılıqlıqı.

Shańaraq byudjetin basqarıw.

Perzent tuwılıwı hám shańaraqtıń keńeyiwi

Shańaraqqa jańa aǵza qosılıwı turmıs tárizi hám psixologiyalıq ortalıqtı ózertiredi.

Tiykarǵı máseleler:

Perzent tárbiyasına tiyisli qarawlardıń ayırıqshalıǵı.

Shańaraq ishindegi ro'lleriniń qayta bólistiriliwi.

Perzentlerdiń ósiwi hám shańaraqtıń turaqlılıǵın

Bul basqıshda balalar ǵárezsiz shaxs retinde qalıpleseedi, tálim procesine bag'darlanadı jáne sociallasıwdı basınan keshiredi.

Tiykarǵı máseleler:

Ata-analar hám perzentler arasındaǵı kommunikatsiya.

Perzentlerdiń social ortalıqqa kelisiwi.

Perzentlerdiń turaq-jaydan ajırasıwı

Perzentler óz ǵárezsiz turmıs jolin tańlaydı, tálim hám jumıs iskerligin baslaydı, neke quradı.

Tiykarǵı máseleler:

« Bos úy sindromi » - ata-analardıń jalǵızlıq sezimi.

Ata-analar hám perzentler arasındaǵı jańa qatnaslar qalıplesiwi.

Ata-analardıń ǵarrılıq basqıshı

Bul basqıshda ǵarrılıq hám sog'lıq menen baylanıslı ózgerisler júzege keledi.

Tiykarǵı máseleler:

U'lken jasdaǵı adamlardıń jámiyet menen integraciyası.

Áwladlar arasındagı qatnaslardı saqlaw.

Juwmaqlaw

Shańaraqtıń turmıslıq ciklı dinamikalıq process bolıp, onıń hár bir basqıshı ayırıqsha psixologiyalıq, ekonomikalıq jáne social mashqalalardı óz ishine aladı. Shańaraqtıń turaqlı rawajlanıwın támiyinlew ushın mámleket siyasatı, psixologiyalıq járdem jáne social qollap-quwatlaw sisteması zárúrli áhmiyetke iye boladı. Ózbekstan Respublikası tárepinen ámelge asırılıp atırǵan reformalar shańaraqlıq turmıstı bekkemlew hám jámiyet turaqlılıǵındı asırıwǵa xızmet etedi. Sol sebepli shańaraqtıń turmıslıq ciklın ilimiy tárepten úyreniw hám ámeliyatqa qollanıw etiw xalıq aralıq kólemde aktual másele esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

- 1.Ózbekstan Respublikası Prezidenti. « Shańaraq hám hayal-qızlardı sistemalı qollap-quwatlawǵa tiyisli islerdi jáne de jedellestiriw ilajları tuwrısında» PF-87-san pármanı. (2022-jıl 7-mart).
- 2.Shańaraq hám hayal-qızlar komiteti. « Shańaraq psixologiyası hám zamanagóy jantasıwlar». Tashkent, 2021.
- 3.Duvall, E. M. (1957). Family Development: Eight Stages of Family Life. New York: Lippincott.
- 4.Carter, B., & McGoldrick, M. (1999). The Expanded Family Life Cycle: Individual, Family, and Social Perspectives. Boston: Allyn & Bacon
- 5.Bronfenbrenner, Ol. (1979). The Ecology of Human Development. Harvard University Press.
- 6.Erikson, E. H. (1959). Identity and the Life Cycle. New York: Norton.

ATA-ANA MÚNÁSEBETLERI HÁM TÁRBIYA USILLARI

Turdimuratova Sofiya Baxdiyarovna

Pedagogika ham psixologiya kafedrası 3- kurs studenti

Annostatsiya:Bul maqalada ata-ana qatnasları hám tárbiya usıllarınıń balalar rawajlanıwına tásiiri ilimiy tárepten analiz etiledi. Ata-ananıń perzent menen baylanısı, psixologiyalıq kelisiw hám shańaraqqa tiyisli qádiriyatlardıń qalıplesiwi jámiyettiń turaqlı rawajlanıwda zárúrli orın tutadı.

Gilt sózler:Ata-ana qatnasları, tárbiya usılları, shańaraqqa tiyisli tárbiya, perzent tárbiyası, psixologiyalıq kelisiw, social integraciya.

Ata-ana hám perzent arasındagı qatnaslar insan ózliginiń qalıplesiwinde sheshiwshi rol oynaydı. Ata-ananıń tárbiya usılları tekǵana balalardıń psixologiyalıq jáne social rawajlanıwına, bálki olardıń keleshektegi jeke turmısı hám jámiyetkegi ornına da tikkeley tásir kórsetedi. Balalıq dáwirinde qalıplesken shańaraqqa tiyisli qatnaslar perzenttiń keleshektegi turpayı, qarar qabıllaw qábileti hám psixik turaqlılıǵınǵa tiykar bolıp xızmet etedi. Usınıń sebebinen, ata-analar tárepinen qollanılatuǵın tárbiya usılların ilimiy tárepten úyreniw hám olardıń uzaq múddetli tásinin analiz qılıw búgingi kúnde aktual máselelerden biri esaplanadı[1.24].

Ózbekstanda shańaraqtıń social institut retinde rawajlanıwına úlken itibar qaratılıp, ata-analardıń perzent tárbiyasıdagı juwapkerligi mámleket siyasatı dárejesinde qollap-quwatlanıp atır. Atap aytqanda, Ózbekstan Respublikası Prezidenti tárepinen 2022-jıl 7-martda qabıl etilgen « Shańaraq hám hayal-qızlardı sistemalı qollap-quwatlawǵa tiyisli islerdi jáne de jedellestiriw

ilajları tuwrısında» PF-87-san pármanı shańaraqqa tiyisli tárbiyanı bekkemlew hám ata-analardıń pedagogikalıq mádeniyatın asırıwǵa qaratılǵan zárúrli hújjetler bolıp tabıladı[1.36].

Ata-ana hám perzent arasındaqı qatnaslar insannıń ómiriniń eń zárúrli social - psixologiyalıq faktorlarınan biri bolıp, jeke rawajlanıw, sociallasıw hám psixologiyalıq turaqlılıq processlerine tikkeley tásir kórsetedi. Shańaraq – insaniyat tariyxındaǵı eń áyyemgi social institutlardan biri bolıp, onıń tiykarǵı wazıypalarınan biri kelesi áwladtı tárbiyalaw hám jámiyetke tayarlaw bolıp tabıladı. Perzent tárbiyasında ata-ananıń óz-ara qatnasları, olardıń balaǵa salıstırǵanda tutqan baǵdarı, qollaǵan tárbiya usılları hám mámile usılı balanıń keleshekтеgi turmısı, jámiyetтеgi ornı hám psixologiyalıq jaǵdayına úziksiz tásir etedi. Usınıń sebebinen, ata-analar tárepinen qollanılatuǵın tárbiya metodların ilimiy tiykarda úyreniw hám olardıń uzaq múddetli nátiyjelerin analiz qılıw búgingi kúnde aktual máselelerden biri esaplanadı.

Ilimiy ádebiyatlarda ata-ananıń perzent menen bolǵan qatnasları túrli teoriyalıq modeller arqalı anıqlama bernedi. Mısalı, Diana Baumrindtiń tárbiya usılları teoriiyası ata-analardıń perzentler menen qatnaslarına qaray úsh tiykarǵı modeldi ajratadı : avtoritar, demokratiyalıq hám liberal tárbiya usılları. Bul usıllar perzenttiń jeke rawajlanıwı, sezimiy turaqlılıǵın jáne social kompetensiyasiga túrlishe tásir kórsetedi. John Bowlby tárepinen islep shıǵılǵan baylanısıw teoriiyası (attachment theory) bolsa balanıń psixik rawajlanıwda ata-ana menen qalıplesken jaqınlıq hám isenim qatnaslarınń áhmiyetin analiz etedi. Sonıń menen birge, Lev Vygotskiydiń social úyreniw teoriiyası bala ózligi hám oylawınıń rawajlanıwda ata-ananıń rolin, olardıń talim-tárbiya processindegi qatnasıwın tereń úyrenedi[2.207].

Tárbiya procesiniń tabıslı bolıwı tekǵana ata-analardıń pedagogikalıq mádeniyatına, bálki jámiyet tárepinen jaratılǵan sotsial-mádeniy ján-jaqqada baylanıslı. Perzent tárbiyasında shańaraqtan tisqari mektep, máhelle, ǵalaba xabar quralları hám zamanagóy texnologiyalar da zárúrli rol oynaydı. Cifrlı revolyuciya dáwirinde balalar ushın social tarmaqlar, internet resursları hám interaktiv texnologiyalar zárúrli informaciya dárekerine aylanıp atır. Usınıń sebebinen, ata-analar tekǵana dástúriy tárbiya usılların ózlestiriwi, bálki perzentlerin cifrlı ortalıq sharayatında tuwrı yo'naltıra alıwı da zárúrli esaplanadı. Sonıń menen birge, zamanagóy social faktorlar, texnologiyalıq rawajlanıw hám shańaraqqa tiyisli qádiriýatlardıń ózgeriwi ata-analıq qatnaslarına qanday tásir kórsetip atırǵanı ilimiy tárepten bahalanadı. Izertlew nátiyjeleri ata-analar ushın ámeliy usınıslar islep shıǵıwǵa, shańaraqqa tiyisli qatnaslardı bekkemlewge hám tárbiya procesiniń sapasın asırıwǵa qaratılǵan usınıslardı ilgeri jılıtıwǵa xızmet etedi.

Nátiyjede, ata-ana hám perzent arasındaqı qatnaslar tekǵana shańaraqqa tiyisli dárejede, bálki jámiettiń ulıwma rawajlanıwına da tásir kórsetetuǵın quramalı hám kóp qırlı process retinde úyreniliwi kerek. Usı izertlew shańaraqqa tiyisli tárbiya processlerin ilimiy-teoriyalıq kózqarastan analiz etiwge, ata-analar tárepinen qollanılatuǵın pedagogikalıq jantasıwlarınń ábzallıq hám kemshiliklerin ashıp beriwge hám perzent tárbiyasında nátiyjeli strategiyalardı islep shıǵıwǵa qaratılǵan.

Psixologiya hám sotsiologiya pánlerinde ata-ana hám perzent arasındaqı qatnaslardı túsintiriwshi túrli teoriyalıq jantasıwlar bar. Olardan eń túpkiliklileri tómendegilerden ibarat :

Baumrindning tárbiya usılları teoriiyası

Diana Baumrind (1967) tárepinen islep shıǵılǵan model ata-analardıń tárbiya usılların úsh tiykarǵı kategoriya boyınsha klassifikaciyalaydı :

Avtoritar tárbiya – qatań qaǵıydalar, joqarı talap etiwshilik hám kem sezimiy qollap-quwatlaw.

Demokratiyalıq tárbiya – normativ qadaǵalaw menen birge, perzentti qollap-quwatlaw hám ǵárezsiz qarar qabıllawǵa xoshametlew.

Liberal tárbiya – minimal sheklewler, joqarı dárejedegi erkinlik hám qadaǵalawdıń tóménligi.

Bowlbydın baylanısıw teoriiyası

John Bowlby (1969) balalıq dáwirinde ata-ana menen qalıplesken baylanısıw (attachment) úlǵısı insannıń keyingi turmısında social hám sezimiy qatnasların belgilewin aytıp otedi. Bul teoriyaǵa kóre, qawipsiz baylanısıw qalıplesken balalar social tárepten tabıslı hám psixik tárepten turaqlı bolıwadı.

Vygotskiydın social úreniw teoriiyası

Lev vygotskiy (1934) ata-ana hám perzent arasındaqı kommunikatsiyanıń balanıń intellektuallıq rawajlanıwına tásin analiz etip, úyreniw processinde social ortalıqtıń zárúrligini aytıp ótken[3.184].

Tiykargı tárbiya usılları hám olardıń tási

Avtoritar tárbiya

Bul usıl dástúriy jámiyetlerde keń tarqalǵan bolıp, baladan joqarı ıntızam hám qaǵıydalarǵa qatań ámel qılıw talap etiledi. Izertlewler sonı kórsetedi, avtoritar tárbiya usılında ulǵayǵan balalar tártip-ıntızamǵa uyretilgen bolıwsa -de, dóretiwshilik hám ǵárezsiz pikirlew qábiletleri tómén bolıwı múmkin.

Demokratiyalıq tárbiya

Bul usılda ata-analar balalar menen ashıq baylanıs ornatıp, olardıń pikir inabatqa aladılar. Nátiyjede, demokratiyalıq ortalıqta ulǵayǵan balalar joqarı social qábiletlerge, ǵárezsiz qarar qabıllaw kónlikpelerine hám jaqsı maslasıwshanlıqqa iye boladılar.

Liberal tárbiya

Liberal tárbiya usılı balaǵa derlik tolıq erkinlik beriw arqalı onıń ǵárezsizligin rawajlandırıwǵa qaratılǵan. Biraq hádden tıs erkinlik ata-ananıń qadaǵalaw jetispewshiligi hám balada juwapkerlik seziminiń tóménlewine alıp keliwi múmkin.

Búgingi kúnde texnologiyalıq rawajlanıw, social tarmaqlar hám urbanizatsiya ata-ana qatnaslarına sezilerli tásir kórsetip atır. Atap aytqanda :

Cifrlı tárbiya – ata-analar perzentleriniń internetten paydalanıw mádeniyatın qalıplestiriwde zárúrli rol oynaydı.

Qospa ata-analıq – zamanagóy shańaraqlarda áke hám onaning tárbiya processindegi qatnasıwı teń bólistirilip baratırǵan tendensiya gúzetilip atır.

Psixologiyalıq xabarlılıqtıń artıwı – ata-analar zamanagóy tárbiya usıllarına kóbirek qızıqıp, psixologiyalıq bilimlerdi ózlestiriwge umtılıwıp atır[6.218].

Juwmaqlaw

Ata-ana hám perzent arasındaqı qatnaslar jámiyet turaqlılıǵın hám keleshek áwladtıń qalıplesiwinde sheshiwshi faktorlardan biri bolıp tabıladı. Izertlew nátiyjeleri sonı kórsetedi, demokratiyalıq hám teń salmaqlılıqlı tárbiya modeli balalardıń sociallashuvini jaqsılawǵa, ǵárezsiz pikirlew hám sezimiy turaqlılıqtı asırıwǵa járdem beredi. Usınıń sebebinen, ata-analar pedagogikalıq mádeniyatın asırıw, balalar menen nátiyjeli kommunikatsiya ornatiw hám mámleket tárepinen qollap -quwatlaytuǵın programmalarǵa rawajlandırıw zárúrli áhmiyetke iye boladı.

Paydalanilgan ádebiyatlar

1. Ózbekstan Respublikası Prezidenti. « Shańaraq hám hayal-qızlardı sistemalı qollap-quwatlawǵa tiyisli ilajlar tuwrısında» PF-87-san pármalı (2022-jıl 7-mart).
2. Baumrind, D. (1967). The Influence of Parenting Style az waqt Adolescent Competence and Substance Use. Journal of Early Adolescence.
3. Bowlby, J. (1969). Attachment and Loss. New York: Basic Books.
4. Vygotsky, L. S. (1934). Thought and Language. MIT Press.
5. Darling, N., & Steinberg, L. (1993). Parenting Style as Context: An Integrative Model. Psychological Bulletin.
6. Bronfenbrenner, Ol. (1979). The Ecology of Human Development. Harvard University Press.

SAVOD O'RGATISH DAVRIDA INNOVATSION TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Urazbayeva Maftuna

Innovatsion Texnologiyalar Universiteti Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 3-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada hozirgi kunda ta'lim sohasidagi o'zgarishlar, o'qituvchilar tomonidan qo'llanilib kelinayotgan zamonaviy texnologiyalar va yangicha metodlar boshlang'ich sinflarda ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: Savod o'rgatish davri, zamonaviy texnologiyalar, boshlang'ich ta'lim, dars jarayonlari.

Hozirgi kunda ilm-fanga katta e'tibor berilmoqda. Ilm-fan sohasida o'zgarishlar olimlar tomonidan ishlab chiqilmoqda. Darslar zamonaviy texnologiyalar va yangicha metodlar bilan o'tilmoqda. Darsni zamonaviy texnologiyalar va yangicha metodlardan foydalanib o'tilsa, o'quvchilarning darsga bo'lgan qiziqishi yanada kuchaymoqda.

Bu borada mamlakatimiz prezidenti Shavkat Mirziyoyev 2020-yil 27-fevral kuni "Pedagogik ta'lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorida quyidagicha ta'kidlangan:

"Pedagogik ta'lim sohasini yanada takomillashtirish, zamonaviy bilim va pedagogik texnologiyalarni qo'llash ko'nikmalariga ega, mamlakatimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishda munosib hissa qo'shuvchi yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash uchun professional pedagog kadrlar yetkazib berish, sohaga ilg'or ta'lim texnologiyalarini joriy qilish..." [1]

Bundan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizdagi ta'lim sohasiga bo'lgan e'tibor kuchayib, yuksalish sari harakat qilinmoqda. Ta'lim sohasida pedagoglarga qo'yiladigan bir qator talablar ham mavjud. Ya'ni o'qituvchining zamon bilan hamnafas yashashi, nazariy va amaliy ko'nikmalarga ega bo'lishi, dars jarayonlarini qiziqarli tashkil etishi va o'quvchilarni darsga qiziqtirishi, ularning dunyoqarashini kengaytirib ilmiy tafakkurini rivojlantirishi pedagogning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi.

Qolaversa, o'qituvchilar dars jarayonlarida ommaviy axborot vositalaridan foydalanishi hamda dars mazmunidan kelib chiqqan holda ilg'or pedagogik texnologiyalarni qo'llashi ham pedagoglarning muvaffaqiyat kaliti hisoblanadi. Boshlang'ich sinflarda pedagogik texnologiyalarni qo'llash orqali darsdan ko'zlangan maqsadga erishish yanada osonroqdir. Pedagogik texnologiyalarni qo'llashdan ham asosiy maqsad aslida shu. O'qituvchilar pedagogik texnologiyalardan foydalanish orqali darsni yanada muvaffaqiyatli tashkil etishi, o'quvchilarni

fanga qiziqtirishi va bilimlarni chuqurroq egallashi uchun yo'l ochib beradi desak mubolag'a bo'lmaydi. Tabiiyki shu o'rinda savol tug'iladi. Pedagogik texnologiya o'zi nima? «Pedagogik texnologiya» atamasining mohiyati nimada? «Texnologiya»-yunoncha so'z bo'lib, «techne»-mahorat, san'at, «logos»- tushuncha, o'rganish demakdir.[2]

Pedagogik texnologiya — bu ta'lim shakllarining samaradorligini oshirish vazifasini qo'yadigan texnik va shaxsiy resurslarni va ularning bog'liqligini hisobga olgan holda, o'qitish va bilimlarni o'zlashtirishning butun jarayonini yaratish, qo'llash va aniqlashning tizimli usuli. Ta'limni takomillashtirishda zamonaviy bilimlarga yo'l ochish pedagogik texnologiyalardan unumli foydalanish bugungi kunning asosiy talablaridan biridir. Mustaqil O'zbekistonimizda uzluksiz ta'lim tizimini isloh qilish uni yangi davlat ta'lim standartlari asosida o'rnatishga qaratilgan. Hozirgi kunda o'qituvchining faoliyati, uning pedagogik mahoratiga alohida e'tibor qaratilmoqda. O'quv jarayonida ishlaydigan o'qituvchilarning pedagogik tafakkurida boshlangan pedagogik texnologiya darslari protsesslarini qo'llash bo'yicha tavsiyalar o'qituvchilar uchun juda zarurdir. Bu hamkorlik asosida O'quvchilarning faolligini oshirish uchun maxsus ishlab chiqilgan: o'quvchilarga boshqalarning fikrlarini eshitish, tushunish, hurmat qilish, boshqalarning manfaatlarini hisobga olish, ularni o'rgatish, ularga ta'sir qila olish.[3]

Pedagogik texnologiyalarning asosiy maqsadi komil insonni shakllantirish, qo'llash miqyosiga qaraydigan bo'lsak, ta'limning barcha sohalarida keng qo'llaniladi. Uning vositalari esa barcha ta'limiy va tarbiyaviy vositalar xususiy metodikalardir. Pedagogik texnologiyalar uzluksiz ta'lim turlari, ta'lim sohaları hamda ayrim belgilari bo'yicha turlarga ajratiladi. Uzluksiz ta'lim turlari bo'yicha maktabgacha ta'lim, boshlang'ich ta'lim, tayanch ta'lim, maktabdan tashqari qo'shimcha ta'lim, o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi, oliy ta'lim, qayta tayyorlash va malaka oshirish ta'limi pedagogik texnologiyalariga bo'linadi. Shu bilan birga, ta'lim sohaları bo'yicha ona tili, xorijiy tillar, adabiyot, ijtimoiy, tabiiy, aniq fanlar, san'at, sport, texnika, texnologiya, amaliy fanlar, kasb-hunarlar, maxsus ta'lim pedagogik texnologiyalari mavjud. Pedagogik texnologiyada asosiy e'tibor ta'lim jarayonining u yoki bu tomoniga qaratilishi natijasida ularni shu belgilari bo'yicha turlarga ajratiladi. Bilish faoliyatini boshqarish bo'yicha pedagogik texnologiyalar turlari:

- Klassik ma'ruza;
- Texnika vositalari yordamida o'qitish;
- Maslahatchilik tizimi;
- Darslik bo'yicha o'qitish;
- Kichik guruhlar tizimi;
- Kompyuter yordamida o'qitish
- Repetitorlik tizimi;
- Dasturlashtiriladigan boshqaruv.

Ta'lim oluvchiga yondashuv turi bo'yicha pedagogik texnologiyalar quyidagicha nomlanadi:

- Avtoritar;
- Didaktik yo'naltirilgan;
- Ijtimoiy yo'naltirilgan;
- Antropologik yo'naltirilgan;
- Pedagogik yo'naltirilgan;
- Shaxsga yo'naltirilgan;
- Insonparvarlikka va shaxsga yo'naltirilgan;
- Hamkorlik texnologiyalariga yo'naltirilgan;

- Erkin tarbiyaga yo‘naltirilgan;
- Ezoterik ta‘lim va tarbiyaga yo‘naltirilgan.[4]

Savod o‘rgatish davrida pedagogik texnologiyalar katta ahamiyat kasb etadi. Ushbu davrda o‘quvchilarda eshitgan, ko‘rgan va o‘qigan narsalarini tezda uqib olish xususiyati shakllangan bo‘ladi. Bu davrda pedagogik texnologiyarning bir qismi sanalgan interfaol metodlardan foydalanish ham samarali natija beradi. Interfaol metodlar ham o‘z o‘rnida o‘qituvchining darsga qay darajada yondashishiga qarab tanlanadi. Misol uchun guruhlarni shakllantirishda va guruhlar o‘rtasidagi ahillikni mustahkamlashda “Bumerang”, “Terminal” metodlari maqsadga muvofiqdir. O‘quvchilarning dunyoqarashini kengaytirish, xotiralarini mustahkamlash, shaxsiy fikrini o‘zgalarga bayon qilishini shakllantirish uchun “Aqliy hujum”, “Xotira mashqi”, “Loyihalash” kabi metodlar foydaliligi bilan ajralib turadi.

Xulosa qilib shuni aytish kerakki, savod o‘rgatish davrida o‘quvchilarga to‘g‘ri va samarali ta‘limni tashkil qilish lozim. Bunday darslarni tashkil qilish uchun zamonaviy texnologiyalar va yangicha metoddan foydalanish maqsadga mofiq. Bunday usullardan foydalanilsa, dars o‘quvchilar yodida ham qoladi va darsga bo‘lgan qiziqishi yanada ortadi. Dars paytida interaktiv metodlardan foydalanilsa, o‘quvchilarni jamoa bo‘lib ishlashga, bir-birini hurmat qilishga, mustaqil fikrlashga o‘rgatilib boriladi. Bundan tashqari dunyoqarashi kengayadi, nutqiy ko‘nikmasi rivojlanadi va o‘quv texnikasi oshadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Shavkat Mirziyoyev 2020-yil 27 fevral kuni “Pedagogik ta‘lim sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi qarori
2. H.Omonov N.Xo‘jayev S.Madiyorova E.Eshchanov. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. Toshkent "IQTISOD-MOLIYA". 2009.
- 3.F.Abdugafforova. Boshlang‘ich sinf o‘quv darslarida pedagogik texnologiyalardan foydalanish. 2020
4. M.Jumaniyozova. O‘qituvchilar uchun turli xil qiziqarli ma‘lumotlar.T- 2017

TEXNIKALIQ BAĞDARDAĞI JOQARI OQIW ORINLARINDA PEDAGOGTIN’ «MATERIALTANIW» PA’NIN KREATIV OQITIWDI İNNOVACIYALIQ SHEBERLİĞİ

J.Q.Davletmuratov

Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

Rezyume.Maqalada texnikaliq bağdardağı joqarı oqıw orınlarında «Materialtanıw» pánin kreativ oqıtıwda pedagogtıń innovaciyalıq sheberligi barısında sóz baradı.Pedagogtıń «Materialtanıw» pánin zamanagóy oqıtıw qurallarınan, texnologiyalarınan, internet materiallarınan paydalanıp kreativ oqıtıwda oqıtıw processlerin nátiyjeli alıp barıw ideyası názerde tutıladı.

Tayanish sózler: innovaciya, kreativlik, materialtanıw, 3D modellestiriw virtual laboratoriya, metod, pedagog iskerligi, qızıǵıwshılıǵın arttırıw, qabilet.

İnnovaciya--(inglis tilinen alınıp «jańalıq» degen mánisti bildiredi) sistemanıń ishki dúzilisin ózgeritiw dep táriyiplenedi. İnnovaciya ámeliyat hám teoriyanıń zárúrli bir bólimi bolıp, sociallıq mádeniy obyekt sıpatların jaqsılawǵa baǵdarlangan sociallıq subektlerdiń háreket etiw sisteması. Bul ideya teoriyası áhmiyetligine qaray bir qansha anıqlamalar hám pikirler berilgen. İnnovaciya – aktual, ayrıqsha áhmiyetke iye bolıp, bir sistemada qalıplesken jańasha jantasıw.

Olar jetiskenlikler hám jańalıqlar tiykarında payda bolıp, bilimlendiriw mazmunın rawajlandırıw ushın xızmet etedi, sonday-aq bilimlendiriw sistemasınıń rawajlanıwına jaqsı tásirin tiygizedi.[1.65].

Bir qansha alıp barılğan ilimiy izertlewler nátiyjesinde ótken ásirdeń 80-jıllarınıń ekinshi yarımında pedagogikalıq xızmet bul – dóretiwshilik process hám pedagogikalıq innovaciya qosındısı degen jańa baǵdar payda boldı. Bul baǵdar oqıtıwshınıń innovaciyalıq pedagogikalıq xızmetiniń qalıplesiw hám rawajlanıw processin tallaw imkaniyatın jarattı. I.Shumpater hám N.Kondratevler «innovaciya» túsiniǵiniń tiykarın salıwshılar bolıp esaplasa, K.Angelovskiy, V.A.Slastenin hám V.I.Slobadchikovlar ózleriniń ilim- izertlew jumıslarında innovaciyalıq xızmet pedagogikalıq xızmettiń ayrıqsha bir forması ekenligin dáliyllep bergen. Oqıtıwshınıń innovaciyalıq xızmetiniń ulıwma hám ayrıqsha táreplerin K.Angelovskiy, G.I.Gorskaya, V.A.Kan-Kalik sıyaqlı alımlar ózleriniń ilim-izertlew jumıslarında ashıp berdi. Mámleketimizde pedagogikalıq innovaciyanı rawajlandırıw mashqalaları boyınsha pedagog alımlarımızdan N.Azizxujaeva, B.Farberman, U.Nishonaliyev, N. Saydahmedov, M.Ohilovlar ilimiy izertlewler alıp barmaqta.[1.67]

İnnovaciyalardıń tiykarǵı túrleri mınalar: jańa ideyalar; sistemanı yamasa xızmet sistemasın ózgeriwge baǵdarlanǵan anıq maqsetler; dástúrden tısqarı metodlar; dástúriy emes baslamalar; aldınǵı jumıs metodları.

Bilim beriw innovaciya – bul bilim beriw sistemasındaǵı yamasa oqıw processindegi bar mäseleni jańa kózqaras tiykarında sheshiwge baǵdarlanǵan, burınǵıdan anaǵurlım paydalı nátiyje beretuǵın forma, metod hám texnologiyalar. Bilim beriw innovaciya «innovaciyalıq bilim beriw» dep te ataladı. «İnnovaciyalıq bilim beriw» túsiniǵi tuńǵısh iret 1979 jılı «Rim klubında» qollanılǵan.

Bilim beriw innovaciya birneshe túrge bólinedi:

İskerlik baǵdarına qaray: pedagogikalıq processte yamasa bilim beriw sistemasın basqarıwda qollanılatuǵın innovaciya.

Kelip shıǵıw sıpatına qaray: radikal, modifikatsiyalanǵan hám biriktirilgen innovaciya.

Ózgeris kólemine qaray: baǵdarlıq (lokal), modullik hám sistemalıq innovaciya.

Kelip shıǵıwına qaray: jámiyet tárepinen gárezsiz jaratılǵan yamasa ózlestirilgen innovaciya.

Bilimlendiriw sistemasında yamasa oqıtıwda innovaciya qollanıw waqıtında jumсалǵan gárezet penen kúsh eń joqarı nátiyje beriwge baǵdarlanadı. İnnovaciyanıń gez kelgen jańalıqtan ayırmashılıǵı – onı basqarıwǵa jáne qadaǵalawǵa múmkinlik beretuǵın ózgermeli mexanizm bolıwı zárúr.

Barlıq baǵdarda bolǵanıday, bilim beriw baǵdarında da «novatsiya», «innovaciya» jáne olardıń mánisin sıpatlaytuǵın iskerlik haqqında sóz qozǵaladı. Eger iskerlik qısqa múddetli bolıp, bir sistema sıpatında bolıp, tek sistemadaǵı geybir elementlerdi ózgeriwde maqset etse, onda ol *novatsiya* (jańalanıw) dep ataladı. Al iskerlik belgili bir kontseptual kózqaras tiykarında júzege asıp, onıń nátiyesi belgili bir sistemanıń rawajlanıwına yamasa onı tiykarınan ózgeriwge baǵdarlasa, ol *innovaciya* (jańalıq engiziw) dep ataladı.

Bilim beriw innovaciya tómendegi ózgerislerge ákeledi (İ.P. Podlasiy): pedagogikalıq sistemanıń tolıq ózgeriwi; oqıw processiniń ózgeriwi; pedagogikalıq teoriyanıń ózgeriwi; oqıtıwshı iskerliginiń ózgeriwi; oqıwshı (student) iskerliginiń jańalanıwı; pedagogikalıq texnologiyanıń ózgeriwi; bilim beriw mazmunınıń jańalanıwı; oqıtıw formaları,

metodları menen qurallarınıń ózgeriwi; bilim beriw sistemasın basqarıwdıń ózgeriwi; bilim beriw maqseti menen nátiyjeleriniń ózgeriwi.

Pedagogtıń innovaciyalıq iskerligi Innovaciyalıq iskerlik – jańa jámiyetlik talaplardıń dástúriy normalarǵa sáykes kelmewi yamasa jańadan payda bolıp atırǵan ideyalardıń burınǵı ideyalardı joqqa shıǵarıwı nátiyjesinde payda bolatuǵın kompleksli máselelerdi sheshiwge baǵdarlanǵan háreket.

Innovaciyalıq iskerlik – ilimiy izertlewler júrgiziw, jańa texnologiyalıq processlerdi islew, tájiriybeli sınaw jumıların alıp barıw, ilim menen texnikanıń jetiskenliklerin qollanıwǵa tiykarlanǵan.

Pedagogtıń innovaciyalıq iskerligi: jańalıqtı qollanıwǵa tayar bolıwı; pedagogikalıq jańalıqlardı qabıllawı; novatorlıq dárejesi; kommunikativlik qabiletinin rawajlanıwı; dóretiwshiligi menen sıpatlanadı.

Innovaciyalıq iskerlik pedagogtıń ruwhıy, aqıl-oy, fizikalıq kúsh-jigerin anıq maqsetke baǵdarlap, teoriyalıq bilim, tájiriybeli shınıǵıw menen bilimlikti ózlestiriwin, tájiribelik iskerlikti teoriyalıq bilim menen tolıqtırıp barıwın, izleniwshelik, jobalaw, kommunikativlik sóylew hám shólkemlestiriwshilik sheberligin talap etedi.

V. Slasteninniń pikirinshe, innovaciyalıq metod: dóretiwshilik aktivlik; iskerlikke jańalıq (ózgeris) engiziwge texnologiyalıq hám metodikalıq kózqarastan tayarlıq; jańasha oylaw; joqarı qarım-qatınas mádeniyatına iye bolıw arqalı kórinedi.

M. Jumanıyazovnıń aytıwınsha, pedagogtıń innovaciyalıq iskerligi tómendegi belgiler arqalı kórinedi: dóretiwshilik iskerligi filosofıyasın ózlestiriwge umtılw; pedagogikalıq izertlew metodların ózlestiriw; avtorlıq kontseptsiyalar islew qabileti; tájiriybe-sınaw jumıların jobalastırıp, júzege asıra alıw; basqa izertlewshi-pedagoglardıń tájiriybesin qollanıp biliw; kásiplesler menen birgelikte bolıw; pikir almasıw hám metodikalıq kómek kórsete alıw; qarama-qarsılıqlardıń aldın alıw hám olardı joq etiw; jańalıqlardı izlep tawıp, olardı óz jaǵdayına beyimlestiriw.

Bilim beriw innovaciýaların pedagogikalıq processke engiziw birneshe basqışlardan turadı: Máseleni tallaw tiykarında anıqlaw. Gózlengen bilimlendiriw sistemasın jobalaw. Ózgerisler menen jańalıqlardı jobalaw. Ózgerislerdi júzege asırıw.[3.13-15]

Innovaciyalıq oqıtıw texnologiyaları – bul dástúrli oqıtıw metodların jańa metodlar menen úylestiretuǵın metodlar. Bunda baslı dıqqat studenttiń óz betinshe jumıs islew qabiletin, dóretiwshilik potentsialın rawajlandırıwǵa qaratıladı. Kreativ oqıtıw degenimiz – studentlerdi jańasha, ózgeshe oylawǵa, problemalardı sheshiwge tartatuǵın metodlar kompleksi. Bunday metolardıń maqseti studentlerdiń logikalıq, analitikalıq oylaw qabiletlerin rawajlandırıw ǵana emes, sonıń menen qatar olardı praktikalıq shınıǵıwlarǵa úyretiw bolıp tabıladı.

Materialtanıw pánin kreativ oqıtıwdıǵı innovaciyalıq metodlar tómendegishe bólinedi:

1. 3D modellestiriw jáne virtual laboratoriyalar.
2. Problemalıq oqıtıw metodı (PBL).
3. Geymifikatsiya hám interaktiv metodlar.
4. Interaktiv platformalar menen onlayn resurslar

Materialtanıw pání – bul studentlerge materiallardıń qurılısın hám mexanikalıq qásiyetlerin túsindirip, hártúrli salalardaǵı praktikalıq qollanıwın kórsetetuǵın pán. Bul pándi oqıtıwda innovaciyalıq sheberlikti qollanıw arqalı studentlerge tereń jáne zamanagóy bilim berse boladı.

3D modellestiriv jáne virtual laboratoriyalar Kreativ oqıtıwdıń bir metodı – 3D modeller menen virtual laboratoriyalardı qollanıw. Bul texnologiyalar studentlerge materiallardıń qurılısın, onıń qásiyetlerin úsh ólshemde kóriwge jáne tájiriybelardı virtual túrde kórsetiwge múmkinlik beredi. Mısalı, metall yamasa keramika materiallarınń mikroqurılısın izertlew waqıtında studentler anıq obyektler menen jumıs isley otırıp, túrli jaǵdaylarda materiallardıń xarakterleri menen tanısıwı múmkin.

Problemalıq oqıtıw metodı (PBL) Materialtanıw pánin oqıtıwda problemalıq oqıtıw metodı (PBL – Project-Based Learning) keńnen qollanıladı. Studentlerge anıq óndirislik yamasa ilimiy másele qoyılıp, onı sheshiw ushın teoriyalıq bilim menen praktikalıq shınıǵıwlardı qollanıw zárúr boladı. Bul metod studentlerdiń izertlew shınıǵıwların rawajlandırıwǵa, sonıń menen qatar dóretiwshilik oylawın jetilistiriwge múmkinlik beredi. Mısalı, jańa materiallardı islew yamasa belgili bir shártlerde materialdıń qásiyetlerin boljaw siyaqlı jobalardı sheshiw.

Geymifikaciya hám interaktiv metodlar Geymifikaciya – oqıtıw processine oyın elementlerin engiziw, bul studentlerdi talpındıradı hám oqıtıwdı qızıqlı etedi. Geymifikatsiya kómegi menen materialtanıw pánindegi teoriyalıq bilimdi praktika menen baylanıstırıp, studentlerdiń motivatsiyasın asırıwǵa boladı. Bunday metod studentlerdi básekileslikke iytermeleydi hám sabaqtı qızıqlı etedi.

İnteraktiv platformalar menen onlayn resurslar İnteraktiv platformalar menen onlayn resurslardı qollanıw studentlerdi oqıw materialları menen óz betinshe jumıs islewge úyretedi. **Moodle, Google Classroom, Kahoot, Quizlet** siyaqlı platformalarda testler, sorawlar menen juwaplar, vidiosyujetler arqalı materialdı ózlestiriw nátiyjeligin arttırıwǵa boladı.

Pedagogtıń innovaciyalıq sheberligi Pedagogtıń innovaciyalıq sheberligi – bul jańa texnologiyalardı nátiyjeli qollanıw qabileti hám dóretiwshilik penen oqıtıw metodların oqıtıw metodın paydalanıw usılı. Texnikalıq baǵdardaǵı oqıw orınlarında pedagogtıń sheberligi studentlerdiń bilimin tereńletiwge ǵana emes, olardıń qızıǵıwshılıǵın oyatıp, ilimiy izleniw islewge de múmkinlik beredi.

Pedagogtıń sheberligin rawajlandırıw jolları Pedagogtıń innovaciyalıq sheberligin rawajlandırıw ushın oqıw processinde zamanagóy texnologiyalardı turaqlı qollanıw, tájiriybeli ustazlar menen pikir almasıw, jańa metodlardı izertlew úlken áhimiyetke iye. Pedagoglarǵa bilimin jetilistiriw kurslarınan ótip, qániygelik shınıǵıwların jetilistirip júriw usınıladı. Sonıń menen qatar, studentlerge hártúrli metodlardı qollana otırıp, óz ideyaların dóretiwshilik penen júzege asırıwǵa múmkinlik beriw zárúr.

Texnikalıq baǵdardaǵı joqarı oqıw orınlarında materialtanıw pánin kreativ oqıtıw innovaciyalıq sheberlikke tiykarlangan oqıtıw metodların qollanıw arqalı bilim beriw sapasın asırıwǵa múmkinlik beredi. Pedagogtıń dóretiwshilik sheberligi menen jańa texnologiyalardı qollanıw qabileti studentlerdiń bilimin tereńletip, olardıń ilimiy izleniwlerin intalandıradı. Bul metodlar studentlerdiń qániygelik potentsialın rawajlandırıwǵa, házirgi zaman injenerlik jáne ilimiy problemalardı sheshiwge tayar bolıwına múmkinlik beredi.

PAYDALANILǴAN A'DEBİYATLAR

- 1.D.Seytkasımov, G.Bekimbetova, İ.Zarlıkov, R.Seylxanova.Pedagogikalıq kompetentlik hám kreativlik.Nukus-«ILIM-NUR»-2024.163 b.
- 2.D.Seytkasımov, G.Bekimbetova, İ.Zarlıkov, R.Seylxanova.Pedagogikalıq kopetentlik hám kreativlik.Nukus-«ILIM-NUR»-2024.163 b.
- 3.M.Usmanbaeva p.f.n.dots, G.Djanaliev p.f.n.. G.Gulyamova katta wq.“İnnavatsion talim texnologiyaları” moduli buyicha wquv- uslubiy majmua: Toshkent – 2015. 59b.

BOLANING PSIXOLOGIK RIVOJLANISHIDA OILADAGI OTA-ONANING ROLI

Orazbaeva Gulbaxar

Pedagogika fanlari b o`yicha falsafa doktori (PhD)

Qoraqalpoq davlat universiteti docenti

Yo`ldosheva Dilrabo Sobir qizi

Qoraqalpoq Davlat Universiteti Psixologiya yo`nalishi

1-kurs magistanti

Jamiyatning asosiy bo`g`ini bu – oiladir. O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 76-moddasida mustahkamlab qo`yilgan va davlat muhofazasida ekanligi yozilgan. Ota-ona bu asosiy bo`g`inning ustunlari, poydevori quruvchilari bo`lsa, farzandlar kelajakdagi davomchilari hisoblanadi. *O`zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi [4]*. Kelajak davomchilarini tarbiyalashda eng muhim ahamiyatga ega bo`lgan insonlar esa albatta ota va onalardir. Davlat statistika qo`mitasining YUNISEF bilan hamkorlikda o`tkazgan Multiindikator klaster kuzatuvlari natijalariga ko`ra, uy xo`jaliklarining 81 % ida 17 yoshgacha, 42 % ida 5 yoshgacha bo`lgan kamida bir nafar bola istiqomat qiladi. Shuningdek, 17 yoshgacha bo`lgan bolalarning 79 % foizi oilada ota-onasi bilan, 16 foizi faqat onasi bilan, 2 foizi esa faqat otasi bilan birga yashaydi. Bolalarning 3 foizi biologik ota-onalari bilan birga yashamaydi.

Bugungi kunda Mehribonlik uylari tarbiyalanuvchilarining 17 foizi chin yetimlar, qolgan 83 foizi esa ota-onasi yoki yaqin qarindoshlari voz kechgan bolalar hisoblanadi.

O`zbekiston Respublikasi Oila Kodeksining 73-moddasida “Ota-onaning bolalarga ta`lim-tarbiya berishga oid huquq va majburiyatlari” keltirilgan:

“Ota-ona o`z bolalarini tarbiyalash huquqiga ega va tarbiyalashi shart. Ota-ona o`z bolalarining tarbiyasi va kamoloti uchun javobgardir. Ular o`z bolalarining sog`lig`i, jismoniy, ruhiy, ma`naviy va axloqiy kamoloti haqida g`amxo`rlik qilishlari shart. Ota-ona o`z bolalarini tarbiyalashda boshqa barcha shaxslarga nisbatan ustun huquqqa ega”. *O`zbekiston Respublikasi Oila Kodeksi [5]*

Oilaning muhim ahamiyatga ega bo`lgan vazifasi tarbiyalashdir. Bolalarning aqliy, jismoniy, axloqiy, estetik tarbiyasiga oilada asos solinadi. Oila inson deb ataluvchi binoni faqat poydevorini qo`yish bilan cheklanmasdan, balki uning so`nggi g`ishti qo`yilguncha javobgardir. Ota-ona - san'atkor, bola - san'at asari, tarbiya jarayoni esa san'atning o`zidir. Mustaqillikka erishganimizdan so`ng milliy qadriyatlarimizning tiklanishi va xalqimiz azaldan saqlab kelayotgan milliy urfodatlarimiz, an'analarimiz (bola tarbiyasida ota-onadan tashqari, buvi-buva, qarindosh-urug', mahallaning ham ta'siri) bu borada katta ahamiyatga ega. Lekin ba'zan oilaning tarbiyaviy vazifasining susayishi va targ'ibot-tashviqot ishlarining kamligi natijasida oila a'zolari xulqida yomon odatlarning (ichish, chekish, narkomaniya, turli diniy oqimlar ta'siriga berilish, ma'naviy buzuvchilik yo`liga kirish) paydo bo`lishi tashvishlanarli hollardan biridir. Jamiyatning komil fuqarosini shakllantirish, tarbiyalash hozirgi zamon oilasining mazkur vazifasi darajasiga kiradi. Chunki shaxsning ijtimoiylashuvi dastavval oilada amalga oshadi. Oiladagi tarbiya orqali shaxsga ma'lum bir siyosiyg'oyaviy dunyoqarash, axloqiy me'yorlar va xulq namunalari, jismoniy sifatlar singdiriladi. Xalqimizda «qush uyasida ko`rganini qiladi» deb bejiz aytilmagan. Oilada amalga oshadigan ijtimoiylashuv jarayoni natijasida shaxs ijtimoiy me'yorlar va qadriyatlarni o`zlashtiradi, ijtimoiy hayotga kirib boradi.

Hozirgi zamon oilasining eng asosiy vazifalaridan yana biri relaksatsiya vazifasidir. Bu degani oila aʼzolarining jinsiy, emotsional faoliyatini, ruhiy-jismoniy quvvatini, mehnat qobiliyatini yana qayta tiklash demakdir. Bugungi axborot texnologiyalari asrida nafaqat kattalar, balki bolalar ruhiy holatiga ham aks taʼsir qiluvchi bir qancha omillar mavjud. Bu taassirotlardan bola shaxsini himoya qilish ham ota va onalardan katta mehnat talab qiladi. Ota-onasi tomonidan ruhiy, hissiy ehtiyojlari taʼminlangan bolalar kelajakda ham emotsional intellekti shakllangan yetuk insonlar boʻlib tarbiyalanishiga hech shubha yoʻq.

Ota-ona va farzandlar oʻrtasidagi kelishmovchiliklar uchun zamin boʻlib quyidagilar xizmat qiladi:

1. Dunyoqarashlar orasidagi mavjud farqning hisobga olinmasligi.
2. Yoshlarning boʻsh vaqtini mustaqil tashkil etishi, doʻstlar tanlashdagi mustaqilligi, hissiyot sohasidagi mustaqilligi, modaga, bugungi kun talabiga mos kiyinishi, kasb tanlashdagi mustaqilligi, umr yoʻldoshi tanlashda mustaqillik uchun otaonalari bilan baʼzan kurash olib borishning xush kelmasligi.
3. Ota-onalar ichkilikka ruju qoʻyishi yoki or-nomusni yigʻishtirib qoʻyib, buzuvchilik qilishi.
4. Baʼzi bolalarni mehnat qilishga oʻrgatilmaganligi va buning oqibatida yengil-yelpi hayot kechirishga oʻrganib qolishi.
5. Ayrim yoshlarning farzandlik burchini unutib qoʻyishi va hokazo.
6. Ota-onalarning psixologik-pedagogik bilim saviyalari yetarli darajada emasligi natijasida yuzaga keladigan kelishmovchiliklar.

Ota-onalar va bolalar munosabatiga oid yuqoridagi kabi kamchiliklar natijasida oiladan halovat yoʻqoladi, oʻrtaga sovuqchilik tushadi.

Baʼzi ota-onalar bolalarda 3, 6, 13-14 yoshlarda muqarrar ravishda boʻlib oʻtadigan krizislarni bilmaydilar. Bu yosh bosqichlarida bola ruhiyatida yangi psixologik qoʻshilmalar yuzaga keladi. Bu esa ularning kattalar, jumladan ota-onalar bilan boʻlgan munosabatlarida koʻzga tashlanadi. Buni sezmagani baʼzi ota-onalar «bolam nihoyatda qaysar, quloqsiz boʻlib qoldi», deb oʻylaydilar va shikoyat qilishga tushadilar. Bunga qarshi oʻzlaricha chora-tadbirlar belgilashlari natijasida ota-ona va bola bir-birlarini tushunolmay qoladilar. Bolaning ota-onadan bezish hollari kuzatiladi. *Oila psixologiyasi* [1].

Bolaning shaxsi va psixik rivojlanishi uzoq yillar davomida koʻplab psixologlar tomonidan oʻrganilgan. Bolaning psixik rivojlanishi haqidagi dastlabki konsepsiyaning paydo boʻlishi Ch.Darvin nazariyasi bilan bogʻliq. U oʻzining nazariyalarida kelgusidagi barcha har qanday psixologik konsepsiya bola rivojlanishining qonuniyatlariga bogʻliq ekanligini yoritadi. *M.X.Jo`raxo`jayev* [7]

Psixologiyada biologizmning eng yaqqol koʻrinishi Avstraliyalik psixolog Z.Freydning klassik psixanalizida ota-onalarning bolaning aqliy rivojlanishiga taʼsiri markaziy oʻrinni egallaydi. Ota-onalar (ayniqsa ona) – bu bola eng erta tajribaga ega boʻlgan odamlardir. Ota-onalarning bolalarga gʻamxoʻrlik qilish haqidagi odatiy kundalik tashvishlari sezilarli psixologik taʼsir koʻrsatadi. Chaqaloqning hayotiy ehtiyojlarini qondirishning toʻliqligi va yoʻli bogʻlanish, ishonch, hayot uchun faollik asosiga aylanadi. Freyd bolaning psixik rivojlanishini hal qiluvchi ahamiyatni onaning qiyofasiga qaratadi. Ona bola uchun nafaqat mehr beruvchi birinchi obʼekt, balki dastlabki qonun oʻrgatuvchi boʻlib hisoblanadi. Onaning kayfiyati bolaga hal qiluvchi taʼsirni koʻrsatuvchi asos boʻlsa, adolatsizlik va yoqtirmasligi esa uning rivojlanishiga salbiy

ta'sir ko'rsatishni ta'kidlaydi. Onaga yoqqan narsa tez rivojlanadi, biror yerda onaning beparvoligi boladagi rivojlanishni sekinlashtiradi.

D.Baumrind tomonidan olib borilgan tadqiqotda o'smirlar onasidan ko'ra otasidan berilgan jazoga yaxshiroq munosabatda ekanligi aniqlandi. *Baumrind D.[2]*

A.Ninio va N.Rinottlar bola tarbiyasida faol ishtirok etuvchi ota va onalarni bolaning rivojlanishiga ta'sirini solishtirganlarida, otaning roli onaga qaraganda ko'proq ekanligini aniqlaganlar. *Ninio A. Rinott N. [3]*

A.N.Leontyev fikriga muvofiq, kichik maktab yoshidagi hayotiy sharoit bu bolaning oilasi va maktab. Bu shaxsning ijtimoiylashuvining mehnat bosqichi deb nomlangan ilk bosqich. Mazkur bosqichda aniq guruhlarda, ya'ni bola muloqot qiladigan qadriyatlar me'yori va tizimi (ijtimoiylashuv instituti) eng avvalo, oila hisoblanadi. Aynan oila "ijtimoiy tajriba translyatori" sifatida oldinga chiqadi, ota-ona va bola munosabati hisoblanadi.

Bolalar psixologiyasida asosan ota-onalarga bolaga unga bo'lgan ishonch, hurmat, qo'llab-quvvatlash, unga bo'lgan e'tiborlarini his qildirish. Mumkin bo'lgan va mumkin bo'lmagan holatlar o'rgatiladi. Bola dunyoni, atrofni ota-ona ko'zlari bilan anglaydi. Ota-onaga nima yomon bo'lsa, bola shuni yomon deb hisoblaydi. Ota-ona kimni xush ko'rsa, bola uchun u inson yaxshi bo'ladi. Bu holat bolani 10-12 yoshiga qadar davom etadi. Undan keyin bola o'zi xulosa qilishga o'rganishni boshlaydi. Shunday ekan, bolaning har bir harakati – bu ko'zgudagi sizning aksingiz.

Bola tarbiyasida ota-onaning bir-biriga munosabati muhim sanaladi. Farzandning tarbiyasini faqat onaga tashlab qo'yish to'g'ri emas. Bu borada otaning ham o'zni beqiyosdir. Hayotda og'il ko'proq otaga qarab ergashadi. Otaning samimiyligi, hurmati va yaxshiligi farzandga kuch-quvvat bo'ladi. Oilaning asosiy tirgagi bo'lgan ota hayotning mashaqqatlarini kechib, o'zining bukulmas irodasi, adolatparvarligi, hayot sinovlariga bardoshlilik bilan ajralib turuvchi buyuk shaxs sifatida gavdalanadi. Ota oilada o'z farzandlariga yurish-turishda, nutq odobida, o'zaro muomala madaniyatida to'g'rilik, halollik, samimiylilik yuzasidan namuna bo'la oladi. Oilada samimiylilik, bir-biriga bo'lgan mehr va hurmat yuqori bo'lsa, farzandning o'sib ulg'ayishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Alisher Navoiy tarbiyaning yana bir ko'rinishi ota-onani hurmat qilish ekanligini farzandlarga uqtiradi: "Otang oldida boshingni fido qilib, onang boshi uchun butun jismingni sadaqa qilsang arziydi. Ikki dunyong obod bo'lishini istasang, shu ikki odam roziligini ol. Tun-u kuningga nur berib turganning birisini oy deb bil, ikkinchisini quyosh".

Oilada ma'naviy-ruhiy muhit, bola tarbiyasida g'oyat muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Oila sog'lom, yetuk farzandni ulg'aytirib kamol toptirishda mas'uldir. Farzandni sog'lom, yetuk, bilimli, shijoatli qilib voyaga yetkazish oilaga, ota-onaga bog'liqdir.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, har bir farzand tarbiya qilayotgan ota-ona eng avvalo o'zini tarbiyalashi lozim. Chunki farzandlarimiz bizning so'zlarimizga emas, balki xatti-harakatlarimizga ko'proq e'tiborini qaratishadi. Bizning sa'y-harakatlarimizni aynan nusxa qilib ko'chirishadi. Xalqimizda "Qush uyasida ko'rganini qiladi" degan naql bejizga aytilmagan. Har bir ota-ona o'z farzandi uchun ko'zgidir. Ularning muomala va munosabati, o'zini tutishi farzandiga bo'lgan e'tibori alohida ahamiyatga ega. Buyuk mutafakkir shoirimiz Alisher Navoiy farzand tarbiyasi xususida shunday deydi: "Yosh bolaga nisbatan eng zarur ish bilki, uni kichkinaligidan parvarish qilishdir. Qatrani sadaf tarbiya qilgani uchun odamlarning boshiga chiqib sharaf topdi. Tarbiyaning yana biri bo'laga ilm-u adab o'rgatish uchun muallim chaqirishdir. O'g'ling bilimsizligicha qolib ketsa, ajab kamchilik bo'ladi. Unga sening shafqat qilishing foydalidir, lekin buning ortiqchasi zarardir". Bu fikrlar orqali qattiqqo'llik va

shafqatning me'yorda bo'lishini bilish mumkin. Har bir sohada bo'lgani kabi farzand tarbiyasida ham oltin o'rtalikni saqlash maqsadga muvofiqdir.

Mirzo Ulug'bekning oila muhitini yaxshilash, sog'lom tarbiya berish haqida quyidagi qarashlari mavjud. Bolaning bilim olishiga bo'lgan qiziqish, havasini oshirishda u tarbiyalanayotgan muhit, ya'ni oila muhim o'rin egallaydi. Oilada ota-onalar bilimli bo'lishini, tarbiya berishda ota-onaning o'zi o'rnak va hayotiy misol bo'lishiga farzandi guvoh bo'lishi eng ko'p samara berishi ta'kidlangan. *To'ychiyeva Lezitta [6]*.

Jadid adabiyotining namoyandasi Abdurauf Fitrat jamiyat rivoji va yurt ravnaqi farovonligida oilaning o'rnini xususida fikr yuritib, "Oila" asarida shunday mulohazalar bildiradi: "Har bir millatning saodati va izzati, albatta, shu xalqning ichki intizomi va totuvligiga bog'liq. Tinchlik va totuvlik ana shu millat oilalarining intizomiga tayanadi. Qayerda oila munosabati kuchli intizomga tayansa, mamlakat va millat ham shuncha kuchli va muazzam bo'ladi".

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

- 1.G`B.Shoumarov, I.O.Haydarov, N.A.Sog`inov, F.A.Akramova, G`.Solihova, G.Niyozmetova. (2011). "Oila psixologiyasi". Toshkent: "Sharq" nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi, ISBN 978-9943-00-762-8.
- 2.Baumrind D. (1973). The development of instrumental competence through socialization. Pick A.D. (ed) Minnesota Press 7 p.
- 3.Ninio A., Rinott N. (1988). Fathers Ivolvement in the Care of Their Infant`s and Their Attribution`s of Cognitive Competence to Ifants. I Child Development, 59: 652-663.
- 4.O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYASI
- 5.O`zbekiston Respublikasi Oila kodeksi
- 6.To`ychiyeva Lezitta. 2024-yil. "Ota-ona va farzand o`rtasidagi munosabatlarning ifodalanishi", Amaliy va tibbiyot fanlari ilmiy jurnali 109-110, ISSN: 2181-3469 jild:03.
- 7.M.X.Jo `raxo`jayev, 2024, "Bola shaxsi shakllanishi va psixik rivojlanishini belgilovchi omillarni o`rganuvchi turli nazariy yondashuvlar tahlili", INTER EDUCATION&GLOBAL STUDY, 415-416, ISSN 2992-9024.

TALABALARDA STRESSNI BOSHQARISHDA PSIXOLOGIK YONDASHUVLAR

Yu.E.Purxanov QDU pedagogika va psixologiya kafedrası dotsenti

I.Q.Abdikarimov-amaliy psixologiya 3-kurs talabasi

Annotatsiya. Maqolada oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarning stress holatlari, ularning kelib chiqish sabablari, stressning psixologik va fiziologik ta'siri, shuningdek, uni kamaytirish va boshqarish usullari keng tahlil qilinadi. Shuningdek, psixologik yondashuvlar, maslahatlar, mashqlar va zamonaviy usullar orqali stressni kamaytirish yo'llari ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar. Talaba, stress, emotsional intellekt, psixologik yondashuv, bosim, o'qish samaradorligi, relaksatsiya, motivatsiya

Oliy ta'limda o'qish bugungi kunda ko'plab talabalar uchun katta bosim bilan bog'liq. Talabalik yillari ko'plab imkoniyatlar davri bo'lishi bilan birga, stress va xavotir manbai ham hisoblanadi. O'quv yuklamalari, ijtimoiy moslashuv, iqtisodiy muammolar va kelajakdagi rejalarga bo'lgan noaniqliklar stressni keltirib chiqaruvchi omillardandir. Stress holatlari nazorat

qilinmasa, nafaqat talabaning ruhiy holatiga, balki jismoniy sogʻligʻiga ham salbiy taʼsir koʻrsatadi. Ushbu maqolada stressning sabablarini tahlil qilish, uning oqibatlarini koʻrsatish va samarali psixologik yondashuvlarni tavsiya etish orqali bu muammoga amaliy yechimlar taklif etiladi.

Stress – bu organizmning moslashuv mexanizmi boʻlib, u tashqi tahdidlar yoki bosimlarga javoban yuzaga keladi. Psixolog Gans Selye stressni ikki xil holatda koʻrsatadi:

- Eustress – ijobiy stress boʻlib, motivatsiya, oʻsishga turtki beradi.
- Distress – salbiy stress boʻlib, haddan ortiq bosim sababli ruhiy tushkunlikka olib keladi.

Shuningdek, stress quyidagi koʻrinishlarda ham boʻlishi mumkin:

- Kognitiv stress – oʻquv yuklamalaridan charchoq, fikrlash jarayonining sustlashuvi
- Emotsional stress – hissiy beqarorlik, xavotir, qoʻrquv
- Ijtimoiy stress – guruhga moslasha olmaslik, yolgʻizlik hissi
- Ekzistensial stress – maqsadsizlik, hayotiy yoʻnalishni topa olmaslik. [1]

Talabalarda stressni keltirib chiqaruvchi asosiy omillar quyidagicha:

-Akademik bosim. Talabalar stressga tushishidagi asosiy sabab-oʻquv yuklamasi. Imtihonlar, topshiriqlar, laboratoriya ishlari, taqdimotlar va muddatli ishlar ularning ruhiy bosimini oshiradi. Har semestrda baholanish tizimi bilan bogʻliq xavotir, baholarni saqlab qolish zarurati stressni kuchaytiradi.

-Moliyaviy va iqtisodiy omillar. Koʻpchilik talabalar oʻqish bilan birga ishlashga majbur boʻlishi, toʻlov kontrakt, ijara, oziq-ovqat va transport xarajatlari psixologik bosimni oshiradi.

-Ijtimoiy muhit. Talabalar oʻz guruhida yoki yotoqxonada ijtimoiy moslashishda qiyinchilikka duch kelishi mumkin. Bu yolgʻizlik hissi, ijtimoiy fobiya, oʻz-oʻziga ishonchsizlik kabi holatlarga olib keladi.

-Shaxsiy va oilaviy muammolar.

Oila aʼzolari bilan kelishmovchiliklar, turmushdagi muammolar yoki shaxsiy inqiroz holatlari stress manbai boʻladi.

-Kelajakdagi noaniqlik.

Bitiruvdan keyin ish topish, kasbda oʻz oʻrnini topish kabi masalalar stressni kuchaytiruvchi muhim omillardir.

Stressning talaba shaxsiga taʼsiri. Stress nafaqat emotsional holatga, balki butun shaxsiy rivojlanishga taʼsir qiladi:

- Akademik faoliyat: konsentratsiya pasayadi, eslab qolish va fikrlash qiyinlashadi.
- Ruhiy holat: xavotir, depressiya, panika hujumlari paydo boʻladi.
- Jismoniy holat: uyqusizlik, bosh ogʻrigʻi, yurak urishining tezlashuvi, immunitet pasayishi.
- Ijtimoiy hayot: boshqalardan chetlashish, agressivlik, yolgʻizlik.

Stressni boshqarishning psixologik yondashuvlar. Kognitiv-behavioral terapiya (CBT). CBT usuli orqali talaba salbiy fikrlarni aniqlaydi va ularni ijobiy fikrlashga almashtirishga oʻrganadi. Bu metod xususan oʻziga nisbatan tanqidiy qarashni kamaytiradi. [2]

Emotsional intellektni rivojlantirish. Emotsiyalarni anglash, ularni boshqarish, boshqa odamlarning holatini tushunish — stressga bardoshlilikni oshiradi. Bu kompetensiyalar orqali talaba muammoga sogʻlom yondasha oladi.

Meditatsiya va relaksatsiya texnikalari:

- Nafas olish mashqlari
- Vizualizatsiya (tasavvur orqali tinchlanish)
- Meditatsion musiqalar
- Yoga va autogen mashqlar

Vaqtning boshqarish (Time Management)

- Kunlik va haftalik rejalashtirish
- Ustuvorliklarni belgilash
- "Pomodoro" texnikasi (25 daqiqa ish – 5 daqiqa tanaffus)

Psixologik maslahat va qo'llab-quvvatlovchi guruhlar.

Oliy ta'lim muassasalaridagi psixologik xizmatlar, do'stlar bilan ochiq suhbat, mentorlar bilan maslahat stressni yengillashtiradi. [3]

Stressni kamaytirishga oid amaliy tavsiyalar:

- Har kuni 15–30 daqiqa yurish yoki jismoniy faollik bilan shug'ullanish
- Meditatsion nafas olish mashqlarini odatga aylantirish
- Ijобiy jurnal (har kuni yoziladigan yaxshi voqealar) yuritish
- Uyqu rejimini barqarorlashtirish (kamida 7–8 soat)
- Stress paytida telefon yoki ijtimoiy tarmoqlardan vaqtincha uzilish

Xulosa. Talabalarda stressning mavjudligi inkor etib bo'lmaydi. Ammo to'g'ri psixologik yondashuvlar, o'z-o'zini tahlil qilish va ichki resurslardan foydalanish orqali bu holatdan muvaffaqiyatli chiqish mumkin. Har bir talaba stressni boshqarishni shaxsiy taraqqiyot vositasi sifatida ko'ra bilsa, bu uning o'quv, ijtimoiy va professional hayotida ijobiy natijalar beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Gans Selye. *Стресс без дистресса*. М., 2007.
2. Роберт Лихи. "The Worry Cure: Seven Steps to Stop Worry from Stopping You". Harmony, 2006.
3. Карнеги Д. *Как преодолеть стресс и тревогу*. Санкт-Петербург, 2018.

MAKTAB O'QUVCHILARINING BILIM OLIISH JARAYONINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Qudabaev Omar Sergaziyevich -Qoraqalpog'iston Respublikasi Beruniy tumani 63-sonli maktabning psixologi

Arziev Alijan Kuljanovich -Qoraqalpog'iston Respublikasi Pedagogik mahorat markazi. Pedagogika, psixologiya va ta'lim texnologiyalari metodikasi kafedrasida katta o'qituvchisi

Kichik maktab yoshi davriga 6-10 yoshli boshlangich sinflarning o'quvchilari kiradi. Bola maktab ta'limiga bog'chada tarbiyalanayotganida tayyorlanadi. Bunda u maktabda o'quvchilarga quyiladigan harxil talablar bilan tanishadi, fan asoslarini o'rganish uchun biologik va psixologik jihatdan tayyor bo'ladi.

Ta'limga psixologik tayyorlik deganda, bolaning ob'ektiv va sub'ektiv jihatdan maktab talabiga munosibligi nazarda tutiladi. U maktab ta'limiga avval psixologik jihatdan tayyorlanadi, binobarin, uning psixikasi bilim olishga etarli darajada rivojlanadi, shu yoshdagi bola idrokining o'tkirligi, ravshanligi, sofliqi, aniqligi, o'zining qiziquvchanligi, dilkashligi, xayrixohligi, ishonuvchanligi, xayolining yorqinligi, xotirasining kuchliligi, tafakkurining yaqqolligi bilan boshqa yoshdagi bolalardan ajralib turadi. Bolalar narsa va hodisalarning paydo bo'lish

sabablarini aniqlashda muammo, masala va savollar qo'yishdan tashqari, ularni hal qilishga, echishga ham odatlanadilar. Biroq, ularning hukmi moddiy dunyodagi narsa va hodisalarning ichki qonuniyatlarini, ob'ektiv bog'lanishlari va munosabatlarini to'liq ifodalay olmaydi. Uchinchi sinfdan boshlab o'quvchilarda tushuncha va hukmlar rivojlanishi bilan birga turli narsa va hodisalar haqida yuritilgan muxokamalar asosida xulosa chiqarish ham o'zgarib boradi.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarida induktiv va deduktiv xulosa chiqarish alohida ahamiyat kasb etadi. Xulosa chiqarish avval bevosita idrok qilinayotgan narsalar asosida vujudga

keladi. U bevosita kuzatish idrok qilish jarayonida narsa va hodisalarning munosabatini, bog'lanishini aks ettiradigan xulosa chiqarish bo'lib, bolaning tafakkurida asosiy o'rin egallaydi. Chunki bunda yaqqol-obrazli tafakkurga tayanib-xulosa chiqariladi. Keyinchalik mal'um shart-sharoitlardan vujudga keladigan xulosa chiqarish turi paydo bo'ladi va u ko'rsatmalilik, sxemalar, chizmalar, tanish misol va masalalar, hodisalarga asoslanishda ko'rinadi.

Ta'lim jarayonida tafakkurning analitik-sintetik faoliyati muhim rol o'ynaydi. O'quvchi taxlil qilish jarayonida yaxlit munosabatni yoki narsani bo'laklarga ajratib, ularning uzviy bog'lanishini, aniqlaydi, sintezda esa buning aksini bajaradi, ya'ni bo'laklarning yaxlit buyumga bog'lanishini aniqlaydi.

O'quvchilar taxlil va sintezni, taqqoslashni taxlil qilish orqali narsa va hodisalarning muhim belgilarini tasodifiy belgilaridan ajratishni o'rganadilar va shu tarifa o'zlarining mavhumlashtirish faoliyatlarini takomillashtiradilar.

Bolalarning bilimlar tizimini o'zlashtirishda tushunchalarni, qonuniyatlarni nomuhim belgisiga binoan o'rganishlari tez-tez uchrab turadi va bu qo'l o'quv materiallarini o'zlashtirishni qiyinlashtiradi. Shuning uchun o'quvchilarga tushunchani to'g'ri umumlashtirish usullarini o'rgatish lozim.

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining umumlashtirish faoliyatini rivojlantirish maqsadida amalga oshirilgan tadqiqotlardan ma'lumki, yil oxiriga borib, bolalarning o'zlari mustaqil ravishda narsalarni muhim belgilariga asosan umumlashtirish imkoniyatiga ega bo'ladilar[1.16]. Ularda mahalliy tushunchalar, atamalar, tushunchalar miqdori keskin kamayadi.

Boshlang'ich sinflardagi ta'lim jarayonida ba'zan hissiy-yaqqol yoki empirik umumlashtirish usuli qo'llanadi va bu ish albatta, topshiriqning talabiga binoan amalga oshiriladi, narsa va hodisalarni guruhlariga ajratish va tasniflash lozim bo'lib qolsa, qo'shimcha shu usullardan ham foydalanish tavsiya qilinadi.

Bayon etilganlardan boshlang'ich sinf o'quvchilari ta'lim jarayonida turli umumlashtirish va mavxumlashtirish usullaridan foydalanishi ma'lum bo'ladi, ularning mavhumlashtirish va umumlashtirish faoliyati to'rtinchi sinfgacha asta-sekin murakkablashib miqdori va sifati jihatdan o'zgarib boradi.

Shunday qilib, maxsus tashkil etilgan mavhumlashtirish va umumlashtirish usullarini o'rgatish bolalar tafakkurining rivojlanishini yangi bosqichga ko'taradi [2.11]. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning tafakkuri mantiqiy fikrlash, mulohaza yuritish, hukm va xulosa chiqarish, taqqoslash, taqlil qilishning turli usullarini qo'llashdek o'ziga xos xususiyatlari bilan maktabgacha yoshdagi bolalardan va o'smirlar tafakkuridan keskin farq qiladi. Bolalar tafakkurida yaqqol obrazlarga suyanib mulohaza yuritish, ya'ni yaqqol tafakkur mav'um tafakkurdan ma'lum darajada ustun turadi va ularning tafakkuri yosh xususiyatiga mutlaqo mosligini ko'rsatadi [3.23]. Ta'lim jarayonida tafakkur operatsiyalarini, mustaqil fikrlashni o'rgatish kichik maktab yoshidagi o'quvchilarni kamol toptirishning garovidir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari ishonuvchan, tashqi ta'sirotlarga beriluvchan bo'ladilar. Buyuk allomalarimiz ta'kidlaganidek kishining fe'l-atvori qammadan ko'ra ko'proq hayotining dastlabki yillarida tarkib topadi va unda shu davrda paydo bo'lgan sifatlar-musta'kam o'rnatilib kishining ikkinchi tabiatiga aylanadi. Insonning ikkinchi tabiatida ijobiy hissiyotlarni, fazilatlarini tarkib toptirish, yuksak ahloq normalarni shakllantirish uchun butun mas'uliyat boshlang'ich sinf o'qituvchisining zimmasiga tushadi. Bolaning mazkur yosh davrida o'qituvchining harbir gapi, harbir xatti-harakati, ta'sir ko'rsatish uslubi uning uchun aqiqat mezonini vazifasini bajaradi. Chunki o'quvchilar o'qituvchilariga qattiq ishonadilar, uning fikr-mulohazalariga quloq soladilar, pedagogik nazokatidan jiddiy ta'sirlanadilar, talablariga qamisha amal qiladilar, u bergan topshiriqlarni bekami-ko'st bajarishga intiladilar.

O'qituvchining o'quvchilar bilan mazmunli suhbatlar o'tkazishi, ularni qaroyibotlar olamiga olib yurishi, faollik sari etaklashi alohida ahamiyat kasb etadi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning axloqiy sifatlarini rivojlantirishda ko'zlangan maqsadga erishish uchun ularning yoshi va psixologik xususiyatlarini hisobga olish shart.

Ma'lumki, o'quvchilarning psixologik xususiyatlari har xil bo'lib, bir o'quvchiga muvaffaqiyat bilan qo'llangan tarbiyaviy ta'sir vositasi boshqa biriga qo'llanilganda kutilgan natijani bermasligi mumkin. Tarbiyaviy tadbirlar o'quvchilarga yakkama-yakka yondashib amalga oshirilsa, yaxshiroq; samaraga erishilishi, shubhasizdir[4.13].

Mana shunday yondashishda o'quvchi shaxsining xususiyatlariga va uning muayyan davrdagi psixologik holatiga mos tarbiyaviy vositalarni tanlash va yangi vositalarni topishni talab qiladi. Bunda o'qituvchining o'quvchilarga g'amxo'rliqi, pedagogik odobi, o'z xatti-harakatining natijasini oldindan ko'ra olishi muhim rol o'ynaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. David G.Mers. "Psychology" Michigan USA: Worth Publishers.: 2011.
2. A.X.Yugay, N.A.Mirashirova «Obshaya psixologiya» T. TGPU, 2014.
3. Ivanov I., Zufarova M. "Umumiy psixologiya". O'z.FMJ., 2008. 266
4. Xaydarov F.I., Xalilova N. "Umumiy psixologiya". T.: "Fanva texnologiyalar" markazining bosmaxonasi: 2009.

ТРЕНИНГ КАК ФОРМА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ УЧИТЕЛЯ

Калмуратова Х. Р.— ассистент кафедры педагогики и психологии КГУ

Исмаилова Х.Х.— студентка 2 курса отделения практическая психология КГУ
имени Бердаха

Современная система образования требует от учителя не только владения предметной областью, но и развития множества профессионально значимых качеств: коммуникативных навыков, умения работать в коллективе, адаптивности, эмоциональной устойчивости и способности к рефлексии. В связи с этим в образовательных учреждениях все чаще используются тренинговые методики, направленные на комплексное развитие будущих педагогов.

Тренинг — это активный метод обучения, предполагающий взаимодействие участников в ходе специально организованных упражнений, моделирования реальных ситуаций и групповой работы. В отличие от традиционного лекционного обучения,

тренинг ориентирован на практическое применение знаний, формирование поведенческих моделей и развитие профессионально значимых качеств. [1]

Основные идеи, положенные в основу тренинговых методов, берут свое начало в работах выдающихся психологов и педагогов.

Л.С. Выготский разработал концепцию зоны ближайшего развития, согласно которой обучение должно происходить в процессе взаимодействия с более опытными коллегами или наставниками. Этот принцип нашел отражение в тренинговых методиках, где особое внимание уделяется групповому обучению и кооперации. [2]

Дж. Дьюи подчеркивал важность обучения через действие (learning by doing), утверждая, что усвоение знаний наиболее эффективно происходит в процессе решения практических задач. Тренинг, ориентированный на моделирование реальных педагогических ситуаций, реализует этот принцип. [1]

А.К. Маркова рассматривала профессионализм учителя как систему качеств, включающую когнитивный, мотивационный и личностный компоненты. Тренинговые методики направлены на развитие всех этих аспектов. [3]

Карл Роджерс подчеркивал значение гуманистического подхода в образовании, где важна личность ученика и его индивидуальный стиль обучения. В тренинговых программах большое внимание уделяется личностному развитию педагога и формированию у него эмпатии, умения понимать и поддерживать учеников. [4]

Таким образом, тренинговый подход опирается на научные исследования в области психологии и педагогики, что делает его эффективным инструментом подготовки будущих учителей.

Каждый тренинг включает в себя несколько ключевых этапов:

Определение целей и задач – на этом этапе формулируются основные компетенции, которые необходимо развить у участников. Например, это могут быть коммуникативные навыки, умение справляться со стрессовыми ситуациями, работа с конфликтами в образовательной среде.

Создание безопасной и доверительной атмосферы – важной частью тренинга является психологический комфорт участников. Используются упражнения на знакомство, разогрев, снятие напряженности.

Основной этап (практическая работа) – включает ролевые игры, анализ кейсов, дискуссии, моделирование ситуаций, работу в малых группах. Именно на этом этапе происходит формирование новых навыков.

Рефлексия и обратная связь – обсуждение полученного опыта, выявление сильных и слабых сторон, определение направлений дальнейшего профессионального роста.

Основные методы тренинга в подготовке учителей:

Ролевые игры – участники проигрывают различные сценарии взаимодействия с учениками, коллегами, родителями. Это помогает развить гибкость мышления, способность к эмпатии и умение принимать решения в нестандартных ситуациях. [5]

Групповые дискуссии – позволяют обмениваться опытом, анализировать педагогические проблемы, учиться аргументированно отстаивать свою точку зрения. [6]

Метод кейсов (анализ педагогических ситуаций) – рассматриваются реальные или гипотетические случаи из педагогической практики, разрабатываются стратегии их решения. Это способствует развитию аналитического мышления и способности быстро принимать решения. [7]

Метод обратной связи – важный элемент тренинга, направленный на самооценку и коррекцию поведения. Включает конструктивную критику, обсуждение успехов и сложностей каждого участника.

Моделирование сложных ситуаций – позволяет проиграть возможные трудные моменты в педагогической практике (конфликты, стрессовые ситуации, взаимодействие с «трудными» учениками) и найти эффективные способы их решения. [8]

Исследования показывают, что использование тренинга в профессиональной подготовке учителей имеет множество преимуществ. Он способствует повышению мотивации, развитию критического мышления, улучшению коммуникационных навыков и стрессоустойчивости. Благодаря тренингам будущие учителя лучше подготовлены к решению реальных проблем, с которыми они столкнутся в своей практике.

В Узбекистане вопросы повышения квалификации педагогов и модернизации образовательной системы в последние годы становятся одними из приоритетных. В связи с реформами в области образования значительное внимание уделяется внедрению тренинговых программ для учителей.

Развитие программ повышения квалификации для учителей – с 2017 года в Узбекистане активно внедряются курсы повышения квалификации для педагогов, которые включают в себя элементы тренинга [10]. Это, например, курсы по обучению методам активного обучения, использованию технологий для повышения учебной мотивации, развитию критического мышления и инклюзивного образования. В этих курсах большое внимание уделяется использованию тренингов для формирования профессиональных и личностных качеств учителей.

Модели тренинга для улучшения качества преподавания – на базе различных учебных заведений, в том числе для педагогов школ и вузов, проводятся тренинги, направленные на развитие практических навыков работы с детьми. Это включает тренировки по управлению классом, предотвращению конфликтных ситуаций, а также обучению эффективным методам преподавания. Программы таких тренингов ориентированы на преподавание с учетом интересов и особенностей студентов и школьников.

Инклюзивное образование – в рамках международных тренинговых программ для педагогов Узбекистан активно развивает направление инклюзивного образования. Это включает тренировки для учителей, направленные на работу с детьми с особыми образовательными потребностями. Тренинговые программы дают учителям инструменты для индивидуализированного подхода, развития социальной интеграции учеников с различными потребностями.

Цифровизация образования и внедрение дистанционных тренингов – в последние годы в Узбекистане нарастает использование цифровых технологий в обучении. Проводятся онлайн-тренинги для учителей по использованию современных образовательных платформ и технологий. Эти тренинги включают в себя курсы по разработке интерактивных уроков, обучению дистанционным методам работы с учениками и использованию образовательных приложений.

Роль тренингов в социальной адаптации учителей к изменениям – поскольку образовательная система в Узбекистане проходит через значительные реформы, учителям необходимо адаптироваться к новым стандартам, методикам и подходам. Тренинговые программы помогают педагогам справиться с изменениями, обучая их новым

профессиональным компетенциям, таким как работа в условиях многоуровневого образования, использование новых образовательных технологий и методов

Вовлечение учителей в процесс саморазвития – важным элементом тренингов в Узбекистане является акцент на личностном росте педагогов, что помогает им не только развивать профессиональные навыки, но и стимулирует их к саморазвитию и самосовершенствованию. Эти тренинги направлены на повышение внутренней мотивации, улучшение профессионального самочувствия, а также на предотвращение профессионального выгорания. В этом контексте большое значение имеет создание сообществ практик, где учителя могут обмениваться опытом и поддерживать друг друга.

Использование тренингов в подготовке специалистов для сельских школ – в Узбекистане особое внимание уделяется обучению педагогов, работающих в сельской местности. Тренинговые программы помогают таким учителям освоить новые методики и подходы к обучению, а также научиться работать с ограниченными ресурсами. Это важный аспект, который позволяет значительно повысить качество образования в отдаленных районах страны.

Энергайзер, их использование в тренинговых программах для учителей способствует не только поддержанию высокой вовлечённости участников, но и развитию коммуникативных и лидерских навыков.

Основные функции энергайзеров:

Снятие психологического напряжения – помогают учителям справляться со стрессом и тревожностью, что особенно важно при интенсивной учебной или профессиональной нагрузке. Развитие командного взаимодействия – формируют навыки работы в коллективе, повышают уровень доверия между участниками. Стимуляция когнитивных процессов – активизируют внимание, память и скорость реакции, что полезно в педагогической деятельности

Арт-терапия как метод психолого-педагогической работы играет важную роль в развитии эмоциональной устойчивости, саморефлексии и креативного мышления у будущих педагогов. Использование арт-терапии в тренинговых программах способствует снятию эмоционального напряжения, развитию эмпатии и улучшению коммуникативных навыков

Применение арт-терапии в тренинговых программах для учителей активно развивается во многих странах, включая Узбекистан, где этот метод становится частью системы подготовки педагогов

Таким образом, тренинг как специфическая форма профессиональной подготовки учителей является неотъемлемой частью современной образовательной системы. Он помогает развивать не только профессиональные, но и личностные качества педагогов, улучшает их коммуникативные навыки, эмоциональный интеллект и способность справляться с трудными ситуациями. Мировой опыт и практика Узбекистана показывают высокую эффективность тренинговых методик в подготовке учителей. Внедрение таких программ способствует улучшению качества образования, повышению уровня педагогической квалификации и адаптации учителей к современным требованиям образовательного процесса.

Использованная литература

1. Дьюи, Дж. (2000). Как мы учимся. Москва: ИНТЕГРАЛ. – С. 45-67.
2. Выготский, Л. С. (1982). Мышление и речь. Москва: Издательство Академии наук СССР. – С. 112-140.
3. Маркова, А. К. (2001). Профессионализм учителя: аспекты проблемы. Москва: Педагогическое общество России. – С. 89-104.
4. Роджерс, К. (2004). О личностно-ориентированном подходе в образовании. Санкт-Петербург: Питер. – С. 56-78.
5. Гоулман, Д. (1995). Эмоциональный интеллект. Москва: Эксмо. – С. 134-159.
6. Деси, Э. Л., & Райан, Р. М. (2000). Культура мотивации: Влияние на обучение и развитие. Санкт-Петербург: Питер. – С. 90-120.
7. Садовничий, В. А., & Соловьев, И. И. (2015). Тренинг в образовании: теория и практика. Москва: РАН. – С. 75-102.
8. Шахидуллаев, А. (2017). Развитие педагогического мастерства учителей в условиях современной школы Узбекистана. Ташкент: Узбекское издательство. – С. 60-85.
9. Мухаммадиев, Н. (2019). Использование инновационных методов в педагогическом процессе Узбекистана. Ташкент: Наука и образование. – С. 44-69.
10. Акимова, И. В. (2018). Тренинг и его роль в развитии профессиональных компетенций учителей. Ташкент: Академия образования Узбекистана. – С. 33-57.

KOLLOBORATIV TA'LIM TEXNOLOGIYASI -TA'LIM SAMARADORLIGI VA MUVAFFAQIYATINING ASOSIY MEZONI SIFATIDA

Bekbagambetova Jansaya Ruslanovna
Nukus davlat pedagogika instituti tayanch-doktoranti

Annotatsiya. Maqolada 4K tamoyilining biri-kolloborativ ta'lim texnologiyasining yuzaga kelishi va bu o'quvchilarning jamoada ishlash qobiliyatini rivojlantirishga yordam beradigan asosiy ko'nikma ekanligi haqida so'z etiladi. Shuningdek, bu texnologiya o'quvchilarda hamkorlik qilish, samarali fikr almashish va o'zaro qo'llab-quvvatlash ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: kolloboratsiya, kreativlik, 4K, ko'nikma, individual ma'suliyat, analiz, sintez, tadqiqot, tamoyil.

Kirish. Kollaboratsiya- "Hamkorlikda ishlash" ta'lim texnologiyasi (Cooperative learning) – bu o'quvchilarning muloqot qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan yondashuvlardan biri bo'lib, juftlik yoki guruhli ta'limdan foydalangan holda hamkorlikda o'rganishga urg'u beradi. **Kolloborativ** ta'lim texnologiyasi (Cooperative learning) ilk marta pedagogika sohasiga J. Lankaster va A. Bell tomonidan XVIII asrda kiritilgan bo'lib, ular Angliyada mazkur metod asosida dars o'tiladigan maktab ochishadi. [1;643] Keyinchalik esa, "hamkorlikda ishlash" ta'lim texnologiyasi (Cooperative learning) boshqa olimlar tomonidan kengroq o'rganildi. Jumladan, J. Devi ta'lim dinamik jarayon bo'lib, nafaqat fanga doir bilimlar berilibgina qolmasdan, o'zaro interaktsiya davomida olingan fikr-mulohazalar asosida o'quvchilarning muloqot malakasini rivojlantirish lozimligini ta'kidlaydi. Mazkur yondashuv tarafdorlari R. Olsen va S. Kagan [2;8]

"Hamkorlikda ishlash ta'lim texnologiyasi (Cooperative learning) – bu guruhli o'quv faoliyati bo'lib, guruhlardagi o'quvchilar o'rtasida ma'lumot almashinuvi bilan olib boriladi", deb ta'rif bergan bo'lsa R. Slavin esa tilni hamkorlikda o'rganish – bu o'quvchilar kichik guruhda

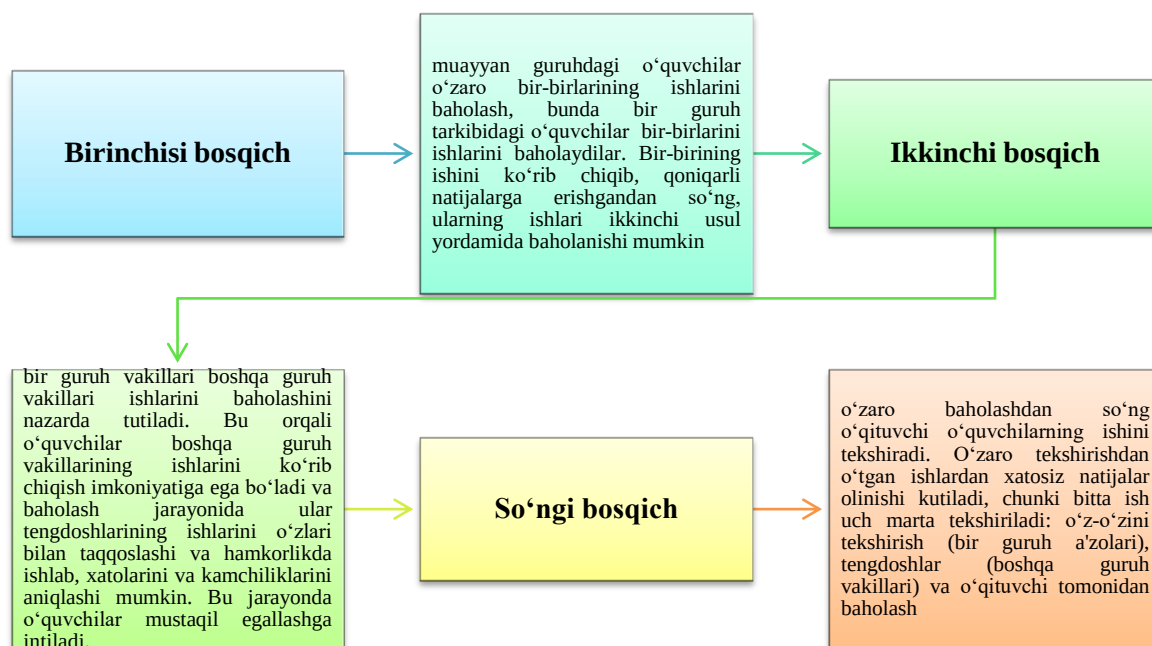
muammolarni ijtimoiy hal qilish uchun birgalikda ishlashidir deb ta’kidlaydi[3;194] Tadqiqotchi G.Bekimbetova “zamonaviy tadqiqotchilarda 4K ko’nikmalarining o’quvchi faoliyatida qo’llashda qo’yidagi universal ko’nikmalar shakllanish holatlari ko’zatilish holati mavjud. Ular insonning shaxsiy fazilatlarini qo’yidagilar aks yettiradi: ularning odamlar bilan muloqot qilish; vaqtini samarali tashkil yetish; ijodiy fikrlash; qaror qabul qilish va mas’uliyatni o’z zimmasiga olish qobiliyati deya ta’kidlaydi.[4;185-190] **KTT** ijtimoiy konstruktivizm nazariyasi asoschisi L.Vygotskiyning proksimal rivojlanish maydonidagi ichki tor doiradan chiqib, boshqa bilimlroq bilan o’rtadagi doira topshiriqlarini bajarish va buning natijasida tashqaridagi ijtimoiylashuv jarayonisiz o’zi yolg’iz bajara olmaydigan maydondagi bilimni egallashiga turtki bo’ladi.

G.I.Shukina ta’limda faollikni ta’minlashni o’qituvchi va o’quvchilar o’rtasida hamkorlikni tashkil etgan holda amalga oshirish mumkin deb hisoblaydi.[5;36-37]

M.Garsiyaning fikriga ko’ra ushbu yondashuvning ijobiy taraflaridan biri – talabalar birgalikda ishlayotganda, ular o’z sheriklaridan o’rganish bilan birga, do’stlari bilan birgalikda ishlashdan zavqlanadi.[6;1-19]

KTT ning o’ziga xos xususiyati shundaki, talabalar pedagogik jihatdan tuzilgan mashg’ulotlarni bajarish davomida chet tilni o’rganishning muhim sharti hisoblangan ijtimoiylashuv jarayoni sodir bo’ladi.

KTT ni samarali qo’llash o’quvchilar uchun etnomadaniy kompetentsiyasini rivojlantirishga asos bo’ladi. Ushbu jarayon o’quvchilarda jamoaviy mas’uliyatni his qilish, guruhdoshlarining ham ishlarini baholashi maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. J.Ormod ham ma’lum bir fan doirasida emas balki umumiy ta’lim jarayonida sinfda “hamkorlikda ishlash” (Cooperative learning) ta’lim texnologiyasini samarali tashkil etish uchun izlanishlar olib boradi va J.Rote va B.Oganning taklif etgan komponentlarining uchtasini: yuzma-yuz muloqot qilish, ijtimoiy ko’nikmalarni rivojlantirish va jamoaviy mas’uliyatni chiqarib tashlashni tavsiya qilib, guruh birdamligi komponentini guruh a’zolarining o’zaro bog’liqligiga o’zgartirgan holda, aniq guruh maqsadi va kichik guruhlar nomli ikkita komponentni qo’shadi. Bizningcha, ushbu elementlar maktab o’quvchilari uchun mos bo’lib, ushbu elementlar tarix va adabiyot darslarini o’qitishda juda muhim bo’lganligi uchun ham asosiy elementlar qatoriga kiritish mumkin. L.Nelsonning takidlashicha, texnologiya shubxasiz o’qituvchilar va o’quvchilarga hamkorlikdagi onlayn muhitda to’liq ishtirok etish imkoniyatini beradi tarix va adabiyot darslarini o’qitish uchun “hamkorlikda ishlash” (Cooperative learning) ta’lim texnologiyasining taklif qilingan birinchi tarkibiy elementi – bu “o’zaro ijobiy munosabatdir. Agar o’quvchilar berilgan vazifani bajarishda guruhdagi har bir a’zoning muvaffaqiyati muhim ahamiyatga ega ekanligini tushunsalar, guruh a’zolari orasida ijobiy o’zaro munosabat shakllanadi. Natijada, guruh a’zolari vazifani muvaffaqiyatli bajarish uchun bir-birini qo’llab-quvvatlashi kerakligini tushunib yetadilar. 4K modelining tarkibiy qismi kolloborativ ko’nikma orqali tengdoshni tengdosh baholashi guruhga o’z xatolarini bilish va ularni o’qituvchiga topshirishdan oldin xatolarni tuzatish imkoniyatin beradi. Bizningcha, tengdoshni tengdosh baholashi quyidagi bosqichlarda olib borishni tashkil etish mumkin. (1-rasm)

Demak, bu haqida M.Nelson ham o'zaro baholashni qo'llab-quvvatlaydi va o'qituvchidan va boshqa guruhlardan olingan fikr-mulohazalarga tayanib muntazam ravishda formativ baholashni kiritish kerakligini ta'kidlaydi. Tengdoshi yoki o'qituvchi tomonidan baholanishi har bir guruh a'zosining vazifasini, ularning topshiriqni bajarish uchun qo'shgan hissasini aniq bilishni yoki qatnashmaganliklari uchun jazolashni ta'minlab beradi. [10;241-267] Tengdoshni tengdosh baholashda qiyinchilikka uchramasligi uchun mavjud S.Raxmidjati[11;153] va hamkasblari tomonidan o'quvchilarning gapirish malakasini baholash uchun ishlab chiqilgan baholash mezonini takomillashtirilib, yangi "tengdoshning fikr-mulohazasi" bo'limi qo'shilgan holda quyidagicha o'zgartirish kiritdik: o'quvchilar bir-birlarini aniq mezon asosida baholashi; O'z fikr-mulohazalarini yozishi uchun alohida ustun kiritilganligi ulardan qo'yilgan ballni asoslab berishni talab etadi. Bu esa o'z navbatida o'quvchilardan diqqat bilan tekshirish uchun bor bilim mahoratini ishga solishi va yuqori kognitiv fikrlash darajasi sifatida keltirilgan analiz va sintez qilishni talab etadi.

Xulosa qilib shuni aytmoqchimanki, kolloborativ ta'lim texnologiyalarining asosiy kompetentsiyalarni o'zlashtirish o'quvchilarga atrofda voqelikning xilma-xilligiga yo'nalishni beradi, dunyo boy va turli tomonlardan tushunilishi mumkinligini tushunadi, shuningdek muvaffaqiyatli o'qishga hissa qo'shadi.

Xulosa sifatida kolloborativ ta'lim texnologiyalarining afzalliklaridan unumli foydalanib, kamchiliklarni bartaraf etish yo'llarini xalqaro tajribadan o'rgangan holda o'quvchilarda qo'yidagi qobiliyatlar rivojlanishi aniqlandi:

- nostandart kommunikativ vazifalarni hal qilish qobiliyati;
- hamkorlikka asoslangan ta'lim va o'zgartirish faoliyati qobiliyati;
- do'stlik, o'rtoqlik ko'nikmalarining shakllanishi;
- tanqidni idrok etish qobiliyati;
- kommunikativ tasavvur qilish qobiliyati;

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1.Yassin A.A., Razak N.A., Maasum N.R. Cooperative Learning: General and Theoretical Background // *Advances in Social Sciences Research Journal*. – 2018. – № 5(8) – P. 643.
- 2.Olsen R., Kagan S. About cooperative learning // In Kessler C. *Cooperative Language Learning: A Teacher's Resource Book*. New York: Prentice Hall. – 1992. – P. 8.
- 3.Slavin R. *Cooperative Learning: Theory, Research and Practice*. 2nd ed. New York: Prentice Hall. – 1995. – 194 p.
- 4.Bekimbetova G.R. Qoraqalpoq tili fanidan o'quvchilarning 4K ko'nikmalarini rivojlantirishning amaliy ahamiyati // *International journal of recentli scientific researcher's theory*. International scientific journal. ResearchBib Imfact Factor: 7.1. Volume: 2. Issue: 2. February. 2024. ISSN: 2992-8885. uzresearchers.com. –P.185-190. (13.00.00; №14).
- 5.Щукина Г.И. Исследование активизации учебно – познавательной деятельности.// *Советская педагогика*. – 1983. – № 3. – Б. 36-37.
6. Garcia M. Ten important aspects of a 21st century foreign language teaching approach. // *European Journal of Foreign Language Teaching*. – 2021. – Vol 5 (5). – P. 1-19. doi: 10.46827/ejfl.v5i5.3834
7. Kagan, S. *Cooperative Learning*. San Juan Capistrano, Calif.: Kagan Cooperative Learning. – 1992. – 450 p
8. Wiederhold C. *The Question Matrix* // San Juan Capistrano, Calif. – 1995. – 284 p.
9. Johnson D.W., Johnson R.T., Holubec I.J., Roy P. *Circles of learning. Cooperation in the Classroom*. Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development. – 1984. – 14 p.
10. Nelson L.M. Collaborative problem solving // In C. M. Reigeluth (Ed.), *Instructional design theories and models: A new paradigm of instructional theory*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum. – 1999. – P. 241-267.
11. Rachmijati C., Anggraeni A., Apriliyanti D. Implementation of blended learning through youtube media to improve students' speaking skill // *OKARA: Jurnal Bahasa dan Sastra*. – 2019. № 13 (2) – P. 153-164. DOI: 10.19105/ojbs.v13i2.2424

MULOQOT MADANIYATINING RAHBARLIK FAOLIYATIDAGI O'RNI

Xolimbetova Anorgul Eshimmetovna

Qoraqalpog'iston Respublikasi Amudaryo tumani Maktabgacha va maktab ta'limi bo'limiga qarashli №83-sonli umum o'rta talim maktabining ma'naviy-ma'rifiy ishlari bo'yicha direktor o'rinbosari

Boshqaruv faoliyati odamlarning boshqaruv sohasidagi qobiliyati, tajribasi, ilmiy bilim va ko'nikmalari, usullari, vositalari, maqsadga muvofiq xatti-xarakatlarini aks ettiradi. Boshqaruv bu kasb faoliyatining alohida turi bo'lib, u nafaqat tashkilot tizimi maqsadlariga e'rishishga olib keladi, balki har qanday ijtimoiy jamoaning yaxlitligini ushlab turuvchi, uning optimal shakllanishi va rivojlanishini ham ifodalaydi. Boshqaruv so'zi odatda aniq bir maqsadga e'rishish uchun boshqariluvchi tizim (yoki boshqaruv ob'ekti)ga faol ta'sir ko'rsatish to'g'risida gapirilganda qo'llaniladi.

Zamonaviy adabiyotlarda boshqaruvning ma'nosi buyicha uch xil yonalishda tushunchalar mavjud.

Birinchisiga ko'ra, boshqaruv ma'nosi faoliyat deb keltirilgan. Masalan, boshqaruv jarayoni buyicha ilmiy izlanishlar olib borgan, o'z vaqtida boshqaruv fanining rivojlanishiga salmoqli hissa qo'shgan, boshqaruv nazariyasi asoschilaridan biri francuz olimi A.Fayol boshqarishni:

- kelajakni qo'ruvchi;
- ta'lim faoliyatni tashkillashtiruvchi;
- tashkilotni idora qiluvchi;
- faoliyat turlarini muvofiqlashtiruvchi;
- qaror va buyruqlarning bajarilishini nazorat qiluvchi kuchli qurol

deb ataydi.

Ikkinchi yo'nalish vakillari boshqaruvni bir tizimning ikkinchisiga, shaxsning ikkinchi bir shaxsga yoki guruxga "ta'sir e'tishi" deb xisoblaydilar. Bu yo'nalish tarafdorlari boshqaruv-maqсадga yo'naltirilgan ta'sir e'tish bulib, sub'ektning ob'ektga ta'siri natijasida ob'ektning o'zgarishi, deb ta'riflashadi.

Uchinchi yo'nalishga ko'ra, boshqaruv-bu sub'ektlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir, ya'ni to'g'ri va teskari ta'sirlarning uzluksizligi, bir-biriga ta'sir e'tuvchi sub'ektlar O'zgarishining organik bog'liqligi degan qarashlar mavjud.

Rahbarning pedagogik jamoaga samarali ta'sir ko'rsatishi bu avvalambor rahbarning muloqat madaniyatiga, uni boshqarish va tashkil e'tishiga bevosita bog'liq. Rahbarlik mahoratining muhim jihati muomala madaniyatidir.

Har bir rahbar o'z faoliyatida mehnat jamoasidagi barcha xodimlar bilan ish olib borar ekan va ta'lim-tarbiya jarayonini to'g'ri tashkil etishda odamlar bilan muomala madaniyati, fikrini aniq yetkaza olishi va eng asosiysi o'ziga hamfikrlarni yig'ishida rahbarning muloqotchanligi o'rni beqiyos. Tashqi qiyofa orqali insonlarning qiziqishlarini orttirgan holda, o'zini namoyon qila olish, o'ziga og'dira olish va e'tiborni qarata olish, ta'lim muassasalari faoliyati samaradorligini oshiradi. YOqimli va muloyim suhbat olib borish tadbirkorlikda, rahbarlikda katta yutuqqa olib keladi. Bunda quyidagi ma'naviy me'yorlarga rioya qilish zarur:

1.Garchi muloqotda unga nisbatan salbiy his-tuygusini bildirsa ham, rahbarning uzini aqlli deb bilishi, nazorat qilinmagan, noursin xatti-harakatlardan uzini tiyishi lozim.

2.Rahbar suhbatdosh sherigini tushunishi zarur. SHERikni, muloqotdoshni tushunmaslik har ikki tomon uchun ham maqul qarorga kelishga xalaqit beradi.

3.Xodimlar bilan samimiy muloqotda bo'lish. Muloqotda sherigi uni e'shitishni xohlamasa xam rahbar bir ilojini topib, uning e'tiborini o'ziga jalb qilishi lozim. Bu o'rtadagi munosabatlarning yaxshilanishiga olib kelishi mumkin.

4.SHERikka aytilgan ma'lumot yetarli asoslarga e'ga bo'lishi kerak. Ma'lumot xato yoki yolg'on bo'lsa, muloqot muvaffaqiyatsiz tugaydi.

5.Rahbar muloqotda sherigiga nasihat qilishdan saqlanib,sherik bilan teng dustona, ochiq muloqotda bo'lishi zarur.

6.Rahbar sherigiga ortiqcha gapirib uning vaqtini bekorga olmasligi lozim.

7.Kelishuv natijalari axloqiy me'yorlarga mos kelishi shart.

SHu o'rinda ta'kidlash kerakki, muloqotda ba'zan jamoadagilarning bir-birini tanqid qilishiga ham to'g'ri keladi. Tanqid rahbarlikning yaxshi bo'lishiga yordam beradigan bo'lishi, ishga tusqinlik qiluvchi e'mas, balki yaratuvchanlik darajasida ahamiyat kasb e'tishi lozim. SHu bilan birga rahbarga xodimlarning e'tiborini doimo hamkorlikning muhim jihatlariga qaratishga harakat qilish tavsiya e'tiladi.

Demak, yuqorida ko'rsatib o'tilgan tamoyil va tavsiyalarga amal qilgan rahbar o'z faoliyatida doimo ijobiy natijalarga e'rishib borishi tabiiy.

Umuman olganda, davlat va boshqaruv organlari kadrlari va rahbar shaxslarning muloqot o'rnatishi va ma'naviyati, ularning ongli, anglangan, maqsadli faoliyati natijasida ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, madaniy va xalqaro sohalarida samaradorlikni oshirishning muhim garovi, mustaqillikni mustahkamlash, mamlakatimiz iqtisodiy qudratini oshirish, huquqiy demokratik davlat va fuqarolik jamiyatini qurish va rivojlantirishning hal e'tuvchi omili va amaliy vosita kuchi sifatida muhim ahamiyatga e'ga.

Adabiyotlar ro'yxati

- 1.E.Goziev, Toshimov R. "Menejment psixologiyasi". T.,2000 .
2. R.X. Djuraev, S.T. Turg'unov «Ta'lim menejmenti»Toshkent-2006.
- 3.Narzulla Boymurodov. Rahbar psixologiyasi. Yangi asr avlodi., 2007.
- 4.Keyt Kinan . E'ffektivnoe upravlenie. Moskva; E'ksmo; 2006

TA'LIMDA INTERFAOL METODLARNI QO'LLASHNING PSIXOLOGIK JIHATLARI

Yusupov Quwanish Dawletbaevich

Qoraqalpog'iston Respublikasi Pedagogik mahorat markazi

«Pedagogika,psixologiya va ta'lim texnologiyalari metodikasi»kafedrasida dotsenti

Bugungi jamiyatimizning kelajagi uning ajralmas qismi va hayotiy zarurati bo'lgan ta'lim tizimining qay darajada rivojlanganligi bilan belgilanadi. Mustaqil taraqqiyot yo'lidan borayotgan takomillashtirish, yangi sifat bosqichiga ko'tarish, unga ilg'or pedagogik va axborot texnologiyalarini joriy qilish hamda qayta tayyorlash va malaka oshirish tizimining ta'lim samaradorligini oshirish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. «Ta'lim to'g'risida»gi Qonun ing qabul qilinishi bilan uzluksiz ta'lim tizimi orqali zamonaviy kadrlar tayyorlashning asosi yaratildi.

Inson voqelik to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlarni ko'rish, eshitish, hid bilish, ta'm bilish, tuyish kabi sezgilar orqali qabul qiladi. Sezgilar orqali qabul qilingan ma'lumotlar miyada muayyan xususiyatlariga ko'ra yaxlit holga, ma'lum bir tizimga olib kelinishi, ya'ni ma'lumotlar idrok qilinishi lozim bo'ladi. Axborotlarning uzviyligi va davomiyligini ta'minlashga xizmat qiluvchi bu jarayon ularni xotirada saqlash va zarur holatlarda qayta esga tushirishdan iborat bo'ladi. Ma'lumotlarni qabul qilishda qanchalik ko'p sezgi organlari qatnashsa, uni idrok etish, o'zlashtirish va xotirada saqlash shunchalik oson kechadi. Ikkinchi tomondan, har bir kishida qaysidir sezgi organlari ko'proq, qaysilaridir kamroq rivojlangan bo'ladi.

Shu bois, ta'lim jarayonida nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarni shakllantirish, o'quv materiallarini turli ko'rinishlarda, turli sezgi organlari orqali qabul qilinishi va idrok etilishini ta'minlash – ta'lim samaradorligini oshirishning muhim omili hisoblanadi. Butun dunyoda ta'lim jarayonida qo'llaniladigan pedagogik texnologiyalarning juda ko'p metodlari mavjuddir. Shunga ko'ra, ta'lim hoh an'naviy, hoh interfaol shakllarda olib borilmasin, dars davomida ta'limning sinalgan metodlari; ma'ruza, to'rt pog'onali, aqliy hujum, kichik guruhlarda ishlash, rolli o'yin, ishbop o'yin, davra suhbat, muammoli vaziyat kabi metodlaridan foydalanish, ularni o'rnida qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi. Interfaol metodlarini o'ziga hos xususiyatlari:

Muammolilik. O'qituvchi vazifasi – o'quvchini muammoli situatsiyaga olib kirish. O'quvchi vazifasi – bu muammoli situatsiyaning yechimini mustaqil topish. Ammo o'quvchi

muammodan chiqish uchun yetarli bilimga ega emas. Shu bois o'quvchi - o'qituvchi va boshqa o'quvchilar ko'magi orqali kerakli bo'lgan bilimlarni shakllantiradi. Bunda o'quvchi mustaqil ravishda o'z mantiqi, tafakkuri, bilimlarini ishlatishga majbur bo'ladi. Eng kuchli muammolilik – o'qituvchi uchun ham yechimi noaniq bo'lgan muammoga javob topish vazifasini tanlashdir.

O'quv faoliyati adekvatligi. O'quvchining ta'limi uning hayotiy ehtiyojlariga nistaban adekvat, ya'ni mos bo'lishi. Ayniqsa, bu masala bazaviy ta'limdan keyingi bosqichga taalluqli. Ammo maktab ta'limida ham hayotiy ehtiyojlar bo'yicha keng bilimlar berish zarur, masalan, gender ta'lim, nizolar va fuqarolik ta'limi. Kasb ta'limida adekvatlik o'z qo'li bilan ushlab ko'rish, sinab ko'rish imkonini beradi hamda o'quvchining shaxsiy emotsional aloqadorligi vujudga keltiriladi. Adekvatlik kontekst ta'limda ochiq namoyon bo'ladi.

Hamkorlik. Faol usullarning eng muhim ko'rsatkichi - kollektiv faoliyat hamda bahs va munozara, suhbat uslubida o'qish hisoblanadi. Bu usul ta'limning individualligidan voz kechmaydi, balki individualizatsiyaning namoyon bo'lishi uchun xizmat qiladi. Kollektiv faoliyat asosida o'qish o'quvchilarning tez va keng bilim egallashi uchun xizmat qilishi tajribalarda isbotlangan.

Individualizatsiya. O'quvchi shaxsining individual xususiyatlari va qobiliyati nuqtai nazaridan ta'lim olish jarayoni tashkil qilinadi. Shu bilan birga o'quvchining o'zida o'z-o'zini nazorat qilish, o'z imkoniyatlarini ko'rsata bilish, mustaqil ta'lim olish shakllantiriladi.

Tadqiq qilishga o'rgatish. Mazkur talabning bajarilishi o'quvchida umrbod kerak bo'ladigan birlamki ko'nikma va malakalarning shakllanishiga olib keladi hamda o'quvchini tahlil qilish, umumlashtirish xulosa qilish, o'z bilim va malakalarini zarur xollarda ishlatishga o'rgatadi.

Motivatsiya. Individual va kollektiv faollik uchun motivatsiya bo'lishi kerak. O'qituvchi motivatsiyasi uchun:

Professionalizm

Ijodiylik

Doimiy raqobatning mavjudligi

Darslarning o'yinga aloqadorligi

Emotsional qoniqish

O'qituvchining manfaatdorligi o'qituvchi faoliyati natijasida vujudga keladigan ijobiy emotsiyalar uni yanada kengroq va chuqurroq ish olib borishga undashi.

Shunday qilib:

O'qituvchining ish, ya'ni mehnat samaradorligini oshiradi;

O'qitish jarayonida har bir o'quvchining individual xususiyatlari va xarakterini inobatga olgan holda pedagogik jarayonni tashkil qilish, o'qitish natijasini baholashda esa xususiy (sub'ektiv) baholanishdan o'qituvchini ozod etish imkonini beradi.

O'qitish jarayoni bo'yicha bosh vazifalarni o'qitish vositalariga yuklash orqali o'qituvchining vaqtini samarali qiladi, shu bois o'qituvchi ko'proq vaqtini har bir o'quvchining shaxsiy rivojlanishiga berishga imkon yaratiladi.

Adabiyotlar ruyxati

- 1.O.U. Avlaev, C.H. Juraeva, C.P. Mirzaeva «Ta'lim metodlari» Toshkent-2017.
- 2.Tolipov O'., Usmonboeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – T.: Fan, 2006.
- 3.M.Zufarova «Pedagogik psixologiya»O'quv qo'llana Fergana-2007.

MUNDARIJA

1	Utepbergenov M.S	Kirish soʻz	3
1-SHOʻBA: YOSH AVLODNI TARBİYALASHDA IJTIMOİY-GUMANITAR FANLARNING OʻRNI VA AHAMIYATI			
2.	Bauetdinov Rauaj Ayapbergenovich	Tarix darslarida mustaqil fikrlashni rivojlantirish usullari	5
3	Kadirov Uchkun Egambergenovich	Harbiy taʼlim tizimida oʻquvchi yoshlar tarbiyasidagi globallashtirish axborot sharoiti: muammolar va yechimlar	7
4	Allamuratov Gulmurat Sultamuratovich	Yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda tarix fanining roli	9
5	Tanirbergenov Shamshetbay Yusupovich	Yosh avlodni tarbiyalashda ijtimoiy-gumanitar fanlarning oʻrni va ahamiyati	12
6	Biyimbetov Jaksilik Kilishbayevich	Gumanizm ideyalarini socialliq-siyasiy ravanlanidagi ahamiyati	15
7	Koʻpaysinova Nargiza Karimovna	Temuriy shahzodalarning harbiy salohiyati yoshlarimizga oʻrnak	17
8	Inoyatov Islom Yusupovich	Ijtimoiy-gumanitar fanlarning inson ongi, ijtimoiy qarashlari va siyosiy ongini shakllantirishdagi oʻrni	20
9	Ramanov Botirbek Parxad oʻgʻli	Yosh avlod tarbiyasida ijtimoiy-gumanitar fanlarning ahamiyati va innovatsion yondashuvlar	25
10	Joldasbayev Oralbay Yernazarovich	Berdaq falsafasida ijtimoiy borliqning axloqiy mezonlar bilan aloqadorlik masalalari	28
11	Rasbergenov Rashid Dauletbaevich	«Tariyx sabaqlarida zamanagoy oqituv qurallaridan paydalanuv ham olardni abzallilqlari»	30
12	Omirezakov Konarbay	Yosh avlodni tarbiyalashda ijtimoiy-gumanitar fanlarning oʻrni va ahamiyati	34
13	Dauletmuratov Rashit Begimbaevich	Yosh avlodni tarbiyalashda tarix fanining oʻrni va zamonaviy dolzarb muammolar bilan bogʻliqligi	36
14	Ajiniyazov Baxadir Polatovich	Oʻquvchilarda tarixiy tasavvurni uygʻotishda tarixiy mavzudagi badiiy adabiyotlarning oʻrni	39
15	Bekniyazov Bayrambay Saparbaevich	Maktab direktori taym menejmenti: samaradorlikni oshirish strategiyalari	42
16	Shakirova Nafisa Abrorovna	Yoshlarga tarbiya fanini oʻqitishda sharq va gʻarb xalqlari maʼnaviyati va madaniyatining tarixiy ahamiyati	45
17	Batirova Xadichabonu Mamadiyorovna	Yosh avlodda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni shakllantirishda “davlat va huquq asoslari” fanining oʻrni	48
18	Sheraliyeva Nasiba Alimkulovna	Tarbiya fanini oʻqitishda situativ taʼlimning ahamiyati	52
19	Tursunova Shahnoza Xabibullayevna	Tarbiya fanini oʻqitishning maqsad vazifalari	55

20	Ayjamal Najimova	Jámiyettiń rawajlanıwında hayal-qızlar gender teńligi	59
21	Aymatova Aziza Baxtiyor qizi Meliqo‘ziyeva Shohida Sohibjon qizi	Talabalarda kreativ yondashuv asosida kitobxonlikni rivojlantirish metodikasi	61
22	Bekmatov Ibrat Qudrat o‘g‘li	Yosh avlodni tarbiyalashda ijtimoiy-gumanitar fanlarning ahamiyati.	63
23	Dauletmuratov Timur Dauletmuratovich	Huquqiy kolliziyalar sabablari va ularning shakllanish omillari	65
24	Dauletmuratova Eliza Allambergenovna	Deviant xulq-atvorli o‘smirlar ijodiy fikrlash jarayonini takomillashtirish muammosining ilmiy-nazariy tahlili	67
25	Karamanova Risgul Omirzakovna	Yosh avlodlarga huquqiy madaniyat, huquqiy ong tushunchalarini talqin etish zaruriyati	70
26	Ko‘paysinova Nargiza Karimovna	Sohibqiron Amir Temur tavallud topgan yurt haqida mulohazalar.	73
27	Kazbekova Gauxar Ibraximovna	Yosh avlodni tarbiyalashda huquqshunoslik fanlarning o‘rni va ahamiyati	78
28	Ibadullayev Baxtiyar Ismatullayevich	Shañaraq tárbiyasiniń filosofiyalıq áhmiyeti	81
29	Пирниязова Н. В.	Подходы к развитию и тренировке внимания в студенческом возрасте	85
30	Пирниязов И. К	К вопросу профессионального выгорания педагога	88
31	Пирниязова Н. В Толыбаева З	Анализ развития произвольной активности студентов в процессе профессиональной подготовки	91
32	Пирниязова Н. В. Матмуратова Д. Р	Практики формирования креативного мышления в формате работы учебного заведения	93
33	Usenova Gulnaz Islamovna	Globalashuv sharoitida milliy o‘zlikni saqlash: ijtimoiy fanlarning vazifalari	96
34	Mustafaev Kuwatbay Muratbaevish	Pedagoglarning kasbiy rivojlanishini ta'minlashda motivasiyaning o‘rni	99
2-SHO‘BA: ANIQ VA TABIIY FANLARINI O‘QITISHDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARNING AHAMIYATI			
1	Xusainov Narimon Odilovich	Bir tenglama yechimi haqida	10
2	Abdullayeva Dilnoza Narzullayevna	Umumta’lim maktab dasturida geoeekologik mazmunning ilmiy talqini	104
3	Allakhova Gulshikhra Yerejepbaevna	O‘quvchilarda kreativlik sifatlarini rivojlantirishning pedagogik jihatlari va zamonaviy usullari	108
4	Kalimbetov J.K.	Akademik litseylarda matematika fanini o‘qitishda to‘plamlar nazariyasining ahamiyati	111
5	Mamutov Aybek Temirbayevich	Ayrim sodda tengsizliklarni isbotlash	115
6	Tlepbergenova Perizat Nokisbay qizi	Tábiyiy fiziologiyalıq úyqıńın insan salamatlıgında ornı hám áhmiyeti	120
7	Kalilaev Ayapbergen Janabaevich	Fizika fanini samarali o‘qitishda model tushunchasi va uni axborot kommunikasiya texnologiyalarni foydalangan holda tahlil qilishning ahamiyati	121

8	Xasanova Gulshod Ro‘ziboyevna	Astronomiya ta’limida pedagogik texnologiyalarning ahamiyati	126
9	Shoyliyev Salohiddin Baxtiyarovich	Matematika fanini o‘qitishda grafik dasturiy ta’minotlardan foydalanishning ahamiyati	129
10	Turaeva Lolaxon Yuldashevna	“Elektromagnit to‘lqinlar shkalasi” mavzusini o‘qitish metodikasi	133
11	Kenesbayev Adilbay Jenisbay uli	Informatikaga oid xalqaro platformalarning o‘quv-metodik ta’minot yaratishdagi roli	137
12	Yorboboyev Alisher Kamolovich	Trigonometrik funksiyalarni integrallash	138
13	Umirov Baxriddin Xayrullayevich	Parametrli modulli kvadrat tenglamalarni grafik usulda yechish	142
14	Kenjayev Sharof Shermuxamatovich, Abduraxmonov Abror Akramovich	Chiziqli tenglamalar sistemasini Yechishning bazi usullari	144
15	Islomov Murodulla Umarovich	O‘quvchilarga fizika fanini o‘qitishda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalanish	146
16	Qurbonov Sherzod Rashitovich	Trigonometrik yig‘indilarni hisoblashga doir ba’zi misollar	148
17	Xazratova Gulshoda Abdulatif qizi, Rajapova Avazjon Mo‘minjonovna	Logarifm tushunchasini yangicha pedagogik texnologiyalardan foydalangan holda tushuntirish	150
18	Boltaboyeva Rayxan Ismailovna	Fizika fanini o‘qitishda pedagogik texnologiyalarning ahamiyati	153
19	Matnazarov Javlon Shonazarovich	Koshi tengsizligi yordamida ba’zi tengsizliklarning isbotlanishi	156
20	Nuriddinova Dilbar Sayfiddinovna	Matematika darslarini tashkil qilishda ko‘rgazmalilik metodi	159
21	Axmedjanov A‘zamjon Qosimjon o‘g‘li	Chqbt fanini o‘qitishda harbiy topografiyaning o‘rni. Joyning jangdagi ahamiyati. Joyda xaritasiz mo‘ljallash olish	163
22	Талипжанов Бахадыр Арипжанович	Подготовка водителей категории «В» и «С» ВАЛ «Темурбеклар мактаби»	168
23	Каримова Наргиза Мамурхоновна	Нестандартные методы решения уравнений и неравенств	171
24	Kunnazarov Abbaz Bisenbaevich	Fan olimpiyadalarining maktab o‘quvchilarini fizika faniga qiziqishini oshirishdagi ro‘li	177
25	Kaipanov A.B	Dekart koordinatalar sistemasini geometriya faniga qollanish usullari	180
26	Saparbaeva Zamira Bazarbaevna	Atmosferadagi kimyoviy reaksiyalarning iqlim o‘zgarishiga ta’siri	182
27	Xudayberbenov Mirsayd Karimbergenovich	Tengsizliklarni isbotlashning bazi almashtirishlar usuli.	185
3-SHO‘BA: XORIJIY TILLAR, ONA TILI VA ADABIYOT FANLARINI O‘QITISHNING DOLZARB MUAMMOLARI VA YECHIMLARI.			
1	Утемуратова Ольга Викторовна Каипназаров Мийрибек Султанбай улы	Особенности изучения русского языка в узбеко говорящей аудитории	187

2	Kenjayev Ziyadulla Ortiqovich	Isajon Sultonning “Alisher Navoiy” romani kompozitsiyasi: tarixiy haqiqat va badiiy to‘qima	190
3	Jumaniyazova Zulxumar Allanazarovna	Yosh avlodni tarbiyalashda adabiyot fanining o‘rni va ahamiyati	193
4	Irisboyeva Xotira O‘tbosarovna	Abdulla Avloniy- jadid adabiyotining yirik vakili	197
5	Botirova Soliyaxon Ro‘zivojevna	Yosh avlodga zamonaviy ta’lim va tarbiya berishda jadidchilik asoschisi Mahmudxo‘ja Behbudiy ma’naviy merosining o‘rni	200
6	Nurabullaeva Kamila Joldasbaevna	Nemis tilini axborot va kommunikatsiya texnologiyalari orqali o‘qitish va o‘rganish	204
7	Malika Kalmenova Muratbaevna	Motivating and Engaging Vocabulary Development	207
8	Turg‘anbekova Diana Seyilxanovna	The Power of Peer Feedback in Language Acquisition	211
9	<i>D. S. Turganbekova J. O. Mamirjanov</i>	Developing listening proficiency using podcasts	213
10	Rakhmonova Barno Shagdarovna	How to motivate pupils learning english?	216
11	Ishmatova Nargis Murtazokulovna	Ona tili mashg‘ulotlarida morfologiya bo‘limini o‘rgatishdagi ayrim muammolar va ularning yechimi yuzasidan tavsiyalar	218
12	Jumaniyazova Zulxumar Allanazarovna	Raqamli asrda ona tilining imkoniyatlari va tahdidlar	222
13	Palvanov Muzaffar Atajanovich	Tibbiyotda lotin tilini o‘qitishda innovatsion metodlarning o‘rni va afzalliklari	224
14	Эргашева Зулхумор Дехкановна	Внедрение информационных и коммуникативных технологий в учебный процесс	227
15	Имомова Нилуфар Абдитолибовна	Роль и важность иностранных языков в современном обществе	229
16	Улжаева Дилафруз Аъзамовна	Преимущество инновационных методов в обучении иностранным языкам – залог повышения интеллектуального потенциала учащихся	233
17	Юнусова Мадина Рихсибаевна	Роль и значение социальных и гуманитарных наук в воспитании подрастающего поколения	239
18	Odilov Nozimbek Evatovich	The role of the english language in modern society	242
19	Mambetkarimov B.A	The role of scaffolding in teaching grammar to efl learners	244
20	Сейтназарова Гульнара Айтбаевна Гаффоров Амирбек Ойбек угли	Современные подходы и приемы преподавания РКИ в военно-академическом лицее	248
21	Rametova Dilara Yusupbaevna	Sh.Seytov shigarmalarında unamsız sezimlerdi bildiretuğın emcional tañlaqlar	250
22	Baxit Qutlimuratov Xojabaevich Reymov Quandiq Jumanazarovich	Navoiy sheriyati va Berdax shoyir ijodi bogliqligi	253
23	Kurbanbaeva Dilaram Muxamovna	Abdulla Avloniy asarlarida pedagogik qarashlar	255

24	Д.М. Курбанбаева Г.К.Сарсенбаева	Игровые технологии как средство развития речевых навыков и поддержания устойчивой мотивации учащихся при изучении иностранного языка	257
25	Jumamuratova Kamila Ongarbaevna Nurillayev Diyorbek Khayrullaevich	The Integration of AI Tools in Teaching English in Secondary Educational Institutions: Opportunities, Challenges, and Pedagogical Implications	259
26	N.A.Reymova	No'g'ayli davri faylasuf shoiri Asan qayg'ining pedagogik qarashlari	263
4-SHO'BA: TA'LIM MUASSASALARIDA PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK TARBIYA VA ZAMONAVIY INTERFAOL METODLARNI QO'LLASHDA INFORMATIKA VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARNING SAMARADORLIGI			
1	Otepbergenov Jetkerbay Sakbergenovich	Informatika o'qitishda o'quvchilarga zamonaviy texnologiyalarni o'rgatishning innovatsion usullarini qo'llash	267
2	Djanxodjaev Nursultan Djanizak ug'li	Informatika. Neyropedagogika doirasida o'qitishning didaktik xususiyatlari.	269
3	Kamola Xusanboyeva	Informatika va axborot texnologiyalari fanini o'qitishda innovatsion texnologiyalardan foydalanishning usul va vositalari	271
4	Mambetniyazov Maksetbay Torebekovich	Programmalastrirw tillerin oqitiwda virtual laboratoriyalardiñ roli	275
5	Joldasbaeva Ramuza Kuatbaevna	Modulli o'qitish texnologiyasi	277
6	Tuxtabayeva Muattar Abduganiyevna	Aniq, tabiiy fanlar va axborot texnologiyalari ta'limida innovatsion pedagogik texnologiyalar: zamonaviy yondashuvlar va amaliy tajribalar	279
7	Kodirova Dilfuzaxon Abrorxonovna	ChatGPT va SIDER sun'iy intellektlarining farqlari va imkoniyatlari	283
8	Anvar Kutlimuratov	Ta'lim jarayonining raqamlashtirilishi: axborot xavfsizligi muammolari va yechimlari	287
9	Yeshmuratova Amangul Artikbayevna	"Texnik tizimlarda axborot texnologiyalari" fanini o'qitishda elektron interaktiv dasturdan foydalanish	290
10	Sagindikova Nargiza Jubatkanovna Esemuratova Gulbanu Sultanbek qizi	Sun'iy intellektning bolalarning intellektual rivojlanishiga ta'siri	293
11	Reymbaeva Nilufar Kadirbaevna	Elektron resurslarini web faoliyatga tayyorlash negizida yaratish va joriy etish metodikasi nazariyasi	297
12	Г. А. Альджанова	Психологические особенности интерактивных методов обучения	302
13	Yu.E.Purxanov A.Abdullaeva	Jaslar arasinda konformizm, social ham psixologiyaliq basim jag'daylari	304
14	Tleumuratova Nurjamal	Tarbiya fanida zamonaviy interfaol metodlarni qo'llashda axborot texnologiyalarining samaradorligi	306

15	Klishov Kadirbay Uzaqbaevich	Oqiwshi jaslar tárbiyasındaǵı virtual informaciya qurallari: mashqalalar hám sheshimler.	308
16	Gulmuratova Aydin Axmatalievna	Maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirishning pedagogik-psixologik jihatları	311
17	Yuldashev Murodjon Komiljonovich	Talabalarning shaxsiy-kasbiy sifatlarini rivojlantirishning nazariy asoslari	315
18	Раманов Ботирбек Пархадович	Гармония мышления и технологий: Сила интерактивности в учебном процессе	317
19	Joldasbaeva Ramuza Kuatbaevna Kubeysinova Nilufar Maxmutovna	Ta'lim jarayonida interaktiv metodlar va raqamli texnologiyalarining qo'llanilishi ahamiyati	321
20	Rajabov Elyor Baxtiyarovich	Kelajak kasblari va O'zbekistonda ta'lim tizimining moslashuvi	324
21	Almatova Visola Axmatalievna	O'quvchilarning o'quv-bilish faoliyatini rivojlantirishda innovasion ta'lim texnologiyalaridan foydalanish	327
22	Arziev Alijan Kuljanovich	Ta'lim oluvchilarga qulay psixologik muhitda ta'lim olishlarini ta'minlashning samarali yo'llari	331
23	Kunnazarov Aliy Bisenbayevich	Oliy ta'lim muassasalarida masofaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari	333
24	D.Ametova Arziev Alijan	Muloqot madaniyatini o'rganilishga doir mulohazalar.	335
25	Annayeva Maya Radjabbayevna	Boshlang'ich sinf o'quvchilarini o'qish-bilish faoliyatini rivojlantirishda psixologik yondashuvlar	338
26	Dauletova Go'zal Muratbayevna	O'smirlarni harbiy akademik litsey hayotiga ijtimoiy psixologik moslashuvi.	340
27	Nurg'alieva Xurshida	Maqsadga erishishda frustratsiya to'siq bo'luvchi omil sifatida	343
28	Jabbarbergenova Sevara Baxadirovna	Bas miyding qan menen tamiynleniwi	345
29	A.Ibraymova N. Ja'abaeva	Intellektual deprivatsiya ha'm onin' shaxs rawajlanıwına unamsız ta'siri.	348
30	Z.Turumbetova Allabergenov Alisher	K.Rodjerstin pacient-orayındaǵı kózqarasına tiykarlangan járdem kórsetiwdiń maqseti hám usillari	350
31	Mirzamuratova Eleanora Nókisbay qızı	Qaraqalpaq xalqiniń etnopsixologiyalıq ózgeshelikleri.	353
32	Mambetyarova Venera Tursinbaxieva Gulzabira	Psixologiyalıq adaptaciya hám shańaraq integraciyasi	356
33	Joldasbaeva Ramuza Kuatbaevna Tozaboyeva Sevinch	Shaxs kamoloti ijtimoiy biologik hodisa, pedagogik jarayon obykti va subyekti sifatida	359
34	Shayxımanova Shaxnoza Joldasbay qızı	Kishi mektep jasındaǵı balalardıń qabil etiw processı	361
35	Sarsenbaeva Dilnoza	Shańaraqtıń turmisliq cikli	364
36	Turdimuratova Sofiya Baxdiyarovna	Ata-ana múnasebetleri hám tárbiya usillari	366
37	Urazbayeva Maftuna	Savod o'rgatish davrida innovatsion texnologiyalardan foydalanish	369

38	J.Q.Davletmuratov	Texnikaliq bag'dardagi joqari oqiw orinlarinda pedagogtin' «materialtaniw» pa'nin kreativ oqitiwda innovaciyalıq sheberligi	371
39	Orazbaeva Gulbaxar <i>Yo'ldosheva Dilrabo Sobir qizi</i>	Bolaning psixologik rivojlanishida oiladagi ota-onaning roli	375
40	<i>Yu.E.Purxanov</i> <i>I.Q.Abdikarimov</i>	Talabalarda stressni boshqarishda psixologik yondashuvlar	378
41	Qudabaev Omar Sergaziyevich Arziev Alijan Kuljanovich	Maktab o'quvchilarining bilim olish jarayonining psixologik xususiyatlari	380
42	Калмуратова Х. Р. Исмаилова Х.Х	Тренинг как форма профессиональной подготовки учителя	382
43	Bekbagambetova Jansaya Ruslanovna	Kolloborativ ta'lim texnologiyasi -ta'lim samaradorligi va muvaffaqiyatining asosiy mezonı sifatida	386
44	Xolimbetova Anorgul Eshimmetovna	Muloqot madaniyatining rahbarlik faoliyatidagi o'rni	389
45	Yusupov Quwanish Dawletbaevich	Ta'limda interfaol metodlarni qo'llashning psixologik jihatlari	391

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI ICHKI ISHLAR
VAZIRLIGI**

NUKUS “TEMURBEKLAR MAKTABI” HARBIY-AKADEMIK LITSEYI

**“TA’LIM MUASSASALARIDA IJTIMOIIY-GUMANITAR VA ANIQ
FANLARNING RIVOJLANISH TENDENSIYALARI: MUAMMO VA
YECHIMLAR”**

**RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY ANJUMAN
MATERIALLARI**

2025-yil 2-may

© Nukus “Temurbeklar maktabi” harbiy-akademik litseyi